T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ

Ayça AVCI

Danışman
Doç. Dr. Ali Kazım ÖZ

İZMİR – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Lena-Yenisey Bölgesi Neolitik Kültürleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

02/06/2022

Ayça AVCI

ÖZET

Doktora Tezi

Lena-Yenisey Bölgesi Neolitik Kültürleri

Ayça AVCI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Çalışmamız Lena ve Yenisey Nehirleri arasındaki toprakların Güney Sibirya sınırları içinde kalan bölgesinin Neolitik Dönem ve Eneolitik/ETÇ kültürleri olan Kitoy, İsakovo-Serovo ve Glazkovo Kültürlerine ait araştırmaları içermektedir. Bu araştırmalar dört konu üzerinden incelenmiştir: ölü gömme gelenekleri, keramikler, bazı kültlere ait obje ve ritüeller ve genetik veriler. Bu başlıklar kapsamında ana bölgemizin Neolitik Dönem kültürleri hem kendi bölgesi içinde hem de Güney Sibirya'nın içinde ve dışında kalan komşu bölgelerindeki kültürlerle olan bağlantıları üzerinden değerlendirilmiştir. Aynı zamanda ana bölgemizin Güney Sibirya'daki Neolitik Dönem sonrasındaki kültürler üzerinde görülebilen izleri takip edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsam içinde Lena ve Yenisey Neolitik Dönem kültürlerinin kendi aralarındaki devamlılıkları ve diğer bölgelerle olan etkileşimleri araştırılmış ve bu etkileşimin arkeolojik ve genetik izleri bulunmaya çalışılmıştır. Bunun için Batı Sibirya, Doğu Sibirya, Rusya Uzak Doğusu ve Çin topraklarının kuzeydoğu, doğu ve güney kesimlerindeki belli arkeolojik alanlar araştırılmıştır. Bunun yanında ana bölgemizin ve onu kapsayan Güney Sibirya'nın yerli halkları arasındaki kültürel ve genetik bağlar saptanmaya çalışılmış ve tespit edilen bağların ne derece bir yakınlık gösterdiği araştırılmıştır. Bunun için de özellikle Minusinsk ve Kuznetsk Havzalarındaki ETÇ'dan Etnografik dönemlere kadar bölge halklarının ana bölgemizin Kitoy, İsakovo-Serovo ve Glazkovo

Kültürleriyle olan kültürel ve genetik bağları en son yapılan çalışmalar üzerinden incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Sibirya, Güney Sibirya, Cis-Baykal, Transbaykal, Lena, Yenisey, Altay, Sayan, Neolitik, Kitoy Kültürü, İsakovo Kültürü, Serovo Kültürü, Glazkovo Kültürü, Okunyev Kültürü, Seima-Turbino Fenomeni, Ağ baskılı keramikler, Ust'-Byelaya keramikleri, Posol'skaya keramikleri, Tarak baskılı keramikler, Güney Sibirya yerli halkları, Paleosibiryalılar, Kafkasoid, Mongoloid, Ayı kültü

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

Neolithic Cultures of the Lena-Yenisei Region

Ayça AVCI

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

Our study includes the researches of Kitoi, Isakovo, Serovo and Glazkovo Cultures of Neolithic and Eneolithic/EBA of the lands between Lena and Yenisei Rivers that lie within the borders of Southern Siberia. These researches were examined on four issues: burial customs, pottery, objects and rituals belonging to some cults and genetic data. Within the content of these titles the Neolithic Period cultures of our main region were examined both within its own region and through its connections with the cultures in the neighboring regions inside and outside of Southern Siberia. At the same time it has been tried to follow the traces that can be seen on cultures of our main region after the Neolithic Period in Southern Siberia. In this context, the continuity of the Lena and Yenisei Neolithic Period cultures among themselves and their interactions with other regions were investigated and the archaeological and genetic traces of this interaction were tried to be found. For this purpose, certain archaeological sites in Western Siberia, Eastern Siberia, the Russian Far East and the Northeastern, Eastern and Southern parts of China were investigated. In addition, the cultural and genetic ties between the indigenous peoples of our main region and the Southern Siberia, which includes it, were tried to be determined and the degree of closeness of the detected ties was investigated. For this, the cultural and genetic ties of the peoples of the region with the Kitoy, Isakovo-Serovo and Glazkovo Cultures of our main

region, especially from the EBA to the Ethnographic periods in the Minusinsk and Kuznetsk Basins, have been examined through the latest studies.

Key words: Siberia, Southern Siberia, Cis-Baikal, Transbaikal, Lena, Yenisei, Altai, Sayan, Neolithic, Kitoi Culture, Isakovo Culture, Serovo Culture, Glazkovo Culture, Okunyev Culture, Seima-Turbino Phenomenon, Net Impressed pottery, Ust' -Byelaya pottery, Posol'skaya pottery, Dotted comb pottery, South Siberian indigenous peoples, Paleosiberians, Caucasoid, Mongoloid, Bear cult

LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ iii

ÖZET iv

ABSTRACT vi

İÇİNDEKİLER viii

KISALTMALAR xx

TABLOLAR LİSTESİ xxi

LEVHALAR LİSTESİ xxii

HARİTALAR LİSTESİ xxxl

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM VE TERMİNOLOJİ

1.1. AMAÇ 5

1.2. KAPSAM 5

1.3. YÖNTEM 6

1.4. TERMİNOLOJİ 7

İKİNCİ BÖLÜM
SİBİRYA, GÜNEY SİBİRYA VE RUSYA UZAK DOĞUSU'NUN COĞRAFİ KONUMU, ÖZELLİKLERİ VE ETNOGRAFYASI

2.1. SİBİRYA'NIN COĞRAFİ KONUMU VE ÖZELLİKLERİ 9

2.1.1. Sibirya'nın Önemli Su Kütleleri 10

2.1.2. Topografya 13

2.1.2.1. Güney Sibirya'nın Topografya Özellikleri 13

2.1.2.2. Transbaykal, Doğu Sibirya ve Rusya Uzak Doğusunun Topografya Özellikleri 15

2.2. SİBİRYA'NIN ETNOGRAFİK ÖZELLİKLERİ 16

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
LENA-YENİSEY BÖLGESİ HOLOSEN DÖNEMDE İKLİMSEL DEĞİŞİMLER VE KÜLTÜRLER

3.1. LENA-YENİSEY VE KOMŞU BÖLGELERİNDE SON PLEİSTOSEN VE HOLOSEN DÖNEMDE İKLİMSEL DEĞİŞİMLER 20
3.1.1. Son Pleistosen ve Holosen Dönemde Güney Sibirya ve Komşu Bölgelerinde İklim Şartları ve Vejetasyondaki Değişimler 20
3.1.2. Son Pleistosen ve Holosen Dönemde Güney Sibirya'daki Faunal Değişimler 24
3.1.3. Değerlendirme 29
3.2. LENA-YENİSEY VE KOMŞU BÖLGELERİNDE SON PLEİSTOSEN VE HOLOSEN DÖNEMDE KÜLTÜREL DEĞİŞİMLER 30
3.2.1. Doğu, Batı ve Güney Sibirya Mezolitik Dönem Kültürlerinin Ana Hatları 30
3.2.2. Cis-Baykal ve Doğu Sibirya Neolitik Dönem Kültürleri 32
3.2.2.1.Cis-Baykal Neolitik Dönem Kültürleri 33
3.2.2.1.1. Erken Neolitik Dönem Kitoy Kültürü 33
3.2.2.1.2. Orta Neolitik Dönem ve *Hiatus* Sorunu 37
3.2.2.1.3. Geç Neolitik Dönem İsakovo ve Serovo Kültürleri 39
3.2.2.1.3.1. İsakovo Kültürünün Karakteristik Buluntuları 40
3.2.2.1.3.2. Serovo Kültürünün Tanımlayıcı Buluntuları 41
3.2.2.1.4. Eneolitik-Erken Tunç Çağı Glazkovo Kültürü 43
3.2.2.2. Doğu Sibirya Neolitik Dönem Kültürleri 44
3.2.2.2.1. Erken Neolitik Dönem – Sıalah Kültürü 45
3.2.2.2.2. Orta Neolitik Dönem – Bel'kaçi Kültürü 45
3.2.2.2.3. Geç Neolitik Dönem – Imıyahtah Kültürü 46

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
LENA-YENİSEY BÖLGESİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

4.1. GİRİŞ 48
4.2. GEÇ MEZOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ 49
4.2.1. Hin' Kültürü Ölü Gömme Geleneği 50
4.2.1.1. Hin' Pad' Mezarı 51
4.2.1.2. Çastye Pad' Mezarı 51
4.2.1.3. Ust'- Gryaznaya Pad' Mezarı 52
4.2.1.4. Lokomotik-Raisovet Mezar-8 52
4.2.1.5. Rıtvinka Mezarı 53
4.2.2.6. Hin' Kültürü Ölü Gömme Geleneği Değerlendirmesi 54
4.2.2. Şçukino Kronolojik Mezar Grubu 55
4.2.2.1. Şçukino Mezar Kompleksi 55
4.2.2.2. Yerşi Mezar Kompleksi 56
4.2.2.3. Dolgopolov Caddesi Mezarı 57
4.2.2.4. Yeni Angara Köprüsü Mezarı 58
4.2.2.5. Lokomotiv-Raisovet Mezar-8 58
4.2.2.6. Şçukino Kronolojik Mezar Grubu Değerlendirmesi 58
4.3. NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ 59
4.3.1. Erken Neolitik Dönem Kitoy Kültürü Ölü Gömme Gelenekleri (GÖ. 8.500-7.000 – MÖ. 6.500-5.000) 59
4.3.1.1. Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgesi Mezar Kompleksleri 60
4.3.1.1.1. Kitoy Mezar Kompleksi 61
4.3.1.1.2. Lokomotiv Mezar Kompleksi 62
4.3.1.1.3. Ust'-Belaya Mezar Kompleksi 65
4.3.1.1.4. Şumiliha Mezar Kompleksi 67
4.3.1.1.5. Motı-Novaya Şamanka Mezar Kompleksi 68
4.3.1.1.6. Şamanka II Mezar Kompleksi 71
4.3.1.1.7. Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgesi Mezar Komplekslerinin Değerlendirmesi 75

4.3.1.2. Ol'hon Bölgesi Erken Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri 76
4.3.1.2.1. Şamanskiy Burnu I Mezar Kompleksi Mezar-3 (1972) 77
4.3.1.2.2. Hanhoyskoy Koyu I Mezar Kompleksi 79
4.3.1.2.3. Ulan-Hada IV Mezar Kompleksi 79
4.3.1.2.4. Hujir-Nuge IX Mezar ve Anıt Kompleksi Mezar-3 80
4.3.1.2.5. Hujir-Nuge XIV Mezar Kompleksi Mezar-7 81
4.3.1.2.6. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi 81
4.3.1.2.7. Uyuga Burnu Mezar Kompleksi Mezar-1 82
4.3.1.2.8. Kurma XI Mezar Kompleksi 82
4.3.1.2.9. Hotoruk II Mezar Kompleksi 83
4.3.1.2.10.Ol'hon Bölgesi Erken Neolitik Dönem Mezar Komplekslerinin Değerlendirmesi 84
4.3.1.3. Yukarı Lena Havzası Erken Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri 86
4.3.1.4. Doğu Baykal Bölgesi Fofanovskiy Mezar Kompleksi 88
4.3.1.4.1. Doğu Baykal Bölgesi Fofanovskiy Mezar Kompleksinin Değerlendirilmesi 89
4.3.1.5. Kitoy Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Dört Bölgedeki Ortak Özellikleri 90
4.3.2. Geç Neolitik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri (GÖ. 6.000-4.500 – MÖ. 4.000-2.500) 92
4.3.2.1. İsakovo Kültürü Mezar Kompleksleri 92
4.3.2.1.1. Ust'-İda I Mezar Kompleksi 93
4.3.2.1.2. Ponomarevo Mezar Kompleksi 94
4.3.2.1.3. Şumiliha Mezar Kompleksi Mezar-2 96
4.3.2.1.4. İsakovo Mezar Ölü Gömme Geleneğinin Değerlendirmesi 96
4.3.2.2. Serovo Kültürü Mezar Kompleksleri ve Mezarları 97

4.3.2.2.1. Angara Havzası Serovo Kültürü Mezar Kompleksleri 98
4.3.2.2.1.1. Serovo Mezar Kompleksi 98
4.3.2.2.2. Yukarı Lena Havzası Serovo Kültürü Mezarları ve Mezar Kompleksleri 99
4.3.2.2.3. Ol'hon Bölgesi Serovo Kültürü Mezarları ve Mezar Kompleksleri 100
4.3.2.2.3.1. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi 101
4.3.2.2.3.2. Ulyarba Mezar Kompleksi 103
4.3.2.2.3.3. Halarunskiy Burnu I Mezar Kompleksi 105
4.3.2.2.3.4. Şrakşura II Mezar Kompleksi Mezar-2 105
4.3.2.2.3.5. Hujir-Nuge VI Mezar Kompleksi 106
4.3.2.2.3.6. Şamanskiy Burnu I Mezar Kompleksi 106
4.3.2.2.3.7. Budun Burnu Mezar Kompleksi 107
4.3.2.2.3.8. Haransa I Mezar Kompleksi Mezar-2 (1978) 108
4.3.2.2.3.9. Yelga III Mezar Kompleksi 108
4.3.2.2.3.10. Serovo Kültürü Ölü Gömme Geleneğinin Değerlendirmesi 109
4.3.2.3. İsakovo ve Serovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi 110
4.3.3. Yenisey Havzası Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri 112
4.3.3.1. Afontova Gora II Mezarları 112
4.3.3.2. Ust'-Bazaikha – "Bor" Mezar Kompleksi 113
4.3.3.3. Gremyachi Deresi Mezarları 113
4.3.3.4. Diğer Tekil Mezarlar 113
4.3.3.5. Yenisey Havzası Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi 114
4.4. ENEOLİTİK VE TUNÇ DÖNEMLERİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ 115
4.4.1 Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo Kültürü Mezar Kompleksleri (GÖ. 4.500-3.500 – MÖ. 2.500-1.500) 115
4.4.1.1. Güney Angara Bölgesi Glazkovo Mezarları 116

4.4.1.1.1. Şumiliha Mezar Kompleksi 116
4.4.1.2. Ol'hon Bölgesi Glazkovo Mezar Kompleksleri 117
4.4.1.2.1. Hujir-Nuge XIV Mezar Kompleksi 117
4.4.1.2.2. Kurma XI Mezar Kompleksi 119
4.4.1.2.3. Ulyarba Mezar Kompleksi 120
4.4.1.2.4. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi 122
4.4.1.3. Yukarı Lena Havzası Glazkovo Mezarları 123
4.4.1.3.1. Ust'-İlgin Mezar Kompleksi 124
4.4.1.4. Glazkovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi 126
4.4.2. Şumiliha Mezar Grubuna Ait Mezar Kompleksleri 128
4.4.2.1. Şumiliha Mezar Kompleksi 130
4.4.2.2. Ulyarba Mezar Kompleksi 131
4.5. LENA-YENİSEY BÖLGESİNİN KOMŞU BÖLGELERİNDEKİ NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ 131
4.5.1. Transbaykal Bölgesi Neolitik ve Eneolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri 131
4.5.1.1. Nijnyaya Djilinda-1 (Sivakon-1) Mezarı 132
4.5.1.2. Starıy Vitim II Mezar Kompleksi 133
4.5.1.3. Buhusan Mezar Kompleksi 133
4.5.1.4. Nojiy Gölü Mezar Kompleksi 134
4.5.1.5. Arın-Jalga Mezar Kompleksi 135
4.5.1.6. Duroyskiy Mezar Kompleksi 136
4.5.1.7. Transbaykal Bölgesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi 137
4.5.2. Kuzeydoğu Moğolistan'da Oturur Pozisyondaki İskeletlere Ait Bazı Neolitik Dönem Mezarları 139
4.5.2.1. Kuzeydoğu Moğolistan'da Oturur Pozisyondaki Mezarların Değerlendirmesi 140
4.5.3. Yakutistan Bölgesi Neolitik Dönem Mezarları 142
4.5.3.1. Orta Neolitik Dönem Bel'kaçi Kültürü Mezarları (GÖ. 6.100 ±300 - 4.160 ±150) 142

4.5.3.1.1. Onnyos Mezarı 142
4.5.3.1.2. Malaya Djikimdinka I Mezarı 143
4.5.3.2. Geç Neolitik Dönem – Imıyahtah Kültürü Mezarları (GÖ. 4.900 ±450 - 3.025 ±235) 143
4.5.3.2.1. Kyordyurgen-1 Mezarı 143
4.5.3.2.2. Matta Mezarı 144
4.5.3.2.3. Rodinka II Mezarı 145
4.5.3.3. Merkezi Yakutistan Bel'kaçi ve Imıyahtah Mezarlarının Değerlendirmesi 145
4.5.4. Yukarı Ob Havzası Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Komplekslerinin Genel Özellikleri 146
4.6. LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN ETNOGRAFİK VERİLER IŞIĞINDA YORUMLANMASI 149
4.6.1. Su 149
4.6.2. Okra 151
4.6.3. Ateş 153
4.6.4. Güney Sibirya Yerli Halklarındaki Gökyüzü Defni ve Neolitik Dönem Bağlantıları 154
4.6.5. Mezarlıkların Düzeni, İskeletlerin Yönleri, Yüzüstü İskeletler ve Çoklu Mezarlardaki Çocuk Bireyler 155
4.7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 159

BEŞİNCİ BÖLÜM
ASYA'DA ERKEN KERAMİK KAPLARIN ORTAYA ÇIKTIĞI BÖLGELER VE LENA-YENİSEY BÖLGESİNE YAYILIMLARI

5.1. GİRİŞ 161
5.2. ÇİN 162
5.2.1. Son Buzul Çağında İklim ve Vejetasyon Değişimleri 162
5.2.2. Orta ve Güney Çin Bölgesinde Erken Keramik Kapların Bulunduğu Arkeolojik Alanlar 163

5.2.2.1. Xianrendong Mağarası 163
5.2.2.2. Yuchanyan Mağarası 167
5.2.2.3. Zengpiyan Mağarası 167
5.2.2.4. Dayan Mağaraları 168
5.2.2.5. Miaoyan Mağarası 169
5.2.2.6. Dalongtan (Liyuziu) Arkeolojik Alanı 169
5.2.2.7. Dingsishan Arkeolojik Alanı 169
5.2.3. Doğu Çin Denizi Bölgesinde Erken Keramiklerin Bulunduğu Arkeolojik Alanlar 170
5.2.4. Orta, Güney ve Doğu Çin Bölgelerinde Bulunan Erken Keramiklerin Değerlendirmesi 171
5.2.5. Kuzey ve Kuzeydoğu Çin Bölgesinde Erken Keramik Kapların Bulunduğu Arkeolojik Alanlar 172
5.2.5.1. Kuzey Çin 172
5.2.5.1.1. Lijiagou Arkeolojik Alanı 172
5.2.5.1.2. Donghulin Arkeolojik Alanı 173
5.2.5.1.3. Yujiagou Arkeolojik Alanı 173
5.2.5.1.4. Zhuan'nian Arkeolojik Alanı 174
5.2.5.1.5. Nanzhuangtou Arkeolojik Alanı 174
5.2.5.2. Kuzeydoğu Çin 175
5.2.5.2.1. Houtaomuga Arkeolojik Alanı 175
5.2.5.2.2. Xinglongwa Kültürü 176
5.2.6. Çin Topraklarında Bulunan Erken Keramiklerin Değerlendirmesi 176
5.3. RUSYA UZAK DOĞUSU 178
5.3.1. Son Buzul Çağında İklim ve Vejetasyon Değişimleri 178
5.3.2. Rusya Uzak Doğusunda Neolitik Dönemi Başlatan Kültürler 179
5.3.2.1. Osipovka Kültürü 179
5.3.2.1.1. Gasya Kamp Alanı 180
5.3.2.1.2. Hummi Kamp Alanı 181
5.3.2.1.3. Gonçarka-1 Kamp Alanı 181
5.3.2.1.4. Osipovka Kültürü Keramiklerinin Genel Özellikleri 182

5.3.2.2. Gromatuha Kültürü 183
5.3.2.2.1. Gromatuha Kültürü Keramiklerinin Genel Özellikleri 185
5.3.2.3. Novopetrovka Kültürü 186
5.4. TRANSBAYKAL BÖLGESİNDE ERKEN KERAMİKLERİN BULUNDUĞU ARKEOLOJİK ALANLAR 187
5.4.1. Ust'-Karenga-12 188
5.4.2. Studenoye-1 ve Ust'-Menza-1 190
5.4.3. Krasnaya Gorka 191
5.4.4. Rusya Uzak Doğusu ve Transbaykal Bölgelerinde Bulunan Erken Keramiklerinin Değerlendirmesi 191
5.5. GÜNEY SİBİRYA NEOLİTİK DÖNEM KERAMİKLERİ 192
5.5.1. İp Baskılı Keramikler 193
5.5.1.1. Hayta Keramiği 193
5.5.1.2. Posol'skaya Keramikleri 194
5.5.1.3. Ust'-Byelaya Keramikleri 196
5.5.2. Ağ Baskılı Keramikler 198
5.5.2.1. Erken Ağ Baskılılar 198
5.5.2.2. Geç Ağ Baskılılar - İsakovo Keramikleri 199
5.5.2.3. Serovo Tarak Batırmalılar 199
5.5.3. Kazaçka ve Yeleneva Neolitik Dönem Keramikleri 200
5.6. DOĞU SİBİRYA 201
5.6.1. Erken Neolitik Dönem Sıalah Kültürü Keramikleri 201
5.6.2. Orta Neolitik Dönem Bel'kaçi Kültürü Keramikleri 201
5.6.3. Geç Neolitik Dönem Imıyahtah Kültürü Keramikleri 202
5.7. GÜNEY VE DOĞU SİBİRYA NEOLİTİK DÖNEM KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRMESİ 202
5.8. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 204

ALTINCI BÖLÜM

LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEMDE GÖRÜLEN BAZI KÜLT OBJELERİ VE RİTÜELLER

6.1. GİRİŞ 208

6.2. BEYAZ NEFRİTTEN HALKALAR VE DİSKLER 209

6.2.1. Beyaz Nefrit ve Diğer Malzemelerden Halka ve Disklerin Bulunduğu Alanlar 211

6.2.1.1. Cis-Baykal 211

6.2.1.2. Sayan-Altay 212

6.2.1.3. Batı Sibirya 214

6.2.1.4. Doğu Sibirya-Yakutistan 215

6.2.1.5. Transbaykal 216

6.2.1.6. Kuzey Doğu Çin-İç Moğolistan 217

6.2.2. Değerlendirme 218

6.2.3. Genel Değerlendirme ve Sonuç 220

6.3. AYI KÜLTÜ 222

6.3.1. Ayı Kültünün Coğrafi Yayılımı ve Etnografik Veriler 223

6.3.2. Arkeolojik Verilerde Ayı Kültüne Ait İzler 228

6.3.2.1. Amur Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler 228

6.3.2.2. Cis-Baykal Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler 230

6.3.2.2.1. Neolitik Döneme Ait Eserler 230

6.3.2.2.2.Tunç Çağına Ait Eserler 234

6.3.2.3. Sayan-Altay Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler 234

6.3.2.3.1. Neolitik Döneme Ait Eserler 234

6.3.2.3.2. Eneolitik ve Tunç Çağına Ait Eserler 235

6.3.2.4. İskit Kültüründe Ayı İmgeleri 237

6.3.2. Değerlendirme 241

6.3.3. Genel Değerlendirme ve Sonuç 244

YEDİNCİ BÖLÜM
YENİSEY-LENA BÖLGESİ ANTİK VE MODERN HALKLARININ GENETİK VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

7.1. GİRİŞ 246
7.2. CİS-BAYKAL'DA ANTİK DNA ANALİZLERİ 247
7.3. MİTOKONDRİYEL DNA VE ASYA'DA BULUNAN HAPLOGRUPLAR 251
7.4. CİS-BAYKAL BÖLGESİ NEOLİTİK VE ERKEN TUNÇ ÇAĞLARINA AİT MTDNA ARAŞTIRMALARI 252
7.4.1. A Haplogrubu 254
7.4.2. C Haplogrubu 254
7.4.3. D Haplogrubu 255
7.4.4. F Haplogrubu 256
7.4.5. G Haplogrubu 257
7.4.6. Z Haplogrubu 258
7.4.7. U5 Haplogrubu 259
7.5. GÜNEY SİBİRYA MODERN YERLİ HALKLARINA AİT MTDNA HAPLOGRUPLARI 260
7.5.1. Altay Bölgesi 260
7.5.1.1. Kuzey Altaylılar 260
7.5.1.2. Güney Altaylılar 262
7.5.2.Yenisey Nehri Havzası ve Batı Sayan Bölgesi 262
7.5.3. Doğu Sayan Bölgesi Tofa (Karagas) Halkı 265
7.5.4. Tuva Cumhuriyeti Tuva ve Todjin Halkları 265
7.5.5. Baykal Bölgesi Buryat ve Soyot Halkları 266
7.6. MTDNA HAPLOGRUPLARI ÜZERİNDEN CİS-BAYKAL NEOLİTİK VE TUNÇ ÇAĞI POPÜLASYONLARI İLE MODERN GÜNEY SİBİRYA HALKLARININ İLİŞKİSİ 266
7.7. CİS-BAYKAL'DA NEOLİTİK VE TUNÇ ÇAĞLARINA AİT İNSAN KALINTILARININ KRANİYEL ANALİZLERİ 272
7.8. GÜNEY SİBİRYA MODERN YERLİ HALKLARI İLE KİTOY, İSAKOVO-SEROVO VE GLAZKOVO POPÜLASYONLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER 281

7.8.1. Kitoy - Sagay Yakınlığını Takip Edebildiğimiz Genetik ve Arkeolojik Bağlantılar 284
7.8.1.1. Okunyev ve Karasuk Tunç Çağı Kültürlerinin Genetik İlişkileri 284
7.8.1.2. Tagar ve İskit Demir Çağı Kültürlerinin Genetik İlişkileri 288
7.8.1.3. Taştık ve Yenisey Kırgızları Geç Demir Çağı ve Erken Orta Çağ (Klasik Türk Dönemi) Kültürleri Genetik İlişkileri 290
7.8.2. Hun Popülasyonunun Serovo ve Glazkovo İnsanları ile Genetik Bağları 291
7.9. GENETİK VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 293
7.10. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 300

SONUÇ 302
KAYNAKÇA 316
EKLER

KISALTMALAR

aDNA **:** Antik DNA
AMS : *Accelerator mass spectrometry* (hızlandırıcılı kütle spektrometresi)
BAP : Baikal Archaeological Project
bkz. **:** bakınız
byö : bin yıl önce
cm **:** santimetre
DNA : Deoksiribo nükleik asit
EKA **:** Eski Kuzey Avrasyalılar
EMD : Erken Mezolitik Dönem
END **:** Erken Neolitik Dönem
ETÇ **:** Erken Tunç Çağı
Fig. **:** Figür
GMD **:** Geç Mezolitik Dönem
GND **:** Geç Neolitik Dönem
GÖ **:** Günümüzden Önce
GÜPD **:** Geç Üst Paleolitik Dönem
İDÜ **:** İrkutsk Devlet Üniversitesi
kal. **:** kalibre edilmiş
km **:** kilometre
lt : litre
m : metre
mm **:** milimetre
MÖ **:** Milattan Önce
mtDNA **:** Mitokondriyal DNA
OMD : Orta Mezolitik Dönem
yak. **:** yaklaşık
Y-DNA **:** Y-kromozom DNA
yy. : Yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1 Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağları Y-DNA haplogrupları 250

Tablo 2 Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağları mtDNA haplogrupları 254

Tablo 3 END mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı 254

Tablo 4 GND mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı 254

Tablo 5 ETÇ mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı 254

Tablo 6 Modern yerli Sibiryalılarda mtDNA A, C, D, F, G, U ve Z haplogruplarının oransal dağılımları 268

Tablo 7 Paleosibiryalılarda mtDNA A, C, D, F, G, U ve Z haplogruplarının oransal dağılımları 269

EKLER LİSTESİ

Levhalar

EK 1 Levha 1.3-1 Rusça Kiril alfabesinin Türkçe Latin alfabesine ve İngilizce Latin alfabesine transliterasyon listesi ek s.1

EK 2 Levha 3.2-1a Sumnagin Kültürü Tuymaada Vadisi taş buluntular ek s.2

EK 3 Levha 3.2-1b: Kansk-Rıbinsk bölgesi Strijovaya Gora III. tabaka ve Kazaçka I XX-XIV tabaka Erken Mezolitik Dönem taş aletler ek s.2

EK 4 Levha 3.2-2a Kansk-Rıbinsk bölgesi Kazaçka I XIII-XI tabakaları Orta Mezolitik Dönem taş aletler ek s.3

EK 5 Levha 3.2-2b Kansk-Rıbinsk bölgesi Kazaçka I X-VIII taabakalar Geç Mezolitik Dönem taş aletleri ek s.3

EK 6 Levha 3.2-3 Ust'-Byelaya 16. tabaka EMD taş buluntuları ek s.4

EK 7 Levha 3.2-4 Ust'-Byelaya 15. tabaka EMD taş buluntuları ek s.5

EK 8 Levha 3.2-5 Ust'-Byelaya 14. tabaka EMD taş buluntuları ek s.6

EK 9 Levha 3.2-6 Ust'-Byelaya OMD taş buluntuları ek s.7

EK 10 Levha 3.2-7 Ust'-Byelaya OMD sedef boncuklar ve agalmolit boncuklar ek s.8

EK 11 Levha 3.2-8 Kitoy Kültürü taş, kemik ve keramik buluntuları ek s.9

EK 12 Levha 3.2-9a Çeşitli ölçülerde Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait iğneler taş saplar ve iğneleri ek s.10

EK 13 Levha 3.2-9b Baykal tipi kompozit olta kancaları ek s.10

EK 14 Levha 3.2-10a Kitoy tipi kompozit olta kancası ek s.11

EK 15 Levha 3.2-10b Mezolitik Dönem kemik olta kancası ek s.11

EK 16 Levha 3.2-11 İsakovo Kültürü taş, kemik ve keramik buluntuları ek s.12

EK 17 Levha 3.2-12 Serovo Kültürü taş ve kemik ve keramik buluntuları ek s.13

EK 18 Levha 3.2-13 Serovo Kültürü taş, kemik ve keramik buluntular ek s.14

EK 19 Levha 3.2-14a Ağ ağırlıkları ek s.15

EK 20 Levha 3.2-14b Serovo Kültürü yem balığı Sukaçyeva yüzey buluntusu ek s.15

EK 21 Levha 3.2-15a Evenki Kültüründe görülen kemik yem balıkları ek s.16

EK 22 Levha 3.2-15b Kitoy Kültürü taş yem balıkları ek s.16

EK 23 Levha 3.2-16a Kitoy Kültürü kemik ve taş bıçakları ek s.17

EK 24 Levha3.2-16b Kitoy mezar kompleksi nefritten taş bıçaklar ek s.17

EK 25 Levha 3.2-17a Glazkovo Kültürü taş, kemik ve keramik eserler ek s.18

EK 26 Levha 3.2-17b Eneolitik/ETÇ Lenkovka mezar kompleksi Glazkovo Kültürü mezar-1 kompozit olta kancalarına ait varil biçimli taş saplar ek s.18

EK 27 Levha 3.2-17c Glazkovo Kültürü metal olta kancaları ek s.18

EK 28 Levha 3.2-18 Glazkovo Kültürü tunç bıçaklar ek s.19

EK 29 Levha 3.2-19a Glazkovo Kültürü tunç bıçakların çizimi ek s.20

EK 30 Levha 3.2-19b Glazkovo Kültürü tunç yarık halkalar ve açılmış halkalar ek s.20

EK 31 Levha 3.2-19c Glazkovo Kültürü bakır veya tunç tüp ek s.20

EK 32 Levha 3.2-20a Glazkovo Kültürü koyu yeşil nefritten bıçaklar ve küçük keserler ek s.21

EK 33 Levha 3.2-20b Glazkovo Kültürü keramikleri ek s.21

EK 34 Levha 3.2- 21 Glazkovo Kültürü keramik kap Kuzey Angara ek s.22

EK 35 Levha 3.2-22 Glazkovo Kültürü keramik kap Kuzey Angara ek s.23

EK 36 Levha 3.2-23 Sıalah Kültürünün karakteristik taş ve kemik eserleri ek s.24

EK 37 Levha 3.2-24 Bel'kaçi Kültürünün karakteristik taş ve kemik eserleri ek s.25

EK 38 Levha 3.2-25 Bel'kaçi Kültürü taş aletler ek s.26

EK 39 Levha 4.2-1a A- Hin' Pad' mezarı ve buluntuları ek s.27

EK 40 Levha 4.2-1b Ust'-Gryaznaya Pad' mezarı ölü hediyeleri ek s.27

EK 41 Levah 4.2-2 Lokomotiv-Raysovyet mezar-8 ek s.28

EK 42 Levha 4.2-3a Lokomotiv-Raisovyet mezar-8 ek s.29

EK 43 Levha 4.2-3b Yerşi mezar kompleksi ek s.29

EK 44 Levha 4.3-1a Kitoy mezar kompleksinde bulunan bıçaklar ek s.30

EK 45 Levha 4.3-1b Kitoy mezar kompleksi Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait taş saplar ek s.30

EK 46 Levha 4.3-2a Kitoy mezar kompleksi kemik zıpkın uçları ek s.31

EK 47 Levha 4.3-2b Kitoy mezar kompleksi taş buluntular ek s.32

EK 48 Levha 4.3-3a Kitoy mezar kompleksi mezar-6 kemik obje ek s.33

EK 49 Levha 4.3-3b Lokomotiv mezar kompleksinin bugünkü görünümü ek s.33

EK 50 Levha 4.3-4 Lokomotiv mezar kompleksi planı ek s.34

EK 51 Levha 4.3-5 Lokomotiv mezar kompleksi mezarları ek s.35

EK 52 Levha 4.3-6a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi taş ve kemik buluntular ek s.36

EK 53 Levha 4.3-6b Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi taş buluntular ek s.36

EK 54 Levha 4.3-7a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi argilitten bıçaklar ek s.37

EK 55 Levha 4.3-7b Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi prizmatik çekirdekler ek s.37

EK 56 Levha 4.3-8a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi kemik zıpkın uçları ek s.38

EK 57 Levha 4.3-8b Ust'-Byelaya mezar kompleksi planı ek s.38

EK 58 Levha 4.3-9 Ust'-Byelaya mezar kompleksi mezarları ek s.39

EK 59 Levha 4.3-10a Ust'-Byelaya mezar kompleksi sığın başı formlu kemik balta ek s.40

EK 60 Levha 4.3-10b Ust'-Byelaya mezar kompleksi Kitoy tipi kompozit olta kancalarının taş sapları ve iğneleri ek s.40

EK 61 Levha 4.3-11a Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik buluntular ek s.41

EK 62 Levha 4.3-11b Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemikten bezemeli kaşık ek s.41

EK 63 Levha 4.3-12a Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik buluntular ek s.42

EK 64 Levha 4.3-12b Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemikten zıpkın ucu ek s.42

EK 65 Levha 4.3-12c Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik zıpkın uçları ek s.42

EK 66 Levha 4.3-13a Ust'-Byelaya mezar kompleksi buluntuları ek s.43

EK 67 Levha 4.3-13b Ust'-Byelaya mezar kompleksi taş buluntular ek s.43

EK 68 Levha 4.3-14 Şumiliha mezar kompleksi buluntuları ek s.44

EK 69 Levha 4.3-15a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999)'deki erkek bireye ait kalıntılar ek s.45

EK 70 Levha 4.3-15b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) Kitoy tipi olta kancaları ek s.45

EK 71 Levha 4.3-16a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) beyaz nefritten yarık halka ek s.46

EK 72 Levha 4.3-16b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) beyaz nefritten silindir boncuk ek s.46

EK 73 Levha 4.3-17a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) silindir boncuklar muhtemelen kemik tozundan yapılmış ek s.47

EK 74 Levha 4.3-17b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) kemik kaşık ek s.47

EK 75 Levha 4.3-18a Motı-Novaya Şamanka mezar kompleksi taş buluntuları ek s.48

EK 76 Levha 4.3-18b Motı-Novaya Şamanka mezar kompleksi buluntuları ek s.48

EK 77 Levha 4.3-19 Şamanka II mezar kompleksi planı ek s.49

EK 78 Levha 4.3-20 Şamanka II mezar kompleksi mezarları ek s.50

EK 79 Levha 4.3-21 Şamanka II mezar kompleksi mezar-21 tabakalı gömme ek s.51

EK 80 Levha 4.3-22a Şamanka II mezar kompleksi kemik buluntular ek s.51

EK 81 Levha 4.3-22b Şamanka II mezar kompleksi taş buluntular ek s.51

EK 82 Levha 4.3-23a Şamanka II mezar kompleksi buluntuları ek s.52

EK 83 Levha 4.3-23b Şamanka II mezar kompleksi buluntuları ek s.52

EK 84 Levha 4.3-24a Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972) ek s.53

EK 85 Levha 4.3-24b Hanhoykoy mezar kompleksi ek s.53

EK 86 Levha 4.3-25a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-7 ek s.54

EK 87 Levha 4.3-25b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi mezar-24'te bulunan taş aletler ek s.54

EK 88 Levha 4.3-26 Uyuga Burnu mezar-1 ek s.55

EK 89 Levha 4.3-27 Kurma XI mezar kompleksi planı ek s.56

EK 90 Levha 4.3-28 Kurma XI mezar kompleksi mezar-21 planları ek s.57

EK 91 Levha 4.3-29a Hotoruk mezar kompleksi ek s.58

EK 92 Levha 4.3-29b Makruşino mezar komleksi mezar-9 ek s.58

EK 93 Levha 4.3-30a Fofanovskiy mezar kompleksi mezarları ek s.59

EK 94 Levha 4.3-30b Fofanovskiy mezar kompleksi mezar-7 ek s.59

EK 95 Levha 4.3-31a Fofanovskiy mezar kompleksi mezar-11 (1991) ek s.60

EK 96 Levha 4.3-31b Fofanovskiy mezar kompleksi mermer halkalar ek s.60

EK 97 Levha 4.3-32 Fofanovskiy mezar kompleksi buluntuları ek s.61

EK 98 Levha 4.3-33 Fofanovskiy mezar kompleksi buluntuları ek s.62

EK 99 Levha 4.3-34a Ust'-İda I mezar kompleksi planı ve bazı buluntular ek s.63

EK 100 Levha 4.3-34b Ust'-İda I mezar kompleksi ek s.63

EK 101 Levha 4.3-35 Ust'-İda I mezar kompleksinde bulunan bazı keramikler ek s.64

EK 102 Levha 4.3-36 Ponomarevo mezar kompleksi mezar-16 ek s.65

EK 103 Levha 4.3-37 Şumiliha mezar kompleksi mezar-2 ek s.66

EK 104 Levha 4.3-38 Serovo mezar kompleksi planı ek s.67

EK 105 Levha 4.3-39 Serovo mezar kompleksi mezar-1(1933) ek s.68

EK 106 Levha 4.3-40 Serovo mezar kompleksi mezar-1(1933) ek s.69

EK 107 Levha 4.3-41 Serovo mezar kompleksi mezar-2 (1933) ek s.70

EK 108 Levha 4.3-42 Serovo mezar kompleksi mezar-2 (1933) ek s.71

EK 109 Levha 4.3-43a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi planı ek s.72

EK 110 Levha 4.3-43b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi ek s.72

EK 111 Levha 4.3-44a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları ek s.73

EK 112 Levha 4.3-44b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi taş buluntuları ek s.73

EK 113 Levha 4.3-45a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi keramik kaplar ek s.74

EK 114 Levha 4.3-45b Ulyarba mezar kompleksi planı ek s.74

EK 115 Levha 4.3-46a Ulyarba mezar kompleksindeki mezar yapısı ek s.75

EK 116 Levha 4.3-46b Ulyarba mezar kompleksindeki buluntular ek s.75

EK 117 Levha 4.4-1a Şumiliha mezar kompleksi Mezar-26 ek s.76

EK 118 Levha 4.4-1b Şumiliha mezar kompleksi Mezar-27 ek s.76

EK 119 Levha 4.4-2a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi ek s.77

EK 120 Levha 4.4-2b Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-27-29 üst yapıların fotoğrafı ek s.77

EK 121 Levha 4.4-3 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-27 dış ve iç yapı planları ek s.78

EK 122 Levha 4.4-4 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi buluntuları ek s.79

EK 123 Levha 4.4-5 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular ek s.80

EK 124 Levha 4.4-6a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular ek s.81

EK 125 Levha 4.4-6b Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular ek s.81

EK 126 Levha 4.4-7a Kurma XI mezar kompleksi mezar-1 üst yapısı ek s.82

EK 127 Levha 4.4-7b Kurma XI mezar kompleksi mezar-1'de bulunan madalyon ve bir çift yüzlü ek s.82

EK 128 Levha 4.4-8a Kurma XI mezar kompleksi mezar-13'te kafatasının üzerinde *in situ* aragonitten diskler ek s.83

EK 129 Levha 4.4-8b Kurma XI mezar kompleksi buluntuları ek s.83

EK 130 Levha 4.4-9a Kurma XI mezar kompleksi buluntuları ek s.84

EK 131 Levha 4.4-9b Kurma XI mezar kompleksi kemik buluntular ek s.84

EK 132 Levha 4.4-10 Kurma XI mezar kompleksi taş buluntular ek s.85

EK 133 Levha 4.4-11 Ulyarba mezar kompleksi mezarları ek s.86

EK 134 Levha 4.4-12a Ulyarba mezar kompleksi buluntuları ek s.87

EK 135 Levha 4.4-12b Ulyarba mezar kompleksi buluntuları ek s.87

EK 136 Levha 4.4-13a Ulyarba mezar kompleksi kemik buluntular ek s.88

EK 137 Levha 4.4-13b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi Geç Glazkovo mezarı planı ek s.88

EK 138 Levha 4.4-14a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları ek s.89

EK 139 Levha 4.4-14b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları ek s.89

EK 140 Levha 4.4-15 Ust'-İginskiy mezar kompleksi kemik zırh parçaları ek s.90

EK 141 Levha 4.4-16a Ust'-İlginskiy mezar kompleksi taş buluntular ek s.91

EK 142 Levha 4.4-16b Ust'-İlginskiy mezar kompleksi buluntular ek s.91

EK 143 Levha 4.4-17 Ust'-İlginskiy mezar kompleksi keramik kap ek s.92

EK 144 Levha 4.4-18 Verholenskiy mezar kompleksi planı ek s.93

EK 145 Levha 4.4-19 Verholensk mezar kompleksi Glazkovo Kültürü gömmeleri ek s.94

EK 146 Levha 4.4-20 Şumiliha mezar kompleksi mezar-9 ek s.95

EK 147 Levha 4.5-1 Tamsak-Bulak yerleşimindeki konut ve mezar ek s.96

EK 148 Levha 4.5-2 Nijnyaya Djilinda 1 (Sivakon 1) mezarındaki taş buluntular ek s.97

EK 149 Levha 4.5-3 Nijnyaya Djilinda 1 (Sivakon 1) mezarındaki kemik buluntular ek s.98

EK 150 Levha 4.5-4a Norovliyn-Uul mezarı planı ve içinde bulunan eserlerin bazıları ek s.99

EK 151 Levha 4.5-4b Buhusan mezar kompleksi planı ek s.99

EK 152 Levha 4.5-5 Buhusan mezar kompleksi mezar-3 ve buluntuları ek s.100

EK 153 Levha 4.5-6 Buhusan mezar kompleksi mezar-6 ve buluntuları ek s.101

EK 154 Levha 4.5-7 Buhusan mezar kompleksi mezar-13 ve buluntuları ek s.102

EK 155 Levha 4.5-8 Buhusan mezar kompleksi mezar-13'teki buluntular ek s.103

EK 156 Levha 4.5-9 Buhusan mezar kompleksi mezar-10'daki buluntular ek s.104

EK 157 Levha 4.5-10 Buhusan mezar kompleksi mezar-7'deki buluntular ek s.105

EK 158 Levha 4.5-11 Nojiy Gölü mezar kompleksi ek s.106

EK 159 Levha 4.5-12 Nojiy Gölü mezar kompleksi mezarlık 1'deki buluntular ek s.107

EK 160 Levha 4.5-13 Nojiy Gölü mezar kompleksi mezarlık 2'deki buluntular ek s.108

EK 161 Levha 4.5-14 Duyorskiy mezar kompleksindeki bazı taş ve kemik buluntular ek s.109

EK 162 Levha 4.5-15 Malaya Djikimda mezarı ek s.110

EK 163 Levha 4.5-16 Malaya Djikimda mezarı buluntuları ek s.111

EK 164 Levha 4.5-17 Malaya Djikimda mezarı buluntuları ek s.112

EK 165 Levha 4.6-1 Şor halkının ağaç definleri ek s.113

EK 166 Levha 5.2-1a Xianrendong Mağarası planı ek s.114

EK 167 Levha 5.2-1b Xianrendon Mağarası batı kesiminin 2009 yılı kazılarındaki starigrafisi ve radyokarbon tarihleri ek s.114

EK 168 Levha 5.2-2a Xianrendon Mağarası doğu kesiminin 2009 yılı kazılarındaki starigrafisi ve radyokarbon tarihleri ek s.115

EK 169 Levha 5.2-2b Xianrendong Mağarası 3C1b tabakasında bulunan Xian kabı ek s.115

EK 170 Levha 5.2-3a Xianrendong Mağarası 2A tabakasında (mağaranın batı kesimi) bulunan keramikler ek s.116

EK 171 Levha 5.2-3b Xianrendong Mağarası 2A2 tabakasında (mağaranın doğu kesimi) bulunan ip baskı izli keramik parçaları ek s.116

EK 172 Levha 5.2-4a Xianrendong Mağarası Xian Evresi ek s.117

EK 173 Levha 5.2-4b Xianrendong Mağarası Wang Evresi ek s.117

EK 174 Levha 5.2-5a Xianrendong Mağarası Jiangxi Evresi ek s.118

EK 175 Levha 5.2-5b Xianrendong Mağarası 1962 yılında 3. tabakada bulunan keramik kap ek s.118

EK 176 Levha 5.2-6a Xianrendong Mağarası 3. tabakaya ait kemik aletler (1962 yılı kazısı) ek s.119

EK 177 Levha 5.2-6b Xianrendong Mağarası 3. tabakaya ait taş aletler (1962 yılı kazısı) ek s. 119

EK 178 Levha 5.2-7a Yuçanyan Mağarası planı ek s.120

EK 179 Levha 5.2-7b Yuçanyan Mağarası keramik kabı ek s.120

EK 180 Levha 5.2-8a Zengpiyan Mağarası GÖ. 12.000-11.000 keramik parçası ek s.121

EK 181 Levha 5.2-8b Zengpiyan Mağarası GÖ. 11.000-10.000 keramik parçası ek s.121

EK 182 Levha 5.2-9a Zengpiyan Mağarası GÖ 11.000-10.000 keramik parçası ek s.122

EK 183 Levha 5.2-9b Zengpiyan Mağarası GÖ 12.000-11.000 keramik parçalarının restore edilmiş çizimi ek s.122

EK 184 Levha 5.2-10a Nanzhuangtou Alanı keramik parçaları ek s.123

EK 185 Levha 5.2-10b Xinglongwa keramik kapları ek s.123

EK 186 Levha 5.2-11a Xinglongwa Kültürü taş aletleri ve öğütme taşı ek s.124

EK 187 Levha 5.2-11b Xinglongwa Kültürü kemik aletler ve yonga taş aletler ek s.124

EK 188 Levha 5.2-12a Xinglongwa Kültürü konut Baiyinchanghan Alanı ek s.125

EK 189 Levha 5.2-12b Baiyinchanghan Alanının planı ek s.125

EK 190 Levha 5.2-13 Boysman 2 mezar kompleski Boysman Kültürü ek s.126

EK 191 Levha 5.3-1a Osipovka Kültürü kapları ek s.127

EK 192 Levha 5.3-1b Osipovka Kültür tipik buluntuları Gonçarka-1 3Б tabakası ek s.127

EK 193 Levha 5.3-2a Osipovka Kültürü keramik kabı Gasya Alanı ek s.128

EK 194 Levha 5.3-2b Osipovka Kültürü Hummi Alanı ek s.128

EK195 Levha 5.3-3a Gromatuha Kültürü kapları ek s.129

EK 196 Levha 5.3-3b Gromatuha Kültürü bazı taş alet buluntuları ek s.129

EK 197 Levha 5.3-4 Gromatuha Kültürü keramik kap parçaları ve rekonstrüksiyonu ek s.130

EK 198 Levha 5.3-5a Novopetrovka Kültürü Novopetrovka alanı keramik parçaları ek s.131

EK 199 Levha 5.3-5b Novopetrovka Kültürü Novopetrovka alanı prizmatik dilgilerden mızrak uçları ek s.131

EK 200 Levha 5.3-6 Novopetrovka Kültürüne ait bir konutun 1970'te Derevianko tarafından çizilmiş planı ek s.132

EK 201 Levha 5.4-1a Ust'-Karenga keramiği Ust'-Karenga-12-16 alanları 7. Tabaka ek s.133

EK 202 Levha 5.4-1b Ust'-Karenga-12 keramiği ve taş aletler ek s.133

EK 203 Levha 5.4-2a Ust'-Karenga keramiği, dış yüzeyi ek s.134

EK 204 Levha 5.4-2b Ust'-Karenga keramiği, iç yüzeyi ek s.134

EK 205 Levha 5.4-3a 1. Studenoye-1; 2. Ust'-Menza-1 keramikleri ve taş aletler ek s.135

EK 206 Levha 5.4-3b Krasnaya Gorka keramiği ek s.135

EK 207 Levha 5.4-4 Krasnaya Gorka keramiği rekonstrüksiyonu ek s.136

EK 208 Levha 5.5-1a Cis-Baykal bölgesi Hayta keramikleri ek s.137

EK 209 Levha 5.5-1b Hayta Keramiği Gorelıy Les alanı ek s.137

EK 210 Levha 5.5-2a Ust'-Byelaya Hayta keramiği ek s.138

EK 211 Levha 5.5-2b Ust'-Byelaya Hayta keramiği ek s.138

EK 212 Levha 5.5-3a Cis-Baykal bölgesi Posol'skaya keramikleri ek s.139

EK 213 Levha 5.5-3b Psol'skaya keramiği Goralıy Les alanı ek s.139

EK 214 Levha 5.5-4a Posol'skaya keramiği Kuzey Angara Çuna Nehri bölgesi OND ek s.140

EK 215 Levha 5.5-4b Vitim Vadisi Ust'-Yumurçen Kültürü keramiği ek s.140

EK 216 Levha 5.5-5a Cis-Baykal bölgesi Ust'-Byelaya keramikleri ek s.141

EK 217 Levha 5.5-5b Ust'-Byelaya keramiği dış yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND ek s.141

EK 218 Levha 5.5-6a Ust'-Byelaya Keramiği A iç yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND ek s.142

EK 219 Levha 5.5-6b Ust'-Byelaya Keramiği A dış yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND ek s.142

EK 220 Levha 5.5-7a Ust'-Byelaya Keramiği A iç yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND ek s.143

EK 221 Levha 5.5-7b Ust'-Byelaya Keramiği Ust'-Byelaya bölgesi OND ek s.143

EK 222 Levha 5.5-8 Ust'-Byelaya Keramiği Ust'-Byelaya bölgesi OND ek s.144

EK 223 Levha 5.5-9a Cis-Baykal bölgesi Erken Ağ Baskılı keramikler ek s.145

EK 224 Levha 5.5-9b Ust'-Hayta alanında bulunan Erken Ağ Baskılı keramiğin kırılma hatlarında görülen kalıplanan parçaların ek yerleri ek s.145

EK 225 Levha 5.5-10a Tunka Vadisi Erken Ağ Baskılı keramik ek s.146

EK 226 Levha 5.5-10b Erken Ağ Baskılı keramik Gorelıy Les alanı END ek s.146

EK 227 Levha 5.5-11a Cis-Baykal bölgesi Geç Ağ Baskılı keramikler-İsakovo Kapları ek s.147

EK 228 Levha 5.5-11b Ponomarevo mezar kompleksi mezar-16 ek s.147

EK 229 Levha 5.5-11c Ponomarevo mezar kompleksi mezar-12 ek s.147

EK 230 Levha 5.5-12a Cis-Baykal bölgesi Serovo Tarak Batırmalı keramikler ek s.148

EK 231 Levha 5.5-12b Serovo mezar kompleksi mezar-13 Serovo Tarak Batırmalı keramik ek s.148

EK 232 Levha 5.5-13a Serovo Tarak Batırmalı keramik ip delikli tutamaklı ek s.149

EK 233 Levha 5.5-13b Serovo Tarak Batırmalı keramik ip delikli tutamaklı ek s.149

EK 234 Levha 5.5-14 Serovo Tarak Batırmalı keramikler ek s.150

EK 235 Levha 5.5-15 Kazaçka alanı VI. tabaka Kazaçinskiy keramikleri ek s.151

EK 236 Levha 5.6-1a Kurung II kamp alanının 1. IV. tabakasındaki Sıalah keramiği; 2. III. tabakasındaki Bel'kaçi keramiği ek s.152

EK 237 Levha 5.6-1b Kurung II kamp alanının II. tabakasındaki Imıyahtah keramikleri ek s.152

EK 238 Levha 5.6-2 Ulahan Segelennya VIII. Tabaka Imıyahtah keramiği ek s.153

EK 239 Levha 6.2-1a Güney Sibirya nefrit yatakları ek s.154

EK 240 Levha 6.2-1b Nefrit halka ve disklerin üretim şekli ek s.154

EK 241 Levha 6.2-2a Lenkovka mezar kompleksi mezar-1'de bulunan beyaz nefrit halka ve disklerin mutemel konumu ek s.155

EK 242 Levha 6.2-2b Şumiliha mezar kompleksi mezar-37 ek s.155

EK 243 Levha 6.2-3a Ol'hon Bölgesinde Glazkovo mezarlarında bulunan beyaz ve açık renkli nefrit halka ve diskler ek s.156

EK 244 Levha 6.2-3b Kurma XI mezar kompleksinde bulunmuş yarımay formlu nefrit pandantif ek s.156

EK 245 Levha 6.2-3c Ust'-Byelaya'da bulunan Glazkovo Kültürü beyaz ve su yeşili nefritten halka ve disk ek s.156

EK 246 Levha 6.2-4a Samus IV Kamp Alanı yarımay formlu taş objeler (Samus Kültürü / Tunç Çağı) ek s.157

EK 247 Levha 6.2-4b Samus IV kamp alanı taş diskler ve açık bej renkli nefrit halka (Samus Kültürü / Tunç Çağı) ek s.157

EK 248 Levha 6.2-5a Okunyev Kültürü yarımay, disk ve halka formlu objeler ek s.158

EK 249 Levha 6.2-5b Tepesey mezar kompleksi Taştık Kültürüne ait Tepesey III mezar-2'de bulunan nefrit disk ek s.158

EK 250 Levha 6.2-6a Krotovo Kültürü Sopka 2/4B, V mezar kompleksi yarımay ve disk formlu objeler ek s.159

EK 251 Levha 6.2-6b Sopka-2 mezar kompleksi mezar-688 MS 4.-5. Yüzyıl ek s.159

EK 252 Levha 6.2-7a Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksinde bulunan nefrit halkalar ek s.160

EK 253 Levha 6.2-7b Seima-Turbino beyaz nefrit halkaları ek s.160

EK 254 Levah 6.2-8a Yakutistan açık renkli nefrit eserler ek s.161

EK 255 Levha 6.2-8b Malaya Djikimda mezarında bulunan nefritten yarık diskler ek s.161

EK 256 Levha 6.2-9a Fofanovskiy END mermer halkalar ek s.162

EK 257 Levha 6.2-9b Transbaykal bölgesi Nikoyskoye mezar-1 (Neolitik Dönem). İskeletin başında bulunan kemik diskler ek s.162

EK 258 Levha 6.2-10a Şilinskiy Mağarasında Tunç Çağına ait beyaz nefrit halkalar ek s.163

EK 259 Levha 6.2-10b İç Moğolistan'da bulunan açık renkli nefrit halkalar ek s.163

EK 260 Levha 6.2-11 Xinglongwa Kültüründe yarı gömülü konut planı, içinde bulunan eserler ve konut içi mezarı ek s.164

EK 261 Levha 6.2-12a Japonya Osaka'daki Kofu alanında bulunan bir kadın kafatasının iki yanındaki yarık halkalar ek s.165

EK 262 Levha 6.2-12b Xinglongwa Kültürü Xinglonggou Yerleşimi mezar-7 ek s.165

EK 263 Levha 6.2-13 Seima-Turbino mezarlarında bulunan Glazkovo Kültüründekilerle benzer taştan ok ve mızrak uçları ek s.166

EK 264 Levha 6.2-14 Seima-Turbino tunç baltaları Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksi ek s.167

EK 265 Levha 6.2-15 Seima-Turbino tunç baltalar, bıçaklar, taş bıçak ve ok uçları Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksi ek s.168

EK 266 Levha 6.2-16 Seima-Turbino tunç bıçakları ek s.169

EK 267 Levha 6.2-17a Takhiltyn Khotgor mezar-64'te bulunan altın güneş ve ay sembolü ek s.170

EK 268 Levha 6.2-17b Egyin Gol mezar kompleksi mezar-T43'te bulunan demir güneş ve ay sembolü ek s.170

EK 269 Levha 6.3-1a Malıye Kuruktaçi Geç Paleolitik Dönem ayı figürini ek s.171

EK 270 Levha 6.3-1b Kalinovka-1 Erken Neolitik Dönem Gromatuha Kültürü ek s.171

EK 271 Levha 6.3-1c Mihailovka-Klyuç Geç Neolitik Dönem Osinoozerskiy Kültürü ek s.171

EK 272 Levha 6.3-2a Erken-Orta Neolitik Dönem Marinskaya Kültürü ayı figürini ek s.172

EK 273 Levha 6.3-2b Ostentseyeva Mağarası ayı kafatasları ek s.172

EK 274 Levha 6.3-2c Şamanka II mezar kompleksi beyin kısmında delik açılmış ayı kafatası ek s.172

EK 275 Levha 6.3-3a Fofonovskiy mezar kompleksinde ayı kafatası gömüsünün bulunduğu yer ek s.173

EK 276 Levha 6.3-3b Fofanovskiy mezar kompleksi ayı kafası gömmesi ek s.173

EK 277 Levha 6.3-4 Ayı başlı asalar ek s.174

EK 278 Levha 6.3-5a Geç Neolitik Dönem Sarminskiy Burnu mezar kompleksi kafası olmayan ayı postu figürü ek s.175

EK 279 Levha 6.3-5b Geç Tunç Çağı Şumiliha mezar kompleksi mezar-22'den çıkan kemik ayı figürleri ek s.175

EK 280 Levha 6.3-6a Neolitik Dönem Altay Bölgesi Kamennı Deresi ek s.176

EK 281 Levha 6.3-6b Neolitik-Tunç Dönemi Aydaşinskiy Mağarası ek s.176

EK 282 Levha 6.3-6c Neolitik Dönem Vas'kovskiy I mezar kompleksi ek s.176

EK 283 Levha 6.3-7a Samus Kültürü, Samus mezar kompleksi ek s.177

EK 284 Levha 6.3-7b Samus Kültürü Utinka Gölü mezarı ek s.177

EK 285 Levha 6.3-8a Krotovo Kültürü Sopka-2 mezar kompleksinde bulunan asma delikli ayı figürinleri ek s.178

EK 286 Levha 6.3-8b Okunyev Kültürü Karasuk II Gömü Alanı kurgan 1 mezar-3 ek s.178

EK 287 Levha 6.3-9a Okunyev Kültürü Strelka mezar kompleksi ek s.179

EK 288 Levha 6.3-9b Orta Don bölgesi İskit kemer tokaları ek s.179

EK 289 Levha 6.3-10a Ayı pençesi formunda at dizginleri ve pandantifler ek s.180

EK 290 Levha 6.3-10b Anan'in Kültürü kemik malzeme ayı motifleri ek s.180

EK 291 Levha 6.3-11a Anan'in Kültürü "kurban pozunda" ayı motifleri ek s.181

EK 292 Levha 6.3-11b sığın figürinleri ek s.181

EK 293 Levha 7.3-1 mtDNA haplogrupları ağacı, haplogrupların Doğu ve Batı ayrımları ek s.182

EK 294 Levha 7.7-1a Erken Neolitik Dönem Lokomoitv mezar kompleksi Kitoy insanı ek s.183

EK 295 Levha 7.7-1b Erken Neolitik Dönem Lokomoitv mezar kompleksi Kitoy insanı ek s.183

EK 296 Levha 7.7-2a Erken Neolitik Dönem Kitoy insanı rekonstrüksiyonu ek s.184

EK 297 evha 7.7-2b Erken Neolitik Dönem Kaçug (Yukarı Lena) Kitoy insanı rekontrüksiyonu ek s.184

EK 298 Levha 7.7-3a Geç Neolitik Dönem Serovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.185

EK 299 Levha 7.7-3b Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.185

EK 300 Levha7.7-4a Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.186

EK 301 Levha 7.7-4b Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.186

EK 302 Levha 7.7-5a Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Geç Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.187

EK 303 Levha 7.7-5b Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Geç Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu ek s.187

EK 304 Levha 7.7-6a Fofanovskiy mezar kompleksi Tunç Çağı (Glazkovo) insanları rekonstrüksiyonu ek s.188

EK 305 Levha 7.7-6b Lenkovka mezar kompleksi mezar-1 ek s.188

EK 306 Levha 7.7-7a Geç Tunç Çağı Karasuk insanı Bateniy ek s.189

EK 307 Levha 7.7-7b Demir Çağı Tagar insanları ek s.189

EK 308 Levha 7.7-8a Nijynana Djilinda (Sivakon-1) mezarı insanı çizimi ek s.190

EK 309 Levha 7.7-8b Nijynana Djilinda (Sivakon-1) mezarı insanı rekonstrüksiyonu ek s.190

EK 310 Levha 7.7-9 Baykal ırkı Tarım mumyalarının bulunduğu Xiaohe mezarlığı ek s.191

Haritalar

EK 311 Harita-1 Sibirya, Orta Asya ve Rusya Uzak Doğusu haritası ek s.192

EK 312 Harita-2 Sibirya nehirleri haritası ek s.192

EK 313 Harita-3 Güney Sibirya alt bölgeleri Cis-Baykal ve Sayan-Altay Bölgeleri ile Transbaykal Bölgesi ek s.193

EK 314 Harita-4 Sibirya yerli halkları haritası ek s.194

EK 315 Harita-5 Güney Sibirya yerli halkları haritası ek s.195

EK 316 Harita-6 Cis-Baykal Hin' Kültürü mezarları ek s.196

EK 317 Harita-7 Cis-Baykal Şçukino kronolojik mezar grubu mezarları ek s.197

EK 318 Harita-8 Cis-Baykal Kitoy Kültürü mezar kompleksleri ek s.198

EK 319 Harita-9 Cis-Baykal İsakovo Kültürü mezar kompleksleri ek s.199

EK 320 Harita-10 Cis-Baykal Serovo Kültürü mezar kompleksleri ek s.200

EK 321 Harita-11 Cis-Baykal Glazkovo Kültürü mezar kompleksleri ek s.201

EK 322 Harita-12 Transbaykal Bölgesi Neolitik Dönem mezar ve mezar kompleksleri ek s.202

EK 323 Harita-13 Yakutistan (Saha Cumhuriyeti) Neolitik Dönem mezarları ek s.203

EK 324 Harita-14 En erken keramik kapların bulunduğu alanlar ek s.204

EK 325 Harita-15 Sibirya ve Çin'deki uranyum bölgeleri ek s.205

EK 326 Harita-16 Vitim Vadisinde Karenga Kompleksine dahil Ust'-Karenga ve Ust'-Muya arkeolojik alanları ek s.206

EK 327 Harita-17 Ayı kültüne ait arkeolojik buluntuların ele geçtiği bölgeler ek s.207

EK 328 Harita-18 Yeşil ve beyaz renkli nefritin bölgedeki yatakları ek s.208

EK 329 Harita-19 Güney Sibirya'da nefritten halka ve disklerin bulunduğu bazı mezar kompleksleri ek s.208

EK 330 Harita-20 Yakutistan'da (Saha Cumhuriyeti) beyaz ve açık renkli nefrit eserlerin bulunduğu alanlar ek s.209

EK 331 Harita-21 Batı Sibirya'da nefrit halka ve disklerin bulunduğu bazı mezar kompleksleri ek s.209

EK 332 Harita-22 Seima-Turbino Fenomeninin Avrasya'daki yayılım alanı ek s.210

GİRİŞ

Pleistosen Dönemin son Buzul Çağı Doruğunu yaşamış olan insanlık Mezolitik Dönemle birlikte değişen iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışırken sonrasında yüz binlerce yıllık tarihinin en büyük değişimini geçirmeye başlayacağı dönemin de ilk aşamasını yaşamaktadır. Paleolitik Dönemin avcı-toplayıcı ekonomisi ve buna bağlı gelişen sosyal yapısı ve göçebe yaşam biçimi yerini üretime ve onun gerektirdiği sosyal yapıya ve yerleşik yaşama bırakacaktır. Yaklaşık 12 bin yıl öncesine kadar sürmüş olan Paleolitik Dönemin teknolojik değişimin çok yavaş coğrafi değişimin ise sürekli olduğu hayat anlayışı yerini kademeli olarak sürekli değişen bir teknolojiye ve neredeyse hiç değişmeyen bir yaşam alanı anlayışına bırakmaktadır.

Neolitik Dönem Paleolitik Dönemin tam anlamıyla sona erdiği ilk dönemdir. Bu dönem öncesindeki Mezolitik Dönemin ana-erkil düzenini ve ekonomik açıdan eşitlikçi/paylaşımcı yapısını devam ettirirken iklimle değişen coğrafyanın ve artan toplumlar arası ilişkilerin etkisiyle Tunç Çağının da şekillenmesine vesile olacak teknolojik icatların da yaşandığı bir dönem olmuştur.

Yukarıda anlatılan bu değişim süreçleri Dünyanın her yerinde aynı seyri izlememiştir. Neolitik Dönem Asya'da Ön Asya ve Mezopotamya'dan farklı ortaya çıkış kriterlerine sahiptir. Ön Asya'da bilindiği üzere Neolitik Dönem bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi ve uzun süreli iskân edilen yerleşim alanlarıyla başlamaktayken Asya'da Neolitik Dönemin başlangıcını belirleyen keramik kapların icadıdır. Henüz Son Buzul Çağı devam ederken Doğu Asya topraklarında ilk defa pişmiş toprak kaplar kullanılmaya başlanmıştır. Avcı-balıkçı-toplayıcı ekonominin ve göçebe hayatın devam ettiği bu dönem Asya'da Neolitik Dönem başlangıcı (*Initial Neolithic*) olarak adlandırılır. Dolayısıyla Çin ve Rusya Uzak Doğusu gibi bazı bölgelerde Mezolitik Dönem kültürlerinden bahsedilmemektedir. Holosen Dönem başlangıcıyla oluşan ekolojik değişimleri takip eden taş alet endüstrisindeki gelişmeler Neolitik Dönem başlangıcına ve END'e ait arkeolojik eser topluluklarına dâhil edilerek tanımlanmaktadırlar.

Kuzeydoğu Çin topraklarındaki Xinglongwa Kültürü gibi erken keramik kapların ortaya çıktığı bazı bölgelerde tarım ve hayvancılık ekonomisine ve yerleşik

hayata geçiş görülürken bazı bölgelerde bu değişim Tunç Çağlarına kadar görülmemektedir. Çalışmanın ana bölgesi olan Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem kültürlerinde de yerleşik bir kültürden ve tarım ve hayvancılık ekonomisinden Eneolitik-ETÇ'na kadar söz edilemez ve Eneolitik-ETÇ da bu değişimin geçiş evresini oluşturmaktadır. Ekonomideki ve sosyal hayattaki bu değişim Tunç Çağlarında hem Orta Yenisey havzasında hem de Angara, Baykal ve Lena havzalarında görebilmektedir.

Çalışmanın odaklandığı Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem kültürlerinde ise ekonomi çoğunlukla Erken ve Geç Neolitik Dönemlerde değişen oranlarda avcılık ve balıkçılığa ve bunların yanında da toplayıcılığa dayanmaktadır. Bu döneme ait topluluklar nehir kenarlarındaki geçici kamp alanlarında yaşamış ve Lena-Yenisey bölgesi için çoğunlukla hafif yüzey yapılarından konutlarda oturmuşlardır. Arkeolojik kazılarda bu alanlar çoğunlukla etraflarında keramik kaplar ve diğer arkeolojik buluntuların yoğunlaştığı pek çok ocak kalıntısı ile temsil edilirler. Göçebe hayatın gerektirdiği pratik yaşam şekli kültürel farklılıkaın gündelik hayatta kullanılan eşyalar üzerinde kendini göstermesine fazla izin vermemektedir. Dolayısıyla Neolitik Dönem topluluklarının kültürel farklılıkları inanç dünyalarıyla ilişkili çeşitli geleneklerle kendini gösterebilmiştir. Sibirya'da yüz yılı aşkın süredir çalışan arkeologlar ve diğer araştırmacılar bu durum üzerine bölgesel ve dönemsel gelenek farklılıklarını toplulukların sosyal hayatlarındaki uygulamalarda görmeye çalışmaktadırlar ve bu farklılıkların en iyi görüldüğü uygulama olan ölü gömme gelenkeri üzerinden kültürleri tanımlamaktadırlar. Ölü gömme gelenekleri Güney Sibirya'da Klasik Türk Dönemine kadar kültürlerin tanımlanmasında ilk dikkate alınan kriter olmuştur. Bununla birlikte ele alınan diğer arkeolojik veriler ise Neolitik Dönemi başlatan keramik kaplara aittir. Keramikler yapım teknikleri, morfolojileri ve bezemeleri üzerinden değerlendirilirmişlerdir. Bu çalışmada da ölü gömme gelenekleri ve keramik kaplar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bunların yanında da yine Neolitik Dönem topluluklarının inanç dünyasını temsil eden bazı küçük sanat eserleri de incelenmiştir.

Çalışmanın son kısmında da kültürlerin tanımlanmasında bir rol oynamayan fakat bu kültürlerin zamansal ve mekânsal yayılımlarında takip edilen arkeolojik

verilere eşlik etmesi beklenen genetik veriler incelenmiştir. Çalışmanın bölümleri içerik ve kapsamlarıyla kısaca aşağıdaki gibidir.

İkinci bölüm iki kısımdır. İlk bölümünde Sibirya adının etimolojik kökeni ve coğrafi özelliklerinden bahsedilmiştir. Sibirya'nın genel olarak coğrafi sınırları ve belli başlı akarsu ve gölleri hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra Sibirya'nın Güney Sibirya, Transbaykal, Doğu Sibirya ve Rusya Uzak Doğusu alt bölgelerinin topografya özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci kısımda ise Sibirya'nın etnografik yapısından bahsedilmiş, Sibirya'nın yerli halkları ve bunların içinde Paleosibiryalı olan halklar hakkında bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde Sibirya topraklarında Son Pleistosen Dönemin sonları ve Holosen Dönemde iklimde görülen değişimler ve bunun faunaya ve vejetasyona olan etkileri hakkında polen analizleri ve ilgili iklim dönemlerine ait tabakalardan gelen faunal kalıntılar üzerinden bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu iklim değişimleriyle birlikte Erken Holosen Dönem Mezolitik Kültürleri ile Orta Holosen ve Geç Holosen başlangıcındaki Cis-Baykal ve Yakutistan (Saha Cumhuriyeti) topraklarında tanımlanan Neolitik ve Eneolitik/ETÇ kültürleri hakkında genel bilgiler aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde Cis-Baykal, Orta Yenisey Havzası, Yukarı Ob' Havzası, Transbaykal ve Yakutistan bölgelerindeki Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri incelenmiştir. Her kültürün temsil edildiği mezar komplekslerindeki gömmeler coğrafi konumları, mezar yapıları, iskelet pozisyonları ve yönleri, ritüeller, ölü hediyeleri ve radyokarbon tarihleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bölgeler ve dönemler arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmış ve yabancı kültür etkileri tespit edilerek muhtemel göç bölgeleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri ile günümüz Güney Sibirya yerli halkları arasında etnografik veriler üzerinden kurulabilen bir bağ olup olmadığı araştırılmış ve bulunan ilişkiler üzerinden Neolitik Dönem halklarının inanç dünyaları hakkında fikir sahibi olmaya ve mezar komplekslerindeki bazı arkeolojik veri eksiklikleri de giderilmeye çalışılmıştır.

Beşinci bölümde Asya'daki en erken keramik kapların özellikleri ve bu kapların ortaya çıktıkları ve yayıldıkları bölgeler incelenmiştir. Çin toprakları Rusya Uzak Doğusu ve Transbaykal'da bulunan en erken keramik kap örnekleri ve birbirinden bağımsız olarak ortaya çıktığı düşünülen erken keramikler

karşılaştırılarak incelenmiş ve Lena-Yenisey Bölgesinde ilk defa ortaya çıktıkları GÖ 8.500 tarihine kadar hangi yollardan bölgeye gelmiş olabilecekleri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaca ulaşmak için söz konusu en erken ve erken keramik kaplara ait özellikler ve bulundukları arkeolojik alanlara ait bilgiler değerlendirilmiştir.

Altıncı bölümde Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem kültürlerinde görülen bazı kült objeler ve ritüeller incelenmiştir. Yine iki alt başlıkta incelenen konu öncelikle açık renkli nefritten halkalar ve diskler üzerinden çalışılmıştır. Cis-Baykal bölgesinin END ve Eneolitik/ETÇ kültürlerinin hem coğrafi yayılımını hem de bu kültürlerin kendilerinden sonraki kültürlere olan etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Diğer alt başlık olan ayı kültünde ise Sibirya'da son derece yaygın olan bir kült üzerinden Güney Sibirya yerli halkları ve Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem kültürleri arasında bir bağlantı olup olmadığı araştırılmıştır.

Yedinci bölümde Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem halklarına ait hem aDNA hem de kraniyolojik çalışmalar üzerinden hem bölgenin kendi içindeki genetik devamlılığı incelenmiş hem de çevre bölgelerle olan genetik etkileşimleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca günümüz Güney Sibirya yerli halkları ile olan genetik bağlantılar da ortaya konmaya ve bölgenin dönemler boyunca almış olabileceği göçlerin coğrafi bağlantıları tartışılmıştır. Bu son bölüm aynı zamanda dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerin vardığı sonuçların da genetik verier üzerinden doğrulanmasını içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM VE TERMİNOLOJİ

1.1. AMAÇ

Çalışmanın iki ana amacı vardır. İlki Güney Sibirya'da Lena ve Yenisey Nehirleri havzaları arasında kalan bölgenin Neolitik Dönem kültürleri hakkında detaylı bilgilere sahip olmak ve bu bilgiler ışığında bölgenin hem kendi içindeki bölgesel ve dönemsel sürekliliğinin olup olmadığını görmek hem de komşu bölgeleriyle olan etkileşimlerini anlayabilmek ve etkileşime geçtikleri alanlar hakkında bilgi sahibi olmaktır.

İkinci amaç ise Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem kültürleri ile günümüz yerli Güney Sibirya halkları arasında bir bağ olup olmadığını araştırmak ve varsa bu bağın ne derece kuvvetli olduğunu çözebilmektir. Bu bağın derecesini anlayabilmek adına yapılan değerlendirmeler genetik sürekliliğin yanında kültürel sürekliliğin de devam edip etmediğini bulmak ve bunun için de bölgenin yerli halklarının etnografik verilerinde bu izleri tespit etmeye çalışmaktır.

1.2. KAPSAM

Çalışmanın coğrafi kapsamında ana bölge Yukarı Lena Nehri havzası ile Yukarı ve Orta Yenisey Nehri havzası arasında kalan toprakları içermektedir. Bu bölge içinde en çok arkeolojik veriye sahip olan alt bölge Cis-Baykal bölgesidir yani Angara Nehri havzası ile Yukarı Lena Nehri havzası arasında kalan bölge veya Baykal Gölünün batı/kuzeybatı tarafıdır.

Ana bölgenin dışında kalan komşu bölgeler güneyde Transbaykal bölgesi (Buryatya Cumhuriyeti ve Zabaykal Krayı topraklarında kalır), batıda Kemerovo ve Novosibirsk Oblastları, Altay ve Hakasya Cumhuriyetleri ve Altay Krayının içinde kalan bölgeleri içerir. Doğu komşusu ise Yakutistan (Saha Cumhuriyeti) topraklarıdır. Ana bölgenin geniş kapsamlı etki alanına giren bölgeler ise Rusya Uzak Doğusu, Kuzeydoğu Çin toprakları ile Uralların batısında İdil ve Kama Nehirleri havzalarıdır.

Çalışmanın tarihsel kapsamı öncelikle Neolitik Dönemdir. Söz konusu ana coğrafi kapsamın ve onun yakın komşularında Neolitik Dönem kültürlerine ait özellikle ölü gömme gelenekleri ve bağlantılı konular üzerinden ilişkiler incelenmiştir. Çalışmanın ikinci amacı doğrultusunda ana bölgenin kendi dönemi içinde etrafıyla olan ilişkisinin yanında Güney Sibirya içinde kendinden sonraki dönemlere ait kültürlerle olan ilişkisi de incelenmiştir. Dolayısıyla Tunç Çağlarından Etnografik Döneme kadar olan geniş zaman dilimine ait bazı kültürel veriler de ele alınmıştır.

1.3. YÖNTEM

Çalışmada sıkça yararlanılan Rusça yayınlardaki yer ve kişi adlarının Kiril alfabesinden Latin alfabesine transliterasyonunda harflerin daha doğru karşılıklarının olması nedeniyle Türkçe harfler kullanılmıştır. İngilizce literatürde kullanılan harfler çalışmadakilerden farklıdır. Kiril harflerinin karşılığı olan Türkçe ve İngilizce Latin harfleri ilgili levhada verilmiştir (Levha 1.3-1). Çalışma içinde eğer kullanılan kaynak İngilizce ise Rusça kelimelerin orijinal metindeki yazımı kullanılmıştır.

Çalışmada incelenen mezar ve mezar komplekslerine ait veriler kazı raporları, monograf ve kitaplardan ve 2019 yılı İrkutsk Devlet Üniversitesi (İDÜ) Arkeoloji Bölümü kütüphane çalışmaları ve Baykal Bölgesi Araştırmaları Merkezindeki laboratuvar çalışmalarından ve Buryet' ve Ol'hon Bölgesinde katıldığımız Tunç Çağı (Glazkovo ve Şumiliha) kazılarından yararlanılmıştır. Ayrıca Güney Baykal bölgesi, Yukarı Lena bölgesi, Ust'-Byelaya bölgesi ve Lokomotiv mezar kompleksi yüzey araştırmalarında bölge arkeologlarından edinilen bilgilerden yararlanılmıştır.

Çalışmada incelenen erken keramiklere ait veriler yine çoğunlukla kitap ve süreli yayınlardan elde edilmiştir. Bunun dışında Baykal Bölgesi Araştırmaları Merkezinde çoğunlukla Cis-Baykal bölgesi Neolitik ve Tunç Çağı keramikleri ve Transbaykal bölgesinin en erken keramiklerinden bir Ust'-Karenga keramiği üzerinde yapılan incelemelerden ve bölge arkeologları tarafından yapım teknikleri hakkında verilen bilgilerden yararlanılmıştır.

Çalışmanın bir diğer bölümünü oluşturan Güney Sibirya Neolitik ve ETÇ kültürlerinde görülen bazı kült objeler ve bu objeler üzerinden bölgenin sonraki

dönemler boyunca kültürel bir devamlılığının olup olmadığının anlaşılmaya çalışıldığı bölümde hem Güney Sibirya bölgesi hem de Sibirya'nın diğer bölgelerinde görülen benzer objeler kazı raporları ve arkeolojik ve etnografik veriler üzerine yazılan monograf ve makalelerden yararlanılarak incelenmiştir. Ayrıca bazı kült eserlerin malzemelerinin incelenmesinde temel jeolojik yayınlardan da faydalanılmıştır.

Çalışmanın genetik veriler içeren bölümünde özellikle Sibirya'nın modern ve eski popülasyonlarının çoğunlukla mtDNA daha az oranda ise Y-DNA haplogruplarının tarihsel olarak ortaya çıkma ve yayılma bölgelerine ait verileri ile metrik olmayan kraniyel analizleri üzerinden yapılan sınıflandırmalar esasında konu incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada bazı yüz rekonstrüksiyonlarına ait veriler de sunulmuştur.

1.4. TERMİNOLOJİ

Dilgicik: Mikro dilgi, boyutu 1 cm civarı olan küçük dilgiler.

Eneolitik Dönem: Kalkolitik Dönem.

Egzogami (Eksogami): Kabile dışı evlilik.

Fenomen: Olgu.

Filogenetik: Organizmalarda ata-soy ilişkisine bağlı bir evrimsel ilişki olduğu düşüncesinden doğam bir terimdir. Filo genetik ağaç ise bu ilişkilerin grafiksel gösterimidir (Sarıçam ve Müştak, 2015: 58).

Fitolit: Yunanca "bitki taşı" anlamındaki kelime bitkilerin çürümesinden sonra onların içinde kalkerli veya silisli bir yapından oluşan materyallerin mineralleşmiş parçacıklarıdır (Rosen, 2008: 1819).

Gora: (*Гора*) Rusça'da hem tepe hem de dağ anlamına gelen kelimedir. Çalışmamızda hepsi "dağ" olarak çevrilmiştir.

Haplogrup: "*Benzer haplotiplerin oluşturduğu ve ortak bir atayı paylaşan haplotip grubu. İnsan mtDNA ve Y-DNA haplogrupları genellikle bir harf ile simgelenir ve ayrıntıları harf ve sayı kombinasyonları ile detaylandırılır*" (Matisoo-Smith ve Horsburg 2012: 178).

Haplotip: "*Genellikel bir birim olarak birlikte miras alınan bir dizi bağlı gen veya diğer genetik işaretçiler (Örneğin mtDNA veya Y kromozom mutasyonları)*" (Matisoo-Smith ve Horsburg 2012: 178).

Hiatus: Ara, boşluk.

Kültür Kompleksi: Çağdaş veya kronolojik ve coğrafi olarak ilişkili, belirli kilit ortak özelliklere sahip arkeolojik kompleksleri kapsayan terimdir (Boçkarev ve diğerleri, 2013: 68).

Log: (*Лог*) Yükselti şeklinde küçük kuru vadidir.

Mezar kompleksi: Mezarlık, nekropol.

Okra: Aşı boyası.

Pad': (*Падъ*) Sibirya ve Uzak Doğuda dar ve derin vadilere veya geçitlere verilen addır (İgilizce literatürde *gorge*).

Seok: Kemik anlamındaki Türkçe kelimedir. Güney Sibirya Türk halklarında kabile anlamında kullanılmaktadır.

Somatoloji: Beden bilimi anlamındaki kelimedir. Çalışmamızda antropolojik veriler içinde insan bedeninin ölçülemeyen deri rengi, göz rengi, saç renk ve sertliği gibi özellikleri "somatik veriler" adıyla anılmıştır.

Tatlısu Rezervuar Etkisi: Çözünmüş eski kalsiyum karbonat bakımından zengin suda yaşayan balıkların tüketilmesiyle insan veya hayvanların kemiklerine, içinde balık pişirilmesiyle de keramik kaplara geçerek anormal ölçüde eski radyokarbon tarihlerinin alınmasına neden olan etkidir (Philippsen, 2013: 1/19).

İKİNCİ BÖLÜM
SİBİRYA, GÜNEY SİBİRYA VE RUSYA UZAK DOĞUSU'NUN COĞRAFİ KONUMU, ÖZELLİKLERİ VE ETNOGRAFYASI

2.1. SİBİRYA'NIN COĞRAFİ KONUMU VE ÖZELLİKLERİ

"Sibirya" adından ilk defa İranlı tarihçi ve devlet adamı Raşid Al-Din Fazlallah'ın 13.yy'da yazdığı "Cami Al-Tavarih" adlı eserinde bahsedilmiştir. Sibirya kelimesinin etimolojik kökeni net değildir. M. Fasmer'in 1980'lerde yazdığı "Etimoloji Sözlüğü"nde Sibirya kelimesinin Hun dilinde bir kelime olabileceği gibi Türkçedeki "sapmak" kelimesinden gelme ihtimalinin de olduğunu belirten bazı araştırmacılardan bahseder. Ayrıca Moğolca'da da "*sibir*" kelimesinin "bataklık, nemli alan" anlamına geldiğini G. Ramsdet'in araştırmasına dayanarak dile getirir. Bunların dışında bu adın Ob' ve İrtiş Nehirlerinin orta akımlarında 18. yy.a kadar var olmuş olan bir Tatar Hanlığının adı da olduğu bilinmektedir. Bu güne kadar Sibirya kelimesinin köken olarak hangi dile ait olduğu netlik kazanamamıştır (Groisman ve diğerleri, 2013a: 2; Çelebi, 2019: 10-11). Bu konudaki başka bir görüş de kelimenin Farsçadaki "*asabara*" (süvari, atlılar) kelimesinden geldiğini savunmaktadır (Yuyukin, 2015: 79-81).

Sibirya coğrafi olarak batıdan doğuya Ural Dağlarının doğusundan (Trans-Ural Bölgesi) Kuzey Kutbu ve Büyük Okyanus havzalarının ayrıldığı Bering Boğazına kadar uzanırken kuzeyden güneye de yaklaşık 75^0 Kuzey enlemindeki Kuzey Buz Denizi kıyılarından yaklaşık 45^0 Kuzey enlemine, Kazakistan'ın kuzeyindeki dağlık kesim ile Moğolistan ve Çin sınırlarına kadar inen 13.1 milyon km^2lik son derece geniş bir alanı içerir (Chlachula, 2014: 6621; Groisman ve diğerleri, 2013a: 2). Büyük Okyanus kıyılarını çevreleyen sıradağlar Sibirya'nın doğu sınırını oluşturmakta bu dağların doğusu ise Rusya Uzak Doğusu olarak adlandırılmaktadır (Harita-1).

Batı Sibirya çoğunlukla Ob' ve İrtiş Havzalarının kapsadığı düzlük alanlardan oluşur ve baskın manzara bataklıktır, tayga ise nehirlerin taşkın yatakları boyunca yayılmıştır. Doğu Sibirya'da ise doğu-kuzeydoğu yönünde dağlık bir topografya ortaya çıkar (Groisman ve diğerleri, 2013a: 3). Sibirya dünyanın en büyük

ormanlarından biri olan taygaya ev sahipliği yapar bu orman Büyük Okyanus kıyılarından Atlas Okyanusuna kadar uzanır (Groisman ve diğerleri, 2013a: 8).

Yenisey ve Lena Nehirleri arasında kalan topraklar Orta Sibirya Platosudur. Pek çok farklı platodan oluşan Orta Sibirya Platosu güneyden kabaca Altay ve Sayan Dağlarından Baykal'skiy Sıradağlarına kadar uzanan bir hatla sınırlanır. Baykal Gölünün Orta Sibirya Platosuna bakan toprakları literatürde Cis-Baykal (*Circum Baykal* veya Rusça adıyla *Pribaykal*) olarak anılır. İrkutsk Oblastı içinde yer alan bu bölge ise Angara-Lena Platosuna dâhildir (Kaynak: Büyük Rusya Ansiklopedisi, Lena-Angara Platosu-Erişim Tarihi: 05.05.2019). Baykal Gölün'ün doğusunda kalan Buryatya Cumhuriyeti ve Zabaykal Krayı toprakları Transbaykal (veya Rusça adıyla *Zabaykal*) Bölgesini oluştururlar. Transbaykal'ı Barguzin ve Selenga Nehirleri, Cis-Baykal'ı ise Angara ve Lena Nehirleri sulamaktadır (Kobe ve diğerleri, 2020: 3).

2.1.1. Sibirya'nın Önemli Su Kütleleri

Sibirya'nın beş ana akarsuyu Ob', Yenisey, Lena, Kolıma ve Amur Nehirleridir. Uralların doğusunda bulunan ve Altay Dağlarından doğan Biy ve Katun Nehirlerinin birleşerek oluşturduğu Ob' Nehri en büyük kolu olan İrtiş Nehriyle birlikte 5.471 km uzunluğuyla Rusya'daki en uzun nehir sistemidir ve Kuzey Buz Denizinde bulunan Kara Denizin Ob' Körfezine dökülür (Kaynak: Büyük Rusya Ansiklopedisi, Ob'-Erişim Tarihi: 05.05.2019). En önemli kolları solunda kalan İrtiş, İşim ve Toboldur. Sağ kolları ise Yenisey Havzasına kadar uzanır (Harita-2) (Czaplicka, 1914: 9; Groisman ve diğerleri, 2013a: 5).

Ob' Nehrinin doğusunda yer alan Yenisey Nehri Tuva Cumhuriyetinin Kızıl şehri yakınında Büyük Yenisey (Bii Khem) ve Küçük Yenisey (Kaa Khem) nehirlerinin birleşmesiyle oluşur (Yenisey'in Tuva Cumhuriyeti topraklarında kalan yukarı akımları Ulug Khem adını alır) ve orta akımlarında Baykal Gölü'nden doğan Angara Nehriyle birleşerek Kara Denizin Yenisey Körfezi'ne dökülür (Vasil'ev ve Semenov, 1993: 216). Yenisey Nehri'nin en önemli kolları solda Abakan, sağda ise Angara, Podkamennaya Tunguska ve Nijnyaya Tunguska Nehirleridir. Yenisey-Angara Nehir sisteminin toplam uzunluğu ise 5.325 km.'dir (Czaplicka, 1914: 9). Baykal Gölü'ne akan Selenga Nehri ile birlikte Kuzey Moğolistan ve Sibirya

topraklarını sulayan Yenisey-Angara-Selenga Nehir sistemi Dünyanın beşinci en uzun nehir sistemidir (Groisman ve diğerleri, 2013a: 5).

Lena Nehri Baykal Dağlarının batı yamaçlarından doğar ve Yakutistan topraklarında Laptev Denizine dökülür. Toplam uzunluğu 5.278 km olan Lena'nın en önemli kolları Vitim, Aldan, Olyokma ve Vilyuy Nehirleridir. Bunlardan Aldan Nehri ile Lena Nehir sistemi Amur Nehrine yaklaşır (Czaplicka, 1914: 10). Lena Orta Sibirya'nın en uzun nehir sistemidir, Yenisey ise ikinci sırada gelir. Lena'nın Laptev Denizi'nde oluşturduğu delta Rusya'nın en büyük deltasıdır ve toplam 32.000 km^2lik bir alana sahiptir (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 147).

Kolıma Nehri 2.130 km uzunluğa sahiptir. Magadan Oblastında Kulu ve Ayan-Yuryakh Nehirlerinin birleşmesiyle oluşur ve Çerskiy Sıradağlarının güneyinden başlayıp Yakutistan topraklarında Çukotka Özerk Okrugundan gelen Omolon Nehriyle birleşip Doğu Sibirya Denizindeki Kolıma Körfezine dökülür (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 189). Kuzeydoğu Sibirya Bölgesini sulayan diğer iki önemli nehir ise İndigirka ve Yana Nehirleridir. İndigirka Nehri 1.726 km uzunluğundadır. Kolıma Nehri'nin batısında Suntar-Hayata Sırtının yamaçlarından doğar ve Oymyakon Platosunu geçer. İki ana kolu Sleniyah ve Moma Nehirleridir (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 189). Yana Nehri ise İndigirka'nın batısında 879 km uzunluğunda bir nehirdir. Verhoyansk Dağlarından doğup Laptev Denizine dökülür (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 190).

Bir diğer önemli akarsu Rusya Uzak Doğusunu kollarıyla sulayan Amur Nehridir. Transbaykal Bölgesinde İngoda ve Onon Nehrilerinin birleşmesiyle oluşan Şilka Nehri Argun Nehri ile birleşerek Amur Nehri'ni oluşturur ve nehir Ohotsk Denizi ile Japon Denizi'ni ayıran Tatar Boğazı'nda son bulur (Czaplicka, 1914: 10). 2.846 km olan uzunluğu Şilka ve Argun Nehir sistemleriyle birlikte 4.510 km'yi bulur. Amur Nehri'nin suladığı bu geniş alan üç bölgeye ayrılır. Nehrin Transbaykal'daki başlangıcından büyük kollarından biri olan Zeya Nehri kavuşumuna kadar olan bölge Yukarı Amur, Zeya Nehri ağzından bir diğer önemli kolu olan Ussuri Nehri ağzına kadar olan bölge Orta Amur ve Ussuri Nehri ağzından Tatar Boğazı'nda döküldüğü bölgeye kadar olan alan da Aşağı Amur Bölgesidir (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 229, 255).

Baykal Gölü dünyanın en eski ve en büyük rift gölüdür deniz seviyesinden 455.5 m yüksekte güneybatı-kuzeydoğu yönlü uzanır (Batuev, 2015: 10). Yaklaşık ortalarında bulunan en derin bölgesi 1.637 m derinliğe sahiptir (Sherstyankin, 2015: 130). Tektonik bir bölge olan havzada pek çok dağ bulunur. Baykal Gölünün kıyılarını bölgede yaşanan 7-9 arasında şiddete sahip depremler şekillendirmiştir. Baykal Gölü'nü çevreleyen dağların göle paralel olmaları bölge içi atmosfer döngüsünü etkilemektedir (Kobe ve diğerleri, 2020: 3). Bu dağlardaki en yüksek zirve 3.539 m ile havzanın güneybatısındaki Khangai Dağlık alanındadır (Kobylkin, 2015: 19).

Baykal'a sayısız akarsu akmaktadır. Baykal'dan akan tek akarsu ise Angara Nehridir. Baykal'ı besleyen en büyük nehirler ise Selenga, Barguzin ve Yukarı Angara Nehirleridir. Baykal Gölü'nde bilinen 22 ada bulunur ki en büyükleri Ol'hon Adasıdır. Baykal Gölünün içinde Maloye More (İngilizce yayınlarda *Little Sea*-Küçük Deniz adıyla da anılmaktadır) bölgesinden kuzeydoğuya doğru uzanan Akademiçeskiy Sırtı bulunur ki Ol'hon Adası ile ikinci büyük adalar topluluğu olan Uşkan'i Adalarını da bu sırt oluşturur (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 266-267).

Yenisey Nehri Sibirya'yı kabaca doğu ve batı olarak ikiye ayırır. Ural Dağlarından Yenisey'e kadar çoğunlukla düz bir topografyaya sahip olan alan Batı Sibirya, Yenisey'in doğusunda kalan ve daha fazla dağlık ve tepelik özelliklere sahip olan topraklar ise Doğu Sibirya olarak tanımlanır (Czaplicka, 1914: 3). Bu nedenle bazı yayınlarda Doğu Sayan ve Cis-Baykal Bölgesi Doğu Sibirya olarak da anılmaktadır. Kuzeyde Yenisey ve Lena Nehirlerinin döküldüğü Kara ve Laptev Denizlerinden güneyde Doğu Sayan ve Baykal Dağlarına kadar olan alan ise bazı yayınlarda Orta Sibirya olarak adlandırılır (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 123). Bunun sonucu olarak Cis-Baykal bölgesi de Doğu Sibirya'nın güneyi, Güney Orta-Sibirya veya Güney Sibirya olarak anılmaktadır ki bu coğrafi tanımlamaların hepsi doğru olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızın coğrafi sınırlarını belirleyen Yenisey ve Lena Havzalarının yukarı ve orta kesimlerinin bulunduğu bölgeyi en çok kullanılan tanım olan Güney Sibirya Bölgesi kapsamında adlandırmayı tercih ettik.

2.1.2. Topografya

2.1.2.1. Güney Sibirya'nın Topografya Özellikleri

Güney Sibirya toprakları 1.5 milyon km^2 yüzölçümüyle Rusya'nın en büyük dağlık alanıdır. Batı Sibirya ovalarından başlayıp Büyük Okyanus kıyılarındaki sırtlara kadar batıdan doğuya 4.500 km uzanır (Şukşin, 2014: 3, 6). Çalışmamızın kapsamı bu geniş bölgenin orta kısmında kalan Sayan-Altay ve Cis-Baykal alt bölgelerini içermektedir. Çalışma boyunca bu iki bölge Güney Sibirya olarak anılacaktır (Harita-3).

Batıda Altay-Sayan doğuda Cis-Baykal bölgelerinden oluşan Güney Sibirya toprakları Sibirya ile Orta Asya'yı birbirinden ayıran sıradağlarla güneyden sınırlanmıştır. Altay ve Sayan Dağları bölgenin batısındadır, Doğu Sayan'ın uzantısı olan Buryatya topraklarındaki Hamar-Daban Sıradağları Baykal Gölü'nü güneybatı kıyılarından kuşatır, güney ve doğusunu ise Ulan-Burgası Sıradağları çevreler ve Baykal'ın yaklaşık orta kesimine kadar kuzeydoğu yönünde uzanır, Baykal'ın kuzeydoğu kıyıları ise Barguzin Sırtı tarafından kuşatılmıştır. İrkustk Oblastında ise Baykal Gölü Primoskiy Sırtı ve Baykal'skiy Sıradağları ile çevrilidir. Baykal'ın en kuzey ucunda ise Verhne-Angarskiy Sıradağları bulunur. Baykal Gölü'nün batsında Angara ile Lena Nehirlerinin yukarı kesimleri arasında kalan Angara-Lena Platosu ise Orta Sibirya'nın diğer platolarından daha yüksektir ve bazı bölgelerinde yükseklik 1.000-1.100 m'yi aşmaktadır (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 133)

Yaklaşık Asya'nın ortasında yer alan Altay-Sayan bölgesi Güney Sibirya'nın en batıdaki dağlık bölgesini oluşturur. Bölgenin güney sınırında batıda Altay Dağları bulunur. Rusya Federasyonu, Kazakistan, Çin ve Moğolistan sınırlarının üzerinden geçtiği Altay Dağlarının kuzeybatı kesimi Rusya topraklarında kalır. Altay Bölgesi ve Kuznetsk Havzası (diğer adıyla Kuzbas) güneyde Şorya ve doğuda Kuzentsk Alatau Dağlarıyla sınırlanırken, kuzey ve batı yönlerinde Batı Sibirya ovalarına açılır, bu yöndeki tek coğrafi engeli kuzeybatısındaki Salair Sırtıdır. Tüm bölgeye Ob' Nehrinin drenaj sistemi hâkimdir. Katun', Biy (Biya), İrtiş ve Tom' Nehirleri bu sistemin ana kollarıdır (Chlachula, 2014: 6624). Bölgedeki en büyük göl ise

Çulışman Nehri'nin aktığı Teletskoye Gölüdür ki Biy Nehri de bu gölden doğmaktadır (Zwyns, 2014: 149).

Güney Sibirya'nın orta kesiminde Rusya Federasyonu ile Moğolistan'ın kuzeybatı bölgesinin sınırını oluşturan Batı ve Doğu Sayan Dağları uzanır. Yüksek sıradağlar ve onların eteklerini kesen nehir vadilerinin oluşturduğu çeşitli bir topografyaya sahiptir. Batı Sayan dağlarında Yenisey Nehri ve kollarının şekillendirdiği dağ arası çöküntüler bulunur (Chlachula, 2014: 6628).

Sayanların kuzeyinde bulunan Minusinsk Havzası güneyde Batı Sayan, doğuda Doğu Sayan'ın kuzeybatıdaki son kısımları ve batıda Abakan Sıradağları ile sınırlı bir çöküntü havzasıdır. Hakasya Cumhuriyeti ve Krasnoyarsk Krayı içinde kalır. Drenaj sistemini Yenisey Nehri ve kolları oluşturur (Chlachula, 2014: 6628).

Sayan-Altay Bölgesindeki havzalar 500-1000 metrelik bir rakıma sahipken dağlarda 3.000 metreyi aşan zirveler bulunur. Havzalarda ve bölgenin genelinde de sert bir karasal iklim hâkimdir. Bölgede batı hava kütlesinin etkisi nedeniyle Altay ve Kuzenetsk Alatau bölgeleri daha az karasal bir iklime sahiptir ve dolayısıyla buralar yağışların daha fazla olduğu bölgelerdir (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 273, 278).

Güney Sibirya'nın doğu kesimini oluşturan Cis-Baykal Sayan ve Altay Dağlarını oluşturan orojenik faaliyetlerin başladığı bölge olarak kabul edilir (Zwyns, 2014: 149). Baykal Rifti Kuzey Moğolistan'daki Hövsgöl Gölünden başlayıp Güneydoğu Yakutistan'daki Yukarı Aldan Nehri'ne kadar yaklaşık 2.500 km gider (Chlachula, 2014: 6631).

Cis-Baykal bölgesi Baykal Gölü'nün güneybatı, batı ve kuzeybatı kıyılarından başlayıp kuzeye doğru yaklaşık olarak Angara ve Lena Nehirlerinin İrkutsk Oblastı'ndan çıktıkları enleme kadar uzanır. Bu bölgede Angara Nehri batıya dönerek Yenisey Nehri'ne doğru akarken Lena Nehri kuzeydoğuya dönerek Merkezi Yakutistan ovalarına doğru akmaktadır. Bu bölgenin iklimini Baykal Gölü'nün etrafındaki dağların konumu belirler. Burası Orta Sibirya'nın sert karasal iklimine göre kışların daha ılık yazların daha serin olduğu bir bölgedir (Rakovskaya ve Davıdova, 2001: 268).

2.1.2.2. Transbaykal, Doğu Sibirya ve Rusya Uzak Doğusunun Topografya Özellikleri

Baykal Gölünün doğusunda Buryatya ve Zabaykal Krayı'nı kapsayan bölge arkeolojik çalışmalarda Transbaykal Bölgesi olarak anılır. Batıdan Baykal Gölü, güneyden Moğolistan, doğudan Moğolistan ve Amur Oblastı ve kuzeyden de Yakutistan sınırlarıyla çevrilidir. Güneybatı, batı ve kuzeyinde dağlık bir coğrafyaya sahiptir ve buralarda tayga manzarası görülür. Kuzeyinde Büyük Okyanus kıyılarına kadar uzanan Stanovoy Sıradağları bulunur, batı-güneybatısında ise Hamar-Daban Sıradağları vardır. Buryatya'nın güneyinde bulunan Yablanovıy Sıradağları Transbaykal'ın yaklaşık orta bölgesinde bulunur. Bölgenin doğu ve güneyine gidildikçe de coğrafyaya bozkır manzarası hâkim olur (Can, 2020: 366-367).

Stanovoy Sıradağları doğuya Ohotsk Denizine doğru uzanır ve Rusya Uzak Doğusu topraklarındaki Zabaykal Krayı ve Amur Oblastı'nın kuzeyinde kalır. Dağlık sistem Habarovsk Krayında kuzeye dönerek devam etmektedir. Doğu Sibirya'da Yakutistan toprakları içindeki Verhoyansk Sıradağları Lena ve Aldan Nehirlerinin doğusunda onlarla kıvrılarak Kuzey Buz Denizi'ne doğru uzanır.

Rusya Uzak Doğusu Büyük Okyanus kıyılarını, Sahalin Adası'nı güneyde Kuzey Kore ve Çin sınırlarına kadar olan toprakları içerir. Coğrafi olarak devamı Çin'in Kuzeydoğu sınırını (Mançurya), Hokkaido Adası'nı (Japonya) ve Kuzey Kore'nin en kuzeydeki kesimini kapsar. Kabaca güney ve kuzey alt bölgelerine ayırdığımızda güneyde Primorye Krayı'nı (diğer adıyla Maritime) ve kuzeyde Aşağı Amur Nehri havzasını görürüz ki burası Habarovsk Krayı içinde kalmaktadır, batıda Orta Amur havzası Amur Oblastında, en batıda ise Yukarı Amur Havzası Zabaykal Krayı'nda bulunur. Asya'nın bu bölgesi dağlık ve alçak alanlarla ovalardan meydana gelmiş bir coğrafyaya sahiptir (Kuzmin, 2008: 3). Primorye Bölgesini Aşağı Amur Bölgesinden ayıran Sihote-Alin Dağları güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu 1.200 km uzanan bir sıradağdır. Habarovsk ve Primorski eyaletlerini birbirinden ayıran bu dağlardaki en büyük geçit ise Amur Nehri'nin önemli bir kolu olan Ussuri Nehri vadisidir.

2.2. SİBİRYA'NIN ETNOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Sibirya'nın yerli halkları yaşam alanlarına göre gruplandırıldığında en kuzeyde Yamal, Kola Yarımadası, Taymır ve Çukotka bölgesinde Nenets, Saami, Çukçi, Dolgan ve Yukagirler yaşamaktadır. Tundra ve orman-tundra bölgelerinde rengeyiği çobanlığıyla geçinirler. Orman-tundra ve tayga bölgesinde Hantı, Mansi, Ket, Evenki ve Yakutlar yaşar. Bu halkların ekonomilerinde ise balıkçılık ve avcılık önemli bir yere sahiptir. Güney Sibirya'da özellikle Altay ve Kuznetsk Havzasında ise Şor, Teleüt, Telengit, Todjin, Tofa ve Kumandin gibi pek çok başka Türkçe konuşan halk yaşamaktadır. Kuzeydeki bölgelere göre en fazla nüfus yoğunluğu buradadır. Bölgede çobanlık ve özellikle sığır ve at yetiştiriciliği ve tarım yapılmaktadır. Büyük Okyanus kıyılarında Kuzey Buz Denizinden Vladivostok şehrine kadar kuzeyden güneye doğru Çuvan ve Çukotka Bölgesinde Çukçi ve Yupikler (Eskimo), Kamçatka Yarımadasında Koryak, Aleut, Even ve İtelmenler, Habarovsk ve Primorskiy Kraylarında ve Sahalin Adasında ise Ulçi, Nanay, Udege, Nivh, Orok ve Oroçlar yaşamaktadır (Harita-4) (Rohr, 2014: 10).

Çalıştığımız bölge ve onun komşularında yaşayan halklar konuştukları dillere göre şu şekilde gruplanırlar: Samoyedçe konuşanlar: Nenets, Enets, Selkup ve Nganasan; Ugor dilleri konuşanlar: Hantı ve Mansiler; Tunguzca konuşanlar: Evenk ve Even; Türkçe konuşanlar: Yakut, Dolgan, Altay, Şor, Kumandin, Hakas, Tuba, Teleüt, Telengit, Tofa, Tuva, Todjin, Soyot ve Moğolca konuşan Buryatlar (Harita-5) (Maloletko, 2012: 31).

Sibirya yerli halklarında herhangi bir dil grubuna dâhil olmayan halklar da bulunur ki bunlar hem konuştukları dilin bölgedeki başka bir halk tarafından kullanılmayan izole bir dil olması hem de antropolojik ve kültürel açıdan antik dönemlerle bağlarının bulunması dolayısıyla Paleoasyalı veya yaygın kullanımıyla Paloesibiryalı olarak tanımlanmaktadırlar. Kökenleri Sibirya'nın Paleolitik-Neolitik Dönem sakinlerine dayandığı düşünülen bu halklar Aynular, Koryaklar, Nivhlar, İtelmenler, Aleutlar, Eskimolar, Çukçiler, Yukagirler ve Ketlerdir. Bu nitelendirmede belirleyici unsur bu halkların dillerinin etraflarındaki diğer halklarla ve birbirleriyle benzerlik göstermemesidir (Czaplicka; 1914: 15).

Aynu halkının anavatanının Japonya'nın Honşu Adası'nın kuzeyinden Kamçatka Yarımadası'nın güney ucuna kadar olan adalar topluluğu olduğu bilinmektedir (De Graaf, 2015: 2). Bugün eski adı Ezo/Yezo olan Hokkaido Adası'nda yaşamaktadırlar (Maloletko, 2012: 79; Czaplicka, 1914: 19). 15. yüzyılın ilk yarısına ait Çin kaynaklarında Aşağı Amur Bölgesinde yaşayan Kui adındaki halkın Aynular olduğu tahmin edilir. Çin kaynaklarında aktarılan bilgilere göre Kui halkı antropolojik olarak uzun kalın telli siyah saçlara ve sakallara sahiplerdir ki bu tanım Aynu halkının özellikleriyle de uyumludur. Japonlardan çok önce bölgede oldukları ve Japonların etnik yapısının oluşumuna katkıda bulundukları tahmin edilir (Katsyuba ve Nikolayev, 1994: 34). Antropolojik olarak düz bir alına, daha küçük bir yüz yüksekliğine ve genişliğine sahiplerdir ve daha *dolikosefal*[1] bir kafatası yapıları vardır (Field, 1948: 233).

Nivhlar (diğer adlarıyla Gilyaklar) Sahalin Adası ve Amur Nehrinin aşağı akımları ve Ohotsk Denizi kıyılarında yaşamaktadırlar (V.Z. Panfilov'dan aktaran Maloletko, 2012: 85). Bu halk da 15. yüzyıl Çin kaynaklarında geçmektedir ve Gulami adıyla anıldıkları görülür. Çin kaynaklarında balıkçılıkla geçindikleri, köpek yetiştirdikleri, köpek postu ve balık derisinden kıyafetlerinin olduğundan ve sazlardan yapılmış kulübelerde yaşadıklarından bahsedilir ki bunlar Nivh halkının bilinen tanımlayıcı özellikleridir (Katsyuba ve Nikolayev, 1994: 34).

İtelmenler (Rusların adlandırmasıyla Kamçadallar) Kamçatka Yarımadası'nda Koryaklarla birlikte yaşarlar ve çoğunlukla yarımadanın batı kesiminde bulunurlar (Maloletko, 2012: 82-83). Ruslarla tarihi ilişkileri 17. yüzyıldan sonra başlayan İtelmenlerin genetik köklerinin Paleolitik Dönem sonuna kadar gittiği tahmin edilir. 18. yüzyılın ilk yarısında 12-15 bin kişi oldukları tahmin edilen İtelmenlerin avcılık-balıkçılık-toplayıcılıkla geçindikleri bilinir (Volodin, 1994: 323). Birlikte yaşadıkları Koryaklarla uzun tarihi bağlarının olmasının yanında konut yapıları, kendilerine has köpek koşum takımlarının olması, balıkları tütsüleyerek veya pişirerek yemeleri gibi farklarla onlardan ayrılırlar. Cenaze törenlerinde küçük çocukların ağaç kovuklarına defnedildiği yetişkinlerin ise konutların çatılarındaki girişten dışarı çıkarılıp gömülmeden toprağın üzerine bırakıldıkları ve yanlarına herhangi bir hediye bırakılmadığı kaydedilmiştir ki bu

[1] Dolikosefal tanımı için bkz. yedinci bölüm.

yönleriyle de Koryak ve kuzey komşuları Çukçilerden ayrılırlar. Yıllar içinde Kamçatka ve Çukotka Bölgelerinde yapılan etnografik çalışmalar sonucu dillerinin Koryak ve Çukçilerle bir bağının olmadığı anlaşılmıştır. Henüz kanıtlanmamış olmakla birlikte İtelmenlerin ata topraklarının Orta Asya olabileceği de ileri sürülmüştür (Kruşanova, 1990: 17-18)

G.F. Debets İtelmenlerin Koryak ve Çukçilere göre daha koyu tenli olduklarını ve burunlarının onlara göre daha yassı olduğunu belirtmiştir. Bu özellikleri üzerinden İtelmenler için Ruslarla daha az karışmış bir Mongoloid ırk[2] oldukları yorumunu yapmıştır (Debets'ten aktaran Kruşanova, 1990: 18).

Çukçiler Kuzeydoğu Asya'nın en uç kısmında yaşarlar. Kıyı kesiminde yaşayanlar balıkçılıkla uğraşırken iç kesimdekiler rengeyiği yetiştiriciliği yaparlar ve bu özellikleri üzerinden kendilerini Kıyı Çukçileri (An'kalyn) ve Rengeyiği Çukçileri (Chavchuvat) olarak adlandırılırlar ve aralarında bir diyalekt farkı yoktur. Her iki grup da kendilerine "Lyg" derler ki bu kelime gerçek kişi anlamına gelmektedir. (Antropova ve Kuzentsova, 1964: 799; Maloletko, 2012: 85).

Asya Eskimoları avcılık-balıkçılıkla geçinirler ve Çukotka Yarımadası'nda yaşarlar. Komşuları Aleutlerden hem dil hem de antropolojik olarak farklıdırlar (Maloletko, 2012: 85). D. Jennes'in tanımına göre Kafatasları nispeten yüksektir ve geniş bir yüzleri vardır, burunları son derece dardır ve büyük hacimli *dolikosefal* bir kafatasına sahiplerdir. Bu özellikleri onları Aleutlerden farklı kılmaktadır (Jennes'ten aktaran Field, 1948: 232).

Aleutlar Alaska'nın Aleut Adalarında ve Rusya'nın Komandorskiy Adalarından Mednıy ve Beringa'da yaşamaktadırlar (Maloletko, 2012: 82). Aleutlar antropolojik olarak Kuzey Baykal Tunguzlarıyla (Field, 1948: 233) ve Orta Asya Mongoloidleriyle ilişkilendirilmişlerdir. G.F. Debets ise kraniyolojik veriler üzerinden Aleutleri Kuzey Kutbu Monogoloidi olarak tanımlamıştır (Debets'ten aktaran Alekseyeva ve diğerleri, 2008: 96). Komendorskiy Adalarında yaşayan Aleutlerde yapılan antropolojik analizlerde atalarında Rus veya diğer halkların temsilcilerini hatırlamayan bireylerin somatik özelliklerinde Kafkasoid katkının olduğu görülmüştür. Somatik verilerin aksine kraniyolojik verilerde ise böyle bir karışımın etkisi olabilecek izler gözlenmemiştir (Alekseyeva ve diğerleri, 2008: 93).

[2] Mongoloid ve Kafkasoid ırk tanımları için bkz. yedinci bölüm.

Koryaklar Kamçatka Yarımadası, Magadan Oblastı ve Çukça Yarımadası'nda yaşarlar. Rengeyiği yetiştiriciliği yapar ve beyaz balina ve fok gibi deniz hayvanlarını avlarlar. Ayrıca kara avcılığı ve balıkçılıkla da geçindikleri bilinmektedir. Koryakların Çukçilerle yakın kültürel bağlantılara sahip oldukları ve bölgenin Neolitik halklarının torunları olduğu kabul edilir (Antropova, 1964: 853, 856; Leonyev'den aktaran Maloletko, 2012: 84).

Yukagirler Doğu Sibirya'nın en kuzeyinde tundra ve tayga bölgelerinde iki ayrı grup olarak yaşarlar. Tundra Yukagirleri kendilerini Wodul olarak adlandırır ve çoğunlukla rengeyiği çobanlığı yaparlar, tayga Yukagirleri ise kendilerine Odul adını verir ve avcılık-toplayıcılıkla geçinirler. Dil olarak aynı dilin iki farklı diyalektine sahiplerdir ve komşularıyla benzer olmayan izole bir dil konuşurlar (Miller, 2018: 11-12). Yukagirlerin önceleri tüm Çukotka topraklarını işgal ettikleri ve 17. yüzyılda Ruslar bölgeye geldiklerinde Kuzey Sibirya'da çok sayıda kabilelerinin olduğu tarihi belgeler üzerinden bilinmektedir (Stepanova ve diğerleri, 1964: 788; Gogolev ve diğerleri 1975: 15) Köken olarak Ural Bölgesi halklarından mı yoksa Baykal Bölgesi Mongoloidlerinden mi oldukları tartışmalıdır. G.F. Debets'e göre Yukagir kafatasları Ugro-Samoyed kafataslarına yakınlık göstermektedir (Debets'ten aktaran Maloletko, 2012: 86). M.G. Levin ise Baykal tipine yakın olduklarını söylemiştir. Z.V. Gogolyev ve arkadaşlarının derledikleri Samoyed halklarına ait antropolojik veriler üzerinden yaptıkları yorum ise Yukagirlerin hem Doğu Samoyedlerinden Nganasan halkıyla hem de Yenisey-Lena arasında yaşamış antik bir popülasyonla akrabalığının olabileceği yönündedir (Gogolyev ve diğerleri 1975: 99-110).

Ketler (erken dönem Rus kaynaklarında Yenisey Ostyakları adıyla geçerler) Aşağı Yenisey Nehri havzasında ve Yenisey Nehri'nin kolları olan Nijnyaya Tunguska, Podkamennaya Tunguska ve en güneyde Turukhansk Bölgesine kadar yayıldıkları bilinen bir halktır (Czaplicka, 1914: 19). Ketlerin yaşadıkları bölgede endüstriyel faaliyetlerin bulunmaması bölgenin ulaşım bakımından oldukça izole bir konumda kalmasına neden olmuştur. Yaklaşık 1200 kişi kadar olan Ket nüfusu bu gün Yenisey Nehri ve kollarının kıyısındaki küçük köylerde yaşamaktadırlar (Vajda, 2010: 126). Ketler hakkında özellikle yedinci bölüm içinde Neolitik Dönem topluluklarıyla olan bağlantıları konusunda oldukça detaylı bilgiler verilmiştir bu nedenle burada kısaca bahsedilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
LENA-YENİSEY BÖLGESİ SON PELİSTOSEN VE HOLOSEN DÖNEMDE İKLİMSEL DEĞİŞİMLER VE KÜLTÜRLER

3.1. LENA-YENİSEY VE KOMŞU BÖLGELRİNDE SON PLEİSTOSEN VE HOLOSEN DÖNEMDE İKLİMSEL DEĞİŞİMLER

3.1.1. Son Pleistosen ve Holosen Dönemde Güney Sibirya ve Komşu Bölgelerinde İklim Şartları ve Vejetasyondaki Değişimler

Sibirya'da Son Buzul Çağı ve Holosen Dönemde ılımanlaşma ve soğuma dönemlerine ait tarihler şu şekildedir: Alleröd GÖ. 11.700-11.000 (veya GÖ. kal. 12.900-12.710 (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 324)) (Geç Pleistosen/GÜPD), Genç Dryas GÖ. 11.000-10.300 (veya GÖ. kal. 12.700-11.710 (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 324)) (Geç Pleistosen Sonu/GÜPD sonu), Preboreal Dönem GÖ. 10.300-9.100 (Erken Holosenin ilk yarısı/GMD) Boreal Dönem GÖ. 9.100-8.000 (Erken Holosenin ikinci yarısı/GMD sonu), Atlantik Dönem GÖ. 8.000-4.500 (Orta Holosen/Neolitik Dönem), Subatlantik Dönem GÖ. 4.500-2.500 (Geç Holosen/Tunç Çağı) ve Subboreal Dönem GÖ. 2.500-günümüz (Groisman ve diğerleri, 2013b: 61)[3].

Sibirya'da Sartan Buzul Döneminin[4] son ılımanlaşma evresi Alleröd Dönemidir. Onu takip eden Genç Dryas ise bir soğuma evresidir ki bu Sartan Buzul Döneminin de son soğuma evresidir. Bu dönemde hava sıcaklığı düşerken yağış miktarı da azalmıştır. Kuzey Sibirya'da Taymır Yarımadası'nda hava sıcaklığı günümüzden 3-4C^0 daha soğuk ve yıllık yağış miktarı 100 mm daha azdır. Buzulların güney sınırı 56^0 Kuzey enlemine kadar inmiş, ağaçsı vejetasyonda da 800 km'ye varan bir geri çekilme görülmüştür. Yakutistan'ın orta ve güney kesimlerinde soğuk ve kurak bozkır manzarası hâkimdir. Fakat Güney Sibirya vejetasyonu bu soğumadan çok etkilenmemiştir. Cis-Baykal'da yaygın olan Boreal ormanların

[3] Çalışmada verilen ve radyokarbon ve termolüminesans analizleri üzerinden belirlenen tarihlerin çoğu genellikle tercih edilen ifade olan "günümüzden önce" (GÖ) ifadesiyle yazılmışlardır. Bu tarihlerin bir kısmı kalibre edilmiştir ve çalışmada da olabildiğince kalibre edilmiş tarihlere yer verilmeye çalışılmıştır.

[4] Yak. GÖ. 24.000-10.300 ya da yak. GÖ. kal. 27.000/28.000-11.700 (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 1/40).

sadece yaklaşık % 25'i yerini tundra çalılıklarına bırakmıştır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 61). Altay ve Sayan dağlık alanında bozkır ve tundra manzarası hâkimdir ancak Kuznetsk Alatau dağlık alanında adalar halinde ladin ve melezçamların yetiştiği anlaşılır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 69)

Güney Sibirya'da Yukarı Lena havzasındaki Ochaul Gölü'nde yapılan polen analizleri GÖ. kal. 13.500-12.790/12.620 arasında Geç Buzul Çağının ılıman döneminde (Alleröd) Cis-Bayakal'ın çalılık tundra vejetasyonunun baskın olduğu yaprak döken ağaçlardan oluşan tayganın manzarada ikinci sırada geldiği, bozkır manzarasının ise daha az olduğu görülür. Genç Dryas soğumasının yaşandığı GÖ. kal. 12.790/12.620-11.720/11.540 arasında ise manzarada tundra artış gösterirken ağaç vejetasyonun oranı % 35-40'lardadır (Kobe ve diğerleri, 2020: 6).

Holosen Dönemin erken safhalarında yaşanan Preboreal Dönemde (yak. GÖ. kal. 11.600), Doğu Sibirya'da yaşanan ısınma tundra manzarasının yerini bodur kayın (*Betula nana*), melezçam (*Larix*) ve Sibirya ladini (*Picea obovata*) ormanlarına bırakmasına neden olmuştur (Groisman ve diğerleri, 2013b: 62).

Güney Sibirya'da Kuznetsk Alatau Dağında dağ tundrası hâkimken dağ arası çöküntülerinde ise adalar halinde ladin ormanları bulunmaktaydı (Groisman ve diğerleri, 2013b: 69). Ochaul Gölü polen analizlerine göre GÖ. kal. 11.720/11.540-9.660/9.420 arasında Cis-Baykal'da kayın polenlerinde % 60-70 oranında bir artış görülür bu kayın ormanlarına ladin, melezçam, Sibirya çamı ve göknarın az da olsa karıştıkları anlaşılır (Kobe ve diğerleri, 2020: 6-7). GÖ. kal. 11.000-10.000 arasında Angara Nehri havzasında ise küçük tundra bataklıklarının bulunduğu orman-bozkır manzarası hâkimdir (Makarov, 2013: 821).

Boreal Dönem'de Sibirya'nın 60^0 Kuzey enleminin yukarısında ortalama sıcaklık ve yağış miktarı günümüzden yüksek iken bu enlemin güneyinde Baykal Gölü'ne kadar olan alanda, hem Batı hem de Doğu Sibirya'da, iklim günümüzden daha kurak ve soğuktur. Boreal Döneme girildiğinde Batı Sibirya'nın güney tayga bölgesi olan Yenisey Havzası ve komşu bölgeleri 3.5 C^0 kadar ısınmış ve kuraklaşmıştır. Doğu Sibirya'da 76^0 Kuzey enlemine kadar kayın ağaçları ilerlemiştir ve Kuzey Buz Denizi adalarına kadar ulaşmışlardır. Taymır Yarımadası'ndaki sıcaklıklar 3-4 C^0 artmış ve yağış miktarı da 100-150 mm fazlalaşmıştır. Orta Yakutistan'da geniş ladin ormanları oluşmuştur. Bu ılımanlaşma GÖ. 8.370'de

zirveye çıkmış, GÖ 8.200-8.000 arasında yaşanan "*Novosanchugovskoye*" soğumasıyla ormanlar bir süre daha yerlerini çalılıklara bırakmıştır. GÖ 8.000'den sonra ise ormanlar karaçam ve kayın ağaçlarıyla yeniden ortaya çıkmışlardır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 62-63).

Altay Dağları Boreal Dönem'e girilmesiyle birlikte hızlıca ormanlaşır ve Sibirya ladini (*Picae obovata*) ve Sibirya göknarı (*Abies sibirica*) ile karışık Sibirya çamı (*Pinus sibirca*) ve Sibirya melezçamı (*Larix sibirica*) ormanlarıyla kaplanır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 62). Kuzentsk Alatau koyu Sibirya göknarı ormanlarıyla kaplanırken Batanev sırtındaki nehir vadilerinde Sibirya çamı ve Sibirya ladini ormanları oluştu. Merkezi Altaylarda Göknar katkılı Sibirya melezçamı ve Sibirya çamı, Batı sırtında Sibirya çamı ormanları yayılırken yüksek kesimlerde dağ tundrası ve çayırlar devam etti. Güneydoğu Altaylar ile Güneybatı Tuva'da ise Sibirya melezçamı ve Sibirya ladini ormanları yayılırken 1.800 rakımın altında ise bozkır manzarası oluşmuştur (Groisman ve diğerleri, 2013b: 69).

Cis-Baykal'da Yukarı Lena Havzasında Ochaul Gölü ve Transbaykal'da Kotokel Gölü'nde yapılan polen analizleri GÖ. 10.600-6.800 arasında Cis-Baykal ve Transbaykal bölgelerinde tayganın hızla artmaya başladığını göstermiştir. GÖ. 6.800 ormanlaşmanın en yüksek seviyesinin yaşandığı dönemdir. İki bölgede de tayganın manzaraya hâkim olduğu görülür. GÖ. kal. 9.660-9.420 - 7.910/7.640 arasında yaklaşık iki bin yıllık dönem tayga ormanları için en elverişli dönem olmuştur, çalı cinsleri artmış ve bozkır vejetasyonu %10-15 oranlarına gerilemiştir (Kobe ve diğerleri, 2020: 7). Baykal Gölünün doğu kıyısında bulunan Kotokel Gölü polen kayıtlarına göre Transbaykal Bölgesinde GÖ 11.500'de ormanlık alanlar %25'in üzerindedir. GÖ. 10.500-7.500 arasında ise %50'nin üzerine çıkmıştır ve yaşama en elverişli koşulların ortaya çıktığı görülür (Tarasov ve diğerleri, 2009: 292).

GÖ. kal. 7.910/7.640 - 4.000/3.730 arası dönemde Cis-Baykal'da kayın ağaçları baskın oranlarını korurken Sibirya çamı, sarıçam ve melezçamın da olduğu ormanlar oluşur (Kobe ve diğerleri, 2020: 7). Transbaykal'da ise GÖ. 7.000-6.500 arasında ormanlık alanlarda %10'luk bir azalma, sarıçam polenlerinde artış ve kayın ağaçlarında kısmen bir azalmayla bu günkü bitki örtüsüne benzer bir manzara oluşmuştur (Tarasov ve diğerleri, 2009: 292). Altay-Sayan bölgesinde Kuznetsk Alatau'da çok bir değişim olmazken dağ arası çöküntülerinde bozkır vejetasyonunda

kurak yerlerde yetişen yavşan/pelin otunun (Artemisia) arttığı görülür. Minusisnk Havzasında ise Temmuz sıcaklığının $3C^0$ kadar yükseldiği anlaşılır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 69)

Daha sıcak bir iklim yaşanan Atlantik Dönemde Güney Sibirya'yı kaplayan orta tayga vejetasyonu yerini güney tayga vejetasyonuna bırakmış, orta tayga ise Tunguska ve Vilyuy-Lena Platoları ile Merkezi Yakutistan'a ilerlemiştir. Yenisey'in sağ kolları olan Nijnyaya Tunguska ve Podkamennaya Tunguska Nehirleri havzalarının batısında koyu yaprak dökmeyen tayga yayılırken doğusunda ladin ve Sibirya çamı karışık açık melezçam taygası yayılmıştır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 65).

GÖ. 4.500'den itibaren Subboreal Döneme girilir bu dönem Atlantik Dönemden daha kuru ve soğuktur. Orman kuzey sınırı yaklaşık 2^0 Güneye iner. Orman-bozkır ve bozkır bölgelerinde ağaçlanmalar başlar. Orta tayga bölgesindeki bataklıkların donduğu gözlenir. Batı Sibirya'da göknar ormanları güneye inerken Sibirya çamı daha yaygın hale gelir. Orman-bozkır kuşağında soğuk ve kuru olan iklimde sıcak ve kuru ara dönemlerle dengesiz dalgalanmalar yaşandığı görülür. Yenisey Havzasındaki ormanlarda Sibirya çamı ve sarıçam ormanları oluşur. Taymır Yarımadası'nda orman-tundra manzarası güneye taşınır bu enlemlerdeki kayın ağaçları kaybolur sadece melezçam (*Larix dahurica*) görülür (Groisman ve diğerleri, 2013b: 66).

GÖ. 3.500'de Subboreal Dönemin en sıcak iklim koşulları oluşur. Yakutistan'da hava sıcaklığının yaklaşık 1^0 düştüğü yağışların da şimdiki zamana göre azaldığı anlaşılır. Bodur kayınlarda azalma Sibirya ladininde artış meydana gelir. Orta Sibirya'da yıllık don süresi 35 gün uzar. GÖ. 3.650 - GÖ. 3.200 arasında Minusinsk Havzasında iklimin kuru ve sıcak olduğu coğrafyada bozkır vejetasyonunun oluştuğu görülür. Cis-Baykal'da ise sarıçam, Sibirya çamı ve melezçam ormanları yaygınlaşmıştır. Cis-Baykal bu dönemde Minusinsk Havzası'ndan daha soğuk ve kuraktır. Altay dağlık bölgesinde de güneydoğudaki yüksek dağlık alanlarda bitki örtüsü soğuma ve kuraklık nedeniyle azalmıştır. Altay'a komşu alçak dağlık alanlar ile Batı Sayan'da adi kayının (*Betula pendula*) fazlalaştığı anlaşılır (Groisman ve diğerleri, 2013b: 67, 69).

3.1.2. Son Pleistosen ve Holosen Dönemde Güney Sibirya'daki Faunal Değişimler

N.A. Plasteyeva ve A.M. Klemant'yev 2018'de Baykal Bölgesi'nin karasal faunasına ait verileri derledikleri çalışmalarında batıda Kuzey Angara bölgesindeki Boguçanı Barajı Bölgesinden doğuda Vitim Platosu'na, Kuzeyde Stanovoy dağlık alanından güneyde Moğolistan sınırına kadar olan alandaki 58 arkeolojik alanda bulunan faunal kalıntılara ait kayıtlar üzerinden Preboreal-Suboreal Dönemler arasında (Erken Holosen boyunca) karasal faunandaki değişimleri incelemişlerdir (Plasteyeva ve Klemant'yev, 2018: 599-600).

Bahsettiğimiz çalışma temelinde baktığımızda Cis-Baykal'ın karasal faunasındaki değişimler Geç Pleistosende başlamaktadır. Mamut ve Tüylü Gergedan gibi büyük memeli türler yok olurken Sayga gibi bazı türlerin de oldukça azaldığı gözlenir. Toynaklılardan Dev Geyik (*Megaloceros giganteus*) kalıntılarına Kuzey Angara'da Preboreal Dönem'de rastlanır (GÖ. 9.450-9.235), Erken Holosen'de Orta Sibirya ve Güney Angara'da yaşadığını bildiğimiz bu tür Atlantik Dönem'de (Orta Holsen) kaybolur. Orman bitki örtüsünün yayılmasıyla Sibirya Karacası (*Capreolus pygargus*), Alageyik (*Dama dama*) ve Sığınlar (*Alces alces*) Cis-Baykal'da kalıntılarına en fazla rastlanan canlılar olurlar. Yabandomuzu (*Sus scrofa*), Yaban Öküzü (*Bos primigenius*) ve Bozkır Bizonu (*Bison priscus*) ise Holosenle birlikte bölgede ilk defa görülen hayvanlardır (Plastieyeva ve Klemant'yev, 2018: 605-607). Kuzey Angara Bölgesi kamp alanlarında bulunan kalıntılarda Neolitik Dönem boyunca, alanlar arası oran farklılıklarıyla birlikte Sığın, Alageyik, Sibirya Karacası ve Rengeyiğinin avlandığı görülmektedir (Burova ve Nikulina, 2019: 96).

Ren Geyiği (*Rangifer tarandus*) Geç Pleistosen'den itibaren bölgede yaşamaktadır ve Erken ve Orta Holosende 58^0 Kuzey enlemine kadar ilerlemiştir. Yabani At (*Equus ferus*) tüm Geç Pleistosen ve Erken Holosen boyunca Cis-Baykal'da yaşamış ancak Orta Holosenin ortalarında bölgeden kaybolmuştur. En geç tarihli kalıntısı GÖ. 6.525 tarihini vermektedir. Geç Pleistosen'den itibaren Cis-Baykal'da var olan bir diğer tür olan Asya Yaban Eşeği (*Equus hemionus*) de Holosen'de oldukça azalmıştır kalıntıları Neolitik Dönem kamp alanlarında nadiren bulunmuştur. Misk Geyiği (*Moschidae*) ise ilk defa Atlantik Dönem'de Orta, Güney

ve Kuzeydoğu Sibirya'da görülmeye başlanır (Plasteyeva ve Klemant'yev, 2018: 604, 606).

Toynaklı hayvanların avcılık ekonomisindeki değeri bulunan eserler üzerinden anlaşılmaktadır. Neolitik Dönem ve ETÇ mezar komplekslerinden ele geçen süsler ve aletler arasında Alageyik ve Yabandomuzu dişlerinden pandantifler sık bulunurken özellikle Sığınlara ait uzun kemiklerin iğne, zıpkın, mızrak ucu ve dilgicik geçmeli kompozit alet gövdesi yapımında kullanıldıklarını görürüz. Aynı şekilde geyik boynuzlarından da zıpkın ve kompozit alet gövdesi üretilmiştir. Ayrıca sığın kemiklerinden kaşık ve sığın başlı asa gibi kült objeleri olduğu düşünülen eserler de yapılmıştır (Aseyev, 2002: 61-63).

Toynaklıların dışında kemirgen ve etobur türlere baktığımızda Sibirya dağsıçanları (*Marmota sibirica*) ki bölgede Moğolca adlarıyla "*Tarbagan*" olarak da bilinirler, Güney Baykal Tunka Vadisi'nde ve Transbaykal'da sıkça bulunurlar. Bu türün Orta Holosende 52^0 Kuzey enlemine kadar yayıldığı bilinir. END'de Güney Baykal'daki Şamanka II ve Güney Angara'daki Lokomotiv mezar komplekslerinde Sibirya dağsıçanı dişlerine gömmelerde (mezar) sıkça rastlanır (Losey ve diğerleri, 2016: 494). Bu kemirgenin dişlerinin takı veya giysi üzerine dikilen bir tür süs olarak kullanıldığı düşünülmektedir ve END mezarlarında oldukça yaygın ele geçerler. Bu dişlerden Şamanka II'de 1521, Lokomotiv'de 643 adet bulunmuştur. Ne söz konusu iki mezar kompleksi içinde ne de diğer alanlarda bulunan sonraki dönemlere ait (GND ve ETÇ) mezarlarda bu dağsıçanı dişlerine rastlanmamıştır (Losey ve diğerleri, 2016: 499).

Bir diğer kemirgen olan Avrasya Kunduzu ise günümüzde nesli tükenmiş bir türdür. Bu hayvana ait dişerler bazen işlenmiş olarak Angara Havzasındaki GMD Hin' Kültürü ve Şçukino kronolojik gömme grubu (Bazaliyskiy, 2012: 46, 48, 52) ile Yenisey Havzasındaki Neolitik Dönem mezarlarında bulunmaktadır. Kunduz dişleri de tıpkı Dağsıçanı dişleri gibi giysilere ait bir süs olarak değerlendirilmiştir (Mandryka ve diğerleri, 2021: 71, 74-75, 78). Avrasya Kunduzuna ait kalıntılar Cis-Baykal'da GTÇ'na kadar çeşitli arkeolojik alanlarda bulunmuştur (Burova ve Nikulina : 96).

Diğer etobur türlerden Samur (*Martes szibellina*), Asya Porsuğu (*Meles leucurus*) ve Kutup Porsuğu (*Gulo gulo*) da tüm Holosen boyunca Cis-Baykal'da var

olmuş türlerdir. Ayrıca Geç Pleistosende Transbaykal'da yaşadığı bilinen Vaşak (*Lynx*) Cis-Baykal'da GND'de bir Serovo mezarından ele geçen kemikleriyle temsil edilir (Plastieyeva ve Klemant'yev, 2018: 602, 604).

Kahverengi Ayı (*Ursus arctos*), Kurt (*Canis lupus*) ve Baykal Foku (*Pusa sibirica*) ise Geç Pleistosen'den itibaren Cis-Baykal'da yaşamını sürdürebilmiş türlerdir (Plastieyeva ve Klemant'yev, 2018: 602). Kuzey Angara Bölgesinde Neolitik Dönem tabakalarında etobur hayvan kalıntıları içinde Ruçey Akimov alanında Ayı kalıntılarının baskın olduğu görülür (Burova ve Nikulina, 2019: 96). Ayrıca Güney Baykal Bölgesinde END Şamanka II mezar kompleksinden ele geçen Kahverengi Ayı kalıntılarının da fazlalığı dikkat çekicidir (Losey ve diğerleri, 2013: 67-68).

Bunların dışında kalıntılarına daha az rastlanan Sibirya Dağkeçisi (*Capra sibirica*), Argali (*Ovis ammon*), Büyük boynuzlu koyun (*Ovis canadensis*), Tolay Tavşanı (*Lepus tolai*), Bozkır Tilkisi (*Vulpes corsac*), Pallas Kedisi (*Otocolobus manul*) ve Sansar (*Mustelidae*) da Holosen boyunca Cis-Baykal'da yaşamış diğer hayvanlardır (Plastieyeva ve Klemant'yev, 2018: 602-607).

Bölgenin ihtiyofaunasına bakıldığında Baykal Gölü ve havzasında yer alan nehirlerde altmıştan fazla balık türü bulunur ki bunların yarısı endemik veya Tersiyer Dönemden[5] arta kalan türlerdir. Baykal Gölü'nün ihtiyofaunasındaki endemik türler % 55 oranını bulmaktadır (Prelovsky, 2015: 116). Baykal Gölünde Geç Mezolitik ve Neolitik Dönemlerde avlandığı bilinen balıklar arasında ise Alabalıkgiller (*Salmonidae*) ve bu familyaya dâhil Beyazbalık (*Coregonus sp.*) ve Gölgebalığı (*Thymallus arcticus*); Sazangiller (*Cyprinidae*) ve bu familyaya dâhil Gümüşlübalık (*Leuciscus baicalensis*) ve Kızılgöz (*Rutilus rutilus lacustris*) ile diğer familyalardan Baykal Mersinbalığı (*Acipenser baerii baicalensis*), Turnabalığı (*Esox lucius*), Tatlısu gelinciği (*Lota lota*) ve Tatlısu levreği (*Perca fluviatilis*) vardır. (Nomokonova ve diğerleri, 2017: 16)

Baykal Gölü'nün Maloye More ve diğer kıyı bölgelerindeki kamp alanlarında bulunan balık kalıntıları ve balıkçılık aletlerine bakıldığında GMD'den Tunç Çağına kadar çeşitli oranlarda farklı türden balıkların avlandığı görülür. Özellikle Maloye More bölgesi lagünlere ve sığ ve ılık kıyı sularına sahip olmasıyla buralarda yıl boyu

[5] Tersiyer Dönem 65 myö-1.8 myö arasını kapsar ve Paleojen 65 myö-23.03 myö, Neoljen 23.03 myö-1.8 myö olarak iki alt dönem ayrılır.

yaşayan Levrek, Kızılgöz, Gümüşlübalık ve Turnabalığının avlanma alanları olmuştur. Bu balıklar bahar aylarında yumurtlamak için bölgenin sığ sularına gelirken derin su balıklarından olan Omul'[6] ise güz aylarında bölgedeki sığ bölgelere yumurta bırakır. (Losey ve diğerleri, 2008: 581).

Balıkçılık için bu denli önemli bir bölge olan Maloye More'deki arkeolojik kamp alanlarından biri olan Itırhey alanı önemli bir Tunç Çağı mezar kompleksi olan Hujir-Nuge XIV'e 8 km mesafede, Kurkut Körfezi'nin güneydoğu kıyısındaki Itırhey Koyunda bulunur (Losey ve diğerleri, 2008: 579). Alan OMD'den Demir Çağı'na kadar dokuz tabakaya sahiptir. GMD-GND arası alanın en yoğun kullanım gördüğü dönemlerdir. Bu alanda tanımlanan 8.400 faunal kalıntının %97'si ihtiyofaunaldir. Ele geçen balık kalıntılarından %93'ü Levrek, Kızılgöz ve Gümüşlübalığa aittir. Ayrıca Alabalıkgillere ait Beyazbalık ve Omul' kalıntıları %5 oranında, Turnabalığı da %2 oranında bulunmuştur. Bulunan az sayıdaki balıkçılık aletleri arasında muhtemelen Mezolitik Dönem'e ait kemik bir zıpkın ve bir adet kompozit olta iğnesi sapı ve Neolitik Dönem'e ait ağ yapımında kullanılan bir iğne ile çentikli taşlardan oluşan sayısız ağ ağırlıkları vardır (Losey ve diğerleri, 2012: 132-133; Losey ve diğerleri, 2008: 579-580).

Maloye More'deki bir diğer arkeolojik alan Itırhey'in 200 m doğusundaki Berloga Koyu'nda bulunan Berloga kamp alanıdır. Mezolitik ve Neolitik Dönemlere ait tabakalara sahip alan Tunç Çağı-Demir Çağı geçiş döneminde de kullanım görmüştür. 507 faunal kalıntıdan 303'ü balık kalıntısıdır ki bunlardan cinsi tespit edilebilen 69 kalıntının 12'si Mezolitik ve Neolitik Dönemlere aittir. Alanda yine baskın oranda Levrek bulunurken onu Turnabalığı, Mersinbalığı ve Sazangiller izler (Losey ve diğerleri, 2012: 133).

Ulan-Hada kamp alanı Itırhey alanına 2.1 km mesafede Muhor Körfezine bakan bir yarımadada bulunur. Mezolitik Dönem'den Demir Çağı'na kadar kullanım görmüştür. Burada bulunan 2.746 faunal kalıntının 1.567'si balıklara aittir. En fazla orana Alabalıkgiller sahiptir ve çoğu da Beyazbalıktır. Muhor Körfezinin Beyazbalığın yumurtlama bölgesi olması bunun nedeni olarak görülür. Beyazbalığın küçük bir ağzının olması dolayısıyla bu bölgede bu kadar çok Beyazbalığın ağ balıkçılığı ile avlandığı veya çok küçük olta kancalarının kullanıldığı

[6] Alabalıkgillerdendir ve Beyazbalık türünün akrabasıdır. Vücudunun büyük kısmı yağdan oluşan Omul' Baykal'ın derin ve soğuk sularında yaşar.

düşünülmektedir. Ulan-Hada zıpkın avcılığında kullanıldığı tahmin edilen taştan yem balıklarının da en fazla bulunduğu yerdir (sağlam ve parçalanmış halde 16 adet yem balığı bulunmuştur). Alandan çok sayıda Levrek kalıntıları da ele geçmiştir (Losey ve diğerleri, 2012: 133, 135; Novikov ve Goryunova, 2016: 61).

Maloye More bölgesinin 50 km güneydoğusunda kalan Sagan-Zaba II kamp alanı GMD'in sonlarından Etnografik Döneme kadar kullanım görmüştür (Nomokonova ve diğerleri, 2017: 16). Çoğunlukla fok avcılığı yapılan bir alan olan Sagan Zaba II'deki faunal kalıntıların %1'i balıklara aittir ve 1.500'ün üzerinde balık kalıntısı ele geçmiştir bunların yaklaşık 1.000 adedi tanımlanabilmiştir. Geç tabakalarda baskın oranda Alabalıkgiller görülürken az sayıda Beyazbalık ve Gölgebalığı kalıntısı bulunmuştur. Neolitik Döneme ait balık kalıntıları hem az sayıdadır hem de daha çok Levrek kalıntısıyla temsil edilir, onu Alabalıkgiller, Turnabalığı, Mersinbalığı, Beyazbalık, Tatlısu Gelinciği ve Sazangiller izler. GMD'e (GÖ. kal. 9020/9.000-8.730/8.650 (Goryunova ve Novikov, 2017: 77-78)) ait sadece Gölgebalığı kalıntıları bulunmuştur. Sagan-Zaba bölgesinin derin ve soğuk suları alanı balıkçılık için elverişli bir bölge olmaktan çıkarır. Ele geçen fok kalıntıları üzerinden bölgenin ilkbaharın erken dönemlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Losey ve diğerleri, 2012: 135-136).

Buguldeika II arkeolojik alanı da Sagan-Zaba II ile aynı bölgede GMD'den günümüze kadar yerleşim görmüş bir kamp alanıdır. Alanda bulunan 37 tanımlanmış balık kalıntısından 25'i Mersinbalığıdır bir Turnabalığı ve iki Sazangil kalıntısı da ele geçmiştir. Kalıntıların 22 adedi GMD'e ait olan IV. tabakanın 9. ve 8. katmanlarında bulunmuştur (GÖ. kal. 10.410-6.570) (Nomokonova ve diğerleri, 2017: 17).

Bu verilere bakıldığında Baykal kıyıları için söylenebilecek olan en fazla Alabalıkgil ve Sazangil cinslerinin avlandığıdır ki bu cinslerde Beyazbalıkta olduğu gibi küçük ağızlı balıkların olması END'de mezarlarda bulunan farklı boylardaki kompozit olta kancaları içinde 1-2 cm boyundaki iğne saplarının varlığıyla da uyumludur. Mezarlarda bulunan 10 cm ve üzeri iğne sapları ise Turnabalığı gibi büyük ağızlı balıklar için uygun boyutlara sahiplerdir.

3.1.3. Değerlendirme

Güney Sibirya Sartan Buzul Dönemi boyunca coğrafi olarak buzul dışı alanda kalmıştır. Buzullar sadece dağların yüksek kesimlerinde var olmuş eteklerine inmemiştir (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 323). Sartan Buzul Çağı sonu ve Holosen başlangıcına denk gelen iklim değişimlerinde de bölgenin vejetasyon bakımından komşu bölgeler kadar fazla değişim göstermediği görülür. Genç Dryas soğumasında dahi orman ve çalı vejetasyonu yoğunluğunda yıl boyunca yaşamı olanaksızlaştıracak bir manzaranın oluşmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan bölgenin kendine has bir iklim yapısına sahip yani bir mikro klima bölge olduğu söylenebilir. GMD kültürlerinin ortaya çıktığı Preboreal ve Boreal Dönemlerde bölgede tayga yaygınlaşırken karasal faunada toynaklıların sayılarının da arttığı gözlenir. Mezolitik Dönem tabakalarından bu hayvanlara ait kalıntılar sıkça ele geçmiştir. Bununla birlikte akarsu ve göl balıkçılığının yapıldığına dair ihtiyofaunal kalıntılar ile zıpkın uçları ve ağ ağırlıkları gibi aletlerin varlığı da balıkçılığın geçinim ekonomisindeki artan önemini gösterir.

Holosenle birlikte bölgeyi terk eden bazı türlerin bölgede ilk defa ortaya çıkan türlerden sayıca az olması, Baykal foku gibi memelilerin yanı sıra Maloye More gibi görece sığ ve sıcak su alanlarında balıkçılığın yıl boyunca yapılabilmesi Güney Sibirya'yı avcılık ve balıkçılık ekonomisi bakımından avantajlı bir hale getirmiştir. Ayrıca yaprak döken ve dökmeyen farklı türlerde ağaçlardan oluşan tayganın yaygınlaşıp çalı türlerinin de artmasıyla bölge toplayıcılık için de elverişli bir alana dönüşmüştür.

Atlantik Dönem'in sonlarına denk gelen GND'de mezarlarda balıkçılıktan çok kara avcılığının yapıldığını gösteren av aletleri bulunur. Bunlar arasında karakteristik olarak büyük masif taştan mızrak uçlarının olması END sonunda Sibirya dağsıçanı gibi küçük hayvanların artık av hayvanı olarak tercih edilmediğini göstermektedir ki GND'den itibaren mezar komplekslerinde bu hayvanların dişlerine rastlanılmaması da bunun bir sonucudur. END ve GND arasındaki bunun gibi bazı değişimlerin detayına ilerleyen bölümlerde yeniden değinilecektir.

3.2. LENA-YENİSEY VE KOMŞU BÖLGELERİNDE SON PLEİSTOSEN VE HOLOSEN DÖNEMDE KÜLTÜREL DEĞİŞİMLER

3.2.1. Doğu, Batı ve Güney Sibirya Mezolitik Dönem Kültürlerinin Ana Hatları

Genç Dryas Soğumasında Doğu Sibirya'da Mezolitik Dönem kültürleri ortaya çıkmaya başlar. Doğu Sibirya'da Üst Paleolitik Çağa ait Dyuktai Kültürü'nün[7] ardılı Sumnagin Kültürü görülür. Bu kültür yak. GÖ. 13.000-8.000/7.000 arasında Pre-Boreal ve Boreal Dönem ılımanlaşmalarının etkisiyle özellikle Taymır Yarımadası'ndan Aldan, Vilyuy ve Olyokma Nehirlerine kadar yayılmıştır. Kuzey Kutup bölgesinin iç kısımlarında binlerce yıl varlık gösteren bu kültürün bölgeye dışarıdan gelen bir etkiyle oluştuğu düşünülür (Pitul'ko, 2001: 270). Sumnagin Kültürünün Çukotka kıyılarından güneyde Kamçatka ve Ohotsk Denizi kıyılarına kadar yayıldığı tahmin edilir (Slobodin, 2000: 55).

Sumnagin Kültürü dilgi endüstrisi, prizmatik ve konik çekirdekler, çok yüzlü deliciler, pullardan kazıyıcılar, baltalar ve omuzlu baltalar gibi Neolitik Dönem kültür tabakalarında da bulunan aletlerle temsil edilir. Bu nedenle de Sumnagin Kültürü buluntularını sınıflandırmak oldukça karmaşıktır (Dyakonov, 2007: 131-132). Bu bakımdan son yıllarda kazısı yapılan Fermennoye Gölü alanı sonraki dönem kültürleri ile karışmamış bir Mezolitik Dönem alanı olması dolayısıyla Sumnagin Kültürü'nün tanımlanmasında önemli bir keşiftir ve alanda Sumnagin buluntu topluluğu ile uyumlu taş aletler gün ışığına çıkarılmıştır (Levha 3.2-1a) (Dyakonov, 2017: 36-38).

Güney Sibirya'da Orta Yenisey Havzasında Mezolitik Dönemin en iyi temsil edildiği alan Kansk-Rıbinsk bölgesidir. Burası Yenisey'in sağ kollarından olan Kan Nehri havzasında bulunur. Bölgede Erken Üst Paleolitik Dönem'den Geç Neolitik Dönem'e kadar pek çok arkeolojik alan bulunmuştur. Mezolitik Dönem bölgede 31 alanla temsil edilirken bunlardan 6'sı çok tabakalıdır (Kazaçka I, Popiha, Strijovaya Gora, Brajnoe I, Potançet III ve IV) (Timoşçenko, 2014: 35-36).

[7] GÖ. 35.000 ±500 – 10.500/9.500 arasında Aldan Nehri vadisinde varlık gösterdiği düşünülen Dyuktai Kültürünün köken olarak Hokkaido ve Sahalin adaları ve Ohotsk Denizi kıyıları ile Kuzeydoğu Çin ve Orta Amur toprakları olabileceği tahmin edilmektedir (Berkant, 2020: 411).

Mezolitik Dönem taş alet endüstrisine baktığımızda Erken Mezolitik Dönem'de (GÖ. 10.500-9.500) konik ve prizmatik çekirdeklerin baskın olduğu ve çok sayıda levhacık ve onlardan üretilen kesici, kazıyıcı ve geçmeli aletler bulunur. Ayrıca Son Üst Paleolitik Dönem'den bilinen yanları çentikli balta ve keserler de kullanılmaya devam eder (Levha 3.2-1b). OMD'de (GÖ 9.500-8.000) dilgi çıkarılan kalem biçimli çekirdekler eklenir, prizmatik levhalardan geçmeli aletler, kesici ve kazıyıcılar kullanılırken masif yongalardan yan kazıyıcılar ve bıçaklar yapılır. İlk defa üzerlerinde sürtünme izleri olan üçgen veya eşkenar yamuk formda kulaklı balta ve keserler ortaya çıkar. Ayrıca kemikten tek ve çift taraflı zıpkınlar, iğneler, deliciler ve bir veya iki yanı oluklu dilgicik geçmeli alet gövdeleri görülür. Bu kemik aletler ile balta ve keserler END'in de en çok ele geçen buluntuları olacaktır (Levha 3.2-2a). GMD'de (GÖ. 8.000-7.500) prizmatik, konik ve kalem formlu çekirdeklerden dilgi elde edilmeye devam edilir, yongalardan elde edilen aletler artar, GÜPD'de ortaya çıkan oval ve eşkenar yamuk formlu kulaklı baltalar devam ederken büyük masif yongalardan bıçak ve yan kazıyıcılar azalır. İlk defa çift yüzlüler, içbükey ve düz dipli ok uçları ile saplı ok uçları ortaya çıkar ki bunlar da sonraki Neolitik Dönemlerin tanımlayıcı buluntuları olacaktır (Levha 3.2-2b) (Timoşçenko, 2014: 36-37, 40).

Cis-Baykal Mezolitik Dönemi 50 yılı aşkın süredir çalışılmaktadır Ust'-Byelaya, Sosnovı Bor, Verkholenskaya Gora ve Tsar-Devitsa gibi alanlardan elde edilen radyokarbon tarihleri Erken safhasının GÖ. kal. 14.700 – 12.800 arasında Bolling-Allerod Dönemde yaşandığını gösterir. Son birkaç yıl içinde yenilenen END tarihlerine göre düşünüldüğünde 12.800 – 8.500 Mezolitik Dönemin ikinci yarısı olarak kabul edilir (Berdnikov ve diğerleri, 2019: 4). Erken safhası çeşitli kazıyıcılar, çift yüzlü aletler, disk biçimli kazıyıcılar, kıskı formlu ve prizmatik çekirdekler ve az sayıda yanal ağızlı kesicilerle temsil edilir (Levha 3.2-3; Levha 3.2-4; Levha 3.2-5). Ust'-Byelaya'da 16.-14. tabakalarda, Verholenskaya Gora I'de 3. tabaka, Sosnovıy Bor'da 3. tabaka ve Baday I, Pereşeyek, Çeremuşnik ve Kamenka I ve III alanları EMD'e ait buluntu veren iyi çalışılmış alanlardandır. Orta Mezolitik Dönemde çift yüzlü aletlerin sayısı azalırken küçük kıskı formlu çekirdekler ile prizmatik çekirdekler devam eder, yanal ağızlı kesicilerin sayısı oldukça artar ve geçmeli kompozit aletler ortaya çıkar. Ayrıca tek parça kemikten olta kancaları ve zıpkın

uçları görülmeye başlanır (Levha 3.2-6; Levha 3.2-10b). OMD'de görülen bazı süs eserleri arasında disk formlu sedef boncuklar ve ovalimsi formlu geyik dişini anımsatan taş boncuklar bulunur (Levha 3.2-7) OMD'in temsil edildiği bazı alanlar Ust'-Byelaya 13.-2. tabakalar, Verholenskaya Gora I 2. tabaka, Ulyaha 3.-2. tabakalar ve Lenkovka'nın alt tabakasıdır. GMD'de alet çeşitlerine mermi formlu mikro çekirdekler, çok yüzlü ve açılı kesiciler eklenirken yanal ağızlı kesicilerde de azalma gözlenir. Ust'-Byelaya 1. tabaka, Sosnovıy Bor 2. tabaka, Ulyaha 1. tabaka kamp alanları ile Çastye, Ust'-Gryaznaya ve Hin' mezarlarıyla temsil edilir (Levha 4.2-1a; Leva 4.2-1b) (Berdnikova, 2012: 201; Berdnikov ve Berdnikova, 2017: 43; Tetenkin, 2021: 112-113; Berdnikov, 2014: 16-19).

Güney Sibirya'da Mezolitik Dönem hem tarih aralıkları hem de kültürel özellikleri ve bağlantıları bakımından son yıllarda yapılan çalışmalarla yeniden şekillenmektedir. Bölgede yapılacak yeni kazılar ve belki aDNA çalışmaları Mezolitik Dönem'in Yenisey ve Lena Havzaları arasındaki gelişiminin seyrini ortaya koyabilir.

3.2.2. Cis-Baykal ve Doğu Sibirya Neolitik Dönem Kültürleri

Lena ve Yenisey Nehirleri arasında kalan bölgede Neolitik Dönem kültürleri hakkında net tanımlara sahip olan bölge Cis-Baykal'dır. İkinci bölümde anlatıldığı gibi bu bölge Baykal Gölünün batı kesimini, Angara ve Yukarı Lena Havzalarını içerir. Çalışma boyunca da bahsedilecek olan Neolitik Dönem kültürlerinin hepsi bu bölge içindeki mezar kompleksleri üzerinden tanımlanmışlardır.

Cis-Baykal'ın Neolitik Dönem safhalarının kronolojisi radyokarbon analizlerinin AMS yöntemi ile elde edilen kalibre edilmiş sonuçlarına göre şu şekildedir: Erken Neolitik Dönem yak. GÖ. kal. 8.500 – 6.900; Orta Neolitik Dönem yak. GÖ. kal. 6.900 – 6.300; Geç Neolitik Dönem yak. GÖ. kal. 6.300 – 4.600. (Goryunova ve Novikov, 2017: 105; Berdnikov ve Sokolova, 2018: 23-24).

Bahsedilen radyokarbon analizleri mezar komplekslerinde uygulanmamıştır. Son çalışmalarda özellikle Baykal Gölü kıyılarında bulunan çok tabakalı kamp alanlarından elde edilen karasal faunal kalıntılar üzerinde analizler yapılmıştır. Daha önceki analizlerde alınan örneklerin çoğunlukla fok kemiği olması "tatlısu rezervuar

etkisi[8]" sorununa yol açmış ve tarihlerde tutarsızlığa sebep olmuştur. 2018'de yayınlanan Baykal Gölü kıyılarındaki geniş çaplı AMS sonuçları sayesinde bölgenin Neolitik Dönem tarihlerine ait kesin bilgiler elde edilmiştir. Aynı çalışmaların sonraki yıllarda diğer arkeolojik alanlarda da sürdürüleceği beklenmektedir (Goryunova ve Novikov, 2017: 100, 103).

Kronoloji sorunu aslında sadece laboratuvar sonuçlarının tutarsızlığından ibaret kabul edilebilir çünkü bölgenin iklimsel değişimlerine ait kronoloji bellidir ve Neolitik Dönemlere ait buluntular bu iklim değişimine uygun (Atlantik Dönem) toprak katmanlarından ele geçmektedir.

3.2.2.1.Cis-Baykal Neolitik Dönem Kültürleri

Bu başlık altında Neolitik Dönem kültürleri hakkında genel bir ön bilgi verilecektir detaylı bilgilere dördüncü bölüm içerisinde değinilmiştir.

3.2.2.1.1. Erken Neolitik Dönem Kitoy Kültürü

Bu kültüre ait mezarlar ilk defa 1880'de N.İ. Vitkovskiy tarafından Kitoy Nehri ile Angara Nehri'nin birleştiği bölgede keşfedilmiştir. Burada 12 mezarın kazısı yapılmış ve bunlardan ele geçen eserler arasında hiç metal bir buluntuya rastlanılmadığı raporlanmıştır. O dönemde antropologların Sibirya'da bir taş çağının olmayabileceği görüşüne bu kazıların yayınlarında arkeolog ve etnograf N.N. Agapitov ile birlikte karşı çıkılmış ve bunların Sibirya'nın Neolitik Dönemi'ni yansıtan mezarlar olabileceği söylenmiştir. "Kitoy" adını belli bir grup mezarın sınıflandırılması için ilk defa kullanan aslında bir tıp doktoru olan M.P. Ovçinnikov'dur. İrkutsk şehrinin Glazkovo banliyösünde keşfettiği ve sonradan Glazkovo Kültürü adını alacak olan mezarları incelemiş ve içlerinden bakır ve tunç eserler ele geçmiş olsa da onları Kitoy mezarları ile ilişkili bularak Neolitik Döneme atfetmiştir. Güney Angara bölgesinde Ağ Baskılı keramikleri çalışan N.N. Bortvin bu

[8] Çözünmüş eski kalsiyum karbonat bakımından zengin tatlısular burada yaşayan balıkların tüketilmesiyle insan veya hayvanların kemiklerine, içinde balık pişirilmesiyle de keramik kaplara geçerek anormal ölçüde eski radyokarbon tarihlerinin alınmasına neden olan etkidir (Philippsen, 2013: 1/19).

kaplar ile Kitoy mezarlarının ilişkili olabileceğini söylemiş ancak Kitoy mezarlarında görülen yoğun okra uygulamasının Avrupa Rusya'sındaki "Eski Bakır Dönemi" (Kalkolitik) mezarlarında da olduğunu ve bu kültürün Neolitik Dönem'den daha geç olması gerektiğini belirtmiştir. M.P. Ovçinnikov'un "Luna" kır evi (*дачи «Луна»*) alanında yaptığı Glazkovo mezarlarına ait bir diğer kazıda da mezarların yine Kitoy mezarları ile benzer olduğu ancak içlerinde metal eserlerin bulunduğu yeniden dile getirilmiştir. Tüm bu yorumlardan sonra o dönemlerde Kitoy tipi olarak anılan bu mezarların GND veya Eneolitik Dönem kültürü olabileceğine kanaat getirilmiştir. 1927'de M.M. Gerasimov'un Siklodrom (Lokomoitv) mezar kompleksini keşfedip kazılarına başlamasıyla elde edilen veriler Glazkovo ile Kitoy'un birbirlerine benzediği ve Kitoy tipi mezarların GND'e ait olmaları gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Araştırmacıların bu dönem yaptıkları yorum Kitoy ile Glazkovo halklarının birlikte yaşamış ve etkileşim içinde olan halklar oldukları ve bu nedenle birbirine benzeyen mezarların bazılarından metal eserlerin ele geçmesinin ticaret gibi ilişkilerin bir neticesi olduğuydu. Bu yorum Cis-Baykal'da çok önemli keşifleri olan ve pek çok kazı yönetmiş A.P. Okladnikov tarafından da benimsendi ve 1950'lerde M.M. Gerasimov'un Kitoy'un bir END kültürü olması gerektiği hipotezine kadar bu görüş devam etti. M.M. Gerasimov yüz rekonstrüksiyonu çalışmalarında Kitoy insanının daha farklılaşmamış bir Mongoloid (Paleosibirya tipi) özelliğe sahip olduğunu Glazkovo insanının ise Mongoloidlerin Kuzey Amerika varyantının özelliklerine sahip insanlar olduğunu ifade ederek genetik farklılıklarına da vurgu yapmıştır (Berdnikov, 2018: 6-7, 11-12, 21-24).

Bu gün üzerinde yüz yılı aşkın süredir çalışılan Kitoy Kültürü Sibirya'da en iyi tanımlanmış Neolitik Dönem kültürüdür. 1970'lerde başlayan radyokarbon analizleri 2018 yılında "tatlısu rezervuar etkisi" gözetilerek AMS tekniği ile yeniden yapılmaya başlanmıştır. Son elde edilen veriler ışığında Kitoy Kültürünün GÖ. kal. 8.500/8.160 - 6.910 arasına tarihlendiği anlaşılır (Berdnikov ve diğerleri, 2019: 4).

Kronolojik konumunun belirlenmesi 60 yılı almış olan Kitoy Kültürü'nün karakteristik buluntularının oturması bu kadar uzun bir zaman almamıştır. Kitoy Kültürü Angara Nehri havzası, Baykal Gölü kıyıları ve Yukarı Lena Havzasında yayılmıştır. Günümüze kadar özellikle Güney Angara Havzasında ve Maloye More'de pek çok kamp alanı ve mezar kompleksi kazılmıştır. Açılan yüzlerce

mezardan elde edilen veriler sayesinde Kitoy Kültürü'nün taş ve kemik alet endüstrisi tanımlanmış ve karakteristik buluntuları belirlenmiştir (Levha 3.2-8).

Kitoy Kültürü'nün karakteristik buluntularından biri kompozit olta kancalarıdır. Kitoy mezarlarından bunları oluşturan iki parçadan biri olan taştan iğne saplarının bazen bir mezarda yüzlercesi bulunabilmektedir. Talk, agalmolit, kayrak veya hematitten yapılan bir sapa hayvan pençesi, dişi veya kemiğinden yapılan kıvrık bir iğnenin tutturulmasıyla elde edilirler (Levha 3.2-8 45-49; Levha 3.2-10a) (Micheal, 1958: 65). Taş saplar düz ve oval kesitlidir, uçlara doğru farklı oranlarda incelirler. Her iki ucunda da biri büyük biri daha küçük yarımay formlu çıkıntıları vardır (Levha 3.2-8 50-55, Levha 3.2-9a). Kitoy tipi kancalar END mezar komplekslerinde hemen her mezardan cinsiyet farkı olmaksızın bulunurlar. Boyları muhtemelen farklı türde balıkları (küçük ağızlı Alabalıkgiller ile Turnabalığı gibi büyük ağızlı türler gibi) yakalamak için oldukça çeşitlidir. 1.5 cm.den 20 cm. ve daha uzun boylu olanlara rastlanır (Micheal, 1958: 65).

END'de Baykal tipi olarak anılan bir kompozit olta kancası tipi daha vardır. İğnenin sapa tutturulma şekline göre Kitoy tipinden ayrılırlar. Baykal tipi kancaların yarımay formlu uçları yoktur sapların yanına yapılan bir çentikle iğneler taş saplara yandan eklenirler ve saplar da hafif kıvrık bir formdadır (Levha 3.2-9b) (Nomokonova ve diğerleri, 2017: 20).

Her iki tip kanca da eşzamanlı olarak bulunurlar fakat Kitoy tipi kancalar sayıca çok daha fazladır ve Cis-Baykal'ın dışında Transbaykal Neolitik Dönem mezarlarında da bu kompozit kancalara rastlanır (Vetrov ve diğerleri, 2019: 19; Novikov ve diğerleri, 2018a: 68).

Bir diğer buluntu grubu koyu yeşil renkli Doğu Sayan nefritinden yapılmış ve perdahlanmış bıçak, balta ve keserlerdir (Levha 3.2-15b). Bu aletlerin ahşap işlemede kullanıldığı tahmin edilir (Bondetti ve diğerleri, 2020: 3). Özellikle üçgenimsi formda olan nefrit bıçaklar Kitoy tipi olarak anılırlar. İki yanı da keskinleştirilmiş diyagonal doğrultulu ağızlar bıçağın uç kısmında sırtıyla birleşir. Bıçakların diğer kenarlarından biri düz diğeri dışbükeydir ve hepsi perdahlanmıştır (Levha 3.2-16b). Keserlerin bir yüzleri düz diğer yüzleri dışbükeydir ve ağızları düzdür. Baltaların keserlerden farkı ise iki yüzlü ve dışbükey bir ağız formuna sahip olmasıdır (Levha 3.2-8 6-10, 21-24, 38-40) (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 51).

Kitoy mezarlarında bulunan tüm ok uçlarının dip kısmı iç bükeydir dolayısıyla karakteristik buluntulardan kabul edilirler. Ayrıca kumtaşından dörtgenimsi bir forma sahip bir yüzeyinde silindir kesitli oluk bulunan ok sapı düzleştiricileri de sıkça bulunan aletlerdendir (Levha 3.2-8 43, 2-5) (Weber ve diğerleri, 2021: 4; Weber ve diğerleri, 2002: 242).

Bunların yanında kemik ve boynuz zıpkınlar erken yayınlarda Kitoy tipi zıpkın uçları olarak anılırlar ki bunlar dip kısımlarında bulunan bir çıkıntıda sap bağlama deliği yer alan tek ve çift tarafı dişli zıpkınlardır (Levha 3.2-8 11-17). Zıpkın avcılığında kullanıldığı düşünülen bir diğer eser ise taştan yem balıklarıdır. Bu balıklar gerçekçi bir üslupla yapılmış sırt yüzgeçlerinin olduğu yerde ip bağlama delikleri olan figürinlerdir (Levah 3.2-15a; Levha 3.2-15b). İçi boş kuş kemiklerinden iğnelikler ve yine kemikten iğneler balık ağı yapımında kullanıldığı düşünülen aletlerdir. İki veya tek yanında dar oluklar bulunan ve bu oluklara dilgicikler (1 cm civarı boyutlar sahip dilgiler) sokularak elde edilen dilgi geçmeli kompozit mızrak uçları, hançerler ve bıçaklar ayrıca uzun kemiklerden yapılan mızrak uçları da kara avcılığında kullanılan diğer aletlerdir. Bunların dışında evsel eşyalardan sığ veya derin kepçeli kaşıklar ve tek parça kemikten saplı bıçaklar da mezarlardan ele geçen diğer eserlerdendir (Levha 3.2-16a). Özellikle mezar komplekslerinde en az bulunan eserler ise keramik kaplardır. Dış yüzeylerinde örülmüş ağ veya düzensiz yönlerde dikey ip izleri bulunan ve fazla bezemeleri olmayan bu kaplar çalışmalarda Kitoy Kültürü üzerinden değil kullanıldıkları tarih aralıklarına göre tanımlanırlar (bkz. beşinci bölüm) (Weber ve diğerleri, 2002: 240, 242; Weber ve diğerleri, 2021: 4; Georgiyevskaya, 1989: 24-28, 34, 36-37).

Bulunan süsler içinde geyik dişinden ve kesilmiş yabandomuzu dişinden pandantifler ile kunduz ve dağsıçanı dişlerinden giysi süsleri yer alır. Geyik dişi pandantiflerin taştan sahte olanları da üretilmiştir (Weber ve diğerleri, 2021: 4; Weber ve diğerleri, 2002: 242).

Kitoy Kültürü'nün tanımlayıcı bazı kült nitelikli olduğu düşünülen eserleri ise kemik, sedef, kalsit ve mermerden yapılan halkalar ve disklerdir. Bunlar çoğunlukla bireylerin baş ve göğüs bölgelerinde bulunurlar[9]. Bir diğer kült obje bir ucunda sığın

[9] Çoğu yayında süs olarak değerlendirilmiş olan bu halkalar ve diskler özellikle dördüncü bölümde mezar komplekslerinin tanımlarında yine yayınlardaki gibi süs eşyaları olarak nitelenmişlerdir ancak altıncı bölümün ilk kısmında bu objelerin neden kült nitelikli oldukları açıklanmıştır.

başı figürini bulunan asalardır. Sığın başı figürini yaygın olmakla birlikte fok ve ayı gibi başka hayvanların başlarına ait figürinlerin olduğu asalar da bulunmuştur (Weber ve diğerleri, 2021: 4; Weber ve diğerleri, 2002: 242; Zubkov, 2006: 51).

Kitoy mezarlarında bulunan eserler üzerinden halkın çoğunlukla balık tükettiği açıkça anlaşılmaktadır. Yalnızca olta kancaları ve zıpkınların dışında çentikli taşlardan ağ ağırlıkları da hem mezar hem de kamp alanlarında bulunmuştur (Levha 3.2-14a). Olta kancalarındaki form değişikliği hariç ETÇ'na kadar bu balıkçılık aletlerinin hepsinin kullanıldığını görürüz. Bu da bize Cis-Baykal'da balıkçılığa verilen önemi gösterir. Byelaya Nehri ile Hayta Nehirlerinin birleştiği alanda bulunan Ust'-Hayta çok tabakalı kamp alanının V. kültür tabakasında çok miktarda balık kalıntısı bulunmuştur bunlar: Gölgebalığı ve Turna baskın olmak üzere Tatlısu gelinciği, Levrek, Mersinbalığı ve Beyazbalık gibi başka türlere de ait kalıntılardır. Balıkların yaşları üzerinden yumurtalama dönemlerinde avlandıkları anlaşılmış dolayısıyla dönemsel yapılan balık avlarının olabileceği de düşünülmüştür (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 42).

Balıkçılığın Güney Sibirya'da Üst Paleolitik Dönemden itibaren yapıldığı düşünülmektedir. Cis-Baykal'da en erken balık kalıntılarına Üst Paleolitik Döneme ait Mal'ta alanında rastlanır (Krutikova ve Tsoy, 2018: 20). Zıpkınların dışında olta kancaları gibi balıkçılık aletlerine de ilk defa Mezolitik Dönem'de rastlandığını yukarıda da belirtmiştik (Losey ve diğerleri, 2008: 579; Novikov ve diğerleri, 2018a: 64-66). Özellikle ağ ağırlıklarının varlığı bize kıyı balıkçılığının yanında derin su balıkçılığının da yapıldığını dolaysıyla kayık veya sal gibi su araçlarının kullanıldığını göstermektedir (Losey ve diğerleri, 2008: 587).

3.2.2.1.2. Orta Neolitik Dönem ve *Hiatus* Sorunu

OND'de Cis-Baykal Bölgesinde A.W. Weber başkanlığında yürütülen Baykal Arkeoloji Projesi (*Baikal Archaeological Project*-BAP) kapsamında yapılan radyokarbon ve polen analizleri üzerinden bölgede yak. GÖ 7.000-6.000 arasında bir insansız dönem olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde bu sonuca varmalarını sebep olan verilerin başında paleo-iklim çalışmalarında yak. GÖ. 7.000-6.000 arasında iklimin oldukça yüksek bir kuraklığa sahip olduğuna dair

sonuçlar gelmektedir (Lieverse ve diğerleri, 2007: 2). Ayrıca END Kitoy Kültürü hakkında yapılan antropolojik çalışmalarda insanların balık ağırlıklı beslenen ve bu gıdayı belirli mikro bölgelerden temin edebildikleri için bölgesel hareketliliği fazla olmayan dolayısıyla da kültürel olarak heterojen, genetik olarak da izole kalmış ve bu durumun yarattığı sağlık sorunlarına sahip ve cinsiyet bakımından da dengesiz bir toplum oldukları sonucuna varılmıştır. "Boşluk sonrası" (*post-hiatus*) bölgede ortaya çıkan GND İsakovo-Serovo ve Eneolitik/ETÇ Glazkovo topluluklarının daha homojen bir yapıda oldukları, hem balıkçılığın hem de kara avcılığının yapılması sonucu çeşitli bir diyete sahip olmaları, hareketli topluluklar olmaları dolayısıyla da sosyal yapı ve cinsiyet dağılımı bakımından dengeli ve genetik olarak da sağlıklı ve Kitoy insanlarına göre uzun ömürlü insanlar oldukları sonucuna varılmıştır. Bu iki çıkarımın doğal sonucu olan veri de Kitoy insanları ile İsakovo-Serovo ve Glazkovo insanlarının birbirlerinden genetik olarak farklı veya uzak olduklarıdır. Yaptıkları çalışmalara göre kafatası özellikleri bakımından İsakovo-Serovo ve Glazkovo insanları hem Yenisey ve Ob' Havzalarındaki insanlarla hem de sonradan Moğolistan topraklarında ortaya çıkacak olan Hun popülasyonuyla genetik bağlara sahip kabul edilmiştir (Weber, 2002: 280-292; Berdnikova, 2012: 185-186).

Cis-Baykal'da hem Kanadalı hem de Rus araştırmacılar tarafından Neolitik ve Tunç Çağı mezarlarında yapılan neredeyse bine yakın radyokarbon analiz sonucu bulunmaktadır. Bu sonuçların genel değerlendirmesi OND'de bir "boşluk" olduğu yönündedir. GÖ. 7.000-6.000 arasında Baykal Gölü kıyılarında Posol'skaya ve Ust'-Byelaya keramikleri görülmeye başlanır. Bu kapların her ikisinin de daha erken tarihli örnekleri Yenisey Havzasında bulunmuştur (Kazaçka kamp alanı ve Yeleneva Mağarası). Bu kapların yayılımı Kuzey Angara boyunca güneye doğru takip edilebilmektedir. Bu iki veri bize OND'de Cis-Baykal'da nüfusta bir darboğaz veya bölgeden bir göç yaşandığını ve yaklaşık 1.000 yıl sonra batıdan buraya yeni bir popülasyonun geldiği çıkarımını yaptırabilir (Berdnikova, 2012: 191-192).

Bununla birlikte bölgede yapılan detaylı polen analizleri söz konusu tarihte büyük bir kuraklığın olmadığını gösterir. Ya.V. Kuzmin bölgeden alınan örneklerin yetersiz sayıda olmasından kaynaklı paloe-iklim tahmininde bir hata yapıldığı görüşündedir ve GÖ. 7.000-6.000 arasında bölgenin yeterince nemli bir iklime sahip olduğunu söylemektedir (Kuzmin, 2007: 127). Aynı veriler farklı kaynaklardan hem

vejetasyon hem de fauna açısından yukarıda ele alındı ve 2020 yılı çalışmalarına göre de Cis-Baykal'ın Güney Sibirya'daki batı komşusu Sayan-Altay bölgesinden de daha nemli ve ormanlarla kaplı bir alan olduğu anlaşılmaktadır (Kobe ve arkakadaşları, 2020: 7).

Bunun dışında yedinci bölümde detayları incelenen aDNA verileri ile kraniyolojik çalışmalar üzerinden varılan sonuçlar Cis-Baykal'da Neolitik Dönem içinde genetik bir kopmadan bahsedilemeyeceğini göstermektedir (Naumova ve Rychkov, 1998: 3; Moussa ve diğerleri, 2021: 9).

Sonuç olarak Cis-Baykal'da bu tarih aralığında büyük bir kuraklık yaşanmamış ve bölge hiçbir zaman insansızlaşmamıştır. Neolitik Dönem ve Eneolitik/ETÇ toplulukları arasında genetik bir bağ bulunmaktadır. Bu genetik bağ modern Sibirya yerlileriyle de kurulabilmektedir. OND'e ait tarihler mezar komplekslerinde oldukça azdır dolayısıyla bu dönemde bir nüfus azalması olduğu düşünülebilir. Güney Sibirya'nın komşu bölgelerinde görülen ağ baskılı keramikler gibi bazı arkeolojik materyaller ile Kitoy ve Glazkovo insanlarının İsakovo-Serovo insanlarından hem arkeolojik materyal hem de genetik ilişki bakımından daha yakın olmaları bölgeden kısmi bir göç yaşanmış olabileceği ve buradan giden bir halkın binlerce yıl sonra tekrar eski topraklarına geri dönmüş olabileceğini düşündürür. Son gelinen noktada OND'de arkeolojik veriler susmamıştır ve bölgede Güney Sibirya dışından gelmiş tamamen yabancı bir kültürün maddi kalıntıları da bulunmamaktadır. 2020 ve 2021 yılı yayınları bize genetik bağlantılar üzerinden de aynı sonuçları vermektedir. Bu sonucun detayları sonraki dört bölüm boyunca başlık konuları kapsamında tekrar ele alınmıştır.

3.2.2.1.3. Geç Neolitik Dönem İsakovo ve Serovo Kültürleri

İlk defa 1950'lerde A.P. Okladnikov'un Güney Angara Havzasında yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı bu iki kültür adlarını da bu bölgedeki Serovo ve İsakovo mezar komplekslerinden almıştır. Önceleri END olarak kabul edilen bu kültürler 1970'lerde yapılmaya başlanan radyokarbon analizleri neticesinde GND'e tarihlenmişlerdir (Berdnikov, 2018: 20-21)

Yak. GÖ. kal. 6.300 – 4.600 arasına tarihlenen GND İsakovo ve Serovo Kültürleri birbirinden büyük farklarla ayrılmazlar. Keramiklerdeki form ve bezemeler, av aletlerindeki küçük farklılıklar ve ölü gömme geleneklerindeki bazı farklarla ayrılmaktadırlar (Berdnikov ve Sokolova, 2014: 344; Weber ve diğerleri, 2006: 18-23).

3.2.2.1.3.1. İsakovo Kültürünün Karakteristik Buluntuları

İsakovo Kültürüne ait bulunabilen mezar kompleksleri Güney Angara Havzasıyla sınırlı kalmıştır (Weber ve diğerleri, 2021: 4).

GND'de geçinim ekonomisinde balıkçılığın yerinin oldukça azaldığı bunun yerine kara avcılığına ait aletlerin mezarlardan daha fazla ele geçtiği görülür. Bulunan eserler üzerinden değerlendirdiğimizde İsakovo Kültüründe en dikkat çekici eserler keramiklerdir. Bunlar hemen her mezarda bulunan parabolik formlu, çoğunlukla düz ağız kenarlı, dış yüzeyleri ağ baskı izleriyle kaplı ve ağız kenarının hemen altında bulunan tek sıra çubuk batırma veya çentik motifi dışında neredeyse bezemesi olmayan kaplardır. Literatürde Geç Ağ Baskılılar olarak geçen bu kaplar yalnızca İsakovo mezarlarından ele geçmezler ancak İsakovo Kültürüne ait mezarlar için karakteristiktirler (Levha 3.2-11 30-32) (Berdnikov, 2013: 209-210; Michael, 1958: 39-40; Okladnikov, 1950a: 165-170).

Bir diğer tanımlayıcı eser dilgi geçmeli kompozit aletlerdir (Levha 3.2-11 8, 16-17). Bıçak, hançer veya mızrak ucu olarak üretilen bu kompozit aletlerden mızrak ucu veya hançer olanlarda İsakovo Kültürü'ne özgü olarak çift kenarında bulunan dar oluklara sokulan dilgilerin aletin uç kısmına kadar uzanmadığı kemik gövdenin uç kısımda sivrilerek son bulduğu görülür ki Serovo Kültürü'ndeki örneklerinden de bu yönleriyle ayrılır. İsakovo tipi ok uçları ise derin içbükey dipli (kırlangıç kuyruğu formlu) ve uzun üçgen biçimli, bazen asimetrik formda olan uçlardır (Levha 3.2-11 1-3). Taş mızrak uçları ise çift yüzlü ve ince uzun formdadır (Levha 3.2-11 9-10). Balta ve keserlerde ise kayrak taşının çokça kullanıldığı görülür görece büyük ve yamuk dörtgen formdadırlar (Levha 3.2-11 14, 27, 33) (Weber ve diğerleri, 2021: 4; Michael, 1958: 42-43; Okladnikov, 1950a: 171-183).

3.2.2.1.3.2. Serovo Kültürünün Karakteristik Buluntuları

Serovo mezar kompleksleri Güney ve Orta Angara ile Yukarı Lena Havzaları ve Maloye More Bölgesine yayılmıştır (Weber ve diğerleri, 2021: 5). Serovo Kültürüne ait buluntularda yine keramiklere çoğu mezarda rastlanır. Tarak Batırma Bezemeli kaplar olarak anılan Serovo kapları Geç Ağ Baskılılardan farklıdır. Yumurta veya yuvarlak dipli, bazen ağız kenarında dışa çekik profil veren, dış yüzeyinde yapımı sırasında oluşan ağ baskı izleri düzleştirilmiş ve kap gövdesinin üstteki üçte birlik kısmında sık dişli bir aletin batırılmasıyla elde edilen bezemelerle süslenmiş kaplardır (Levha 3.2-13 33-38). Serovo mezarlarında bu kaplarla birlikte Geç Ağ Baskılılar da bulunmaktadır (Okladnikov, 1970: 24). Bu iki kap tipinin kamp alanlarında da birlikte bulunmasından belirli bir kültüre atfedilemeyeceği söylenebilir. Ayrıca Serovo Kültürüne atfedilen bir başka kap formu da tütsülük olarak da nitelendirilen ip delikli tutamaklara sahip küçük kaplardır (Levha 3.2-13 30-32) (Okladnikov, 1950a: 208-211).

Serovo mezarlarında karakteristik olan buluntulardan bir diğeri taştan büyük çift yüzlü mızrak uçlarıdır (Levha 3.2-12 26-29). Dilgi geçmeli kompozit aletler ise İsakovo'dan farklı olarak kemik gövdenin iki yanında bulunan dilgi sıraları aletin uç kısmına kadar ilerler (Levha 3.2-12 20; Levha 3.2-13 29). END'de görülen perdahlı nefrit balta ve bıçaklara Ol'hon Bölgesindeki Serovo mezarlarında da rastlanır (Levha 3.2-12 24-25, 30-31). Ok uçlarında ise farklı olarak dip kısımda dörtgen formlu saplara sahip örneklere rastlanır (Levha 3.2-12 1-6) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5, 8, 11-12; Zubkov, 2006: 52; Michael, 1958: 53-54).

Kitoy kültüründe görülen taştan yem balıklarının daha stilize olmuş örnekleri bulunur (Levha 3-2-13 24-25; Levha 3.2-14b). Yem balıkları hakkında en son yapılan görece kapsamlı çalışmalardan biri O.İ. Goryunova ve A.G. Novikov tarafından 2016'da yapılmıştır. Baykal kıyılarındaki 12 kamp alanında bulunmuş toplam 29 yem balığının incelendiği çalışmada üç tip balık figürinin dönemsel olarak gruplanabildiği ortaya konmuştur.

Mermer, çört, kumtaşı ve kilden yapılan balık figürinlerinin 17 adedi stilize Alabalık formundadır hepsi Maloye More ve Ol'hon Adası'ndaki 5 alanda ve Maloye More Bölgesinin güneybatısındaki Sagan-Zaba II alanında bulunmuşlardır

ve hepsi Serovo ve Glazkovo Kültürleri ile ilişkili tabakalardan ele geçmişlerdir. Benzer yem balıklarının Cis-Baykal'da bulundukları diğer alanlar da (kamp ve mezar kompleksleri) GND Serovo Kültürü ile ilişkilidir. Aynı dönem ve kültürlerle ilişkili olan diğer yem balığı grubu Tatlısu gelinciği formunda olan 7 eserdir. Maloye More'de Ulan-Hada, Vostoçnyie Kurkut I; Ol'hon Adası'nda Uzur II; Angara Nehri ağzında Listveniçnoye ve Doğu Baykal'da Katun I alanlarında bulunmuşlardır. Önceki tipe göre daha geniş bir yayılım gösterirler (Novikov ve Goryunova, 2016: 64-65). Üçüncü grubu ise sadece Sagan-Zaba II ve Ulan-Hada'dan ele geçen küçük balık figürinleri oluşturur ve END tabakalarıyla ilişkili olarak bulunmuşlardır. 3-5.5 cm arası uzunluklara sahip 5 adet eserin tamamı stilize formdadır (Novikov ve Goryunova, 2016: 64).

Bu eserler sadece Cis-Baykal'da bulunmaz Orta Yenisey Havzasına kadar yayılmış oldukları görülür. Balık figürinlerinin yem balığı olarak yorumlanmaları A.P. Okladnikov tarafından ortaya konan zıpkın avcılığı ile ilgili etnografik verilere dayanmaktadır (Levha 3.2-15a) fakat O.İ. Goryunova ve A.G. Novikov stilize Alabalık formlu yem balıklarının çoğunda asma deliğinin olmaması dolayısıyla bunların dini anlamlar taşıyan kült eserler olabileceğinden de bahsetmişlerdir (Novikov ve Goryunova, 2016: 65; Okladnikov, 1950a: 154; Micheal, 1958: 56).

Serovo gömmelerinde bulunan ölü hediyeleri İsakovo'ya göre hem nicelik hem de tür bakımından daha zengindir. Balıkçılığa ait tek parça kemikten olta kancaları, zıpkınlar gibi aletler de bulunmuştur (Levha 3.2-12 9-13; Levha 3.2-13 10-11) (Weber ve diğerleri, 2021: 5; Michael, 1958: 46-49).

İsakovo ve Serovo mezarlarında ortak bulunan eserler ise kemik iğne ve iğnelikler, kaşıklar, kayrak taşından perdahlı büyük balta, keser ve bıçaklar, ok sapı düzleştiricileri ve kompozit yaylardır. Kemik levhalarla temsil edilen kompozit yaylar her iki kültürün mezar komplekslerinde görece sık bulunur. Alageyik dişinden ve kesilmiş yabandomuzu dişinden pandantifler yaygın olmamakla birlikte iki kültürde de görülür (Levha 3.2-11 28; Levha 3.2-13 2-3, 5-6, 21-22, 27) (Weber ve diğerleri, 2021: 4-5; Michael, 1958: 41, 48).

3.2.2.1.4. Eneolitik / Erken Tunç Çağı Glazkovo Kültürü

Tunç ve bakır eserlerin Cis-Baykal'da ilk defa ortaya çıktığı kültür olan Glazkovo'ya ait mezarlar yukarıda da belirtildiği üzere ilk defa 1897 yılında M.P. Ovçinnikov tarafından adını aldığı bölgede keşfedilmiştir. Mezar kompleksinin bulunduğu Kayskoy Gora en büyük Kitoy Kültürü mezar komplekslerinden biri olan Lokomotiv'e yakın bir bölgededir. A.P. Okladnikov'un M.P. Ovçinnikov'un makalesinden aktardığına göre açtığı mezarda iskeletin sol pelvis kemiğinin altında iki çift ağızlı bakır bıçak bulmuştur, ikisinin de uçları düzgün bir üçgen formundadır. Birinin ucunda kötü korunmuş ahşap bir sap vardır ve muhtemelen bu bıçak tamamen çürümüş olan deri bir kılıfın içindedir. Sapı olmayan bir başka bıçağı ise sağ pelvis kemiğinin üstünde bulmuştur. Ayrıca mezarda keçi kemiklerinin de olduğunu bildirir (Ovçinnikov'dan aktaran Okladnikov, 1974: 30-31). Glazkovo insanlarının ne oranda tarım ve hayvancılık yaptıkları net değildir ancak avcılık ve balıkçılığın hala ekonomide önemli bir yere sahip olduğu bulunan aletler üzerinden anlaşılmaktadır.

Glazkovo Kültürü mezar kompleksleri yak. GÖ. 4.600 – 3.500 arasında Angara ve Yukarı Lena Nehirleri havzalarında, Güney Baykal ve Ol'hon Bölgelerinde yayılmıştır. Önceleri Serovo Kültürü'nün devamı olduğu düşünülse de bugün Kitoy ve Serovo Kültürlerinin karışımı olduğu kanaati yerleşmeye başlamıştır. Glazkovo Kültürü'nün karakteristik buluntularının başında kuşkusuz metal eserler gelmektedir. Bakır ve tunçtan yapılan bıçaklar ince levha formunda aletlerdir. Yukarıda anlatılan şekilde üçgen uçlara sahiplerdir (Levha 3.2-18; Levha 3.2-19a). Bıçaklar genellikle 15-20 cm uzunluğunda ve 5-5.5 cm enindedirler bunun yanında 25-27 cm uzunluğunda ve 7.5 cm eninde büyük boyutlu örnekler de bulunmaktadır (Okladnikov, 1974: 31). Diğer metal eserler arasında yaklaşık 0.5 cm kalınlığında bir çubuğun bükülmesiyle yapılmış 4-5 cm çapında halkalar (Levha 3.2-19b), çeşitli boylarda ince levhaların kıvrılmasıyla yapılan tüpler (Levha 3.2-15c), iğneler ve olta kancaları vardır (Levha 3.2-17c). Ayrıca kült objesi olduğu düşünülen üzerinde antropomorfik bir figürin bulunan bir madalyon da Cis-Baykal Bölgesinin Glazkovo Kültürü mezarında bulunan nadir eserlerindendir (Levha 4.4-7b) (Weber ve diğerleri, 2021: 5; Weber ve diğerleri, 2012: 215).

Taş eserlerde çift yüzlü küçük mızrak uçları, düz dipli ok uçları, koyu yeşil nefritten balta, keser ve bıçaklar (Levha 3.2-20a), kompozit olta kancalarına ait varil biçimli taştan iğne sapları da (Levha 3.2-17b) Glazkovo Kültürü mezarları için tipik buluntulardır (Zubkov, 2006: 52; Weber ve diğerleri, 2021: 5).

Taştan yem balıklarına, kemik ve boynuz zıpkın uçlarına, kemik iğne ve kuş kemiğinden iğneliklere, bizlere, kaşık ve spatulalara Glazkovo mezarlarında da rastlanılmaya devam eder (Levha 3.2-17a). Süs eserler arasında geyik dişinden ve yabandomuzu dişinden pandantifler ve küçük boncuklardan kolyeler bulunur. Glazkovo mezarlarının, hatta bölgenin Tunç Çağı mezarlarının, en dikkat çeken eseri beyaz veya açık renkli Vitim nefritinden yapılmış yassı halka ve disklerdir. Kitoy Kültüründe görülen kalsit ve mermer halka ve diskler gibi bunlar da bireylerin baş ve göğüs bölgelerinde bulunmuşlardır (Weber ve diğerleri, 2021: 5; Zubkov, 2006: 52).

Glazkovo Kültürünün keramikleri ise mezarlarda nadiren bulunurlar. 10-20 cm yüksekliğinde 7-15 cm ağız çapına sahip çok büyük olmayan kaplardır. Yuvarlak dipli, dış yüzeyinde üzerinde yivler bulunan kürek kemiği benzeri bir aletle yapılmış izler bulunur veya düzleştirilmiş yüzeylidirler. Ağız kenarında ip delikli tutamakları olan türleri Serovo Kültürüne ait örnekleri andırır. Kapların iç kısmından küt uçlu bir çubukla uygulanan baskıyla yapılan dış yüzeyinde Rusça literatürde "inci" olarak adlandırılan yarı küremsi çıkıntılar (memecik) Glazkovo'nun karakteristik bezemesidir. Diğer bezemeler yatay ve dikey çizgilerden kombinasyonlar, birbirini kesen ve kap boyunca uzanan diyagonal yivler ve spatulalarla yapılan çentikler gibi motiflerdir (Levha 3.2-20b, Levha 3.2-21; Levha 3.2-22) (Weber ve diğerleri, 2021: 5; Zubkov, 2006: 52).

3.2.2.2. Doğu Sibirya Neolitik Dönem Kültürleri

Doğu Sibirya ana bölgemiz içinde kalan Cis-Baykal'ın doğu komşusudur ve Neolitik Dönemlere ait tanımlanmış kültürlere sahip tek komşu bölgesidir. Yakutistan'daki Neolitik ve Tunç Çağı kültürlerinin ilk dönemlendirme çalışmaları A.P. Okladnikov tarafından 1940'larda Cis-Baykal bölgesi arkeolojik malzemeleriyle tipolojik kıyaslamalar temelinde yapılmıştır. Aldan ve Olyokma Nehirleri havzalarında 1960-1980'li yıllarda bulunan çok tabakalı yerleşimlerden elde edilen

radyokarbon analizleri sayesinde arkeolojik kültürlerin detaylı kronolojileri ortaya konabilmiştir (Hlobıstin, 1996: 296).

3.2.2.2.1. Erken Neolitik Dönem – Sıalah Kültürü

Sıalah Kültürü GÖ 7. binin ilk yarısının ortalarında Aldanskiy Bölgesinde ortaya çıkar. Bu bölgedeki Mezolitik Dönem Sumnagin Kültürü'nün yerini almıştır. Aldan, Aşağı Lena, İndigirka, Hatanga Nehirleri havzalarında ve Çukotka Yarımadası'nda varlık gösterir. Karaktersitik buluntuları prizmatik çekirdekler, bıçak benzeri aletler, kesiciler, deliciler, ön kazıyıcılar, düzeltimli dilgiler ve ok uçlarıdır (Levha 3.2-23). Ok uçları Aldan Havzasında Mezolitik Dönem Sumnagin Kültürü'nde görülmez. Ok uçları yaprak formlu, düz dipli veya saplıdırlar (Levha 3.2-23 1-3). Ayrıca çentikli çakıl taşından ağ ağırlıkları da bulunur (Levha 3.2-23 36). Kemik aletler ise tek kenarı dişli ve bazılarının dip kısmında bağlama deliği olan zıpkın uçları (Levha 3.2-23 39), dilgi geçmeli kompozit mızrak ve bıçaklara ait gövdeler, iğneler ve bizlerdir. Ayrıca dış yüzeyi ağ baskı izleriyle kaplı yuvarlak dipli keramikler de Sıalah Kültürü'nün karakteristik eserlerindendir (Hlobıstin, 1996: 296, 298; Alekseyev, 1996: 42).

Aşağı Lena'daki Siktyah I kamp alanının VII. tabakasının üst kısmına ait radyokarbon tarihine göre Sıalah halkının Aşağı Lena bölgesine GÖ. kal. 6.260-5.800 arasında ulaştığı anlaşılır. Kültürün ortaya çıktığı dönem iklim bölümünde de değinildiği üzere Yakutistan'daki ağaç sınırının kuzeye ilerlediği dönemdir. Son yapılan çalışmalar Yakutistan'da END'i GÖ. 6.870 ±170 – 5.490 ±150 arası olarak belirlemiştir. Sıalah için en geç tarih Sumnagin I kamp alanının XI. tabakasından elde edilmiş GÖ kal. 5.640-5.340'tır. Yakutistan topraklarında END'e ait bir mezar veya mezar kompleksi henüz bulunamamıştır (Dyakonov, 2009: 38; Alekseyev ve Dyakonov 2009: 27, 34, 38; Pitulko, 2001: 53).

3.2.2.2.2. Orta Neolitik Dönem – Bel'kaçi Kültürü

Bel'kaçi Kültürü Aldan, Orta ve Aşağı Lena ile Vilyuy Nehirleri havzaları Taymır Yarımadası, Hatanga ve Heta Nehirleri ve Çukotka Yarımadası'nda yayılmış

ve etkileri Kamçatka'ya kadar ilerlemiştir. Öncesindeki Sıalah Kültürü ve sonrasındaki Imıyahtah Kültürü ile bağlantılıdır ancak aralarında kültürel bir devamlılık olduğu fikri henüz kesinleşmemiştir (Alekseyev, 1996: 55).

Karaktersitik buluntuları arasında END'den farklı olarak perdahlı keserler, kulaklı, delikli, yanal çentikli veya küçük olukları bulunan düzeltimli keserler ve baltalar (Levha 3.2-24 31-34; Levha 3.2-25 9, 11, 15), oval dipli yaprak formlu ok uçları ile büyük yaprak formlu mızrak uçları (Levha 3.2-23 1-2, 10-11), bıçaklar, üçgenimsi bıçak biçimli kazıyıcılar (Levha 3.2-24 24-25), iç bükey ağızlı bıçaklar, ovalimsi ve eşkenar yamuk kazıyıcılar, geçmeli aletlere ait levhadan dilgiler, ağ ağırlıkları, kompozit oltalar, kompozit aletlere ait kemik gövdeler (Levha 3.2-24 5-13, 22), uçlar, bizler, iğneler, nefritten halkalar (Levha 3.2-24 30) ve büyük kumtaşından pandantifler bulunur (Hlobıstin, 1996: 298, 300; Alekseyev, 1996: 49).

Dış yüzeyi dikey ip baskı izleriyle kaplı yine yuvarlak dipli keramiklerin varlığı da Sıalah Kültürü ile aralarındaki en belirgin farktır (Alekseyev, 1996: 49).

2003'te Aldan Nehrinin yukarı akımlarında S.A. Vorobiev tarafından keşfedilen çok tabakalı Ust'-Çuga II kamp alanının Bel'kaçi Kültürüne ait IV. tabakasından elde edilen radyokarbon sonucu GÖ. 5.310 ±115'tir. Bel'kaçi Kültürü'nün tarih aralığı GÖ kal. 6.100 ±300 - 4.160 ±150'dir ve en geç tarihi Sumnagin I kamp alanının IX. tabakasının üst katmanında bir kömüre ait olan GÖ. 3.750 ±50'dir (Dyakonov, 2009: 38; Alekseyev, Dyakonov 2009: 27, 34).

3.2.2.2.3. Geç Neolitik Dönem – Imıyahtah Kültürü

Imıyahtah Kültürü Bel'kaçi Kültürü ile aynı alanlara yayılmıştır ve başka kültürlerle etkileşime geçtiği bölgeler daha geniş olmuştur. Zeya Nehri ve Baykal arasında kalan alandan Orta Lena havzasına çıkan bir topluluk olduğu düşünülen Imıyahtah halkının özellikle Kuzey Transbaykal ile bağlantıları bilinmektedir. Ayrıca İskandinavya ve Alaska'ya kadar karaktersitik keramik kaplarına rastlanır. Imıyahtah Kültürüne ait radyokarbon tarihleri beklenenden daha eskiye gitmektedir. Tokko Nehri kıyısındaki Ulakhan Segelennayah kamp alanının XII. tabakasındaki bir ahşapta yapılan analiz sonucu GÖ. 4.258 ±125'dir ve XI. tabakadan gelen GÖ. 4.090 ±150 sonucu ile uyumludur. Imıyahtah Kültürü GÖ. 4.900 ±450 – 3.025 ±235

arasında Aşağı Lena dâhil Yakutistan'ın büyük bölümünde yayılım göstermiştir (Alekseyev, Dyakonov 2009: 27, 38, 56).

Karakteristik aletleri arasında prizmatik çekirdekler, dilgiler, dilgilerden yapılmış deliciler, çekirdek formlu deliciler ve dilgi geçmeli kompozit aletler bulunur. Üçgen, yamuk dörtgen veya ovalimsi biçimli dışbükey ya da düz kullanım kenarlı bazen iyi düzeltimli ve düz yüzeyli yongalardan aletler üretilmiştir. Hafif dışbükey ağızlı üçgen formlu ince bıçaklar, ince dörtgen formlu dilgiler, dörtgen ve dörtgen yamuk formlu küçük balta ve keserler ve ok uçları en bilinen taş aletleridir. Ok uçları yaprak formlu, düz veya dışbükey dipli üçgen ya da saplı olabilir. Kültürün son safhalarında oldukça ilkel tunç aletler görülmeye başlanır. En önemli karakteristik buluntusu ise "gofret" bezemeli, yuvarlak dipli keramikleridir (Pitulko; 2001: 54-55; Alekseyev, 1996: 55). Imıyahtah Kültürü Bel'kaçi Kültürü'nden geniş üç ya da dört kenarlı ikizkenar üçgen formlu ve saplı ok uçları ve kemik zırhlarıyla ayrılmaktadır. Bu zırhların Ngansan, Selkup ve Yukaghirlerin paleoetnografik kültürlerinde de kullanıldığı bilinmektedir (Alekseyev, 1996: 56).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
LENA-YENİSEY BÖLGESİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

4.1. GİRİŞ

Bu başlık altında ele alınan mezar komplekslerinin büyük çoğunluğu Cis-Baykal Bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgede yapılan kazılar çoğunlukla baraj, petrol boru hattı ve tren yolu gibi projelerin yürütülmesi sırasında yapılan kurtarma kazılarıdır. Bölge Neolitik Döneme ait kamp alanları ve mezar kompleksleri bakımından oldukça zengindir fakat kurtarma kazıları dışında yürütülen saha çalışmalarının azlığı Neolitik Dönem safhaları arasındaki kültürel bağlantı yapısını net bir şekilde ortaya koymak anlamında yetersiz kalmıştır. Hem yapılan kazı çalışmalarının bölgenin arkeolojik zenginliği ve genişliğine nazaran azlığı hem de mevcut verilerin bölge içi ve bölge dışı etkileşimlerinin yeterince araştırılmamış olması bu konudaki veri kıtlığının iki ana nedenidir.

Cis-Baykal'da yüz yılı aşkın süredir yürütülen arkeolojik çalışmalar hem bölge üniversiteleri ve müzeleri hem de yabancı üniversiteler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Neolitik Dönem tabakalarından gelen organik malzemelerin sağladığı radyokarbon sonuçları bine yaklaşmıştır. Ancak tatlı-su etkisini dışarıda bırakacak yeni AMS tarihlendirmeleri 2018'den itibaren yapılmaya başlanmış ve henüz Cis-Baykal'ın tüm alt bölgelerinde bu çalışma yapılmamıştır (Goryunova ve diğerleri, 2018a). Bu yeni AMS tarihlendirmeleri muhtemelen Neolitik ve Tunç Çağına ait mezar kompleksleri öncelenerek devam edecektir. Mevcut radyokarbon sonuçlarında ise özellikle GMD'e ait olanlarda kalibrasyon yapılmamıştır. Dolayısıyla eldeki tarihler gerçekte olduklarından daha geçtir. Neolitik Döneme ait mezar komplekslerinde de benzeri kalibrasyon sorunları mevcuttur. Bu nedenle çalışmamızda radyokrabon sonuçları okunurken kronolojik bağlantıyı kaybetmemek adına verilerin kalibre edilmiş (kal.) olup olmadığına dikkat edilmelidir.

Bu bölümün amaçlarından biri GMD'den ETÇ'na kadar Cis-Baykal Bölgesi mezar ve mezar komplekslerine ait verilerin hem kendi içinde dönemsel hem de Orta Yenisey Havzası, Transbaykal, Yakutistan (Saha Cumhuriyeti) toprakları ve Yukarı

Ob' Havzası içinde kalan bölgelerdeki mezar ve mezar komplekslerine ait verilerle karşılaştırılıp bölgesel ilişkilerin ortaya konmasını sağlamaktır. Bir diğer amaç ise Güney Sibirya yerli halklarının etnografik verileri üzerinden Lena-Yenisey Bölgesi Neolitik Dönem ölü gömme geleneklerinin değerlendirmesini yapmak ve aralarında bir bağlantı olup olmadığını görmeye çalışmaktır.

Çalışmada incelenen mezar ve mezar komplekslerine ait veriler kazı raporları, monograf ve kitaplardan ve 2019 yılı İrkutsk Devlet Üniversitesi (İDÜ) Arkeoloji Bölümü ve Baykal Bölgesi Araştırmaları Merkezindeki laboratuvar çalışmalarından ve Buryet' ve Ol'hon Bölgesinde katıldığımız kazı çalışmalarından elde edilmiştir.

4.2. GEÇ MEZOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Geç Mezolitik Döneme ait mezarlar ve mezar kompleksleri Sibirya'da fazla değildir. Cis-Baykal bu döneme ait ölü gömme gelenekleri hakkında en fazla verinin alınabildiği bölgedir. Bulunan mezarlar kronolojik olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlar Hin' Kültürü ölü gömme geleneği ve Şçukino kronolojik ölü gömme grubudur. İkinci gruptaki mezarları "kronolojik grup" olarak adlandıran İDÜ'den V.İ. Bazaliyskiy'dir. Bölge prehistoryasının en kapsamlı çalışmalarını yapmış olan V.İ. Bazaliyskiy bu gruba dâhil olan mezarların kalibre edilmemiş radyokarbon tarihlerinin GMD için geç END içinse erken bir tarihe denk geldikleri için onları belirli bir kültüre dâhil etmek yerine kronolojik yönden diğerlerinden ayrılan bir grup olarak ele almıştır ayrıca öncesi ve sonrasındaki her iki kültüründen de belirli farklarla ayrıldıklarını da belirtmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 52). Onun bu sınıflandırması bölgeyi çalışan diğer araştırmacılarca da kabul görmekle beraber Şçukino mezarları artık yeni yayınlarda neredeyse hiç yer almamaktadır.

Ele aldığımız Hin' ve Şçukino gömmelerine ait radyokarbon verileri kalibre edilmemiştir dolayısıyla gerçek tarihlerinden daha geçtirler. Son yıllarda yapılan radyokarbon tarihlendirmelerinin END'i GÖ kal. 8.500 tarihine çekmesi GMD mezarlarının END mezarlarına tarihsel olarak daha da yaklaşmasına neden olmuştur. İleride yapılacak yeni tarihlendirme çalışmalarının GMD mezarlarını da daha erken tarihlere çekmesi olasıdır. Bunun yanında son yıllarda yayınlanan bazı çalışmalarda

Hin' Kültürü'nün de bölgede dikkate değer bir yeri olmadığı ve veri azlığı nedeniyle yeni araştırmalarda ele alınmadığı belirtilmektedir (Weber ve diğerleri, 2021: 4).

Her ne kadar son çalışmalarda fazla yer verilmese de bölgenin dışarıdan aldığı etkiyi göstermesi ve bölgenin yerli kültürü ile GMD'in benzerliklerini ortaya koyması bakımından bu çalışmada GMD mezarları V.İ. Bazaliyskiy tarafından 2012 yılında yapılan gruplandırmaya göre ele alınarak değerlendirildi.

4.2.1. Hin' Kültürü Ölü Gömme Geleneği

Bu kültüre ait bölgede sadece beş adet mezarın tanımı yapılmıştır. Bunlardan dördü Güney Angara Havzasında biri de Yukarı Lena Havzasındadır. Son on yıllık çalışmalarda Hin' Kültürüne ait mezarların Ol'hon Bölgesinin Maloye More alt bölgesinde de olduğu ve üç bölgedeki toplam sayılarının 50-60 civarını bulduğu belirtilmiştir ancak bu mezarları tanımlayan bir yayın henüz yapılmamıştır (Weber ve diğerleri, 2021: 4)

Angara Havzasında bulunan mezarların üçü nehrin sağ kıyısında bulunurlar. Angara Nehrinin sol kıyısında kalan bir diğer mezar Lokomotiv-Raysovyet mezar kompleksindeki mezar-8'dir. Bu mezar aynı zamanda bir kurt iskeletine ait geç dönmeli başka bir mezar tarafından tahrip edilmiştir. İki insana ait kalıntılar içeren mezar Hin' Kültürü'ne dâhil edilirken Kurt mezarı Şçukino kronolojik grubuna dâhil edilir. Bir diğer mezar Yukarı Lena'nın sağ kıyısında literatürde Rıtvinka olarak geçen bir alanda bulunmuştur (Harita-6) (Bazaliyskiy, 2012: 46, 48-49).

Bu geleneğe ait mezarların Güney Angara ve Yukarı Lena Platosunda yayılım gösterdiği görebilmektedir fakat verilerdeki azlığın dikkate alınması gereklidir. Bulunan GMD mezarları, muhtemelen dağılım gösterdikleri oranda, Cis-Baykal Bölgesinin Angara Havzasında daha yoğun olabilirler. Bu çıkarımı Angara Havzasının özellikle güney kesiminin sonraki dönemlerdeki yoğun kullanımı da (kamp ve mezar kompleksleri olarak) desteklemektedir.

4.2.1.1. Hin' Pad' Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Angara Nehrinin sağ kıyısında onun kollarından biri olan İda Nehri'nden yaklaşık 10 km, İrkutsk şehrinden ise 175 km kuzeyde, bulunduğu alandaki ikinci sekinin üzerinde yer alır. 1940'larda A.P. Okladnikov tarafından keşfedilip kazılmış ve yayınlanmıştır. (Okladnikov, 1950a: 158; Medvedev, 1971:102)

Mezar yapısı: Üzerinde, kafatasının olduğu yerde, muhtemelen sonradan tahrip olmuş bir taş döşemeye ait yassı kayrak taşları gevşek bir şekilde yerleştirilmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 46).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Sırt üstü uzanmış pozisyonda olan iskeletin baş kısmı kuzey-kuzeydoğu yönündedir ve Angara Nehri'nin aşağı akımına doğru bakar (Levha 4.2-1a A.1) (Bazaliyskiy, 2012: 46; Medvedev, 1971:102).

Ölü hediyeleri: Prizmatik levhalardan üretilmiş Daur tipi olarak adlandırılan prizmatik mızrak uçları, Hin' tipi olarak adlandırılan yan tarafı çentikli ok uçları ve benzerlerine Hin' Vadisinde rastlanılan ince uzun çift yüzlü taş bir ok ucu ve kemik bir ok ucu bulunmuştur. Ayrıca kunduz dişleri de ele geçmiştir (Levha 4.2-1 A.2-5; B.1-4). (Bazaliyskiy, 2012: 46; Medvedev, 1971:102).

4.2.1.2. Çastye Pad' Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Angara Nehri'nin sağ kıyısında İda ve Byelaya Nehirlerinin arasında kalan ve İrkutsk şehrine yaklaşık 122 km mesafede bulunan yamacın sağ yanındadır. A.P. Okladnikov tarafından keşfedilip kazılmıştır (Okladnikov, 1950a: 157-158; Medvedev, 1971: 101).

Mezar yapısı: Tahrip olmuş bir mezardır. Üzerinde yer alan taşlar dağılmıştır ancak bunların taş bir döşemeye ait oldukları anlaşılır. Taşların hemen altında çukurun oval hatları görülür, uzunluğu 1.6 m. genişliği 80 cm.'dir. Çukur kuzey/kuzeybatı-güney/güneydoğu doğrultuludur (Bazaliyskiy, 2012: 48; Okladnikov, 1974: 128-129).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskelet tahrip olmuştur fakat başın kuzey uçta olduğu anlaşılmaktadır (Bazaliyskiy, 2012: 48).

Ölü hediyeleri: Koyu gri arduvazdan ortalama 22 cm uzunluğunda 1.5 cm eninde prizmatik gövdeli ve sivri uçlu iki alet, boyları 4-5.7 cm, enleri 0.7-0.9 cm arası çakmak ve kireç taşlarından iki Daur tipi mızrak ucu ve bir Hin' tipi ok ucu ve bir adet de kunduz dişi bulunmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 48; Medvedev, 1971: 101; Okladnikov, 1974: 129)

4.2.1.3. Ust'- Gryaznaya Pad' Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Angara Nehri'nin sağ kıyısında, Gryaznaya Çayının ağzında, burada yer alan ilk sekinin sınırındadır. 1963 yılında G. Barhatov adında bir fenerci tarafından bulunan ve G.İ. Medvedev tarafından kazılan mezar İrkutsk şehrine 127 km mesafededir (Medvedev, 1971: 101).

Mezar yapısı: Kuzey-güney doğrultulu oval bir çukura sahip olan mezar yaklaşık yüzeyden 70 cm bir derinliğe sahiptir. Çukurun boyu 1 m kadardır. İçi büyük yassı kireç taşlarıyla doldurulmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 48; Medvedev, 1971: 102).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Çukurun dibindeki kömür-humus karışımı tabakadan küçük kemikler ve kafatası parçaları ele geçmiştir. İskeletin yönü belirsizdir (Medvedev, 1971: 102).

Ölü hediyeleri: Bırakılan hediyeler arasında tek ağızlı ve kemik/boynuz gövdeli düz kompozit bıçak, düzeltimli düz bir dilgi, düzeltimsiz prizmatik bir levha ve iyi düzeltimli büyükçe prizmatik bir levha, çakmaktaşı yongalar, kuvartzit ve fosil kayalardan ve kayrak taşından aletler bulunmuştur (Levha 4.2-1b). Kemik buluntu olarak bir alabalığa ait alt çene kemiği ele geçmiştir. G.İ. Medvedev burayı ikincil gömü olarak nitelemiştir (Bazaliyskiy, 2012: 48; Medvedev, 1971: 102-103).

4.2.1.4. Lokomotiv-Raysovyet Mezar-8

Konumu ve tarihçesi: Lokomotiv-Raysovyet alnındaki mezar-8, Angara Nehri'nin sol kıyısında, Lokomotiv mezar kompleksinin batısındaki mezar grubunun güneydoğusunda yer alır. Mezar 1997'de V.İ. Bazaliyskiy başkanlığında yürütülen kazılar sırasında açılmıştır (Bazaliyskiy, 2012: 46).

Mezar yapısı: Çukurun üzerindeki tabakanın şehirleşme çalışmaları sırasında ortadan kalktığı düşünülür. Oval planlı olan çukur kuzey-güney doğrultuludur ve yak. 90 cm derinliğe sahiptir (Bazaliyskiy, 2012: 46; Bazaliyskiy ve diğerleri, 2013: 92).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Mezardan bir kurda ait tüm bir iskelet ile iki erkeğe ait iskelet kalıntıları ele geçmiştir. Kurt sola dönüktür ve başı güneye bakar. Bacakları hareketli bir formdadır (Levha 4.2-2.1). Kurdun kaburgalarının hemen aşağısında ilk iki omuru yerinde olan erişkin bir erkeğe bir kafatası ele geçmiştir (Levha 4.2-2.2). Kafatası çukurun tabanının biraz daha altındadır ve yüzü güneybatıya dönüktür (Levha 4.2-3a). Kurdun ön bacaklarının batısında oval biçimli bir okra parçası bulunmuştur. Çukurun batı duvarında daha genç bir erkeğe ait bir alt çene, parmak ve kaburga kemikleri ile kaval kemiği parçası bulunmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 46; Bazaliyskiy ve diğerleri, 2013: 92).

Ölü hediyeleri: Ele geçen mezar içi envanterde yuvarlak kesitli ince kemik saplar ve iğneler, bir kunduz dişi parçası, üç adet prizmatik levha ve bir prizmatik levhadan mızrak ucu bulunur (Levha 4.2-2.3-14). Kurt iskeletinin yakınında bulunan kafatasının radyokarbon tarihi GÖ 7.840 ±70, biraz uzağındaki alt çenenin radyokarbon tarihi ise GÖ 7.750 ±70'tir ve hediyelerin de bu bireye ait olduğu tahmin edilir. (Bazaliyskiy, 2012: 46).

4.2.1.5. Rıtvinka Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Rıtvinka mezarı Lena Nehri'nin sağ kıyısında Kaçug yerleşiminin 6 km kadar batısındaki Neftebaza kasabasındadır. 25 m yükseklikteki seki görünümlü bir kayalığın üzerinde yer alır. 1979'da M.P. Aksyonov tarafından keşfedilmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 49; Kol'tsov ve Medvedev, 1989: 183).

Mezar yapısı: Günümüz yüzeyinin yaklaşık 20 cm altında mezarın üzerini örten kumtaşı levhalar bulunmuştur. Çukurunun derinliği 35 cm kadardır ve kuzey-güney yönlüdür. Çukurun düzensiz bir formu vardır. (Bazaliyskiy, 2012: 49; Kol'tsov ve Medvedev, 1989: 183) .

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Bir kadın ve 10-12 aylık bir çocuğa ait kalıntıların ele geçtiği mezarda başsız olan kadın dizleri bükülü sol yanına dönük

pozisyondadır. Çocuk kadının sol kolunun üzerine yatmıştır ve kadının sağ kolu da çocuğun üzerindedir. Çukurun dibinde çocuğa ait kemiklerin altında küçük okra lekeleri vardır. Kadına ait kemiklerde okra yoktur. Çukurun kuzeydoğu kısmında oval bir çukurun içinde yine okra parçalarına rastlanır (Bazaliyskiy, 2012: 49; Kol'tsov ve Medvedev, 1989: 183).

Ölü hediyeleri: Kadının yaklaşık bel kısmında iki yanı düzeltimli bir levha ve iki adet düzeltimli levha bulunmuştur. Çocuğun göğsünün sol kısmında yan çentikli bir Hin' tipi bir ok ucu ve düz kemikten bir ok ucu bulunmuştur (Kol'tsov ve Medvedev, 1989: 183)

4.2.2.6. Hin' Kültürü Ölü Gömme Geleneği Değerlendirmesi

Bu beş mezarın özellikleri karşılaştırılda, hepsi seki biçimli yamaç kayalıklarında bulunmuşlardır. Angara Nehri'nin sağ kıyısında kalan birbirlerine nispeten yakın konumda olan Ust'-Gryaznaya Pad', Hin' Pad' ve Çastye Pad' mezarlarının üzerinde bir iki tabaka halinde taşlara rastlanır. Ancak Lokomotiv-Raysovyet'teki mezar-8'de bu taş yapı görünmez fakat mezarın üst katmanının yerinde olmadığı bilinmektedir. Aynı şekilde Lena kıyısındaki Rıtvinka mezarının da üzerinde taş döşeme bulunmuştur. Ayrıca hepsinin çukuru ovalimsi formdadır. Yani hem mezar alanı olarak seçilen bölgenin topografyası hem de mezar yapısı belirgin bir istikrara sahiptir. V.İ. Bazaliyskiy de bu özellikleri Hin' Kültürü ölü gömme geleneği için karakteristik olarak nitelemiştir (Bazaliyskiy, 2012: 49-50).

İskelet pozisyonu bakımından yönü tayin edilebilenlerin (Hin' Pad', Çastye Pad' ve Rıtvinka) yanındaki nehrin akış yönüne dönük oldukları görülür. İskelet bütünlüğü tam ve neredeyse korunmuş durumda olan Hin' Pad' ve Rıtvinka gömmelerinde sırtüstü ve sol yanına dönük dizleri bükülü iki pozisyon görülür.

Ritüel uygulamaları bakımından Çastye Pad' ve Ust'-Gryaznaya Pad' mezarlarının dolgu tabakasında kömür parçalarına rastlanılmıştır, ikisi de tahrip olmuş mezarlardır ve kemiklerde yanma izinden bahsedilmemiştir. Kömür parçalarının arındırma ateşi gibi bir ritüele ait olup olmadığına dair yorumlara mezarlara ait rapor ve yayınlarda rastlanılmamaktadır.

Rıtvinka mezarındaki kadın iskeletinin başının olmayışı END Kitoy mezarlarında sık görülen bir uygulama olması dolayısıyla dikkat çekicidir. Lokomotiv-Raysovyet mezar-8'de bulunan ve iki omuru yerinde olan erkek kafatası da yine Kitoy mezarlarında başsız gömülen bireylerin boyna ait iki omurun bulunmaması detayı bakımından ilginçtir.

Radyokarbon analizi sadece Lokomotiv-Raysovyet mezar-8'deki iki erkek kalıntısına yapılmıştır ve kalibre edilmemiş sonuçları GÖ 8. binin başlarıdır. Mezar içi envanterde bulunan Daur ve Hin' tipi mızrak ve ok uçlarının varlığı mezarları kesin şekilde GMD'e tarihlerken son yapılan AMS tarihlendirmeleri ve kalibrasyonları mezarların GÖ 8.500'den erkene tarihlenmeleri gerektiğini göstermektedir. 2018'den öncesine ait tarihlendirmelerden yaklaşık 1.500 yıl erkene çekilen END başlangıcına göre kıyaslanırsa Lokomotiv-Raysovyet mezar-8'in muhtemel tarihi GÖ. 9.300 civarı olabilir.

Lokomotiv-Raysovyet mezar-8, Hin' Pad' ve Çastye Pad' ölü hediyeleri arasında bulunan kunduz dişleri bir diğer dikkat çekici buluntu grubudur. Süs eşyası olarak nitelendirilen kunduz dişlerine Cis-Baykal ve Yenisey Havzası Neolitik Dönem mezarlarında da sıklıkla rastlanılmaktadır.

4.2.2. Şçukino Kronolojik Mezar Grubu

Bu gruba giren mezarlar da END Kitoy Kültürü ölü gömme geleneği ile bağlantılı özellikler gösterir ancak Hin' Kültür ölü gömme geleneği ile örtüşen özelliklere de sahiptirler. Kronolojik olarak bu iki kültürün arasına denk gelmesi de bu mezarların ayrıca değerlendirilmesine neden olmuştur. Angara Havzasında Şçukino ve Yerşi mezar kompleksleri ile Lokomotiv-Raysovyet mezar-8, Dolgopolov Caddesi ve Yeni Angara Köprüsü tekil mezarlarıyla birlikte toplam 9 mezar keşfedilmiştir (Harita-7).

4.2.2.1. Şçukino Mezar Kompleksi

Konumu ve tarihçesi: Şçukino mezar kompleksi İrkutsk şehrinin 13 km kuzeyinde Angara Nehri'nin sağ kıyısında yer alan sekinin güney yamacında 1953

yılında keşfedilmiştir. Su seviyesinden 6 m kadar yüksektedir. Burada birbirinden yaklaşık 40-50 m uzaklıkta konumlanmış 3 mezar tespit edilmiştir. Mezarların üçünün de nehir kenarı boyunca sıralandıkları görülmüştür (Kazantsev ve Horoşih'ten aktaran Bazaliyskiy, 2012: 52).

Mezar yapısı: Yalnızca mezar-1'in üstünde yığılmış halde döşenmiş taşlara rastlanır, fakat diğer mezarların da üzerinde yuvarlağımsı bir iki tabaka taş aranjmanı bulunur (Kazantsev ve Horoşih'ten aktaran Bazaliyskiy, 2012: 52).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Merzar-1'den ele geçen iskelet sağ yanına kıvrılmış *hocker* pozisyonda ve başı kuzeybatıya, nehrin aşağı akımına doğru bakar. Hepsinde okra kullanımını gösteren hafif lekeler vardır (Kazantsev ve Horoşih'ten aktaran Bazaliyskiy, 2012: 52).

Ölü hediyeleri: Prizmatik dilgiler, kesiciler, yan kazıyıcılar, dilgicikler, çekirdekler, geyik dişinden pandantifler, bir hematit parçası, tek ve çift dişli kemik uçlar, boynuzdan kaşıklar, kemik ve kunduz dişinden boncuklar bulunan mezar içi buluntulardır. Tarihlendirme çalışması yapılmamıştır (Kazantsev ve Horoşih'ten aktaran Bazaliyskiy, 2012: 52).

4.2.2.2. Yerşi Mezar Kompleksi

Konumu ve tarihçesi: Yerşi mezar kompleksi Angara Nehrinin sol kıyısında, İrkutsk şehrinin 7 km kuzeyinde yer alır. Büyük Yerşi Koyu'nun sağ kıyısı ile Angara Nehri'nin sol kıyısının birleştiği Zıbun Burnu'nun batısındadır (Levha 4.2-3b 1). 1973'te İrkutsk Barajı yapımı sırasında yürütülen yüzey araştırmalarında bulunmuştur ve tespit edilen 3 mezarın kazısı V.İ. Bazaliyskiy tarafından yapılmıştır (Bazaliyskiy, 2012: 53).

Mezar yapısı: Mezarların derinliği yaklaşık 1 m.dir ve günümüz yüzeyinden yaklaşık 30 cm aşağıdan başlar. Üzerlerinde ve dolgularında taşlara rastlanılmamıştır (Bazaliyskiy, 2012: 53).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: 3 mezardan da ele geçen iskeletler tüm değildir. Mezar-1'den yalnızca kafatası, mezar-3'te ise sadece ayak kemikleri bulunmuştur. Mezar-2 ise nispeten daha iyi korunmuştur. Yetişkin bir bireye ait olan iskelet sola dönük dizleri bükülü bir pozisyondadır ve başı doğuya bakar. Mezarın

dolgusunda kömür ve küçük bir kül çukuru da bulunmuştur (Levha 4.2-3b 5). Ayrıca okra kalıntılarının görüldüğü de rapor edilmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 53, 56).

Ölü hediyeleri: Ele geçen prizmatik dilgiler muhtemelen ahşap gövdeli kompozit bir alete aittir, paralel iki sıra şeklinde bulunmuşlardır. Bulunan diğer eserler kayrak taşından Baykal tipi kompozit olta iğnesi sapları (Levha 4.2-3b 2-4), bir mikro kazıyıcı, oval kenarlı kalsedondan çift yüzlü bir alet, kayrak taşından küçük dörtgen formlu ve perdahlı bir keser ve bir adet tek yüzünde uzunlamasına silindir formlu bir oluk bulunan kumtaşından aletlerdir ki bunların ok sapı düzleştirmekte kullanıldıkları tahmin edilir (bundan sonra ok sapı düzleştiricisi olarak anılacaklardır). Ayrıca kaya kristalinden düz levhalar da bulunmuştur. Ele geçen boynuz ve kemik objeler ise kötü korundukları için tanımlanamamaktadırlar. Bu mezarların Angara Bölgesindeki diğer mezarlardan daha eski olduğu düşünülmektedir. Bunun sebebi de içerdikleri aletlerin morfolojik olarak nispeten daha ilkel olmasıdır (Bazaliyskiy, 2012: 53).

4.2.2.3. Dolgopolov Caddesi Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Angara Bölgesindeki mezarlardan Dolgopolov Caddesi mezarı 1982 yılında bir su borusu hattı çalışması sırasında bulunmuştur. İrkutsk şehrinin banliyösünde yer alan mezar Kayskoy Gora tepesinin güney tarafındadır. Kazısı V.İ. Bazaliyskiy tarafından yapılmıştır (Bazaliyskiy, 2012: 53).

Mezar yapısı: Mezar kısmen tahrip edilmiştir. Yaklaşık kuzey-güney doğrultulu olduğu görülür. V.İ. Bazalisykiy oval bir çukur olduğunu belirtir. Üzerinde her hangi bir taş yapı görülmemiştir (Bazaliyskiy, 2012: 53).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Genç bir kadına ait olduğu düşünülen iskelet bir yana doğru kıvrılmış *hocker* pozisyondadır ve başı kuzeye yönlenmiştir. Bazı kemiklerde okra lekeleri bulunur (Bazaliyskiy, 2012: 53).

Ölü hediyeleri: Herhangi bir mezar içi buluntuya rastlanmaz. Kazıcısı tarihini yak. GÖ. 7.500 olarak tahmin etmektedir ve radyokarbon analizi yapılmamıştır (Bazaliyskiy, 2012: 53).

4.2.2.4. Yeni Angara Köprüsü Mezarı

Konumu ve tarihçesi: Yeni Angara Köprüsü mezarı köprü inşaatı alanındaki çok tabakalı jeo-arkeolojik alanın 1999-2003 yılları arasındaki kurtarma kazıları sırasında bulunmuştur. Angara Nehri'nin sol kıyısındaki Tsar'-Devitsa-Titovo parkının devamı niteliğinde olan bölgede nehrin kenarında seki görünümlü bir alandadır, fakat nehirden uzakta bulunur (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016: 19; Bazaliyskiy, 2012: 54).

Mezar yapısı: Mezarın üzerinde bir taş yapının olduğu bilinmektedir ancak daha önceki yıllarda bu taşlar buradan alınmıştır. Mezarın içinden de taşların çıktığı rapor edilmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 54).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Gömülen birey sadece yanmış kemiklerden ibarettir. Çukur içinde her hangi bir ateş izine rastlanmadığı için kişinin gömülmeden önce yakıldığı anlaşılmaktadır. Bireyin başının güneye baktığı görülür, tahmini pozisyonu ise *hocker*dir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016: 22; Bazaliyskiy, 2012: 54).

Ölü hediyeleri: İskeletin sol yanında dilgi geçmeli bir kompozit alete ait 4 dilgi ve 6 prizmatik levha ele geçmiştir. Radyokarbon tarihi GÖ. 7.530'dur (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016: 22; Bazaliyskiy, 2012: 54).

4.2.2.5. Lokomotiv-Raisovet Mezar-8

"Hin' Kültürü Ölü Gömme Geleneği" başlığında bahsettiğimiz iki insan kalıntısı ile birlikte ele geçen kurt gömüsüdür. Radyokarbon tarihlerine göre insanlardan daha genç olan kurt iskeleti dönem olarak Şçukino kronolojik mezar grubuna dâhil edilmektedir (Levha 4.2-2 1-2, 3a) (GÖ 7.230±40, GÖ 7.320±70) (Bazaliyskiy, 2012: 48, 49).

4.2.2.6. Şçukino Kronolojik Mezar Grubu Değerlendirmesi

Tüm mezarlar Güney Angara Havzasındadır. Yalnızca Şçukino mezar kompleksinde ve Yeni Angara Köprüsü mezarında taş döşeme şeklinde yapılara rastlanır. Yeni Angara Köprüsü mezarının çukur dolgusunda taşlar bulunmuştur.

İskeletlerin tespit edilebilen pozisyonları *hocker*dir. İskeletlerin baş yönleri değişkendir. Az miktarda okra kullanılmıştır ve iki alanda ateş uygulaması yapılmıştır. Yeni Angara Köprüsü mezarında ise kremasyon görülür.

Mezarlarda bulunan ölü hediyeleri arasında hem Kitoy tipi hem de Baykal tipi kompozit olta kancalarına ait saplar ve END için tipik olan kumtaşından ok sapı düzleştiricileri gibi aletler ile kunduz dişerli, geyik dişinden pandantifler ve boynuz kaşıklar gibi yine END'de yaygın olan eserler bulunmuştur. Kalibre edilmemiş tarihlerinde çoğunluğun GÖ. 7.500-7.300 arasında olduğu görülür.

Şçukino mezarlarının, ileride bahsedileceği üzere, Cis-Baykal'a dışarıdan, muhtemelen Rusya Uzak Doğusu veya Çin topraklarından çıkan ve Transbaykal üzerinden gelen bir göçü yansıttığı düşünülmektedir (Bazaliyskiy, 2012: 58). Bu konunun detaylarına beşinci bölümde değinilmiştir.

4.3. NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

4.3.1. Erken Neolitik Dönem Kitoy Kültürü Ölü Gömme Gelenekleri (GÖ. kal. 8.500-7.000 – MÖ. kal. 6.500-5.000)

Çalışmada Kitoy Kültürü ölü gömme geleneğinin coğrafi yayılımını dört bölge kapsamında incelenmiştir. Bunlardan ilki iki alt bölgeyi kapsayan Güney Angara Nehri havzası ve Güney Baykal bölgesidir. Angara Havzasının güney kesimi buluntuların çokluğu nedeniyle Kitoy Kültürü ölü gömme geleneğinin ana bölgesi olarak kabul edilir. Kitoy Kültürü'nün en büyük mezar komplekslerinden birisi olan Lokomotiv mezar kompleksi de burada İrkut Nehri ile Angara Nehri'nin birleştiği İrkutsk şehrinde yer alır. Yüzden fazla mezarın bulunup kazıldığı bu kompleksin büyüklük bakımından bir benzeri de Angara Havzasının güneybatısında Baykal Gölü'nün güneyindeki Şamanka II mezar kompleksidir. Burası Doğu Sayan Dağlarına yakın bir bölgedir. Kitoy Kültürünün karakteristik buluntularından olan koyu yeşil nefritten bıçak, balta ve keserlerin ham maddesi de Doğu Sayanlardaki iki büyük yataktan elde edilmektedir. Sadece bu bilgi bile Güney Baykal Bölgesinin END insanları için ne denli uğrak bir alan olduğunu göstermek için yeterlidir. 2015 yılından bu yana İDÜ'den M.İ. Berdnikov'un Doğu Sayanlar ile doğal bir bağlantı

bölgesi olan Tunka Vadisinde yürüttüğü kazılarda Paleolitik ve Neolitik Dönem kamp alanlarına ve keramik buluntulara rastlanılmıştır (Berdnikov ve diğerleri, 2015: 25).

İncelenen ikinci alan ise Ol'hon Adası ve Maloye More Bölgesini kapsayan Ol'hon Bölgesidir. Bu alanı diğerlerinden daha farklı kılan özellik mezar komplekslerinin kronolojik olarak sonraki dönemlerle çok daha fazla karışık halde olmalarıdır. Buradaki mezarlar her ne kadar Kitoy Kültürü ölü gömme geleneğinin ana özelliklerini yansıtsalar da bazı farklı uygulamaların da kullanılmış olduğu görülür. Bu bölgede Kitoy Kültürü ile çağdaş yerel farklı bir kültürün var olabileceği de düşünülmüştür. Benzer bir tanımlama Yukarı Lena Nehri havzası için de yapılmaktadır ki bu bölge de çalışmanın üçüncü bölgesidir. Yukarı Lena havzasında bulunan END mezarları hem Klasik Kitoy mezarlarıyla hem de Ol'hon Bölgesi mezarlarıyla benzerlikler gösterir ve bu yönleriyle ayrı bir grup olarak ele alınmışlardır. Son bölge ise tek bir büyük mezar kompleksini içeren Doğu Baykal Bölgesidir. Buradaki Fofanovskiy mezar kompleksi diğer Kitoy mezarları ile son derece benzer özelliklere sahipken hem Cis-Baykal'ın dışında kalması hem de bazı küçük farklılıkların bulunması bakımından ayrı bir grup olarak ele alınmıştır.

Bu bölgeler içindeki araştırmamızı sınırlandırırken hem en çok hem de en nitelikli verilerin elde edildiği mezar kompleksleri seçilmiştir. Bu komplekslerin çoğu uzun süre çalışılmış ve detaylı yayınları yapılmış alanlardır.

4.3.1.1. Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgesi Mezar Kompleksleri

Angara Nehri'nin sol kolları olan ve kuzeyden güneye doğru sırasıyla Byelaya, Kitoy ve İrkut Nehirlerinin Angara Nehri ile birleştikleri nehir ağızlarında en çok çalışılan END mezar komplekslerinin yer aldığı görülür (Harita-8). Bu bölgelerde ve bahsettiğimiz üç nehrin kollarının kavuşum bölgelerinde daha başka mezar komplekslerinin de olduğu tahmin edilmektedir. Aşağıda anlatılan Lokomotiv, Kitoy, Ust'-Belaya ve Motı-Novaya Şamanka bu üç kol üzerinde yer alan komplekslerdir. Şamanka II ise Baykal Gölünün güneyinde henüz bulunabilen tek END mezar kompleksidir ve en büyük üç alandan birisidir.

4.3.1.1.1. Kitoy Mezar Kompleksi

Kültürün adını da aldığı bu kompleks İrkutsk'taki en erken arkeolojik kazıların yapıldığı alanlardan birisidir. Tutulan raporların detaylı olmayan veriler içermesi dolayısıyla diğer alanlar kadar ayrıntılı bilgisine ulaşılamamaktadır. Ancak Kitoy Kültürü ölü gömme geleneğinin tüm ana özelliklerini yansıtan bir alandır.

Konumu: Kitoy Nehri'nin, Angara Nehri ile eski kavuşum alanında bulunan küçük bir tepe üzerinde yer alır. Nehrin sağ kıyısında kalan tepe taşkın dönemlerinde bir adacık haline gelmektedir. Bu alanın hemen karşı kıyısında Yarki olarak adlandırılan nispeten küçük bir mezar kompleksi daha bulunur (Okladnikov, 1974: 49).

Tarihçesi: 1880-1882 yılları arasında N.İ. Vitkovskiy tarafından burada ilk kazılar yapılmış ve 24 mezar ortaya çıkarılmıştır. 1957'de ise G.A. Maksimenkov 300 m^2.lik bir alanda 6 mezar daha ortaya çıkarmıştır (Okladnikov, 1974: 49; Aseev 2002: 59; Georgievskaya 1989: 19-20).

Mezar yapıları: Oval formlu çukurlardır üzerlerinde her hangi bir yapı yoktur. Mezarlar Angara Nehri'ne paralel kuzeybatı-güneydoğu yönlü uzanırlar (Okladnikov, 1950a: 49-61).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin çoğu sırt üstü pozisyondadır ancak yüz üstü ve *hocker* pozisyonda olan iskeletlere de rastlanmıştır. İskeletlerin çoğunun başları kuzey-kuzeybatı yani Angara Nehri'nin aşağı akımına dönükken 6'sının başı güneydoğuya yani Angara'nın yukarı akımına dönüktür. Çiftli mezarlarda bireyler zıt yönlerde, ayak uçlu-baş uçlu şekilde, çukura yerleştirilmiştir. Eklemli olmayan, ayrık kemikler halinde gömülmüş 4 iskelet bulunmuş ve tekli mezarlardaki 4 iskeletin de kafataslarının olmadığı tespit edilmiştir. Çiftli mezarlar 2 adettir. 5 tekli mezarda bazı kemiklerin eksik olduğu görülmüştür, herhangi bir tahribat izine rastlanılmadığından bireylerin bu şekilde gömüldükleri anlaşılmaktadır ayrıca bunlardan ikisi yüzükoyun gömülen bireylere aittir. Mezarlardan üçünde çocuk yaştaki bireyler bulunur. Bol miktarda kullanılmış olan okra hem iskeletlerin ve mezar içi buluntuların üzerinde hem de çukur dolgularında görülür (Okladnikov, 1974: 50-56; Georgievskaya, 1989: 20).

Ölü hediyeleri: Kemikten zıpkın uçları (Levha 4.3-2a) ve mızrak uçları, jasper ve kuvartzitten ok uçları, kum taşından ok sapı düzleştiricileri, ön kazıyıcılar (Levha 4.3-2b), kompozit olta kancalarına ait iğneler ve sapları (Levha 4.3-1b), nefritten balta, keser ve bıçaklar, çakmaktaşı (Levha 4.3-1a) ve oluklu kepçeli kaşıklar (Levha 4.3-3a) ölü hediyeleri arasında yer alır (Okladnikov, 1974: 51-57).

4.3.1.1.2. Lokomotiv Mezar Kompleksi

Alan çoğunlukla Kitoy ve daha az oranda Eneolitik/ETÇ Glazkovo mezarlarını içerir ve en fazla buluntu veren mezar komplekslerinden birisidir. Toplam 5 km^2lik bir alana sahip olan Lokomotiv mezar kompleksinde bugüne kadar 87 mezarın kazısı yapılmış, bunlardan 82 tanesi iyi durumda buluntular sunmuş, 81 adet mezardan da toplam 140 bireye ait kalıntı ele geçmiştir. Alanda herhangi bir kamp alanı veya kült yapısı olabilecek kalıntılara rastlanılmamıştır (Weber ve diğerleri, 2006: 3-5). M.İ. Berdnikov bu alanda çok daha fazla mezarın olabileceğini fakat büyük kısmının çok önceden tamamen tahrip edilmiş ve bir kısmının da hâlâ bulunamamış olabileceğini belirtir (Berdnikov'un 2019'da Lokomotiv kompleksi saha çalışmasında verdiği sözel veri).

Konumu: Lokomotiv mezar kompleksi bugün İrkutsk şehir merkezinde yer almaktadır. İrkut ile Angara Nehirlerinin kavuştuğu bölgede, tepelik geniş bir burnun doğu yamacının alt kısımlarında bulunur. Baykal Gölü'ne uzaklığı yaklaşık 70 km'dir (Levha 4.3-3b) (Bazaliskiy ve Saval'yev, 2008: 7).

Tarihçesi: Alanın keşfi 1897 yılındaki Trans-Sibirya demiryolu hattının yapımı sırasında olmuştur (Weber ve diğerleri, 2006: 3). Tepe yamacındaki demir yolu çalışmaları sırasında iki mezara rastlanılmış tahrip edilen mezarlarda okra izlerinin olduğu rapor edilmiştir. Buradaki ilk saha çalışmaları M.M. Gerasimov tarafından 1927'de başlamış ve 5 mezar kazılmıştır. Ardından 1946 ve 1959 yıllarında P.P. Horoşih 21 mezar daha kazmıştır. 1980'den 1997'ye kadar İDÜ Arkeoloji ve Etnografya Laboratuvarı tarafından daha sistemli bir kazı yürütülmüş ve 59 mezarın daha kazısı yapılmıştır. Bazı mezarlar demir yolu, yol ve inşaatlar yüzünden tamamen tahrip olmuştur. Bu gün Lokomotiv mezar kompleksinin kapsadığı bölge, İrkutsk tren istasyonunun yanındaki park alanını ve parkın

güneyinden geçen Mayakovskiy Caddesinin diğer tarafındaki daha küçük bir alan olan Raysovyet alanını içerir (Levha 4.3-4) (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 11-12; Weber ve diğerleri, 2006: 3-4; Okladnikov, 1974: 30).

Mezar yapıları: Çukurlar genellikle oval biçimlidir fakat nadiren dörtgen formlu olanlar da görülür. Farklı derinliklere sahiptirler 30 cm'den 2.20 m'ye kadar değişen derinlikler tespit edilmiştir. Lokomotiv'de diğer bazı Kitoy Kültürü'ne ait mezar komplekslerinde de olduğu bilinen mezarların sıralar halinde, planlı denebilecek bir şekilde, düzenlendiği görülür (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 12, 14). Mezarların üzerinde her hangi bir yapının bulunmamasına rağmen böyle bir düzenlemenin yapılabilmesini sağlayacak bir işaretin mutlaka olması gerekmektedir ki bölge arkeologları da bu fikirdedirler (Berdnikov'un 2019'da Lokomotiv kompleksi saha çalışmasında aktardığı sözel veri).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Kazılan mezarlardan 15 tanesi çiftli, 5 tanesi üçlü ve 7 tanesi de dört ve daha fazla birey içermektedir. Gömmelerdeki iskeletlerin yönlerinde de farklılıklar görülür. Ağırlıklı yön kuzeydoğudur bunun yanında kuzeybatı ve batıya yönelmiş iskeletler de bulunmuştur. İskeletlerin çukur içindeki duruşunda baskın pozisyonu tam sırt üstüdür ve başlar çoğunlukla kuzeydoğu'ya dönüktür. Çoklu mezarlarda görülen uygulama bireylerin zıt yönlerde ayak uçlu-baş uçlu yerleştirilmesidir. Böyle çoklu mezarlardaki bireylerin yarısının başları mecburi olarak aksi yöne çoğunlukla da güneybatıya dönüktür (Levha 4.3-5 3-4). Bireylerin zıt yönlerde yerleştirildiği mezarlar çoğunlukla bir erkek ve bir kadından oluşan gömmelerdir ve yön bakımından her iki cinsin de ters yönde yerleştirildiği görülür ancak bunların çoğunluğunun kadın olması dikkat çekicidir (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 16, 23). Tek bir gömme hariç, ergen ve çocuk yaştaki bireylere ait mezarlar hep çoklu mezarlardır ve mutlaka yetişkin bir birey de mezarda onlarla birlikte bulunur. Çoklu mezarların bir diğer özelliği de çukurların geniş tutulmaması onun yerine daha derin yapılmasıdır. Bireyler üst üste katmanlar halinde buralara sığdırılmışlardır. Ayrıca gömülen iskeletlerin önemli bir kısmında kafatası eksiktir (Levha 4.3-5 1,5). Gövdede hem boyna ait ilk iki omurun var olmayışı hem de geri kalan omurların çukur duvarına bitişik konumu bize kafatasının beden çürütülmeden ondan ayrıldığını gösterir. Bunların dışında en dikkat çeken bir diğer uygulama da okranın bütün mezarlarda yoğun olarak kullanılmasıdır. Okra hem bedenlerin üzerine

hem de etrafına ve dolgu toprağına serpilerek kullanılmıştır (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008:11, 16-17; Weber ve diğerleri, 2006: 4-5).

Ölü hediyeleri: Lokomotiv'den ele geçen mezar içi buluntular hem bol hem de çok çeşitlidir. Balıkçılık ve avcılıkla ilgili aletler, evsel gereçler, takı ve süsler (Levha 4.3-6a 2-5), figürinler (Levha 4.3-5 2), yarı bitmiş ürünler ve ham maddeler mezarlardan ele geçen ana buluntu gruplarıdır. En fazla bulunan eserler Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait agalmolitten ve kayrak taşından üretilmiş iğne saplarıdır. Bu sapların bazı mezarlarda sayıları 150'ye kadar çıkar. İkinci en fazla ele geçen buluntu ise dağsıçanı dişleridir (*Marmota sibirica Radde*) iskeletlerin üzerindeki konumlarından bunların başlıklarda süs olarak kullanıldığı düşünülür. Çakmaktaşından ve killi şistten yapılmış ok uçları oltalara göre daha azdır ama yine de bazı mezarlardan 30'a yakın ok ucu ele geçmiştir. Yontma taş endüstrisinde nefrit ve killi kayrak taşından elde edilmiş keserler, bıçaklar (Levha 4.3-6b; Levha 4.3-7a), kazıyıcılar, havanelleri, düz uçlar, kumtaşından ok sapı düzleştiricileri, dilgicik geçmeli kompozit aletler, prizmatik çekirdekler (Levha 4.3-7b) ve çeşitli mızrak uçları ele geçen diğer eserlerdir. Organik malzemeden buluntular ise kemikten ve boynuzdan kazma-baltalar, zıpkınlar (Levha 4.3-8a), kaşıklar, içinde kemik iğneleriyle birlikte içi boş kuş kemiklerinden yapılmış iğnelikler ve bol miktarda yarı bitmiş aletlerdir (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 14, 17).

Mezarlarda taş, kemik ve boynuzdan işlenmemiş objeler de ele geçmiştir. Bunlardan bazıları yaban domuzu, tilki ve diğer küçük yırtıcıların çeneleri ile ayı, kurt, yabandomuzu, tilki, misk geyiği ve diğer bazı hayvanlara ait dişlerdir ki bunların dini nitelikli eserler olduğu da düşünülmektedir (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 14).

Süs eşyası niteliğinde olan buluntular da oldukça çeşitlidir. Yabandomuzu ve geyik dişinden pandantifler, kalsitten halkalar, bir adet boynuzdan diyadem, pirofilit ve inciden boncuklar ele geçen süs ve takılardır. Bunların dışında boynuz ve kemiğe oyulmuş sığın başları (muhtemelen asalara ait parçalardır) (Levha 6.3-11b 7-8) ve bir sığının kürek kemiğine oyulmuş antropomorfik bir eser kült objesi olarak nitelendirilen buluntulardandır. Sayıca çok fazla olmasa da Krasnoyarsk gibi civar bölgelerde de örneklerine rastladığımız kayrak taşından balık figürinleri de önemli buluntular arasında yer alır. En önemli buluntu grubunu oluşturan keramik kaplar ise

en az ele geçen eserlerdir. Lokomotiv mezar kompleksinde yalnızca 3 adet pişmiş toprak kap bulunmuştur (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 14; Novikov ve Goryunova, 2016: 65-66).

Mezar içi envanterin dağılımında da çeşitlilik görülür. Mezar içinden çıkan buluntu miktarı cinsiyete bağlı bir farklılık göstermez. Bazı mezarlardan 200-300 eser ele geçerken bazılarından da 150-200 arası eser bulunmuştur. Çoğunlukla mezarlardan 10 ila 80 arasında değişen miktarlarda eser ele geçmiştir. Hiç eser ele geçmeyen mezarlar da bulunur ve bunlar genellikle yetişkin olmayan bireylere aittir. Bu eserlerin mezar içine yerleştirilme şekli genellikle bir küme hâlinde, muhtemelen bir çanta içerisinde, başın yanında bazen de kol veya bel hizasında bulunurlar. Çoklu mezarlardan ele geçen buluntular genellikle bedenin üst kısmında bulunur ve bunlar çoğunlukla ok uçlarıdır. Bunların yanında birkaç adet dilgi geçmeli kemikten kompozit hançerler de bulunmuştur. Eserlerin iskelet üzerindeki konumlarına göre bireylerin şiddet sonucu ölmüş olabilecekleri düşünülmüştür (Bazaliyskiy ve Saval'ev, 2008: 14, 16).

4.3.1.1.3. Ust'-Byelaya Mezar Kompleksi

Ust'-Byelaya alanı Mezolitik Dönem'den Neolitik Dönem sonuna kadar çok tabakalı kamp alanlarını da içeren önemli bir bölgedir. Üst Paleolitik Dönem'e ait önemli alanlar olan Mal'ta ve Buryet arkeolojik alanlarına da yakın bir konumdadır.

Konumu: İrkutsk şehrinin 110 km kuzeybatısında Byelaya Nehri ile Angara Nehri'nin kavuştuğu yerde bulunan mezar kompleksi Angara Nehri'ne bakan seki üzerinde yer alır. Güneyinde yine Neolitik Dönem'e ait Ust'-Byelaya kamp alanları bulunur (Bazaliyskiy, 2012: 61, 66).

Tarihçesi: 1953'de A.P. Okladnikov tarafından keşfedilmiş ve 1957'deki kendisinin yaptığı ilk kazılarda Tunç Çağlarına ait 3 mezar açılmıştır (Okladnikov, 1975: 10-12). 1962'de İrkutsk Yerel Kültür Müzesi ve İDÜ tarafından G.İ. Medvedev başkanlığında kazılar yeniden başlamış ve 1980'lerin sonuna kadar aralıklarla devam etmiştir. Kitoy Kültürü'ne ait kabul edilen toplam 10 mezar kazılmıştır ve çoğunda görece zengin çeşitli alet ve süs eşyalarına rastlanmıştır. Ust'-Byelaya hem kamp alanlarına hem de 3 adet mezar kompleksine (alanın hemen karşı

kıyısında Neolitik ve Tunç Çağı mezarları içeren Galaşiha ve Şumiliha mezar kompleksleri bulunur) ev sahipliği yapması dolayısıyla uzun yıllardır arkeologların çalışmalar yürüttüğü en bilindik bölgedir. Buradaki çalışmalar İDÜ tarafından M.İ. Berdnikov başkanlığında 2021 yılına kadar aralıklarla devam ettirilmiştir (Berdnikov 2018: 26; Bazaliyskiy, 2012: 58-59).

Mezar yapıları: Mezar çukurları kuzeybatı-güneydoğu doğrultuludur ve 45-130 cm arasında değişen derinliklere sahiptir. Mezar-8, 9, 10 ve 12'de çukurların üzerinde taş döşeme yapıların olduğu görülür. Hepsi tahrip edilmiş mezarlardır. Mezar-12'nin çukur sınırları da taşlarla belirlenmiştir. Mezar-4'ün dikdörtgen formlu bir çukura sahip olduğu kaydedilmiştir. Bu örneklerin dışında diğer mezarların taş yapıları yoktur ve oval formlu çukurlara sahiplerdir (Levha 4.3-8b) (Georgiyevskaya, 1989: 64, 66-69, 88).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskeletler Angara Nehri'ne paraleldir, genelinde başlar kuzeybatı yönündedir sadece bir örnekte iskelet güneydoğuya yönlenmiştir. Bilinebilen pozisyonların hepsi sırt üstüdür. 3 adet çoklu, 7 adet tekli mezar mevcuttur. Çoklu gömmeler olan mezar-9 ve 10'da kafatasları eksiktir ve çok fazla tahrip olmuşlardır. Tüm gömmelerde çukurun tabanında, iskeletlerde ve bazı eserlerin üzerinde yoğun okra kullanımı görülür. Başı güneydoğuya dönük olan 4-5 yaşlarında bir çocuk iskeletinin üzerinde de masif bir kireçtaşı blok vardır (Levha 4.3-9) (Bazaliyskiy, 2012: 66; Georgiyevskaya, 1989: 61-72).

Ölü hediyeleri: En fazla ele geçen eser Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait iğneler ve saplarıdır. 10 mezardan 39 sap ve 28 iğne ele geçmiştir (Levha 4.3-10b). En çok bulunan diğer eserler ise sapa geçme kısmı ip bağlama delikli ve hem tek kenarı hem de çift kenarı dişli kemik zıpkınlar (Levha 4.3-12b, 12c), çeşitli formlarda ok uçları (üçgen formlu içbükey dipli, üçgenimsi formlu dışbükey dipli, elmas biçimli ve defne yaprağı biçimli) (Levha 4.3-14a 1-12; Levha 4.3-13b 3) ve kumtaşından ok sapı düzleştiricileridir. Kemik iğne ve iğnelik, bizler, açkılayıcılar (Levha 4.3-13a), nefritten bıçaklar ve baltacıklar (Levha 4.3-13a) ve boynuzdan ve kayrak taşından baltalar, kıskı biçimli çekirdekler (Levha 4.3-13b 13), geyik kürek kemiğinden spatulalar ele geçen diğer taş ve organik malzemeden aletlerdir (Georgiyevskaya, 1989: 73-81).

Süs eşyaları alageyik, misk, sığın ve yaban domuzu dişinden pandantifler ve kunduz dişinden süslerdir. Kült objeleri arasında sığın başı formlu figürinler, sığın başı formlu bir balta (Levha 4.3-10a; Levha 4.3-11a 1-3) ve antropomorfik bir yontuya sahip kemik bir mızrak ucu da ele geçmiştir (Levha 4.3-11a 7). Ayrıca bir mezarda okra parçalarına da rastlanmıştır. Hepsi çocukların olduğu mezarlarla ilişkili olan bezemeli kaşıklar da kült objesi olarak değerlendirilebilir nitelikte eserlerdir (Levha 4.3-11a 6; Levha 4.3-11b) (Georgiyevskaya, 1989: 82-85).

4.3.1.1.4. Şumiliha Mezar Kompleksi

Ust'-Byelaya mezar kompleksinin karşısında bulunan Şumiliha mezar kompleksi çoğunlukla Tunç Çağı mezarlarına sahiptir. Burada Kitoy Kültürüne atfedilen 4 mezar bulunur. Bunlar mezar-42, mezar-2 ve 3 (1977) ve mezar-1(1999)'dir.

Mezar yapıları: Mezarların yapılarına ait detaylı tanımları yoktur. Yetişkinlerin mezarlarında bulunan kayın ağacı kabukları mezar çukuru üzerinde bir iç yapı olarak yorumlanmıştır. Mezar-1(1999) ise yetişkin bir erkeğe aittir (Levha 4.3-15a). Mezarın dibinde ahşap bir yapıya ait kalıntılar bulunmuştur (Goryunova, 2002: 12-13).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskeletlerin belirlenebilen pozisyonları sırtüstüdür. Üçü tekli biri çifti gömmedir. Mezar-3(1977)'deki iki bireyden birinin kafatası yoktur (Levha 4.3-14 1). Mezar-2 ve 3'teki bireylerin başları batıya dönüktür ve ayakları nehre dik konumdadır (Goryunova, 2002: 12). Mezar-42 ve mezar-1 (1999)'de bireylerin başları kuzeyde nehrin aşağı akımına dönüktür. Mezar-42 bir çocuk gömmesidir ve kısmen tahrip olmuştur. İskeletin yalnızca sağ tarafı korunmuştur (Goryunova, 1981: 16). Tüm mezarlarda iskeletler okra ile kaplıdır. Mezar-1(1999)'de karbonlaşmış bazı noktalar vardır. (Goryunova, 2002: 12-13).

Ölü hediyeleri: Nehre paralel konumlanmış mezar-42'de ölü hediyesi bulunmamıştır. Mezar-1(1999)'de ölü hediyeleri arasında beyaz nefritten bir yarık halka ve uzun bir silindir formlu boncuk bulunmuştur (Levha 4.3-16a; Levha 4.3-16b). Ayrıca pekçok küçük silindir boncuk, kemik bir kaşık (Levha 4.3-17b) ve Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait taş saplar da bulunan diğer eserlerdir (Levha

4.3-15b) (Goryunova, 2002: 13). Nehre dik konumdaki mezarlardan mezar-2'de 12 adet bezemeli kuş kemikleri ve sığın ve kuğu formlu kemikten figürinler bulunmuştur. Dördü sığın biri kuğu formunda 5 figürindir (Levha 4.3- 14 2-4). Figürinlerde delikler vardır ve kafatası bulunan bireyin başının etrafında bulunmuştur bir başlık üzerinde dikili oldukları düşünülmüştür. Mezar-3'te spatula formlu kaşıklar, içbükey dipli asimetrik ok uçları, mermerden disk, sedef boncuklar, açık renkli nefritten uzun dörtgenimsi yassı bir pandantif, bezemeli tübüler kemikler, Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait taş saplar ve yabandomuzu dişleri bulunmuştur (Levha 4.3-14 5-12) (Goryunova, 2002: 12-13).

Radyokarbon verileri: Üç mezara ait kalibre edilmemiş radyokarbon tarihi vardır. Mezar-2 (1977) GÖ. 4.380±15, mezar-3 (1977) GÖ 6.370±60 ve mezar-1 (1999) GÖ 6.250±200 (Goryunova, 2002: 14). Mezar-2(1977)'nin tarihinin oldukça geç olduğu görülür. O.İ Goryunova'da bu mezarda bulunan hayvan figürinlerinin benzerlerinin aynı kompleks içindeki Şumiliha mezar grubuna dahil mezar-22 ve 24'te ve Lena Bölgesindeki Makruşino mezar kompleskindeki Glazkovo Kültürü'ne ait mezar-13'te de bulunduğunu belirtmiştir (Goryunova, 2002: 14).

4.3.1.1.5. Motı-Novaya Şamanka Mezar Kompleksi

Alan Angara Havzasının güneyinde yer almakla birlikte onun kollarından birinin üzerinde olması dolayısıyla diğer mezar komplekslerinden konum olarak ayrılmaktadır.

Konumu: İrkutsk Oblastı'nın Şelehovskiy Bölgesinde, İrkut Nehri'nin sağ kıyısında, İrkutsk şehrinin 40 km kadar güneybatısındaki Yukarı Motı Çayı'nın İrkut Nehriyle birleştiği ağızda bulunur. Bu alan şehirleşme faaliyetleriyle tamamen tahrip edilmiştir. Mezar kompleksinin tahmini yeri nehrin sağ kıyısında ağız kenarındaki geniş bataklık alanın üzerinde yükselen alçak bir tepenin üzeri olduğu düşünülür. (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 46). 2015 yılında alanın yakınında Neolitik Döneme ait bir kamp alanı da keşfedilmiştir (Peskov, 2017: 25).

Tarihçesi: Kuytunskaya sokağı 21 adresinde ikamet eden K.G. Tsimboreviç'in İrkutsk Müzesini bilgilendirmesiyle ortaya çıkan alan, 1991-2005 yılları arasında çiftlik binalarının inşaatları dolayısıyla büyük oranda tahrip olmuştur.

Çok miktarda okrayla kaplı insan kemiği ve arkeolojik eser çalışmalar sırasında yığılan döküm toprağında bulunmuştur. 2014-2015 yıllarında yürütülen kazı çalışmalarında, Smolyanaya sokağı 20 ve Kuytunskaya sokağı 21 adreslerinin olduğu alanda yaklaşık 107 m^2lik bir alan kazılmıştır. Buradan da dağınık halde insan kemikleri ve taş aletler ele geçmiştir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 45-46).

Mezar yapıları: Motı-Novaya Şamanka alanında mezarların üzerinde veya içinde taş kullanıldığı düşünülmemektedir. Bu çıkarıma buradan kaldırılan toprak yığını içinde bu amaçla kullanılmış olabilecek taşlara rastlanılmamasından varılmıştır. Alanın tamamının tahrip olması dolayısıyla elimizde mezarların yapısına ve bireylerin pozisyon ve yönlerine veya mezar kompleksinin düzenine ait bir bilgi yoktur (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 61).

Ritüeller: Okra ile boyalı insan kemikleri ve buluntulardan ve bulunan hematit parçalarından okranın mezarlarda oldukça yoğun kullanıldığı söylenebilmektedir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 61).

Ölü hediyeleri: Toplanan buluntuların tamamı nefritten 15 adet keser, 4 yeşil ve 1 beyaz nefritten bıçak, 43 taş ok ucu, birçok kumtaşından ok sapı düzleştiricisi ve 41 Kitoy tipi taş olta kancasına ait saptır. Ayrıca pek çok kompozit alete ait dilgiler, doğrama aletleri ve kemik zıpkın parçaları ile kemikten ve boynuzdan mızrak ucu parçaları da bulunmuştur (Levha 4.3-18a; Levha 2.3-18a A 1-5; B). Süs objeleri olarak sadece yabandomuzu ve alageyik dişinden pandantifler bulunmuştur. Bir ucu ayı başı formunda şekillendirilmiş kemik bir asa bulunan tek kült objesidir ve asadaki ayı başının üzerine yoğun miktarda okra sıvandığı görülmüştür (Levha 4.3-18a A 6-9) (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 50-55).

Taş aletlerin niteliklerine baktığımızda keserler form olarak oval ve ikizkenar yamuk biçimli ve düzdür. Bir kenarları keskin ve düz yüzlü arka yüzleri dışbükeydir. Uzunlukları 21 cm ile 11 cm arasında değişir. Hepsi nefritten yapılmış olan bıçaklar üçgen biçimli Kitoy tipi bıçaklardır. İki yanı da keskinleştirilmiş diyagonal doğrultulu olan ağızları bıçağın uç kısmında sırtıyla birleşir. Bıçakların diğer kenarlarından biri düz diğeri dışbükeydir ve hepsi perdahlanmıştır. Uzun oval biçimli açık yeşil nefritten yapılmış masif bir levha ve koyu yeşil nefritten yapılmış amorf biçimli bir delici ve iki yüzü keskin bir mızrak ucu parçası da ele geçmiştir. Ok uçları kuvartzit ve argilitten yapılmıştır. İki tiptirler ilki simetrik yapıda ve dip kısmı

hafifçe içbükeyken ikincisi asimetrik yapıda ve dip kısmı daha fazla içbükeydir. Kayrak taşı, argilit ve talktan yapılmış Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait sapların uzunlukları 11-8 cm, enleri ise 1-2 cm arasında değişir. Ok sapı düzleştiriciler çoğunlukla yarım silindir formunda ön yüzeyi dörtgen formlu aletlerdir ve üçgenimsi bir kesite sahiplerdir. Düz yüzeyin merkezinde uzunlamasına bir oluk bulunur. Orta irilikte granüllere sahip kumtaşından yapılmışlardır (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 50-51,54-55).

Kemik ve boynuz eserlerden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunlar 3 adet içi boş kuş kemiğinden iğnelik, 6 adet kesilmiş yabandomuzu dişinden pandantif, bir adet perdahlı kemik obje, bir adet ayı başı şeklinde topuzu olan asa ve sığın kürek kemiğinden yapılmış bir objedir. Ele geçen kemik zıpkınlardan tüm olanları tek uçlu ve bir yanı dişlidir. Bulunan 2 adet boynuzdan mızrak ucunun iki kenarı da dişlidir ve gövdeleri üçgen kesitlidir, sapa geçme kısımları keskindir ve profilde hafif içbükeydir. Zıpkın ve dişli uçlar morfolojik olarak Şamanka II ve Angara Bölgesindeki END mezarlarından ele geçenlerle benzerdirler (Levha 4.3-18b A 1-4). Alageyik kürek kemiğinden üretilen obje ise fonksiyonu tanımlanamamış keskin bir alettir. Bunların dışında misk geyiği dişinden kompozit olta kancalarına ait iğneler, kesilmiş yabandomuzu dişleri, misk geyiği ve dağsıçanı dişleri, büyük memelilere ait içi boş kemiklerden bezemeli objeler, geyik boynuzu parçaları, kemikten kompozit alet gövdeleri gibi başka organik buluntular da ele geçmiştir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 55, 57).

Radyokarbon verileri: END Kitoy Kültürü özellikleri yansıtan kompleks radyokarbon tarihi olarak en erken GÖ. 6.870±37, GÖ. 6.797±38 tarihlerini vermektedir. Arkeolojik zenginlik bakımından Kitoy ve Ust'-Byelaya kompleksleri ile mukayese edilebilir niteliktedir. Ancak alanın Angara ve Lena gibi ana akarsuların kıyısında değil Angara Nehri'nin bir koluna ait vadide bulunuyor olması benzer komplekslerin bölgedeki dağılımı hakkında fikir vermektedir. Kompleksten elde edilen radyokarbon sonuçları kalibre edilmemiştir dolayısıyla gerçek tarihinin daha eski olduğu tahmin edilir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016b: 64-65).

4.3.1.1.6. Şamanka II Mezar Kompleksi

Güney Baykal Bölgesinde bulunan tek büyük Kitoy mezar kompleksidir. Alanda az sayıda Tunç Çağına ait mezarlar da bulunmuştur. Diğer büyük mezar kompleksleri olan Lokomotiv ve Fofanovskiy alanlarına göre kazıların daha düzenli yapılmış olması bu üç büyük mezar kompleksinden en detaylı verileri Şamanka II'den alabilmemizi sağlamaktadır.

Konumu: Şamanka II mezar kompleksi Primorski ve Hamar-Daban Dağlarına ait sırtların arasında bulunan bölgenin Baykal Gölü'ne en yakın kısmındadır. Baykal Gölü'nün buradaki düz uzun kıyı şeridinde bulunan alan üç bölüme ayrılır. Kuzey ve güney kesiminde yerleşim bölgeleri vardır. Orta kesimde ise Baykal'ın içine doğru uzanan Şamanskiy burnu bulunur (Levha 4.3-19) (Turkin ve Harinskiy, 2004: 125-127).

Tarihçesi: Baykal Gölü'nün güneybatıdaki ucunda, gölden yaklaşık 25 m yüksekte olan Şamanskiy Burnu'nun batı yamacındaki ilk kazılar 1962 ve 1965 yıllarında A.V. Tivanenko tarafından yapılmış ve 3 mezar açılmıştır. Sonraki çalışmalar yaklaşık otuz yıl sonra 1998 ve 1999 yıllarında A.V. Harinskiy ve G.V. Turkin tarafından yapılmış ve 6 mezar daha açılmıştır. 2000 yılından sonra A.W. Weber tarafından yürütülen Baykal Arkeoloji Projesi (BAP) kapsamında bölgede geniş ölçekli saha çalışmaları yapılmış (Turkin ve Harinskiy, 2004: 124-125; Bazaliyskiy vediğerleri, 2006: 81), 2000-2008 yılları arasında İDÜ'den V.İ. Bazaliyskiy tarafından bu proje kapsamında yürütülen kazılarda öncekilerle birlikte toplam 110 mezar bulunmuştur. Bunlardan 97 adedi END, 12 adedi ETÇ ve 1 adedi de GTÇ olarak tarihlenmiştir. (Bazaliyskiy 2005: 62; Weber ve diğerleri, 2006: 13; Bazaliyskiy ve diğerleri, 2001: 39-41)

Mezar yapıları: Mezar çukurları günümüz yüzeyinden 20-25 cm altta başlar ve ortalama derinlikleri 110-180 cm'dir. Çoğunlukla oval bazen de dikdörtgen planlıdırlar. Çukurların üzerinde taş veya ahşaptan her hangi bir yapıya rastlanmamıştır (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 82).

Şamanka II'de END'e ait mezarlar kuzey ve güney olarak belirgin bir şekilde iki gruba ayrılmışlardır. Kuzey grubu da kendi içinde kuzeybatı ve güneydoğu grubu olarak tekrar ayrılabilir, ancak kuzeybatıya doğru olan boşluk alanda kanuni kısıtlılık

yüzünden kazı yapılamamıştır burada da END'e ait mezarların olabileceği düşünülmektedir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 82).

Şamanka II'de belirleyici bir Kitoy ölü gömme geleneği olarak kabul edilen mezarların sıralar halinde düzenlenmesi uygulaması görülür. Tıpkı Lokomotiv gibi oldukça geniş bir alan olan Şamanka II'de de herhangi bir mezar işareti olmaksızın düzgün sıralar halinde çukurlar açılabilmiştir. Düzenlenen sıraların çoğu kuzeybatı-güneydoğu doğrultuludur ve çukurların yönü de kuzeydoğu-güneybatıdır. Yalnızca güneydeki grupta kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu bir sıra vardır ve buradaki dört adet çukurun yönü kuzeybatı-güneydoğudur (Weber ve diğerleri, 2016: 235-236).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: 97 adet END mezarından 155 bireye ait kalıntılar ele geçmiştir. Bunların büyük kısmı sadece iskelet parçalarından oluşmaktadır. Anatomik düzeni belirlenebilen bireylerin çoğu Kitoy Kültürü ölü gömme geleneğine uygun olarak sırt üstü ve yönleri yaklaşık kuzey-güney doğrultulu olacak şekilde gömülmüşlerdir. İstisnai olarak yüzükoyun ve bir yanına dönük olarak duran iskeletler de bulunur. Ayrıca kemik öbeği halinde bulunmuş iskeletler de vardır. Çoklu mezarların bazılarında ayak uçlu-baş uçlu gömülme görülür (Levha 4.3-20). Diğer çoklu mezarlarda ise üç birey içerenler üç tabaka veya iki tabaka halinde düzenlenmişlerdir. Aralarında toprak bir tabakanın yer aldığı çukurlara bireyler bir katmanda bir kişi diğer katmanda iki kişi olacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Üç tabaka halinde olanlar eş zamanlı olarak üst üste gömülmüşlerdir (Levha 4.3-21). Daha kalabalık olan mezarlar ise içinde yetişkin ve çocukların bulunduğu ve oldukça dağınık halde bulunan gömmelerdir (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 82-84; Weber ve diğerleri, 2016: 234).

Mezarların büyük çoğunluğu antik dönemde tahrip edilmiştir ve bulunan iskeletler de önemli oranda eksik parçaya sahiptir. Şamanka II'deki çoğu END gömmesinin içinde esas gömülen bireyin dışında sadece bir veya birkaç kemikle temsil edilen başka bireyler de vardır ancak bunlar kompleksten ele geçen toplam birey sayısına dâhil edilmemişlerdir (Weber ve diğerleri, 2016: 234-235).

Hem çukurların tabanına hem de kemiklerin ve mezar içi envanterin üzerine bol miktarda okra serpilmiştir. Tahrip olmuş mezarların bazılarında kül çukurlarına rastlanırken tahrip olmamışlarda bu kül çukurlarına ait bir veri yoktur. Mezarların dolgularından ele geçen kahverengi ayılara ait kemikler dikkat çekicidir. Bu ayı

kemikleri arasında alt çene, köpek dişi, tüm kafatasları ve insan iskeletleriyle birlikte ele geçen *ost penis*ler (*baculum*) vardır (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 82-84; Losey ve diğerleri, 2013: 65). Dini bir uygulamanın izleri olan ayı kalıntılarına ait ayrıntılı bilgi altıncı bölümde "Ayı Kültü" başlığı altında verilmiştir.

Ölü hediyeleri: Eserlerin mezardaki dağılımı da çeşitlilik gösterir. Kimi mezardan hiç eser ele geçmezken kiminde az miktarda kiminde ise yüzlerce (200-300 arası) eser bulunmuştur. Çoğunlukla eserler baş, *pelvis* ve ayak hizasında bulunurken bazen de kemiklerin altında bulunmuşlardır. Eserler son derece çeşitlilik göstermektedir. Taş aletler arasında ok sapı düzleştiriciler, kesiciler, doğrayıcılar, deliciler, kazıyıcılar (Levha 4.3-22b), ok uçları, Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait saplar, ağ ağırlıkları ve taştan yem balıkları bulunur (Levha 4.3-23a). Kemik ve boynuz eserlerde zıpkın, tek parça kemikten olta kancası, kompozit olta kancalarının iğneleri (Levha 4.3-23a; Levha 4.3-23b 3-6), hafif iç bükey kepçeli spatulalar, bezemeli bıçaklar, kaburga kemiği gibi ince kemiklerden mızrak uçları, dilgicik geçmeli kompozit alet gövdeleri, biz ve iğneler bulunur. Ayrıca bol miktarda Moğol dağsıçanı (*tarbagan*) dişi ele geçmiştir. Bulunan kült objeler ise sığın ve fok başlı asalardır. Süs objelerinde ayı ve yaban domuzu dişlerinden pandantiflere rastlanır (Levha 4.3-23b 1-2). Süs olarak değerlendirilen ayı *ost-penis*inden pandantifler ise sadece erkek bireylerde bulunmuştur (Kungurova ve diğerleri, 2005: 57-58). Kitoy Kültürü'nün tipik süs eserlerinden olan kalsit ve mermer halkalara da sıkça rastlanılmıştır (Levha 4.3-23a 3) (Bazaliyskiy, 2012: 63-64)

Ölü hediyelerini fonksiyonlarına göre ayırırsak en kalabalık grubun balıkçılıkla ilgili aletler olduğunu görürüz. Yaklaşık 900 kadar Kitoy tipi olta kancası sapı ve iğnesi, kemik ve boynuz zıpkınlar (Levha 4.3-23b 5) ve ağ ağırlıkları bulunmuştur. Ayrıca fonksiyon olarak balık kesmekte kullanıldığı tahmin edilen 9 adet de kemik bıçak ele geçmiştir (Levha 4.3-22a 4-5). Nicelik bakımından bu eserleri av aletleri izler 217 adet av aleti içinde kemik ve taş ok uçları, sapa geçme kısmı kovanlı olan dilgi geçmeli kompozit mızrak uçları bulunur. Bulunan mızrak uçları iskeletlerin elinde veya yanında bulunmuşlardır. Güney Angara İsakovo ve Serovo mezarları ile Yukarı Lena mezarlarında da mızraklar benzer konumda bulunmuşlardır. Bir diğer grup olan ahşap işleme aletleri ise daha az oranda bulunmuşlardır. 18 adet Kitoy tipi nefrit bıçak üçgen formlu ve koyu yeşil renklidir.

Ayrıca kürek kemiğinden yapılmış bir adet *koçedık*[10] da bulunmuştur. Ele geçen diğer eserler ise hayvanların kürek kemiklerinden yapılmış kaşık ve spatulalardır (Kungurova ve diğerleri, 2005: 58-61).

Radyokarbon verileri: Şamanka II'nin diğer END mezar komplekslerinden şimdilik farklı bir yanı END içerisinde iki ayrı safhada kullanım görmüş olmasıdır. Buna şimdilik dememizin nedeni Lokomotiv veya Fofanovskiy gibi diğer büyük mezar kompleksinde de böyle bir kullanım dışı dönemin olup olmadığını ortaya koyabilecek bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Şamanka II'deki radyokarbon analizleri karşılaştırılarak incelendiğinde burada iki farklı safha ortaya çıkar. Birinci safhanın tarih aralığının başlangıcı GÖ. kal. 7.555-7.470 arası, bitişi de GÖ. kal. 7.293-7.169 arası olarak belirlenmiştir ve bu safhanın yaklaşık 399±59 yıl sürdüğü hesaplanmıştır. İkinci safhanın tarihi ise GÖ. kal. 6.925-6.744 arasında başlar ve GÖ. kal. 6.780-6.587 arasında biter. Bu safhanın da yaklaşık 142±87 yıl sürdüğü hesaplanmıştır. İki safha arasında mezar kompleksinin kullanılmadığı dönem de 399 yıl olarak hesaplanmıştır. Angara Havzasındaki diğer daha küçük mezar komplekslerinde böyle bir boşluk verisi ortaya koyabilecek bir çalışma yoktur. Ancak bu boşluk dönemine denk gelen tarihlerde bölgedeki diğer mezar komplekslerinin kullanıldığı bilinmektedir (Weber ve diğerleri, 2016: 244, 246).

Şamanka II'de hem alansal gruplar içinde hem de kullanım safhaları arasında yaş ve cinsiyet bakımından belirgin bir fark görülmez. Yalnızca iki safha arasında daha kısa sürmüş olan ikinci safhanın bazı farklılıkları vardır. İkinci safhada üç bireyden daha kalabalık mezarlara rastlanılmaz ve bu mezarlar da genelde bir bireyin yanına sonradan iki bireyin daha eklenmesiyle oluşmuştur. Bu safhada mezar alanına yeni bir mezar sırası eklenmemiştir, alandaki tüm sıra düzenlemeleri birinci safhada yapılmıştır. Bu sıralar içindeki mezarlardan ele geçen ikinci safhaya ait bireylerin hepsi birinci safhada gömülmüş bireylere ait çukurların ikinci kez kullanılmasıyla gömülmüşlerdir (Weber ve diğerleri, 2016: 245). Bu verilere ek olarak belirtmek gerekir ki G.V. Turkin'in bölgedeki çalışmalarında END'e ait olan mezarlardan ikisinin (mezar-4 ve 6) radyokarbon tarihleri GÖ. 5.830 – 5.150 (mezar-4) ve GÖ. 5.320 – 4.690 (mezar-6) olarak belirtilmiştir. Bu tarihler BAP kapsamındaki kalibre edilmemiş radyokarbon analizlerinden de gençtir (Turkin ve Harinskiy, 2004: 142).

[10] Kayın kabuğu işlemede kullanılan ve bugün Rus ve yerli Sibiryalıların kullandığı bir alet.

4.3.1.1.7. Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgesi Mezar Komplekslerinin Değerlendirmesi

Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgelerindeki END mezar kompleksleri klasik Kitoy Kültürü'nü yansıtan alanlar olarak kabul edilirler. Ortak özelliklerine baktığımızda konum olarak Şamanka II hariç hepsi bir akarsu kavuşumundaki yüksek bölgelerdedir. Şamanka II ise hem bir burnun üzerinde hem de Baykal kıyısı boyunca yayılmıştır ancak bulunduğu bölgede yine Baykal Gölüne akan görece küçük akarsular bulunur (Kultuçnaya ve Talaya).

Mezarların çoğunun üzerinde herhangi bir yapı bulunmaz, çoğunlukla oval formlu çukurlara sahiplerdir, mezarlar alan içerisinde sıralı gruplar halinde düzenlenmişlerdir ve çukurlar çoğunlukla yaklaşık olarak kuzey-güney yönlüdür. Şumiliha mezar kompleksinde görülen kayın kabuklarından yapılmış muhtemel çukur üstü yapıları ve mezar-1(1999)'de çukurun dibinde görülen ahşap yapı kalıntıları bir benzerinin Ol'hon Adasındaki bir END mezarında (Şamankiy Burnu mezar-3(1972)) görülmesi dolayısıyla dikkat çekicidir. İskeletlerin pozisyonu hepsinde baskın olarak sırt üstüdür. Bunun yanında yüz üstü, bir yanına dönük, sırt üstü dizler bükülü, yana dönük dizler bükülü ve *hocker* pozisyonları da bulunur. Yön bakımından başlar baskın oranda çukurların kuzey ucundadır. Kuzey yön aynı zamanda Angara Nehri'nin de aşağı akım yönüdür. Güney Angara Havzası içinde kalan alanlardaki iskeletler baskın oranda yaklaşık olarak nehre paralel konumlanmışlardır. Şamanka II'deki mezarlar ise baskın oranda Baykal Gölü kıyısına paralel Angara Nehrinin aktığı yönü işaret eder şekilde konumlanmışlardır. Hem Angara havzasındaki hem de Şamanka II alanındaki mezarlarda birkaç tanesinin Baykal Gölü'ne ve Angara Nehri'ne dik konumda oldukları görülür. Bu isitsnai mezarlardan Şumiliha mezar kompleksindeki mezar-2-3 (1977)'ün Angara Nehri'ne dik olmalarının yanında mezar-2'den sığın ve özellikle kuğu formlu figürinlerin ele geçmesi Yukarı Ob' havzasındaki Neolitik Dönem gömmeleri ile benzerlikler gösterir.

İskeletlerin fiziki durumu anatomik olarak düzenli ve düzensiz, eksik kısımlara sahip ve bedenin yalnızca bir kısmından ibaret olarak dört farklı haldedir. Anatomik olarak düzensiz iskeletler ikincil gömü olarak da yorumlanmakla beraber

(Weber ve diğerleri, 2021: 4) Şamanka II mezar kompleksindeki kemik öbeği formundaki iskeletlerin mezarların sonradan başka bir bireyin yerleştirilmesi için açıldığında ikinci bireye yer açabilmek için içindeki bireyin çukurun bir yanına doğru ittirilmesiyle oluştuğu da düşünülmektedir (Losey ve diğerleri, 2013: 69). Eksik kısımlara sahip iskeletlerde kafatasının olmayışı Kitoy Kültürü'nün ayırt edici özelliklerindendir. Kafatasının alınması işleminin beden gömülmeden ve çürütülmeden önce yapılması dikkat çekicidir ve bir kafatası kültü fikrini doğurur.

Hem tekli hem de çoklu gömmeler bulunur ve çoklu gömmelerde bireyler çoğunlukla derin çukurlara üst üste gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. Bazı gömmelerde üst üste olan bireyler zıt yönlerde yerleştirilmiştir ve dolayısıyla bazılarının başları yaklaşık güney yönüne bakmaktadır.

Uygulanan ritüellerde bol miktarda kırmızı okra serpilmesi en baskın gelenektir. Hem iskeletlerin ve ölü hediyelerinin üzerinde hem de dolgu toprağında okraya rastlanır. Ayrıca mezarlarda okra parçaları da bulunmuştur. Şamanka II'de tahrip edilmiş gömmelerde ateş uygulamasına ait kül çukurları bulunurken Güney Angara Havzasındaki diğer mezar komplekslerinde belirgin bir ateş uygulaması görülmez.

Ölü hediyeleri arasında Kitoy Kültürü'nün tanımlayıcı eserlerinden olan kompozit olta kancalarının yanı sıra, kült nesnelerden olan sığın, fok ve ayı başlı asalar veya yalnızca sığın başından ibaret figürinler ile çoğunlukla kalsitten olan ve iskeletlerin baş bölgelerinde bulunan halklar ve diskler bulunur. Bu disk ve halkaların kült nitelikli objeler olduğu düşünülmektedir. Bu konudaki ayrıntılı bilgi altıncı bölüm içinde "Beyaz Nefritten Halkalar ve Diskler" başlığı altında verilmiştir.

4.3.1.2. Ol'hon Bölgesi Erken Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri

Burası Cis-Baykal içinde bozkır manzarasına sahip mikro bölgelerden biridir. Hem Ol'hon Adası hem de onun kuzeydoğusu ve güneybatısındaki karşı kıyıları olan Maloye More Bölgesi sürekli esen kuru rüzgarlar nedeniyle ağaçsız çorak bir manzaraya sahiptir. İrkutsk Oblastı içinde bulunan bu bölge demografik olarak Buryatların yoğun yaşadıkları bir alandır.

Bu bölge içinde ele alınacak olan kompleksler Güney Angara ve Güney Baykal Bölgelerindekiler gibi çok sayıda mezar içeren geniş arkeolojik alanlar değildir. Bazılarında END yalnızca bir mezarla temsil edilmektedir. Ancak bu bölge END ve GND ile Tunç Çağı gömmelerinin bir arada bulunduğu ve yapıları bakımından farklı niteliklere sahip mezarlara rastlanan bir alandır.

Ol'hon Adası ve bu adanın güneybatı, batı ve kuzeydoğu yönündeki karşı kıyılarında farklı koy ve burunlara dağılmış mezar komplekslerinde END'den Demir Çağı'na kadar çeşitli dönemlere ait mezarlar bulunmuştur. Çalışmamızda 9 mezar kompleksindeki 28 END mezarı incelenmiştir. Bu komplekslerden Ol'hon Adasında bulunanlar Hanhoyskoy ve Şamanskiy Burnu mezar kompleksleridir. Adanın karşı kıyısında güneybatı yönünde Ulan-Hada IV, batıda Hujir-Nuge IX ve XIV ve Sarminskiy Burnu mezar kompleksleri; kuzeybatıda ise Uyuga ve Kurma XI mezar kompleksleri yer alır. Bu gruba dâhil edilen bir diğer alan ise Ol'hon Adası'nın yaklaşık 33 km güneybatısında bulunan Hotoruk II mezar kompleksidir. Burası Maloye More bölgesi içinde değildir ancak ona hem yakın hem de coğrafi özellikleri bakımından benzerdir. İncelediğimiz mezar komplekslerinin bazılarının kazıları üzerinden on yıllar geçmiş olsa da yayınları 2018 ve 2020'de Goryunova ve arkadaşları tarafından yapılmıştır. END ve GND'e ait Ol'hon Bölgesi mezar kompleksleri hakkındaki bu makaleler ele aldığımız bazı alanlar için tek bilgi kaynağıdır.

4.3.1.2.1. Şamanskiy Burnu I Mezar Kompleksi Mezar-3 (1972)

Konumu: Kompleks Ol'hon Adası'nın kuzeybatısındaki Şamanskiy Burnu'nun adayla birleşen bölgesinde bulunur. Alanda Erken ve Geç Neolitik mezarları ile ETÇ mezarları bir aradadır. Mezar-3 (1972) Şamanskiy Burnu I ile Ol'hon Adası'ndaki sahili birleştiren kıstağın başlangıcında yer alır ve Baykal su seviyesinden yaklaşık 25 m yüksektedir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 47; Weber ve diğerleri, 2006: 162).

Tarihçesi: Novosibirsk arkeologlarınca 1972'de başlayan kazılar 1976'ya kadar sürmüş ve toplam 11 mezar tespit edilip açılmıştır. Alanda 3 Serovo, 6

Glazkovo ve 1 Kitoy Kültürüne ait mezarın kazıları yapılmıştır (Weber ve diğerleri, 2006: 162).

Mezar yapısı: Üzerinde taş döşeme bulunan çukurun yüzeyi günümüz yüzeyinin 40 cm kadar altındadır ve üzerindeki döşeme 2.2x1.3 m ebatlarındadır, oval planlı bir çukura sahiptir. İç yapı olarak çukurun üstünü kapatmak için tek tabaka halinde büyük yassı taşlar konulmuştur. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu olan mezarın derinliği 85 cm'dir (Levha 4.3-24a 1) (Goryunova ve diğerleri, 2018: 47).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskelet kayın ağacı kabuklarının altında gömülüdür. Sırt üstü dizleri bükülü pozisyondadır ve başı doğuya bakmaktadır. Bireyin kendisi de kayın ağacı talaşı üzerinde yatmaktadır. İskeletin tüm kemikleri okrayla boyalıdır. Üzerini örten büyük yassı taşlara da okra serpilmiştir. Mezarın içinde kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir zemin bulunmuştur. Zeminin ek yerlerine ait izler görünür haldedir. Bu yapının ahşap çivilerle desteklenerek çukurun içine sabitlendiği anlaşılmaktadır. Bu zeminin üzerinde başları doğuya dönük iki köpek iskeleti vardır sağ yanlarına dönüktürler. Mezar içindeki tüm buluntular okra ile kaplanmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2018: 47, 58; Bazaliyskiy, 2012: 70).

Ölü hediyeleri: Mezardan yuvarlak dipli ağ baskılı bir keramik kap ele geçmiştir. Ağız kenarının altında çubuk batırmayla yapılmış yuvarlak çukurlardan oluşan bir sıra vardır. Kabın yanında çakıl taşı yongaları ve bir hayvana ait kalıntılar bulunmuştur. Mezarda bulunan çok miktarda boncuk muhtemelen giysi başlığına ait süslerdir. Ayrıca alageyik dişinden pandantifler, 3 adet kemik zıpkın, 2 adet boynuzdan mızrak ucu, kemikten bezemeli düz bir levha, 3 adet kemik açkılayıcı, 4 adet öğütme taşı, asimetrik uçlu ve içbükey dipli 2 ok ucu, kuvartzitten bir bıçak, kemikten bir spatula-kaşık, çift yüzlü ve kemik gövdeye geçmeli kompozit aletler, 2 prizmatik levha, kayrak taşından 2 testere parçası, biri Baykal tipi diğerleri Kitoy tipi olan kompozit olta kancalarına ait 17 sap ve 10 iğne bulunmuştur. İğne olarak kuş ve diğer hayvanlara ait pençeler kullanılmıştır (Levha 4.3-24a 2-14) (Goryunova ve diğerleri, 2018: 48).

Radyokarbon verileri: Radyokarbon tarihi GÖ. kal. 7.560-7.420'dir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 64).

4.3.1.2.2. Hanhoyskoy Koyu I Mezar Kompleksi

Konumu: Ol'hon Adası'ndaki Yelgay Burnu'nun Hanhoy Gölüne bakan güney yamacında yer alır. Bu göl Baykal Gölü'nün kenarında ondan ince bir kumulla ayrılan ufak bir göldür. Alanın Baykal Gölü su seviyesinden yüksekliği yaklaşık 22 m'dir. Burada 6 END mezarı ortaya çıkarılmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Mezar yapıları: Mezar-7 hariç hepsinin çukurları yassı taşlarla kapatılmıştır bunlardan mezar-6'da iç kısmında taştan bir yapı da bulunmuştur. Mezar-7'de her hangi bir taş yapıya rastlanılmaz. Çukurların derinliği günümüz yüzeyinden 60-100 cm arasında değişir (Levha 4.3-24b 1-3) (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Mezarların 4'ü tekli 2'si çiftli gömmedir. Uygulamada iki farklı pozisyon olduğu görülür. 2 çiftli mezar ve 2 tekli mezardaki 6 birey sağ yanlarına dönük büzülmüş (*hocker*) pozisyonda gömülmüşlerdir. Kalan 2 tek bireyli mezarda ise bireylerden biri sırt üstü ve dizleri bükülü diğeri sağ yanına dönük dizleri bükülü pozisyondadır. Çiftli mezarlarda bireyler kuzey ve güney olarak karşıt yönlerde gömülmüşlerdir, diğerleri ise başları kuzeye bakacak şekilde gömülmüştür. Dört mezarın tamamen okrayla kaplı olduğu görülür (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Ölü hediyeleri: 3 mezardan hiç eser ele geçmezken mezar-3'ten bir kazıyıcı ve bir dilgi, mezar-6'dan da 3 adet prizmatik dilgi ile küçük memelilere ait dişler ele geçmiştir. Mezar-7 en zengin buluntu veren gömmedir. 9 ok ucu, 7 Kitoy tipi olta kancası sapı, 4 prizmatik levha, kovanlı bir alete ait bir parça ve kemikten alet parçaları bulunmuştur (Levha 4.3-24b 4) (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Radyokarbon verileri: Radyokarbon tarihleri (mezar-5) GÖ. kal. 7.430-7.180, (mezar-6) GÖ. kal. 7.749-7.513 ve (mezar-7) GÖ. kal. 7.420-7.163'dür (Goryunova ve diğerleri, 2018: 64).

4.3.1.2.3. Ulan-Hada IV Mezar Kompleksi

Konumu: Maloye More'de aynı isimli koyun güney kesiminde bulunmaktadır. İki ayrı kronolojik mezar grubu vardır. Yalnızca mezar-12 ve 15

END'e atfedilir. İkisi de Baykal Gölü su seviyesinden 7-8 m yüksekte bulunurlar (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Mezar yapıları: Bu mezarlar ana alandan yaklaşık 30-35 m uzakta kuzeydoğu yönündedir. Oval planlı çukurları kuzey/kuzeybatı-güney/güneydoğu doğrultuludur ve çukurların üzeri yassı taşlarla kapatılmıştır. Derinlikleri günümüz yüzeyinden yaklaşık 100-130 cm'dir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İki mezar da teklidir. İskeletlerden birinin sırt üstü diğerinin ise sırt üstü dizleri bükülü pozisyonda olduğu görülür. Başlarının yönü de farklıdır biri kuzey/kuzeybatı diğeri güney/güneydoğudur. İskeletler kalın bir okra tabakası ile kaplanmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Ölü hediyeleri: Buluntu bakımından fakir mezarlardır. Mezar-12'de iki prizmatik dilgi ve dört yonga bulunmuştur. Mezar-15'ten ise sadece bir yonga ele geçmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51).

Radyokarbon verileri: Radyokarbon tarihi (mezar-12) GÖ. kal. 6.298-6.002 olarak tayin edilmiştir. END için geç tarihler olmasına rağmen ölü gömme gelenekleri üzerinden değerlendirilerek bu döneme atfedilmişlerdir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 64).

4.3.1.2.4. Hujir-Nuge IX Mezar ve Anıt Kompleksi Mezar-3

Bu alan aynı isimli koyu kuzey-kuzeybatıdan sınırlayan dağın güney yamacındaki çöküntü alanında kalır. Baykal Gölü su seviyesinden yaklaşık 56 m yüksektedir. Sadece mezar-3 END'e tarihlenir. Çukur üzerinde 3 m çaplı yuvarlak planlı bir taş yapı bulunur. Mezardaki tek birey sağ yanına dönük ve dizleri bükülü pozisyonda bulunmuştur ve başı kuzeye dönüktür. Çukurun içi tamamen okra ile kaplıdır. Ele geçen taş eserler bir yem balığı, bir bıçak, iki kazıyıcı, üç prizmatik levha, yontulmuş bir levha ve beş adet düzeltimli yongadır. Kötü korunmuş kemik objeler tanımlanamamıştır (Goryunova ve diğerleri, 2018: 51-52) (Weber ve diğerleri, 2007: 23-24).

4.3.1.2.5. Hujir-Nuge XIV Mezar Kompleksi Mezar-7

Çoğunlukla Tunç Çağı'na ait mezarların olduğu bir komplekstir ancak bir adet END mezarı da tespit edilmiştir. Alan buradaki dağın güney yamacında ve Baykal Gölü su seviyesinden 20 m yüksektedir. Mezar-7 ana alanın 50 m batısında yer alır. Üzeri doğu-batı yönlü uzanan oval bir taş yapıyla kapatılmıştır. Çukuru derinliği yaklaşık 28 cm'dir ve kuzey-güney yönlüdür. İçindeki bireyin başı kuzeye bakmaktadır. İskelet sırt üstü pozisyondadır (Levha 4.3-25a). İçinden hiç eser ele geçmemiştir. Radyokarbon tarihi GÖ. kal.8.150-7.843'tür (Goryunova ve diğerleri, 2018: 53, 64).

4.3.1.2.6. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi

Konumu: Alan aynı isimli burnun güney ve güneybatı yamaçlarında yer alır. Farklı dönemlere ait mezarların olduğu alanda radyokarbon analiziyle tespit edilen 3 END mezarı vardır. Bunlar alanın güneybatı ucunda ana alandan biraz daha uzak bir konumdadırlar. Baykal Gölü su seviyesinden yaklaşık 30 m yukarıdadırlar. Mezar-22 ve 24 aralarında 4 m mesafeyle yan yana dururlar, 34 ise onların 20 m kadar kuzeydoğusunda bulunur (Levha 4.3-43a) (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52; Goryunova ve diğerleri, 2018b: 64-65).

Tarihçesi: İlk kazılar İDÜ'nin Malomorsky ekspedisyonu sırasında O.İ. Goryunova tarafından 1985'te yapılmıştır. Kazılar 1986-1987 yıllarında devam etmiş ve 14 ETÇ, 12 GND ve 3 END mezarı ortaya çıkarılmıştır (Goryunova, 2002: 26; Goryunova ve diğerleri, 2018b: 64-65).

Mezar yapıları: Üzerlerinde birkaç tabaka halinde düzenlenmiş taş yapılar bulunur. Mezar-22'nin yaklaşık 3 m çaplı yuvarlak planlı bir taş yapıya sahip olduğu görülür. Diğer iki mezar antik dönemde tahrip edildiği için formları bilinememektedir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu oval çukurlar günümüz yüzeyinin 10-20 cm altında yer alır (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 53; Goryunova ve diğerleri, 2018b: 65).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Üçü de tekli gömmedir ve sadece bir iskelet iyi korunmuştur. İskelet sırt üstü pozisyonda ve başı kuzeybatıya dönüktür. Diğer iki

gömmeden biri tamamen tahrip olmuş, diğerinin ise yerini koruyan birkaç kemiğinden pozisyon ve yön bakımından ilkiyle aynı olduğu tahmin edilmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52).

Ölü hediyeleri: Ele geçen eserler kısmen rötuşlu beş prizmatik levha, bir ön kazıyıcı ve birer yonga ve puldan ibarettir (Levha 4.3-25b) (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 64).

Radyokarbon verileri: AMS tarihleri (mezar-22) GÖ. kal. 7.931-7.667, (mezar-24) GÖ. kal. 7.584-7.439 'dur. Mezar-34'ün analiz sonucunun kalibrasyonu yoktur GÖ 7.415±45'tir. (Goryunova ve diğerleri, 2018b: 67).

4.3.1.2.7. Uyuga Burnu Mezar Kompleksi Mezar-1

Aynı isimli burnun doğu kısmında yer alır. END'den ETÇ'na kadar tarihlenen mezarların olduğu bir alandır. Çoğunlukla Neolitik Dönem'e ait mezarların bulunduğu alandan yalnızca bir mezarın yayını yapılmıştır. Antik dönemde tahrip edilmiş olan mezar-1'in yüzeyinde muhtemelen taş yapı mevcuttur. İçinde bulunan bireyin baş yönü kuzey-kuzeybatıdır ve tam sırt üstü pozisyondadır (Levha 4.3-26 1, 9). Bireyin diz hizasından yumurta dipli açık formlu, dış yüzeyi ip izleriyle kaplı bir kap ele geçmiştir (Hayta keramiği). Kabın üst kısmında yatay hatlı ve zikzaklardan oluşan çizi bezemeler bulunur (Levha 4.3-26 10). Üst üste yapılmış düz çizgiler iki verev çizgiden oluşan "çam ağacı" motifi ile kesilirler. Bezemenin en alt sırasında ise düz çizgilerin altına denk gelen bir sıra diyagonal çizgi bulunmaktadır. Mezardan ele geçen diğer buluntular bir iğnelik, prizmatik levhadan bir kalem ve delici, dokuz adet pul, beş prizmatik levha (Levha 4.3-26 2-8), iki balık omuru, iki fok dişi ve bir parça karbondur (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 56).

4.3.1.2.8. Kurma XI Mezar Kompleksi

Konumu: 6 adet END mezarı bulunan alan Baykal Gölü su seviyesinden ortalama 29 m yüksekte, buradaki dağın doğu yamacında bulunur. Coğrafi olarak kompleksin ana bölgesinin dışında yer alırlar. Dört mezar (mezar-20-23) 1.5-2 m. mesafeyle kuzeydoğu-güneybatı yönlü sıralanmıştır. Mezar-27 yamacın aşağısında

küçük bir platformun üzerinde diğerlerinden 11 m uzakta yer alır. Mezar-24 ise yamacın 25 m yukarısında bulunur (Levha 4.3-27) (Goryunova ve Weber, 2005: 186; Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52).

Mezar yapıları: Hepsinin üzerinde taş yapı mevcuttur. Yapılar oval formdadır (Levha 4.3-28) yalnızca mezar-27'nin taş yapısı 3.5 m. çaplı yuvarlak bir formda döşenmiştir. Hepsinde çukurun üzerini kapatan büyük yassı taşlara rastlanmıştır. Oval çukurların doğrultusu kuzeybatı-güneydoğudur ve günümüz yüzeyinden 25-43 cm altta yer alırlar. Mezarlardaki bireyler iyi korunmamıştır. İki gömmede hiç kemik bulunamamıştır ki bunların temsili mezar veya çocuk mezarı olabileceği düşünülmüştür çünkü ebatları oldukça küçüktür. Diğer mezarların hepsinde tek bireyin olduğu görülür (Goryunova ve Weber 2005: 186; Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52; Weber ve diğerleri, 2012: 72-76, 79-80).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Pozisyon bakımından çeşitlilik vardır. Sırt üstü, sırt üstü dizler bükülü ve sağ yanına dönük dizler hafifçe bükülü pozisyonların olduğu görülür. Aynı sırada gömülü olan bireylerin de pozisyonları farklı farklıdır. Hepsinin başları yaklaşık kuzeybatıya bakmaktadır (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52; Weber ve diğerleri, 2012: 28-80, 128, 130, 132, 138).

Ölü hediyeleri: Mezarlarda neredeyse hiç eser ele geçmemiştir. Yalnızca iki mezarda dört adet prizmatik levha bulunmuştur (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52).

Radyokarbon verileri: Radyokarbon tarihleri (mezar-22) GÖ. kal. 7.915-7.599 ve (mezar-24) GÖ kal. 8.177-7.995'tir (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 52).

4.3.1.2.9. Hotoruk II Mezar Kompleksi

Konumu: Angi Çayı'nın sağ kıyısında, çay ağzının 3 km kuzeybatısında, ismini aldığı bükün sol yanında yer alır. Alanın güney yamacında, nehirdeki su seviyesinden 20-30 m kadar yüksekte 7 adet END mezarı bulunmuştur (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 48; Weber ve diğerleri, 2006: 159-160).

Tarihçesi: 1977'de Novosibirsk arkeologları tarafından keşfedilmiş olan komplekste 1977'de 3, 1978'de 3 ve 1979'da 1 gömmenin kazısı yapılmıştır (Weber, ve diğerleri, 2006: 159-160).

Mezar yapıları: Beş mezarın üzerinde taş yapı görülür. Çukurlar günümüz yüzeyinden 50 cm altta başlarlar ve oval planlıdırlar ve üzerleri büyük yassı taşlarla kapalıdır (Levha 4.3-29a 1). Taşların ve çukurların doğrultusu kuzey-güney yönlüdür. Çukurların derinlikleri günümüz yüzeyinden 115-120 cm'dir. Mezarlardan dördü tek bireyli, ikisi çift ve biri de üç birey içermektedir (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 48).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Bireyler sırt üstü ve sırt üstü dizler bükülü pozisyondadır (Levha 4.3-29a 2, 4). Çiftli bir mezar olan mezar-5'te bireylerden biri ikincil gömü olarak yorumlanmıştır ve mezarın esas kişisinin bacak hizasında bulunan bir kemik yığını ile temsil edilmektedir (Levha 4.3-29a 5). Mezar-2'de ise hem sırt üstü dizleri bükülü hem de yana dönük dizleri bükülü pozisyonda iki birey bulunmuştur. Başın yönelimi hemen hepsinde kuzeydir. Sadece mezar-2'deki bireylerden birinin başı diğerinin tersine güneye dönüktür. İskeletlerin hepsinin okra ile kaplı olduğu görülür (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 56, 58, 60; Weber ve diğerleri, 2006: 160).

Ölü hediyeleri: Az sayıda eser bulunmuştur ve iki mezardan hiç eser ele geçmemiştir. Taş eserlerden bir ön kazıyıcı ve kulaklı bir balta bulunmuştur (Levha 4.3-29a 6). Kemik ve boynuz eserlerde ise kemikten kompozit alet gövdesi, boynuzdan iki kenarı simetrik dişli ve dip kısmında bağlama deliği bulunan bir zıpkın ucu (Levha 4.3-29a 3), alageyik dişinden bir pandantif, yabandomuzu dişinden süsler ve içi boş kemik parçaları ele geçmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 48).

Radyokarbon verileri: Radyokarbon tarihleri (mezar-2) GÖ. kal. 7.570-7.260, (mezar-4) GÖ. kal. 7.652-7.435, (mezar-5) GÖ. kal. 7.595-7.425 ve (mezar-7) GÖ. kal. 8.429-8.189'dur (Goryunova ve diğerleri, 2018a: 60, 63-64; Weber ve diğerleri, 2006: 160).

4.3.1.2.10. Ol'hon Bölgesi Erken Neolitik Dönem Mezar Komplekslerinin Değerlendirmesi

Ol'hon Bölgesi END mezarlarının Güney Angara Havzası ve Güney Baykal Bölgesi komplekslerindeki klasik Kitoy mezarlarından bazı yönlerden ayrıldıkları

görülür. Bu alandaki gömmelerin ortak özelliklerine bakıldığında konum olarak dördünün bir burun üzerinde dördünün ise Baykal Gölü'ne bakan yamaçlarda oldukları görülür. Sadece Hotoruk II Angara Havzasındaki klasik Kitoy kompleksleri gibi Angi Çayı'nın Baykal'a döküldüğü ağızda yer alır.

Mezar yapılarında birden fazla mezara sahip olan alanlarda Kurma XI'deki dört mezar dışında düzenli bir plan görülmemektedir. Çukurlar yine çoğunlukla oval formdadır. Birkaç mezar hariç hepsinde mezar üzerinde taş yapılara rastlanılmıştır. Tahrip edilmemiş mezarların yapıları oval veya yuvarlak formda birkaç kat taş döşenerek yapılmıştır. Mezarların çoğunda bulunan mezar içi yapılarda ise iki farklı tip görülür. İlki çukurun üzerine yerleştirilen büyük yassı kayalardan yapılan ve kapak görevi gören bir yapıdır. Diğeri ise yalnızca Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972)'de bulunmuş ve mezarın içini kaplayan kayın kabuğundan yapılma ahşap yapıdır. Bu yapı Şumiliha mezar kompleksindeki mezar-1(1999)'i hatırlatır. Uyuga Burnu mezar-1, Sarminskiy Burnu I'deki üç mezar ve Hujir-Nuge IX mezar-3 ve XIV mezar-7'de herhangi bir iç yapı yoktur ve bu altı mezardan üçü antik dönemde tahrip edilmiştir.

28 mezarın 21'inde görülen bu taştan iç ve üst yapıların kültürel bir anlamdan çok fonksiyonel bir amacının olduğu düşünülebilir. Bunun nedeni Ol'hon Bölgesinin coğrafyasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bozkır manzarasına sahip bölgede yağışlar toprak tabakasının incelmesine neden olmaktadır. Ana kayanın yüzeye yakın olması çoğu mezarın derinliğinin az olmasına bu durum da mezarların hayvanlar veya hava durumu gibi dış etkenlerce tahrip olma olasılığının artmasına neden olur ve bu sorun taş yapılarla çözülmüş olabilir ancak derin çukurlara sahip mezarlarda da iç ve üst taş yapılara rastlanılması bu fikirle açıklanamamaktadır.

İskelet pozisyonları bakımından ilginç bir şekilde klasik Kitoy mezarlarıyla benzer oranlara sahiplerdir. Çoğunlukla sırt üstü pozisyon görülürken sırt üstü dizler bükülü, yana dönük dizler bükülü ve *hocker* pozisyonda bireylerin olduğu da görülür. İkincil gömü olarak yorumlanan bir birey yine klasik Kitoy mezarlarında bulunanlar gibi gömmenin ayak ucunda bir kemik yığını halinde bulunmuştur. Dolayısıyla çukurun sonradan tekrar kullanılmasından kaynaklanan bir durum olabileceği bu mezar için de düşünülebilir. İskeletlerin konumlandırmalarında baş yönünün baskın olarak yaklaşık kuzey olduğu görülür. Zıt yönde yerleştirilen bireylerin dışında

sadece iki bireyin baş yönü farklıdır. Ulan-Hada XIV'teki iki mezardan biri diğerinin tam ters yönü olan güney/güneydoğuya dönüktür. Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972) ise doğu yönüne bakmaktadır. Kuzey veya güney yönlerle ilişkili olmadığı için bu mezar diğer alanlardakilerden ayrılır. Bulunduğu konum itibariyle Baykal Gölü kıyısına yaklaşık paralel bir hizada bulunur. Diğer iskeletler ise yaklaşık olarak Baykal Gölüne dik şekilde konumlanmışlardır ve Angara Nehri'nin aşağı akım yönünü işaret ederler.

Uygulanan ritüellerde bazı mezarlarda bol miktarda okra kullanıldığı görülür ancak 11 mezarda hiç okraya rastlanılmamıştır.

Oldukça az sayıda buluntu içeren mezarlarda ölü hediyeleri arasında Kitoy Kültürü için karakteristik olan eserlerden ziyade END için sıradan olan dilgi geçmeli kompozit aletler veya prizmatik levhalar gibi eserler bulunmuştur. En zengin mezar Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972)'tür. Burada Kitoy tipi kompozit olta kancaları ve iç bükey dipli ok uçları gibi tanımlayıcı eserler de bulunmuştur ancak Baykal tipi kompozit olta kancası gibi klasik Kitoy mezarlarında çok rastlanılmayan buluntuları da içermektedir. Kitoy tipi kompozit olta kancalarına bu gömme dışında bir de Hanhosykoy Koyu I mezar kompleksinde rastlanır ki iki alan da Ol'hon Adasındadırlar.

4.3.1.3. Yukarı Lena Havzası Erken Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri

Yukarı Lena Havzasında bulunan 8 komplekste 23 END mezarı bulunmuştur (Harita-8 11-13). Komplekslerden Makruşino, Yuşino, Kartuhay, Stariy Kaçug, Stepnıy Baltay ve Nikolskoye II Yukarı Lena Havzasının güneyinde, Turuka ve Podımahino ise daha kuzeyde Lena Nehri ile Kut Nehri'nin birleşim bölgesindedir. Çoğu tek bireyli mezar içeren bu alanların kazıları 1950'lerden itibaren farklı arkeologlarca yapılmıştır. Yukarı Lena Bölgesinin mezar kompleksleri hakkında kapsamlı bir yayın henüz yapılmamıştır. Aşağıda incelediğimiz kompleksler elde edilebilen veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Makruşino mezar kompleksinde bulunan mezar-1, 2, 5, 9 ve 22 bu gruba dâhil edilen gömmelerdir (Levha 4.3-29b). Yuşino'da iki adet, Kartuhay'da,

Nikolskoye II'de, Stariy Kaçug Nehri ağzında ve Manzurka Vadisindeki Stepnıy Baltay'da da birer mezar bulunmuştur. Bunlardan daha kuzeyde bulunan Podımahino'da bir ve Turuka'da ise 11 adet mezar bulunmuştur (Bazaliyskiy 2012: 71).

Yalnızca Turuka mezar kompleksinde mezar üzerinde taş bir yapıya rastlanmamıştır ancak alan tarım faaliyetleri nedeniyle yoğun olarak tahrip edildiğinden mezarlarda taş döşemelerin olduğu tahmin edilmektedir (Weber ve diğerleri, 2006: 162-163; Bazaliyskiy 2012: 71).

İskelet yönlerinde kuzeybatı ve batı yönlerinin tercih edildiği görülür ki her iki yön de aslında kıvrılarak akan Lena Nehri'nin aşağı akım yönüdür. İskeletlerde baskın pozisyon yine sırt üstüdür. İstisna olan iki örnekten biri sırt sütü dizler bükülü (Makruşino) diğeri ise yüz üstü (Turuka) pozisyondadır. Okra kullanımı görülür ancak yoğunluk oranı çeşitlidir. Sadece iskelet ve ölü hediyelerinin üzerine serpildiğini gösteren seyrek izlerden tüm iskeleti kaplayacak miktarlara kadar değişmektedir (Weber ve diğerleri, 2006: 163; Bazaliyskiy, 2012: 71).

Bulunan ölü hediyeleri tek kenarı dişli zıpkınlar, çift yüzlü balta-keserler, argalitten bir bıçak, boynuzdan dilgiler, içi boş kemikten iğneliğiyle birlikte kemik iğneler, mızrak uçları, saplar, dağsıçanı dişleri, sedeften halkalara ait parçalar, bol miktarda yonga ve prizmatik dilgilerdir. Küçük sanat eserlerine örnek ise bir hayvanın kürek kemiğine oyulmuş balık figürinidir. Kitoy tipi kompozit olta kancalarına sadece Turuka mezar kompleksinde az sayıda rastlanılmıştır (Weber ve diğerleri, 2006: 162-163; Bazaliyskiy, 2012: 71).

Kitoy tipi kompozit olta kancaları ve kalsitten halkalar gibi buluntuların olmasının yanında tüm mezarların da Lena Nehri'nin akış yönüne göre konumlanmış olmaları bu gömmelerdeki bireylerin Kitoy Kültürü ile olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Mezarlar üzerinde bulunan taş yapılar ise Ol'hon Bölgesi END mezarlarını işaret eder. Bölgede hem Güney Angara Havzasının klasik Kitoy etkisini hem de Ol'hon Bölgesinin nispeten farklı yapısını görebiliriz. Okra kullanımının bazı örneklerde az miktarda olması dikkat çekicidir çünkü Turuka mezar kompleksine yakın iki okra kaynağı olduğu bilinmektedir (Rudnogorsk ve Korshunovskiy) (Tetenkin ve diğerleri, 2020: 35).

4.3.1.4. Doğu Baykal Bölgesi Fofanovskiy Mezar Kompleksi

Baykal Gölü'nün doğusunda Transbaykal bölgesi içinde kalır. Aşağı Selenga Nehri havzasında bulunan Fofanovskiy mezar kompleksi klasik Kitoy mezar kompleksleri ile olan benzerlikleri dolayısıyla Cis-Baykal'ın Kitoy Kültürünün doğu uzantısı olarak değerlendirilmiştir.

Konumu: Selenga Nehri deltasında yer alan Fofanovskiy mezar kompleksi nehrin su seviyesinden ortalama 30 m. yüksektedir ve Fofanova Dağı'nın güneydoğu ve doğu yamaçlarında yer alır (Lbova ve diğerleri, 2008: 29; Bazaliyskiy, 2012: 68).

Tarihçesi: İlk defa A.P. Okladnikov tarafından 1926 yılında keşfedilmiştir. Erken Neolitik, Tunç ve Orta Çağa ait mezarların bulunduğu bir alandır. Burası içerdiği mezar sayısı bakımından en büyük komplekslerden biri olarak kabul edilir. A.P. Okladnikov 1948-1950 yılları arasında burada 46 mezarın kazısını yapmıştır. M.M. Gerasimov ise 1931-1936 ve 1959 yıllarında 81 mezarın daha kazısını gerçekleştirmiştir. 1987-1991 yılları arasında V.P. Konev burada Neolitik Döneme ait 11 mezarın daha kazısını yapmıştır. 2007, 2008 ve 2013 yıllarında E.D. Jamboltarova tarafından devam edilen kazılarda END'e ait toplam 28 mezar daha ortaya çıkarılmıştır. (Lbova ve diğerleri, 2008: 29-30)

Mezar yapıları: Mezar çukurları oval ve dikdörtgenimsi formlardadır. Mezarların üzerinde taş yapılara rastlanılmazken yine sıralar halinde düzenlenedikleri görülür. Bazı mezarlarda ahşaptan iç yapılara ait olduğu anlaşılan kalıntılar bulunmuştur. Ahşabın çukurların hem tabanında hem de üzerlerinde kullanıldığı tahmin edilir (Lbova ve diğerleri, 2008:46-47, 56).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin başları çoğunlukla güneydoğuya Selenga Nehrinin akış yönüne bakar, iskeletler sırt üstü, sırt üstü dizler bükülü, yana dönük dizler bükülü ve *hocker* pozisyondadır. Tek birey içeren mezarların yanında üç ve daha çok kişinin yer aldığı mezarlar da vardır. Yedi kişinin ele geçtiği mezar-7'de altı ergen ve bir yetişkin bulunmuştur. Ayak uçlu-baş uçlu yatırıldıkları için üç çocuğun başı kuzeybatıya dönüktür. Komplekste kafatası olmayan iskeletler de bulunmuştur, fakat boyun omurlarında bir müdahale izi yoktur. Bazı mezarlarda başka bireylere ait kol ve bacak kemikleri de bulunmuştur (Levha 4.3-30a; Levha 4.3-30b). Mezarlarda hem insan kalıntılarının üzerine hem de eserlere okra

serpilmiştir ve yoğunluk bakımından değişkendir (Bazaliyskiy, 2012: 60, 68-69; Lbova ve diğerleri, 2008: 65).

Ölü hediyeleri: Taş aletler arasında bıçaklar, kazıyıcılar, içbükey dipli ok uçları, mızrak uçları ve nefritten baltalar gibi END için tipik olan buluntular vardır ancak Kitoy tipi kompozit olta kancaları bulunmamıştır (Levha 4.3-32). Kemik ve boynuz eserlerde kemikten mızrak uçları, zıpkınlar, kaşıklar, boynuzdan bir kazma, sedeften dilgi parçaları ve sığın boynuzundan oyma kalemi bulunur. Ayrıca misk geyiği ve dağsıçanı dişleri ile ayı pençesi bulunan bazı faunal kalıntılardır. Süs eserler olarak yorumlanan buluntular arasında yabandomuzu ve alageyik dişinden pandantifler ve kalsitten halkalar bulunur (Levha 4.3-30b; Levha 4.3-31a; Levha 4.3-33) (Lbova ve diğerleri, 2008: 65-66).

Radyokarbon verileri: Bu kompleksteki END mezarlarının tarihleri V.İ. Bazaliyskiy'in verilerine göre en erken GÖ 7.610±210 en geç GÖ 6.450±50 olarak saptanmıştır. Bunlar kalibre edilmemiş sonuçlardır ancak L.V. Lbova ve arkadaşlarının Fofanovskiy üzerine yaptıkları kapsamlı çalışmalardan elde ettikleri sonuç olan GÖ 7.500-6.000 tarih aralığı ile uyumludur (Bazaliyskiy, 2012: 80; Lbova ve diğerleri, 2008: 66).

4.3.1.4.1. Doğu Baykal Bölgesi Fofanovskiy Mezar Kompleksinin Değerlendirilmesi

Fofanovskiy mezar kompleksi klasik Kitoy Kültürü özelliklerinin neredeyse hepsini temsil etmektedir. Bazı mezarların içindeki ahşap yapılar onları Cis-Baykal Kitoy mezarlarından ayıran en belirgin unsurdur. Bu yapılar Ol'hon Bölgesindeki Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972)'ü ve Şumiliha mezar-1 (1999)'i anımsatmakla birlikte Cis-Baykal'da tam bir benzer örneğine rastlanmamıştır. Fofanovskiy'de kullanılan ahşap malzeme bize sıra düzenli mezarlar hakkında fikir vermektedir. Çukurun tabanında ve üzerini kapamada kullanılan bu ahşap yapılar mezarların yerlerinin işaretlenmesinde de kullanılmış olabilir ki bu fikir Cis-Baykal arkeologlarının görüşleriyle de uyumludur.

Kalibre edilmemiş radyokarbon tarihleri bakımından Fofanovskiy Cis-Baykal gömmelerinden daha geç bir tarih aralığına dâhil olmaktadır. Bu durum

Fofanovskiy'deki bireylerin bölgeye Baykal Gölü'nün batısından gelmiş olabilecekleri fikrini doğurur ancak ileride yapılacak daha kapsamlı tarihlendirme çalışmaları bu konuyu netleştirecektir.

Fofanovskiy ile Şamanka II mezar kompleksleri arasında Cis-Baykal'daki diğer Kitoy mezar komplekslerinden farklı bir benzerlik vardır ki o da ayı mezarlarıdır. Fofanovskiy kompleksinde bulunan bir ayı başı gömmesi Şamanka II kompleksindeki ayı gömmelerini anımsatmaktadır (Jambaltarova, 2012: 97). Bu konuya daha detaylı olarak "Ayı Kültü" başlığı altında değinilmiştir.

4.3.1.5. Kitoy Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Dört Bölgedeki Ortak Özellikleri

Kitoy ölü gömme adetlerine ait temel özellikler bölgeyi çalışan pek çok arkeolog tarafından yıllar içinde defalarca sıralanmıştır. En son gelinen noktada belirleyici temel özellikler şu şekildedir: Çoğunlukla Angara Havzasında ve Güney Baykal kıyısında yayılmış olmaları, çok büyük (100 ve üzeri sayıda mezara sahip) ve orta boy (20-30 mezara sahip) mezar komplekslerinde bulunmaları, üzerlerinde taş bir yapının bulunmaması, sırt üstü pozisyonun baskın oluşu, ikincil gömülerin olması, iskeletlerin çoğunlukla kuzey yönüne daha az oranda ise güney yönüne dönük olmaları, çoğunlukla tekli ve daha az oranda çoklu mezarların olması ve çoklu mezarlarda iskeletlerin zıt yönlerde yerleştirilmeleri, bol miktarda okra kullanımı, nicelik bakımından değişen çok çeşitli eserlerin bulunması, bazı bireylerde kafataslarının olmayışı ve bazı mikro bölgelerde farklı uygulamaların görülmesi (Weber ve diğerleri, 2021: 4). Bu özelliklerin her biri Kitoy Kültüründe bulunmakla beraber iskelet yönü, mezar içi ve üstü taş yapılar ve ahşap yapılar gibi bazı özellikler bakımından tüm bölgeler için geçerli değildir.

Kitoy Kültürü ölü gömme adetlerinin ele aldığımız dört bölge kapsamında değişim göstermeyen bazı temel özellikleri vardır. Bu özellikleri maddeler halinde incelersek:

1) Mezarlar daima bir su kütlesi ile ilişkilidir. Bu ilişki hem mezarların konumları hem de yönleri ile alakalıdır. Angara Havzasındaki mezar komplekslerinin tamamı Angara Nehri ile kavuşan bir akarsuyun yakınında yer alırlar ve iskeletlerin

hemen hepsi Angara Nehri'nin aşağı akım yönüne göre konumlanmışlardır. Doğu Baykal bölgesindeki Fofanovskiy mezar kompleksinde ise konumlanmaları Selenga Nehri'nin aşağı akım yönü gözetilerek yapılmıştır (güneydoğu) ve alan Selenga Nehri'nin Baykal Gölü ile kavuşum bölgesindedir. Yukarı Lena Havzasındaki mezarlarda ise akarsu kavuşumlarının dikkate alınmadığı ancak iskeletlerin değişen baş yönlerini Lena'nın aşağı akım yönünün belirlediği görülmektedir. Burada GMD Hin' Kültürü'ne ait az sayıdaki mezarlarda da Angara ve Lena Nehirlerinin aşağı akımının baş yönü olarak seçildiğini hatırlamak gerekir.

Güney Baykal ve Ol'hon Bölgesinde mezarların fiziki olarak ilişkili oldukları su kütlesi Baykal Gölüdür. Ol'hon Bölgesinde çoğunlukla göle dik konumlanan iskeletler Şamanka II'de göl kıyısına paralel konumdadırlar. Aralarındaki bu farklılık baş yönünün kuzeye akan nehirlerin yönüne göre belirlenmiş olabileceği fikrini getirmektedir.

2) Topografik olarak mezarlar etraflarına göre yüksek bir konumda yer alırlar. Angara havzasında bu alanlar çoğunlukla kayalık veya tepelik burunların üzeri ve yüksek sekilerken Yukarı Lena ve Selenga Havzalarında ve Baykal kıyılarında göl veya akarsuyu gören dağ yamaçları da tercih edilmiştir.

3) Kırmızı okranın kullanılması bir diğer ortak özelliktir. Yukarı Lena ve Ol'hon bölgesinde okranın değişen oranlarda kullanıldığını görsek de genel olarak END mezarlarının büyük çoğunluğunda okra yoğun miktarda hem dolgu toprağında hem de iskelet ve ölü hediyeleri üzerinde görülür.

4) İskelet pozisyonlarında sırt üstü pozisyon baskındır fakat farklı iskelet pozisyonlarının dört bölgede de daha az oranlarda olmakla birlikte bulunduğu görülür. Bu pozisyon farklılıkları farklı bir kültürün etkisi olarak algılanıp algılanamayacağı konusu net değildir. Yalnızca *hocker* pozisyon için böyle bir ihtimal bulunmaktadır. Diğer pozisyonlardan ise yüz üstü gömülen bireyler için etnografik veriler üzerinden bazı yorumlar yapılabilmektedir. Bu bölümün son başlığı da bu konu hakkında bilgiler içermektedir.

4.3.2. Geç Neolitik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri (GÖ. kal 6.000-4.500 – MÖ. kal 4.000-2.500)

Cis-Baykal bölgesinde GND'in İsakovo ve Serovo Kültürleri ile temsil edildiği üçüncü bölümde belirtilmişti. İsakovo Kültürü bu iki kültür içinde en az yayılım göstermiş olanıdır. Mezar komplekslerinin büyük çoğunluğu Angara Havzasının güney kesiminde toplanır. Serovo Kültürü ise Angara ve Yukarı Lena Havzaları ve Ol'hon bölgesinde yayılmıştır. Bu nedenledir ki GND denildiğinde yayınlarda çoğunlukla Serovo Kültürü kast edilmektedir.

4.3.2.1. İsakovo Kültürü Mezar Kompleksleri

Çoğunlukla Güney Angara havzasında yayılım gösteren İsakovo Kültürü mezarları günümüzde bilinen 7 mezar kompleksi içinde yer alırlar. Bunlar Angara Nehrinin sağ kıyısında yer alan İsakovo, Ponomarevo, Ust'-İda I, sol kıyısında yer alan Serovo, Bratskiy-Kamen ve Şumiliha alanları ile Yukarı Lena havzasındaki Verholensk mezar kompleksidir. Buralarda toplam 58 İsakovo mezarı tespit edilmiş ve içlerinden 90 kadar bireye ait kalıntı ele geçmiştir.

İsakovo Kültürünü ortaya çıkaran ilk araştırmacı A.P. Okladnikov'dur. 1932-1936 ve 1956-1957 yıllarında Angara ve Lena kıyılarında yaptığı çalışmalar ve sonrasında yayınladığı raporlarda, dönemine hatalı olarak END demiş olsa da, bu kültürün detaylı verilerini sunmuştur. (Okladnikov, 1950a: 165-190).

Çalışmada Ust'-İda I, Ponomarevo ve Şumiliha mezar komplekslerindeki İsakovo mezarları incelenmiştir (Harita-9). Serovo, İsakovo, Bratski-Kamen ve Verholensk mezar komplekslerindeki İsakovo Kültürü mezarları hakkında yayınlanmış yeterli veri bulunmaması ve ele alınan komplekslerin çalışılan 58 İsakovo mezarından 42'sini içeriyor olması bakımından İsakovo Kültürü ölü gömme âdetinin tanımlanmasında yeterli veriyi sunmaktadır.

4.3.2.1.1. Ust'-İda I Mezar Kompleksi

Konumu: Angara Nehrinin sağ kıyısında onun küçük bir kolu olan İda Nehrinin Angara ile birleştiği ağızdadır. Baykal Gölüne yaklaşık 180 km uzaklıkta bulunur. Alan Angara Nehrinin sebep olduğu yoğun bir erozyona maruz kalmıştır. Mezarlar 130 m uzunluğunda ve 30 m genişliğinde bir sekide yer alırlar ki burası günümüzde de modern bir mezarlık da olarak kullanılmaktadır (Weber ve diğeleri, 2006: 143).

Tarihçesi: 1957'de Angara Barajının yapımı sırasında A.P. Okladnikov tarafından keşfedilmiş ve ilk kazısı 1987'de V.İ. Bazaliyskiy tarafından başlatılmıştır. Kazılar 1995'e kadar sürmüş ve 1 Kitoy, 31 İsakovo ve 19 Glazkovo Kültürüne ait mezar ortaya çıkarılmıştır (Levha 4.3-34a) (Weber ve diğeleri, 2006: 143; Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017: 31).

Mezar yapıları: Tüm mezarlar 120-130 cm derinliğe sahiptir. Üzerlerinde aynı komplekste bulunan Glazkovo Kültürü mezarlarına göre daha seyrek taşlardan yapılmış döşemeler bulunur. Hem dağınık halde hem de 3 ila 6'şarlı sıralar halinde dizilmişlerdir. Sıralanmış olan gömmeler doğu-batı yönlü Angara Nehrine dik bir şekilde dizilmişlerdir (Weber ve diğerleri, 2006: 143; Moussa ve diğerleri, 2016: 3; Bazaliyskiy, 2012: 88; Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017: 31).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletler sırt üstü pozisyondadır. Çoklu mezarlarda bireyler yan yana yerleştirilmişlerdir. İskeletlerin baş yönleri yaklaşık güneydir yani Angara Nehri'nin yukarı akımına bakarlar (Levha 4.3-34b 1). Okra kullanımı daha çok ölü hediyelerinin ve iskeletlerin üzerindeki seyrek lekelerle temsil edilir (Weber ve diğerleri, 2006: 143). Alandaki çoğu mezarda üzerlerinde yakılan ateşlere ait kül çukurları bulunur (Bazaliyskiy, 2012: 87).

Ölü hediyeleri: Mezarlar ölü hediyeleri bakımından zengin değillerdir ki İsakovo Kültürü için bu karaktersitiktir. Ust'-İda I'de yalnızca iki mezarın diğerlerine göre biraz daha zengin olduğu görülür. (Bazaliyskiy, 2012: 87). Mezarlardaki İsakovo Kültürü için tanımlayıcı eserlerden yalnızca keramikler hakkında bölge arkeologlarınca yayın yapılmıştır. İsakovo'nun tanımlayıcı eserlerinin hepsinin Ust'-İda I kompleksinden ele geçtiği farklı çalışmalarda belirtilmiş fakat detaylı tanımları yapılmamıştır (Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017:

31). Karakteristik olarak iskeletlerin ellerinde kayrak taşı mızraklar, uzun sığın kemiklerinden dilgi geçmeli mızrak uçları, zıpkınlar veya uzun içi boş kemiklerden mızrak uçları bulunur (Levha 4.3-34b 2-3, 5) (Bazaliyskiy, 2012: 87).

İskeletlerin baş, *pelvis* ve ayak hizasında bulunan 19 adet keramik kaptan 11 tanesi düz ağız kenarlı ve basit formlu kaplarken 8'i ağzı kenarı hafif dışa çekili profil veren kaplardır. Yuvarlağımsı veya yumurta formlu diplidirler. Dış yüzeyleri ağ baskı izleriyle kaplıdır (Levha 4.3-34b 4; Levha 4.3-35). 9 kabın dış yüzeyindeki ağ baskı izleri düzleştirilmiştir. Mezar-22 ve 53'ten ele geçen kapların dip kısımları istisnai olarak hafifçe düzdür. Kalıplama işleminin başka kapların üzerinde yapıldığını gösteren ağ baskı izlerine ait negatif izler parçaların iç yüzeylerinde görülmektedir. Halkalar halinde, bölgesel kalıp tekniği ile yapılmışlardır ve iç ve dış yüzeylerinde yapım sırasında oluşan parmak izleri bulunur. Bezemeler ağız kenarı boyunca yapılmıştır yatay çizgiler, zikzaklar, yuvarlak veya oval uçlu çubuk batıma sırları bir veya iki hat halinde görülür. Tek motifli bezemelerin yanında birden fazla motifle oluşturulan kompozisyonlar da vardır (Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017: 32).

Radyokarbon verileri**:** A.W. Weber ve arkadaşlarının 2006'da yayınladıkları ve Ust İda I'deki tüm mezarlara ait 64 kalibre edilmiş radyokarbon sonucuna göre alanın kullanım tarihleri GÖ. kal. 5.200-4.500 arasıdır (Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017: 30; Weber ve diğerleri, 2006: 144-149).

4.3.2.1.2. Ponomarevo Mezar Kompleksi

Konumu: Ust'-Byelaya Bölgesinin güneydoğusunda Angara Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Olonki Çayı'nın Angara Nehriyle kavuştuğu alandaki burunda yer alır. İrkustk şehrinin 120 km kuzeyindedir. Burası A.P. Okladnikov'un anlatımına göre etrafına hâkim konumda, gün içinde uzun süre güneş alan yüksek bir yerdir (Okladnikov, 1974: 63).

Mezar yapıları: Burada 10 adet İsakovo Kültürü'ne ait mezar bulunmuştur (mezar-8, 10-13, 16, 19, 22, 27, 3(1956)). İsakovo Kültürü'ne ait en fazla mezara rastlanılan alanlardan biridir (Bazaliyskiy, 2012: 86). A.P. Okladnikov Ponomarevo'da bulunan bazı İsakovo mezarlarının yaklaşık 30-35 cm yüksekliğinde

güçlü taş döşemeler altında bulunduklarını belirtmiştir, çukurlar ise 70-15 cm gibi değişen derinliklere sahiptir (Okladnikov, 1974: 88, 112).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletler sırt üstü pozisyondadır ve başları çoğunlukla Angara Nehrinin yukarı akımına yani güney-güneydoğuya dönüktür bunların yanında doğuya (mezar-10-11, 13) ve kuzeydoğuya (mezar-16) dönük olanlar da bulunur (Levha 4.3-36 1-3). Çoklu mezarlarda iskeletler yine yan yana yerleştirilmişlerdir. 3 mezarda lekeler halinde okra kullanıldığı görülür (mezar-12, 19, 27) (Okladnikov, 1974: 77, 80-82, 87-88, 90-91, 99, 106, 112).

Ölü hediyeleri: Taş aletler arasında çakmaktaşından asimetrik içbükey dipli taş ok uçları en fazla bulunan eserlerdendir. Çakmaktaşı ve arduvazdan büyük veya daha ufak boyutlu, uzun yaprak formlu mızrak uçları, çakmaktaşı, arduvaz ve yeşil nefritten üçgenimsi bıçaklar ve dilgiler, arduvazdan keserler, geçmeli kompozit aletlere ait dilgiler ve düzeltimli levhalar bulunur (Levha 4.3-36 4) (Okladnikov, 1974: 78-79, 82-85, 87-88, 90, 94-95, 100-101, 112-113).

Kemik eserler arasında en çok iki yanında dilgi eklemek için olukları bulunan kompozit mızrak uçları vardır. Bazılarının dilgileri *in-situ* halde bulunmuştur. Daha az orandaki diğer kemik aletler tek yanı oluklu bıçak formlu kompozit bir alet, içi boş kuş kemiklerinden iğnelikler ve iğne ve bizlerdir (Okladnikov, 1974: 78-79, 82-85, 87-88, 90, 94-95, 100-101, 112-113).

Süs eserlerde en fazla yabandomuzu ve geyik dişlerinden pandantifler görülürken kunduz dişleri ve bir adet sedef halka da ele geçmiştir[11] (Okladnikov, 1970: 101, 254).

Keramik kaplar 5 mezarda bulunmuştur. Hepsinin dış yüzeyinde ağ baskı izleri görülür. Ağız kenarı altındaki bir sıra çubuk batırma motifinden veya çentiklerden oluşan bezemeler kapların tek dekorudur. Hepsi yumurta dipli ve parabolik formlu kaplardır. Boyutları belirlenebilen bir örneğin yüksekliği 21.5 cm ağız çapı 22.4 cm.'dir (Okladnikov, 1974: 83, 89-90, 101, 107, 111; Okladnikov, 1950a: 167).

[11] Sedef halkaya mezar-16'ya ait buluntular tablosunda yer verilmiş, kitabın mezar içi envanterin tanımlandığı metin kısmında bahsedilmemiştir.

4.3.2.1.3. Şumiliha Mezar Kompleksi Mezar-2

Ust'-Byelaya Bölgesinde bulunan Şumiliha mezar kompleksindeki mezar-2 tahrip edilmiş çoklu bir mezardır ve içinde en az 4 bireyin olduğu tahmin edilir. İskeletler dağınık bir haldedir. Çukur dolgusunda ateş izine rastlanmıştır. Ölü hediyeleri arasında okrayla boyalı taş bir bıçak, üçgenimsi formda bir bıçak, kompozit bir alete ait geçmeli çift yüzlüler, bir adet kompozit olta iğnesi sapı, kemik iğne ve iğnelik, mızrak ucu, açkılayıcı ve geyik dişinden pandantifler bulunur (Levha 4.3- 37) (Goryuonva, 1981: 7-8; Goryunova, 2002: 12).

Ust'-İda I'deki İsakovo mezarlarından ele geçen hediyelerle benzer eserlerin ele geçmesi mezarın kültürünü belirlerken bulunan Baykal tipi kompozit olta kancasına ait bir sapın benzerine çok katmanlı Ulan-Hada kamp alanının X. tabakasında rastlanılmış olması mezarın tarihlendirilmesini sağlamıştır. Bu tabakanın tarihi GÖ. 5.495±125'tir (Goryuonva, 1981: 8; Goryunova, 2002:12).

4.3.2.1.4. İsakovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

Mezar kompleksleri Güney Angara ve Yukarı Lena Havzalarında yine akarsu kavuşumlarındaki yüksek burun ve sekiler üzerinde yer alırlar. Mezarların yoğunluklu bulunduğu bölge Güney Angara Havzasıdır. Yukarı Lena kıyısında bulunan Verholensk mezar kompleksinde yalnızca bir adet (mezar-13) İsakovo mezarı bulunur.

Tüm mezarların üzerinde çoğunlukla oval formda taş döşemeler bulunur. Bazı mezarlarda seyrek taşlardan yapılmış olan bu yapılar bazı örneklerde üst üste döşenmiş daha fazla katmanla güçlendirilmişlerdir. V.İ. Bazaliyskiy İsakovo gömmelerinin çukur dolgularında da taşların kullanıldığını söylemiştir (Bazaliyskiy, 2012: 87). En kalabalık İsakovo mezar kompleksi olan Ust'-İda I'de sıralı halde gruplanmış gömmeler bulunur.

İskeletlerin tanımlanabilir pozisyonlarının hepsi sırt üstüdür. Yön olarak ise çoğunlukla başları güney yönüne Angara Nehri'nin yukarı akımına bakmaktadır. Bireylerin başlarının tam ters yöne dönük olmalarıyla birlikte Angara'ya paralel konumlanmaları Kitoy mezarlarını anımsatır. Çoklu mezarlarda bireyler yan yana

yerleştirilmişlerdir ve genellikle yetişkin bireylerle çocuk yaştaki bireyler bir arada bulunurlar ki bu da Kitoy Kültürü mezarlarında sık görülen özelliklerdendir (Weber ve diğerleri, 2021: 4).

Ritüeller bakımından İsakovo Kültürü'ne ait gömmelerde ilk dikkat çeken Kitoy Kültürü'nde karakteristik olan okra kullanımının oldukça azalmış olması ve Kitoy Kültüründe az görülen ateş uygulamasının ise artmasıdır. Ust'-İda I'deki çoğu mezarda ve Şumiliha mezar-2'de gördüğümüz kül çukurlarına ilginç bir şekilde Ponomarevo'daki İsakovo gömmelerinin hiç birinde rastlanılmamıştır. Bunun yanında iskeletlerin ve hediyelerin üzerinde lekeler halinde görülen okraya üç komplekste de rastlanır.

Bulunan ölü hediyeleri arasında balıkçılık aletlerinin son derece azaldığı görülür. Bunun yerini daha çok kara avcılığında kullanılan aletler almıştır. Çoğunlukla kemikten kompozit mızrak uçları ile İsakovo için karakteristik olan derin içbükey dipli ok uçları bulunmuştur. Bunların yanında keramik kap parçaları da sık ele geçen buluntulardır. Mezarların yaklaşık %70'inde bulunurlar (Weber ve diğerleri 2021: 4). Hem form olarak hem de bezeme bakımından END keramiklerine göre daha gösterişsiz kaplardır. Çoğunun dış yüzeyinde ağ baskı izleri vardır ki bu kaplar literatürde "Geç Ağ Baskılılar" olarak geçmektedir.

4.3.2.2. Serovo Kültürü Mezar Kompleksleri ve Mezarları

Serovo Kültürü'nü yansıtan mezarlar ve kamp alanları Yenisey Nehri havzasından (Krasnoyarsk Oblastı'ndaki Yenisey'in kollarından Podkamennaya Tunguska Nehri havzası dâhil) Baykal Gölü kıyılarına ve Yukarı Lena Nehri'nin aşağı akımlarına kadar yayılmışlardır. Ayrıca A.P. Okladnikov Selenga havzasında Fofanovo Dağı yakınındaki Kabansk bölgesinde da bir Serovo mezarının kazısını yaptığını rapor etmiştir (Micheal, 1958: 45).

Günümzüde Serovo Kültürünün Kuzey Angara Havzasına kadar yayıldığı buralardaki kamp alanı kazıları ve yüzey araştırmalarında bulunan keramik parçaları gibi tanımlayıcı eserler üzerinden bilinmektedir. Kültürün Yenisey Nehri havzasıyla olan ilişkisi ise küçük buluntular üzerinden kurulmaktadır (Novikov ve Goryunova, 2016: 65). Bu bölümde Serovo Kültürü mezarları Angara Nehri Havzası, Ol'hon

Bölgesi ve Yukarı Lena Havzası olarak üç bölge içinde toplanarak incelemiştir (Harita-10).

4.3.2.2.1. Angara Havzası Serovo Kültürü Mezar Kompleksleri

A.P. Okladnikov tarafından 1932-36, 1956-57 ve 1986 yıllarında çalışılan Serovo Kültürü mezarları Angara Nehri boyunca İrkut Nehri ağzından Şamanki Nehri ağzına kadar yayılım gösterir. Angara'nın sağ ve sol kıyılarında 26 bölgede toplam 59 mezar kazılmıştır ve 63 bireye ait kalıntılar bulunmuştur. (Bazaliyskiy, 2012: 92). Angara Havzasında en fazla mezara Serovo (7 mezar) ve Ponomarevo (6 mezar) mezar komplekslerinde rastlanır. Bu kültüre ait mezarlar Serovo, Ponomarevo, Şumiliha ve Bratsky-Kamen mezar komplekslerinde İsakovo Kültürü gömme geleneğindeki mezarlarla birlikte bulunurlar. Cis-Baykal'da sadece Serovo Kültürü mezarlarına ait bir kompleks henüz bulunmamıştır. Çalışmada Angara Havzasındaki bu komplekslerden yalnızca Serovo mezar kompleksi ele alınmıştır.

4.3.2.2.1.1. Serovo Mezar Kompleksi

Konumu: Angara Nehri'nin sol kıyısında, orta akımlarına yakın bir bölgededir.

Tarihçesi: Serovo mezar kompleksinde 1933, 1936, 1955 ve 1957 yıllarında A.P. Okladnikov tarafından 20 mezar ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 1933, 1936 ve 1955 yıllarında kazılan ilk 7 mezar Serovo Kültürü'ne ait kabul edilir (Levha, 4.3-38) (Okladnikov, 1970: 16-28).

Mezar yapıları: Mezarların üzerleri büyük yassı kayalarla kapatılmıştır ve belirgin bir formları yoktur (Levha 4.3-39 2) (Okladnikov, 1970: 16-28).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin hepsi sırt üstüdür ve başları çoğunlukla güney ve güneybatıya dönüktür (Levha 4.3-39 1; Levha 4.3-41). Yalnızca mezar-1'de üzerinden ateş yakıldığını gösteren izlerden bahsedilmiştir (Okladnikov, 1970: 16-28).

Ölü hediyeleri: Taş aletler arasında dip kısmı derin içbükey formlu ok uçları, çift yüzlü büyük mızrak uçları, düzeltimli ve yarımay formlu nefritten perdahlı

bıçaklar, nefritten baltalar ve dilgiler bulunmuştur. Kemik ve boynuz eserlerde tek parça kemikten olta kancası, kemikten çift ve tek yanı dişli zıpkınlar, iğneler ve iğnelikler, bizler, boynuzdan kompozit yaylar, kunduz ve balık çeneleri bulunur. Süs eserlerde dikkat çeken mezar-4'te bulunan sedeften halkalar ve mezar-1 (1933)'de bulunan bir adet nefrit disktir[12] (Levha 4.3-40; Levha 4.3-41; Levha 4.3-42) (Okladnikov, 1974b: 16-28, 160).

4 mezarda keramik kap parçaları bulunmuştur. Bunlar yumurta dipli ve ağız kenarı dışa çekik iki kap ile görece daha sığ ve düz ağız kenarlı bir başka kaba ait parçalardır. Kaplardan birinin tanımı yapılmamıştır. Sığ olan kabın dış yüzeyindeki ağ baskı izleri düzleştirilmiştir, ağız kenarının hemen altında iki sıra halinde motifli bir uca sahip bir çubukla yapılan damga bezeme bulunur (Levha 4.3-39 5). Yumurta dipli kaplardan birinin dışa çekik ağız kenarı kalınlaştırılmış ve üzeri çentiklerle bezenmiştir. Dış yüzeyi düzleştirilmiş, kabın üst yarısında üç sıra halinde, dişli bir aletin batırılmasıyla yapılmış nokta dizileri geniş aralıklarla birbirini takip eder (Levha 4.3-42 14). Diğer yumurta dipli kabın dış yüzeyi ağ baskı izleriyle kaplıdır ve dışa çekik ağız kenarının altında tek sıra çubuk batırma motifi bulunmaktadır (Okladnikov, 1970: 18-19, 24).

4.3.2.2.2. Yukarı Lena Havzası Serovo Kültürü Mezarları ve Mezar Kompleksleri

Yukarı Lena'da Manzurka Nehri ağzından Kirenga Nehri ağzına kadar olan yaklaşık 1000 km'lik bir bölgeye yayılmış bu mezarlara A.P. Okladnikov "Arkaik Mezar Grubu" adını vermiştir. 9 bölgede toplam 35 mezar bulunmuş ve 47 iskelet kalıntısı ele geçmiştir. Makarovo, Şişkino, Verholensk, Ust'-Talma, Popovskiy Lug ve Nikol'sky Mağarası bu mezarların bulunduğu alanlardır. Verholensk mezar kompleksi 23 adet mezarla en büyük alanı oluşturur ki tüm Cis-Baykal'daki Serovo Kültürü ölü gömme geleneğini yansıtan en kalabalık mezar grubu da buradadır (Bazaliyskiy, 2012: 93). Bu alanlara ait detaylı yayınlar yapılmadığı için bu bölümde V.İ. Bazaliyskiy'in derlediği genel özellikleri üzerinden ele alınacaklardır.

[12] Nefrit diskin çizimi ve bilgisi mezar-1'e ait tabloda yer alırken kitabın metin kısmında bu buluntudan bahsedilmemiştir.

Mezar yapısı: Mezarların üzerinde taş döşemeler ve çukurlarında da dolgu olarak kullanılan taşlar mevcuttur (Bazaliyskiy, 2012: 93).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletler nehre dik ve bireylerin ayakları nehre uzanacak şekilde konumlanmışlardır. Çoğu mezarda kül çukurları ve kısmen yanmış kemikler bulunur ayrıca lokal lekeler hâlinde okra izlerine de rastlanır. Nikol'sky Mağarasındaki bir çift bireyli mezarda bireylerin birbirlerine zıt şekilde ayak uçlu baş uçlu yerleştirilmiş olmaları ilginç bir şekilde Kitoy mezarlarını hatırlatır. 2 adet ikili ve 2 adet de üçlü mezar haricinde hepsi tek bireyli mezarlardır (Bazaliyskiy, 2012: 93).

Ölü hediyeleri: Kompozit bıçaklar İsakovo gömmelerindeki örneklerle benzerdir. Mezarların %50'sinden ele geçen keramik kap parçaları İsakovo kaplarına yakındır. Zıpkınlar ve kompozit olta iğneleri ve kemikten tek parça olta kancaları ve taş ve kemikten yem balıkları da bulunan diğer eserlerdir. Perdahlı doğrayıcılar killi şeylden ve yeşil nefritten üretilmişlerdir. Boynuzdan yapılmış bir tokaç ise kap yapımında kullanılmış bir alet olabileceği düşünüldüğü için önemli bir buluntudur (Bazaliyskiy, 2012: 93).

V.İ. Bazaliyskiy Yukarı Lena Havzasındaki bu mezarları Serovo Kültürü'nden çok İsakovo Kültürü ile benzer bulmaktadır (Bazaliyskiy, 2012: 93). O bu bağlantıyı daha çok ele geçen ölü hediyeleri üzerinden kurulmuştur ancak yapı olarak mezarların hepsi Serovo ölü gömme geleneğine dâhildir ve Ol'hon Bölgesindeki örneklerle daha fazla yakınlık gösterirler.

4.3.2.2.3. Ol'hon Bölgesi Serovo Kültürü Mezarları ve Mezar Kompleksleri

Ol'hon Bölgesi önceki bölümde de bahsedildiği üzere nitelikli mezarlara rastlanılan ve çağlarca kullanım görmüş pek çok mezar komplekslerine sahip önemli bir alandır. Özellikle Maloye More Bölgesindeki mezar kompleksi kazıları hemen her yıl bölge arkeologları tarafından sürdürülmektedir.

Buradaki GND mezar komplekslerine ait çalışmaların tarihçesine baktığımızda SSCB Bilimler Akademisinin Leningrad Bölümünün M.P. Gryaznov başkanlığındaki İrkutsk seferi sırasında Ulyarba III'te 5 mezar ve Yelga III'te 1

mezar olmak üzere 6 mezar bulunmuştur. SSCB Bilimler Akademisi Sibirya kolu Felsefe Enstitüsünün A.P. Okladnikov başkanlığındaki Kuzey Asya seferinde Şamanskiy Burnu I'de mezar-3 (1975) ve 1 (1976), İDÜ'den V.V. Svinina başkanlığındaki Ol'hon seferi sırasında 1977 ve 1978'de bir Ortaçağ mezar kompleksi olan Haransa I'de 1 adet mezar bulunmuştur. SSCB Bilimler Akademisinin Sibirya Kolununun V.V. Dashibalov başkanlığında düzenlediği Buryatya seferindeki Budun Burnunda 2 mezar daha bulunmuştur. En fazla mezar ise İDÜ'den O.İ. Goryunova başkanlığındaki Malamorskiy seferi sırasında bulunmuştur. 1984-88 ve 2005'te Sarminski Burnu (mezar-1, 6, 8, 11A, 11B, 17, 19, 20, 22-24, 29-31), Yelga III (mezar-1-5), Hujir-Nuge VI (mezar-1-4, 6, 7), Hujir-Nuge XIV (mezar-1), Şrakşura II (mezar-2), Halurinskiy Burnu (mezar-2) mezar komplekslerinde Serovo mezarları tespit edilmiştir. Bunların dışında Ulan-Hada V ve IV'te de radyokarbon tarihleri GND'e ait 3 mezar daha bulunur. Ol'hon bölgesinde 11 ayrı bölgede 42 mezar bulunmuş ve 67 bireye ait kalıntılar ele geçmiştir. (Bazaliskiy, 2012: 95; Goryunova, 2002: 24; Goryunova ve diğerleri, 2020: 3-4). Tıpkı END Ol'hon Bölgesi gömmeleri gibi GND Serovo Kültürü mezar komplekslerine ait tek derleyici yayın Goryunova ve arkadaşlarının 2020'de yayınladıkları çalışmadır dolayısıyla bu yayın bazı mezar kompleksleri için de tek henüz tek kaynakdır.

4.3.2.2.3.1. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi

Burada GND'e ait 12 mezar bulunmuş ve bunlardan 27 bireye ait iskelet ele geçmiştir. Mezarların 7'si tekli, 5'i ise iki ve daha fazla iskelet içeren çoklu mezardır. Mezarlardan 9'u güneybatı-kuzeydoğu yönlü bir hat üzerinde sıralanmışlardır ve bunların 5'i çoklu mezardır. Çoklu mezarlardan toplam 20 bireye ait iskelet ele geçmiştir ve bunların 8'i çocuklara aittir. Hepsi tabakalı olarak yerleştirilmişlerdir. Çukurun konturları, kemik dizilimleri ve diğer unsurlar göz önüne alındığında çoklu mezarlardakilerin hepsinin eşzamanlı gömüldükleri anlaşılır. Tek istisnası 30 numaralı mezardır taş döşemenin altında A ve B olarak adlandırılmış komşu mezarlar ortaya çıkarılmıştır (Levha 4.3-43a) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 7).

Mezar yapıları: Mezarların üzerinde oval formda taş döşemeler bulunur. Döşemeler yassı kayaların üst üste sıkıca dizilmeleriyle yapılmışlardır. Ebatları 2.1-3.7m x 3.5-5m.dir. Döşemelerin altında gömme çukurunun üzerini kapatan daha küçük yassı taşlardan yapılmış iç yapılar vardır. İstisnası mezar-30'dur burada tek bir taş döşeme altında iki ayrı çukur ve onları kapatan ayrı yassı taşlardan iç yapılar bulunmuştur ve çukurların birinde tek birey varken diğerinde bir yetişkin ve iki çocuk bulunur. Çukurlar da oval formdadır ve derinlikleri 30-70 cm.dir. Önemli bir ayrıntı olarak mezar-1'de ve 11A'da çukurların baş kısmında dikine yerleştirilmiş yassı kayalar vardır. Ayrıca mezar-1 ve 6'da çukurun dip kısmına yassı kayalar döşenmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 7).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: GND mezarlarının hepsi sırtüstü pozisyonda ve başları kuzey/kuzeybatıya dönüktür. Çoklu mezarlarda da başlar aynı yöndedir. Bireylerin hepsi kayın kabuğuna sarılıdır ve üzerlerinde ateş yakılmıştır. Ateşler doğrudan çukurların içinde ve iskeletlerin göğüs veya *pelvis* bölgesinde yakılmışlardır. Sadece mezar-22'de ateş izi yoktur ve içinde ölü hediyesine de rastlanmamıştır. Mezar-11B'de alt tabakadaki iskeletin kafatasında okra lekeleri görülür. Mezar-19'daki bir iskeletin ise kafatası yoktur (Levha 4.3-43b) Kitoy mezarlarında sıkça karşılaşılan kafatası olmayan iskeletlerin GND'deki nadir bir örneğidir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

Ölü hediyeleri: Baş, el, *pelvis* ve ayak yakınında farklı sayılarda eser ele geçmiştir. Taş aletler arasında perdahlı nefritten ve kayrak taşından bıçaklar, baltalar ve keserler; çakmaktaşı, kayrak taşı ve kuvartzitten ok uçları, deliciler, prizmatik levhalar, ön ve yan kazıyıcılar, levhamsı formda düzeltimli yongalar, kumtaşından ok sapı düzleştiriciler, çiftyüzlü bıçaklar (Levha 4.3- 44b 6-14), kompozit aletlere ait geçme dilgileri bulunur. Ayrıca yem balıkları ve beyaz balık şeklinde gerçekçi zoomorfik figürinler ve stilize ayı postu şeklinde bir figürin de bulunmuştur (Levha 4.3-44a 2,6). Ok uçları çeşitli formlardadır, baskın olanlar düz dipli ve saplı ok uçlarıdır bunların yanında yuvarlak dipli ve elmas formlu, içbükey simetrik ve asimetrik formlular da vardır (Levha 4.3- 44b 1-5) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8; Goryunova, 2002: 32-33).

Kemik aletler ise iğne ve iğnelikler, mızrak uçları, kemik levhalar ve işlenmek üzere ayrılmış kemik parçalarıdır. Ayrıca mezar-17'den ele geçen 1.5 cm

eninde bir yanı dış bükey kemik levhaların kompozit bir yayın parçaları olduğu tahmin edilir (Levha 4.3-44a 3-5, 7-8). Süsler ise geyik dişinden pandantiflerden ibarettir (Levha 4.3-44a 1) (Goryunova, 2002: 34).

Bir diğer buluntu grubu keramiklerdir. 12 mezarın 7'sinden ele geçen kaplar ikiye ayrılırlar; ilki kapalı formda, profilli, dış yüzeyleri düzlenmiş, üst kısımları çeşitli motiflerle bezenmiş ve bazı örneklerde komplike kompozisyonlara sahip olan kaplardır; diğeri ise İsakovo gömmelerindekilerle benzer, basit formlu, düz bir ağız kenarına sahip, yüzeyinde ağ izleri görülen, sadece ağız kenarında tek hat halinde çubuk batırma motifi bulunan basit kaplardır (Levha, 4.3- 45a) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8; Goryunova, 2002: 32).

Kapların bezemelerinde kullanılan aletlerin çeşitli olduğu anlaşılır. Dörtgen ve yarı oval formda uçlu çubuklar ve çift dişli çubukların damga ve batırma bezemelerde kullanıldığı düşünülmektedir. Kapların üst kısımlarında yatay hatlar halinde zikzaklar, eşkenar yamuklardan kafesler ve çam ağacı motifleri yapılmıştır. Daha komplike bezemelerde bezeme hatlarının en alt sırasından aşağıya doğru uzanan kısa eğik çizgiler ile yatay yönde paralel veya onunla kesişen çizgiler eklenmiştir. Basit çubuk baskı ile yapılan küçük çukur sıraları ise sade bezemeli kaplarda klasik olarak ağız kenarının altında bir ya da iki sıra halinde bulunurlar (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

Radyokarbon verileri: Buradan elde edilen radyokarbon tarihleri GÖ. kal. 5.500-4.500 arasında dağılım gösterir (Goryunova ve diğerleri, 2018b: 66).

4.3.2.2.3.2. Ulyarba Mezar Kompleksi

Konumu: İrkutsk şehrinin 188 km kuzeydoğusunda, Sarma kasabasının ise 4 km güneybatısında bulunur. Mezarlık alan Maloye More kıyısındaki Antuhay Burnunun başlangıcına doğru uzanan dağın eteklerinde yer alır. Mezarların bulundukları konumlara göre Ulyarba L.P. Zyablin tarafından dört bölgeye ayrılmıştır. Ulyarba I dağın yamacında 4'ü tek sıra halinde dizilmiş 5 mezardan oluşur (mezar-1, 2, 3, 16 ve 19). Alanın esas mezar kümesi Ulyarba I'den 50 m yukarıda seki biçimli bir çıkıntı üzerinde bulunan Ulyarba II'dir burada 29 mezar tespit edilmiştir. Ulyarba II'nin 15 m kuzeyinde Ulyarba III (mezar-25, 26, 27 ve 28)

ve 60 m batısında Ulyarba IV (mezar-21 ve 22) alanı bulunur (Goryunova, 2002: 15). Alanda 6 adet GND mezarı tespit edilmiştir (mezar-25-28, 39, 41) (Levha 4.3-45b) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

Tarihçesi: Ulyarba mezar kompleksi ilk defa 1959'da SSCB Bilimler Akademisi İrkutsk seferi sırasında keşfedilmiş ve 28 adet mezarın kazısı yapılmıştır. Ayrıca alanın dört bölgeye ayrılması da bu kazılardan sonra olmuştur. Ulyarba II alanında 1976'da İDÜ Malomorskiy seferi sırasında ve 1983'te İrkutsk Müzesinin Angara-Baykal seferi sırasında 6'şar mezar daha kazılmıştır. Neolitik Dönemden Paleometal Döneme (Tunç Çağı) kadar toplamda 40 mezar tespit edilmiş ve kazısı tamamlanmıştır (Goryunova, 2002: 15).

Mezar yapıları: 6 mezardan üçü yuvarlak, üçü oval formlu taş döşemeye sahiptir (Levha 4.3- 46a 1). Yuvarlak formluların biri antik dönemde soyulmuş dolayısıyla halka formunu almıştır. Döşemelerin ölçüleri oval olanlarda 2.6m-4m x 3.2m-4.9m, yuvarlakların çapı ise 4-5m arasıdır. Mezar çukurları ovaldir, kuzeybatı-güneydoğu yönlüdürler. Boyutları 1.75-2 m x 0.7-0.8 m ve derinlikleri 60-70 cm arasıdır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8-9).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Hepsi sırtüstü olan bireylerin başları kuzeybatıya dönüktür (Levha 4.3-46a 2). Çiftli bir mezar olan 28'de bireyler tabakalı şekilde gömülmüştür. Bireyler kayın kabuğuna sarılmışlardır. 3 mezarda çukurların dolgusunda ateş izleri vardır. Ateşler bedenin üst kısmında yakılmıştır. Ateş izi olmayan diğer 3 mezardan her hangi bir eser de ele geçmemiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 9; Goryunova, 2002: 23-24).

Ölü hediyeleri: Eserler baş ve *pelvis* hizasından bulunmuştur. Mezar-26 ve 28'den ele geçen keramik kaplar baş hizasında diğer buluntularla birlikte bulunmuştur. İki kap da yuvarlak dipli ve düzleştirilmiş yüzeylidir biri tamamen bezemesizken diğeri dörtgen uçlu bir çubukla yapılmış kısa dikey damgalardan hatlarla bezelidir (Levha 4.3-46b 8-9) (Goryunova ve diğerleri, 2020: 9).

Taş aletler arasında kayrak taşından bir balta, perdahlı kayrak taşından ve yeşil nefritten birer keser, 2 çift yüzlü bıçak, 1 perdahlı kayrak taşından bıçak ve 1 düzeltimli yonga bulunur (Levha 4.3- 46b 1-7). Kemik eserlerde ise bir yanı oluklu dilgi geçmeli kompozit bir alete ait kemik veya boynuz bir gövde, 1 mızrak ucu ve 1 alageyik dişinden pandantif yer alır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 11).

4.3.2.2.3.3. Halarunskiy Burnu I Mezar Kompleksi

Konumu: Maloye More'deki Muhor Koyu'nun kuzeybatısında bulunan alanda Baykal Gölü su seviyesinden yaklaşık 35-40 m yüksekte bulunan mezar-1 ve 2 Serovo Kültürüne aittir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

Mezar yapısı: Yüzeylerinde ovalimsi formda taş döşemeler bulunur ve kuzey-güney yönlüdürler. Çukurlar yaklaşık 50 cm derinliktedir ve içlerinde birkaç parça taş olduğu görülür. İki mezar da tahrip edilmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Muhtemelen tekli gömmelerdir ve üzerlerinde ateş izi görülür. Mezar-1'de sadece kafatası ve birkaç yanmış kemik vardır, mezar-2'deki iskelet de muhtemelen sırt üstü pozisyondadır ve başı kuzey/kuzeydoğu yönündedir ve buradan birkaç parça kayın kabuğu ele geçmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

Ölü hediyeleri: Mezar-1'de sadece 1 adet perdahlı nefrit bıçak bulunmuştur. Eserler daha çok mezar-2'de bulunmuştur 4 içbükey dipli ok ucu, 2 perdahlı kayraktaşı bıçak, 1 kenar düzeltimli dilgiden bıçak, 1 düzeltimli yongadan bıçak, 1 yonga ve 1 ok sapı düzleştiricisi ele geçmiştir. Ayrıca 2 keramik kap da bulunmuştur. Düzleştirilmiş yüzeyli, yumurta dipli ve ağzı kenarı profilli kaplardır. Kaplardan biri oval formlu çift uçlu bir çubukla dikey hatlar halinde bezenmiştir ayrıca ağız kenarında da çizi bezemeler vardır. Diğer kabın gövdesi çubuk batırma motifinden yatay hatlarla bezenmiştir. Aynı çubuk batırma motifi ağız kenarında da uygulanmıştır. (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

4.3.2.2.3.4. Şrakşura II Mezar Kompleksi Mezar-2

Muhor Koyu'nun kuzeybatı kıyısındaki Şrakşura Burnu'nun güneybatıya bakan yamacında yer alır. Burada bulunan iki gömmeden biri Serovo Kültürüne ait kabul edilir. Mezar-2 Baykal Gölü su seviyesinden 27 m yüksektedir ve oval bir taş döşemenin altındadır. Tekli bir mezardır baş yönü kuzey/kuzeydoğudur ve kemiklerin yanmış olduğu görülür (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

Ölü hediyeleri 1 ön kazıyıcı, 1 bıçak-delici, ikisi düzeltimli 3 yonga ve 2 keramik kaba ait parçalardır. Kapların ikisi de yumurta diplidir ve düzleştirilmiş

yüzeylidir. Kapların biri verev ve yatay hatlar halinde çubuk batırma motifleriyle bezelidir ve bezemenin altında çarpı biçimli motifler bulunur. Ağız kenarının içinde de çubuk batırma bezemenin olduğu görülür. Diğer kap ise aynı çubuk batırma motifinden kısa verev hatlarla bezelidir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 12).

4.3.2.2.3.5. Hujir-Nuge VI Mezar Kompleksi

Konumu: Maloye More'nin kuzeybatı kıyısında Hujir-Nuge koyunu çevreleyen burnun güney yüzündedir. Burada Baykal Gölü su seviyesinden 85-90 m yüksekte Serovo Kültürüne ait 6 gömme tespit edilmiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8)

Mezar yapısı: Yüzeylerinde oval ve yuvarlak taş yapılar bulunur ve kuzeybatı/batı-güneydoğu/doğu yönlüdürler. Çukur derinlikleri yaklaşık 30-45 cm arasında değişir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Sırt üstü olan bireylerin baş yönleri kuzeydir. Tüm çukurlarda ateş izi vardır ve 4 gömmede kayın kabukları bulunmuştur (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

Ölü hediyeleri: Biri hariç hepsinden ölü hediyeleri ele geçmiştir. Düz dipli 1 ok ucu, perdahlı yeşil nefritten 2 bıçak, 1 keski biçimli alet, 3 kenar düzeltimli bıçak, 1 kayratktaşı keser, 10 yonga-dilgi, 3 yonga, 1 ok sapı düzleştiricisi, boynuz ve kemikten muhtemel yay parçaları ve yuvarlak ve yumurta dipli 3 keramik kap ve bir kap parçası ele geçmiştir. Kaplardan biri ağız kenarı altında çubuk batırma motiflerinden yatay 4 sırayla bezelidir. Bir diğer kabın gövde yüzeyi dişli bir aletle yapılmış beş sıra batırma hatla bezelidir ayrıca ağız kenarının altında verev çizi bezemeler bulunur. Son kabın gövdesi ise kısa dikey kazıma çizgilerle bezelidir. Ele geçen kap parçası ağız kenarına aittir ve üzerinde ağız kenarı boyunca yapılmış tek sıra çubuk batırma motifi görülür (Goryunova ve diğerleri, 2020: 8).

4.3.2.2.3.6. Şamanskiy Burnu I Mezar Kompleksi

Alanda GND'e ait 2 mezar bulunmuştur. Bu mezarlar 1975 yılında açılmış mezar-3 ile 1976 yılında kazılan mezar-1'dir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

Mezarların konum ve yapıları: Baykal Gölü su seviyesinden 28-30 m kadar yüksektedirler. İki mezar da kısmen tahrip olmuşlardır. Üzerlerinde 4.8x4.0 m ebatlarında kireçtaşından döşemelere sahip olduğu belirtilen mezarların çukur derinlikleri yaklaşık 50 cm.dir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Kuzey-güney yönlü çukurlardaki bireylerin başları kuzeye dönüktür. İki tabakalı olan mezar-1 (1976)'deki üç bireyden ikisi kayın kabuğu ile sarılıdır ve alt tabakasındaki bireyin dizinde ve yanındaki ölü hediyelerinin üzerinde okra bulunur. Mezar-3 (1975)'te de iki birey bulunur. İki gömmenin de üzerinde ateş çukurları bulunmuştur (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5; Goryunova, 2002: 24).

Ölü hediyeleri: İki gömmeden ele geçen eserler 9 adet içbükey dipli, 2 adet saplı ve 1 düz dipli ok ucu, 3 adet çift yüzlü bıçak, 2 perdahlı bıçak, 3 yeşil nefritten keser ve pek çok yonga, 3 adet kemikten kompozit alet gövdesi, 5 kemik mızrak ucu ve 2 adet yuvarlak dipli, kapalı formlu ve profilli keramik kaptır. Kaplardan birinin dış yüzeyinde ağ baskı izleri bulunur ve bezemesizdir. Diğer kap düzleştirilmiş yüzeylidir ve ağız kenarının altında dişli bir aletle yapılmış damga motifli iki aplike bant vardır. Ayrıca 1 mermer beyaz balık formunda yem balığı, 1 kompozit alete ait kemik gövde ki oluklarında 6 adet çift yüzlü *in-situ* halde bulunmuştur, 1 prizmatik dilgi, kemikten ve yeşil nefritten 2 biz, 1 kemik alet parçası, 1 kompozit olta kancası, 5 kemik dilgi, birkaç alageyik dişinden pandantif, boylamasına bölünmüş bir yabandomuzu dişinden süs, yassı kemik bir boncuk ve çok sayıda tüp boncuklar da bulunan diğer eserlerdir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

4.3.2.2.3.7. Budun Burnu Mezar Kompleksi

Konumu: Alan Ol'hon Adasının kuzeybatı kıyısında bulunan Budun Burnunun Baykal Gölü su seviyesinden yaklaşık 96 m yüksekte olan güneybatı kısmındadır. Burada Serovo Kültürü'ne ait 3 gömme bulunur bunlar 1986'da kazılan mezar-27 ve 28 ve 2015'te kazılan mezar-1'dir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

Mezar yapısı: Hepsi 4.8x3.8 m ebatlarında taş döşeme yapıların altında bulunmuşlardır. Mezar-27'de 3 iskelet mezar-28'de ise 2 iskelet ele geçmiştir. Mezar-1'de ise 7 iskelete rastlanmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin hepsi çukurlara iki üç katman halinde yerleştirilmişlerdir. 8 iskelet sırt üstü, 4 iskelet yana dönük dizleri bükülü pozisyondadır. Hepsinin baş yönleri kuzeydir. Üçünün üst katmanları kayın kabuğuyla kaplıdır ve hem çukurda hem de kemiklerde ateş izleri bulunur (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

Ölü hediyeleri: Mezar-1(2015)'den kayrak taşından ve nefritten 2 bıçak, 1 tane prizmatik dilgi, 2 tane tatlısu gelinciği formunda yem balığı, 2 tane perdahlı yeşil nefritten keser, bir kemik mızrak ucu ve 3 adet alageyik dişinden pandantif ele geçmiştir. Mezar-27'den 1 perdahlı nefrit bıçak ve 2 yuvarlak dipli, dış yüzeyi düzleştirilmiş kap ele geçmiştir. Kaplardan biri bezemesiz diğer, yatay sıralar halinde yapılmış çubuk batırma bezemelerle dekore edilmiştir. Mezar-28'den hiç eser ele geçmemiştir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

4.3.2.2.3.8. Haransa I Mezar Kompleksi Mezar-2 (1978)

Ol'hon Adasının Kuzeybatı kıyısındaki Buluk Koyu'nun güneybatısında bulunur. Ortaçağa ait bir mezar kompleksidir. Buradaki gömmelerden mezar-2 (1978) Serovo Kültürü'ne aittir. Oval biçimli bir taş döşemenin altında günümüz yüzeyinden 20 cm altta kuzey-güney yönlü bir kadın ve bir çocuk mezarıdır. Baş yönü kuzey/kuzeybatıdır ve kadın sırt üstü pozisyondadır üzeri kayın kabuğuyla kaplıdır ve ateş izi görülür. *Pelvis* bölgesinde küçük bir okra lekesi görülmüştür. Mezar içerisinde iki perdahlı nefrit bıçak, kenar düzeltimli dilgiden 1 bıçak, birer kazıyıcı, delici ve yonga ve bir tane keramik kap bulunmuştur. Düzleştirilmiş yüzeyli, yuvarlak dipli, ağız kenarı verev çizi bezemeyle dekore edilmiş bir kaptır. Kemik aletler ise 1 ok ucu, 1 olta iğnesi, 2 iğne ve 1 iğnelik, 1 kemikten dilgi veya kompozit yay parçası ve 2 alageyik dişinden pandantiftir (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

4.3.2.2.3.9. Yelga III Mezar Kompleksi

Konumu: Ol'hon Adası'nın kuzeybatı kıyısında Yelga Burnunun güneye bakan yamacında bulunur. Baykal Gölü su seviyesinden yaklaşık 35 m yüksekte

bulunur. 6 adet GND mezarından mezar-4 1959'da mezar-1-5 1988'de kazılmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

Mezar yapısı: Hepsinin üzeri yuvarlak veya oval taş döşemelerle kaplıdır ve kuzey/kuzeybatı-güney/güneydoğu doğrultuludurlar. Hepsi tekli gömmedir birinin çukur dolgusunda da taşlara rastlanmıştır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Üç iskelet sırt üstü pozisyondadır kalan üçünün pozisyonu tayin edilememiştir. Bir gömmede iskelet tamamen yanmıştır. İki tanesi antik dönemde tahrip edilmiştir. Baş yönlerinin kuzey olduğu anlaşılır. Beş iskelette ateş etkisiyle yanma görülür ve bunlardan ikisi kayın kabuğuyla kaplıdır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

Ölü hediyeleri: İki gömmeden hiç eser ele geçmemiştir. Diğerlerinde bir kenar düzeltimli dilgiden bıçak, 15 ok ucu (9'u içbükey dipli, 5'i saplı, 1'i eşkenar dörtgen), 1 yonga, 1 prizmatik dilgi, 1 kemik mızrak ucu, 1 perdahlı yeşil nefritten keser ve birkaç alageyik dişinden pandantif bulunmuştur. Mezar-3 ve 4 (1959)'ten keramik kap parçaları ele geçmiştir. Mezar-3'te bulunan kap düzleştirilmiş yüzeyli ve yatay sıralar halinde çubuk batırma motifiyle bezelidir, mezar-4 (1959)'te bulunan kabın ise yüzeyi ağ baskı izleriyle kaplıdır (Goryunova ve diğerleri, 2020: 5).

4.3.2.2.3.10. Serovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

Serovo Kültürü mezarları İsakovo Kültürü'ne göre bölgede daha fazla yayılmıştır. Komplekslerin hepsi yine İsakovo Kültürü'nde de gördüğümüz coğrafi özelliklere sahiptir. Yalnızca Serovo Kültürü'ne ait mezarlardan oluşan yahut onların baskın olduğu bir kompleks henüz bulunmamıştır. Serovo gömmelerinin mezar komplekslerindeki sayısı Yukarı Lena Havzasındaki Verholensk ve Ol'hon Bölgesindeki Sarminskiy Burnu dışındaki alanlarda 10'un üzerine çıkmamaktadır.

İskeletlerin neredeyse istikrarlı olarak (Ponomarevo'daki iki mezar hariç) ayakları yakınlarındaki akarsu veya göle doğru olacak şekilde su kütlelerine dik bir konumda gömüldükleri görülür. GND için artık tipik hale geldiği söylenebilen iskeletlerin sırt üstü pozisyonlarının yanında Yukarı Lena bölgesindeki bir çiftli

gömmede bireylerin zıt yönlerde ayak uçlu-baş uçlu yerleştirilmesi Kitoy Kültürü'nü anımsatır.

En yaygın ritüelin mezarların dolgu topraklarındaki kül çukurları ile temsil edilen ve "arındırma ateşi" olarak tanımlanan uygulama olduğu söylenebilir ancak Angara havzasında Serovo mezar kompleksinde bu uygulamaya rastlanılmazken aynı bölgede bulunan Ponomarevo'daki mezar-2 ve 7'de de ateş yakılmasına ait izler vardır, mezar-7'de bulunan büyük masif taş mızrak ucu, saplı ok uçları ve yay parçaları gibi eserler Serovo kültürünü yansıtmaktadır. Bu iki mezar aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz başları kuzey yönde Angara Nehrine paralel konumda bulunan iskeletlere ait istisnai gömmelerdir (Okladnikov, 1974: 65-66, 70-76; Micheal, 1958: 13).

Özellikle Ol'hon bölgesindeki Serovo gömmelerinin hemen hepsinde kayın ağacı kabuğunun mezar içindeki izlerine rastlanır. Bireylerin bu kabuğa sarılarak mezara konuldukları tahmin edilir. İskeletlerde görülen kısmi yanma izlerinin de bu kayın kabukları nedeniyle olma ihtimali vardır. Bu anlamda Serovo Kültürü'ndeki ateş uygulamasında kısmen de olsa bireyleri yakma amacı güdülmediği düşünülebilir.

Mezarlarda iskelet ve bazı hediyelerin üzerinde lokal lekeler halinde görülen okraya İsakovo gömmelerine göre daha fazla rastlanır. Sarminskiy Burnun'daki kafatası olmayan bir iskelet ise Kitoy Kültürünün bu karakteristik uygulamasını yansıtan tek örnektir.

Ölü hediyeleri arasında balıkçılık aletleri İsakovo gömmelerine nazaran daha çok bulunur. Özellikle taştan yem balıkları Kitoy gömmelerinde bulunanlarla dikkat çekici benzerliklere sahiptir. Ol'hon Bölgesindeki Sarminskiy Burnu'nda bulunan stilize ayı figürini de ayı kültünün varlığını göstermesi açısından önemli buluntular arasındadır.

4.3.2.3. İsakovo ve Serovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

İsakovo ve Serovo mezarları arasındaki en belirgin fark iskeletlerin yönleridir. Serovo gömmelerinin yönünün başlarda Güneşe göre tayin edildiği

düşünülse de (Michael, 1958: 13; Okladnikov, 1950a: 84) artan kazılarla Serovo mezarlarının da yakınlarındaki su kütleleri gözetilerek konumlandıkları anlaşılmıştır. İki kültür arasındaki fark su ile ölü gömme âdeti arasında kurdukları ilişkinin uygulamaya olan yansımasında ortaya çıkmaktadır.

İsakovo mezarlarında Serovo mezarlarına göre neredeyse hiç balıkçılık aletinin ele geçmemesi bir diğer belirgin farktır. Ust'-İda I gibi GND için kalabalık sayılabilecek bir komplekste bulunan bireyler belli bir kabilenin üyeleri olarak yorumlanabilir. Kişisel eşyalardan oluştuğunu bildiğimiz ölü hediyeleri üzerinden anlaşılan bu toplulukların esas olarak kara avcılığı ile geçinikleri söylenebilmektedir. Kullandıkları taş ve kemik araç gereçlerin END'den gelen bir teknolojinin devamını yansıtmasının yanında keramiklerin de Sibirya'nın geniş bir bölgesinde görülen istikrarlı özellikleri gösteriyor olması İsakovo insanlarını bu eserler üzerinden çağdaşı olan veya önceki dönemine ait kültürlerle ilişkilendirilmesine olanak vermemektedir. Benzer durum Serovo mezarları için de geçerlidir. Balıkçılığa ait daha fazla esere rastlanan bu gömmelerde bulunan taştan yem balıkları END örneklerine göre daha stilize oldukları için Serovo Kültürünün karakteristik buluntularından kabul edilmişlerdir. Ölü hediyeleri içindeki yerinin diğer balıkçılık aletlerindeki gibi az olması balıkçılığın öneminin GND'de tüm bölgede azaldığının bir göstergesidir. Bu durum Serovo Kültürü insanlarını da bu eserler üzerinden ne İsakovo ne de Kitoy Kültürü insanı ile ilişkilendirilebilmesine olanak vermektedir.

Hem İsakovo ve Serovo hem de Kitoy Kültürü ölü gömme adetleri yalnızca komplekslerin konumu, gömmelerin fiziki yapıları ve ritüeller bağlamında ilişkilenmektedir. Hem İsakovo hem de Serovo mezarlarında Kitoy Kültürü ile benzer fakat birbirinden farklı özellikler görülür.

İsakovo mezarları ile Kitoy mezarları arasındaki en belirgin benzerlik iskeletlerin, zıt yönlerde de olsa, Angara Nehri'ne paralel konumlanmış olmalarıdır. Kitoy mezarlarının bahsettiğimiz üzere Güney Baykal kıyılarındaki yönleri de yaklaşık kuzeydir ve bunun nedeninin de yine Angara Nehri'nin akış yönü olduğu tahmin edilir ancak aynı çıkarımı İsakovo gömmeleri için yapamamaktayız. Güney Angara Bölgesi ile sınırlı kalan bu mezarlar bölgesel açıdan mukayeseyle değerlendirmeye olanak vermemektedir.

Serovo mezarları ile Kitoy mezarları arasındaki en belirgin ilişki ölü hediyeleri üzerinden yapılabilmektedir. Taştan yem balıklarının olması ve olta kancalarının görece fazlalığı gibi ekonomik faaliyeti belirten eserlerin yanında Ol'hon Bölgesindeki Sarminskiy Burnu mezar kompleksinde bulunan stilize ayı figürü ile Serovo mezar kompleksinde bulunan nefrit disk Kitoy Kültürü'nün kült objeleriyle benzerdirler. Bu konuya altıncı bölümde detaylıca değinilmiştir. Ayrıca çok nadir de olsa Kitoy Kültürü'ne ait bazı mezarların Angara Nehrine dik şekilde konumlanmış olduklarını da unutmamak gerekir (Şumiliha mezar kompleksi mezar-2-3 (1977) gibi). Yani iskeletlerin Serovo Kültürü'ndeki konumlandırma şekli bölgeye tamamen yabancı değildir.

4.3.3. Yenisey Havzası Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri

19. yy'dan bu yana Krasnoyarsk bölgesinde 8 alanda 17 Neolitik Dönem mezarı tespit edilip kazılmıştır (Mandryka ve diğerleri, 2021: 70). Aşağıda P.V. Mandryka ve arkadaşlarının derledikleri bu mezar kompleksleri ve tekil mezarlar hakkındaki veriler ele alınmış ve Cis-Baykal bölgesi Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri üzerinden değerlendirilmiştir.

4.3.3.1. Afontova Gora II Mezarları

Alan Krasnoyarsk şehrinde Nikolayevskiy Köprüsü yakınında Yenisey Nehrinin sol kıyısında yer alır. Burada farklı yıllarda pek çok araştırmacı tarafından kazılar yapılmıştır. Bulunan 5 mezardan 4'ü Neolitik Döneme tarihlenir. Mezar-1 1923-1924 yıllarında N.K. Auerbach, V.İ. Gromov ve M.M. Gerasimov tarafından keşfedilip kazılmıştır. Tamamı tahrip olmuş olan gömmeden kemik ve boynuz objeler ele geçmiştir. Mezar-2 1932'de A.F. Katkov ve V.G. Kartsov tarafından kazılmıştır. Buradaki iskeletin başı güneybatıya dönüktür ve mezara okra serpildiği ve bazı kemiklerin yandığı da rapor edilmiştir. 370 kadar süs objesi[13] ve bir figürin ele geçmiştir. Mezar-4 1937'de A.P. Okladnikov tarafından kazılmıştır. İskeletin başı doğuya nehrin aşağı akımına dönüktür ve burada da mezara okra serpildiği

[13] Muhtemelen boncuklardır

kaydedilmiştir. Bir figürin ve 4 adet alet ile Ust'-Byelaya tipi[14] bir keramik kap ele geçmiştir. Mezar-5 tamamen tahrip olmuş bir gömmedir Krasnoyarsk Yerel Kültür Müzesi tarafından 1977'de kazılmıştır. Bir kunduz dişi, 50 süs objesi ve bir adet alet ele geçmiştir (Okladnikov, Vdovin ve Makarov'dan aktaran Mandryka ve diğerleri, 2021: 77).

4.3.3.2. Ust'-Bazaikha – "Bor" Mezar Kompleksi

Yenisey Nehri'nin sağ kıyısında Bazayha Nehri ağzının 200 m kadar batısında yer alır ve 1885, 1917 yıllarında İ.T. Savenkov tarafından kazılmıştır. Toplamda 7 mezar vardır bunlardan 6'sı Neolitik Döneme tarihlenir. 6 gömmeden toplam 7 iskelet ele geçmiştir. Gömmelerden 5'inde iskeletlerin başı batıya nehrin yukarı akımına dönüktür sadece mezar-6'deki tek iskeletin başı güneybatıya bakar. 3 gömmeden kömür ele geçerken 2 gömmenin de aralarında bir ateş alanı bulunmuştur. Az sayıda alet ve süs objesi ele geçmiştir (Savenkov ve Auerbakh'tan akataran Mandryka ve diğerleri, 2021: 74, 77-78).

4.3.3.3. Gremyachiy Deresi Mezarları

1959'da Z.K. Glusskaya tarafından bulunmuştur ve 2 mezardan toplam 7 iskelet ele geçmiştir bunlardan 5'i yetişkin 2'si çocuktur. 2 mezar da derenin ağzında, nehre paralel, oval formlu çukurlarla temsil edilirler. Gömmelerin üzerinde ateş izi görülür. Düzensiz kemikler halinde bulunan iskeletlerin başlarının doğuya baktığı tahmin edilir. Kunduz dişleri, figürinler, az sayıda alet ve 416 adet süs objesi[15] bulunduğu rapor edilmiştir (Glusskaia'dan aktaran Mandryka ve diğerleri, 2021: 77).

4.3.3.4. Diğer Tekil Mezarlar

1955'te Z.K. Gluzkaya Sosnobıy Adası'nın karşısında Yenisey Nehrinin sol kıyısında bulunan çocuk yaz kampı alanı içinde bir adet Neolitik Dönem mezarı

[14] Bkz. beşin bölüm "5.5.1.3. Ust'-Byelaya Keramikleri"
[15] Muhtemelen boncuklardır.

keşfetmiş ve kazmıştır. Bulunan tek iskeletin 30-35 yaşlarında bir kadına ait olduğu belirtilmiştir. Bu alanın biraz kuzeyinde tam yeri bilinmeyen bir mağara mezarı bulunmuştur. 12-13 yaşlarında bir çocuğa ait olan gömmede iskelet sırt üstüdür ve başı güney yönündedir. Tatlısu yumuşakçası kabuklarından bir kolye ve alageyik dişinden bir pandantif ele geçmiştir. Bu bölgenin 10 km kadar batısında K.V. Gorçakovsky tarafından kazılmış yine bir başka mağara mezarı bulunur (Gluskaia ve Alekseyev'den akataran Mandryka ve diğerleri, 2021: 78).

Gremyaçi Deresi mezarlarının olduğu alanın yaklaşık 1.5 km batısında Udachnı-14 gömmesi bulunur. 9-10 yaşlarında bir çocuğa aittir. Sırt üstü pozisyonda olan iskeletin başı batıya dönüktür. Kısmen tahrip olmuştur. Okra kullanımı ve ateş izleri vardır ele geçen eserler sadece iki adet kunduz dişi ve iki adet dilgicik ile bir alageyiğe ait kemik parçasıdır. Mezarın radyokarbon tarihi GÖ kal. 5.385-5092'dir (MÖ. 3.385-3.092) (Mandryka ve diğerleri, 2021: 77-78).

1894 yılında tahminen Yesaulovka Nehri yakınındaki Perevozinskiy alanında V.V. Peredolskiy tarafından kazılan bir mezarda 3 iskelet ele geçmiştir ve detaylı bilgileri yoktur (Peredolskiy'den aktaran Mandryka ve diğerleri, 2021: 74).

4.3.3.5. Yenisey Havzası Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

Üzerlerinde taş bir yapı bulunmayan mezarların bilinen çukur formları ovaldir. Anlaşılabilen iskelet pozisyonlarının ise sırt üstü olduğu görülür. İskeletlerin baş yönlerinde baskın yön batı ve güneybatıyken (Yenisey'in yukarı akımı) daha az oranda doğu (Yenisey'in aşağı akımı) ve bir örnekte de güney yön görülür.

Bazı mezarlarda okra lekeleri bulunmuştur, ateş uygulamasına dair izler ise mezarların üzerinde ve aralarında görülen yanma izleridir. Bir iskelet ise kısmen yanmıştır.

P.V. Mandryka ve arkadaşları bu mezarları Kuzey Angara bölgesinde Angara Nehrindeki Sosnovıy Adası'nın kuzey ucundaki Sosnovıy Burnu'nda bulunan 8 mezarla ilişkilendirmiştir (Mandryka ve diğerleri, 2021: 80). Bu mezarlardan 5 tanesi kuzey-güney yönlü bir sıra düzeni içinde başları doğuya bakacak şekilde konumlandırılmıştır ve tespit edilebilenlerin sırt üstü pozisyonda oldukları görülür.

Mezarların bazılarında ateş ve okra uygulaması görülür. Bulunan ölü hediyeleri arasında keser, bıçak ve içbükey dipli üçgen formlu ok uçları; kemikten zıpkın uçları, iğneler ve iğnelik ile yabandomuzu dişlerinden süsler, geyik dişinden pandantifler, misk geyiği dişleri gibi END için tipik eserler vardır. Radyokarbon analizlerine göre alan END'in sonlarına tarihlenmektedir. Bir toynaklı kalıntısından elde edilen tarih GÖ kal. 7.156 - 6.898'dir (Saval'yev ve diğerleri, 2020: 6, 8, 11-12, 14, 17, 19, 21).

Yenisey Havzası Neolitik Dönem mezarlarında özellikle okra ve ateş uygulamalarının olması ve iskeletlerin çoğunlukla Yenisey'in yukarı akımına yönlendirilmiş olmaları onların Cis-Baykal'ın GND İsakovo Kültürü ile kıyaslanabilir nitelikte olduklarını göstermektedir. Kısıtlı bir bölgede bulunan az sayıdaki gömmeden yeterli verinin de elde edilememesi bu mezarlarla ilgili daha detaylı bir yorumu şimdilik imkânsız kılmaktadır.

4.4. ENEOLİTİK VE TUNÇ DÖNEMLERİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Bu başlık altında birbirlerinden farklı iskelet pozisyonları üzerinden ayrılan iki ölü gömme geleneğinden bahsedilecektir. İlki Eneolitik ve ETÇ içinde görülen Glazkovo Kültürüne ait gelenektir diğeri ise Tunç Çağında bölgede görülmeye başlanan ve Şumiliha mezar grubu olarak adlandırılan gelenektir.

4.4.1 Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo Kültürü Mezar Kompleksleri (GÖ. 4.500-3.500 – MÖ. 2.500-1.500)

Lena ve Yenisey Havzaları arasında kalan bölgenin Neolitik Dönem kültürlerinin devamlılığını anlayabilmek adına ele alınan Eneolitik/ETÇ Glazkovo Kültürüne ait mezar kompleksleri Cis-Baykal'daki dört alt bölge olan Angara Nehri ve Yukarı Lena Havzaları, Güney Baykal ve Ol'hon Bölgelerinde yayılmıştır. Çalışmada en az mezarın yer aldığı Güney Baykal Bölgesi hariç diğer üç bölgedeki mezar komplekslerinden bu kültürü en iyi temsil edenleri incelenmiştir (Harita-11).

4.4.1.1. Güney Angara Bölgesi Glazkovo Mezarları

4.4.1.1.1. Şumiliha Mezar Kompleksi

Konumu: İrkutsk Oblastının Usol'sky bölgesinde İrkutsk şehrinin 76 km kuzeybatısında yer alır. Byelaya Nehrinin Angara Nehri ile birleştiği yerde bulunan alanın Bratsk Barajı su tutmadan önce nehirden 4-6 m yüksekte olduğu bilinir. Angara Nehri kıyısı boyunca 1 km uzanan mezar kompleksi günümüzde Bratsk Barajı suları tarafından dönemsel taşkınlara maruz kalmaktadır (Goryunova 1981: 7).

Tarihçesi: Eski adı Ust'-Byelaya II olan alan ilk defa 1972'de İDÜ'den N.A. Savel'yev başkanlığında yapılan bir yüzey araştırmasında keşfedilmiştir. Aynı yıl baraj yapımı dolayısıyla kurtarma kazısı başlatılmış ve 1973'te sona ermiştir. Bulunan 45 mezardan 10'u baraj suları dolayısıyla tahrip olmuştur. 1977'de SSCB Sibirya Kolunun Tarih, Felsefe ve Filoloji Enstitüsü tarafından 3 mezar daha bulunmuştur. Takip eden yıllarda periyodik olarak ziyaret edilen alanda 1986 ve 1999 yıllarında birer mezar daha keşfedilmiş ve toplam 50 mezar saptanmıştır (Goryunova 1981: 3,7; Goryunova 2002: 5).

Mezar yapıları: 50 mezardan 44 adedi Tunç Çağına tarihlenmektedir. Bunlardan 3 tanesi Glazkovo Kültürü'ne ait kabul edilir (mezar-12, 26, 27). Bu 3 mezarın yapıları Ol'hon bölgesi Glazkovo mezarlarıyla benzer şekilde taş döşemeli gömmelerdir. Çukur derinlikleri 12-21 cm arasındadır (Goryunnova 2002: 11, Goryunova, 1981: 9, 12).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Üçü de 5, 6 ve 12-13 yaşlarında çocuklara ait olan iskeletlerin hepsi sırtüstü pozisyonda başları güney ve güneybatı yönüne yani Angara Nehrinin yukarı akımına dönüktür (Levha 4.4-1a 1; Levha 4.4-1b 1). (Goryunova, 2002: 11; Goryunova, 1981: 9, 12).

Ölü hediyeleri: Mezar-26'dan düz dipli yaprak formlu 3 ok ucu bulunmuştur (Levha 4.4-1a 2-4). Mezar-27'de 3 adet geyik dişinden pandantif ve kemikten düz bir disk de ele geçmiştir (Levha 4.4-1b 2-5). Mezar-12'de ise sadece bir adet kemik iğnelik bulunmuştur (Goryunnova, 2002: 11; Goryunova, 1981: 9, 12).

Radyokarbon verileri: Mezar-12'nin radyokarbon tarihleri GÖ. 4.360±70 ve 4.020±50'dir. Mezar-27'nin radyokarbon tarihi ise GÖ. 3.730±40'tır (Goryunova 2002: 11).

4.4.1.2. Ol'hon Bölgesi Glazkovo Mezar Kompleksleri

4.4.1.2.1. Hujir-Nuge XIV Mezar Kompleksi

Konumu: Bölgedeki en büyük ETÇ mezar kompleksidir. Maloye More'nin Ol'hon Adası'nın güney ucuna yakın Sarma Ol'honsk bölgesindedir. Baykal Gölü'ne akan Sarma Çayı'nın 3 km kadar güneybatısında bulunan sığ bir koyda yer alır. Koydan biraz içeride başlayan bir tepenin güneydoğu yamacında, Baykal Gölü su seviyesinden 16-30 m yükseklikte bulunan bir alanı kapsar. Açık, yarı kurak ve otlarla kaplı bir manzaraya sahip olan kompleks yaklaşık 200 m x 30 m ebatlarında bir alana yayılmıştır (Levha 4.4-2a) (Weber ve diğerleri, 2007: 14-15, 217; Kungurova ve diğerleri, 2008: 44; Novikov ve diğerleri, 2006: 436).

Tarihçesi: Toplam altı sezon boyunca sürmüş olan kazılar ilk defa 1993'te O.İ. Goryunova tarafından kazılan 5 mezarla başlamış, daha sonra O.İ. Goryunova ve A.W. Weber başkanlığında 1997'de yeninden başlayan kazılar 2001'de tamamlanmış ve toplam 83 mezarın kazısı yapılmıştır (Novikov, 2007: 5; Wber ve diğerleri, 2007: 233, 239-240; Goryunova ve diğerleri, 2010: 4-6).

Mezar yapıları: Mezarların dağılımı kuzeybatı-güneydoğu doğrultuludur ve belirgin bir gruplaşma yoktur. Ancak birbirine paralel hizalanmış 3-6 arasında değişen sayılarda mezarlar saptanıştır. Tunç Çağı mezarlarının hepsi doğu-batı yönlüdür. Dörtgen formda olan çukurlar dayandıkları ana kayanın yüzeye yakın olması sebebiyle 60 cm'den daha derin değillerdir. Hepsinin üzeri günümüz yüzeyinde görülebilir durumdaki döşenmiş taşlarla kaplıdır (Levha 4.4-2b). Döşemeler oval veya yuvarlak formadır ve 4 m'ye kadar varan çaplara sahiplerdir. Mezar çukurlarının yarısı toprakla yarısı da üzerlerinde yer alan bu taşlarla doldurulmuştur. Tüm çukurların üzerinde çukuru kapatan iç yapılar vardır (Levha 4.4-3) (Weber ve diğerleri, 2006: 149; Weber ve diğerleri, 2007: 15-16, 218; Novikov ve diğerleri, 2006: 436; Goryunova ve diğerleri, 2010:).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletler sırt üstüdür ve başları batı/güneybatı yönündedir (Levha 4.4-3). İskeletlerin bazılarında kısmi kremasyon görülür. Bu yanma izlerinin çoğunlukla bedenin üst kısmında veya kafatasındadır. Bu ateş izleri 83 mezardan 17'sinde bulunur. Bunlardan 11'i tekli 6'sı çoklu mezardır ve çoklu mezarlardaki tüm bireyler bu ateşten etkilenmiştir. Mezarların 15'inde kayın ağacı kabuğuna rastlanır ki muhtemelen bedenler bu kabukla sarılmıştır. Kayın kabuğu bulunan bu mezarlardaki iskeletler daha tüm ve eklemli bulunmuştur (Wber ve diğerleri, 2007: 219, 223, 229, 253).

Ölü hediyeleri: Taş aletler arasında büyük çift yüzlüler ve ok uçları, kompozit aletlere ait dörtgen formda geçmeli çift yüzlüler, yeşil nefritten baltalar, keser ve bıçaklar ve çeşitli taşlardan dilgi ve yongalar vardır (Levha 4.4-5). Taş aletlerin detayına baktığımızda 79 mezardan toplam 366 taş eserin ele geçtiğini görürüz. Bunların 345 tanesinin işlevi tanımlanabilmiştir (Levha 4.4-6a, 6b). Jasper, mikrokuvartzit, kuvartz, çakmaktaşı ve nefrit en sık kullanılmış malzemelerdir (Kungurova ve diğerleri, 2008: 51-55; Novikov, 2007: 16). Kemik ve boynuz objeler ile organik malzemeler ise açkılayıcılar, zıpkınlar, mızrak uçları, biz ve iğneler ile alageyik ve köpek dişinden pandantiflerdir (Levha 4.4-4 3,6-7) (Novikov, 2007: 16). Ele geçen metal buluntular bakır ve tunçtan bıçaklar, iğneler ve halkalar ve bileziklerdir (Levha 4.4-4 1-2,4,5). Diğer buluntu gruplarından süsler arasında kaolinitten boncuklar, beyaz nefrit ve kalsitten halka ve diskler görülür (Levha 4.4-4 8-11). Nefrit halkalar ve diskler baş ve göğüs hizasında bulunurlar. 18 adet bulunan bu objelerin baş bölgesinden ele geçen ve daha küçük boyutlarda olanlarının başlıklara dikilmiş olabileceği düşünülmektedir. Göğsün üstünde ve bazen de hemen yanında bulunan halkalar ise boyunda asılı veya bir muhafaza içinde kişinin yanına bırakılmış ya da kıyafetin göğüs bölgesine dikilmiş olabilecekleri düşünülür (Goryunova ve Novikov, 2018: 35-36; Novikov, 2007: 16). Bulunan keramikler ise mezar-16-17 ve 28'de bulunmuştur. Mezar-16 ve 17'de yalnızca keramik parçaları bulunmuştur. Mezar-28'de bulunan tüm kap 16 cm yüksekliğe ve 12 cm ağız çapına sahiptir. Glazkovo Kültürü'nün tipik çok büyük, olmayan ağız kenarı üzerindeki çentikler ve sık dişli tarak batırmayla yapılmış diyagonal hatlarla yapılmış kafes motifiyle bezelidir bir kaptır (Levha 4.4-4 12) (Goryunova ve diğerleri, 2010: 193).

4.4.1.2.2. Kurma XI Mezar Kompleksi

Konumu: Hujir-Nuge XIV mezar kompleksinin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda Maloye More kıyısında yer alır. Buradaki Kurma kamp alanının 500 m kuzeydoğusundadır. Alan kıyıdan yükselen dağların güneydoğu yamacındadır. Buradaki mezarlar 200 m boyunca güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu bir yayılım gösterir. Baykal Gölü'nün su seviyesinden 6-16 m yüksektedirler (Levha 4.3-27a) (Weber ve diğerleri, 2006: 157; Weber ve diğerleri, 2012: 3, 209).

Tarihçesi: Buradaki ilk kazı 1994'te A.V. Harinskiy tarafından yapılmış ve sadece bir mezar kazılmıştır. Daha sonra O.İ. Goryunova ve A.W. Weber başkanlığında 2002 ve 2003'te 25 mezarın daha kazısı yapılarak alan tamamlanmıştır.

Mezar yapıları: Alanında coğrafi olarak birbirinden ayrı duran iki mezar grubunun olduğu görülür. 18 mezarın oluşturduğu ilk grup yamacın daha alt kısımlarında küçük bir tepenin üzerindedir. Birbirlerinden ayrık olarak duran mezarların sadece dört tanesi bir grup oluşturacak şekilde hizalanmıştır. Tunç Çağı mezarlarının ikisi hariç hepsi güneybatı-kuzeydoğu yönlü dörtgen çukurlara sahiptir. Kalan ikisi yuvarlak çukurludur. İkinci grup Baykal Gölü su seviyesinden 18-32 m yüksektedir ve ilk grubun kuzey/kuzeybatı yönünde kalır. Toplam 8 mezardan oluşan grupta 2 adet ETÇ mezarı bulunur bunlardan biri güneybatı-kuzeydoğu yönlü ve dörtgenimsi formda diğeri ise yuvarlak çukurludur. Çukur derinlikleri yaklaşık 60-70 cm'dir ve dolgularında taşlara rastlanır. Hepsinde mezar üstü taş döşemeler mevcuttur (Levha 4.4-7a) (Weber ve diğerleri, 2006: 157; Weber ve diğerleri, 2012: 3, 8, 13, 215).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin başları güneybatıya dönüktür ve anatomik düzenini koruyan örneklerin hemen hepsi sırt üstü pozisyondadır. İki mezarda iskeletler sıkıca büzülmüş bir pozisyonda (*hocker*) yuvarlak formlu çukurlara gömülmüşlerdir. OTÇ/GTÇ'da Şumiliha Kültürü mezarlarında rastlanılan ve literatürde "oturur pozisyon" olarak anılan bu pozisyona Kurma XI'de ETÇ'da rastlanmıştır. Kazıcıları tarafından bu iki mezar Glazkovo Kültürü'ne atfedilmiştir (Weber ve diğerleri, 2012: 215). Kurma XI'deki Glazkovo mezarlarında ateş uygulamasına rastlanmamıştır ancak Glazkovo ölü gömme geleneğinde mezarlarında

çoğunlukla oldukça az miktarlarda okra kullanılmasına rağmen buradaki bazı mezarlarda iskeletlerin tamamını kaplayacak miktarda okra serpildiği görülür (Weber ve diğerleri, 2012: 214).

Ölü hediyeleri: Ele geçen eserler arasında taş aletlerde yeşil nefritten keser, balta ve bıçaklar, farklı malzemelerden ve formlarda taş ok uçları, çift yüzlüler (Levha 4.4-10); kemik ve boynuz aletlerde kemik iğneler, kemikten kaşıklar, çeşitli form ve boylarda mızrak uçları ve zıpkınlar bulunmuştur (Levha 4.4-8b; Levha 4.4-9b) (Weber ve diğerleri, 2012: 215).

Süsler arasında yeşil nefritten yarımay formlu bir pandantif, kaolinitten boncuklar, beyaz nefritten, aragonitten ve mermerden diskler (Levha 4.4-8a), beyaz nefritten halkalar ve alageyik, ayı ve yabandomuzu dişinden pandantifler bulunur (Levha 4.4-8b 7-14) (Weber ve diğerleri, 2006: 157-158; Weber ve diğerleri, 2012: 215).

Daha nadir bulunan kült objeler arasında ise içinde bir antropomorfik figürün bulunduğu halka şeklinde bakır bir madalyon (Levha 4.4-7b), talktan yapılmış insan yüzü bezemeli kompozit olta iğnesi sapı, dövülerek yapılmış gümüş bir halka ve üzerinde kazıma izleri bulunan bir çocuk femuru bulunmuştur (Levha 4.4-9a) (Weber ve diğerleri, 2012: 215).

Radyokarbon verileri: ETÇ'da Kurma XI mezar kompleksi kalibre edilmemiş radyokarbon analizlerine göre yaklaşık GÖ 4.200 ve GÖ 4.000 tarihlerinde kullanım görmüştür (Weber ve diğerleri, 2012: 210-211).

4.4.1.2.3. Ulyarba Mezar Kompleksi

Mezar yapıları: Komplekste Glazkovo Kültürü ölü gömme geleneğine ait 21 adet mezar vardır (Levha 4.3-45b). Üzerinlerindeki taş yapılar oval ve yuvarlak formdadır. Halka şeklinde olan birkaç tanesi ise antik dönemde tahrip edilmiştir. Oval ve ovalimsi yapıların uzun çapları güneybatı/batı-kuzeydoğu/doğu yönlüdür. Dört tanesi istisna olarak kuzey/kuzeybatı-güney/güneydoğu yönlüdür. 5 mezarda çukurun üzerini kapatan yassı kayalardan iç yapılar bulunur. Dördünde ise çukurların ayak ve baş uçlarında büyük yassı kayaların dikine yerleştirildiği görülür. Çukurların

yönleri de güneybatı/batı-kuzeydoğu/doğudur eksenlidir. Mezarların büyük çoğunluğunun derinliği 25-60 cm. arasındadır (Goryunova, 2002: 15).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: 16 iskelet sırtüstü, 9 iskelet sırtüstü dizler bükülü ve 1 iskelet de sağına dönük ve dizleri bükülü olarak yerleştirilmiştir. İskeletlerin baş yönleri batı/güneybatıdır (Levha 4.4-11). Mezar-3'te hem sırtüstü dizler bükülü hem de yana dönük dizler bükülü pozisyonda iki iskelet vardır (Levha 4.4-11 3). Tekli mezarların sayısı 18 adetle baskındır. 2 adet üçlü, 1 adet de çiftli mezar vardır. Tekli mezarın hepsi yetişkindir, çocuklar hep bir yetişkinle birlikte gömülmüşlerdir. Mezarların dördünde taş döşemelerin altında ateş izlerine rastlanır (mezar-3, 29, 34 ve 35). Mezar-6, 8 ve 10'da kemikler ve çukurların dibi okrayla kaplıdır. Mezar-16'da da okra lekeleri görülür (Goryunova, 2002: 15-18).

Ölü hediyeleri: Soyulan tek mezar hariç hepsinden eserler ele geçmiştir nicelik ve nitelik bakımından ise farklılaşmalar görülür. Bulunan eserler baş ya da *pelvis* bölgesinde kümeler halinde ele geçmişlerdir. Muhtemelen buralara bir çanta içerisinde konmuşlardır. Tunç eserler sadece 6 mezardan ele geçmiştir (mezar-2, 3, 10, 19, 35, 38). Bu tunç eserler olta iğnesi, kıvrık döküm bir levha, bir iğne ve üzerinde delik bulunan bir tunç alet parçasıdır (Levha 4.4-12a 1. 22-24). Taş buluntulardan bazıları yeşil nefritten perdahlı balta ve keserler, yaprak biçimli çift yüzlü bıçaklar, yeşil nefritten perdahlı bıçaklar (Levha 4.4-12a 2. 1-2, 5-9), yaprak ve defne biçimli çift yüzlü mızrak uçlarıdır (Levha 4.4-12a 1. 26-27). Bunların yanında dip kısmı yuvarlak veya hafif içbükey üçgenimsi ok uçları baskın olmak üzere saplı, elmas kesitli, konkav ve eğri dipli ok uçları da bulunmuştur ve bunlarla birlikte ok sapı düzleştiriciler de sıkça ele geçmiştir (Levha 4.4-12a 1. 1-20). Ön kazıyıcılar, deliciler, mika şistten disk biçimli kazıyıcılar ele geçen diğer taş aletlerdir. Ayrıca geçmeli bir kompozit alete ait 15 adet çift yüzlü dilgi de bulunmuştur (Levha 4.4-12a 10). Bulunan organik malzemeden aletler ise iğnelikler ve iğneler (Levha 4.4-12b 1. 8-9, 2. 4), uzun saplı kaşıklar (Levha 4.4-12b 1. 12), açkılayıcılar (Levha 4.4-12b 2. 7), mızrak uçları ve deliciler, dip kısmı kovanlı çift yanı dişli zıpkınlar ve elmas kesitli ok uçlarıdır (Levha 4.4-12b 1. 8, 10-11, 2. 3, 5-6, 8-10; Levha 4.4-13a) (Goryunova, 2002: 18-19).

Süsler ise çoğunlukla göğüs ve bel bölgesinde bulunan ve hepsi açık renk nefritten ve kalsitten yapılan disk ve halkalardır. Ayrıca hayvan dişinden pandantifler de bulunmuştur (Levha 4.4-12b 1. 1-6; 2. 2) (Goryunova, 2002: 18-19).

Mezarların 5'inden hayvan kemikleri ele geçmiştir (mezar 2, 16, 19, 35, 36). Bu faunal kalıntılar köpek iskeletleri, tilki ve kurt çeneleri, kunduz ve misk geyiği dişleri, bir balık omuru ve kuş ve yaban tavşanı kemikleridir. Yaban tavşanına ait bulunan ayak kemikleri anatomik olarak düzenlidir (Goryunova, 2002: 19).

4.4.1.2.4. Sarminskiy Burnu Mezar Kompleksi

Konumu: Tunç Çağına tarihlenen 13 mezar iki seki benzeri çıkıntılı bir alan üzerinde kümelenmişlerdir. Yamacın en üstünde kompleksin bittiği yerde 2 adet çocuk mezarı veya temsili mezar vardır. Bu mezarlar literatürde Geç Glazkovo mezarları olarak geçerler (Goryunova, 2002: 27).

Mezar yapısı: 13 mezar da oval formdaki taş döşemelerin altındadırlar (2, 4, 9-10, 12-13, 21, 25-28, 32-33). Döşemeler tabakalarca dizilmiş yassı kayalardan oluşur. 7 mezarın ortası antik dönemde tahrip edildikleri için açıktır ve halka görünümündedirler (2, 9-10, 13, 21, 25, 28). Taş döşemelerin yönleri ise farklılık gösterir 7'si güneybatı-kuzeydoğu, 2'si doğu-batı ve 4'ü kuzeybatı-güneydoğu yönlüdürler. Hemen tüm mezarlarda gömü çukuru üzerinde yassı kayalardan iç yapılar vardır. Mezar-10'da ayakucunda bir adet dikili yassı kaya bulunur. Mezar-25 ve 26'da çukurun duvarları yassı kayalarla kaplıdır ve çukurun dibinde de taş levhalara rastlanır (Levha 4.4-13b). Çukur derinlikleri günümüz yüzeyinden 40-60 cm'dir. Çukurlar oval biçimlidirler ve güneybatı/batı-kuzeydoğu/doğu yönlüdürler, sadece 3 mezar kuzeybatı-güneydoğu yönlüdür (Goryunova 2002: 27-28).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Tüm mezarlar teklidir. Pozisyonlarda da birlik görülür, hepsi sırtüstüdür ve başları güneybatıya dönüktür. Sadece bir mezarda baş batıya dönüktür. Takrip olmamış üç mezarın içinde iskelete rastlanmaz. Bu mezarların çukurlarının küçük olması (1-1.2x0.60 m) bunların en fazla 1 yaşlarında olan çocuklara ait olabileceğini düşündürür veya temsili mezarlar da olabilirler. Bunların yönleri de kuzeybatı-güneydoğu olarak diğerlerinden farklıdır. Sarminskiy Burnunda çocuklar yetişkinlerden ayrı olarak gömülmüşlerdir. 4 mezarda ateş izleri

görülür. Bunlardan ikisinde bu izler taş döşemelerin altında kül lekeleri olarak görülürken diğer ikisinde bireylerin kemiklerinin de yandığı görülür (Goryunova 2002: 27-28).

Ölü hediyeleri: Eşlik eden hediyeler başın yakınında, bedenin üst kısmı veya *pelvis* hizasında yine bir çanta içinde bırakıldıklarını gösteren sıkışık kümeler halinde bulunmuşlardır. Tek metal buluntu bakır bir bıçak parçasıdır (Levha 4.4-14b 2). Taş aletlerde yeşil nefritten perdahlı balta ve keserler, levha biçimli ön kazıyıcılar, yeşil nefritten perdahlı bıçaklar, yaprak biçimli hafif dışbükey dipli bir ok ucu, çakmaktaşından deliciler, çift kenarlı ve yatay düzeltimli yongalar, çakıltaşı ve levha yongaları bulunur (Levha 4.4-14a 1. 2-3; Levhaa 4.4-14b 1, 3-8). Kemik ve boynuz eserlerde dip kısmında bağlama çıkıntısı olan tek kenarlı zıpkınlar, tek parça olta iğnesi, hacimli kepçeli ve uzun saplı bir kaşık, iğneler ve bir mızrak ucu bulunur (Levha 4.4-14a 1. 1, 2. 2, 5, 8; Levha 4.4-14b 9-11). Süsler ise açık renkli nefritten diskler ve geyik dişlerinden pandantiflerdir. Ayrıca yarımay formlu yeşil nefritten bir pandantif ile balık formlu başka bir pandantif de ele geçmiştir (Levha 4.4-14a 2. 6-7, 9-11). İki mezarda ise bir turna balığı çenesi ve bir tane de tavşan ayağı bulunmuştur. Tavşan ayağı anatomik düzenindedir (Goryunova 2002: 28).

Radyokarbon verileri: Burada 5 radyokarbon tarihlendirmesi yapılmıştır mezar-33 GÖ. 6.520 ±130 ve GÖ. 4.240 ±120, mezar-13 GÖ. 4.740 ±70, mezar-21 GÖ. 4.140 ±55, mezar-12 GÖ. 3.960 ±50, mezar-10 GÖ. 3.710 ±50. Elde edine tarihler arasında geniş bir aralık olsa da envanter benzerliği ve gömmelerdeki düzenlilik bunların aynı dönemde yapıldıklarını düşündürmektedir (Goryunova 2002: 29).

4.4.1.3. Yukarı Lena Havzası Glazkovo Mezarları

Yukarı Lena Havzasında Glazkovo mezarları bulunan ve en iyi çalışılmış iki kompleks Ust'-İlgin ve Verholensk mezar kompleksleridir (Levha 4.4-18; Levha 4.4-19). İkisinde de ondan fazla Glazkovo gömmesi bulunur. İki alan da genel özellikleri bakımında benzerdir. Çalışmamızda detaylı bilgilerine ulaşılabilen Ust'-İlgin kompleksini ele aldık.

4.4.1.3.1. Ust'-İlgin Mezar Kompleksi

Konumu: Alan İrkutsk Oblastı'nın Jigalovski Bölgesinin içinde kalır. Lena Nehri'nin sol kıyısında yer alan kompleks Jigalovo kasabasından Lena Nehri'nin akış yönünde 30 km uzaklığında ve Ust'-İlga köyünün 600 m güneyindedir. İlga Nehri ile Lena Nehrinin birleştiği noktada yerel adı Strelka olan bir burnun sağ tarafında bulunur. Mezarlık su seviyesinden 10-12 m yüksekteki bir sekinin yamacındadır. Burası aynı zamanda İlga Nehri ağzının sağ kıyısının kuzeydoğu ucundadır. (Peskov ve diğerleri, 2016: 19; Uvarov, 2009:145)

Tarihçesi: Alandaki ilk kazılar 1930 ve 1941'de A.P. Okladnikov tarafından yapılmış ve Glazkovo Kültürü'ne ait 2 gömme açılmıştır, 1989-1992 arasında İrkutsk Bölge Müzesinden A.İ. Uvarov ve V.S. Nikolayev tarafından alanda yeniden çalışmalar yapılmıştır ve 15 Glazkovo mezarı daha açılmıştır. Son çalışmalar ise 2014'te S.A. Peskov ve V.S. Nikolayev tarafından yapılmıştır (Peskov ve diğerleri, 2016: 19).

Mezar yapıları: Alanda toplam 17 Glazkovo mezarı tespit ediliştir. Gömmelerin hepsi yassı taşlardan yapılmış oval formlu taş yapılara sahiplerdir. Çukurların üzerinde mezar içi yapılar bulunmamıştır. Çoğunun konturları belirsizdir. İskeletlerin yönü Lena Nehri'ne paraleldir. Mezarlar yamaç boyunca 4 sıra halinde düzenlenmişlerdir. En aşağıdaki mezar sırası (mezar-13-15) iskelet yönü bakımından üsttekilerden farklıdır. Oldukça fazla tahrip olmuş olsalar da iskeletlerin ayakları Lena'ya dönük olarak konumlandıkları anlaşılır (kuzeybatı-güneybatı). Mezar-1, 2, 3, 4 ve 11'de taş yapılar görülürken diğerlerinde mezar döşemeleri ve iskeletler akıntı yüzünden deforme olmuştur. Çukur derinlikleri tahrip olmuş olanlarda 30-40 cm iken diğerlerinde günümüz yüzeyinden 40-70 cm olarak ölçülmüştür (Uvarov, 2009: 145-146, 148).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: Anatomik olarak dizili olan iskeletlerin sırtüstü oldukları görülür ve başları Lena'nın aşağı akım yönüne dönüktür. Mezar-5 istisna olarak tam tersi yöndedir. Pozisyonlarda farklı olanlar da vardır. Mezar-4'te yer alan çift (kadın ve erkek) birbirlerine dönük büzülmüş (*hocker*) pozisyondadır. Mezar-7'de iskeletin kafatası eksiktir ve büzülmüş (*hocker*) pozisyondadır. Mezar-10 ise sırtüstü ve dizleri bükülü haldedir ve içinden hiç hediye ele geçmemiştir. Mezar-5

ise sırtüstüdür fakat Lena'nın akımının tersi yönündedir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere mezar-13-15'teki bireyler ayakları Lena Nehrine dik olacak şekilde sırtüstü pozisyondadırlar. Tekli gömmeler baskındır sadece mezar-4 ve 14'te çift birey bulunmuştur. Mezar-7'deki iskeletin ise kafatası bölgesinde kısmi bir yanık izi görülür (Uvarov, 2009: 146).

Ölü hediyeleri: Ele geçen metal objeler bakır bir iğne, bakır rulolardan tüpler, tunçtan dörtgen levha görünümlü bıçaklar ve olta iğnesidir. Taş eserler üçgen formlu ok uçları, yeşil nefritten balta ve bıçaklar, çakmaktaşından kazıyıcılar ve düzeltimli levhalardır. Süsler arasında beyaz nefritten (Levha 4.4-16a 1-2; Levha 4.4-16b 1) ve mermerden halkalar, yarımay formlu iki pandantif (Levha 4.4-16b 2-3), prifilitten ve sedeften boncuklar, bulunur. Kemik ve boynuz eserler kemikten kama biçimli mızrak uçları, kompozit dilgi geçmeli uçlar, kemik bizler, kemikten bir kaşık, açkılayıcılar, kemik iğneler ve iğnelik ile işlenmemiş boynuzlardır (Uvarov, 2009: 146; Peskov, 2017: 21-23). Ayrıca A.P. Okladnikov'un kazdığı bir gömmede uzun dörtgen formlu kemik levhalardan oluşan bir zırh da bulunmuştur (Levha 4.4-15). Kemik objeler içinde dikkat çeken bir eser insan yüzü formundaki figürindir (Levha 4.4-16b 10) (Peskov, 2017: 24-26, 29)

Ele geçen hayvan kemikleri samur çeneleri ve iskeletleri ve kurt pençesi, yabandomuzu dişi, kunduz dişleri, porsuk ve tavşan kemikleridir. İlginç bir buluntu mezar-5'teki iskeletin *pelvis* kemiklerinin altında bulunan kemik kaşığın içerisindeki 28 adet samur azı dişidir. Ayrıca geyik ve ayı azı dişlerinden pandantifler (Levha 4.4-16b 5-9) ve bir kahverengi ayı parmak kemiği de bulunmuştur (Uvarov, 2009: 147; Peskov, 2017: 29).

A.P. Okladnikov'un kazdığı iki gömmeden kermaik parçaları ele geçmiştir. Tümlenen bir örnek 20 cm yüksekliğindedir ve ağız çapı yaklaşık 15 cm'dir. Yuvarlak dipli kabın ağız kenarı kısmen düzdür. Gövdesinin ortasında bulunan bir çıkıntıda yatay bir ip deliği bulunur. Ağız kenarının bu ip delikli tutamağa bakan kısmında ağız kenarı dışa çekiktir ve iki ip deliği daha vardır. Kabın dış yüzeyi ip baskı izleriyle kaplıdır. Bu izlerin üzerinde örülmüş bir ipi tasvir eden şeritler birbirini kesen hatlarla kabı aşağıdan yukarıya dolanır. Kabın ağız kenarının dışında çentiklerden bir sıra bezeme bulunur (Levha 4.4-17) (Peskov, 2017: 28).

4.4.1.4. Glazkovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

Glazkovo Kültürü mezarları hem Serovo hem de Kitoy Kültürü mezarları ile aynı alanlarda bulunurlar. Mezarların hepsi çapları 5 m'yi bulan yuvarlak veya oval formlu güçlü taş yapıların altındadır. Mezarlardan bazıları orta boyutlu komplekslerde bulunmalarına karşın yan yana sıralı gruplar halinde düzenlenmişlerdir. Mezar içi yapılara ise her gömmede rastlanılmamıştır. Mezarlarda dikkat çeken bir diğer nitelik ise az sayıda mezarda gördüğümüz ayak ve baş uçlarında dikine yerleştirilmiş büyük yassı kayalardır. Ayrıca Angara Nehri havzasında Glazkovo (Kayskoy Gora) alanı dışında Lenkovka Pad' gibi bazı alanlarda mezar çukurunun iç duvarlarının büyük yassı taşlarla kaplandığı ve üzerinin de yassı taşlarla örtüldüğü mezar yapıları da vardır (Levha 7.7-6b) (Okladnikov, 1974: 300)

Glazkovo mezarlarına ait ilk kazıları yapan M.P. Ovçinnikov'un makalesinde Glazkovskaya Kilisesinin yakınında kazdığı bir mezarı anlatırken üzerindeki taş döşemeden ve mezar çukurunun yanlarının kumtaşı levhalarla kaplanmış ve üzerinin de aynı şekilde kapatılmış olduğundan bahseder. M.P. Ovçinnikov bu mezar yapısını taş bir kutuya benzetmiştir (Okladnikov, 1974: 31). Onun bu tanımı tüm Glazkovo mezarlarının yapısını yansıtmamakla birlikte plaka taşlardan yapılan ve özellikle Geç Tunç Çağında Minusinsk Havzasında Karasuk Kültürü için tipik olan bir mezar yapısı geleneğinin Glazkovo Kültürü içindeki örneklerindendir. Bu bize Tunç Çağı kültürleri arasındaki bağlantıları göstermektedir ki altıncı ve yedinci bölümlerde bu konunun detaylarına değinilecektir.

İskeletlerin baskın pozisyonu sırt üstüdür az oranda sırt üstü dizler bükülü ve daha az oranda yana dönük dizler bükülü ve "oturur" (veya sıkıca büzülmüş, *hocker*) pozisyonları da görülür. İskeletlerin başları Angara ve Lena Nehirlerinin akış yönü ile ilişlikilidir. Yukarı Lena havzasındaki iskeletlerin çoğu Lena Nehrinin aşağı akımına dönük iken Angara Havzasındaki çocuk mezarlarında başlar Angara'nın yukarı akımına bakmaktadır. Angara Nehri'nin aşağı akımına dönük iskeletlerin ise daha baskın olduğunu biliyoruz. Güney Baykal'da Şamanka II mezar kompleksinde bulunan 12 Tunç Çağı mezarı içinde Glazkovo mezarlarında da baş yönü kuzey veya kuzeybatıdır (Weber ve diğerleri, 2021: 5). Ol'hon bölgesindeki iskeletlerin

başlarının baskın olarak güneybatı yönlü olması ise dikkat çekicidir. Güneybatı yönü Maloye More bölgesi için Angara Nehrinin Baykal Gölü'nden çıktığı ağzın yönüdür. Angara Nehri Baykal Gölü'nden boşalan tek akarsudur dolayısıyla yüzlerce nehrin doldurduğu Baykal Gölü de aslında Angara Nehriyle Yenisey Nehrine doğru akmaktadır. Tunç Çağı insanlarının bölgeler arası etkileşimleri üzerinden görebildiği üzere son derece harekteli bir yaşamlarının olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Angara Nehri'nin bu özelliğini fark etmiş olmaları olasıdır. Bu bakımdan mezarlarda yön seçiminde gözetilen yine Angara Nehriyle akmakta olan suyun yönü olabilir. Benzer bir duruma Şamanka II'deki Glazkovo mezarlarının yönlerinde de rastlanmaktadır. Ol'hon Bölgesindeki bu farklı baş yönünün gerekçesi için bölge arkeologlarınca henüz net bir yorum yapılmamıştır ancak etnografik veriler üzerinden de yorumlanabilecek bir konudur ki bu bölümün son kısmında bu konu hakkında kısaca bazı veriler derlenmiştir.

Ritüel uygulamalarında dikkat çeken özellikle Ol'hon Bölgesindeki bazı komplekslerde (Ulyarba, Sarminskiy ve Kurma XI) okranın lokal lekeler dışında hem çukur tabanını hem de iskeletlerin tamamını kaplayacak oranda serpilmiş olmasıdır. Bir diğer uygulama mezar çukurlarının üzerinde yakılan ateşler ve bunun iskeletleri kısmen yakmasıdır. İskeletlerin kayın kabuğuna sarıldığı mezarlar da vardır ancak bir önceki dönem Serovo gömmelerindeki kadar sık değildir.

Glazkovo'nun belirleyici eserlerinin başında bakır ve tunç objeler gelir. Bu metal objeler arasında bıçak, tüp, iğne, olta kancası ve ince levhalar gibi buluntuların yanında Kurma XI'de bulunan madalyon gibi kült nesneler de bulunur. Taş aletlerde çift yüzlü mızrak uçlarının arttığı görülürken düz dipli üçgen formlu ok uçları Glazkovo Kültürü'nün karakteristik buluntuları haline gelir.

Glazkovo mezarlarının tanımlayıcı eserleri ise açık renkli nefritten halkalar ve disklerdir. Bu objeler Şumiliha mezarlarından da oldukça sık ele geçerler ki mermer ve kalsitten örnekleri Kitoy mezarlarında bulunan örnekler ile hem malzeme hem de iskeletlerin üzerinde bulundukları konum bakımından (baş ve gövde) benzerlik gösterir. Yukarıda kazı raporlarına göre derlediğimiz bilgilerde süs objesi olarak belirtilmiş olsalar da bu eserlerin bir kült objesi olduğu altınca bölümde belirtilmiştir.

Glazkovo ile Kitoy Kültürü karşılaştırıldığında benzerliklerin GND kültürlerinden daha fazla olduğu görülür. Bunları sıralarsak mezarların bazı

komplekslerde sıralı olarak hizalanması, baş yönü olarak Angara ve Lena Nehirlerinin akış yönünün gözetilmesi, bazı mezarlara bol miktarda okranın serpilmesi ve nefrit, mermer ve kalsitten halka ve disklerin bulunmasıdır. Ayrıca tek örnekle temsil edilmekle birlikte Yukarı Lena Bölgesindeki (Ust'-İlgin) kafatası olmayan iskelet de Kitoy Kültürünün belirleyici uygulamalarındadır.

Glazkovo mezarlarında bulunan ip delikli tutamaklara sahip keramiklerin ise benzerlerinin Serovo Kültüründe olduğu bilinmektedir (Levha 3.2-13 30-32;). Ust'-İlgin mezar kompleksindeki Lena'ya dik konumlu 3 gömmenin varlığı da dikkate alındığında Eneolitik/ETÇ için Kitoy ve Serovo Kültürlerine ait temel özelliklerin farklı bölgelerde çağdaş olarak görüldükleri söylenebilmektedir.

4.4.2. Şumiliha Mezar Grubuna Ait Mezar Kompleksleri

Oturur ya da sıkıca büzülmüş pozisyonda gömülme geleneği Cis-Baykal için yabancıdır. Ancak Cis-Baykal'ın komşu bölgelerine bakıldığında bu gömülme pozisyonunun Güney Transbaykal bölgesinde ve onun komşusu olan Kuzeydoğu Moğolistan'da uygulanan bir gelenek olduğu görülür ancak buradaki örneklerin çoğu kuşkusuz şekilde "oturur" pozisyondadır (Levha 4.5-1 3). Neolitik Dönem boyunca buradaki mezarlarda bu pozisyonla sıkça karşılaşılır hatta Tunç Çağında bölgede yayılan "Plaka-taş mezarlar"[16] ile birlikte görülürler (Lbova ve diğerleri, 2008: 139-140).

Bu mezarları Kazakistan topraklarında bulunan GTÇ Andronovo Kültürü[17] ile ilişkilendiren araştırmacılar da vardır (bu pozisyonda iskeletlere MÖ. 1. binde Andronovo'nun geç safhasında rastlanılmıştır). Ancak tarihler doğuya doğru gidildikçe gerilemektedir. Kuzeydoğu Moğolistan'da Çoybolsan yerleşimi yakınlarında bulunan Norovlin-Uul, Dzun-Ul'dzit ve Borun-Ul'dzit'te birer oturur pozisyonda mezara rastlanmıştır. Üç mezarda da okra yoğun olarak kullanılmıştır. Norovlin-Uul'daki gömmenin Glazkovo Kültürü ile çağdaş olduğu tahmin edilmektedir. Bu üç alanın dışında Çoybolsan'ın güneydoğusunda kalan Tamsak-

[16] İngilizce literatürde "*slab grave*" olarak geçen mezar türü büyük yassı taşlardan yapılmış kutu formlu mezarların adıdır.
[17] Yak. MÖ 2000 – 1300 (Güneri, 2018: 643).

Bulag kasabasına 7 km mesafedeki bir Neolitik Dönem yerleşiminde de oturur pozisyonda iki mezar daha bulunmuştur (Lbova ve diğerleri, 2008: 131-134, 139)

Transbaykal bölgesi Neolitik ve Tunç Çağı mezarlarını en geniş kapsamlı çalışmış araştırmacılardan biri olan E.D. Jambaltarova'nın dikkat çektiği bir konu oturur pozisyon ile sıkıca büzülmüş pozisyon arasında fark olabileceği ve Cis-Baykal ve Transbaykal bölgesindeki iskelet pozisyonlarının yanlış tanımlanmış olabileceğidir. Şu an için Şumiliha mezar grubunda gördüğümüz bir yanlarına sıkıca büzülmüş olan iskeletler Transbaykal'daki oturur pozisyondaki iskeletlerle aynı pozisyonda kabul edilerek tanımlanmaktadırlar (Goryunova, 2002: 6; Lbova ve diğerleri, 2008: 140).

Pozisyonun oturur veya sıkıca büzülmüş olduğu ayrımı dışında Şumiliha mezarları hakkında bir başka tartışma daha vardır. Şumiliha mezar kompleksini çalışan O.İ. Goryunova bu mezarları ölü hediyelerindeki tunç eserler üzerinden kesin bir şekilde GTÇ'na tarihlese de mezarların radyokarbon tarihleri kalibre edilmiş olarak Eneolitik-ETÇ'na denk gelmektedir. Şumiliha kompleksine ait AMS sonuçları yoktur ancak ele geçen eserler arasında Orta ve Geç Tunç Çağı Karasuk Kültürü[18] için tipik olan bir tunç balta dikkat çekicidir. Kapalı kalıp tekniğiyle yapılmış olan bu balta gelişkin bir teknoloji eseridir ve bölgeye yabancı bir buluntudur. Bulunan bu balta Seima-Turbino[19] tunç baltalarıyla da ilişkilendirilmiştir (Turkin ve Harinskiy, 2004: 152).

Tunç eserlerin dışında Şumiliha mezarlarında evcil hayvan kalıntıları da bulunmuş, keçi, koyun ve öküz kemiklerinden alet ve eserler de ele geçmiştir. Ayrıca Ulan-Hada IV mezar kompleksinde "oturur" pozisyondaki mezarlar üst üste yapılmış mezarların stratigrafisi bakımından en geç tabakada yer alırlar. Şumiliha alanından ele geçen tunç eserlerin kimyasal analizleri sonucunda yerli bakırın kullanıldığı ve kalaylı tunçların yanında arsenikli örneklerin ve saf bakırdan eserlerin de olduğu anlaşılmıştır. En erken mezarın radyokarbon tarihi GÖ kal. 5.640-5.104 arasıdır. G.V. Turkin ve A.V. Harinskiy bu mezarların Doğu Moğolistan ve Güney Transbaykal'dan bölgeye Eneolitik Dönemde geldiğini ileri sürmektedirler bu görüşlerini de bu tarihler dışında Transbaykal'da Tunç Çağında bu mezarlara hiç rastlanmamış olmasıyla desteklemektedirler (Turkin ve Harinskiy, 2004: 151).

[18] MÖ 1.500/1.400 – 1000/900 (Güneri, 2018: 127). (bkz. yedinci bölüm)
[19] MÖ. kal. 2.200-2000 (Marchenko ve diğerleri, 2016: 1) (bkz. altıncı bölüm)

Şumiliha mezarları bugün Tunç Çağına ait kabul edilmektedirler. Cis-Baykal'da varlık gösterdikleri tarih aralığı ise hala tartışmalıdır ve Şumiliha mezar grubu üzerine yapılmış detaylı bir çalışma henüz yoktur. Çalışmamızda Şumiliha mezar grubuna dâhil gömmeleri en fazla örneğe sahip olan Angara Nehri havzasındaki Şumiliha mezar kompleksi ve alt bir mikro bölge olduğu için Ol'hon Bölgesindeki Ulyarba mezar kompleksi üzerinden ele aldık. Bir sonraki başlık altında ise "oturur pozisyon"daki iskeletlerin detaylarına Kuzeydoğu Moğolistan örnekleri üzerinden yeniden değinilmiştir.

4.4.2.1. Şumiliha Mezar Kompleksi

Mezar yapısı: Mezarlar yuvarlak veya oval formlu, 50-70 cm derinlikte çukurludurlar. Hepsinin üzerinde taş döşemeler bulunur (Goryunova, 2002: 5).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskeletlerde dizler göğse kadar çekilmiş ve kollar dizlere sarılı haldedir (Levha 4.4-20 1). Hepsi tek birey içeren 28 mezardan 22 adedinde iskeletlerin yüzü Angara Nehrinin akış yönünde kuzey/kuzeydoğu yönlüdür diğer gömmelerde yüzler doğu, batı ve güneydoğu yönlerindedir. 6 mezarda ise okra lekelerine rastlanmıştır (Goryunova, 2002: 5).

Ölü hediyeleri: Eserler ayak veya *pelvis* yakınında bulunurlar. Sadece 7 mezardan metal buluntu ele geçmiştir bunlar tüpler, açık halkalar, levha bıçaklar ve çift taraflı kalıpla yapılmış bir kulaklı baltadır (Karasuk tipi). Taş eserler yeşil nefritten balta keserler ve bıçaklar, yaprak biçimli çift yüzlüler, mızrak uçları, yaprak biçimli ok uçları ve kompozit olta kancalarına ait saplardır. Kemik ve boynuz eserlerden tek ve çift taraflı zıpkınlar, düz veya hacimli kepçeli uzun saplı kaşıklar, mızrak uçları, tek parça kemikten olta kancası ve kazıyıcılar bulunur. Bunların dışında beyaz veya açık renkli nefritten ve mermerden halka ve diskler (Levha 4.4-20 2-5), geyik dişinden pandantifler ve kesilmiş yabandomuzu dişleri ve taş ve kemikten zoomorfik (ayı, sığın, yılan, tatlısu gelinciği ve gölge balığı) ve antropomorfik figürinler de ele geçmiştir (Goryunova, 1981: 7-16; Goryunova, 2002: 7).

4.4.2.2. Ulyarba Mezar Kompleksi

Mezar yapısı: Bu alanda 5 adet Şumiliha grubuna ait mezar bulunmuştur. Üstlerinde çoğunlukla yuvarlak formlu taş döşemeler vardır, ikisi antik dönemde soyulmuştur. Çukurları yuvarlaktır ve derinlikleri ise 70-100 cm'dir (Goryunova, 2002: 22).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskeletlerin bir yanlarına sıkıca büzülmüş oldukları raporlanmıştır. İki gömmede taş döşemenin altında ateş izi görülür. Hepsi tekli gömmedir. Mezar-33 ve 40'ta kemik ve ölü hediyelerinin üzerinde okra lekeleri vardır. (Goryunova, 2002: 22-23).

Ölü hediyeleri: Eserler çoğunlukla ayak hizasındadır. Metal buluntular tunç bir tüp parçası ve tunçtan küçük levhalardır. Taş aletlerden, yeşil nefritten perdahlı bir balta ve damla formlu bir alet, yaprak biçimli çift yüzlüler, dip kısmı oval uzun mızrak ucu, kompozit aletlere ait çift yüzlü geçmeliler, hafif konkav dipli uzun bir ok ucu, bir ön kazıyıcı ve kenar düzeltimli bıçaklardır. Kemik aletler arasında düz kepçeli bir kaşık parçası, bir iğne ve iğnelik ve bir mızrak ucu bulunur. Süsler ise açık renk nefritten diskler ve geyik dişinden pandantiflerdir. (Goryunova, 2002: 23).

4.5. LENA-YENİSEY BÖLGESİNİN KOMŞU BÖLGELERİNDEKİ NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

4.5.1. Transbaykal Bölgesi Neolitik ve Eneolitik Dönem Mezar ve Mezar Kompleksleri

Transbaykal Bölgesinin Neolitik Dönem mezarları L.G. İvanşina ve İ.İ. Kirillov tarafından 1970'lerden 2000'lerin başlarına kadar kapsamlı bir şekilde çalışılıp yayınları yapılmıştır. Son tarihlendirme çalışmaları da dikkate alınarak hazırlanmış olan L.V. Lbova ve arkadaşlarının 2008'de yayınladıkları kitapta derledikleri Neolitik Dönem mezar ve mezar komplekslerine ait veriler üzerinden bölgenin ölü gömme gelenekleri incelenmiştir.

Transbaykal Bölgesinde incelediğimiz 1 mezar ve 5 mezar kompleksinden Nijnyaya Djilinda-1 (Sivakon-1) mezarı ve Starıy Vitim II mezar kompleksi Vitim

Nehri havzasında, Nojiy Gölü ve Arın-Jalga mezar kompleksleri Onon Nehri havzasında, Duroyskiy mezar kompleksi Argun Nehri havzasında ve Buhusan mezar kompleksi Yeravninskiy Gölleri havzalarında yer alır (Harita-12).

4.5.1.1. Nijnyaya Djilinda-1 (Sivakon-1) Mezarı

Konumu Buryatya topraklarında Vitim Nehri'nin sağ kıyısında onun kollarından biri olan Djilinda Nehri'nin 2 km aşağısında, Bauntovskiy bölgesindeki Bambuika köyüne 18 km mesafede, nehir ağzındaki burnun yaklaşık 12-14 m yüksekliğindeki bir sekisinde yer alır. (Bazaliyskiy, 2012: 52; Vladimiroviç 2022: 206; Kaynak: Transbaykal Ansiklopedisi-Erişim Tarihi: 12.12.2021).

Mezar yapısı: Mezarın üzerinde 40 cm yüksekliğinde ve 3-3.5 m çapında yığma taş bir yapı bulunur. Altındaki çukur kuzey-güney doğrultuludur. Mezarın sınırlarında büyük yassı taşlar vardır. Çukurun içi de taşlarla doldurulmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 52; Kaynak: Transbaykal Ansiklopedisi-Erişim Tarihi: 12.12.2021).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Yetişkin bir erkeğe ait kalıntılar düzensiz bir haldedir ve çoğu kemiği eksiktir. Kazıcısı tarafından ikincil gömü olduğu düşünülmüştür (Bazaliyskiy, 2012: 52).

Ölü hediyeleri: Taş yığının yakınında Kitoy Kültürü'nde yaygın olan üçgenimsi formda yeşil nefritten bıçaklar bulunmuştur. Üzerindeki yığının içinde 279 adet buluntu ele geçmiştir. Bunların içinde çekirdekler, kazıyıcı aletler, nefrit bıçaklar, aşındırıcılar ve iki adet ok sapı düzleştiricisi, kalsedon parçaları, yongalar ve 10 adet agalmolit boncuk vardır. Ayrıca pek çok işlenemiş kemik ve boynuz malzeme de bulunmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 52, 53; Kaynak: Transbaykal Ansiklopedisi-Erişim Tarihi: 12.12.2021).

Mezarın içinden ele geçenlerle birlikte buluntu sayısı 1310'a çıkar. Mezar içindeki ölü hediyelerinden taş eserler arasında ok uçları, prizmatik levhalar, yuvarlak nefrit levhalar, kumtaşından ok sapı düzleştiricileri, 110 adet silindir biçimli agalmolit boncuk, prizmatik çekirdekler ve yongalar bulunur. Kemik, boynuz ve mamut dişi eserler ise geçmeli kompozit bir hançer, kalem biçimli bir alet, kompozit aletlere ait parçalar, bir ok ucu, kompozit olta kancası, dip kısmı çatallı ok ucu, yarım

bir yabandomuzu dişi vb. tipte eserlerdir (Levha 4.5-2; Levha 4.5-3). İskelete ait radyokarbon tarihi GÖ. 7.230 ±40 olarak tayin edilmiştir bir kömür parçasından elde edilen radyokarbon tarihi ise GÖ. 7.880 ±30 olarak bulunmuştur (Bazaliyskiy, 2012: 52, 53; Kaynak: Transbaykal Ansiklopedisi– Erişim Tarihi: 12.12.2021). Mezarın kalibre edilmiş tarihi MÖ. kal. 6.080 (GÖ kal. 8.080) olarak hesaplanmıştır (Lbova ve Jambaltarova, 2009: 91).

4.5.1.2. Starıy Vitim II Mezar Kompleksi

Konumu: Buryatya içinde Muya Nehri ile Vitim Nehri'nin kavuştuğu alanda Ust'-Muya köyünün karşısında Muya Nehrinin sağ kıyısındaki taşkın yatağının 8-10 m yüksekliğindeki sekisinde bulunur (Vetrov ve diğerleri, 2019: 14).

Mezar yapıları: Toplam 15 mezar kazılmıştır bunlardan dördü temsili mezardır (mezar-7, 9, 14, 15). Çukurlar dikdörtgen formlu ve derinlikleri 30-60 cm arasındadır (Vetrov ve diğerleri, 2020: 25).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletlerin tespit edilebilen pozisyonları başları güneybatı yönünde (Muya Nehri'nin yukarı akım yönüdür), sağ yanlarına dönük ve dizleri bükülüdür. İskeletlerin üzeri, ölü hediyeleri ve dolgu toprağı bol miktarda okrayla kaplıdır (Vetrov ve diğerleri, 2020: 28).

Ölü hediyeleri: Mezarlardan kalsedondan levhacıklar, Vitim Platosuna özgü açık yeşil nefritten balta, keser ve bıçaklar, profilitten silindir formlu boncuklar, çift yüzlü hançerler ele geçmiştir. Mezar-1'de bulunan Kitoy tipi kompozit olta kancasına ait bir taş sap önemli bir buluntudur (Vetrov ve diğerleri, 2019: 19; Vetrov ve diğerleri, 2020: 28).

Starıy Vitim II'nin kalibre edilmemiş radyokarbon tarihleri GÖ. 6.415 ±79, GÖ. 6.500 ±60 ve GÖ. 7.280 ±65 olarak bulunmuştur (Lbova ve Jambaltarova, 2009: 91).

4.5.1.3. Buhusan Mezar Kompleksi

Konumu: Buryatya'da Çita şehrinin 133 km kuzeybatısında bulunan Yeravninskiy Gölleri havzasında İsinga Gölü kıyısında bulunur. Orman-bozkır

manzarasına sahip açıklık bir alandır. Alanda Neolitik, Tunç ve Erken Demir Çağlarına ait 27 mezar bulunur bunlardan 16'sı Neolitik Döneme tarihlenmiştir (mezar-1, 3-7, 10-13, 18, 20-22) (Levha 4.5-4b) (Lbova ve diğerleri, 2008: 67).

Mezar yapıları: Hepsinde oval veya yuvarlak formlu mezar üstü taş döşemeye rastlanır. Bazı mezarlar tahrip edilmiştir (Levha 4.5-5 1-2; Levha 4.5-6 1-2; Levha 4.5-7) (Lbova ve diğerleri, 2008: 68).

İskelet pozisyonları ve ritüeller: İskeletler yana dönük dizleri bükülü veya bir yana büzülmüş (*hocker*) pozisyonlarda bulunmuşlardır. Başları çoğunlukla kuzeydoğu yönündedir. Çukurların dolgularına ve iskeletlerin üzerine bol miktarda okra serpilmiştir (Lbova ve diğerleri, 2008: 68).

Ölü hediyeleri: Tüm mezarlarda ölü hediyeleri bulunmuştur. Ok uçları, kazıyıcılar, deliciler, kesiciler, levhalar ve levhacıklar, bıçaklar, açkılayıcılar, dilgi geçmeli kompozit aletler, işlenmiş kemikler, keramik parçaları, boncuklar, mermer halkalar, misk geyiği ve yabandomuzu dişinden pandantifler, kunduz dişleri, yem balıkları ve bir balık solungaç kemiği bulunmuştur (Levha 4.5-5 3-11; Levha 4.5-6 3-7; Levha 4.5-7 3-8; Levha 4.5-8; Levha 4.5-9; Levha 4.5-10) (Lbova ve diğerleri, 2008: 68-69).

N.N. Mamonova ve L.D. Sulerjitskiy tarafından 1989'da yayınlanan radyokarbon analizleri mezar-20 için MÖ. kal. 5.280 (GÖ. kal. 7.280) ve mezar-21 için MÖ. kal. 5.500 (GÖ. kal 7.500) olarak bulunmuştur (Lbova ve Jambaltarova, 2009: 91)

4.5.1.4. Nojiy Gölü Mezar Kompleksi

Konumu: Zabaykal Krayı'nın güneyinde Onon Nehri Havzasında bulunan Nojiy Gölü kıyısında yer alır. Alan Neolitik Dönemden Erken Demir Çağına kadar farklı mezarları ve bir ritüel kompleksini içerir. Burada iki ayrı mezar kompleksinde Neolitik Döneme ait dört mezar ve en az 1 tahrip olmuş mezar kalıntısı keşfedilmiştir (Okladnikov ve Kirillov'dan akataran Lbova ve diğerleri, 2008: 76).

Mezar yapıları: Oval formlu çukurlar 40-50 cm derinliklere sahiplerdir. Üzerlerinde taş döşemeler bulunur. Mezar kompleksi-2'deki mezar-1'de taşlar çukura dik yerleştirilmiş ve aynı şekilde çukurun içine de taşlar yerleştirilmiştir.

Mezar-2, 3ve 4'te taşlar yalnızca çukurun üstünde yüzeydedir (Levha 4.5-11) (Lbova ve diğerleri, 2008:).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Mezar kompleksi-1'deki iskeletlerin kemikleri dağılmıştır, biri bir yetişkine diğeri ise bir çocuğa aittir. Yön ya da pozisyon hakkında bilgi verilememiştir. Her iki iskelette de bol miktarda okra kullanımı görülür (Lbova ve diğerleri, 2008: 77). Mezar kompleksi-2'deki 4 mezarda da tek birey yer alır ve hepsi sıkıca bir yanına büzülmüş (*hocker*) pozisyondadır. Dört iskeletin ikisinin başı güneye ikisinin ise batıya dönüktür. Mezar-1 ve 2'de hem iskeletlerde hem de çukur dolgusunda okra bulunmuştur (Lbova ve diğerleri, 2008: 79-81)

Ölü hediyeleri: Ele geçen ölü hediylerinde yüzeyinde ip izleri bulunan yumurta dipli keramik bir kap, beyaz nefritten bir pandantif, bir adet yabandomuzu dişinden pandantif ve sedef boncuklardan yapılmış bir kolye bulunmuştur. Daur mızrak uçları ve Hin' tipi ok uçları, dilgi geçmeli kemik aletler, hafif içbükey dipli üçgen formlu ok uçları, kazıyıcılar, kenarları tırtıklı bir testere ise bulunan diğer taş aletlerdir (Levha 4.5-12; Levha 4.5-13). (Lbova ve diğerleri, 2008: 77-82).

4.5.1.5. Arın-Jalga Mezar Kompleksi

Konumu: Tam konumu belirtilmemiştir. Onon Nehri'nin taşkın yatağındaki ikinci sekinin üzerinde aynı isimli Neolitik Dönem kamp alanından 200 m kadar kuzeydoğudadır. Burada 3 mezar bulunmuştur (mezar-1-3). Bir mezar ise nehrin yukarı akımına doğru yaklaşık 1 km mesafede nehrin sol kıyısında bulunur (mezar-4) (Kirillov ve Verhoturov'dan aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 82).

Mezar yapıları: Tüm mezarların üzerinde taş döşemeler vardır. Diğerlerinden ayrı olan mezar-4'ün de üzeri üst üste konmuş tabakalar hâlinde taşlarla döşenmiştir ve taşlardan biri dik şekilde yerleştirilmiştir (Lbova ve diğerleri, 2008: 83-84).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: Bir arada bulunan üç mezardaki iskeletlerden biri sıkıca büzülmüş (*hocker*), birisi ise sol yanına dönük çarpık bir pozisyonda bulunmuştur. Mezar-1'de bulunan bir kadın ve bir çocuğa ait iskeletler de bir yana doğru dizleri bükülü olarak bulunmuşlardır. Diğerlerinden ayrı duran mezar-4'te bulunan iskelet ise sıkıca büzülmüştür (*hocker*) ve çukurun tabanı okrayla kaplıdır.

Mezarlardan ikisinde başlar doğu ikisinde güney yöndedir (Lbova ve diğerleri, 2008: 82-84).

Ölü hediyeleri: Bir arada bulunan 3 mezardan ele geçen eserler levha biçimli bıçaklar, ok uçları, dilgi geçmeli kemikten kompozit aletler, geyik dişinden pandantifler (bir iskeletin baş çevresinde bulunmuştur), kemik bir sap, küçük keramik kap parçaları, beyaz nefritten iki halka, kayın kabuğu parçaları (ayakkabı olarak yorumlanmıştır) ve kalsedondan dilgilerdir. Mezar-4'ün ölü hediyeleri ise iskeletin sağ elinde tuttuğu uzun bir kaburga kemiğinden yapılma kompozit bir alet ile çukurun içindeki yongalar, düzeltimli dilgiler, dilgi geçmeli kompozit aletler, bir mikro kazıyıcı ve mızrak uçlarıdır (Lbova ve diğerleri, 2008: 82-84).

4.5.1.6. Duroyskiy Mezar Kompleksi

Konumu: Zabaykal Krayı'nın güneydoğusunda Çin sınırına yakın bir bölgededir. Argun Nehri'nin sol kıyısında Duroy kasabası yakınındaki taşkın yatağında bulunan yüksek bir burnun üzerinde yer alır. Burada birbiriyle çağdaş iki mezar kompleksi tespit edilmiştir. Bu alanda toplam 3 düzineden fazla mezar kazılmıştır (Grişin ve Aseyev'den aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 88).

Mezar yapıları: Mezar çukurlarının içindeki ve etrafındaki dağılmış taşlardan tahrip edildikleri anlaşılmıştır. Çukurlardan taşlarla birlikte küçük insan kemikleri ele geçmiştir. Çukurların içinin taşlarla doldurulduğu görülür. Bazı taşlar ise mezarlara dik şekilde yerleştirilmiştir. Bu mezarların 30-40 cm altında pek çok taş levhadan oluşan bir mezar yapısı bulunmuştur. Gömme çukurları yuvarlak ve yaklaşık 1 m derinliğindedir (Dyatçina'dan aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 88).

İskelet pozisyonu ve ritüeller: İskeletler bir yana sıkıca büzülmüş pozisyondadır (*hocker*). Başlar kuzeybatı, batı ve güneybatı yönlerindedir (Lbova ve diğerleri, 2008: 88).

Ölü hediyeleri: Birinci komplekste kazılan 10 mezardan taş pullar, levhalar, ön kazıyıcılar, oval formlu ve okra kazımada kullanıldığı düşünülen kazıyıcılar bulunmuştur. Yeşil nefritten perdahlı keski, bikonik delikli düzensiz oval bir disk, geniş tabanlı dar saplı konik formlu granit bir tokmak, kumtaşından bezemeli bir ok sapı düzleştirici, siyah obsidyenden ok biçimli bir pandantif ele geçmiştir. Kemik

eserler üçgen kesitli ve kenarında yatay oluklar bulunan objeler, geçme kovanlı aletler ve çift kenarlı mızrak uçlarıdır. Ayrıca dilgi geçmeli kompozit bıçaklara ait kemik gövdeler de bulunmuştur. Mezarların etrafındaki taşların arasında ise beyaz nefritten bir halka bulunmuştur (Levha, 4.5-14). Bunların dışında mezar-8'de tarım faaliyetini gösteren bir değirmen taşı ve ayrıca ikinci mezar alanındaki mezar-1'den de taş bir çapa ele geçmiştir (Grişin ve Aseyev'den aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 88, 90).

4.5.1.7. Transbaykal Bölgesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi

Transbaykal Bölgesindeki Neolitik Döneme ait bu altı mezar kompleksi mezar yapıları ve ölü hediyeleri bakımından Cis-Baykal'ın Neolitik, Eneolitik ve Tunç Çağı mezarları ile ilişkilenebildikleri için seçilmiştir. İncelenen mezarlar hakkında yayınlarda "bir yana sıkıca büzülmüş" ifadesiyle birlikte "oturur pozisyon" ifadesi de bulunmaktadır ancak çalışmamızda "bir yana sıkıca büzülmüş (*hocker*)" ifadesini kullanmayı tercih ettik. Bunun nedeni bir sonraki başlıkta behsedilmiş olan Kuzeydoğu Moğolistan Neolitik Dönem mezarlarıyla karışmalarını engellemek içindir.

Nijnyaya-Djilinda 1 (Sivakon-1) mezarı ile Starıy Vitim II ve Nojiy Gölü mezar kompleksleri ile Cis-Baykal'ın GMD Hin' Kültürü ve Mezolitik-Neolitik geçiş dönemi Şçukino mezar grubu gömme gelenekleri arasında hem mezar yapıları, iskelet pozisyonları ve ritüeller hem de buluntular üzerinden ilişki kurulabilmektedir (Vetrov ve diğerleri, 2020: 30; Bazaliyskiy, 2012: 52-53). Hin' Kültürü mezar hediyelerinde bulunan Hin' tipi ok uçları ve Daur tipi mızrak uçlarının kültürün tanımlayıcı eserlerinden olması Nojiy Gölü mezarlarına ait bir radyokarbon sonucu olmasa da bu mezarlar ile Cis-Baykal Hin' Kültürü mezarları arasında bağlantı kurulabilmesini sağlamaktadır.

V.İ. Bazaliyskiy'in Şçukino mezar grubu içinde değerlendirdiği Nijnyaya-Djilinda 1 gömmesi mezar üzerinde taş bir yapının olması, çukur dolgusunda da taşlara rastlanılması ve genel olarak ölü hediyelerinde benzerliklerin olması dışında Şçukino mezarları ile başka bir benzerlik göstermez. Radyokarbon sonuçlarının GÖ.

8. binin sonlarına tarihleniyor olması son yıllarda yapılan yeni tarihlendirme çalışmalarına göre mezarın Cis-Baykal'ın END tarih aralığının içinde kaldığını göstermektedir (Goryunova ve diğerleri, 2018: 64). V.M. Vetrov ve arkadaşları da Starıy Vitim II kompleksi ile Şçukino mezarlarını benzer bulmuş ve bu ilişkiyi iskeletlerin hoker pozisyonda olması, Dolgapolov, Şçukino ve Yerşi mezarlarında az miktarda okra bulunması ve yine ölü hediyelerindeki paralellikler üzerinden kurmuşlardır (Vetrov ve diğerleri, 2020: 30). Bu benzerliklerin yanında Şçukino mezarlarında az da olsa mezar üzeri taş yapıya ve çukur dolgusunda da taşlara rastlanılması iki bölge arasındaki bağlantı ihtimalini desteklemektedir.

Starıy Vitim II'de ayrıca bir mezarda Kitoy tipi kompozit olta kancasına ait bir sapın bulunması bölgenin Kitoy Kültürü'nün en karakteristik balıkçılık aletini kullanan bir topluluk tarafından bilindiğini gösteren kanıtlardan birisidir. Altıncı bölümde "Beyaz Nefritten Halkalar ve Diskler" başlığı altında detaylarına değinilmiş olan açık renkli Vitim nefritinin Cis-Baykal'da END'de bilindiğini gösteren bir Kitoy mezarında (Şumiliha mezar-1 (1999)) bulunmuş beyaz nefritten halka da Vitim Platosu ile Kitoy insanın ilişkisini ortaya koyan bir diğer kanıttır. Starıy Vitim II'nin radyokarbon tarihlerinden birisi GÖ 7. binin ikinci yarısına aittir ki bu Kitoy Kültürü ile uyumlu bir tarihtir ancak bunun kalibre edilmemiş bir tarih olduğu da unutulmamalıdır. Nijnyaya-Djilinda 1 mezarına yaklaşık 70 km mesafede bulunan Buhusan mezar kompleksi de hem ele geçen hediyelerin (mermer halkalar gibi) Kitoy Kültürü için tipik oluşu hem de radyokarbon tarihinin GÖ kal. 8.080 olarak hesaplanması bakımından Cis-Baykal END'i ile ilişkilendirilmiştir.

İncelenen Transbaykal Neolitik mezarları ile Cis-Baykal Eneolitik/ETÇ Glazkovo Kültürü arasında ise buluntular üzerinde gelen belirgin bir bağ vardır. Duroyskiy ve Arın-Jalga komplekslerinde bulunan ve Glazkovo Kültürünün tanımlayıcı eserlerinden olan beyaz nefritten yassı halkalar ele geçmiştir. Ayrıca Duroyskiy'de bulunan kemik eserlerin V.İ. Aseyev'in yorumuna göre Glazkovo mezarlarında bulunanlarla benzer olması ve yine aynı komplekste bir mezarda dikine yerleştirilmiş büyük taşların bulunması söz konusu yakınlığı arttırmaktadır. Bununla birlikte bazı kemiklerde bakır oksit izleri görülmüştür (Lbova ve diğerleri, 2008: 90). Cis-Baykal'da Glazkovo Kültürü ile çağdaş mezarlara da sahip olan Şumiliha mezar grubunda görülen sıkıca büzülmüş veya "oturur" pozisyonun varlığı da Duroyskiy

mezar kompleksinin Glazkovo ile bağlantısını kuvvetlendirir. Duroyskiy mezar yapılarında görülen dikine yerleştirilmiş taşlara Arın-Jalga'daki bir mezarda da rastlanmıştır bu özellik de bize Ol'hon Bölgesindeki bazı Glazkovo mezarlarını anımsatır.

4.5.2. Kuzeydoğu Moğolistan'da Oturur Pozisyondaki İskeletlere Ait Bazı Neolitik Dönem Mezarları

Kuzeydoğu Moğolistan'da en iyi bilinen Neolitik Dönem arkeolojik alanı olan Tamtsak-Bulag (Tamsagbulag) yerleşimi aynı zamanda *intramural* mezarlara da sahip bir alandır. 1949'da A.P. Okladnikov tarafından Tamtsak-Bulak kasabasına 7 km mesafede keşfedilen alan büyük bir gölün taşkın yatağındaki 10-12 m'lik bir sekide bulunur. Burası yarı gömülü konutların bulunduğu bir yerleşim yeridir. Yak. GÖ. 6.700-6.100 arasına tarihlenen alanda bulunan aletler çakmaktaşı, jasper ve tüf çekirdekler ve onlardan elde edilmiş çok sayıda bıçak benzeri yongalar, dilgi ve bıçaklar, bizler ve kazıyıcılar, ön ve yan kazıyıcılar, perdahlı keserler, ok uçları ve hayvan kaburga kemiklerinden yapılmış kompozit bıçaklardır. Tamtsak-Bulag'da bulunan kalın cidarlı, gri renkli ve paralel derin çizilerle dekore edilmiş kaplar bölgede Tamtsak-Bulag'a özgü yerli mallar olarak tanımlanırlar. Ayrıca alanda tarım ve hayvancılığın varlığını gösteren ezgi ve değirmen taşları ile evcil hayvan kalıntıları da bulunmuştur ki bu alan GND'de atın evcilleştiğini gösteren faunal kalıntılara da sahiptir. Bununla birlikte avcı-toplayıcı-balıkçı ekonomik faaliyetlerin de devam ettiği anlaşılmıştır (Derevyanko ve Droj Central, 1992: 167-170; Wright, 2021: 439; Iizuka ve diğerleri, 2018: 6; Seferiades, 2004: 141).

1967'de yapılan kazılarda bir konutun güneydoğu duvarının altında bir mezar bulunmuştur. Mezarda bulunan iskelet oldukça dar bir çukurun içinde sıkıca büzülmüş olarak oturur pozisyondadır. İskeletin başında üst kolunda ve uyluk kemiklerinde sedeften boncuklar ele geçmiştir. Çukurun üst kısmında ise dilgi geçmeli kemik bir kompozit alet ve birkaç dilgi bulunmuştur. A.P. Okladnikov bu iskeletin bir erkeğe ait olduğunu raporlar. Aynı bölgedeki derin bir çukurun duvarında başka bir mezar daha tespit edilmiştir. Oval planlı olan çukura sahip mezarda bulunan iskelet de yine oturur pozisyondadır. Beraberinde ele geçen tek

buluntu spatula biçimli kemik bir alettir (Levha 4.5-1). Mezarların tarihleri radyokarbon analizlerine göre GÖ. 5.590 ±120'dir (Lbova ve diğerleri, 2008: 133-134).

Bir başka mezar Tamtsak-Bulag'ın kuzeybatısında kalan Norovlin-Uul mezarıdır. 1972'de bir jeolog tarafından Çoybalsan şehrinin 72 km kuzeybatısında Kerulan deresinin sağ kıyısındaki kanallardan birinin kenarında bulunmuştur. Yuvarlak planlı bir çukura sahip mezarda bulunan iskelet oturur pozisyondadır ve okra ile boyalıdır. İskeletin kafatasına sarılı halde beyaz bir macundan yapılmış yaklaşık üç bin tane silindir formlu boncuk bulunmuştur. Diğer bulunan eserler dilgi geçmeli kemik bir kompozit alet, yumuşakça kabuğundan zoomorfik formlu ve üzerinde iki adet delik olan bir figür, kenarları üçgen formlu motiflerle bezeli bir disk, yabandomuzu dişinden bir pandantif, oval formlu bir pandantif, 10 adet misk geyiği dişinden bir kolye, kenarları tırtıklı ve ortasında delikler bulunan plakalar, insan yüzü formlu taştan bir amulet ve düzeltimsiz bıçak benzeri bir dilgidir (Levha 4.5-4a) (Lbova ve diğerleri, 2008: 132-133). V.V. Volkov bu gömmenin Glazkovo Kültürü ile çağdaş olduğunu söylemektedir (Volkov'dan aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 133; Tumen ve diğerleri, 2016: 160-161). 2014'te Norovlin-Uul mezarındaki insan kalıntıları yendiden incelenmiş ve kraniyel incelemesinde Baykal ve Doğu Moğolistan insanlarıyla yakınlık gösterdiği görülürkern Batı Moğolistan, Altay ve Transbaykal'daki belirli yerler ve Orta Çin popülasyonlarından ayrıldığı sonucuna varılmışıtr (Tumen ve diğerleri, 2016: 163).

Bunların dışında Çoybolsan şehrinin yakınlarında iki oturur pozisyonda gömülmüş mezar daha bulunmuştur. Gömmelerden biri Dzun-Ul'dzit'tedir ve içinde bulunan iskelet tamamen okrayla kaplıdır. Diğer mezar ise Barun-Ul'dzit'te bir ocak kalıntısıyla birlikte bulunmuştur (Lbova ve diğerleri, 2008: 131).

4.5.2.1. Kuzeydoğu Moğolistan'da Oturur Pozisyondaki Mezarların Değerlendirmesi

Onon ve Argun Nehirleri Amur Nehir sisteminin en batısındadırlar ve birleşerek Amur Nehrini oluştururlar. Vitim Nehri ise Lena Nehrinin kollarından biridir. Doğal göç yollarını oluşturan nehri vadileri kültürlerin yayılım rotaları

hakkında bize bilgi vermektedir. Onon ve Argun Nehirlerinin yukarı akımları Kuzeydoğu Moğollistan topraklarında bulunur. Onon Nehri Norovlin-Uul mezarı alanıyla, Argun Nehri ise Tamtsak-Bulag alanıyla Zabaykal Krayı arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu coğrafi özellikleri dikkate aldığımızda "oturur" pozisyonda gömülme geleneğinin Transbaykal ve Cis-Baykal topraklarına batıdan gelen bir kültürel etki olduğu düşünülebilir

Dikkat çeken bir nokta Cis-Baykal'ın Şumiliha mezar grubunun tanımlayıcı unsuru olan "oturur" pozisyonda gömülmenin tanım bakımından Kuzeydoğu Moğolistan'dan farklı olmasıdır. Tamtsak-Bulag ve diğer mezarlarda bireyler dizler karna çekili ve kolları dizlerini sarmış şekilde kalça kemikleri üzerine otururlar. Transbaykal Neolitik Dönem mezarları ile Cis-Baykal Şumiliha mezarlarında ise "oturur" pozisyonun tanımı bireylerin dizler karna çekili ve kollar dizleri saracak şekilde yan taraflarına yatar halde olmalarıdır. Bu tanım Kuzeydoğu Moğolistan'daki örneklerle benzer değildir. Bir yana sıkıca büzülmüş veya *hocker* pozisyonun tanımına daha uygun olduğu da yukarıda behsedildiği üzere araştırmacılarca ifade edilmiştir.

Şumiliha mezarlarını "oturur" pozisyonla tanımlayarak literatüre sokan O.İ. Goryunova Şumiliha mezar kompleksindeki mezar-22'de bulunan üç adet profilden kemik ayı figürinini Norovlin-Uul mezarında bulunan yumuşakça kabuğundan yapılmış zoomorfik figürin ile benzer olabileceğini ancak stil bakımından ayrıldığını belirtmiştir (Goryunova, 1981: 39-40). Şumiliha mezarlarını Glazkovo mezarlarından ayıran en önemli özelliğin defin pozisyonundaki bu farklılık olduğu yukarıda belirtilmişti. Yedinci bölümde detaylarına değindiğimiz kraniyolojik veriler bağlamında da Şumiliha insanlarının Kafkasoid-Mongoloid karışımı bir kafatasına sahip olmaları onların Cis-Baykal'ın Neolitik Dönem insanlarından genetik olarak ayrılmadıklarını göstermektedir (Goryunova, 1981: 33-34).

Transbaykal Neolitik ve Eneolitik Dönem mezarlarının yukarıda aktardığımız gibi Kitoy ve Glazkovo Kültürü ile olan ilişkisi düşünüldüğünde Şumiliha insanlarının Transbaykal'daki Neolitik Dönem insanlarıyla daha yakın bir bağlantısı olduğu söylenebilir. Hem Şumiliha mezarlarını hem de Transbaykal Neolitik Dönem mezarlarını tanımlarken, Kuzeydoğu Moğolistan Neolitik Dönem mezarlarıyla

karışmamaları adına iskelet pozisyonu olarak "oturur" ifadesindense *hocker* teriminin kullanılması gerektiğini düşünüyoruz.

4.5.3. Yakutistan Bölgesi Neolitik Dönem Mezarları

Lena Nehri'nin orta ve aşağı akımları Yakutistan sınırları içinde kalır. Bu bölümde incelenen mezarların hemen hepsi Lena Nehir sistemi içindeki Aldan, Amga, Olyokma ve Matta Nehirlerinin kıyılarında yer alırlar. Yalnızca Rodinka mezarı bölgenin daha kuzeydoğusundaki Kolıma Nehri'nin aşağı akımında bulunmuştur (Harita-13).

Yakutistan Neolitik Dönem kültürlerinde OND Bel'kaçi ve GND Imıyahtah ölü gömme gelenekleri END Sıalah Kültürüne göre daha çok çalışılmıştır. Ele aldığımı mezarların hepsi iskelet pozisyonu, ritüeller ve ölü hediyeleri bakımından Cis-Baykal Neolitik ve Eneolitik/ETÇ mezarları ile ilişkilidirler.

4.5.3.1. Orta Neolitik Dönem Bel'kaçi Kültürü Mezarları (GÖ. 6.100 ±300 - 4.160 ±150)

OND'de Merkezi Yakutistan'da bilinen birkaç Bel'kaçi Kültürü mezarı Khaiyrgas, Kangalasskiy, Onnyos ve Malaya Djikimda'dır. Bunların içinden ele aldığımız Onnyos ve Malaya Djikimda mezarları detaylı bilgiye ulaşabildiğimiz, ölü hediyeleri bakımından nitelikli ve Bel'kaçi Kültürü'nün özelliklerine yansıtan gömmelerdir.

4.5.3.1.1. Onnyos Mezarı

1973'te Amga Nehri'nin sol kolu olan Dzhibadakh Nehri ağzında V.İ. Ertyukov tarafından bulunmuştur. Üzerinde herhangi bir taş yapıya sahip olmayan mezar. Bir erkeğe ait olan iskeletin göğüs kısmı okra ile kaplıdır. Sırt üstü pozisyonda ve nehre dik olan iskeletin başı yaklaşık güneyde Amga Nehri'ne dönüktür İskelette muhtemel ölüm sebebi olan şiddet izleri görülür. Bireyin ayaklarının üzerinde kıvrılmış pozisyonda bir tilki ve bacaklarının arasında da bir

samur iskeleti bulunur. Ayrıca büyük bir hayvanın uzun kemiğinden olta kancaları da ele geçmiştir (Lidoçen, 2001: 205-206; Kashuba, 2017: 29; Alekseyev, 1996: 51).

4.5.3.1.2. Malaya Djikimda I Mezarı

Olyokma Nehri kıyısındadır. Olyokma Nehri ağzının 273 km yukarısında 41 m yüksekliğinde bir sekinin üzerindedir. Üzerinde herhangi bir taş yapı yoktur. Mezar 86 cm derinliğinde dörtgenimsi formda bir çukura sahiptir İskelet sırt üstü pozisyondadır ve başı kuzeydoğuya dönük ayakları nehre dik konumdadır (Levha 4.5-15). Yoğun şekilde okrayla kaplıdır. Ölü hediyeleri arasında Bel'kaçi Kültürü'nü temsil eden prizmatik koni formlu çekirdekler, bıçak benzeri aletler, keserler, beyaz nefritten halkalar, dilgi geçmeli kompozit bir bıçak, kemik saplı ve nefritten bıçak tutturlumuş olan kompozit bir alet, yabandomuzu dişinden bir obje ve çakıl taşları bulunmuştur (Levha 4.5-16; Levha 4.5-17). Nefrit disklerden biri kafatasının sol yanında diğeri ise içinde bulunmuştur (Alekseyev, 1996: 32-33; Hlobıstin, 1996: 300).

4.5.3.2. Geç Neolitik Dönem – Imıyahtah Kültürü Mezarları (GÖ. 4.900 ±450 - 3.025 ±235)

Yakutistan'da GND'e ait mezarlar bir düzineyi geçmese de görece daha fazladır. Bölgesel ilişkileri ortaya koyması açısından çalışmaya Kyordyurgen 1, Matta ve Rodinka II mezarlarına ait verileri de dâhil ettik..

4.5.3.2.1. Kyordyurgen-1 Mezarı

Çurapçinskiy Bölgesinde Çurapça kasabasının 10 km kuzeyinde Aldan Nehri'nin sol kollarından biri olan Tatta Nehri'nin oluşturduğu göllerden birinin 10 m yüksekliğindeki sekisinde bulunmuştur. 2004'te keşfedilen mezar iki erkeğe aittir. İskelet-1 sırt üstü pozisyondadır ve başı güney/güneydoğu yönünde konumu göl kıyısına paraleldir. İskeletin tamamını fildişi plakalardan bir zırh kaplamaktadır. İskelet-2 bu iskeletin dizlerinin altında toplanmış bir kemik kümesinden ibarettir.

İskelet-1'in tarihi GÖ. 4.190-3.880, iskelet-2'nin tarihi GÖ. 4.570-4.290'dır. Ele geçen eserlerin hepsi iskelet-1 ile ilişkilidir (Kashuba, 2017: 31-32; Alekseyev ve diğerleri, 2006: 45).

Çakmak taşı buluntular GND Imıyahtah Kültürü ile açık benzerliklere sahiptir. Dışbükey ağızlı üçgenimsi kazıyıcılar, uzun üçgen formda ok uçları ki bunların benzerleri diğer GND Çuçur-Muran ve Diring-Yuryah gömmelerinde de bulunmuştur. Ayrıca çok yüzlü bir kesici, kısmî düzeltimli bir sap, saplı ve düzeltimli yontu kalemi de Imıyahtah Kültürü'nün karakteristik aletlerindendir. İlgi çekici bir buluntu tamamen perdahlanmış içbükey ağızlı kayrak taşı bir bıçaktır. Bulunan birkaç kemik eserin çoğu kırıktır. Balıkçılıkla ilgili uç kısmı eksik bir zıpkın iki adet olta kancası ve kompozit bir oltaya ait sap bulunmuştur (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 47-49).

En önemli buluntu olan zırh 7 sağlam ve 26 kırık levhadan oluşur. Parçalar mamut veya tüylü gergedan dişindendir ve tarihlendirme çalışmasında levhaların GÖ. 30.900-28.210 arasına tarihlendiği anlaşılmıştır (Kashuba, 2017: 32; Alekseyev, 2006: 50).

GND'in Imıyahtah Kültürü'ne ait zırh niteliğindeki başka kemik levhalar Yakutistan'da, Indigirka Nehri üzerindeki Burulgino ve Tokko Nehri üzerindeki Ulakhan Segelennyah bölgelerinin malzemelerinden de bilinmektedir. Bu buluntuların kültürün sonlarına ait olduğu düşünülür. Yakutistan dışında, Yenisey havzasındaki Tugarinov mağarasının 2. tabakasında ve Batı Sibirya Omsk bölgesindeki Rostovka mezar kompleksindeki üç mezarda da benzer tarihlere atfedilen zırh olabilecek kemik levhalar bulunmuştur (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 49, 51).

4.5.3.2.2. Matta Mezarı

Megino-Kangalaskiy Bölgesinde Lena Nehrinin sol kollarından olan Sinyaya Nehrinin sol kolu olan Matta Nehri ağzına 4 km mesafede bulunan Matta Gölü kenarındaki sekidedir. 1996'da Yakutsk Devlet Üniversitesi arkeoloji ekspedisyonu sırasında keşfedilmiştir. Bir kadına ait olduğu tahmin edilen iskeletin sağ tarafı tamamen eksiktir ayrıca kafatası ve sol eli de bulunmamaktadır. Başın kuzey-

kuzeydoğu yönünde olduğu anlaşılır ve ayakları göle doğru bakmaktadır. Çok kötü korunmuş bir mezardır. GÖ. 4.469-4.290 arasına tarihlenen mezar GND'e aittir (Kashuba 2017: 26; Pestereva ve diğerleri, 2016: 75-76).

Gömmeden Sıalah Kültürü ile ilişkili ağ baskılı keramik parçaları ele geçmiştir. Ancak radyokarbon tarihleri Imıyahtah Kültürü'nün ilk yarısına denk gelir. Ancak iskeletin yönlendirmesi yani ayakların suya bakması Bel'kaçi Kültürü için karakteristik kabul edilmektedir. Ayrıca hem Imıyahtah hem de Bel'kaçi gömmeleri zengin ölü hediyelerine sahiplerken bu gömmede böyle bir özellik görülmez. Antropolojik incelemelere göre ise bu bireyin diğer Imıyahtah iskeletleri ile benzer olduğu söylenmektedir (Zubova ve diğerleri, 2017: 80-81).

4.5.3.2.3. Rodinka II Mezarı

1980'de S.P. Kistenev tarafından Kolıma Nehri havzasında keşfedilen mezarın insan kemiklerinden elde edilen radyokarbon tarihi GÖ. 3.600±60'tır. Genç bir kıza ait olan iskelet sırt üstüdür ve başı doğuda ayakları nehre dik konumdadır ve bedeni kayın kabuğuna sarılıdır. Zengin bir ölü hediyesine sahiptir. Bir yaya ait kemik levhalar, perdahlı ve düzeltimli balta ve keserler, kemik bizler, dilgi geçmeli orak biçimli kompozit aletler, söğüt yaprağı formlu ok uçları, bir hançer, kazıyıcılar, hayvan dişlerinden pandantifler, kuş formlu bir pandantif, mamut dişinden bezemeli bir levha ve bir kuş figürü ile boynuzdan bazı aletler mezardan ele geçen eserlerdir. S.P. Kistenev iskeletin Kuzey Kutbu Mongoloid özelliklerine sahip olduğunu belirtmiştir (Kistenev'den aktaran Hlobıstin, 1996: 300).

4.5.3.3. Merkezi Yakutistan Bel'kaçi ve Imıyahtah Mezarlarının Değerlendirmesi

Hepsi akarsu ve nehir kenarlarına konumlanmış mezarlardan Kyordyurgen I gömmesi hariç diğerlerinin göl ve akarsulara baş veya ayakları dik gelecek şekilde yönlendirildikleri görülür. Tüm iskeletler sırt üstü pozisyondadır. Mezarların ve isketelerin bu özelliklerinin yanında ritüel uygulamalarında bölgesel okra izleri ve kayın kabuğu kalıntılarının olması da GND Serovo Kültürü'nü anımsatmaktadır.

Özellikle Matta mezarı içinde bulunan ağ baskılı keramik kap ve az sayıdaki ölü hediyesiyle Serovo mezarlarına oldukça yakın durmaktadır.

Kyordyugen I mezarındaki iskeletlerden birinin sırt üstü ve yanındaki gölün kıyısına paralel konumu ile radyokarbon tarihi olarak ondan daha yaşlı bir iskeletin gömmenin ayak ucunda bir kemik kümesi halinde bulunması yine Kitoy ve Glazkovo mezarlarındaki ortak özellikleri anımsatmaktadır. Mezarda bulunan kemik zırhın bir benzerine Yukarı Lena Havzasında Ust'-İlgin mezar kompleksindeki bir Glazkovo mezarında da rastlanılmış olması da bu ilişkiyi güçlendirmektedir.

Yakutistan topraklarında detaylı bilgilerine ulaşabildiğimiz bu mezarların bize sunduğu veriler Cis-Baykal'daki GND'de Serovo Kültürü mezarlarının ilişkili olduğu bölgeyi açıklayabilir ancak benzer örneklere Yukarı Ob' bölgesindeki Neolitik mezarlarında da rastlanmıştır.

Antropolojik olarak bakıldığında ise Onnyos insanı Baykal antropolojik tipine yakınken Malaya Djikimda insanının tipi Katangskiy Mongoloidi[20] tipine yakın bulunmuştur. Rodinka II insanı için S.P. Kisentev Kuzey Kutbu Mongoloidi olduğunu belirtse de V.P. Alekseyev yayınında İ.İ. Gohman'ın bir çalışmasına atıfta bulunarak iskeletin Kuzey Kutbu Mongoloidi ile Baykal antroplojik tipinin karışımı bir morfolojik özelliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür (Alekseyev, 1996: 51; Hlobıstin, 1996: 300).

4.5.4. Yukarı Ob' Havzası Neolitik Dönem Mezar ve Mezar Komplekslerinin Genel Özellikleri

A.İ. Petrov 1994'te Yenisey Nehrinin batısında bulunan mezar komplekslerinin genel özellikleri üzerinden bir değerlendirmesini yayınlamıştır. Yukarı Ob havzasında bulunan mezar komplekslerinin özelliklerini şu şekilde sıralar:

> "*1) Yerleşimlerden uzakta yüksek bir burun üzerinde bulunmaları ve mezarların bir sıra içinde olması. 2) Mezarlarda bir yapının bulunmaması. 3) Bireylerin sırtüstü pozisyonda olmaları ve bazılarında kafatasının bulunmaması. İkincil gömülerin ve kremasyonun olmaması ve ateş izine*

[20] Samoyed ve Tunguz halklarıyla ilişkilendirilen bir antropolojik tiptir (Aksyanova, 2013: 153,155-156).

rastlanmaması. 4) Çoğunlukla dolguda okra bulunması. 5) Baskın yönün nehrin aşağı akımı olması bunun yanında kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinin bulunması. 6) Ölü hediyelerinin çok sayıda olması ancak keramiklerin nadir bulunması. 7) Bireylerin baş ve ayak giysilerinde hayvan dişlerinden pandantiflere rastlanması ve nadiren madalyon biçimli pandantiflerin bulunması. 8) Ölü hediyelerindeki aletlerin çoğunlukla bilerek tahrip edilmesi. 9) Çok sayıda çeşitli figürinlerin bulunması…çoğunlukla su kuşu figürini olması. Bu figürinlerin bulunduğu mezar komplekslerinin Ob' ve Yenisey Nehirlerinin kaynak akarsularıyla ilişkili olmaları ki bu da onların bir kültle bağlantılı olduklarını doğrular" (Petrov, 1994: 63).

Yukarı Ob' Bölgesinin Neolitik ve Tunç Çağı ölü gömme gelenekleri hakkında tez çalışması yapmış olan M.A. Gennad'yeviç A.İ. Petrov'un toparladığı kompleksleri alt gruplara ayırmıştır. Neolitik Dönem komplekslerini 3 tipolojik grup içinde değerlendirmiştir. İlk grup Novosibirsk Ob' Bölgesi ile Kuznetsk-Salair dağlık bölgesi içinde kalan mezar komplekslerini içerir. Bu kompleksleri de iki alt grupta toplamıştır. Birinci grupta Krutiha 5/1, Ordınskiy 1e/1, Zareçnoye 1/1 ve Yaya mezar kompleksleri bulunur. Bu mezarlar Yukarı Ob' Bölgesinin OND'ne tarihlenirler (MÖ. geç 6. bin ve 5. binin ortaları-GÖ geç 8. bin ve 7. binin ortaları) ve bölgenin otokton kültürüne ait kabul edilirler. İkinci grupta Vas'kovskiy, Lebedi 2, Lebedi 3, Kuznetskiy ve Trekino mezar kompleksleri ile Tambarskoye mezarı bulunur. Kuznetsk Havzasında yer alan bu mezarlar Kuznetsk-Salair dağlık bölgesinin GND'ne tarihlendirilirler (MÖ 5. binin ikinci yarısı-GÖ. 7. binin ikinci yarısı). Bu grubun Doğu Sibirya ile Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri ve maddi kültür kalıntıları üzerinden daha yakın olduğu belirtilmiştir (Gennad'yeviç, 2014: 171-172).

İskeletlerin yönlendirmeleri bakımından iki grupta da hem nehirlere paralel hem de dik konumlandırmanın olduğu görülür. Birinci grupta Yaya mezar kompleksi ile ikinci gruptaki Kuznetsk mezar kompleksi ve Lebedi 2 mezar kompleksindeki çocuk gömmeleri ayakları nehre doğru olacak şekilde nehre dik konumlanmışlardır. Ordınskiy mezar kompleksindeki tüm mezarlar ile ikinci gruptaki Vas'kovskiy mezar kompleksi ve Lebedi 2 mezar kompleksindeki yetişkin mezarları nehre paralel ve başları aşağı akıma bakacak şekilde konumlanmışlardır (Gennad'yeviç, 2014: 81, 87-88).

Ordınskiy 1e/1 mezar kompleksinde bulunan kuş figürinlerinin yanında kemikten bir sığın başı figürininin de olması dikkat çekicidir (Gennad'yeviç, 2014: 83).

İkinci tipolojik grup Barnaul Ob' Bölgesindeki Bolşoy Mıs/İtkul, Çudatskaya Gore, Firsovo 11, Tuzovskiye Bugrı 1 komplekslerini ve Fominskoye kasabası yakınındaki bir gömmeyi içerir. GND başlangıcına tarihlenmektedirler (MÖ. 6. bin sonu, 5. binin ilk yarısı - GÖ 8. bin sonu, 7. binin ilk yarısı). Bu gömmelerin hemen hepsinde baş yönleri kuzeydedir. Çoğu bir gölün yakınında olduğu için akış yönüyle mukayese edilemez ancak İtkul gölünde bulunan Bolşoy Mıs mezarları ayaklar göle doğru olacak şekilde konumlanmıştır ve gövdeleri de İtkul gölüne akan Bulanika Nehrine paraleldir. (Gennad'yeviç, 2014: 95-96, 172).

Üçüncü tipolojik grup Ust'İşa, Solontsı 5, Kaminnaya Mağarası, Bolşoy Mıs/İtkul gömme 17'yi kapsar. Yukarı Ob' bölgesinin en güney sınırındadır ve GND mezar kompleksleridir (MÖ 5. binin ikinci yarısı - GÖ. 7. binin ikinci yarısı). Çoğunda ayaklar ilişkili olduğu akarsuyun aşağı akım yönüne bakacak şekildedir. Ana yönlere göre gömülenler de erkekler başlar kuzeydoğuda kadınlarda ise doğu veya doğu/güneydoğu yönündedir. Kaminnaya Mağarasında ise baş yönü kuzeydoğuda yeraltı mağara akarsuyunun aşağı akımına dönüktür (Gennad'yeviç, 2014: 101-102, 172).

Yukarı Ob' Nehri havzasında bulunan Neolitik Dönem mezarlarının ölü gömme adetleri ile Cis-Baykal'ın END Kitoy Kültürü gelenekleri arasındaki açık benzerlik göze çarpmaktadır. Bunun yanında Serovo Kültürü'nün tipik özelliklerini yansıtan mezarları içeren mezar komplekslerinin varlığı da dikkat çekicidir. Yukarıda sonuçlarına yer verilen tezin de danışmanı olan V.V. Bobrov 1988'deki bir yayınında Cis-Baykal'ın Serovo Kültürü'nün Kuzenetsk Havzasındaki varlığına değinmiş ve Serovo insanının Cis-Baykal'dan batıya bir göç neticesinde gelmiş olabileceğinden bahsetmiştir (Bobrov, 1988: 40-42). M.A. Gennad'yeviç'in çalışmasında ortaya koyduğu tarih aralıkları ise bölgede Kitoy ve Serovo Kültürlerinin taşıyıcıları olan toplulukların bir arada yaşamış olduklarını göstermektedir.

Serovo Kültürü insanının Cis-Baykal bölgesine GND'de yeni gelen bir popülasyon olduğu düşünülürse en olası geliş yönünün, Yakutistan topraklarında

görülen örneklerin tarih aralıklarının daha geç olması nedeniyle, Yenisey Nehrinin batısı olması gerekir. Bunu yanında Serovo insanlarının Güney Sibirya'nın yani Altay-Sayan ve Cis-Baykal Bölgesinin yabancısı bir topluluk olduğunu kanıtlayan herhangi bir veri de henüz yoktur. Ayrıca Kitoy Kültürünün de Yukarı Ob' Bölgesi yerli Neolitik Dönem kütürü ile yakın bağları olduğu da görülmektedir.

4.6. LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN ETNOGRAFİK VERİLER IŞIĞINDA YORUMLANMASI

Bu başlık altında Lena-Yenisey, Yukarı Ob' ve Orta Lena havzalarındaki ölü gömme geleneklerindeki bazı unsurlar ile bu bölgelerin etnografik dönem verileri karşılaştırılmıştır. Karşılaştırılan bu unsurlar mezarlık ve su ilişkisi, okra serpme geleneği, mezarlarda görülen ateş izleri, etnografik veriler üzerinden gökyüzü defni, mezar komplekslerindeki düzenli gömmeler, iskeletlerin yönleri ve pozisyonları ile çocuklara ait gömme gelenekleridir.

4.6.1. Su

Çalışmada Mezolitik Dönem'den Tunç Çağı'na kadar ele alınan mezarların yapıldığı alanlar daima akarsu ve göllerin kıyıları veya onları gören yakın yerlerden tercih edilmiştir[21]. Bu alanlar yalnızca akarsu ve göllere yakın değil bulundukları bölgeye de hâkim yüksek sekilerin, tepelik burunların üzerinde veya dağ yamaçlarında yer almaktadırlar. Akarsuların kıyılarına yapılan mezarların çoğu GMD Hin' Kültüründen itibaren yön olarak nehrin akış yönüyle ilişkilidir. Aşağı akım yönü GMD ve END'de daha çok tercih edilmiş sonraki GND (İsakovo Kültürü'nde) ve Eneolitik/ETÇ mezarlarında nehirlerin her iki yönü de gözetilerek bireyler konumlandırılmıştır.

Cenaze töreni için seçilen alan ve gömülen bireylerin konumu kuşkusuz o toplumun inanç dünyası ile ilişkilidir. Su ile ölü gömme gelenekleri arasındaki

[21] Güney Sibirya'da bu konumdaki alanların Geç Üst Paleolitik Döneme ait Mal'ta Çocuğu mezarını (yak. GÖ. 24.000) ve Afantova Gor II mezarını (GÖ 16.000) da sayarsak onlarca binyıl boyunca kullanıldığını görürüz.

ilişkinin sadece Güney Sibirya'ya özgü olduğu söylenemez. Yalnızca Orta Yenisey Havzası ve Cis-Baykal'da değil Transbaykal ve Yakutistan topraklarında da Neolitik Dönem mezarlarının akarsu ve göllerin kenarındaki yüksek alanlarda bulunduğu görülmektedir.

Akarsu ve göller ile ölüm olgusunun bu topraklarda yakın bir ilişki içinde olduğunu etnografik veriler üzerinden tespit edebilmekteyiz. Doğu Sibirya'da 18.-20. yüzyıla ait Yakut mezarlıklarının göl ve nehirlerin etrafına hâkim yüksek sekilerine veya buralardaki burunlara yapıldığı kaydediliştir (Bravina, 2016: 161).

Sayanlar bölgesinde de nehir ile mezarlık alan ilişkisi görülmektedir. Minusinsk Havzasındaki Kırgızlara atfedilen mezarlar ve mezar yazıtları (Yenisey yazıtları) Yenisey Nehri kıyısında bulunurlar. Bu mezarların bir kısmı Ulug Khem yani Yenisey Nehri'nin Tuva Cumhuriyetinde kalan yukarı akımında yer almaktadır (Roux, 1999: 251).

Altay halklarında su kültü üzerine yaptığı bir çalışmasında J.V. Poskonnaya özellikle L.P. Potapov, V.I. Verbitskiy ve A.V. Anohin gibi araştırmacıların 1900'lerin başlarından itibaren yaptıkları çalışmalara değinerek su ve yaşam ilişkisini ana hatlarıyla ortaya koymuştur (Poskonnaya, 2017: 57-58). Altay-Sayan halklarında görülen ve düalist bir dünya görüşünü yansıttığı düşünülen "*iye*"ler (sahipler) insan veya hayvan formlarında tasvir edilen ancak insan veya hayvan olmayan varlıklardır. Nehir ve dağların iyeleri insan şeklinde tasvir edilirler (Potapov, 2012: 49) ve nehirler kadın dağlar erkek olarak kabul edilirler (Poskonnaya, 2017: 58).

Altaylılar suyu evrenin başlangıcından önce var olan ve kaosu anlatan bir sembol olarak görürken onu doğum ve yaratılış ile de ilişkilendirmişlerdir. *Su-eezi* (su *iyesi*-suyun sahibi) olarak adlandırılan bu varlıklara gösterilen saygı gereği nehir, göl ve kaynaklarını kirletmeme, yakınında bağırmama gibi kurallar bulunmaktadır (Poskonnaya, 2017: 59). Su ile kadın ve anne figürünü de bağdaştırmışlardır. Nehirler, göller ve pınarlar Altay halklarının mitolojilerinde kadın veya genç kız olarak tasvir edilen bir ruhla temsil edilir. Katun Nehri gibi Altay bölgesindeki büyük nehirlere *Ene-Kadın Kindiktu* (göbek bağı olan anne-kadın) denilmektedir. Altaylıların geleneksel inançlarında bu büyük nehirler dünyayı besleyen göbek kordonu olarak kabul görülmektedir (Poskonnaya, 2017: 58-59). Su ve ölüm ilişkisi Güney Sibirya'nın Altay halklarında nehirlerin akış yönlerine verilen anlamlarda

kendini göstermektedir. Nehirlerin yukarı ve aşağı akımları gelecek ve geçmişi birbirine bağlayan bir sembol olarak görülüp bu anlamda yaşam ve ölümü de birbirine bağladıkları düşünülmüştür. Altaylıların dünya görüşünde ölüm ve yaşamın birbiriyle sıkı ilişki içinde olması bu bağı temsil eden suyun ölü gömme geleneklerinde önemli bir rolü olmasını açıklar (Poskonnaya, 2017: 60).

L.P. Potapov'un anlatımına göre daha doğuda Minusisnk havzası halklarından Kaçinler, Şor bölgesinde yaşayan Sagaylar ve Beltirlerde cenaze ritüellerinin bir parçası olarak ölen kişinin "ikizi"[22] ölenin 40. gününde Şaman tarafından bir nehrin aşağı akıntısı yönünde ölüler dünyasına yolcu edilir (Potapov, 2012: 69-70, 84).

Altay halkları göl ve nehirleri yeraltı dünyasının efendisi olan Erlik Han ile de ilişkilendirir. Ölenlerin ruhlarının yeraltındaki bir göl tarafından emildiğine inanırlar ve ölenlerinin ruhları bu göle Toyboydım Nehriyle giderler. Bu nehre düşen ruhların bir daha geri gelemeyeceğine inanılır. Şamanlar ölenlerin ruhlarını bu nehre düşürerek onların bu dünyaya gelmemelerini sağlamaktadır (Poskonnaya, 2017: 62). A.V. Anohin yeraltı denizinde yaşayan ve Erlik Han'ın sarayını koruyan Arba ve Yutpa adlı yaratıkların şaman kıyafetlerindeki sembollerinden bahsetmiştir (Ögel, 2014b: 473-474). Güney Sibirya şamanlarında suyla ilişkili olan yılan, kurbağa ve balık aşağı dünya ile ilgili sembolik hayvanlardır. Kaçinlerde ve Sagaylarda turna balığının hastalık getiren bir su ruhu olduğu inancı bulunur (Hoppal, 2014: 30, 234).

Tüm bu veriler üzerinden su ile ölüm olgusunun Güney Sibirya yerli halklarında yakından ilişkili olduğunu görüyoruz. Özellikle L.P. Potapov'un aktardığı cenaze ritüelleri Neolitik Dönem gelenekleri ile olan benzerlikleri bakımından son derece önemlidir.

4.6.2. Okra

Cis-Baykal END Kitoy Kültürü'nde ölü gömme geleneğinde okra kullanımı tanımlayıcı bir unsur olarak kabul edilir. Okra kullanımına dünyanın çeşitli bölgelerinde özellikle Mezolitik ve Neolitik Dönem mezarlarında rastlanılmıştır. Okranın dünyada en erken kullanıldığı bölgenin Güney Afrika olduğu tahmin edilir.

[22] Altay halklarının inancında bireyin öldükten sonra "ruhu" olarak tanımlayabileceğimiz soyut varlığına belirli bir döneme kadar verilen addır. Bu konudaki detaylı bilgi L.P. Potapov'un "Altay Şamanizmi" adlı eserinde bulunmaktadır (Potapov, 2012: 52-97).

Wonderwerk Mağarası, Kathu Pan 1 ve Canteen Kopje alanlarında 500.000-310.000 byö okra kullanılmıştır. Okranın erken kullanımına Kenya, Zambiya ve Etiyopya gibi bölgelerde de rastlanmıştır (Wolf ve diğerleri, 2018: 186). Okranın Güney Sibirya mezarlarındaki en erken kullanımını ise Mal'ta Çocuğu mezarında görmekteyiz. Burada mezarın dip kısmındaki alanı kaplayacak şekilde okra serpildiği görülür (Lbova, 2021: 7; Eliade, 2007: 22-23).

Okra Hematit, Götit ve Limonit gibi demir oksitli minerallerden elde edilen kırmızı, koyu sarı ve kahverengi renklerde bir boyadır (Northam, 2013: 51). Semantik yorumu özellikle kırmızı okranın çoğunlukla kan, ölüm ve yeninden doğma ile ilişkili olduğu yönündedir (Wershner ve diğerleri, 1980: 633; Northam, 2013: 243).

Batı Avrasya'da Çukur Mezar (*Pit Grave*) ve Okralı Mezar (*Ochre Grave*) Kültürü olarak da anılmakta olan Yamnaya Kültürü Eneolitik Döneme tarihlenir. Bu kültürün karakteristik ölü gömme geleneklerinde dörtgen veya oval formlu çukurlarda bireylerin sırtüstü veya bir yanlarına dönük olarak dizlerinin bükülü pozisyonda olmaları ve okrayla baylı olmaları vardır (Kaiser ve Winger, 2015: 117). Yamnaya Kültürünün Tunç Çağlarında Avrasya'da Güney Urallardan Tuna Nehrine kadar yayıldığı görülür (Morgunova ve Khokhlova, 2013: 1286). Güney Sibirya'da Sayan-Altay bölgesinde Eneolitik Dönemde ortaya çıkan Afanasyev Kültürü ile Yamnaya Kültürü de birbiriyle bağlantı kabul edilmektedir (Allentrof ve diğerleri, 167-169).

I. Zagorska Doğu Baltık bölgesinde Orta ve Geç Mezolitik Dönemde mezarlara yoğun miktara okra serpildiği, END'de bu uygulamada miktarın azaldığı OND'de ise yeniden fazlalaşıp GND tamamen ölü gömme ritüelleri içinde ortadan kalktığını söyler. Letonya'nın batısında Gipka adlı bir Neolitik Dönem alanında çevresi okrayla kaplı bir ocak kalıntısının bulunduğunu ve semantik olarak bu bölge için okra ile ateşin ilişkili olabileceğinden bahsetmiştir (Zagroska, 2008: 122-123).

J.K. Northam kırmızı okra üzerine yaptığı tez çalışmasında Orta-Batı Amerika'da ve Kuzey Amerika'nın Büyük Göller bölgesinde Arkaik Dönem ve Erken Ağaçlık Kültürü[23] (*Early Woodland Culture*) Döneminde mezarlara sıklıkla okra serpildiği ve 19. ve 20. yüzyıl arkeologlarınca mezarların Kırmızı Okra Kültürü

[23] Erken Arkaik MÖ. 8.000-6.000, Orta Arkaik MÖ. 6.000-3.000, Geç Arkaik MÖ. 2.500-1000/500); Erken Ağaçlık Kültürü Dönemi (MÖ. 500-MS. 0) (Smith, 2006: 215).

(*Red Ochre Culture*) olarak adlandırılan bir kültürle ilişkilendirildiğini aktarır (Northam, 2013: 17, 34).

Okra kullanımıyla ilgili etnografik veriler azdır. A.İ. Hallowell Kuzey Amerika yerlilerindeki ayı kültü üzerine yaptığı çalışmasında Kuzey Pasifik kıyılarında yaşayan Tlingitler'in ayı kültü ile ilgili uygulamalarında ayının başından kuyruğuna kadar sırt kısmına okra sürüldüğünden bahseder (Hallowell, 1926: 76). W.C. Macleod ise Amerika'nın Kuzeybatı kıyılarındaki halklarda görülen ölü gömme geleneklerini ele aldığı çalışmasında etnolog C. Hill-Tout'tan aktardığı bilgilere göre bölgedeki Tcilqeuk ve Pilatlq kabilelerinin ölen bireyleri gömmeden önce kırmızıya boyadıklarının aktarmıştır (Macleod, 1925: 136).

Bu veriler üzerinden söyleyebileceğimiz mezarlarda bireylerin ve ölü hediyelerinin okra ile boyanması işleminin tıpkı kremasyon uygulaması gibi oldukça geniş bir yayılıma sahip bir gelenek olduğudur. Okra üzerinden anlamlı bağlantılar ancak antik dönemde çağdaş mezar kompleksleri üzerinden yapılabilir görülmektedir. Okranın temsil ettiği sembolik anlamın ise ateş veya kan mı olduğunu belirleyebilmek de etnografik veriler üzerinden kurulan zayıf bağlantılar dolayısıyla mümkün görülmemektedir. Yine de Kuzey Amerika halklarına ait veriler Güney Sibirya ile olan genetik bağları da düşünüldüğünde son derece dikkat çekici durmaktadır.

4.6.3. Ateş

Neolitik Dönem mezarlarının üzerindeki ateş izleri bölge arkeologları tarafından "arındırma ateşi" olarak tanımlanırlar. İsakovo, Serovo ve Glazkovo Kültürlerinde daha fazla görülen bu uygulamada iskeletlerin tamamen yakılmasının amaçlanmadığı düşünülür. Çukurların dolgu topraklarında bulunan kül çukurları bireylerin yalnızca bir kısmına çoğunlukla da üst kısımlarına etki etmiştir. Etnografik verilerde mezarların üzerinde ateş yakılmasıyla ilgili bir veriye rastlamadık. Ancak Altay halkları, Buryatlarda ve Yakutlarda defin törenlerinde ateşin törenden gelen bireylerin temizlenmesinde yeri olduğu bilinmektedir (Harva, 2014: 234-235).

Bunun yanında kremasyonun Minusinsk Havzasında Taştık Kültüründe uygulandığını bilmekteyiz (Güneri, 2018: 841-842). Ayrıca Güney Sibirya ve

Sibirya'nın çoğu halkında da bu uygulamanın olduğu bilinir. Güney Altaylılardan Telengitlerde bu uygulama 19. yy.'ın sonlarına belki de 20. yy.'ın başlarına kadar devam etmiştir. Ölünün giysilerinin yakılması geleneğinin de bu ritüelin bir kalıntısı olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Çin kaynakları da Güney Sibiriya ve Orta Asya'daki Türk halklarında kremasyon uygulamasının varlığından bahsetmektedir (Mit'ko, 2009: 261, 265-266).

I.A. Lopatin de kremasyonun bazı Amerika Yerlilerinde uygulandığını söyler örneğin Tilingitlerin ölülerin yakılmasını, onların öteki dünyada daha sıcak ve rahat olmalarını sağladığını düşündükleri için uyguladıklarını aktarmıştır (Lopatin, 1935: 171). Tilingitlerin dışında Büyük Okyanus kıyısındaki başka pek çok Amerikan Yerli kabilesinde de kremasyon uygulamasının olduğu bilinmektedir (Macleod, 1925: 127-132; James, 1928: 221-227).

Tüm bu bilgilerin karşısında Cis-Baykal Neolitik mezarlarında gördüğümüz ateş uygulamasının kremasyon olduğunu söyleyemiyoruz ancak defin uygulamalarının su ile olan ilişkisi düşünüldüğünde bölge arkeologlarının "arındırma ateşi" yorumu Güney Sibirya'nın etnografik verileri ile ilişkili durmaktadır.

4.6.4. Güney Sibirya Yerli Halklarındaki Gökyüzü Defni ve Neolitik Dönem Bağlantıları

Güney Sibirya yerli halklarında dört çeşit ölü gömme tipi olduğunu söyleyebiliriz. İnhumasyon, kremasyon, ağaca asma ve bir platform üzerine bırakma. Bunlardan son ikisi gökyüzü defni olarak da adlandırılmaktadır (Roux, 1999, 218). Bireylerin ağaç kabuklarına sarılarak veya içi boş kütükler gibi objelere yerleştirilerek ağaçlara bağlanmalarına oldukça sık rastlanır (Levha 4.6-1). Aynı şekilde dört direk üzerine yapılan bir platforma bireyi bırakma uygulaması da ilki kadar sık uygulanmıştır (Roux, 1999: 224-226; Kulemzin, 1994: 342-343; Potapov, 1964: 464). Bu uygulama bize OND'de görülen mezar sayılarındaki azalmayı düşündürür. END'de ve GND - Eneolitik/ETÇ boyunca da bu gökyüzü defninin olmadığını düşünmek de pek mümkün değildir. Çünkü Yukagir ve Ket gibi Paleosibiryalı halklarda da bu uygulamanın olduğu bilinmektedir. Hatta yine Amerikan Yerlilerinde de oldukça yaygın bir defin şeklidir (Lopatin, 1935: 164-169).

Bu bölgelerde gökyüzü defninin inhumasyon ile beraber uygulandığı da görülmektedir. Bu nedenle Neolitik Dönem boyunca Güney Sibirya'da bu yöntemle ölü gömmenin olduğunu söyleyebiliriz. OND'de gökyüzü definlerinin sayısının artması ve doğal olarak kalıntılarının günümüze kadar gelememesi mezar komplekslerindeki yak. GÖ. 7.000-6.000 arasına tarihlenen mezarların sayıca azalmasını da açıklayabilir. Ayrıca bireylerin ağaca asılmadan önce kayın kabuğuna sarılmaları uygulaması Serovo gömmelerinde istikrarlı şekilde kayın kabuğuna sarılı bireylerin bulunmasıyla da uyumlu bir tablo sunmaktadır.

4.6.5. Mezarlıkların Düzeni, İskeletlerin Yönleri, Yüzüstü İskeletler ve Çoklu Mezarlardaki Çocuk Bireyler

Çoğu Neolitik Dönem mezar kompleksinde mezarların sıralar halinde düzenlendiğini görüyoruz. Bu uygulamanın yapılabilmesi için mezarların üzerine mutlaka ki işaretler konmalıdır. Böylece önceki mezarlar tahrip edilmeden yanlarına yenileri yapılabilir. Böyle işaretlerin olduğu konusuna bölge araştırmacıları da katılmaktadır. Bu uygulamanın nasıl ortaya çıktığı konusunda ise iki fikir ileri sürülebilir. Birbirleriyle akraba olan bireylerin yan yana gömülebilmeleri için mezarlıklarda böyle bir düzenlenme yapılmış olabileceği gibi ölen bireylerin belirli günlerde ziyaret edilmesi gibi geleneklerin de olması mezarlara işaret konmasına ve bu şekilde zamanla düzenli sıralar halinde gömmelerin yapılmasına neden olunmuş olabilir.

Benzeri bir uygulamaya Kumandinlerde rastlanmaktadır. Kumandinlerde akrabaların mezarlıklarda aynı sıraya gömüldüğünü V.M. Kulamzin N.A. Alekseyev'den aktarmıştır (Kulemzin, 1994, 338). Aynı şekilde Kuman bozkırında da G.de Rubrouck Kumanların aile bireylerini aynı yere gömme geleneklerinin olduğunu söylemiştir. Böyle mezarlıklar muhtemelen belirli kabilelere aittir. Benzeri bir geleneğin Mançurya Tunguzlarında da olduğu bilinmektedir (Roux, 1999, 218, 256).

Kabilelere ayrılmış mezarlıkların varlığının yanında tüm Güney Sibirya Türk dilli halklarında ve Buryatlarda mezarların 7., 40. günleri ve 6. ay ve 1. yıl gibi bazı özel zamanlarda ziyaret edildiği ve tören yemekleri yenildiği bilinmektedir (Harva,

2014: 262-264). Böyle uygulamaların Neolitik Dönem halklarında olup olmadığını arkeolojik veriler üzerinden tespit edemeyiz ancak A. Barnard'ın "Simgesel Düşüncenin Doğuşu" adlı çalışmasında toplumların yaşam tarzları ile akrabalık anlayışları arasında kurduğu bağın kökeninin Neolitik Dönemin göçebe halklarından geldiğini iddia etmektedir. A. Barnad modern avcı-toplayıcı halklar üzerinden ortaya koyduğu sosyal yapıda daha geniş çerçeveli bir akrabalık kavramı olduğunu belirtir. Bu topluluklarda akraba olmayan kabile üyelerine de akraba isimleriyle hitap edilmektedir ve o bu sosyal yapının yerleşik hayatla ortadan kalktığını ileri sürer. Bu modern avcı-toplayıcılar Sibirya'nın Neolitik dönem avcı-toplayıcı göçebe insanlarının günümüze kalan yansımalarıdır dolayısıyla da akraba algısının ve kan bağının olduğu akrabalara duyulan bağlılığın boyutunu buradan tahmin edebilmekteyiz (Barnard, 2014 55, 67, 132-133). Bunun yanında mezarlıklarda yapılan aDNA çalışmalarında mtDNA üzerinden tespit edilen haplogrupların çok çeşitli olması da bu sosyal ilişki anlayışı ile uyumlu olan egzogaminin varlığını da bize göstermektedir (bkz. yedinci bölüm) (Mousa ve diğerleri, 2021: 8).

İskeletlerin başlarının baktığı yön ölü gömme geleneklerinde önemli bir ayırt edici özelliktir. Hem Kitoy hem de Glazkovo ölü gömme geleneklerinin baskın yönleri olan kuzey ve batı yönleri günümüz Güney Sibirya halklarında da hala ölümle ilişkili iki yön olarak kabul edilmektedir. U. Harva Yakut efsanelerinde ölüler ülkesinin Kuzey'de yer aldığını söyler ve Yakutlarda "kuzeye doğru" sözü ile "aşağıya doğru" sözünün aynı anlama gelmekte olduğunu belirtir. Bu ifade şekline sadece Lena Nehri kıyılarındaki halklarda değil Ob' ve Yenisey Nehirleri kıyılarında yaşayanlarda da rastlanılması akarsu yönü ile ilişkili olan öbür dünya inancından geliyor olmalıdır. Neolitik Dönem mezarlarında Lena Nehri gibi kıvırlarak akan akarsuların kıyılarındaki komplekslerde baş yönlerinin değişmesi ve Fofanovskiy mezar komplekside başların Selenga Nehrinin akış yönünde yani güneydoğuya dönük olması da ölü gömme ile bağlantılı olan yönde belirleyici olanın akarsu akış yönü olduğunu bize bir kez daha kanıtlamaktadır ancak Lena-Yenisey bölgesindeki baskın akarsu akış yönünün Kuzey olması bu bölgede etnografik döneme kadar ölüm ile ilişkili inanışlarda Kuzey yöne bu tür anlamların yüklenmesine neden olmuş olmalıdır.

U. Harva'nın ölülerle ilişkili olduğunu belirttiği bir diğer yön ise Batıdır. Bireylerin gömülürken başlarının batıya gelmesine dikkat edildiği ve ölüye bir kurban kesilecekse batıya dönülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Harva, 2014: 281). I.A. Lopatin Amur Havzası yerli halklarındaki ölüm kültü üzerine yazdığı doktora tezinde Batı yönünün hem Amur Havzası yerlilerinde hem de Kuzeydoğu Asya ve Amerikan yerlilerinde baskın bir yön olduğunu söylemektedir (Lopatin, 1935: 44).

Bu bilgi üzerinden Cis-Baykal'da Lena ve Angara Nehirleri kıyısındaki Glazkovo Kültürü mezarlarında baş yönlerinin nehirlerin akış yönü ile ilişkili olmasına karşın Ol'hon Bölgesinde başların batı yönde olması Amur Bölgesinden gelen bir göçün etkisini de yansıtıyor olabilir. Bu yorum yukarıda "Glazkovo Kültürü Ölü Gömme Geleneklerinin Değerlendirmesi" bölümünde bahsettiğimiz yalnızca Ol'hon bölgesinde görülen batı yönünün Baykal Gölünden akan Angara Nehri ile alakalı olabileceği ve dolayısıyla yerel ölü gömme adetlerinin sürdürüldüğü görüşüne karşı bir alternatif yorumu doğurmaktadır.

İskelet yönleri konusunda bir diğer dikkat çeken konu Lokomotiv mezar kompleksinde zıt yönlerde yerleştirilen bireylerde güney yönde her iki cinsin de konumlanmasının yanında kadınların daha çok sayıda olmalarıdır. Bu durum Teleütlerdeki Ay ve Güneş yönlerini anımsatmaktadır. Türklerde ve Buryatlarda erkek kabul edilen ay kuzey, kadın kabul edilen güneş ise güney yönün sembolüdürler (Ögel, 2014: 237). Ayın soğuk Güneşin ise sıcak kabul edilmesiyle alakalı olabilecek bu yön ayrımları da kökenini Neolitik Dönem halklarından alıyor olabilir. Bu konuyla ilgili bir başka veri de altıncı bölümün sonuç kısmında verilmiştir.

Neolitik Dönem boyunca baskın sırtüstü pozisyon ve diğer pozisyonlarla birlikte görülen yüzüstü pozisyonda iskeletler sayıca oldukça azdırlar. Bu şekilde mezara yerleştirilen bireylerin mezar yapıları ve beraberlerinde bulunan ölü hediyeleri gibi detaylara ait bir çalışma yapılmamıştır dolayısıyla böyle gömülen bireylerin herhangi bir ortak noktaları olup olmadığını bilemiyoruz. Bu mezarlar bölgenin etnografik verileri ile kıyaslandığında anlam kazanmaktadırlar. Ol'hon Bölgesinde Kurkut Körfezinde 1979'da kazılan yüzüstü gömülmüş bir iskelete ait mezarın 13-14. yüzyıla ait olan bir şaman mezarı olabileceği bölgedeki Buryatların gelenekleri üzerinden tahmin edilmiştir. Bunun yanında R.İ. Bravina Yakutların

şamanları ve intihar ederek ölenleri tehlikeli buldukları için bu şekilde gömdüklerini bildirmiştir (Bravina ve diğerleri, 2017: 84; Bravina, 2016: 162). Cis-Baykal'ın söz konusu yüzüstü gömülmüş mezarları da bu bilgi üzerinden yorumlanabilir.

Cis-Baykal'da Neolitik Dönem gömmelerinde görülen bir özellik de yetişkin bireylerle gömülen çocuklardır. Özellikle Hin' Kültürüne ait Yukarı Lena bölgesindeki Rıtvinka mezarında kafatası olmayan bir annenin yanında bulunan çocuğun iskeletinin sol göğüs bölgesinde ok uçlarının bulunması annesine bağımlı süt çocuklarının anneleriyle birlikte gömülüyor olma ihtimalini düşündürür. Beltirlerde ölen kadınların sütten kesilmemiş çocuklarını onlarla beraber tabutun yanına bırakma âdeti vardır. Bu âdetin Kuzey Amerika yerlilerinde de olduğunu A.P. Okladnikov A. Hrdliçka'dan aktarmıştır (İnan, 2015: 186-187). Bu tip çoklu gömmelerde muhtemel ebeveynleriyle gömülü olan çocukların bu yönden yeniden incelenmesi böyle bir uygulamanın Güney Sibirya Neolitik Dönem kültürlerinde olup olmadığını ortaya çıkarabilir.

Çocuk mezarlarıyla ilgili bir başka veri de A.W. Weber ve arkadaşlarının Lokomotiv ve Ust'-İda mezar kompleksleri üzerinden yaptıkları çalışmalarda Lokomotiv mezar kompleksinde 0-6 ay arasındaki bebek iskeletlerinin var olmadığı, 6 ay ila 2 yaş arasındaki bireylerin de çok az sayıda bulunduğunu göstermiştir. Araştırmacılar Kitoy halkında 4 yaş Serovo ve Glazkovo halklarında ise 2 yaştan sonra çocuk gömmelerine daha çok rastlanıldığını belirtirler. Bu konudaki çıkarımlarında ise çocukların bu yaşlardan önce başka bir alana gömülüyor olabileceğidir (Weber ve diğerleri, 2002: 252-253). Bölgenin etnografik verileri bize bu durumu yorumlama bakımından fikir sağlamaktadır. Altay halklarının inancında bebeklerin ana rahminden 4-5 yaşlarına gelene kadar ruhları bulunmadığına ve onları *Umay'ın* (veya *Umay-ene*) koruduğuna inanılır. Bu inanca göre çocuğun konuşabildiği ve hareketlenip hayata karışabildiği bu yaşlarda çocuk ruhuna kavuşur ve *Umay* çocuğu terk eder (Potapov, 2012: 64-65). Bebeklerin ise ağaç kovuklarına gömüldüğü bilinmektedir ayrıca bebeklerin ve küçük çocukların kütükler içinde ağaçlara asılması geleneği de bulunmaktadır (Kulemzin, 1994: 343-344). Bu bilgiler üzerinden değerlendirdiğimizde küçük çocuklara ait mezarların farklı bir bölgede olduğu veya onlara ağaç defni yapıldığı fikrini ortaya konabilir.

4.7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1) Klasik Kitoy olarak tanımlanan Güney Angara Bölgesi END ölü gömme geleneğinin A.İ. Petrov'un tanımlamasına göre bakıldığında Yukarı Ob' Bölgesi Neolitik Dönem ölü gömme uygulamaları ile oldukça yakın olduğu görülür. Yenisey Havzasındaki az sayıda tespit edilen Neolitik Dönem mezarları ise iskelet pozisyonu ve nehre paralel konumları gibi bazı temel özelliklerde benzer olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Kitoy Kültürü ölü gömme geleneği için Neolitik Dönemde Sayan-Altay ve Cis-Baykal bölgelerinde görüldüğünü söyleyebiliriz. Yalnızca Yenisey Havzasında yeterli veri olmadığını belirtmemiz gerekir.

2) GMD Hin' Kültürü ölü gömme geleneğinden itibaren Cis-Baykal'da sırtüstü pzosiyonun ETÇ'na kadar baskın olduğu görülür. İskelet pozisyonu bakımından farklı olan (*hocker*) Şçukino kronolojik mezar grubundaki insanların ise Cis-Baykal bölgesine dışarıdan geldiği Transbaykal mezarları üzerinden söylenebilir. Ayrıca Şçukino mezarlarının END'den hemen önce olması ve Neolitik Dönemi başlatan keramik kapların da Transbaykal üzerinden Cis-Baykal'a girmiş olması da bu fikri desteklemektedir. Bu görüşün Starıy Vitim II mezar kompleksi üzerinden de söylenebileceğini V.M. Vetrov da ileri sürmüştür.

3) Şumiliha mezar grubunda görülen ve yine Cis-Baykal için yabancı kabul edilen "oturur" veya *hocker* pozisyondaki mezarların da yine Şçukino mezarlarındaki insanlarla aynı yönden bölgeye daha geç bir dönemde gelmiş olabilecekleri düşünebilmektedir ancak Şumiliha mezar grubundaki insanların kraniyel olarak bölgenin yerli antropolojik tipinde olmaları (Baykal ırkı bkz. yedinci bölüm) ve Glazkovo Kültürünün tipik buluntularından olan beyaz nefrit halka ve diskler gibi son derece önemli eserleri ve Glazkovo'nun diğer yaygın bulunan eserlerini içermeleri onları Cis-Baykal toprakları için yabancı kabul etmemizi zorlaştırmaktadır.

4) Cis-Baykal'da GND Serovo Kültürü ölü gömme geleneğinde görülen ayakların nehre dik konumda olması özelliğinin de Yukarı Ob' ve Yakutistan Bel'kaçi Kültürü mezarlarında görülmesi bu uygulamanın bölgeye gelen yabancı bir topluluğu ait değil, Güney Sibirya insanları arasında var olan farklı bir gelenek

olduğunu düşünmemize sebep olur. Bu düşünce Serovo mezarlarındaki ölü hediyeleri üzerinden de desteklenebilmektedir.

5) Güney Sibirya Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri ile günümüz yerli Güney ve Doğu Sibiryalıları arasında etnografik veriler üzerinden yaptığımız karşılaştırmalar dikkat çekici benzerlikler ortaya koymuştur. Bu benzerlikler kanaatimizce bölgedeki binlerce yıllık kültürel devamlılığın bir neticesidir.

6) OND'de Cis-Baykal'ın terk edilmesi görüşünün kamp alanlarına ait radyokarbon verileri üzerinden değil de yalnızca mezar kompleskleri üzerinden söylenebiliyor oluşu yukarıda bahsedilen etnografik verilerin arkeolojik verilerle uyuşması üzerinden açıklama yapma imkânı vermiştir. Bu bağlamda bölgede GÖ. 7.000-6.000 arasında çoğunlukla gökyüzü defninin uygulanmış olabileceğini düşünüyoruz. Bu uygulamada kullanılan kayın kabuklarına Serovo gömmelerinde de sıklıkla rastlanıyor olması da fikrimizi destekler bir bulgudur.

Sayılan bu altı maddenin hepsi sonraki bölümlerin sonuçlarıyla da desteklenmektedir. Tüm verilerin toplu sonucuna "SONUÇ" başlığında değinildiği için burada tekrarlanmamıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM
ASYA'DA ERKEN KERAMİK KAPLARIN ORTAYA ÇIKTIĞI BÖLGELER VE LENA-YENİSEY BÖLGESİNE YAYILIMLARI

5.1 GİRİŞ

Dünya üzerinde pişmiş toprak kapların ortaya çıkışının farklı bölgelerde birbirinden bağımsız olarak gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu bölgelerden en erken tarihli olanları Doğu Asya'da yer alır. Orta ve Güney Çin, Rusya Uzak Doğusu ve Japonya'da Geç Pleistosen Döneme ait tabakalarda bulunan keramik kaplar Mezopotamya ve Anadolu'dan farklı olarak avcı-balıkçı-toplayıcı ekonominin olduğu göçebe topluluklar tarafından üretilmişlerdir (Gibbs, 2022: 608).

Keramik kap yapım teknolojisinin bu kadar erken bir dönemde henüz yerleşik hayata ve tarım ve hayvancılık ekonomisine geçmemiş olan topluluklarda hangi ihtiyaçlardan kaynaklanarak geliştirilmiş olduğuna dair çeşitli teoriler vardır. Bunlardan biri Son Buzul Çağının (GÖ 25.000-11.500) sonlarında büyük memelilerin ortadan kaybolmaya başlamalarıyla insanların balıkçılık ve meşe palamudu gibi yiyecek kaynaklarına yönelmeleri ve bu gıdaları depolamak maksadıyla çanak çömlek üretmiş olabilecekleridir. Bir diğer teori ise bulundukları alanlarda çok miktarda balıkçılık aletlerinin bulunmasından dolayı bu kapların sadece balık depolamak ve balık yağı elde etmek maksadıyla üretilmiş olmalarıdır. Bu iki teori Rusya Uzak Doğusu ve Japonya'da ortaya çıkan erken çanak çömlekler için geçerli olabilir. Son Buzul Çağının başlarına tarihlenen örneklerin bulunduğu Güney Çin'deki Xianrendong ve Diaotonghuan Mağaralarının olduğu alanlarda bol miktarda yabani pirince rastlanılmıştır. Dolayısıyla da kapların ilk olarak pirinç tüketiminde kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir. Bunların dışında çokça tüketildiğini bildiğimiz salyangoz gibi yumuşakçaların kabuklarından ayrılmalarını sağlamak amacıyla kullanılmış olabilecekleri de ileri sürülmüştür (Wang ve Sebillaud, 2019: 81; Yanşina, 2019: 145; MacNeish, 1999: 237-239; Zhang, 1999: 98).

Bu bölümün amacı Lena-Yenisey Bölgesindeki keramiklerin köken bölgesi hakkında fikir sahibi olmak ve bu keramiklerin taşıyıcısı olan halkın kültürel ve etnik

kökeninin dayandığı muhtemel coğrafyayı belirlemektir. Bu sayede özellikle Cis-Baykal topraklarındaki Neolitik Dönem halklarının genetik verileri hakkında (bkz. yedinci bölüm) hem teyit edici hem de açıklayıcı veriler elde edilebilmiştir. Ayrıca Transbaykal topraklarında bulunan erken keramik örneklerin tarihsel verileri sorgulanmış ve söz konusu tarihlerle ilgili bazı yeni yorumlarda bulunulmuştur.

5.2. ÇİN

5.2.1. Son Buzul Çağında İklim ve Vejetasyon Değişimleri

Çin'in Kuzeybatısında Sarı Nehir Havzasının[24] orta akımlarını kapsayan Gansu Eyaletindeki Jingning şehri bölgesinden elde edilen polen analizleri bölgenin GÖ. 44.200-11.000 arasında iklim ve buna bağlı vejetasyon değişimini ortaya koymuştur. Polen kayıtlarına göre GÖ 44.000-29.000 arasında hava sıcaklığı günümüzden daha düşükken nem oranı yüksektir ve hâkim manzaranın iğne-yapraklılardan oluşan ormanlar olduğu anlaşılır. Yak. GÖ 23.000'de başlayan Son Buzul Çağının kuru ve soğuk iklimi bölgenin çöl-bozkır manzarasına sahip olmasına neden olmuştur. GÖ 11.000'e kadar süren bu dönem kendi içinde sıcaklık dalgalanmaları gösteren alt evrelere ayrılır. GÖ 23.400-20.400 arasında polen yoğunluğunun son derece düşük olduğu görülür. Son Buzul Çağının başlangıcına denk gelen bu dönem kurak ve soğuk bir dönemdir ve bölge seyrek bozkır vejetasyonuna sahiptir. GÖ 20.400-14.600 arasında bu seyrek bozkır vejetasyonu manzaraya hâkim olmaya devam etse de GÖ 20.400-18.200 ve GÖ 17.000-16.000 aralıklarında sıcaklığın yükseldiğini işaret eden polen artışları olmuştur. GÖ 18.200-17.000 arası ise bölgenin en soğuk dönemidir. GÖ 14.600'den sonra sıcaklığın ve nemin arttığının göstergesi olan odunsu bitkiler görülmeye başlanır bu dönem Bölling-Alleröd ılımanlaşma dönemine denk gelir. Genç Dryas Dönemi (GÖ 12.900-11.700) sonuna denk gelen GÖ 11.700'de ise bölgede yeniden kurak bir iklim ortaya çıkar ve polen ve sporlarda azalma gözlenir. Manzaraya yeniden çöl-bozkır vejetasyonu hâkim olur (Li ve diğerleri, 2006: 159-160).

[24] Sarı Nehir 5.400 km uzunluğu ile Çin'deki en uzun ikinci nehirdir. Batı Çin'deki Bayangela Dağlarından doğup önce kuzeye Gobi Çölüne döner sonra güneye Shaanxi Bölgesindeki Hua Dağının kuzeyine iner ve kuzeydoğuya çıkarak Bohai Denizine dökülür (Zhu ve diğerleri, 2004: 2).

Son Buzul Çağında Orta ve Doğu Çin Denizi bölgelerinde yıllık sıcaklık günümüzden 10-12 C^0 daha düşüktür. GÖ 18.000'de kuzeydeki bozkır ve çöl manzarası güneye ve doğuya doğru ilerler. Bozkır vejetasyonunun Aşağı Yangtze Nehri havzasının güneyine kadar ilerlediği görülür. Yaprak dökmeyen ve geniş yapraklı ormanlar da güneye, bugün Çin'in en güney sınırına yakın bölgelerdeki tropik ormanların bulunduğu bölgeye doğru çekilirler. Polen kayıtlarına göre tropik ormanlar ise tamamen ortadan kalkmışlardır (Qin ve diğerleri, 2007: 70).

5.2.2. Orta ve Güney Çin Bölgesinde Erken Keramik Kapların Bulunduğu Arkeolojik Alanlar

Bu başlık altında Yangtze Nehri havzasını ve güneyindeki Zhujiang Nehri (İnci Nehri) havzasını kapsayan Orta ve Güney Çin bölgesinde bulunan Xianrendong, Yuchanyan, Miaoyen, Zengpiyan ve Dayan Mağaraları ile Dalongtan ve Dingsishan arkeolojik alanlarında bulunan keramiklere ait bilgiler incelenmiştir.

5.2.2.1. Xianrendong Mağarası

Xianrendong Mağarası Orta Çin Bölgesindeki tek erken keramik kap parçalarının bulunduğu alandır. Jiangxi Eyaletinin kuzeydoğusunda Dayuan Çayı kenarındaki Dayuan Kasabasında bulunur (Harita-14 1). İlk defa 1960'larda Çinli arkeologlarca keşfedilip kazılan mağarada toplam 150 m^2'lik bir alan açılmış ve aynı yıllarda çalışmanın özet halinde kısa bir yayını yapılmıştır. 1993-1995'te R. MacNeish tarafından 6 m^2'lik bir kazı çalışması daha yapılmıştır. Yine aynı yıllarda R. MacNeish mağaranın 800 m kadar güneyindeki bir tepede bulunan Diaotonghuan (Wangdong) kaya sığınanın da kazılarını yürütmüştür. Xianrendong Mağarası bazı yayınlarda kendiyle çağdaş tabakalara sahip bu kaya sığınağı ile birlikte anılmaktadır (Yanşina, 2019: 145; Yanshina ve Sobolev, 2018: 10-11). Maddi kültür kalıntısı bakımından aralarında bir fark olmadığı için biz çalışmamızda daha iyi çalışılmış olan Xianrendong Mağarası'nın END tabakalarında bulunan keramikleri ele aldık (Levha 5.2-1a; Levha 5.2-1b; Levha 5.2-2a).

R. MacNeish maddi kültür kalıntıları üzerinden hem Xianrendong hem de Diaotonghuan'da Paleolitik-Neolitik Dönem geçişine ait 5 evre belirlemiştir bunlar: Üst Paleolitik Dönem Yangtze Evresi, Mezolitik Dönem Dayuan Evresi ve Erken Neolitik Dönem Xian, Wang ve Jiangxi Evreleridir (Yanşina, 2019: 146).

R. MacNeish bulunan erken keramikleri hamur katkılarına göre iki gruba ayırmıştır. Bunlar iri kuvartzit katkılı Xian kapları ve şamot katkılı Wang kaplarıdır. Xian Evresinde (mağaranın batı açmasında 3C1a ve 3C1b tabakaları) sadece Xian kaplarına (Levha 5.2-4a; Levha 5.2-2b) rastlanırken Wang Evresinde (Levha 5.2-4b) (mağaranın batı açmasında 3B2, 3B1 ve 3A tabakaları) Xian kapları ve Wang kapları birlikte bulunur. Jiangxi Evresinde ise (Levha 5.2-5a) (mağaranın batı açmasında 2A, doğu açmasında 2A1 ve 2A tabakaları) Wang kapları daha baskın bir oranda bulunmuştur (Yanshina ve Sobolev 2018: 19; MacNeish, 1999: 239, 241-242).

D. Hill tarafından sınıflandırılmaya çalışılan Xianrendong erken keramiklerinden Xian kapları 3 gruba ayrılır. Bunlardan ilki iç ve dış yüzeylerinde bir ot demetine ait bitki lifi izleri[25] bulunan boyunsuz kaplardır. İri kuvartzit katkılıdırlar ve bezemeleri ağız kenarının üzerindeki çentikler ile ağız kenarının hemen altındaki tek sıra çubuk batırma motifidir. İkinci grup ilkinden sadece ot demeti izlerinin yerini alan ip baskı izleriyle ayrılır. Kap parçalarının iç yüzeyinde yatay, dış yüzeyinde ise dikey ip baskı izleri bulunur. Bu izlerin ip sarılı bir tokaca ait olduğu tahmin edilir. Üçüncü grup kaplarda ise daha ince taneli kuvartzit katkının olduğu görülür ve form olarak boyunlu kaplar ortaya çıkmıştır. Kapların dış yüzeyinde görülen ip baskı izlerinin bazen dikey bazen de çapraz izler bıraktığı görülür, bazı örneklerde dış yüzeyde okra lekeleri vardır. Bazı parçalarda motifi anlaşılamayan kazıma çiziler bulunur. Bezeme olarak sadece kapların boyun kısmında çubuk batırma motifi kullanılmıştır. Wang kapları olarak adlandırılan kaplar ise şamot katkılıdırlar. Kapların yalnızca dış yüzeylerinde dikey ip baskı izleri vardır. Form olarak kısa boyunlu kaplardır ve bulunan parçaların üzerinde bezemeye rastlanılmamıştır. D. Hill hem Xian hem de Wang kaplarının helezonlama tekniği ile yapıldığını söylemiştir (Levha 5.2-2b; Levha 5.2-3a; Levha 5.2-3b) (Hill'den aktaran Yanshina ve Sobolyev 2018: 14). Bulunan erken keramik parçalarının pişirim

[25] R. MacNeish bu izlerin P. Vandiver ve D. Hill'in 1995'te yaptıkları deneysel arkeoloji çalışmaları neticesinde kör uçlu dişlere sahip çatal formlu bir alete ait olabileceğini de belirtmiştir (MacNeish, 1999: 239).

ısılarının ise yaklaşık 740-840 C^0 arasında olduğu tahmin edilir (Dikshit ve Hazarika 2012: 228). Cidar kalınlıkları çoğunlukla 0.7 cm'dir ancak 1.2 cm'e kadar kalınlaşan parçalara da rastlanır. Ayrıca tüm morfolojik özelliklerini gösteren bir örnek günümüze ulaşmamış olsa da yuvarlak dipli oldukları tahmin edilir (Levha 5.2-5b). Bazı kap parçalarında görülen çapraz ip baskı izlerinin bir dokumaya ait olabileceği de düşünülmüştür. Helezonlama tekniğinin ise kapların yapımında kullanılan tek yöntem olmayabileceği tahmin edilir. Xian kaplarında bitki lifi olarak yorumlanan izlere sahip çanak çömleklerin parçalar halinde kil levhaların birbirlerine eklenmesiyle oluşturuldukları da tahmin edilir. Bu yöntemle yapılan kapların en erken çanak çömlekler olduğu ve onu helezonlama yöntemiyle yapılan kapların izlediği düşünülür. Kapların ip veya bir dokumayla sarılmış tokaçla şekillendirilmesi işleminin ise yalnızca helezonlama yöntemiyle birlikte kullanıldığı anlaşılmıştır (Zhang, 2002: 33; Cohen ve diğerleri, 2017: 43; Wu ve diğerleri, 2012: 1697).

R. MacNeish Xian kaplarının Çin'deki diğer arkeolojik alanlardaki keramiklerle benzerliğini bulamamıştır. O bu kaplar ile Rusya Uzak Doğusundaki Hummi ve Primoye Bölgesindeki Ustinovka-3 keramik kaplarının benzer olduğunu söylemiş ve buna dayanarak da yaşlarını mağaradan elde edilen radyokarbon tarihlerinden GÖ 12.530±140 ile ilişkilendirmiştir. Daha geç bir dönem olan Wang kaplarını ise GÖ 10.870±240 olarak tarihlendirmiş ve sonraki Jiangxi Evresini de GÖ 8.825±210 tarihi ile ilişkili olarak belirlemiştir. Bu tarihler bugün kabul edilen tarihlerden çok daha gençtir (MacNeish, 1999: 238-239, 241, 245; Yanshina ve Sobolev 2018: 13; Yanşina, 2019: 156).

Xianrendong Mağarası'ndaki radyokarbon tarihlerinin çoğu mağara içinde bulunan ve %90'ı geyiklere ait olan faunal kalıntılar üzerinden yapılmıştır bir kısmı da insan kemikleri ve kömür kalıntılarından elde edilen sonuçlardır. Radyokarbon analizleri bize mağaranın iki ayrı dönemde kullanılmış olduğunu gösterir. İlki yak. GÖ. kal. 29.000 – 17.500 arası, ikinci kullanım dönemi ise yak. GÖ. kal. 14.500-12.000 arasıdır. Son Buzul Çağı'nın başlangıcını kapsayan ilk döneme ait tabaka aynı zamanda en erken keramik kap örneklerinin de ele geçtiği tabakadır. Bu döneme ait tabakalar mağaranın doğu açmasındaki 2B ve 2B1 tabakalarıdır. Bu tabakalara ait 10 adet radyokarbon sonucu GÖ kal. 20.902 ±358 - 19.166 ±219 tarih aralığını vermiştir. Mağaranın batı açmasındaki 3C1b tabakasından elde edilen 5 adet

radyokarbon tarihi ise GÖ kal. 20.867 ±918 - 19.283 ±283 tarih aralığını verir (Levha 5.2-2b) (Wu ve diğerleri, 2012: 1697-1698).

Y.V. Kuzmin bahsedilen bu tarihleri şüpheli bulmaktadır. Radyokarbon analizlerinin yapıldığı hayvan kemiklerinin kap parçalarıyla stratigrafik olarak ilişkisinin net olmadığını belirtir. Ayrıca 3C1b tabakasının bir üstündeki 3C1a tabakasına ait GÖ 12.530 ±140 tarihinin dikkat çekici olduğunu ve 3C1b'nin daha genç tarihlere ait olan radyokarbon sonuçlarının ise aykırı sonuçlar olarak kabul edilip değerlendirilmediğini de dile getirir (Kuzmin, 2017: 30).

D.J. Cohen ve arkadaşlarının 2017'de yayınladıkları bir çalışmada ise hem Xianrendong hem de Diaotonghuan'ın kullanım gördüğü dönemlerin Son Buzul Çağı'nın görece ılımanlaşma evrelerine denk geldiği vurgulanmış ve tarihler bu açıdan tutarlı bulunmuştur (muson yağışlarının arttığı GÖ kal. 20.000-19.000 dönemi ve GÖ kal. 14.000-12.000 Bölling-Alleröd dönemi) (Cohen ve diğerleri, 2017: 43).

Xianrendong Mağarası'nda erken keramiklerin bulunduğu tabakalardan ele geçen diğer buluntulara baktığımızda batı açmasındaki 3C1a ve 3C1b tabakalarında yumuşakça kabukları, kemik ve çakmaktaşlarının işlendiğine dair kalıntılar mevcuttur (Levha 5.2-6a; Levha 5.2-6b). Bu iki tabakada pirinç fitolitleri bulunmuş ve yabani pirincin tüketildiği ve yetiştirilmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Aynı açmadaki 3B2 ve 3B1 tabakalarında kemik veya boynuzdan iki ucu sivri fırlatma uçları ki bunlar "atlatl"[26] olarak yorumlanmışladır, boynuzdan yapılmış iki yanında dişler olan sivri dipli bir mızrak ucu ve üçgen uçlu bir yontma taş alet bulunmuştur ayrıca küçük hayvanlara ait kemik kalıntıları, işlenmiş ve işlenmemiş yumuşakça kabukları ve yabani pirinç ve başka bitkilere ait fitolitler de bulunmuştur. Batı açmasındaki 2A, 2A1, 2A3, 2B, 2B1-3 ve doğu açmasındaki 2B3 tabakalarında "atlatl" uçları, elmas biçimli kemik veya boynuzdan mızrak uçları baskın oranda bulunurken boynuzdan dişli ve dişsiz mızrak uçları da ele geçmiştir. Yumuşakça kabukları ve küçük hayvan kemiklerinin yanı sıra yine yabani bitki fitolitleri bulunmuştur. Ayrıca Jiangxi Evresine ait bu tabakalarda iki insana ait kemik kalıntıları da bulunuştur (MacNesih, 1999: 238-239, 241-242).

[26] Mızrak fırlatmak için kullanılan tahta çubuk. Kuzeydoğu Sibirya, Kanada, Kuzey Kutbu yerli haklarınca yullanıldığı bilinen atlatlın Kamçatka ve Aşağı Amur bölgesindeki halklar tarafından da kullanıldığına dair kayıtlar bulunur (Vanderhoek, 1998: 4, 8, 21)

5.2.2.2. Yuchanyan Mağarası

Daoxian bölgesinde Hunan Eyaletinin güneyinde, Yangtze Nehri'nin yaklaşık 450 km güneyindeki Zhujiang Nehri (İnci Nehri) havzasında bulunur (Harita-14 2). 1988'de keşfedilen mağara 1993, 1995 ve 2004-2005 yıllarında kazılmıştır (Levha 5.2-7a) (Dikshit ve Hazarika, 2012: 228). Geç Paleolitik Dönemde kullanım görmüş alanda kuş, geyik ve balığın baskın olduğu faunal kalıntılar bulunmuştur (Wang ve Sebillaud, 2019: 86). Bunlarla birlikte yumuşakça kabukları ve pirinç nişastası gibi bitkisel kalıntılar da bulunmuştur. Alanda taş aletler kemik ve yumuşakça kabuklarından eserler, keramik parçaları ve ateş izleri görülmüştür. Bulunan kap parçalarının cidar kalınlığı yaklaşık 2 cm'dir ve 400-500 C^0 gibi düşük bir ısıda pişirilmişlerdir. Hamurları ezilmiş kuvartzit ve kum katkılıdır. Kısmen tümlenen bir kabın konik formlu bir gövdeye ve sivrimsi-yuvarlak bir dibe sahip olduğu görülür (Levha 5.2-7b). Yüksekliği 29 cm ve ağız çapı 31 cm'dir. İç ve dış yüzeyinde ip baskı izleri vardır. Kil levha ekleme yöntemiyle yapılmış olabileceği düşünülür. Bulunan parçalar koyu kahveden kırmızıya değişen renklerdedir (Cohen, 2013: 67; Lu, 2011: 3). Kap parçalarının bulunduğu tabakaların radyokarbon tarihleri GÖ. kal. 18.300-17.500 arasıdır (Boaretto ve diğerleri, 2009: 9599) ancak kaplarla ilişkili bir kömürden elde edilen radyokarbon sonucu yak. GÖ 13.700'dür, kap içindeki organik maddelerden elde edilen tarih ise yak. GÖ 14.400 olarak bulunmuştur (Yanşina, 2019: 151-152; Kuzmin, 2010: 417).

5.2.2.3. Zengpiyan Mağarası

Gulin şehrinin güneyindeki bir tepede bulunur, 1965'te keşfedilmiş 1973 ve 2001 yıllarında kazıları yapılmıştır. Son yapılan radyokarbon analizleri mağaranın GÖ. 12.500-7.600 arasına tarihlenen 5 tabakaya sahip olduğunu göstermiştir. Hem bir kamp alanı hem de bir mezar kompleksidir. Alanda 18 mezar bulunmuştur ve bulunan iskeletlerin çoğunluğu *hocker* pozisyondadır bunların yanında ikincil gömmeler de bulunur. 6 iskeletin kafatasının üst kısmında delme işlemi yapıldığı görülür, bazı iskeletler okrayla boyanmıştır (Wang ve Sebillaud, 2019: 85; Pearson, 2005: 823).

Mağarada çok sayıda ateş izinin ve ocak kalıntılarının bulunması yiyecek pişirme faaliyetine ait izler olarak yorumlanmıştır. Büyük miktarda yabani hayvan, yumuşakça kabukları ve karından bacaklı kalıntıları bulunmuştur (Wang ve Sebillaud, 2019: 85).

Mağaradaki 5 tabakanın hepsinden çok sayıda keramik parçası da ele geçmiştir. Bunlar düzensiz cidar kalınlıklarına sahip kaplardır (0.3-2.6 cm) fakat çoğu kabın kalınlığı 0.5-0.7 cm arasıdır ve tahminen 250 C^0 gibi düşük bir ısıda pişmişlerdir. (Wang ve Sebillaud, 2019: 85). Ezilmiş kalsit ve kuvartzit katkılı bir hamura sahiplerdir ve grimsi kahve renktedirler. İç ve dış yüzeylerinde ip baskı izleri görülür (Levha 5.2-8a; Levha 5.2-8b). En erken örnekleri (GÖ. 12.000-10.000 arası) yuvarlak dipli küremsi formlu ve geniş ağızlı kaplardır (Levha 5.2-9a; Levha 5.2-9b) ve kil levhaların birleştirilmesiyle yapıldıkları tahmin edilir (Pearson, 2005: 823; Lu, 2010: 4). O.V. Yanşina'nın J. Yuan'dan aktardığı bilgiye göre Zengpiyan'da ve Yuchanyan'da bulunan kapların iç ve dış olarak iki katmanı vardır. Hatta bu iki katmanın arasında da içteki katmanın dış yüzeyinde görülen ip baskı izlerine rastlanır (Yanşina, 2017: 75).

5.2.2.4. Dayan Mağaraları

Gulin Bölgesinin Lingui Kesiminde bulunan iki mağaradan oluşan bir komplekstir. Zengpiyan Mağarasının 8 km kuzeybatısındadır. 1999'da keşfedilen mağaranın 2000 ve 2001 yıllarında yürütülen kazılarında 10 adet mezar ve 10 adet ocak bulunmuştur. Kompleks 6 tabakalı bir stratigrafiye sahiptir ve bulunan keramik kap parçaları kültür kalıntıları üzerinden Paleolitik - Neolitik Dönem geçişine tarihlenen 2. tabakadan itibaren ortaya çıkarlar aynı tabakada yumuşakça kabuklarından büyük yığınlar ile onların yanlarında *hocker* pozisyonda iki mezar ve taş ve kemik aletler bulunmuştur (Wang ve Sebillaud, 2019: 85). Bulunan keramikler yak. GÖ 12.000-10.000 arasına tarihlenirler. Bulunan parçaların yüzeyi düzdür her hangi bir bezeme veya işlem izi de yoktur ve bir yuvarlak dip parçası bulunmuştur. 2-3 cm cidar kalınlığına sahip kapların hamuru kalsit ve kuvartzit katkılıdır ve kızılımsı gri renktedirler (Lu, 2009: 49).

5.2.2.5. Miaoyan Mağarası

Gulin şehrinin güneyinde bulunur. 1965'te keşfedilen mağara 1988'de kazılmış ve 2 *hocker* pozisyonda iskelete ait mezar ve ateş izleri bulunmuştur. Taş ve kemikten aletler ve yumuşakça kabuklarından eserler, hayvan kalıntıları ve büyük miktarda yumuşakça kabuğu bulunmuştur. Ele geçen keramik parçaları grimsi kahve renginde, kabaca ezilmiş kuvartzit katkılı, kalın cidarlı, gevrek-kırılgan dokulu ve düşük ısıda pişmiş kaplara aittir. Bulunan keramik paçaların hepsi düz bir forma sahiptir. Alanda bulunan erken keramiklerin tarih aralıkları GÖ 21.600-16.400'dür. Mağaranın kullanım gördüğü tarih aralığı ise (6. ve 2. tabakalar arası) GÖ. 20.920 ±430 - 13.547 ±168'dir. İki kabın üzerindeki organik kalıntıdan elde edilen radyokarbon sonuçları yak. GÖ 15.500 tarihini vermiştir. (Wang ve Sebillaud, 2019: 85; Lu, 2010: 4).

5.2.2.6. Dalongtan (Liyuziu) Arkeolojik Alanı

Liuzhou şehrinde Liyuziu Dağı eteklerindedir. Alanın en erken tabakasından ele geçen kırmızı-siyah, kumlu dokuya sahip keramikler düşük ısıda pişirilmişlerdir. Görece ince cidarlıdırlar (0.2-0.8 cm), yüzeylerinde ip baskı izleri bulunur ve kırmızı ve siyah renklerdedirler. Bulunan parçalardan biri kaideli bir diptir. Kapların tarih aralıkları GÖ 11.100-10.200 arası olarak belirlenmiştir (Wang ve Sebillaud, 2019: 84-85; Lu, 2011: 5).

5.2.2.7. Dingsishan Arkeolojik Alanı

Guangxi eyaletinin güneyinde Yong Nehri'nin kollarından birinin onunla birleştiği alanda bir tepenin üzerindedir. Dingsishan Kültürü'nün ilk temsil edildiği yer olarak geçen alanda 5 safha belirlenmiştir. Bulunan keramik parçaların üzerinde 3 mm kalınlığında ip izleri mevcuttur. Düşük ısıda pişmiş, 1 cm ve üzerinde farklı kalınlıklarda cidarlı, hamuru kalsit katkılı ve dış yüzeyleri sarı-gri iç yüzeyleri koyu kahve veya dışına göre daha koyu renkte olan keramik parçalarıdır. Bulunan dip

parçalarının yuvarlak oldukları görülür. Radyokarbon yaşları yak. GÖ 10.000'e tarihlenir (Wang ve Sebillaud, 2019: 84; Lu, 2011: 5).

5.2.3. Doğu Çin Denizi Bölgesinde Erken Keramiklerin Bulunduğu Arkeolojik Alanlar

Erken keramik kap buluntularına Doğu Çin Denizi'ne kıyı olan üç bölgede rastlanılmıştır. Ancak buralarda bulunan kaplar önceki bölgelerden çok daha geç dönemlere tarihlenirler, hepsi Geç Paleolitik Dönemin sonlarına aittir. Shangshan Arkeolojik Alanı, Zhanjiang eyaletinin merkezi Pujiang Bölgesinde bulunur. 2000 yılında keşfedilen alanda 2001, 2004-2006 yıllarında kazılar yapılmış ve konut kalıntıları, çukurlar, taş aletler ve keramik kap parçaları bulunmuştur. Kaplar bitkisel katkılıdır ve düşük ısıda pişirilmiştir, açık sarı renklidir ve 2 cm.lik kalın bir cidara sahiplerdir. Çoğu düz diplidir az sayıda yuvarlak dipli kaplar da bulunmuştur. Bezemesiz olan kaplar kavanoz, bardak ve kâse formludurlar. Radyokarbon tarihleri GÖ 10.000-8.500 olarak belirlenmiştir. Zhanjiang eyaletinin kuzey komşusu olan Jiangsu eyaletinde bulunan Shenxiandong Mağarası ise Huifeng Dağında yer alır. 1975 yılında keşfedilen mağara 1977-1978 yıllarında kazılmıştır. Mağarada kırmızı veya kahve renkli, düşük ısıda pişirilmiş kap parçaları bulunmuş ve GÖ 10.800'e tarihlenmişlerdir. Mağarada insan yaşamının Geç Pleyistosen veya Erken Holosen başlangıcında başladığı düşünülmektedir. Qihedong Mağarası, Zhanjiang eyaletinin güney komşusu olan Fujian eyaletinde Zhengping şehrinde bulunur. 2008 yılında keşfedilmiş 2009-2011 yıllarında kazıları yapılmıştır. Alanda işlikler, konutlar, ocaklar, insan ve hayvan kalıntıları ve çok miktarda yumuşakça kabukları bulunmuştur. Bunların dışında taş ve kemik aletler ve keramik kap parçaları da ele geçmiştir. En erken keramikler GÖ 12.000-10.000 arasına tarihlendirilmiştir. Kızıl-kahve ve kahve renginde olan kapların çoğu kum katkılı ve kalın cidarlıdır. Düşük ısıda pişmiş olan kapların çoğunda bezeme bulunmaz, çok azında ip izleri ve çubuk batırma bezemeleri bulunur. Formları ise belirsizdir ağız çaplarının 15-30 cm arasında değiştiği görülür (Wang ve Sebillaud, 2019: 86-88).

5.2.4. Orta, Güney ve Doğu Çin Bölgelerinde Bulunan Erken Keramiklerin Değerlendirmesi

Orta ve Güney Çin'deki erken keramik kapların temel özellikleri derin, kalın cidarlı ve "U" formlu yuvarlak dipli olmalarıdır. Yuchanyan Mağarası'nda bulunan kaplar ise konik, "V" formlu ve yine sivrimsi-yuvarlak dipli kaplardır. Bu bölgede bulunan kaplarla ilişkili olarak ele geçen diğer buluntular çakıl taşlarından aletler, düzensiz yongalardan aletler, kemikten toprak işleme aletleri, yumuşakça kabuklarından bıçaklar ve içbükey formlu ezgi taşlarıdır (Li ve diğerleri, 2017: 60). İncelenen alanlardaki erken keramik kapların hemen tamamında ip baskı izleri görülür. Xianrendong'daki bazı en erken örneklerde ise bir ot demetine ait olduğu düşünülen izlere rastlanır.

Alanlarda bulunan faunal kalıntılar içinde yumuşakça kabuklarının oldukça fazla olması dikkat çekicidir. Gulin Eyaletindeki üç alan olan Zengpiyan, Dayan ve Miaoyan aynı zamanda birer mezar kompleksidirler ve buralardaki bazı mezarlar yumuşakça kabuğu yığınları ile ilişkili olarak bulunmuştur. Primorye Bölgesindeki OND Boysman Kültürüne[27] ait mezarların da benzer yumuşakça kabuğu yığınlarıyla ilişkili olmaları ve her iki bölgede de iskeletlerin *hocker* pozisyonda olmaları ilginçtir (Popov ve Tabarev, 2008: 76). Bu bağlantı bize kapların daha geç bir döneme ait olma ihtimalini düşündürür. R. MacNeish'in Xianrendong Mağarasındaki en erken keramikler ile Rusya Uzak Doğusundaki Hummi ve Primorye Bölgesindeki Ustinovka-3 alanlarında bulunan keramikler arasında kurduğu morfolojik bağlantıyı hatırlatması açısından da önemlidir. Bu bağlantı Y.V. Kuzmin'in radyokarbon sonuçları hakkındaki şüphelerini de destekler niteliktedir.

[27] Boysman (Boisman) Kültürü Rusya Uzak Doğusunda GÖ 6.825-4.470 arasında Primorye (Maritime) bölgesinde var olmuş bir OND kültürüdür. Büyük Okyanus kıyısında Boisman 1, Boisman 2, Khansi 1, Zarechie 1, Posiet 1 ve Luzanova Sopka alanları ile temsil edilir (Popov ve diğerleri, 2014: 248). En önemli mezarların bulunduğu Boysman 2 alanında deniz kabuğu yığınları altında iki grup halinde iskeletler ve bir konut yapısı bulunmuştur. Ölü gömme uygulamlarının çeşitlilik gösterdiği belirtilir. Çoğunlukla bireyler *hocker* pozisyonda gömülmüştür (Levha 5.2-13) (Popov ve diğerleri, 2014: 255-256; Popov, 2008: 70-76). Kültürün en erken keramik kapları Proto-Boysman keramiği olarak anılan sivri dipli kaplardır (Leonidovna, 2005: 9-10).

5.2.5. Kuzey ve Kuzeydoğu Çin Bölgesinde Erken Keramik Kapların Bulunduğu Arkeolojik Alanlar

5.2.5.1. Kuzey Çin

Kuzey Çin Sarı Nehir havzasını ve kuzeyinde kalan toprakları kapsarken Kuzeydoğu Çin aslında bu alana ait bir alt bölgedir. Mançurya olarak bilinen Liaoning ve Jilin eyaletleri ile İç Moğolistan'ın doğu kesimini kapsamaktadır (Shelach-Levi ve Tu, 2017: 2).

Kuzey Çin'de Beijing, Hebei ve Henan eyaletlerinde bulunan 4 arkeolojik alanda erken keramik kap parçaları bulunmuş ve radyokarbon tarihleri elde edilebilmiştir. Orta ve Güney Çin'e göre daha geç dönemlere ait olan bu kapların bulunduğu tabakalar en erken GÖ 14.000 en geç GÖ 8.000 olarak tarihlenmişlerdir.

5.2.5.1.1. Lijiagou Arkeolojik Alanı

Xinmi Şehrinde Sarı Nehir havzasının orta akımlarında bulunan Song Dağlarının doğu eteklerinde bulunur (Li ve diğerleri, 2017: 50). 2004 yılında keşfedilmiş 2009-2010 yıllarında kazıları yapılmıştır (Wang ve Sebillaud, 2019: 90). Alanın kuzey ve güney kesimindeki açmaların 5. ve 6. tabakalarında öğütme taşları, dilgicikler ve başka taş aletlerle birlikte birçok keramik parçası bulunmuştur (Shelach-Levi ve Tu, 2017: 4; Li ve diğerleri, 2017: 50). Bu kap parçalarının bulunduğu tabaka (6.) GÖ. kal. 10.500-10.300 arasına tarihlenir. Kap parçaları gri-siyah ve gri-kahve renklerde, kalsit ve kayraktaşı parçacıkları katkılıdır, düşük ısıda pişmişlerdir ve bezemesizdirler. GÖ kal. 10.000- 9.000 arasına tarihlenen tabakadan (5.) ele geçen 200'den fazla kap parçası ise gri-sarı ve kızıl-kahve renklerde, kum katkılı ve görece daha yüksek ısıda pişirilmişlerdir. Yüzeylerinde ip izleri ve kazıma bezemeler görülür. Bu tabakada çok miktarda öğütme taşı da bulunmuştur ki bu dönmede Kuzey Çin'de akdarı tarımı olduğu bilinmektedir. Burası ele geçen hayvan kemiklerine de dayanılarak dönemsel bir kamp alanı olarak yorumlanmıştır (Wang ve Sebillaud, 2019: 90; Li ve diğerleri, 2017: 50).

5.2.5.1.2. Donghulin Arkeolojik Alanı

Beijing'in Batısında Qingshui Nehri havzasında Taihangshan Dağlarının doğu eteklerinde yer alır. 1966'da keşfedilen alan 2001, 2003 ve 2005 yıllarında kazılmıştır. Alanda iki mezar bulunmuştur ve bunlardan biri *hocker* pozisyonda ve etrafı delikli kabuklarla çevrelenmiştir. Alanda çukurlar ve ocaklar tespit edilmiş; taş aletler, dilgicikler, öğütme taşları, kemikten ve yumuşakça kabuğundan eserler, hayvan ve bitki kalıntıları ve keramik kap parçaları ele geçmiştir (Wang ve Sebillaud, 2019: 90; Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 4). Kızıl-kahve veya gri-kahve renklerde olan kaplar düşük ısıda pişirilmişlerdir. Kapların çoğu iri tanecikli kum katkılıyken daha az miktarda ince kum katkılı olanlar da vardır. Bazı kaplarda bant bezemeler veya damga baskı motifleri bulunur (Li ve diğerleri, 2017: 52). Radyokarbon sonuçları GÖ. kal. 11.200-10.500 ve 10.500-9.500 olarak bulunmuştur. Alanda akdarı ve meşe palamudunun tüketildiği anlaşılır. Bulunan faunal kalıntılarda geyik kemikleri baskındır bunları domuz kemikleri izler. Domuzun evcilleştirildiği tahmin edilmektedir dolayısıyla alanın avcı-toplayıcı ekonomiden tarım ve hayvancılık ekonomisine geçişi yansıttığı düşünülür (Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 4).

5.2.5.1.3. Yujiagou Arkeolojik Alanı

Hebei Eyaletinin kuzeybatısında Yangyuan bölgesinde Nihewan Havzasındadır. Senggan Nehri kıyısında Paleolitik Dönem alanlarının olduğu bir bölgededir (Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 4). Alanda üç kültür tabakası bulunur. En alt tabakada dilgicikler ve süs objeleri bulunur bu tabakada keramiklere rastlanılmaz. Orta tabakada dilgiciklerle birlikte kemik aletlere ve çoğunlukla yumuşakça kabukları ve kuş kemiklerine ait bol miktarda hayvan kalıntısına rastlanır ve keramikler de bu tabakadan ele geçmiştir. Bulunan kap parçaları kızıl-kahve ve sarı-kahve renkte, mika, kuvartz ve ezilmiş kabuk katkılı, görece kalın cidarlıdırlar (0.7-1.1 cm). Düşük ısıda pişmişlerdir ve az sayıda bulunan dip profillerinin düz olduğu görülür ve çoğunlukla düz yüzeyli bezemesiz derin kaplardır sadece birkaçının dış yüzeylerinde dikey ip baskı izleri bulunur ve ağız kenarı üzerinde tırnak baskı izlerinden motifler vardır. Bulundukları tabaka GÖ. 14.000-8.000 arasına tarihlenir.

4. tabakaya ait kaplardan termolüminesans yoluyla elde edilen tarih ise GÖ 11.600 olarak belirlenmiştir (Wang ve Sebillaud, 2019: 91; Li ve diğerleri, 2017: 52).

5.2.5.1.4. Zhuan'nian Arkeolojik Alanı

Beijing Bölgesinin kuzeyinde Huairou Şehrinde Bai Nehri'nin batı kıyılarındaki ikinci sekinin üzerinde yer alır (Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 4). Dilgicikler, öğütme taşları ve başka çok sayıda taş aletle beraber az sayıda kemik eser ve keramik kap parçası da ele geçmiştir. Çoğunlukla kahve renkli, kuvartzit katkılı ve düzensiz şekilde düşük ısıda pişmiş, dağılgan yapılı ve kalın cidarlıdırlar (0.7-1.1 cm). Düz dip parçaları bulunmuştur ve bazı sığ örneklerin dışında çoğunlukla derin kaplardır (Li ve diğerleri, 2017: 52; Wang ve Sebillaud, 2019: 91). Bazı parçalarda aplike bant bezemeler bulunur. Kapların üzerindeki kalıntıların analizi darı ve meşe palamudu pişirmede kullanıldıklarını gösterir. Bulundukları tabaka GÖ 10.000 civarına tarihlendirilmiştir (Wang ve Sebillaud, 2019: 92).

5.2.5.1.5. Nanzhuangtou Arkeolojik Alanı

Beijing'in güneyinde merkezi Hebei'de Xushui bölgesinde bulunan Taihang Dağlarının doğu eteklerindeki alüvyal bir ovada Ping Nehri'nin kıyısındadır. 1986'da keşfedilmiş 1986-1987 ve 1997'de kazısı yapılmıştır. Alanda kül çukurları ve ateş alanları bulunmuştur (Wang ve Sebillaud, 2019: 90).

Alanda bulunan keramik parçaları kırmızı ve kahve renklerde, dağılgan yapılı çoğu kum ve mika katkılı ve 0.8-1 cm cidarlıdırlar. Bazı kapların hamurunun kuvartz ve yumuşakça kabuğu içerdiği görülür. Düşük ısıda pişmişlerdir. Tarak batırma ve ip sarılı bir çubuğun gezdirilmesiyle elde edilmiş bezemelerle dekore edilmişlerdir (Levha 5.2-10a). Yüzeylerinde yanık izleri görülen, kavanoz formlu, düz dipli, sığ ve derin kaplardır. Alanda tavşan, geyik, sıçan, köpek, kurt, yabandomuzu, bufalo, sülün, yumuşak kabuklu kaplumbağa ve balık kalıntıları bulunmuştur ayrıca tahıl kalıntıları da ele geçmiştir. Alanın 5. tabakasına ait radyokarbon tarihi GÖ kal. 11.500-11.000'dir (Wang ve Sebillaud, 2019: 90; Li ve diğerleri, 2017: 52; Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 4).

5.2.5.2. Kuzeydoğu Çin

5.2.5.2.1. Houtaomuga Arkeolojik Alanı

Jilin eyaletinin Da'an şehrinde bulunan Xinhuang Gölü'nün güneydoğu kıyısında bulunur. 2011-2015 yıllarında kazıları yapılan alanda kül çukurlarına ve mezarlara rastlanır (Shelach-Levi ve Tu, 2017: 4). Alanın tabakalanmasının 7 evreye ayrıldığı ve ilk evrenin Geç Paleolitik Dönem-END geçişine ait olduğu anlaşılmıştır. Bu evrenin tarih aralığı GÖ 12.900-11.100'dür. Alan Kuzeydoğu Çin'in en erken keramiklerine sahiptir. Bu kaplar bitkisel katkılı, gri-kahve veya sarı-kahve renkli, silindir gövdeli ve düz dipli, geniş ağızlı ve kavisli gövdeli kavanoz formlu kaplar ve çanaklardır. Bu kapların çoğunun geniş gövdeli, geniş ağızlı ve küçük dipli oldukları tahmin edilir. Cidar kalınlıkları 0.8-1.5 cm ve dip profillerinin düz veya hafifçe içbükey olduğu görülür. Kapların çoğu bezemelidir. Motiflerin çoğu tarak batırma ve kör uçlu dişlere sahip tarak formlu bir aletle yapılan damga motifleridir, ağız kenarı altında çubuk batırma motifi de bulunmaktadır. Oluşturulan desenler zikzaklar, diyagonal ve düz hatlar, tarak batırmayla yapılan kesintisiz dokuma motifleridir ki bunların kap yüzeyinde yuvarlanan bir aletle yapıldığı düşünülür. (Wang ve Sebillaud, 2019: 77-79; Shelach-Levi ve Tu, 2017: 4).

5.2.5.2.2. Xinglongwa Kültürü

Kuzeydoğu Çin'de END Xinglongwa Kültürü (GÖ. kal. 8.200-7.300) ile temsil edilir. Bu kültür ilk defa Daling Nehri'nin bir kolu olan Mangniu Nehri'nin yukarı akımlarının sağ kıyısında bulunan Xinglongwa alanından adını alır. Bu kültürün en ayırt edici özelliği yerleşik yaşamı gösteren planlı yapılmış konutları ve konut içi mezarları ile yeşimden üretilen süs objeleridir. 1983'ten 1993'e kadar süren kazılarda 180'den fazla konut bulunmuş 30'unun içinde mezarlara rastlanılmıştır. Adını aldığı Xinglongwa yerleşimi 1982'de keşfedilmiş ve kültür ilk defa 1985'te tanımlanmıştır. Bu kültürü yansıtan diğer iyi bilinen yerleşimler Baiyinchanhan, Chahai, Nantaizi, Xinglonggou ve Beichengzi'dir. Bu alanların hepsi kültürün yayılım bölgesi olan Kuzeyde Aşağı Luanhe Nehri havzası Güneyde ise Bohai

Denizi arasında bulunan hatta yayılırlar (Cohen, 2011: 284; Shelach, 2000: 370; Yang ve diğerleri, 2004: 28).

Xinglongwa Kültürü yerleşimlerinde yarı gömülü konutlar dörtgen formludur ve merkezlerinde ocak yer alır. Yerleşimlerde hatlar halinde sıralanan evler sıkışık bir düzene sahiptir. Xinglongwa Kültürü'nün bir diğer önemli yerleşimi Xinglongwa'ya 13 km mesafedeki Xinglonggou'dur. Burada da 145 konut bulunmuş 28 adedinde mezarlara rastlanmıştır. Yapıların alanları 20-25 m^2 gibi küçük konutlardan 140 m^2ye varan genişlikte yapılara kadar değişmektedir (Yang ve diğerleri, 2004: 29-31).

Xinglongwa'daki evlerde taban altlarında erkeklere ait tekli ve kadın ve çocuklara ait çoklu mezarlara rastlanır (Levha 6.2-11). Evlerin içinde ve aralarında dağınık halde depolama çukurları bulunur. Bunların içinden hayvan kalıntıları, keramik parçaları ve taş aletler ele geçmiştir. Akdarının tarıma alındığı ve domuzun evcilleştiği anlaşılmakla birlikte avcılığın ve toplayıcılığın halen ekonomide önemli bir yer tuttuğu görülür (Levha 5.2-11a; Levha 5.2-11b) (Cohen, 2011: 284-285; Shelachi-Lavi ve Tu 2017: 4).

Taş alet endüstrisinde dilgicikler, bu dilgiciklerin geçtiği kemik saplı kompozit aletler, aşınma şeklinde kullanım izlerine sahip yaklaşık 30 cm uzunluğunda sabanlar ve balta/keserler bulunur. Konutların yakınında yaklaşık 40 cm çapında ve 10-30 cm kalınlığında taş değirmenler bulunmuştur. Bunlar bazen konutların içinde pişmiş topraktan teknelerle ilişkili olarak bulunmuşlardır (Cohen, 2011: 284).

Xinglongwa keramikleri kum katkılı, kaba ve düşük ısıda pişmiş kaplardır. Düz dipli, ağız kenarına doğru genişleyen düz duvarlıdırlar. Yüzeyleri baskı ve kazıma yöntemiyle yapılmış bezemelerle kaplıdır. Özellikle "Z" formlu motiflere ve ağ baskı izlerine sıkça rastlanır (Levha 5.2-10b) (Cohen, 2011: 284).

5.2.6. Çin Topraklarında Bulunan Erken Keramiklerin Değerlendirmesi

Kuzey ve Kuzeydoğu Çin erken keramikleri yaklaşık GÖ 11.500-9.700 arasına tarihlenirler. Form olarak hem derin hem de sığ kaplar mevcuttur, kalın cidarlı ve düz diplidirler. Çoğu bezemesiz olan kapların bazılarında ip baskının

yanında kazıma, tarak batırma, aplike bant ve damga bezemeler kullanılmıştır. Kapların bulundukları tabakalar çoğunlukla dilgicik ve levha taş alet endüstrisi ile ilişkilidir. Dilgicik endüstrisi Orta ve Güney Çin'in erken keramik kaplarıyla hiçbir bölgede ilişkili değildir (Li ve diğerleri, 2017: 52).

Nanzhuangtou ve Yujiagou'da kap hamurunda ezilmiş yumuşakça kabuklarına rastlanır. Donghulin'de bulunan iki mezardan *hocker* pozisyonda olanın aynı zamanda yumuşakça kabuklarıyla çevrili olması da Zengpiyan ve Miaoyan Mağaralarındaki gömmeleri anımsatır.

Kuzeydoğu Çin'in Houtaomuga alanında Geç Pleistosen sonuna tarihlenen kapların düz dipli ve silindirik gövdeli oldukları görülür. Aynı bölgede yaklaşık iki bin yıl sonra ortaya çıkan Xinglongwa Kültürüne ait kapların da Houtaomuga kaplarıyla morfolojik benzerlikler gösterdiği görülmektedir.

Hem bir kamp alanı hem de bir mezar kompleksi olan Houtaomuga ile yerleşik bir kültür olan Xinglongwa Kültüründeki konut içi mezarlar kültürel bir devamlılığı düşündürürler.

Bu keramik kapların fonksiyonu bugün için net bir şekilde bilinememektedir. Ancak onların sıradan mutfak gereçleri olmadığı nadir ele geçmeleri bakımından ileri sürülmektedir. Günlük kullanımdan ziyade şölen gibi törensel nitelikli yemeklerde kullanıldıkları ve faydacı bir fonksiyondan ziyade sosyal ve ideolojik bir anlamı olduğu tahmin edilir (Cohen ve diğerleri, 2017: 47).

Orta ve Güney Çin'de Xianrendong ve özellikle de Yuchanyan'daki en erken keramik kaplarla birlikte bulunan zengin faunal kalıntılar ve bitki kalıntıları insanların diyetlerinde tatlı su yumuşakçalarının yanında karasal faunanın ve pirinç ve yumru köklü bitkilerin de olduğunu göstermektedir. Kuzey ve Kuzeydoğu Çin'deki erken keramik kaplarla birlikte ise yabani darı ve meşe palamudu gibi bitkisel kalıntılar (nişasta artıkları) daha fazla bulunmuştur (Li ve diğerleri, 2017: 59-60; Cohen ve diğerleri, 2017: 47; Shelach-Levi ve Tu, 2017: 4).

5.3. RUSYA UZAK DOĞUSU

5.3.1. Son Buzul Çağında İklim ve Vejetasyon Değişimleri

RUD'unda yaklaşık yüz yıldır devam eden arkeolojik çalışmalar bize bölgenin paleo-çevresi hakkında önemli bilgiler verir. Özellikle son birkaç on yıldır yapılan polen analizleri hem Paleolitik hem de Neolitik Dönem bölge manzarası ve iklimi ile ilgili net bilgiler edinmemizi sağlamıştır.

Geç Üst Paleolitik Dönem bölgede En Yaşlı Dryas (*Oldest Dryas*) (GÖ kal. 16.900-14.700 (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 324)) soğumasına denk gelir. Bir sonraki soğuma dönemi olan Yaşlı Dryas (GÖ. kal. 14.900-12.910 (Vorobieva ve diğerleri, 2021: 324)) dönemi ise Geç Üst Paleolitik Dönemin sonlarıdır. Bu dönemde, GÖ. 14.400 ±390-12.240 ±160 arasında, Primorye bölgesi vejetasyonunda Boysman Koyuna ait polen analizinden soğuk ve kuru olan iklimde yetişen Gürgen ormanları ile daha az oranda Kayın türleri, Çam, Ihlamur, Meşe ve Karaağacın yetiştiği görülür (Mikishin ve diğerleri, 2008: 87). Preboreal (GÖ. 10.300-9.100) ve Boreal (GÖ. 9.100-8.000) dönemlerde Primorye Kuzeyde Kayın ve Karaçam ormanları, Güneyde iğne-yapraklı ve sıcağı seven geniş yapraklı türlerin olduğu karışık ormanlarla kaplıdır (Popov ve Tabarev, 2017: 387).

Amur Havzasına ait polen analizleri, en iyi çalışılan Paleolitik Dönem alanları olan Hoduliha-2, Ust'-Ulma-1 ve Malıye Krurktaçi-2 alanlarından elde edilmiştir. Bu alanların en alt tabaka yaşlarının radyokarbon tarihleri yak. GÖ 22.500'dür. Son Buzul Çağı Doruğunda ortaya çıkan Selemdja Kültürünü en iyi temsil eden Ust'-Ulma-1 alanında dönemin sert iklim koşullarının permofrost etkilerini buz-çatlağı (don-çatlağı) *psödomorfozu* olarak görürüz. Daha sonra Bureya Nehri havzasındaki Malıe Kuruktaçi-2 alanından elde edilen verilere göre yak. GÖ 14.000 – 10.500 arasında vejetasyonda orman-tundra ve açık kayın ağacı ormanlarının yerini içinde geniş-yapraklı türlerin de bulunduğu Kayın-Karaçam ormanlarına bıraktığını görürüz (Kuzmin, 2008: 4). Son tarih aralığı Rusya Uzak Doğusu için Neolitik Dönem başlangıcını belirleyen erken çanak çömelek parçalarının bulunduğu tabakaların kalibre edilmemiş tarihlerini de kapsamaktadır.

5.3.2. Rusya Uzak Doğusunda Neolitik Dönemi Başlatan Kültürler

Rusya Uzak Doğusunda erken keramik kapların üretildiği üç kültür bulunur bunlar Osipovka, Gromatuha ve Novopetrovka Kültürleridir. Aşağı ve Orta Amur Havzalarında bulunan bu kültürlere bir de Primorye Bölgesindeki (diğer adıyla Maritime Bölgesi, Primorskiy Krayı içindedir) Ustinovka 3 Kültürü eklenebilir. Burası aslında Primorye Bölgesindeki en erken keramik kap parçalarının bulunduğu bir kamp alanıdır. Primorye Bölgesinin doğusunda bulunur ve 1961'den itibaren aralıklarla kazılmaktadır. Bu güne kadar yaklaşık 3.000 m^2 lik bir alan kazılmıştır (Popov ve Tabarev, 2017: 386). Alanın optik olarak uyarlanmış lüminesans (OSL-*optically stimulated luminesence*) tarihi yak. GÖ 12.200 ve radyokarbon tarihi GÖ 10.500-10.800 arasındadır (Aikens ve diğerleri, 2009: 219). Burada muhtemelen iki kaba ait keramik parçaları bulunmuştur. Düz gövdeli ve basit formludurlar, dip kısımlarına ait parçalar bulunamamıştır. Dış yüzeyleri düzdür, iç yüzeyleri ise yatay ve diyagonal yivlerle kaplıdır. Muhtemelen bir ot demeti veya ahşap bir aletle yapılmışlardır. Ağız kenarının altındaki tek sıra çubuk batırma motifi dışında başka bezemeleri yoktur ve yaklaşık 500-600 C^0de pişirilmişlerdir (Zhushchikhovskaya, 1997: 165). Bu alanın herhangi bir kültürle doğrudan ilişkilenip ilişkilenmediği net değildir. Tarih olarak da yalnızca kendi bölgesinde erken bir dönemi temsil etmesi dolayısıyla çalışmamızda sadece yukarıda bahsettiğimiz üç kültürün detaylarına yer vermeyi uygun bulduk.

5.3.2.1. Osipovka Kültürü

GÖ. kal. 16.200-10.700 arasında var olmuş (Shoda ve diğerleri, 2020: 2) Osipovka Kültürü'ne ait arkeolojik alanlar Amur ve Ussuri Nehri vadileri boyunca kuzey-güney doğrultulu 550 km'lik bir hatta yoğun bir yayılım gösterirler. Bu bölge Osipovka Kültürünü yansıtan hem çok tabakalı alanları hem de tek tabakalı ve tekil buluntu alanlarını içerir. V.E. Medvedev'e göre Osipovka Kültürü tüm Orta Amur düzlüklerine yayılmıştır ancak Orta ve Aşağı Amur toprakları yeterince çalışılmadığından bu tahmini bir yayılım coğrafyasıdır (Yanşina, 2012: 119-121).

Bu kültürün adını aldığı Osipovka arkeolojik alanı Habarovsk şehrinde bulunur. Burası A.P. Okladnikov ve öğrencileri tarafından 1920'lerin sonlarında keşfedilip kısmen kazılmıştır. Daha sonra 1950'lerin başlarında yeninden çalışmalar yapılmış ancak alan tarım ve bayındırlık faaliyetleri sonucu büyük oranda tahrip olmuş ve kazı yapılamaz hale gelmiştir (Kuzmin, 2002: 38-39). Bu kültüre ait Aşağı Amur Nehri havzasında yaklaşık 70 alan bulunur. Bu alanlardan on beşinin kazıları yapılmıştır. Osipovka Kültürünü yansıtan en iyi 3 alan Gasya, Hummi ve Gonçarka-1 alanlarıdır.

Osipovka Kültürü'nün taş alet endüstrisinde çeşitli formlarda çift yüzlüler, keser ve yontucular gibi ahşap işleme aletleri, ön kazıyıcılar, dilgi biçimli parçalardan ve çift yüzlülerden bıçaklar, çekiçler, örsler, ağ ağırlıkları vb. aletler bulunur (Levha 5.3-1b). Gasya ve Hummi alanlarında bulunan iki tip konuttan biri 3.5x4.5 m ebatlarında küçük yüzey yapılardır diğeri ise 20 cm kadar toprağa gömülü dörtgen formlu yapılardır ancak bunların ölçüleri anlaşılamamıştır (Popov ve Tabarev, 2008: 44).

Osipovka Kültürü iki döneme ayrılır erken dönem GÖ kal. 16.200-13.700, geç dönem GÖ. kal. 13.600-10.700'dür (Shoda ve diğerleri, 2020: 3).

5.3.2.1.1. Gasya Kamp Alanı

Habarovsk şehrine 80 km mesafede Amur Nehri'nin aşağı akımında bulunur (Harita-14 4). Su seviyesinden 13-16m yüksekte bir tepededir. 1975-1990 yılları arasında kazıları yapılmıştır. Osipovka Kültürü'nü yansıtan tabakalar GÖ. kal. 15.870-12.660 tarihlerine aittir bu tarih aralığı hem radyokarbon hem de termolüminesans analizleriyle elde edilmiştir. En alt tabakalardan gelen kap parçaları kaba yapılı, bitkisel katkılı, basit bezemeler olabilecek paralel yivlere sahip kaplardır. Tümlenebilen bir kaptan formunun düz dipli, 1.2-1.7 cm cidarlı, 5.5-6 lt hacimli ve 25-27 cm yükseklikte bir kap olduğu anlaşılmıştır. Kabın hem içinde hem de dışında yanık izleri bulunmaktadır (Levha 5.3-2a) (Shoda ve diğerleri, 2020: 2-3; Şevkomud ve Yanşina, 2012: 190).

Buradan ele geçen keramiklerde kuvartz ve feldspar katkıların yanında bitkisel katkılar da bulunur. Bu bitkilerin bazıları yanarak kömürleşmiştir. Kap

parçaları oldukça kırılgandır. Kapların gövdeleri kalın ve pürüzlü bir dokuya sahiptir. Kapların büyük çoğunluğunun üst kısmında belirgin bir profil görülür. Bulunan kaplardan birinde görülen ağ baskı izleri kabın kalıplanması sırasında kullanılan tokacın izi olarak düşünülmüştür. Ağ baskılı bu kap form olarak diğerlerinden daha basittir (Zhushchikhovskaya 1997: 160; Şevkomud ve Yanşina, 2012: 193-194).

5.3.2.1.2. Hummi Kamp Alanı

Komsomolsk şehrinden Amur Nehri'nin yukarı akımına doğru 20 km mesafededir (Harita-14 4). Alan nehrin su seviyesinden 30 m yüksekte bulunur. 1991-1997 yılları arasında kazılmış olan alanda Osipovka Kültürü'ne ait alt kültür katmanlarında görece bir homojenlik vardır. Radyokarbon tarihleri GÖ. kal. 16.240-11.820 arasında sonuçlar verir. Bu tarihler hem Erken hem de Geç Osipovka Dönemlerine aittlerdir. Ele geçen Osipovka kap parçaları yaklaşık 40 adettir ve hepsinin kültürün erken dönemine ait olduğu düşünülür (Levha 5.2-2b). Kaplar Gonçarka-1 alanında bulunan parçalara göre çok daha az mineral katkılıdırlar çoğunlukla şamot katkı görülür ve yine Gonçarka-1 alanına göre daha fazla bitkisel katkı görülür. Kapların formları ve kalıplanma şekilleri bilinmemektedir. Parçaların iç ve dış yüzeylerindeki ince oluklar halindeki ip baskı izleri görülebilmektedir (Shoda ve diğerleri, 2020: 3; Şevkomud ve Yanşina, 2012: 195, 201).

5.3.2.1.3. Gonçarka-1 Kamp Alanı

Osipovka Kültürünü en iyi yansıtan alandır. Habarovsk şehrinin 20 km güneybatısında Novotroitskoye kasabasının 1 km kuzeydoğusundadır (Harita-14 3). Amur Nehrinin sağ kıyısında Amur ile Ussuri Nehirlerinin birleştiği yerdedir. Alan adını yakınlarında bulunan ve neredeyse kurumuş olan Gonçarka Deresinden almaktadır. Alanın 4. ve 5. tabakaları GÖ. kal. 15.070-13.750 arasına tarihlenir bu tabakadan toplam 130 kap parçası ele geçmiştir. 3Б tabakası ise GÖ. kal. 13.590-11.330 arasına tarihlenir bu tabakadan ise 2000 civarı kap parçası ele geçmiştir. Alan aynı zamanda en fazla eserin bulunduğu alandır ve alanda hem konut hem de ritüel alanları tespit edilmiştir (Shoda ve diğerleri, 2020: 3).

Bulunan çanak çömlekler alanda 3 ayrı bölgeden izole olarak ele geçmiştir. İlk alan muhtemelen bir işliktir burada her hangi bir ateş alanına rastlanmazken bol miktarda çekirdek, mikro çekirdek, levhacık, ve yongacıklar ele geçmiş özellikle de debitaj tekniği ile elde edilmiş ve ikincil işleme tabi tutulmuş çift yüzlüler bulunmuştur. Bu alanda bulunan ve tümlenebilir durumda olan kapların hepsi büyük taşlarla ilişkili olarak bulunmuşlardır. İkinci alan merkezinde ocak yer alan bir yapıdır burada bulunan kaplar tarak benzeri bir aletle yapılmış zikzak motifleriyle bezelidir. Yapı bir konut olarak yorumlanmıştır. Burada önceki alandaki gibi yoğun bir üretim faaliyetini gösteren kalıntılara rastlanılmaz. Üçüncü alan yine merkezinde ocak bulunan bir yapıdır. Ocağın etrafında yanık izleri ve kap parçaları bulunmuştur (Şevkomud ve Yanşina, 2012: 15-20, 262-263)

Gonçarka-1 Osipovka Kültürü insanlarınca çok kez iskan edilmiş bir alandır. Bu üç alanın dışında açık hava ateş alanları ve kült maksatlı oldukları düşünülen "Y" biçimli objelerin bulunduğu alanlar da bulunmuştur (Levha 5.2-1b) (Şevkomud ve Yanşina, 2012: 29-30).

5.3.2.1.4. Osipovka Kültürü Keramiklerinin Genel Özellikleri

Osipovka keramiklerinin büyük çoğunluğu kum katkılıdır ve miktarları %1-3 gibi çok düşük oranlardan %20-30 gibi yüksek oranlara kadar değişir. Ayrıca volkanik taş, şamot, şist ve çakmaktaşı katkılı hamurlara sahip kap paçaları da bulunmuştur. Bunların içinden şamot katkısı oldukça yaygındır. Gasya ve Gonçarka-1'deki bazı keramiklerin hamurunda bitkisel katkı da bulunmuştur (Yanshina, 2017: 71; Yanshina ve Kovalenko, 2022: 163, 172).

Osipovka Kültürü'ne ait tümlenebilen kapların sayısı çok azdır. Tüm dip profillerinin düz olduğu anlaşılmaktadır ancak bazı soru işaretli örnekler de mevcuttur. Üç tip kap formu belirlenebilmiştir. Tepesi kesik koni formlular, gövdenin orta kısımlarında az bir meyil bulunan hafif bikonik formlular ve kısa gövdeli sığ kaplar. Gövdesinde hafif meyilli bir dikey kesit veren ikinci grup kap formlarının görece daha fazla olduğu söylenebilir (Levha 5.2-1a). Ancak Osipovka çanak çömleğinin son derece parçalı halde ele geçmiş olması onların formları

hakkında kesin kanaatlere varılmasını zorlaştırmaktadır (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 163).

Bulunan kap parçaları üzerinde kalıp izine rastlanılmamış olmasına rağmen kil parçalarının birleşim yerleri görülebilmektedir (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 163). Kaplar tahminen 25-26 cm yüksekliğe, 14-15 cm dip çapına ve 24-25 cm gövde çapına sahiplerdir (Popov ve Tabarev, 2008: 44).

Ayrıca kapların dış yüzeyi sıklıkla silt ve demir içeren kilden kalın bir astarla kaplanmıştır (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 163; Yanshina, 2017: 71). Kapların iç yüzeylerinde ağız kenarlarında yatay, daha alt kısımlarda ise düzensiz tarak benzeri bir aletle yapılmış yivler bulunur. Dış yüzeyde daha nadir olan bu yivler eğer varsa gövde boyunca dikey olarak yapılmışlardır. Dış yüzeylerinde bu yivlerin olmadığı kaplarda bezemeler bulunur. Belirlenebilen motifler yatay veya yamuk zikzaklar, tarak batırmayla yapılmış yatay kuşaklar, ince bant eklemeyle yapılmış kuşaklar veya dişli ya da şekilli damga baskıdan yatay kuşaklardır. Osipovka keramiklerinde görülen bezemelerde bir standartlaşma görülmez. Bir kaptan diğerine veya bir alandan diğerine farklılaşırlar. Dolayısıyla Osipovka Kültürü'nü tanımlayan bir motiften söz edilemez. Sadece tarak formlu bir aletle kazınarak yapılan zikzak motifine daha sık rastlanır (Yanshina, 2017: 71).

Osipovka kaplarının kullanım amaçlarına baktığımızda ise içindeki yağ kalıntılarından bunların balık gibi su ürünlerinin pişirilmesinde kullanıldıkları anlaşılmıştır (Shoda ve diğerleri, 2020: 7).

5.3.2.2. Gromatuha Kültürü

Gromatuha Kültürü Orta Amur Bölgesinde Neolitik Dönem Başlangıcına tarihlenir. Bu kültüre ait yalnızca 8 arkeolojik alan tespit edilmiş ve bunlardan 3'ü kazılmıştır. Keşfedilen alanlardan bazıları Amur Nehri kıyısında bazıları ise onun kuzey kollarındadır. Kronolojik olarak Gromatuha Kültürü bölgenin Paleolitik Dönem Selemdja Kültürü ile çağdaştır. Bölgede bazı alanlarda çanak çömlek yapımı bilinirken bazılarında henüz bilinmediği tahmin edilir (Shoda ve diğerleri, 2020: 4).

Gromatuha Kültürü A.P. Okladnikov tarafından 1961'de Zeya Nehri ile Gromatuha Çayının birleştiği yerde bulunan çok tabakalı alandan ele geçen eserler

üzerinden tanımlanmıştır. Burada 3 tabaka tespit edilmiştir ve bunlardan 2. ve 3. tabakalar Gromatuha Kültürü ile ilişkilidir. Zeya Nehri kıyısındaki bir başka alan olan Çernigovka'da bu kültür 2. tabakayla temsil edilir. Gromatuha Kültürü'nü yansıtan diğer alanlar Sergeyevka alanı ve Kalinovka petroglif alanlarıdır. Sergeyevka'daki kazılar 1963-1965 yıllarında yapılmıştır. Kalinovka'da ise 2004 yılından bu yana özellikle petroglifler üzerine yapılan çalışmalar devam etmektedir (Derevianko ve diğerleri, 2017: 4).

Gromatuha Kültürünün taş alet endüstrisi Geç Üst Paleolitik Dönemin tipik aletleridir. Kıskı biçimli mikro-çekirdekler, prizmatik çekirdekler, yanal deliciler, çift yüzlüler, mızrak uçları, kazıyıcılar ve ahşap işleme aletlerinden balta, keser ve yontuculardır vb. aletlerdir (Levha 5.3-3b). Her hangi bir yapı kalıntısına rastlanılmamıştır. Alanlarda ocak olarak yorumlanabilecek kömür kümeleri ve işlik olduğu düşünülen yonga parçalarına ait kümeler bulunmuştur. Gromatuha halkının geçici kamp alanlarına sahip göçebe avcı, balıkçı ve toplayıcı bir halk olduğu tahmin edilir (Popov ve Tabarev, 2008: 42).

Bölgede en iyi çalışılan alan kültüre de adını veren Gromatuha arkeolojik alanıdır. Amur Nehrinin kollarından biri olan Zeya Nehrinin kıyısında yüksek bir alanda yer alır (Harita-14 5). Alandaki ilk kazılar 1960'larda yapılmıştır ve bu kazılar en kapsamlı çalışmalar olmuştur. Daha sonra 2000'lerde ve 2010'larda görece daha küçük kazılar yapılmıştır. Tüm bu çalışmalardan sonra alanın GÖ. kal. 15.120-13.900 ve GÖ. kal. 11.970-10.190 olarak iki ayrı dönemde kullanım gördüğü sonucuna varılmıştır. (Shoda ve diğerleri, 2020: 4). A.P. Derevyanko ve arkadaşlarının Gromatuha ve Çernigovka alanlarındaki çanak çömleklerden elde edilen yanmış kalıntılar üzerinden yaptıkları tarihlendirmeler bu kültürün tarih aralığının GÖ. 15.010-9.550 olduğunu gösterir. 2017 yılında yayınladıkları bu çalışmaya göre Neolitik Dönem başlangıcına ait Gromatuha Kültürü Orta Amur'un batısında 5.460 yıl boyunca varlık göstermiştir (Derevyanko ve diğerleri, 2017: 11).

Gromatuha alanından birkaç yüz adet çanak çömlek parçası ele geçmiştir. Kapların hem iç hem de dış yüzeylerinde yivler halinde ip baskı izlerine rastlanır. Kaplar yukarıdan aşağıya doğru zikzak motifleriyle bezelidirler. Alanın daha üst katmanlarında hamurlardaki bitkisel katkılar, zikzak motifleri ve ip baskı izleri azalmaktadır (Shoda ve diğerleri, 2020: 4).

Gromatuha kaplarının Osipovka kaplarıyla kullanım bakımından farklılığı vardır. Bu kapların içinden elde edilen yağ kalıntılarının geviş getirenlere ait olduğu görülmüştür (Shoda ve diğerleri, 2020: 7-8).

5.3.2.2.1. Gromatuha Kültürü Keramiklerinin Genel Özellikleri

Gromatuha keramikleri her zaman bitkisel katkılıdırlar. Katkı malzemesinin miktarı bakımından iki gruba ayrılırlar. Çok fazla katkılı olan kaplar O.V. Yanşina'nın "sandviç tekniği" olarak adlandırdığı bir metotla yapılan, iki kil tabakası arasında bol miktarda bitkiden oluşan bir başka tabakanın bulunduğu kaplardır ve ilk grubu oluştururlar (Levha 5.3-4 2). Az miktarda bitki katkılı olan ikinci grup kaplarda ise hamurun içindeki bitkilere ait lif izleri sadece hasarlı kısımlarda görülebilir. İlk grubun ikinciye göre daha eski olduğu tespit edilmiştir (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 164-165).

Kap formları bakımından düz ve yuvarlak dipliler ve sığ kaplar olarak üç tipten bahsedilebilmektedir. Düz ve yuvarlak dipli derin kapların ağız çapları gövdelerine göre büyük ve yükseklikleri 20-30 cm kadardır. Üçüncü tip ise 6-7 cm.lik bir yüksekliğe ve yüksekliğinin en az iki katı bir ağız çapına sahip düz dipli sığ kaplardır (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 166). Kapların gövde formları hafif koniktir ve cidar kalınlıkları 0.7-1.3 cm'dir (Levha 5.3-3a; Levha 5.3-4) (Shoda ve diğerleri, 2020: 4).

Yuvarlak dipli kapların Gromatuha Kültürü'ne değil Yakutistan topraklarının OND Bel'kaçi Kültürü'ne ait kaplar olduğunu ileri süren araştırmacılar olmuştur ancak O.V. Yanşina Bel'kaçi keramiklerinin temel özelliklerine ait unsurları yansıtmaması dolayısıyla (Bel'kaçi kaplarında bitkisel katkı bulunmaması ve bezeme geleneklerindeki farklılıklar gibi) bu kapların Gromatuha Kültürü'ne dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 167).

Gromatuha keramiğinin tanımlanmasında "sandviç tekniğinin" belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. O.V. Yanşina ve S.V Kovalenko tarafından yapılan Gromatuha seramik kaplarının deneysel çalışmalarında kalıplama yöntemiyle kapların şekillendirilmesi gerektiği sonucuna varmışlardır. Kap parçalarının yüzeyinde kalıp olarak kullanılmış olabilecek bir malzemeye ait herhangi bir iz

bulunamamıştır (ahşap, deri, hasır vb.). Araştırmacıların tahmin ettikleri yöntem şekilsiz büyük kil parçalarının birbirlerine eklendiği ve üst üste gelen kısımlara bitkilerin yerleştirildiğidir (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 167).

Kapların hem iç hem de dış yüzeylerinde yivler halinde ip izlerine rastlanır (Shoda ve diğerleri, 2020: 4). Bulunan bazı kapların dış yüzeylerinde bitki izleri vardır. Araştırmacılar bu izlerin kapların şekillendirme işlemlerine ait olmadığını düşünürler. Kapların şekillendikten sonra hızlıca kurumasına engel olmak için dışlarının sıvı kille karışık bir ot kümesiyle kaplanmış olabileceğini tahmin etmektedirler (Yanshina ve Kovalenko, 2022: 167).

Kapların çok bitkisel katkılı olan grubunda dış yüzeylerinde ip baskı izleri ve kabın dip kısmına kadar yatay bantlar halinde yapılmış zikzak motifleri bulunur. İkinci gruptaki kaplarda ise bu motiflerin azaldığı görülmüştür (Shoda ve diğerleri, 2020: 4).

5.3.2.3. Novopetrovka Kültürü

Novopetrovka Kültürü adını Orta Amur bölgesinde, Rusya-Çin sınırında, Amur Nehri'nin sol kollarından olan Dunayka Çayı'nın kıyısındaki Novopetrovka kasabasından alır (Harita-14 5). İlk defa 1960'ların başlarında keşfedilmiştir. Alanda dörtgen planlı yarı gömülü konutlar bulunmuştur ve ebatları 7x6 m'den daha büyük değildir hepsinin duvarları boyunca sıralanan dikme delikleri bulunur. Konutların ortalarında ocak bulunur (Levha 5.3-6). Yapıların içlerinde bazılarından taş aletlerin ele geçtiği çukurlar da bulunmuştur. Bunlardan içi boş olanların gıda ve derin olanlarının da su depolama maksatlı olduğu düşünülmüştür. Bu kültürün sahibi halk büyük olasılıkla yerleşik veya yarı-yerleşik bir hayat sürmüş ve avcı-balıkçı bir ekonomiyle geçinmiştir. Konut yapılarının varlığı dışında taş alet endüstrisi bakımından da Gromatuha Kültürü'nden farklıdır. Büyük prizmatik çekirdeklerden baskılama tekniği ile elde edilen uzun prizmatik dilgiler görülür (Levha 5.3-5b). Ok ve mızrak uçları, bıçaklar, deliciler ve kalemler 5-15 cm boyutlarındayken prizmatik dilgilerin boyu 20 cm.'e varmaktadır. Kullanılan ham maddeler çakmaktaşı, çakmaktaşımsı tüf, çört ve jasperdir (Popov ve Tabarev 2008: 43; Derevyanko ve diğerleri, 2020: 60).

Novopetrovka yerleşimleri birbirlerinden çok uzak olmayan dört alanda tespit edilmiştir. Novopetrovka I Dunayka Nehrindeki Krutoi Burnunda bulunan modern zamanda kısmen tahrip olmuş bir konut ve Novopetrovka Kültürü'ne ait eserlerle temsil edilir. Onun güneydoğusunda bulunan Novopetrovka II 8 konut, 2 kamusal yapı ve 7 işliğe sahip bir alandır. Novopetrovka I ve II alanlarının arasında yer alan Novopetrovka III'te pek çok konut ve bir adet büyük yapı ortaya çıkarılmıştır. Novopetrovka IV ise Novopetrovka II'nin 340 m kuzeybatısında açılan bir test çukurunda bulunan bir yapının köşe kalıntılarıyla temsil edilir (Derevianko ve diğerleri, 2020: 58).

Alanda bulunan birkaç keramik kap parçasının yumuşakça kabuğu katkılı olduğu görülür ve bu yönüyle de Gromatuha kaplarından ayrılırlar (Levha 5.3-5a) (Popov ve Tabarev, 2008: 43). Novopetrovka II, III ve IV'te bulunan keramik parçalarındaki organik katkılardan, yanmış kalıntılardan ve kömürden elde edilen radyokarbon tarihlerine göre Novopetrovka II alanı organik hamur katkısı üzerinden GÖ. kal. 12.630-12.050 ile GÖ. kal. 11.320-10.800 tarihlerini verirken, yanmış kalıntılar üzerinden de GÖ. kal. 11.260-10.810 tarih aralığını vermektedir. Novopetrovka III alanında kömürden elde edilen radyokarbon sonuçları GÖ. kal. 9.522-9.411 ile GÖ. kal. 9.249-9.030 tarihlerini vermiştir. Novopetrovka IV'ün yine bir kömürden elde edilen radyokarbon tarihi ise GÖ. kal. 8.980-8.590'dır. (Derevianko ve diğerleri, 2020: 63, 65; Derevianko ve dieğrleri, 2017: 7).

5.4. TRANSBAYKAL BÖLGESİNDE ERKEN KERAMİKLERİN BULUNDUĞU ARKEOLOJİK ALANLAR

Transbaykal bölgesi de Çin ve Rusya Uzak Doğusu alanları gibi yine Geç Pleistosen sonuna tarihlenen keramiklerin bulunduğu bir bölgedir. Ust'-Karenga-12, Studenoye-1, Ust'-Menza-1, Ust'-Kyahta-3, Çindant ve Krasnaya Gorka erken keramiklerin bulunduğu alanlardır. Bu başlık altında bu alanlardan Ust'-Karenga-12, Studenoye-1, Ust'-Menza-1 ve Krasnaya Gorka'da bulunan kap parçaları hakkındaki veriler ele alınmıştır.

5.4.1. Ust'-Karenga-12

Ust'-Karenga Kültür kompleksi Yukarı Vitim Havzasında Karenga ve Muya Nehirlerinin Vitim Nehri ile birleştiği bölgede yer alır. Burada en iyi çalışılan alanlar Ust'-Karenga-3, 12, 14 ve 16'dır (Harita-14 6; Harita-16). Erken keramiklerin bulunduğu tabaka, "birleşik kültür tabakası" (*combined culturel horizon*) olarak da anılan 7. tabakadır (Vetrov ve Ineshin, 2019: 458).

1976'da keşfedilen alanın 2000'li yıllara kadar süren kazıları sonucu Ust'-Karenga-12'nin stratigrafisi şu şekilde ortaya konmuştur: 1. tabaka Demir Çağı veya Paleometal Çağı (Tunç Çağı) - Etnografik Dönem; 2. tabaka Ust'-Yumurchen Kültür kompleksi[28] ile ilişkili GND; 3.-7. tabakalar Ust'-Karenga Kültür kompleksine ait OND ve END; 8. tabaka Son Üst Paleolitik Dönem. 8. tabakanın radyokarbon sonucu tabakanın en alt katmanı olan 8a için GÖ 14.200'dür. Kap parçalarının ortaya çıktığı 7. tabakanın radyokarbon sonuçları ise yak. GÖ. 12.000 ve 10.000 olarak hesaplanmıştır[29]. Ust'-Karenga-3 alanının 4. tabakasından elde edilen radyokarbon tarihleri GÖ 6.100±400 ve GÖ 6.890±80'dir. Son çalışmalarda Son Üst Paleolitik Dönem'den OND'e kadar olan tarihlendirme (8a - 4. tabakalar) GÖ. kal. 14.200 – 5.500 olarak kabul edilmektedir (McKenzie, 2009: 177; Vetrov ve Hommel 2019: 37, 40-41; Kuzmin ve Vetrov, 2007: 12; Vetrov ve Ineshin, 2019: 458-459).

Ust'-Karenga'dan 2000'e yakın kap parçası ele geçmiş ve 20 adet kap da form ve boyutunu anlamaya yetecek oranda yeniden birleştirilebilmiştir. Bu kapların bize verdiği bilgiler ışığında Ust'-Karenga kaplarının kapalı parabolik biçimli sivri ve yumurta dipli ve düz ağız kenarlı olduklarını söyleyebiliyoruz (Levha 5.4-1a; Levha 5.5-1b). Vetrov bu kapların iki ayrı ebatta yapıldıklarını söyler. İlki 12-14 cm ağız çapına ve 16-18 cm yüksekliğe sahip küçük kaplarken diğeri yaklaşık 26.5-29.5 cm ağız çapına ve 34.5-38.5 cm yüksekliğe sahip daha büyük kaplardır. Küçük kapların hacimleri 1-1.5 lt. iken büyük kpaların hacimleri 8-10 lt. arasındadır. Her iki ebattaki kapların cidar kalınlıkları yaklaşık 0.5 cm'dir ve dip kısımları üst üste gelen kil tabakaları yüzünden gövde duvarlarından daha kalındır. Tüm kapların hamurunda

[28] Cis-Baykal'daki Posol'skaya seramikleriyle ilişkili malların görüldüğü GND kültürüdür Yukarı Vitim Vadisinde Ust'-Karenga Kültür kompeksinden daha geniş bir yayılıma sahip olduğu düşünülür (Vetrov ve Hommel, 2019: 51-52).

[29] 2007 yılında 7. tabakanını kalibre edilmiş tarih aralığı GÖ kal. 14.15- 12.150 olarak hesplanmıştır (Kuzmin ve Vetrov, 2007: 12-13).

katkı olarak bitki lifi kullanılmıştır fakat kum ve ezilmiş kuvartzın ve nadiren hayvan yününün de hamura katıldığı görülür. (McKenzie, 2009: 177; Vetrov ve Hommel, 2019: 46; Vetrov ve Ineshin, 2019: 457-459)

Kapların şekillendirilmesinde kalıp-tokaç tekniği kullanılmıştır. Ağız, gövde ve dip parçaları birbirinden ayrı kalıplarda yapılıp sonradan birleştirilmiştir. Kapların ağız kenarlarının ince bir banttan helezonlama tekniğiyle bitirildiği düşünülmektedir. Kapların hem iç hem de dış yüzeyleri sıvı kil kullanılarak düzleştirilmiştir ve bu işlem için kullanılan tarak veya ot demeti benzeri bir aletin bıraktığı izler iç yüzeyde yatay, dış yüzeyde dikey yivler olarak görülebilmektedir (Levha 5.4-2a; Levha 5.4-2b). İç yüzeydeki yatay yivler dıştakilere göre daha net görülürler. (McKenzie, 2009: 177; Vetrov ve Hommel, 2019: 46; Vetrov ve Ineshin, 2019: 461-462)

Kullanılan bezemeler çoğunlukla kabın üst kısmında yer alır. Bezemeler keskin açılı zikzaklar ve düz ve dalgalı çizgilerin bir kombinasyonudur. Muhtemelen tarak benzeri bir aletin kabın üzerinde kil henüz ıslakken gezdirilmesiyle elde edilmişlerdir. Bu zikzak sıraları çoğunlukla kabın çevresini dolaşırlar. Bir diğer yaygın kullanılmış bezeme ise kesikli baskı yöntemiyle yapılmış çizgilerle elde edilen küçük geometrik motiflerdir ki bunlar zikzaklar, baklavalar, yatay ve dikey balıksırtı ve bağımsız çizgilerdir. Bazı örneklerde kabın ağız kısmının hem iç hem de dış kısmında dişli bir çarkın diyagonal bir açıyla kap üzerinde sürüldüğü görülür. Bazı kaplarda tamir delikleri vardır. Bir adet de hiç dekore edilmemiş bir kap ele geçmiştir (McKenzie, 2009: 178; Vetrov ve Ineshin, 2019: Vetrov ve Ineshin, 2019: 462).

V.M. Vetrov Ust'-Karenga'daki erken seramik örneklerinin Doğu Sibirya ve Amur Havzasındaki diğer komşu bölgelerden ele geçen örneklerden farklı olduğunu söyler fakat daha uzak bölgelerdeki keramiklerle bazı benzerlikler görüldüğünü de belirtir. Keskin açılı tarak izleri aynı zamanda Orta Asya Neolitiğinde de görülürken, geometrik tarak bezemeleri Batı Sibirya'da ve Urallar'da da görülür (McKenzie, 2009: 178-179).

5.4.2. Studenoye-1 ve Ust'-Menza-1

Studenoye-1 alanı Çikoy Nehri'nin sağ kıyısında Studenoye Nehri'nin Çikoy Nehri ile birleştiği alanda bulunur (Harita-14 7). Burada üç ayrı kazı yürütülmüştür (Studenoye 1/1, 1/2 ve 2). Ele geçen Neolitik Dönem buluntularına baktığımızda çanak çömlekler, ocaklar, öğütme taşları, mikro-dilgiler, yongalar ve hayvansal kalıntılara rastlanır. Bu buluntular Studenoye 1/1, 1/2 kazılarında açılan 7. kültür tabakası ile ilişkili olarak ele geçmişlerdir. 8. ve 9. kültür tabakaları END'e tarihlenirler burada bulunan keramik kap parçalarının yanında Mezolitik Dönemle ilişkili taş aletler de bulunmuştur (Levha 5.4-3a) (Izuha ve diğerleri, 2022: 123).

Studenoye-1 alanında bulunan en erken kermaik kapların tarihi bir keramik parçası üzerinde bulunan bir kömür kalıntıısndan GÖ kal. 13.800-13.430 arası olarak tespit edilmiştir (Izuha ve diğerleri, 2022: 134).

Studenoye-1 alanından çok uzak olmayan ve Menza Nehri kenarında bulunan Ust'-Menza-1 alanının 7. ve 8. tabakaları END'e tarihlenir. 5. tabakada bulunan bitki kalıntılarının radyokarbon analizleri GÖ 8.715±60 tarihini verir. (McKenzie, 2009: 182).

L.V. Semina'nın 1985'te Studenoye-1 ve Ust'-Menza 1'de bulunan END keramikleriyle ilgili tanım ve yorumunda kapların hepsinin tüm bir kil parçasının tokaçlanarak şekillendirilmesiyle yapıldığından bahsetmiş, basit ve açık formlu kaplar olduklarını söylemiştir. Hepsi sivri dipli ve düz ağız kenarlıdırlar. Ayrıca ağız kenarı hafifçe dışa çekik olan bir örneğin de bulunduğundan söz eder. Bezemeler ağız kenarının hemen altındadır ve dış yüzeylerinde ip baskı izleri bulunkkatadır (Semina, 1985: 106).

Son çalışmalarda her iki alanın da 8. tabakalarında bulunan keramikler Ust'-Karenga Kültür Kompleksine dahil edilmişlerdir. Dolayısyla da aynı yapım tekniğine sahip oldukları ve aynı morfolojik yapıda oldukları kabul edilmektedir. (Vetrov ve Ineshin, 2019: 461).

5.4.3. Krasnaya Gorka

Bol'shoe Yeravnoe Gölü'nün kuzey kıyısında su seviyesinden 6m yüksekliğe sahip bir alanın yamacındadır. END'e ait kap parçaları 2. tabakada bulunmuşlardır. Yapılan beş radyokarbon analizinden üçü GÖ. kal. 12.036-11.786, 12.101-11.792 ve 11.169-10.905 olarak bulunmuştur (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 82, 87).

Bulunan parçalar çok fazla değildir. Sivri dipli oldukları ve ağız kenarlarının basit formlu olduğu anlaşılır. Bitkisel ve mineral katkılı oldukları görülür. Kapların dış yüzeylerindeki ip baskı izlerinin düzleştirildiği anlaşılır ve bezeme olarak bazı parçalarda belirgin olmayan tarak batırma motifiyle zikzak hatlar yapılmıştır. Yapım tekniğinin bant eklemeye benzediği söylenebilir. Parçalarda kil bantların birbirlerine eklenerek yapıldığını gösteren ek yerleri mevcuttur (Levha 5.4-3b; Levha 5.4-4a) (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 89).

5.4.4. Rusya Uzak Doğusu ve Transbaykal Bölgelerinde Bulunan Erken Keramiklerinin Değerlendirmesi

Xianrendong, Yuchanyan ve Zengpiyan mağaralarından elde edilen verilere göre bu erken keramiklerin ortak özellikleri yüzeylerindeki ip baskı izleridir. O.V. Yanşina bu kaplardaki dış yüzeyde dikey iç yüzeyde yatay olan bu izlerin Gromatuha kaplarındakilerle benzer olduğunu söylemektedir. Bu izlerin ip sarılı bir çubuğun kabın yüzeyinde yuvarlanmasıyla yapıldığına kesin gözüyle bakılmaktadır. Ayrıca Zengpiyan ve Yuchanyan'da bulunan iki katlı kap paçaları da Gromatuha Kültürü keramikleri ile ilişkili görülmektedir (Yanşina, 2017: 74-75). O.V. Yanşina yine sivri dipli kaplarda dış yüzeyin ip baskı izleriyle kaplı olması üzerinden Transbaykal kaplarını da Güney Çin kapları ile ilişkilendirmektedir (Yanşina, 2017: 75).

O.V. Yanşina Osipovka Kültürü'ne ait alanlardan Gromatuha keramiğinin ve Gromatuha alanından da Osipovka keramiğine ait parçaların bulunduğunu dolayısıyla bu iki kültürün birbirleriyle etkileşim içinde olabileceklerini ileri sürer. Ayrıca bezemeler ve yapım tekniği bakımından da iki kültür arasında benzerlikler olduğu görülmektedir (Yanşina, 2017: 72).

O.V. Yanşina Transbaykal erken keramiklerinin beş ortak özelliğini şu şekilde belirlemiştir: Parabolik formlu, sivri dipli ve basit ağız kenarlı kaplar olmaları, bazı parçalarda dikey yivlerin (ip baskı izlerinin) olması, bazı alanlardaki kap parçalarında iç yüzeyde yatay tarak sürtme izlerinin (yiv) olması, tarak batırma motiflerinin bulunması ve hamurlarında mineral ve bitkisel katkının olması (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 89). Transbaykal erken keramik kaplarının Rusya Uzak Doğusu örnekleriyle karşılaştırdığında ise dikey ip baskı izlerinin ve sivri dip profilinin Gromatuha kaplarıyla benzediğini belirtir. Bazı kap parçalarının iç yüzeyinde görülen yatay tarak sürtme izlerinin de Gromatuha kaplarında bulunduğunu ancak karakteristik olmadığını fakat bunun Osipovka kaplarının özelliklerinden biri olduğunu da söyler (Yanşina, 2017: 74).

V.M. Vetrov ve E.M. Ineshin Transbaykal erken keramiklerinin hem yapım tekniğindeki gelişmişlik hem de bezemelerin zenginliği bakımından Rusya Uzak Doğusu, Japonya, Çin ve Güney Kore'de bulunan erken keramiklerden ayrıldıklarını söylerler. Doğu Asya'daki hiçbir erken keramikte böyle özelliklere rastlanmamaktadır (Vetrov ve Ineshin, 2019: 465).

5.5. GÜNEY SİBİRYA NEOLİTİK DÖNEM KERAMİKLERİ

Cis-Baykal'da Neolitik Döneme ait 5 tip keramik kap tanımlanmıştır: Ağ Baskılı keramikler, Hayta keramikleri, Posol'skaya keramikleri, Ust'-Byelaya (ya da Ust'-Byelskiy) keramikleri ve Tarak Batırmalı keramikler. 1970'lerden bu yana keramiklerin yapım teknikleri ve Güney Sibirya'da nerede gelişip hangi bölgelere yayıldıkları hakkında pekçok çalışma yapılmıştır. Bu gün Yenisey ve Lena havzaları arasında yayılan ve çoğunlukla Cis-Baykal topraklarında bulunan bu keramiklerin kalıp-tokaç yöntemiyle yapıldıkları kabul edilmektedir. Kapların dış yüzeylerinde bulunan ip ve ağ baskı izlerine göre yapımlarında ip veya kumaş sarılı iki tip tokacın kullanıldığı anlaşılır. Bu farklılık üzerinden kapları ip ve ağ baskılı keramikler olarak iki grup içinde toplayabilmekteyiz. İp baskılı keramiklere Hayta, Ust'-Byelaya ve Posol'skaya kapları girerken ağ baskılı keramiklere Ağ Baskılılar ve Tarak Batırmalılar dahil olur (Berdnikov, 2013: 215 fig.1, 216 fig.2). Bu iki gruptaki kaplar birbirlerinden keskin bir kültürel veya dönemsel farklılaşmayla ayrılmazlar ve aynı

kamp alanlarında ve mezar komplekslerinde bulunmuşlardır (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 39-40).

5.5.1. İp Baskılı Keramikler

5.5.1.1. Hayta Keramiği

END'de ortaya çıkan ilk keramik kaplardan biri Hayta kaplarıdır. Bu kaplar 1970'lerde Gorelıy Les çok tabakalı kamp alanında yapılan kazılar sırasında ilk defa bulunmuş ve daha sonra Hayta tipi olarak adlandırılmışlardır (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 40; Saval'yev ve Ulanov, 2018: 57). Angara Nehri havzasında END boyunca GÖ. kal. 8.539-6.914, Baykal kıyılarında GÖ. kal. 8.160-6.960 ve Güney Baykal bölgesindeki Tunka Vadisinde GÖ. kal. 7.843-7.681 tarih aralıklarında varlık göstermişlerdir (Berdnikov ve diğerleri, 2020: 42).

Bu keramikler kapalı formlu, oldukça hafif belirtilmiş boyunlu ve yumurta dipli kaplardır (Levha 5.5-1a). Dış yüzeylerinin tamamında bir tokaca sarılı ince iplere ait dikey izler bulunur. Bezemeli kaplarda bezeme kabın üst kısmında lokalizedir ancak bazen dip kısım dâhil tüm yüzeyi kaplayan yatay ve verev çizgilerin kombinasyonundan bezemelere sahip kaplar da bulunmuştur. Bu bezemeler dişli bir aletin sürtülmesi ile elde edilen çizgiler ve benzeri bir aletle yapılan çentiklerden ibarettir (Levha 5.5-1b; Levha 5.5-2a; Levha 5.5-2b) (Berdnikov ve Sokolova, 2018: 20, Berdnikov, 2013: 211-212). Yapılan bazı deneysel arkeoloji çalışmalarında kamp alanlarında bulunan Mersinbalığı kalıntılarından göğüs yüzgeçlerine ait parçaların bezemelerin yapımında kullanılan aletler olabileceği ortaya konmuştur (Lohov ve diğerleri, 2013: 127)

Güney Angara Havzasındaki Ust'-Hayta kamp alanının V. tabakasında bulunan bazı Hayta kaplarının ölçülerinden büyük kapların 27-33 cm yüksekliğe, 21-25 cm ağız çapına ve 0.6 cm gövde cidarına sahip oldukları görülür. Küçük bir kabın ölçüsü ise 11 cm yükseklik, 10 cm ağız çapı ve 0.4 cm gövde cidarıdır (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 45). Kuzey Angara Havzasında Ust'-Yodarma II ve Listveniçnıy Adası çok tabakalı kamp alanlarında bulunan Hayta kapları ise 12-34 cm yükseklik ve 11-27 cm ağız çaplarına sahiplerdir. Restore edile kapların boyları 6-10 cm'den

28-45 cm'e kadar değişebilmektedir hepsinin cidarları 0.5-0.8 cm arasıdır (Lohov ve diğerleri, 2013: 121).

Hayta kapları Yenisey Havzası ve Cis-Baykal'da geniş bir yayılıma sahip olsalar da Cis-Baykal'da daha yoğun bulunmuşlardır. Çentik bezemeli kaplar çizi bezemelilere kıyasla daha az ele geçerler ve çoğunlukla bölgenin güneyinde yoğunlaşırlar ancak Kuzey Angara Bölgesinde de Boguçanı Barajı kurtarma kazılarında da oldukça fazla sayıda bulunmuşlardır (Berdnikov ve Sokolova, 2018: 20)

Hayta kaplarının yapımında başka kaplara ait parçaların örs olarak kullanıldığı anlaşılmkatadır. Kalıp olarak kullanılan bu kapların dış bezemelerinin ve ip izlerinin negatifleri yapılan kabın iç yüzeyine çıkmıştır (Berdnikov, 2013: 212; Saval'yev ve Ulanov, 2019: 60). Ayrıca yüzeyde görülen ip izlerinin Çin ve Rusya Uzak Doğusunda bazı kaplar için tahmin edildiği gibi ipsarılı bir aletle sonradan kabın şekillendirilmesi bittikten sonra değil kap şekillendirilirken uygulanan tokaçlamadan kaynaklandığı da bu bulgular üzerinden anlaşılmaktadır ancak bölge arkeologları ilk ihtimali de yok saymamaktadırlar (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 60-61)

Hayta kapları Angara Nehri havzası ve Baykal Gölü kıyılarındaki bazı çok tabakalı kamp alanlarında Erken Ağ Baskılı kaplarla birlikte bulunmuşlardır. Bu kapların kullanım yönünden bir farklılıklarının olup olmadığı veya iki farklı kültüre ait olup olmadıkları henüz netlik kazanmamış bir konudur (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 40).

5.5.1.2. Posol'skaya Keramikleri

Posol'skaya keramiklerine adını veren Buryatya'nın Kabansk Bölgesindeki Posol'skaya kamp alanı ilk defa A.P. Okladnikov tarafından kazılmış daha sonra Buryat, Çita ve İrkutsk arkeologları tarafından 1959-1990 arasında kazılmaya devam etmiştir. Posol'skaya keramikleri ise ilk defa N.A. Saval'yev tarafından tanımlanmıştır (Berdnikov ve Ulanov, 2015: 574-575; Goryunova ve diğerleri, 2019b: 25).

GÖ. kal. 6.750-6.300 tarihleri arasında Güney Angara Havzasında (Berdnikov ve diğerleri, 2020: 42) görülen Posol'skaya keramikleri Orta Yenisey Havzasında GÖ. 6.900-6.500 tarihleri arasında görülürler (Berdnikov, 2013: 213).

Posol'skaya keramikleri ile Hayta keramikleri arasında morfolojik ve teknik bakımdan bazı benzerlikler bulunur. Form olarak hem kapalı hem de parabolik kesitli denebilecek açık formlu örnekleri vardır. Bazılarında Hayta kaplarına göre daha belirgin oaln boyun profili bulunur ve yuvarlağımsı veya yumurta diplidirler (Levha 5.5-3a). Bu kapların da dış yüzeyinde çoğunlukla ip sarılı bir tokaca ait ip baskı izleri vardır. (Berdnikov, 2013: 212-213; Berdnikov ve Sokolova, 2018: 22).

Posol'skaya kaplarının ayırt edici özelliklerinden biri kapların ağız kenarları boyunca üçgenimsi veya oval kesitli bir sıra aplike bant bulunmasıdır. Kapların gövde cidarı 0.3-0.4 cm. iken ağız kenarları 1-1.5 cm.e kadar kalınlaşır. Bu bantların üzerinde bant boyunca çizi ve ince uçlu çubuk batırma motifleri bulunur. Bandın altından itibaren kapların üstteki yaklaşık üçte birlik kısmında bezemeler bulunur. Bezemelerde yatay hatlar halinde çiziler, dişli çubuklarla yapılan damgalar sivri veya dörtgen uçlu aletlerle yapılan çentiklerden karışık motifler bulunur. Çoğunlukla bezemeler karakteristik olarak dik veya eğik çizgiler ve ters üçgen motiflerinden bir hatla sonlanır (Levha 5.5-3b; Levha 5.5-4a) (Berdnikov, 2013: 213; Berdnikov ve Sokolova, 2018: 22; Berdnikov ve Ulanov, 2015: 575).

En erken tarihli Posol'skaya keramiği Yeleneva Mağarasında 11Д tabakasında bulunmuştur radyokarbon tarihi GÖ 6.900±115'tir. Bir diğer erken tarihli örnek ise Kazaçka I alanının VII. Tabakasında bulunmuştur ve onun radyokarbon tarihi de GÖ. 6.530±60'tır (Berdnikov ve Ulanov, 2015: 576; Hlobıstin, 1996: 289-290, fig.95 şek.9-10).

Posol'skaya keramiğinin benzerlerine Transbaykal Bölgesinde de rastlanır. V.M. Vetrov bu bölgede Ust'-Yumurçen Kültürüne ait tabakalarda bu kaplara rastlamıştır (Vetrov ve Hommel, 2019: 54-55). Tarih olarak Transbaykal'daki Posol'skaya keramikleri GÖ 5.000-3.500 arasına denk gelirler ki bu Posol'skaya keramiklerine ait en geç tarih aralığıdır (Levha 5.5-4b) (Berdnikov ve Ulanov, 2015: 576). Transbaykal Bölgesindeki Çivırkuy Koyunda bulunan 4 kamp alanında bulunan Posol'skaya keramikleri Cis-Baykal Bölgesinde kalan Baykal kıyılarındaki örneklerle oldukça benzerdirler (Goryunova ve diğerleri, 2019a: 58).

Angara Nehri'nin batıya döndüğü bölgede kalan Generalovo alanında bulunan Posol'skaya keramiklerinin 30-40 cm yüksekliğe, 30 cm ağız çapına ve 0.3 cm cidara sahip oldukları görülür. Bu kadar ince bir cidarının olması kabın karakteristik ağız kenarı bandının kabın kurutulduktan sonra eklendiği fikrini doğurmuştur (Berdnikov ve Ulanov, 2015: 581).

Ust'-Hayta ve Gorelıy Les kamp alanlarında yüzeylerinde hem ip baskı izlerine sahip hem de ağ baskı izlerine sahip Posol'skaya kermikleri bulunmuştur ayrıca düzleştirilmiş yüzeye sahip örnekler de ele geçmiştir (Saval'yev ve Ulanov, 2020: 45).

5.5.1.3. Ust'-Byelaya Keramikleri

İlk defa N.A. Saval'yev ve G.İ. Medvedev tarafından 1969'da tanımlanmışlardır ve bu kaplara 1973'te "Ust'-Byelaya" adı verilmiştir. Önceleri Trans-Ural bölgesinden geldiği düşünülen Ust'-Byelaya keramiklerinin Sayan Dağlarınn güneyinden Angara Nehri havzasına girdiği düşünülmüştür. Ust'-Byelaya kaplarının bölgedeki yabancı bir kültürün yansıması olduğu konusu bugün de özellikle bezemeler üzerinden devam ederken bu keramiklerin kökeni konusu hala netleşmemiştir (Zaharova, 2020: 23; Ulanov ve Berdnikov, 2015: 68).Ust'-Byelaya keramiklerinin en erken tarihlileri Orta Yenisey havzasındadır. Yenisey Havzasında Kazaçka I alanının VII. tabakasında bulunan keramikler GÖ. 6.650±200'e tarihlenirler. Yeleneva Mağarasında ise 11B tabakasında bulunurlar ki bu tabakanın tarihi de GÖ. 6.475±190'dır (Ulanov ve Berdnikov, 2015: 69; German ve Leont'yev, 2013: 133).

Bu kaplar Kuzey Angara Havzasında GÖ. kal. 7.421-7.014 ve Güney Angara Havzasında GÖ. kal. 6.730-6.306 tarihleri arasında ortaya çıkmışlardır (Berdnikov ve diğerleri, 2020: 42).Orta Yenisey Havzasından Baykal kıyılarına kadar yayılmışlardır (Berdnikov, 2013: 214). Bu keramiklerin büyük çoğunluğu kamp alanlarında bulunmuştur. Yalnızca iki örnek mezardan ele geçmiştir ki bu mezarlardan biri Posol'skaya kamp alanında (Baykal Gölünün doğu kıyısında) diğeri ise Generalov kamp alanı yakınındaki Çuna Nehri kıyısındadır (Ulanov ve Berdnikov, 2015: 68). Kuzey Angara'da Serguşkin Adasındaki Serguşkin-1 kamp alanında "A" noktasında

bulunan Ust'-Byelaya kapları 10-15 cm ve 40 cm ağız çaplarına sahiplerdir. Dip profilleri yuvarlak veya hafif düzleştirilmiştir, parabolik veya oval kesitli kaplardır cidarları 0.4-1 cm arasında değişir (German ve Leont'yev, 2013: 136-137).

Hem açık hem de kapalı formda olan bu kapların dış yüzeylerinde ip baskı izlerinin yanında ağ baskı izleri de görülür (Levha 5.5-5a). Ust'-Byelaya kaplarının bulunan örneklerindeki halkaya yakın formda kırılma şekilleri gözetilerek tahmin edilen yapım şekli halkalar halinde düzenlenmiş iki veya en fazla üç parçanın (ağız kenarı dâhil üst kısım, gövde ve dip) bir birine eklenmesiyle olduğudur. Bu parçaların şekillendirilmesinde de Hayta kaplarında olduğu gibi eski kap parçalarının kalıp olarak kullanıldığı kapların iç yüzeylerinde görülen negatif bezeme izlerinden kesin olarak anlaşılmaktadır. Kaplar genellikle kalıplandıktan sonra muhtemelen düz yüzeyli bir tokaçla dış yüzeyleri düzleştirilmiştir (Berdnikov, 2013: 214; German ve Leont'yev, 2013: 136).

Bezemeler hem kapların üst kısımlarında sınırlandırılmışlardır hem de Ust'-Byelaya için karakteristik olarak tüm gövdeyi kaplar şekilde yapılmışlardır. Ağız kenarının hemen altında tek sıra çubuk batırma motifi görülmeye devam eder. Bu motif bazen gövde üzerinde de bir sıra halinde görülür. Çoğunlukla yatay hatlar halinde düzenlenen bezemeler sivri uçlu çubuk batırmayla yapılmış zikzak sıraları ve dişli veya düz uçlu çubuklarla yapılmış çentiklerdir. Gövde üzerindeki çeşitli çentiklerin ve batırma motiflerinin dişli bir aletin kap yüzeyinde gezdirilmesi ile yapıldığı tahmin edilir. Bu izlerin yapılmasında kullanılan aletlerin deneysel çalışmalar neticesinde kuş kemikleri ve bazı küçük kemirgenlere ait dişler olabileceği düşünülmüştür. Bu şekilde yapılan motifler kapların dip kısımlarına kadar yayılır (Levha 5.5-5b; Levha 5.5-6a; Levha 5.5-6b; Levha 5.5-7b; Levha 5.5-8) (Berdnikov, 2013: 214).

Ust'-Byelaya keramiklerinin Minusinsk Havzası ETÇ Okunyev Kültürü ile bağlantılı olduğu da ileri sürülmektedir. Okunyev keramiklerinin geliştiği Neolitik Dönem kaplarının bölgenin yerli geleneği olan yuvarlak veya hafif düzleştirilmiş dipli ve dış yüzeyde dip ve ağız kenarı dahil yatay damga bezemelerden sıralarla dekora edilmiş erken örneklerinde ağız kenarının iç kısmında çubuk batırmayla yapılan memecik motifi formunda bir sıra bulunur (Levha 5.5-7a) (Sokolova, 2010: 244, 250).

5.5.2. Ağ Baskılı Keramikler

5.5.2.1. Erken Ağ Baskılılar

Ağ Baskılı ilk keramik kap 1881'de N.İ. Vitkovskiy tarafından Kitoy mezar kompleksinde bulunmuştur. END'de Hayta keramikleri ile aynı bölgelerde aynı tarih aralıklarında ortaya çıkarlar. Kuzey Angara havzasından Baykal kıyılarına kadar yayılmışlardır (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 40; Berdnikov ve diğerleri, 2020: 26-27, 42). Kitoy mezar komplekslerinden Lokomotiv ve Şamanka II'de az sayıda ele geçen keramik parçalarında ağ baskı izleri bulunmuştur (Berdnikov, 2013: 209).

Form olarak düz veya hafif dışa çekik bir ağız kenarına ve yuvarlak veya yumurta formlu bir dip profiline sahip açık ve kapalı formda kaplardır (Levha 5.5-9a). Bezemeler yalnızca ağız kenarının altındaki tek sıra çubuk batırma motifinden ve ağız kenarı üzerinde bulunan çentikler ve tek veya çift sıra çubuk batırma motiflerinden ibarettir (Levha, 5.5-9b; Levha 5.5-10a; Levha 5.5-10b). Yüzeylerindeki ağ olarak adlandırılan ve bir tekstile ait örgü izleri olarak da yorumlanabilen izlerin kabın şekillendirilme işleminde kullanılan tokacın üzerine sarılı olan materyalden kaynaklandığı düşünülür (Berdnikov, 2013: 209; Saval'yev ve Ulanov, 2019: 40). Ust'-Hayta kamp alanı V. tabakada bulunan Ağ Baskılı kaplardan iyi korunmuş bir örnek 40-45 cm yüksekliğe sahiptir ve kabın eninde gövde kesiti yak. 24 cm bir çapa sahiptir. Diğer kapların çapları 11-13 cm ile 19-23 cm arasındadır en geniş örnekte 35 cm.lik bir çap ölçülmüştür (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 53). Ust'-Hayta kamp alanında bulunan birkaç kap ise ağ baskı izlerine sahip olmakla birlikte Hayta keramiklerine özgü olan bezemelere de sahiplerdir (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 57-59). Maloye More Bölgesindeki Şrakşura III kamp alanında bulunan bir Erken Ağ Baskılı kabın da üst kısmında birbirini kesen diyagonal çizilerden yapılmış bezemelere rastlanmıştır. Şrakşura III alanı Hayta ve Ağ Baskılı kapların bir arada bulunduğu bir alandır (Novikov ve diğerleri, 2018b: 94).

5.5.2.2. Geç Ağ Baskılılar - İsakovo Keramikleri

Açık formlu, yumurta dipli, parabolik kesitli kaplardır (Levha 5.5-11a). Dış yüzeyleri ağ baskı izleriyle kaplıdır. Bazı kapların dip kısımlarının iç yüzeyinde de ağ baskı izlerine rastlanılması bu parçaların başka kaplar üzerinde kalıplandıklarını düşündürmektedir. Bezemeler ağız kenarı altındaki tek sıra çubuk batırma motifleri, bu motiflerle yapılan zikzaklar veya tek sıra çentiklerdir (Levha 5.5-11b; Levha 5.5-11c). V.İ. Bazaliyskiy bu kapların İsakovo mezarlarının %70'inde bulunduğunu belirtir. Bu kapların yayılım alanı da Angara Havzasında İskovo mezar komplekslerinin yayılımı ile benzer bir kısıtlı alanı kapsamaktadır (Berdnikov, 2013: 209). Geç Ağ Baskılılara ait bir AMS tarihlendirmesi henüz yapılmamıştır ancak Serovo Külltürü ile çağdaş olduğunu bildiğimiz için onları aynı tarih aralıkları üzerinden değerlendirebiliriz.

Dış yüzeylerinde ağ baskı izleri görülen keramikler çok geniş bir yayılıma sahiplerdir ve Tunç Çağına kadar da kullanımları görülmeye devam ederler. Ağ Baskılı kaplar Cis-Baykal bölgesinin dışında Yakutistan'ın END Sıalah Kültürünün de karakteristik keramiği olarak karşımıza çıkmaktadır (Berdnikova, 2012: 183).

5.5.2.3. Serovo Tarak Batırmalılar

Bu keramikler Serovo Kültürü mezarları ile aynı bölgelerde yayılımışlardır. Angara Nehri havzası ve Ol'hon Bölgesindeki Serovo Kültürüne ait mezarlardan ve kamp alanlarından ele geçerler (Ulanov ve Berdnikov, 2015: 70). AMS tarihlendirmesi sadece Baykal Gölü kıyılarında bulunan kaplarda yapıldığı için bu bölgede GÖ. kal. 5.841-4.620 arasında varlık gösterdikleri bilinmektedir (Berdnikov ve diğerleri, 2020: 42).

Bu kapların karakteristik özellikleri aralıklı dişlere sahip bir aletle yapılan damga motiflerine sahip olmalarıdır. Çoğunlukla kapalı formda oval kesitli kaplardır ve hafif belirtilmiş bir boyna sahiplerdir ve hepsi yumurta diplidir (Levha 5.5-12a). Yine kalıp tokaç tekniği ile yapılan bu kaplarda kullanılan tokacın düz bir yüzeye sahip olduğu düşünülür. Ancak ağ baskı izi bırakacak bir tokaçla dövülerek şekillendirilmiş ve yüzeyi sonradan düzleştirilmiş kap parçaları da bulunmuştur. Bazı

örneklerde iç kısımdan şerit eklemeyle ağzı kenarları kalınlaştırılmıştır (Berdnikov, 2013: 210-211).

Bezemeler kapların üst kısmında yer alır. Dikey, yatay veya diyagonal hatlar halinde tarak batırma motifleri, tek başlarına kullanıldıkları gibi kesikli hatlar ve zikzaklardan yapılan üçgenler gibi karışık kombinasyonlara da sahiptirler. Ayrıca ağzı kenarı altında bulunan tek sıra çubuk batırma motifi de görülmeye devam eder ve bu motifin ters yönden yapılmasıyla elde edilmiş memecik motifleri de görülür (Levha 5.5-12b; Levha 5.5-14) (Berdnikov, 2013: 211; Okladnikov 1950a: 213).

Bu kaplar Baykal kıyısındaki Geç Serovo mezarlarında bulunmuşlardır. Ayrıca Angara Nehri'nin orta akımlarındaki Malaya Mamır gibi Serovo Kültürüne ait mezar alanlarında da bu tür bezemelere sahip tütsülük olarak yorumlanmış kaplar bulunmuştur (Levha 5.5-13a; Levha 5.5-13b) (Berdnikov, 2013: 211; Okladnikov, 1950a: 210).

5.5.3. Kazaçka ve Yeleneva Neolitik Dönem Keramikleri

Kazaçka kamp alanının VI. tabakası Neolitik Dönem Kazaçinskiy Kültürü'ne atfedilir. Düz yüzeyli kaplardır, kırıklardan anlaşıldığı kadarıyla kil şeritlerin tabakalar halinde eklenerek kalıplanmasıyla üretilmişlerdir. Hamurları iri kuvartzit, feldispar ve granit katkılıdır. Bezemeler kapların tüm yüzeyini kaplar ve bezemelerine göre iki kronolojik evreye ayrılmışlardır. Tabakanın daha erken katmanında bulunanlar düz yüzey üzerine tarak formlu bir aletle yapılmış yatay ve dikey çentik sıralarına sahiplerdir ve basit parabolik formlu kapalı kaplardır. Aynı tabakanın üst katmanında bulunan kaplar ise açık parabolik formludurlar ve bezemeler kabın dip kısmına kadar tüm yüzeyini kaplar. Çubuk batırmalar, çentikler ve "larva" formlu damgalarından ve balık sırtı motifinden yatay hatlar görülür (Levha 5.5-15) (Timoşçenko ve diğerleri. 2016: 100-103).

5.6. DOĞU SİBİRYA

5.6.1. Erken Neolitik Dönem Sıalah Kültürü Keramikleri

END Sıalah Kültürü dış yüzeyinde ağ baskı izleri olan keramiklerle temsil edilir. Bazı kaplarda iç ve dış yüzeyler aşındırılarak düzleştirilmiştir. (Hlobıstin, 1996: 298). Hamurlarında %60-65 kil, %20-25 kum ve %10-15 şamot karışımı kullanılmıştır. Kaplar form olarak İsakovo keramiklerine yakın bulunurlar yani parabolik kesitli açık ve kapalı formludurlar (Aleseev, 1996: 42, 45, 47). Keramiklerin ağız kenarı altındaki tek sıra çubuk batırmayla yapılan delikler kural olarak bulunmaktadır. Bunun dışındaki bezemeler eğik çizgilerden çam ağacı motifi, eğik veya paralel tırtıklı damgalar, enine çizgiler gibi motiflerdir ve yine kabın üst kısmında yer alırlar. Ayrıca bazı kaplarda ağız kenarının altında silindir kesitli aplike bantlar da bulunur (Levha 5.6-1a 1) (Alekseyev, 1996: 46).

5.6.2. Orta Neolitik Dönem Bel'kaçi Kültürü Keramikleri

Dış yüzeyleri dikey ip baskı izleriyle kaplı olan Bel'kaçi kaplarının hamuru kum ve şamot katkılıdır. Yuvarlak dipli kapların ağız kenarının altındaki çubuk batıma motifinden bir sıra ve tarak batırmayla yapılmış yatay sıralar, bazen diyagonal tarak batırma motifleri, yamuk eşkenar dörtgenler, zikzaklar ve üçgenler kullanılan bezemelerdir (Levha 5.6-1a 2). Bezemeler Sıalah kaplarına göre daha çeşitlidir (Hlobıstin, 1996: 298; Alekseyev, 1996: 49). Serovo ve Posol'skaya keramikleriyle karşılaştırıldıklarında kap yüzeyindeki ip baskı izlerinin Serovo kaplarında olmaması ve Posol'skaya keramiği için karakteristik olan ağız kenarındaki bant ve spatula çentiklerinin Bel'kaçi kaplarında bulunmaması bakımından birbirlerinde ayrılmaktadırlar. Bel'kaçi keramiklerinin hamurlarının %63 oranında kil ve % 37-38 oranında şamot katkılı olduğu görülür (Alekseyev, 1996: 50). Bu verilerle birlikte bölge araştırmacılarına göre Cis-Baykal'ın ip baskılı Hayta keramiklerinin Bel'kaçi gibi Doğu Sibirya'nın ip baskılı keramikleriyle olan ilişkisi de net değildir (Berdnikova, 2012: 183; McKenzie, 2009:171).

Hem Sıalah hem de Bel'kaçi keramiklerinin Aşağı Amur bölgesine kadar yayıldıkları biliniyor. Özellikle Gromatuha alanında Bel'kaçi keramiklerine benzer parçaların bulunduğundan yukarıda bahsedilmişti. Gromatuha Kültürü keramiklerinin ip baskı izlerine sahip olmaları üzerinden aralarında bir ilişki olup olamayacağı düşünülmüştür ancak Gromatuha'da da yuvarlak dipli kaplara rastlanmasına karşın bol miktarda bitkisel katkıya sahip Gromatuha keramiklerinin Bel'kaçi kaplarından ayrıldığı açıktır (Alekseyev, 1996: 50; Yanshina ve Kovalenko, 2022: 167).

5.6.3. Geç Neolitik Dönem Imıyahtah Kültürü Keramikleri

Imıyahtah keramiklerinin en belirgin özellikleri dış yüzeylerindeki "gofret" (*waffle*) baskı bezemedir ve bunun dışında düz yüzeyli kaplar da bulunur. Parabolik veya küremsi formda kaplardır ve yuvarlak diplidirler. Hamurlarında rengeyiği yününden katkı bulunur ayrıca bitkisel katkıya da rastlanır. Ağız kenarları düzdür ve hemen altında tek sıra çubuk batırma motifi bulunur. Bazı kaplarda dikey ve eğimli çizgilerden bezemeler görülür. Bel'kaçi kaplarının bezemeleri ile benzerlikler gösterirler. N.A. Alekseyev bu kapların tabakalar halinde kalıplandıklarını söyler gövde kısmı üç katman dip kısmı ise beş katman halinde üst üste kalıplanmışlardır. Dış yüzeyleri her zaman gofret baskı bezemeli değildir düzleştirilmiş yüzeylilerin yanında az oranda ip baskılı olanlarına da rastlanmıştır (Levha 5.6-1b; Levha 5.6-2) (Pitulko, 2001: 55; Alekseyev, 1996: 56-57).

Gofret bezemeli kapların yayılımına baktığımızda kuzeyde İndigirka Nehri havzasında, Güney Yakutistan'da, Cis-Baykal'da ve Transbaykal'da bu kaplara rastlanmaktadır. Ayrıca İskandinavya'da ve Alaska'da da gofret baskılı kapların bulunduğu bilinmektedir (Alekseyev, 1996: 56-57).

5.7. GÜNEY VE DOĞU SİBİRYA NEOLİTİK DÖNEM KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Cis-Baykal'da Neolitik Dönem araştırmaları ölü gömme adetleri gibi keramik kaplar üzerinden de yürütülmüştür. Ancak bu iki koldan yürüyen çalışmalar

birbirleriyle net kesişimler göstermezler (Berdnikova, 2012: 183). Ölü gömme gelenekleri üzerinde tanımlanan kültürler keramikler üzerinden tanımlanamamaktadır. Erken Ağ Baskılılar ve Hayta keramikleri END'de bulundukları için Kitoy Kültürü insanlarınca üretildikleri açıktır. OND'de ise Ust'-Byeleya ve Posol'skaya keramikleri ortaya çıkar. Geniş bir yayılım göstermiş ve oldukça fazla sayıda ele geçen bu keramikler bölgede popülasyonun oldukça azaldığı düşünülen bir dönemde var olmuşlardır. En erken örneklerinin Yenisey Havzasında olması buradan doğu yönünde bir göçün göstergesidir. Bu kapları üreten topluluklar END toplulukları ile aynı bölgeleri kamp alanı olarak tercih etmişlerdir. GND'de ise Geç Ağ Baskılılar ve Tarak Batırmalılar ortaya çıkmış ve yine aynı bölgelerde yayılmışlardır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Cis-Baykal'da keramik kap yapım geleneği üzerinden belirgin bir kültürel farklılaşma görülememektedir. END sonunda iklimsel faktörler yüzünden bölgenin insansızlaştığı düşünülen dönemde ortaya çıkan keramiklerden özellikle Ust'-Byelaya Ural Bölgesinden gelen bir etki olarak yorumlanmıştır ancak araştırmacılar henüz bu konuda kesin bir kanaate varamamışlardır. Bu fikri destekler nitelikte bir veri en erken Ust'-Byelaya keramiklerinin bulunduğu Kazaçka alanındaki VII tabakanın bir üst tabakasında (VI. tabaka) görülen ve Kazaçinskiy Kültürüne atfedilen keramiklerin de bezemeleri üzerinden aynı bölgeyle ilişkili kabul edilmesidir (Timoşçenko ve diğerleri. 2016: 102).

Cis-Baykal keramiklerinin Doğu Sibirya'ya, Yakutistan topraklarına yayıldıkları END Sıalah kapları üzerinden söylenebilir ancak dış yüzeylerinde ağ baskı izlerine sahip olan ve ağız kenarı altında tek sıra çubuk batırma motifiyle dekore edilmiş bu keramiklerin tek benzerleri Cis-Baykal'da değildir. Yukarıdaki en erken keramik kaplarla ilgili başlıklar altında da belirttiğimiz gibi bu kaplar morfolojik olarak Rusya Uzak Doğusuyla da ilişkili olabilirler. Ancak OND Bel'kaçi ip baskılı keramikleri için Cis-Baykal ip baskılı keramikleri konusunda da aynı yorum yapılmıştır. Bel'kaçi ölü gömme gelenekleri üzerinden bu durum değerlendirildiğinde iki bölge arasındaki bağlantı biraz daha kuvvetlenmektedir ancak antropolojik veriler ve yeşim küpeler gibi bazı arkeolojik eserler üzerinden Rusya Uzak Doğusuyla da bağlantılı oldukları görülür (bkz. altıncı bölüm).

Imıyahtah keramiklerinin ise gerek dış yüzeylerindeki gofret baskı motifi gerekse rengeyiği yününden hamur katkıları onları yukarıda anlatılan keramik kaplar arasında daha farklı kılmaktadır. Cis-Baykal'ın ETÇ'ı ile çağdaş olan Imıyahtah Kültürü bölgenin etnik olarak oldukça heterojen hale gelmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkar. Dördüncü bölümde anlatıldığı üzere bu dönemde savaşçı mezarlarının yaygınlaştığı görülür. Transbaykal erken keramiklerinde de hayvan yünü katkılı bazı kaplara rastlandığı belirtilmiştir. Imıyahtah Kültürünün de bölgeye güneyden geldiği düşünüldüğü için bu kap yapım geleneğinin olası köken bölgelerinden biri de Transbaykal olabilir.

5.8. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Keramik kapların bugün kabul edilen görüşe göre Asya'daki icatları üç ayrı bölgede birbirinden bağımsız olarak gerçekleşmiştir. Böyle bir durumun olabilirliğini Lena-Yenisey bölgesinin mekân ve zaman olarak Doğu ve Güneydoğu Asya'ya uzaklığı dolayısıyla çalışmamızda dikkate almadık. Bu çalışmayı ilgilendiren tek erken keramik buluntu bölgesi Transbaykal'dır. Buradaki erken keramiklerin tarihleri GÖ. kal. 14.000-12.000'e kadar geri gitmektedir. Söz konusu tarih Son Buzul Çağı'nın son ılımanlaşma (Bolling-Alleröd) ve soğuma (Genç Dryas) dönemlerine denk gelmektedir. Üçüncü bölümde anlatıldığı üzere Genç Dryas'ın kuru ve soğuk ikliminin yaşandığı dönemde bir mikro klima bölge olan Cis-Baykal bu koşulların zorlu şartlarından en az etkilenen coğrafyalardandır. Keramik kapların taşıyıcısı olan göçebe toplulukların Vitim Vadisi gibi Transbaykal'dan Cis-Baykal'a geçiş bölgelerinde en az 3.500 yıl boyunca sabit kalmaları çok olası görülmemektedir. Bu durumun ne tür bir açıklaması olduğunu henüz bilinmiyor. Bu konuda tahmin edebildiğimiz iki muhtemel açıklamadan birisi Cis-Baykal'da daha erken tarihli olan henüz bulunmamış keramiklerin olmasıdır. Diğer ihtimal ise Transbaykal tarihlendirmelerinin doğru olmamasıdır. İkinci görüşümüzü desteler nitelikte bazı veriler bulunmaktadır. İlk olarak 2022'de Studenoye-1 ve 2'de yapılan son çalışmalar bölgedeki keramiklerin yak. GÖ 8.800-5.500 tarih aralığındaki Atlantik Dönemine ait olabileceklerini de göstermiştir ancak araştırmacılar şu an için erken tarihli radyokarbon sonuçlarını da kabul edilemez bulmamaktadırlar (Izuho ve

diğerleri, 2022: 134). M. Izuho ve arkadaşlarının vardıkları sonuçta radyokarbon tarihlendirmelerinde sistematik bir hatanın olup olmadığının da henüz bilinmediği vurgulanmış ve bu olasılığın göz ardı edilemeyeceği söylenmiştir.

Bu araştırmacılarca da fark edilen böyle bir sistematik hatanın nasıl olmuş olabileceğine dair tarafımızdan ortaya konan bir hipotez de bölgenin jeolojik yapısıyla ilgilidir. Uluslararası Atom Enerjisi Kuruluşunun (*International Atomic Energy Agency*) 2021'de yayınladığı ve Dünya'da Uranyum yataklarının bulunduğu tüm bölgeleri detaylı olarak gösteren bir haritada Transbaykal, Rusya Uzak Doğusu ve Çin'deki erken keramiklerin bulunduğu alanlarla örtüşen veya yakınında bulunan uranyum yataklarına sahip bölgelerin olduğu görülmektedir (Harita-15) (Fairclough ve diğerleri, 2021). Buluntu alanlarının uranyum yataklarıyla olan bu ilişkilerinin radyokarbon ve termolüminesans analizlerini ne derece etkilediği konusu uzmanlık alanımız değildir. Muhtemeldir ki bu bölgelerin jeolojik yapıları da bu konuda önemli bir etken olmalıdır ancak böyle bir denk gelmenin arkeolojik veriler kapsamında bir anlam taşıyor olabileceğini düşünüyoruz.

Bu verilerin yanında Transbaykal keramiklerinin tarihini dolaylı yoldan doğrulayan çalışmalar da olmuştur. 2016'da Berdnikova ve arkadaşlarının yayınladıkları bir çalışmada Ust'-Karenga'daki erken keramiklerin bulunduğu tabaka ile Cis-Baykal'daki Sosnovıy Bor, Galaşiha ve Ust'-Byelaya arkeolojik alanlarındaki çağdaş tabakalar karşılaştırılmış ve Geç Sartan-Holosen geçişini gösteren tabakalar (GÖ. 12.000-10.000) ile ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Berdnikov ve diğerleri, 2016: 44-45).

Çin topraklarında kalan özellikle Xianrendong ve Yuçanyan Mağaraları ve Rusya Uzak Doğusundaki Gonçarka-1 kamp alanından ele geçen kapların hamur katkıları, cidar kalınlıkları, pişirim ısıları gibi bazı özellikleri bakımından ilkellikleri onların eskiliği konusunda şüphe uyandırmamaktadır. Muhtemelen bu bölgeler en erken keramik kapların bulunduğu alanlardır ancak tarihlerin bu kadar erken olmama ihtimali de bulunmaktadır.

Keramiklerin Cis-Baykal'da ortaya çıkışıyla başlayan END kültüründen hemen önce bölgede var olan Şçukino kronolojik mezar grubundan dördüncü bölümde bahsedilmişti ve bu gruptaki bireylerin tespit edilebilen pozisyonlarının hepsi *hocker*di ve Şçukino bireylerinin bu pozisyonu kendinden önceki Hin' ve

kendinden sonraki Kitoy gömmelerindeki bireylerin baskın sırtüstü pozisyonlarıyla uyumsuzdu. Şçukino insanlarının konunun uzmanı olan V.İ. Bazaliyskiy tarafından dile getirildiği üzere bölgeye yabancı olmaları ihtimali oldukça yüksektir. Özellikle V.İ. Bazaliyskiy'in kronolojik sınıflandırmasının işaret ettiği anlamda Cis-Baykal'ın keramik kaplarla tanışmasından hemen önce en erken keramik kapların bulunduğu bölgelerdeki ölü gömme geleneklerinde görülen *hocker* pozisyonda gömmelerin bulunması son derece anlamlıdır. Ayrıca Cis-Baykal'da END boyunca Angara Havzası, Güney Baykal, Ol'hon ve Yukarı Lena bölgelerindeki mezarların hepsinde az bir oranda *hocker* pozisyonun olması da bölgeye END'de gelen göçmenlerin kültürel varlıklarının bir göstergesi olabilir. Çünkü bilindiği üzere keramik kaplar gibi eserlerin üretimi usta-çırak ilişkisini gerektirmektedir. Keramik materyalin teknik ve sanatsal sürekliliğini koruyarak yayılımı da bu ilişkinin varlığını göstermektedir. Hepsi avcı-toplayıcı ve göçebe hayat şekline sahip Sibirya ve Çin topraklarında yaşayan topluluklar genel sosyal hayat anlamında büyük farklara sahip değillerdir bu da maddi kültür kalıntılarında bulunan araç gereçlerde belirgin farklılıkların bulunmamasına neden olmuş olabilir. Bu konuda V.M. Vetrov ve E.M. Ineshin de Yenisey Havzasından Japon Adaları ve Sahalin Adası'na ve Büyük Okyanus kıyılarına ayrıca Kuzey Kutbundan Çin topraklarına kadar Son Paleolitik Dönemin taş alet endüstrisinin genel olarak benzer özelliklere sahip olduğunu belirtirler (Vetrov ve Ineshin, 2019: 466).

Söz konusu dönemde kültürler arasında taş ve kemik alet endüstrisi üzerinden belirgin bir farklılaşmanın tanımı yapılamamaktadır ancak defin pozisyonları ve iskeletlerin baş yönleri gibi bazı arkeolojik unsurlar üzerinden böyle kültürel farklılıklar tespit edilebilmektedir. V.İ. Bazaliyskiy'in 2012 yılındaki çalışmasında Şçukino kronolojik grubuna dâhil ettiği (çalışmamızda Transbaykal Neolitik Dönem mezarlarında yer almaktadır) Nijynyaya Djilinda (Sivakon-1) mezarı ikincil bir gömmedir dolayısıyla bir iskelet pozisyonu bilgisi yoktur. D.V. Pejemskiy ve G.V. Rıkuşina 1998'de Nijnyaya Djilinda insanının kraniyel analizini ve yüz rekonstrüksiyonunu yapmışlardır. Elde ettikleri sonuç bu bireyin Mongoloid bir kafatasına sahip olduğu ve Cis-Baykal kafataslarından keskin bir şekilde ayrıldığıdır. Antropolojik tip olarak Kuzey Asya Katangskiy tipi bir Mongoloid olduğunu belirtirler (Pejemskiy ve Rıkuşin, 1998: 132).

V.M. Vetrov ve E.M. Ineshin Ust'-Karenga Kültürü ile ilişkili olabileceğini düşündükleri bu bireyin aDNA analizi sonucunda Y-DNA haplogrubunun C2b1a ve mtDNA haplogrubunun C5c olduğunu ve genetik olarak Nijnyaya Djilinda insanının Güney Asya kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir (Vetrov ve Ineshin, 2019: 469). Yedinci bölümde mtDNA haplogruplarının detaylı bilgilerini anlattık burada kısa bir bilgi verimek gerekirse M. Derenko ve arkadaşlarının 2010 yılındaki bir çalışmalarında C5c'nin Güney Sibirya'da yak GÖ 9.700'de ortaya çıktığı ileri sürülmüştür bu da Nijnyaya Djilinda insanının Baykal ırkı ile melezleşmiş bir Mongoloid olduğu yorumunun yapılmasına olanak verir (bkz. yedinci bölüm) (Derenko ve diğerleri, 2010: 3). V.M. Vetrov ve E.M. Ineshin'in vardıkları bu sonuç bizim de *hocker* pozisyon ile Çin toprakları üzerinden yaptığımız yorum ile örtüşmektedir.

ALTINCI BÖLÜM
LENA-YENİSEY BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEMDE GÖRÜLEN BAZI KÜLT OBJELERİ VE RİTÜELLER

6.1. GİRİŞ

Bu bölümde Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem mezarlarında bulunan ve dini niteliklere sahip olduğu tahmin edilen bazı eser grupları hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu kült nitelikli buluntulardan birisi bölümün ilk kısmında ele alınan taştan yassı halkalar ve ortası delikli disklerdir. Cis-Baykal'da END'den Tunç Çağına kadar sıkça ele geçen bu eserler sonraki dönemlerde Sayan-Altay ve Transbaykal gibi bölgelerde de bulunmaya devam etmişlerdir. Bu objeler üzerinden Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağı insanlarının çevre bölgeleri ile olan etkileşimleri ve sonraki dönemlere kalan etkilerini görebilmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Cis-Baykal, Transbaykal, Minusinsk Havzası, Orta Lena Havzası, Ural Bölgesi ve Kuzeydoğu Çin topraklarında bulunan mezar kompleksleri ve az sayıdaki kamp alanında bulunan kalsit, mermer, sedef ve özellikle beyaz veya açık renkli nefritten yassı halkalar ve ortası delikli diskler incelenmiştir. Eserler hem üretildikleri malzemeler hem morfolojik özellikleri hem de kullanım şekilleri bakımından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda sembolik bir anlama sahip olduğunu tahmin ettiğimiz bu eserlerin binlerce yıl içinde ne gibi maddi ve manevi değişimler geçirmiş olabileceğine dair çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci kısımda yalnızca Lena-Yenisey Bölgesinde değil tüm Sibirya'da görülen ayı kültünü temsil eden arkeolojik ve etnografik veriler ele alınmıştır. Ayı kültünü yansıtan bu eserlerden Lena-Yenisey Bölgesi içinde kalan örnekler ile bölgenin etnografik verileri kıyaslanmış ve belirli benzerlikler üzerinden günümüz Sibiryalıları ile bölgenin Neolitik Dönem sakinleri arasındaki bağlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun için incelenen arkeolojik veriler mezar komplekslerinde bulunan sanat eserleri ve faunal kalıntılar ile mağaralarda bulunan figürinler ve üzerinde insanlar tarafından yapılmış izler bulunan faunal kalıntılardır. Etnografik veriler ise 1900'lerin başlarından itibaren konuyla ilgili yapılan Sibirya'nın farklı coğrafi

bölgelerini kapyanı çalışmalar ve etnograflarca belirli bölgelerdeki halklar üzerine yazılan monograflardan derlenmiştir.

6.2. BEYAZ NEFRİTTEN HALKALAR VE DİSKLER

Bu bölümde nefritin süt beyaz veya su yeşili ve bej gibi açık renkli ve yarısaydam olanlarından üretilmiş yassı halkalar ve ortası delikli diskler konu edilmiştir ancak bu eserlerin erken örneklerinin mermer, kalsit, sedef vb. farklı malzemelerden Kitoy insanlarınca üretildiğini de pek çok mezarda bulunan örneklerinden bilmekteyiz ki bu eserler de konumuza dahil edilmiştir. Önceki bölümlerde Kitoy ve Glazkovo Kültürleri arasında görülen kültürel devamlılığın genetik veriler üzerinden de desteklendiği bir sonraki bölümde detaylıca görülecektir. Bu bölümde amaçlanan Kitoy ve Glazkovo insanlarının takındıkları bu objelerin dini bir anlamının olup olmadığını anlamaktır. Bunun yanında da izi sürülen bu eserler üzerinden END'den ETÇ'na kadar kültürel ve genetik devamlılığını koruyan Cis-Baykal bölgesinin etkileşim alanının genişliğini görebilmek ve bu alan içinde hangi kültürlerle bağlantısı olduğunu anlayabilmektir.

Yeşim adı jadeit ve nefrit olarak adlandırılan iki alt türü kapsamaktadır. Jadeit ve nefritin birbirinden görünürde bir farkı yoktur, kimyasal bileşenleri ve onun sonucu olarak mohs sertlik değerleri gibi özellikler bakımından birbirlerinden ayrılmaktadırlar. (Harlow ve Sorensen, 2005: 113-114). Rusça yayınlarda nefrit (*нефрит*) olarak anılan bu taş bazı İngilizce yayınlarda yeşim (*jade*) olarak geçmektedir. Bu durum bazen karışıklığa yol açabilmektedir. Çalışmada Cis-Baykal ile ilişkilendirilen eserlerin tamamının malzemesi nefrittir.

Baykal Sibirya'sında nefrit yatakları iki bölgede bulunur bu bölgeler Doğu Sayan ve Orta Vitim Platosudur. Yeşil ve tonları renkte nefritler Doğu Sayan yataklarından[30] elde edilirken beyaz ve açık renklerde yarısaydam türleri Orta Vitim'deki[31] yataklardan elde edilmektedir (Levha 6.2-1a) (Alkin ve diğerleri, 2017: 53-54).

[30] Doğu Sayan ve Cidinskaya nefrit yatakları (Burtseva ve diğerleri, 2015: 517).
[31] Vitim ve Paramskiy masifi nefrit yatakları (Burtseva ve diğerleri, 2015: 517).

Söz konusu olan nefritten halka ve diskler özellikle Cis-Baykal bölgesinde Eneolitik/ETÇ Glazkovo Kültürüne ait mezarlarda ve Şumiliha grubu mezarlarda sıkça ele geçen buluntular arasındadır. Beyaz veya açık renkli nefritten üretilen bu eserler düz bir levhadan elde edilirler (Levha 6.2-1b). Bu eserlerin tamamının ham madde kaynağı Orta Vitim'dir. Doğu Sayan yataklarından ise çoğunlukla kayın ağacı kabuğu işlemede kullanıldığı bilinen bıçak, keser ve baltaların yapımında kullanılan koyu yeşil renkli nefrit çıkartılır (Harita-18) (Kungurova ve diğerleri, 2005: 63).

Bu açık renkli nefritten eserleri üretebilmek için END'den itibaren insanların Orta Vitim'e gittikleri ve bu taşları bazen 600 km'ye varan mesafelerden Cis-Baykal bölgesine getirdikleri görülür (Goryunova ve Novikov, 2018: 39). Neolitik Dönem'de Yakutistan topraklarında bu taş için daha uzak mesafelerin kat edildiği de bazı mezarlarda bulunan ölü hediyeleri üzerinden bilinmektedir. Bu eserlerin dağıldığı bölgelere bakıldığında en fazla bulunduğu alanın Cis-Baykal bölgesi olduğunu görürüz. Cis-Baykal'ın batı komşusu Sayan-Altay bölgesi ile doğu komşusu Yakutistan topraklarında da yine çoğunlukla mezar içi buluntular olarak çok daha az sayıda ele geçmişlerdir. Cis-Baykal'ın doğu-güneydoğu komşusu olan Transbaykal bölgesinde bulunan mezarlarda ise diğer komşu bölgelere göre daha fazla bulunurlar. Daha uzak yayılım alanları arasında en çok göze çarpan iki bölge vardır. İlki Kuzeydoğu Çin topraklarıdır burası hem ham madde olarak beyaz nefrit ticaretinin yapıldığı bir bölgedir hem de söz konusu eserlerin mamûl hallerinin de bölgeden ele geçtiği bilinmektedir. Diğer bölge ise Batı Sibirya'da İdil Nehri havzasıdır burada da mezar içi buluntularda açık renkli nefrit halka ve disklere rastlanmıştır (Derevyanko, ve diğerleri, 2019: 26).

Bu halka ve disklerin Neolitik Dönem örneklerine Cis-Baykal'ın güney ve doğu komşularında rastlanırken kural olarak batıya gidildikçe daha geç dönemlere ait örnekleriyle karşılaşılır. İdil Nehri havzasında gördüğümüz örneklerin tamamı Seima-Turbino Fenomenine atfedilen Geç Tunç Çağı mezarlarına ait buluntulardır (Şalahov, 2015: 150). En erken örnekleri ise Cis-Baykal Bölgesindeki Şumiliha mezar kompleksindeki Kitoy Kültürüne ait mezar-1(1999)'den ele geçmiştir (Levha 4.3-16a). Kuzeydoğu Çin Bölgesinde ise bölgenin yerli yeşimi ile beraber ele geçen beyaz nefrit eserlerin buraya ETÇ'da geldiği ileri sürülür (Derevyanko ve diğerleri,

2019: 26). Bu tarihsel verilere dayanarak bu halka ve disklerin köken bölgesinin Cis-Baykal olduğunu söyleyebilmekteyiz.

6.2.1. Beyaz Nefrit ve Diğer Malzemelerden Halka ve Disklerin Bulunduğu Alanlar

6.2.1.1. Cis-Baykal

Cis-Baykal'ın en eski nefrit eserleri Angara Nehri'nin sol kıyısında yer alan ve Üst Paleolitik Döneme tarihlenen alanların olduğu Mal'ta bölgesinde bulunmuştur (Derevyanko ve diğerleri, 2019: 26; Chung ve Komissarov, 2016: 10). En erken beyaz nefrit halka örneği ise yukarıda da bahsedildiği üzere END'e ait Şumiliha mezar-1(1999)'de ortaya çıkarılmıştır. Bölgede Hin' Kültürü'ne ait mezarlarda nefrit veya başka malzemeden bir halka veya diske rastlanmazken özellikle kalsitten ve sedeften yapılan örnekleri END Kitoy Kültürü'nde karakteristik bir buluntu olarak karşımıza çıkmaktadır (Levha 4.3-6a 3, 5) (Berdnikov, 2018: 5).

Her mezardan ele geçmeyen bu objelerin mezar içindeki konumları bakımından nefrit örnekleriyle benzer bir işlev taşıdıkları düşünülür. Hemen hepsi iskeletlerin kafatası ve civarında veya göğüs bölgelerinde bulunmuştur. Bunların kıyafetlerin göğüs bölgelerine ve başlıklara dikildikleri düşünülmektedir (Levha 6.2-2a) (Goryunova ve Novikov, 2018: 35).

Bu eserler Glazkovo Kültürü'ne ait mezar ve bazı kamp alanlarından da ele geçerler ve Tunç Çağında Cis-Baykal'da geniş bir yayılım gösterirler. Glazkovo mezarlarını içeren özellikle Ol'hon Bölgesindeki mezar komplekslerinde bu eserlere sıklıkla rastlanır (Harita-19 1). Burada bulunan Eneolitik-ETÇ'na tarihlenen 10 mezar kompleksinden toplam 79 nefrit halka ve disk ele geçmiştir[32]. Hepsi göğüs üzerinde veya kafatası üzerinde ya da çevresindedir. Hemen hepsi beyaz ya da açık yeşil nefritten yapılmışlardır. Disklerin hepsinin ortasında küçük bi-konik delikler bulunur. Boyutları 1.2-8.8 cm arasında değişir kalınlıkları ise 0.2-0.5 cm'dir.

[32] Bu eserlerin mezar komplekslerindeki dağılımı: Şamanskiy Burnun'dan 6 disk, 3 halka; Kharansin I'den 1 disk; Kurma XI'den 13 disk, 5 halka, 4 yarım halka; Sarminskiy Burnun'dan 5 disk, 2 halka; Hujir-Nuge XIV'ten 15 disk, 3 halka; Ulyarba'dan 9 disk, 4 halka; Ulan-Hada II'den 1 disk; Ulan-Hada IV'ten 1 halka ve Ust'-Anga'dan 2 disk (Goryunova ve Novikov, 2018: 36).

Sarminskiy Burnu ve Hujir-Nuge XIV mezar komplekslerinde bulunan 5 büyük diskin her iki yüzünde kenarları boyunca oluklar bulunur. Bu örnekler henüz yapımı tamamlanmamış halka ve diskler olarak kabul edilir ve yapım tekniği hakkında fikirler vermektedirler (Levha 6.2-1b; Levha 6.2-3a). Halkalar kural olarak yassıdırlar bulunan örneklerin çapları 1.6-7 cm arasındadır kalınlıkları ise 0.2-0.5 cm'dir. Bazı halkalar bilinçli bir şekilde ikiye ayrılmışlardır ve üzerlerinde testere izleri görülür (Goryunova ve Novikov, 2018: 35-37).

Glazkovo Kültürünün tanımlayıcı eserleri olan bu halka ve diskler Şumiliha mezar grubuna ait gömmelerde de bulunur (Harita-19 3). Şumiliha mezar kompleksindeki 28 Şumiliha mezarından 7'sinde 5 disk ve biri yarım 7 halka bulunmuştur. Beyaz ve açık yeşil nefritin yanı sıra mezar-32'den ele geçen 2 disk ve 1 halkanın da mermerden yapıldığı görülür (Goryunova, 1989: 14). Şumiliha'daki mezar-37'de ise beyaz nefrit bir halkayla birlikte Karasuk[33] tipi bir baltanın da ele geçmesi bize bu eserlerin en erken GÖ. 3.400 tarihinde bölgede kullanılmakta olduğunu gösterir (Levha 6.2-2b) (Goryunova, 2002: 7; Güneri, 2018: 663).

Yukarıda bahsedilen halka ve disklerin bulunduğu mezar komplekslerinin görselleri de çalışmamızda kullanılan örnek alanlardır. Bu alanların dışında Cis-Baykal'da Tunç Çağında bu objelerin bulunduğu mezar kompleksleri ve kamp alanları oldukça fazladır ve bulunan nefrit halka ve diskler sayısız denecek kadar çoktur (Levha 6.2-3c). İsakovo ve Serovo Kültürüne ait mezarlarda nadiren birkaç örneğini görmekle beraber (Levha 4.3-36 1; Levha 4.3-40 4) bu eserlerin GND için tanımlayıcı olmadığı konusuna araştırmacılar kesin gözüyle bakmaktadır. Bu fikir özellikle bir sonraki bölümde görüleceği üzere Serovo ve Glazkovo Kültürlerinin genetik olarak yakın kabul edildikleri görüşüyle çelişkilidir.

6.2.1.2. Sayan-Altay

Sayan-Altay, güney-güneybatı yönlerinden Doğu ve Batı Sayanlar ile Altayları kapsayan dağlık alanla sınırlanan ve batısındaki tayga bölgesi ve

[33] MÖ. 1.400-1.000 arasında Sayan-Altay, Baykal Gölü çevresi, Aral Gölü çevresi, Tien-Şan, Merkezi Kazakistan, Çin'in Kuzey kesimi ve Merkezi Ovalarında yayılım göstermiş bir kültürdür (Güneri, 2018: 663-666). Tipik buluntusu olan tunç bıçaklar da Seima-Turbino ile benzerlik gösterirler (bkz. yedinci bölüm)

kuzeyindeki Minusinsk ve Kuznetsk Havzalarını kapsayan ve Yenisey'in orta akımlarına kadar uzanan bölgeyi içine almaktadır (alanın detaylı tanımı için bkz. ikinci bölüm). Minusinsk ve Kuznetsk Havzalarında iyi bilinen en erken kültürler Tunç Çağlarına aittir. Buradan ele geçen halka ve diskler de Tunç Çağlarına tarihlenmektedir ve nefrit örnekleri oldukça azdır fakat ölü hediyeleri arasında bulunan örneklerin konumları bunların nefrit örnekleriyle benzer bir kullanıma sahip olduğunu gösterir.

Samus Kültürü'ne[34] ait bir arkeolojik alan olan Samus-4 kamp alanından ele geçen 3 diskin ortaları bi-konik deliklidir. Biri kahve-gri arduvazdan diğerleri yeşilimsi-gri şeylden yapılmışlardır ve çizi bezemelere sahiplerdir. Ayrıca açık bej nefritten 1 halka da ele geçmiştir (Harita-19 6) (Levha 6.2-4b) (Yesin, 2009: 338). Bir başka nefrit halka Okunyev Kültürü'nün[35] son safhası olan Razlivskiy'e (MÖ. 19-18. yy) ait Çernovaya XI mezar-3'ten ele geçmiştir. Disk ve halka formundaki eserler Okunyev'in Çernov safhasına (MÖ. 14-13. yy) ait Uybat V mezar kompleksindeki kurgan-4 mezar-4'ten ve Verhniy Askiz mezar kompleksindeki kurgan-1 mezar-8'den ele geçmiştir (Harita-19 5) (Levha 6.2-5a 2-5). Yukarı Yenisey bölgesinde Okunyev örneklerine çok benzer diskler Aymırlıg mezar kompleksi mezar-XIII-2 ve mezar-1'de bulunmuştur. Mezar-1'den ele geçen hediyeler Okunyev Kültürü'nün Uybat safhası (MÖ. 3. bin sonları) ile uyumludur (Polyakov, 2018: 32). Ayrıca kemik ve boynuz halkalar da Uybat safhası için tipik buluntulardır (Lazaretov, 2018: 39; Polyakov, 2018: 32).

Nefrit diskin oldukça geç bir örneğine bölgede Yenisey Nehri'nin yukarı akımlarında Abakan şehrinin kuzeyinde Tuba Nehri'nin Yenisey ile birleştiği yerdeki Tepesey mezar kompleksindeki Tepesey III alanında Taştık Kültürü'ne[36] (MS. 150-650) ait mezar-2'de rastlanmıştır (Harita-19 4) (Levha 6.2-5b) (Gryaznov, 1979: 112).

[34] Samus Kültürü MÖ. 2. binin ilk yarısında Kuzentsk-Salair dağlık bölgesi ve Novosibirsk içinde kalan Yukarı Ob' ve Tom Nehirleri havzalarında varlık gösteren bir kültürdür (Wen, 2018: 72).
[35] Minusinsk Havzasında ortaya çıkan ETÇ kültürü (MÖ 2.300-1500) (bkz. yedinci bölüm).
[36] Son Demir - Erken Orta Çağa ait bir kültürdür (MS 2. - 7. yüzyıl). En önemli buluntu alanları Yenisey Havzasındaki kurgan kompleksleridir (Güneri, 2018: 835) (bkz. yedinci bölüm).

6.2.1.3. Batı Sibirya

Sayan-Altay bölgesinin batısında Baraba orman-bozkır kuşağında yer alan Sopka-2 mezar kompleksi Omi ve Tartas Nehirlerinin birleştiği bölgede bulunur. Burası Novosibirsk'in Vengorovskiy bölgesinde kalır. Çoğunlukla Tunç Çağı Krotovo Kültürü[37] (MÖ 20.-13. yüzyıl) mezarlarına sahip olan kompleks Orta Çağa kadar kullanım görmüştür (Molodin ve Çikişeva, 1990: 161). Sopka-2'nin 4Б ve В olarak adlandırılan alanlarındaki Krotovo Kültürü'ne ait mezar-65 ve 377'den Okunyev mezarlarında bulunanlara benzer taş diskler ele geçmiştir (Harita-21 1) (Levha 6.2-6a 3-4). Aynı alandaki mezar-230'da ise taş bir halka bulunmuştur. Ayrıca kurgan-6 mezar-13'ten 1 kemik halka ve pembe mermerden 1 disk de ele geçmiştir. V.İ. Molodin özellikle taş ve kemikten disklerin Krotovo Kültürü içinde yaygın olduklarını dile getirir (Polyakov, 2018: 32; Molodin ve Durakov, 2013: 92).

Sopka-2'de 1989'da yürütülen kazılar sırasında açılan mezar-688 MS. 4.-5. yüzyıla ait bir Hun savaşçısına aittir. Bulunan iskeletin antropolojik incelemesi yapılmış ve 35-40 yaşlarında Mongoloid bir erkek olduğu raporlanmıştır. Atı, kılıcı, kemeri ve çeşitli süs eşyalarıyla birlikte bulunan iskeletin baş hizasında beyaz nefritten bir disk ele geçmiştir. Ayrıca kılıç kınına ait klips de süt beyaz nefrittendir (Levha 6.2-6b). V.İ. Molodin ele geçen beyaz nefrit diskin Transbaykal'daki Hun mezarlarında da yaygın bulunduğunu belirtir (Molodin ve Çikişeva, 1990: 161). Verilen tarih Hun Dönemi için geç olmakla beraber Çin kaynaklarına göre Yenisey Kırgızlarının bölgede varlık gösterdikleri tarihe yakındır (Kızlasov, 1960: 165).

Batı Sibirya bölgesi Ob' Nehrinden Ural Bölgesine kadar olan coğrafyayı kapsar Yukarıda değindiğimiz Sopka-2 mezar kompleksi bu alandaki beyaz nefritten ve farklı malzemelerden üretilen halka ve disklerin ele geçtiği yerlerin Güney Sibirya'ya en yakın olanıdır. Tunç ve Geç Demir Çağına ait olan bu eserler Cis-Baykal'daki Tunç Çağı örneklerinden malzeme bakımından çoğunlukla farklılık gösterir ancak Batı Sibirya'da Tunç Çağında yayılım gösteren Seima-Turbino Fenomeni mezarlarında bu farklılık görülmez.

Seima-Turbino, Geç Tunç Çağında Minusinsk Havzasından Baltık Denizi'ne kadar uzanan geniş alanda yayılmıştır (Harita-22). Başlıca eserleri tunçtan mızrak

[37] Krotovo Kültürü MÖ 3. bin sonu 2. bin başlangıcında Altay dağlık bölgesinde Yukarı İrtiş ve Ob' havzalarında yer alan bölgenin yerli bir Tunç Çağı kültürüdür (Molodin 1985: 86-87).

uçları, baltalar ve bıçaklardır (Levha 6.2-14; Levha 6.2-15). Bunların dışında mezarlardan kemik ve boynuzdan zırh parçaları da ele geçmiştir. Askeri bir topluluk oldukları bilinen ve tunç eserlerinde at figürünü sık kullanan bu halk için atın önemi geniş yayılım alanı da göz önüne alındığında çok açıktır (Levha 6.2-16). Seima-Turbino'nun tunç eserlerinin spektral analizi kullanılan ham maddenin Altay bölgesi kökenli olduğunu göstermiştir (Marchenko ve diğerleri, 2016: 2).

Sayan-Altay Bölgesinde nadiren ele geçen nefrit halkalar Seima-Turbino mezarlarında Glazkovo mezarlarındaki örnekleriyle benzer şekilde bulunur. Bu halkaların ele geçtiği mezar kompleksleri İdil-Ural bölgesinde Seima Kumulu (11 adet) (Levha 6.2-7b 3-4), Reshenskiy (2 adet) (Levha 6.2-7b 1-2) ve Ust'-Vetlujskiy (3 adet) (Levha 6.2-7a); Cis-Ural'da Shustovaya Gora (Turbino I) (36 adet) (Levha 6.2-7b 5-20) ve Turbino II'dir (1 adet) (Harita-21 2-6) (Şalahov, 2015: 150). Bu mezar kompleksleri yayınlardan ulaşabildiğimiz kadarıdır (Derevyano ve diğerleri, 2019: 29; Fitzgerald-Huber, 1995: 42-43). Yakın bölgelerinde başka mezarlarda da beyaz nefritten halkaların olması muhtemeldir.

6.2.1.4. Doğu Sibirya-Yakutistan

Bu bölgede beyaz nefrit halka ve disklere ait örnekler Orta ve Geç Neolitik Dönem kamp alanlarında ve mezarlarda bulunur. En erken örneği OND Bel'kaçi Kültürüne ait Olyokma Nehri kıyısındaki Malaya Djikimda mezarında bulunan 2 disktir. Disklerden biri kafatasının sol yanında diğeri ise içinde bulunmuştur ve yeşil tonlarındadırlar (Harita-29 3) (Levha 6.2-8a A 2, B 3;Levha 6.2-8b) (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 74).

Bel'kaçi Kültürü'ne ait mezar, dördüncü bölümde belirtildiği üzere Cis-Baykal'daki GND Serovo Kültürü ile benzer özelliklere sahiptir. Az sayıda tespit edilen OND gömmelerinin hepsi yakınlarındaki nehre dik ayaklar nehre doğru olacak şekilde konumlanmıştır. Bu gömülme konumu yalnızca Bel'kaçi Kültürü'nde değil GND Imıyahtah Kültürü gömmelerinde de görülür.

Bir başka buluntu GND Imıyahtah Kültürü'ne ait Orta Lena Bölgesindeki Vilyuy Otoyolu kamp alanından ele geçen beyaz nefritten bir halka parçasıdır (Harita-20 1) (Levha 6.2-8a A 1, B 1). Yakutistan'daki beyaz nefrit halkalara ait ilk

kayıtlara ise M.P. Ovçinnikov'un 1906'daki raporlarında rastlarız. Raporunda Kullatı Bölgesinde bulduğu yarı saydam nefrit halka parçalarından bahseder. Bu üç örneğin dışında bölgede beyaz nefritin alet yapımında da kullanıldığını gösteren bir keser ağız parçası Vladimirovka III kamp alanındaki karışık malzeme içinden ele geçmiştir (Harita-20 2) (Levha 6.2-8a B 2) (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 74, 77).

6.2.1.5. Transbaykal

Transbaykal Orta Vitim Platosunun yer aldığı bölge olarak beyaz nefrit yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Vitim Nehri ile Karenga Nehrinin birleştiği ağızda beyaz nefrit yataklarına yakın bir bölgede bulunan Ust'-Karenga 12 kamp alanında beyaz nefritten pek çok perdahlı alet parçası ve yongalar bulunmuştur. Bulunan beyaz nefrit eserlerin hepsinin Atlantik İklim Dönemine ait tabakalardan geldiği görülür ki buna göre verilen tarih aralığı da yak. GÖ. 8.000-6.000'dir (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 75).

Transbaykal sınırları içinde kalan mezar komplekslerinden olan Fofanovskiy mezar kompleksine ait gömmelerde de kalsitten, mermerden, sedef ve kemikten halkalara Cis-Baykal'ın END örnekleriyle uyumlu olarak rastlanıldığı yine önceki bölümlerde belirtilmişti (Harita-20 7) (Levha 6.2-9a; Levha 6.2-9b) (Lbova ve diğerleri, 2008: 39, 47, 155).

Hem beyaz nefrit yataklarına yakınlığı hem de Cis-Baykal'ın Kitoy Kültürüyle benzerliği bakımından önem arz eden bu iki alan dışında (Ust'-Karenga 12 ve Fofanovskiy) bölgede beyaz nefrit ve kalsitten halka ve disklerin ele geçtiği pek çok mezar kompleksi de bulunur. Bunlardan Neolitik Döneme tarihlenenler Buhusan, Arın-Jalga ve Molodovskiy'dir. Buralarda hem beyaz nefritten hem de kalsit, kayrak taşı ve sedeften halkalar bulunmuştur. Tunç Çağına ait olduğu düşünülen Duroyskiy mezar kompleksi ve Şilinskiy Mağarasında (Levha 6.2-10a) ise toplam 3 adet beyaz nefrit halka bulunmuştur (Jambaltarovo ve diğerleri, 2008: 83, 85, 88, 97-98, 155).

Transbaykal bölgesinin söz konusu ham maddeye olan yakınlığına rağmen bu eserlere Cis-Baykal'daki kadar yaygın rastlanmamaktadır. Bu veri bizim için iki bölge arasındaki Neolitik ve ETÇ'da iskelet pozisyonlarındaki farklılık göz önüne

alındığında bu eserlerin Cis-Baykal'a ait bir kültürün ürünü oldukları fikri tutarlı durmaktadır.

6.2.1.6. Kuzey Doğu Çin - İç Moğolistan

Bu bölgede nefritin yakın benzeri olan yeşime ait pek çok yatak bulunmaktadır. Yeşimin tarihi Çin topraklarında oldukça erkene gider. Dongbei Bölgesinde bulunan ilk yeşim eserlerin tarihi GÖ. 10.000 olarak belirlenmiştir. Ancak yeşimden eserlerin sistematik üretimine Kuzeydoğu Çin'de en erken Xinglongwa Kültürü'nde (GÖ. 8.200-7.200) rastlanır ondan yaklaşık 600 yıl sonra da Hongshan Kültürü (GÖ. kal. 6.600-4.900) bol miktarda üretilen yeşim eserleriyle tanınır. Her iki kültür de Dongbei Bölgesinde bulunurlar. Bu bölgede bilenen pek çok farklı renkte yeşim yatağı olsa da antik dönemde bilinen ve kullanılan yataklar arasında beyaz yeşim yoktur (Derevyanko ve diğerleri, 2019: 26, 34; Chung ve Komissarov 2016: 9).

İç Moğolistan'ın güneydoğusunda Ligaotu mezar kompleksindeki GÖ. 5.000-4.000 arasına tarihlenen mezarlardan nefrit halkalar ele geçmiştir. Burası Kuzeydoğu Çin'e yakın olsa da bulunan halkaların çoğu bölgede o dönem var olduğu bilinmeyen beyaz renkli yarısaydam taşlardır. İç Moğolistan'daki Hamin yerleşimi ise GÖ. 5.500-5.100 arasına tarihlenir. Buradaki konutların içinde öldürüldükten sonra bırakılmış olan ve hepsi kadın ve çocuklara ait toplam 205 iskelete ulaşılmıştır. Bu iskeletlerin üzerinde 30 adet yeşim ve nefrit halka bulunmuştur (Levha 6.2-10b). Bu taşlar hem beyaz nefrit hem de Xiuyan tipi sarı-yeşil renkli yerli yeşimdir (Derevyanko ve diğerleri, 2019: 34-35).

A.P. Okladnikov Neolitik Dönemde Cis-Baykal'dan Kuzeydoğu Çin'e kadar uzanan bir ticaret rotasından bahsetmiştir. Çinli araştırmacıların fikirleri de ETÇ'da Baykal Sibirya'sından Amur Nehri takip edilerek bu bölgeye ulaşılmış olduğu yönündedir (Derevyanko ve diğerleri, 2019: 26; Chung ve Komissarov, 2016: 10; Vasil'evski ve Arkhipova, 2017: 146). Beyaz renkli nefritlerin buradaki varlığı da bu ticaret yolu üzerinden açıklanabilmektedir.

Xinglongwa Kültüründeki yeşim veya nefrit halkaların kullanımının Cis-Baykal'dan farklı olduğunu belirtmek gerekir. Burada bulunan ve Cis-Baykal ile

ilişkilendirilen halkalar tıpkı Glazkovo ve Şumiliha mezarlarında bulunanlarla benzer yarık olmayan yassı halkalardır (Levha 6.2-11). Ancak Xinglongwa Kültüründeki halkalar yuvarlak veya oval kesitli, yarık halkalardır ve bunların kullanım şekilleri de Cis-Baykal'dan farklıdır. Xinglongwa Kültürü yerleşimlerindeki konut içi mezarlarda iskeletlerin yaklaşık kafataslarının iki yanında bulunurlar ve küpe olarak kullanıldıkları düşünülür (Levha 6.2-12b; Levha 6.2-11). Yeşil tonlarındaki yeşimlerden ve beyaz kalsedondan yapılanların yanında farklı taşlardan da örnekleri mevcuttur (Yang ve diğerleri, 2004: 38-39).

Bu yarık halkalara ilk defa 1917-1918'de Japonya'da Jomon Kültürü'ne ait (yak. GÖ 6.000) bir mezarda rastlanılmıştır (Levha 6.2-12a) (Yang ve diğerleri, 2004: 59). GÖ 8.000-6.000 arasında bu yarık halkaların Japonya, Primorye, Rusya Uzak Doğusu, Kuzeydoğu Çin ve Yangtze Nehri havzasına kadar yayıldıkları görülür (Yang ve diğerler, 2004: 76). Doğu Sibirya'daki Malaya Djikimda mezarında bulunan iki yarık halka Cis-Baykal'dan çok Kuzeydoğu Çin bölgesi ile ilişkili durmaktadır. Bu halkalar hem form olarak hem de mezardaki bireyin kafatasının yanında ve de içinde iki adet bulunmalarıyla işlev bakımından Xinglongwa'daki örneklerle benzerdir. İskeletin kafatasının Katangskiy yani Tunguzlarla (Evenkilerle) aynı Mongoloid tipte olması da bu bağlantı ile uyumludur. Bu mezardaki Bel'kaçi Kültürüne atfedilen birey yak. GÖ 6.000-4.000 arasında Olyokma Nehri havzasında yaşamıştır ve Rusya Uzak Doğusu ya da Kuzeydoğu Çin topraklarından buraya gelmiş olmalıdır.

6.2.2. Değerlendirme

Halka ve disk formlu bu eserler hakkında kesin olarak bilinebilen verilere bakıldığında öncelikle Cis-Baykal Bölgesi için END mezarlarında sıkça ele geçen bir buluntu grubu olduğunu söylenebilir. Bu dönemde daha çok kalsit, mermer ve sedef gibi taşlardan üretilen bu eserlerin aynı dönemde beyaz nefritten bir örneğinin de olduğu görülür. Bu veri Orta Vitim'deki nefrit yataklarının END Cis-Baykal insanları tarafından bilindiğini göstermektedir. Bunların dışında halka ve disk formlu bu objelerin büyük çoğunlukla iskeletlerin baş ve göğüs bölgelerinde bulunduğunu da bilinmektedir.

Bir diğer veri beyaz ve açık renkli nefritten halka ve disklerin en erken örneklerine Cis-Baykal'da rastlanırken komşu bölgelerinde Neolitik Döneme tarihlenen örneklerin sadece Transbaykal ve Yakutistan topraklarında bulunmuş olmasıdır. Sayan-Altay'da ise Tunç Çağları ve sonrasına ait mezar ve yerleşimlerden ele geçmişlerdir. Cis-Baykal'a komşu olmayan bölgelerde ise Batı Sibirya ve Kuzeydoğu Çin'de Tunç Çağlarından önceye ait bir örnek ele geçmemiştir.

Cis-Baykal'ı merkeze alarak konuyu değerlendirdiğimizde Yakutistan topraklarındaki nefritten tüm halde ele geçen iki örneğin yeşil renkte ve yarık halkalar oldukları görülür. Diğer örnekler beyaz renkli halka parçalarıdır. Ayrıca bir adet de keser parçası bulunmuştur. Transbaykal topraklarında ise beyaz veya açık renkli nefrit halkalara yine az oranda rastlanmıştır ve özellikle Ust'-Karenga bölgesinde çeşitli aletlerin ham maddesi olarak da kullanıldıkları görülür. Bu iki bölge mukayese edildiğinde gerek Vitim nefritinin alet yapımında kullanılması gerekse halka ve disk formda eserlerin azlığı bakımından birbirlerine yakın oldukları söylenebilmektedir. Ayrıca Transbaykal'ın ve Yakutistan bölgesinin Rusya Uzak Doğusundan etki aldığı da görülmektedir. Yakutistan'da bulunan yarık halkalar bu bağlantının güzel bir örneğidir.

Şumiliha mezar kompleksindeki mezar-1 (1999)'de bulunan beyaz nefrit halkanın da yarık olduğunu biliyoruz ancak bu örneğin Xinglongwa küpeleriyle benzer olduğunu söyleyemeyiz. Xinglongwa yeşim yarık halkaları hem çift olarak bulunmuşlar hem de başın iki yanında konumlanmışlardır ayrıca bu halkalardaki yarıklar Cis-Baykal'daki END örneğinden daha genişlerdir yani halkanın kulağa takılabilmesi için uygun boşluklardır. Şumiliha'daki nefrit halkaya muhtemelen farklı bir maksatla belki Glazkovo mezarlarında görülen örneklere dayanarak ikiye kesmek maksadıyla bu ince yarık açılmış olmalıdır.

Tüm bu veriler ışığında halka ve disk formlu objeleri, kullanımı bin yıllara yayılmış bir süs objesi olmaktan çok, manevi bir anlam taşıyan eserler olarak yorumlamak mantıklı olacaktır. Güney Sibirya'da araştırmalar yapan Rus arkeologlardan bazıları da bu halka ve diskleri "güneş" (Goryunova ve Novikov, 2018: 33) ve "ay" kültü (Kovtun, 2019: 90) ile ilişkilendirmişlerdir. Objelerin özellikle ETÇ'na girilmesiyle birlikte beyaz ve açık renkli nefritten örneklerine daha çok rastlanır olması bize Cis-Baykal-Orta Vitim arasındaki hareketliliğin arttığını

gösterir. Ayrıca Kuzeydoğu Çin'de bulunan ve ETÇ'na ait beyaz nefrit halkalar Cis-Baykal insanının kat ettiği mesafelerin uzaklığını da gösterir. Atın evcilleşmesi ve toplumların hareketlenmesiyle ortaya çıkmaya başlayan savaşçı mezarlarında beyaz nefritten bu eserlerin ele geçmesi yukarıda bahsettiğimiz manevi bir anlama sahip olmaları ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Göğüs ve baş gibi hayati organların bulunduğu bölgelere tahminen kıyafetlere ve başlıklara dikilerek yerleştirilmeleri bunların belki savaş alanlarında koruycu birer muska görevi görüyor olabileceklerini düşündürür. Ancak aynı kullanım şeklini gördüğümüz END örnekleri için bu yorumu yapmak doğru olmayabilir. Eserlerin maddi devamlılığı anlamsal devamlılığını da beraberinde getireceğinden bu objelerin bir muskadan daha fazlası olduğunu, belli bir topluluğun sembolü olabileceğini düşünebiliriz.

E.G. Şalahov bu nefrit halka ve diskleri Seima-Turbino'nun asker elitlerine ait bir prestij objesi olarak yorumlamıştır (Şalahov, 2105: 149). Seima-Turbino insanlarının Altay madenlerinden silahlarını ürettiklerini dolayısıyla Altaylardan çıkıp yayılan bir topluluk olduklarını pek çok araştırmacı kabul etmektedir. Tıpkı bunun gibi Seima-Turbino mezarlarından ele geçen açık renk nefrit halkaların ve disklerin de kaynağı Orta Vitim Platosudur. Bu durum onların Altay Bölgesiyle olan bağlarının bir benzerinin Cis-Baykal'la da olduğunu gösterir. Bunun yanında Seima-Turbino mezarlarında bulunan taş ok ve mızrak uçları da Glazkovo Kültürü'nün tipik formlarına sahiptir (Levha 6.2-13).

6.2.3. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Nefrit halka ve diskler bize Cis-Baykal bölgesinin Neolitik-Tunç Çağı insanlarının binlerce yıl boyunca kendi düşünce sistemleri içinde köklü anlamları olan bir sembol geliştirdiklerini ve bunu o dönemde sadece kendi coğrafyalarında bulunan bir ham maddeden üreterek kendilerine bir kimlik oluşturduklarını gösterir. Manevi anlamı hakkındaki düşünceler yukarıda da belirtildiği gibi tahminlerden ibarettir. Bu halka ve disklerin güneşi veya ayı sembolize ettiği görüşünün yanında özellikle yarımay formlu pandantiflerin de bir ay sembolü olabileceğini düşünmekteyiz. (Levha 6.2-3b; Levha 6.2-4a; Levha 6.2-5a 1; Levha 6.2-6a 1-2). Bu yarımay formlu pandantiflerin halka ve disklerle ilişkili olarak bulunan örneklerinin

olması da sembolik olarak anlamlı durmaktadır. Bu bağlamda Hun mezarlarında bulunan bazı sembolik objeler dikkat çekici hale gelir. Moğolistan'ın batısında Hovd Aymak'ının Mankhan bölgesinde Moğol Altaylarının kenarında bulunan Takhiltyn Khotgor mezarlığındaki bir elit mezarı olan mezar-64'te bulunan altın levhadan ay ve güneş sembolü (Levha 6.2-17a) (Miller ve diğerleri, 2008: 30) ile Moğolistan'ın kuzeyinde Hövsgöl Aymak'ında bulunan Egyin Gol mezarlığındaki genç bir savaşçı mezarı olan mezar-T43'te bulunan demir levhadan ay ve güneş sembolleri (Levha 6.2-17b) (Magail, 2003: 203-204) Cis-Baykal'ın nefrit halka ve yarımay objelerinin binlerce yıl içindeki değişimini yansıtıyor olabilir[38]. V.İ. Molodin'in Transbaykal bölgesindeki pek çok Hun mezarında açık renkli nefrit halkaların bulunduğunu belirtmesi bu objelerin fiziki varlığıyla beraber sembolik anlamının da devam ediyor olduğunu yansıtmaktadır. Nitekim bu fikri 1972 yılında E. Esin "kün-ay" kültü hakkında yayınlamış olduğu bir çalışmasında Karasuk Kültürü'ne atfedilen yeşimden (nefritten) ortası delikli disklerin bu kült ile olan ilişkisi üzerinde durmuş olmasıyla desteklemiştir (Esin, 1972: 319-320; Okladnikov, 1964: 46, 86).

Bu eserlerin Seima-Turbino Fenomeni topluluğu gibi farklı halkları içeren gruplara ait mezarlarda bulunması ve bu mezarlarda Glazkovo için tipik olan başka taş ve kemik aletlerin de olması bize Glazkovo insanının Tunç Çağı boyunca kültürel devamlılığını koruduğunu ve uzak bölgelerle etkileşim içinde olduğunu gösteren en açık verilerdir. Bunun yanında E.G. Şalahov'un da ileri sürdüğü gibi tıpkı Hun popülasyonu gibi heterojen ve savaşçı bir topluluğa sahip Seima-Turbino halkı için bu objeler savaşçılıktan ileri gelen bir seçkinlik sembolüne de dönüşmüş olabilirler.

Bu halka ve disklerin günümüze gelen bir etnografik yansımasına R.İ. Bravina'nın Vilyuy Havzası ve Kuzey Yakutlarının ölen aile bireylerinin veya akrabalarının temsili olan bebeklerin (*dukaah*) süslenmesinde başlarına güneşi temsil eden altın bir çember taktıklarını aktardığı bilgide rastlıyoruz (Bravina, 2013: 17-18). Ayrıca Yukagirlerde görülen ve adına "göğüs güneşi" adı verilen gümüş ve tunçtan diskler nesilden nesle aktarılan bir onurlandırma objesi olarak tanımlanır ve adındaki gibi giysilerin göğüs bölgesine takılırlar (Stepanova ve diğerleri, 1964: 795). Burada objelerin takıldıkları konumunun da Neolitik Dönem insanlarındakiyle aynı olması ilginçtir. Paleosibiryalı bir halk olan Yukagirlerin Glazkovo ve Imıyahtah

[38] Cis-Baykal Glazkovo popülasyonu ile Transbaykal Hun popülasyonu arasında genetik bağların varlığı da bu fikri destekler (Mooder ve diğerleri, 2006: 358) (bkz. yedinci bölüm).

Kültürlerinde görülen kemikten savaşçı zırhlarının benzerlerini kullandıklarına dair verilerin olması da (bkz. üçüncü bölüm) bu konuda ilginç bağlantılar sunmaktadır.

Sonuç olarak, Cis-Baykal bölgesi beyaz nefrit halka ve disklerin hem maddi hem de manevi varlığına kavuştuğu bölgedir. Bu eserleri bulduğumuz her bölge bizi antik dönemde bu taşın elde edilebileceği tek kaynak olan Orta Vitim Havzasına götürdüğü gibi sembolik kaynağı olarak da Cis-Baykal'a götürür. Cis-Baykal'dan çıkmış, Sibirya ve Avrasya coğrafyalarında Seima-Turbino, Taştık ve Hun savaşçı mezarlarına kadar yayılmış olan bu halka ve diskler bize göre Cis-Baykal (ya da geniş anlamda Güney Sibirya) menşeli bir inancın ve o inanca sahip bir halkın kimliği olarak değerlendirilebilir.

6.3. AYI KÜLTÜ

Sibirya'da çoğu av hayvanı (fok, kurt, samur, balina vb.) insanlar tarafından kutsal ve değerli kabul edilmiş ve onların avlanmalarıyla ilgili binlerce yıl boyunca çeşitli ritüeller edinilmiştir (Hallowell, 1926: 83). Bu hayvanlardan ayı ve geyik[39]

[39] Geyik özellikle Rusya Uzak Doğusunda günümüzde bir besi hayvanı olsa da onun da bedenine saygıyla davranıldığını görürüz. Örneğin Amur bölgesindeki Orochonlar geyik etini tıpkı ayı eti gibi baltayla kesmezler, Evenkler onun insanları öbür dünyaya taşıyan bir ruh olduğuna inanırlar ve her vefat eden kişiye bir geyik kurban ederler vb. (Zavadskaya, 2017: 237-238).

Bunun yanında Transbaykal'da Studenoye-2 kamp alanında bulunan bir sığın başı figürini 18-17 byö'ne tarihlenmektedir. Bölgenin en erken örneği olan bu figürin geyik kültünün de ayı kültü kadar eski olduğunun bir kanıtıdır. Sığın başlı kemik sapların/asaların Kitoy Kültürü için karakteristik olduğunu söylemiştik. Cis-Baykal ve Transbaykal topraklarında Üst Paleolitik Dönemden Tunç Çağlarına kadar bu figürinlere rastlanır (Levha 6.3-11b). Bu objeler Cis-Baykal'da tıpkı kalsit ve nefrit halkalarda olduğu gibi hem Kitoy hem de Glazkovo mezarlarında bulunurlar. Sığın figürininin semantik değerlendirmesinin avcılıkla ilgili bir tılsım olduğu farklı araştırmacılarca ileri sürülmüştür. Hatta Karelya Cumhuriyetindeki Onega Gölü içinde bulunan Oleniy Adası (anlamı geyik adasıdır) mezarlarında erkek bireylerle birlikte bulunan benzeri sığın başlı asalar ve asaların yine aynı bölgeye yayılan petroglifleri de bunun koruyucu bir tılsım olduğu fikrini doğurmuştur (Jambaltarova ve Volkov, 2013: 122,123). Oleniy Adası mezarları MÖ kal. 1.500-1.100 arasına tarihlenirler ve mezarlardan nadiren tunç eserler de ele geçmiştir. Ayrıca bazı kemik eserlerin işlenmesinde metal aletlerin kullanıldığı da 2019'da yapılan bir yayınla ortaya konmuştur (Malyutina ve Muraşkin, 2019: 60, 62). Hem mezarların tarihi hem de bulunan tunç eserler Oleniy Adası mezar kompleksindeki bireylerin Seima-Turbino Fenomeni popülasyonu ile ilişkili olabileceklerini göstermektedir. Bu konuda özellikle metal eserler üzerinde yapılacak analizlerin bu fikri destekleyici bulgular verebileceğini düşünüyoruz. Sığın veya geyik başlı asaların işlevi konusunda ise bizce koruyucu bir tılsım olmanın yanında Güney Sibirya ve Orta Asya şamanlarında görülen şaman asası fonksiyonuna sahip olma ihtimalleri de vardır. Bu ihtimal en azında Güney Sibirya'daki daha eski örneklerinde kuvvetle muhtemeldir. M. Hoppal'ın Şamanizm üzerine yayınladığı kapsamlı çalışmasında şaman asalarından bahsetmektedir. Ahşaptan yapılan bu asalar şaman davulu yerine geçmektedir ve çoğunlukla at başlıdırlar ve şamanların bu atların üzerine binerek seyahat ettikleri inancı bulunmaktadır. M. Hoppal'ın aktardığı ilginç bir bilgi de Buryat ve Sibirya Türklerinde "dirilme ayini" sırasında asanın sahibi olan ruha bir koyun kurban edilir ve asa bu koyunun kanıyla veya

Sibirya halklarında ayrı bir öneme sahiptir. Günümüz Sibirya halkları dünyayı Yukarı, Orta ve Aşağı olarak üçe ayırmışlardır antik dönemlerden bu yana devam eden bu inançta Yukarı dünyaya ait ruhları temsil ettiği düşünülen ayı ve geyik, bu özellikleri dolayısıyla Sibirya mitolojisinin iki ana kahramanı olmuşlardır (Okladnikov, 1950b: 9; Zavadskaya, 2017: 241). Çalışmamızda sadece ayıyı ve ona atfedilen "ayı bayramını" ele aldık.

Ayı kültü Sibirya'da hem sosyolojik hem de dini anlamlar taşıyan son derece güçlü bir olgudur. Kökeninin Paleolitik Döneme kadar gittiği bilinen bu kültün sahip olduğu gücü gösteren en güzel örnek onun Sovyetler döneminde devlet ideolojisinin Kuzey halkları arasında yayılabilmesi için siyasi bir araç olarak kullanılmasıdır. 1930'larda J. Stalin'in emriyle Sibirya'ya giden etnograflar, V.G. Bogoraz (diğer soyadıyla Bogoraz-Tan) ve L. Shernberg buradaki yerli halklarla ilgili çalışmalar yapmışlardır. "Ayı bayramının" önemini ortaya koyan araştırmacılar sayesinde ayının Sibirya halkları üzerinde sahip olduğu etkinin siyasi olarak kullanılabileceği fark edilmiş ve kutsal ayı ile V. Lenin'in özdeşleştirilmesi fikri ortaya atılmıştır[40] (Chichilo, 1985: 167,170-171). Bu denli önemli bir manevi değer olan ayı kültü Sibirya'da yaşayan Türk halklarında da son derece önemli ve köklüdür. Çalışmamızda Sayan-Altay ve Cis-Baykal Bölgelerinin etnografik ve arkeolojik verileri odak noktamız olmakla beraber kültün yayıldığı diğer bölgeler hakkında da kısaca bilgiler verilmiştir.

6.3.1. Ayı Kültünün Coğrafi Yayılımı ve Etnografik Veriler

Ayı kültü geniş bir coğrafi alanda yayılım göstermiş kültlerden biridir. İskandinavya, Kol'skiy Yarımadası, Kuzeydoğu Avrupa[41], tüm Sibirya taygası, Amur toprakları, Sahalin ve Hokkaido Adaları ve Kuzey Amerika'daki tayga (boreal ormanları) bölgesinde bu külte ait net izlere rastlanır (Jambaltorova, 2013: 143). Bu

kırmızı killi toprakla boyanırdı (Hoppal, 2014: 139-140, 254-255; İnan, 2015, 78). Bu bilgi bizi aşağıda anlatacağımız Motı-Novaya Şamanka ayı başlı asasına ve ayının yeniden dirilmesi ile ilgili inanca da götürecek çok önemli bir bağlantıdır.

[40] Önceleri ideolojik olarak sakıncalı olduğu düşünüldüğü için Hantı ve Mansi halklarında ayı bayramının kaldırılması istenmişti (Chichilo, 1985: 169).

[41] Finler ve Laplar (Saamiler) (Hallowell 1926: 30)

kültün en canlı ifadesi ise "ayı bayramı"dır. Özellikle Batı ve Doğu Sibirya[42] ve Rusya Uzak Doğusu[43] ile Kuzey Amerika'daki[44] halklar arasında "ayı bayramı" oldukça yaygındır (Harita-17).

"Ayı bayramı"nın genel tanımı üç unsur üzerine kuruludur: ayıyla mücadele, ayının ölümü ve defnedilmesi. Bu üç unsur temelinde "ayı bayramları" kapsamında pek çok karmaşık ritüel ve mitolojik hikaye ortaya çıkmıştır (Okladnikov, 1950b: 10).

Bahsi geçen coğrafyalardaki ayı kültüne ait etnografik çalışmalara 1900'lerin ilk yarısı içinde rastlarız, fakat bu konudaki ilk veriler 18. yüzyıla kadar gitmektedir (Dyrenkova, 1930: 412). Kuzeydoğu Sibirya, Amerika ve Ohotsk Denizi bölgesi içinde kalan halklardaki "ayı bayramlarını" çalışmış olan B.A. Vasil'yev bu kutlamaları ikiye ayırmıştır. İlki Avrasya-Amerika tarzı olarak bahsettiği ve daha arkaik uygulamaları kapsadığı düşünülen gruptur (Jambaltorova, 2013: 149). Bu gruba dâhil olan "ayı bayramları" daha çok Kuzey Amerika ve Sibirya'nın kuzeydoğusundaki halklar arasında görülür (Hallowell, 1926: 24). Genel özelliklerine baktığımızda ayı kışın kış uykusu sırasında ininde avlanır, ayının isminin telaffuz edilmesi yasaktır, av öncesinde veya sonrasında bir araya gelinerek çeşitli pandomimler ve danslar yapılır. Ayının avlandığı yerde özel seremoniler düzenlenir ve ayıdan özür dilenir. Postunun yüzülmesi, gözlerinin oyulması, burun, kulak ve cinsel organının kesilmesi belirli ritüellerle olur. Fallus ritüelleri bulunur[45]. Bir araya gelinerek ayının etleri pişirilir ve topluca yenir. Kemiklere zarar verilmez ve köpek gibi onlara zarar verebilecek hayvanlardan sakınılır. Ayının kafası da topluca yenilen özel bir kısımdır ve kafatası ya saklanır ya da ona farklı bir uygulama yapılır (ağaca veya direğe asmak, evde ya da onun için ayrılmış bir alanda muhafaza

[42] Doğu Sibirya'da Ket, Altay (Altay Kiji), Tuba (Tuba Kiji), Sagay, Tofa (Karagas), Kachin, Telengit, Şor halkları (Dyrenkova 1930: 411); Batı Sbirya'da Hantı (Ostyak), Mansi (Vogul) ve Nenet halkları (Jambaltarova 2013: 143; Hallowell 1926: 87-88; Vural, 2019: 87-89).

[43] Rus Uzak Doğusunun Kuzeyinde Evenk (Kuzey Tunguzları), Yakut, Yukagir, Even (Lamut), Çukçi, Kamçadal, Koryak halkları (Jambaltarova 2013: 143; Hallowell 1926: 48-49); Amur Ağzı Körfezi ve güneyinde kalan bölgede ve Japonya'da Aynu (Yezo, Ezo), Orochey, Orok, Orochon, Nivh (Gilyak), Nanay (Gold), Udege ve Ul'chey halkları (Jambaltarova, 2013: 143; Hallowell, 1926: 106-130; Kwon, 1999: 375).

[44] Kuzey Amerika'da Montegnais-Naskapi, Wabanki, Kuzey ve Merkezi Algonkianlar, Iroquois, Atabashkan, Kuzey'de Pasifik kıyılarında Nootka, Kwakiutl ve Tlingit, Kaliforniya'da Ute ve Eskimoo kabileleri (Hallowell, 1926: 62-79).

[45] Orochonlar ayının *ost penisini* bir tılsım olarak üzerlerinde taşır ve avda başarı sağlayacağına inanırlardı (Kwon, 1999: 385-386).

etmek gibi). Ayının yeniden dirileceğine dair bir inanç bulunur ve ayıyla ilgili mitlerde ana tema ayının insanlarla akraba olduğudur ve insanın ayıya ya da ayının insana dönüştüğü mitolojik hikayeler mevcuttur. Ayı tayga ve dağların efendisi olarak görülür (Jambaltorova, 2013: 149; Hallowell, 1926: 145-146). İkinci gruba giren ritüeller aslında ilkinin zaman içinde değişim geçirmiş halleri olarak yorumlanabilir. Bu grup Ohotsk Denizi halkları arasında yaygındır[46]. Bu gruptaki uygulamaların en dikkat çekeni av sırasında ele geçen ayı yavrularının bu bayram için beslenip büyütülmeleridir. Kadınlar tarafından emzirilen ayıların dişleri törpülenir ve büyüdüklerinde kendileri için hazırlanan kulübelerde bakılmaya devam ederler. Belirli bir yaşa gelince (2 veya 3 yaş) bayram zamanı ayı buradan çeşitli ritüellerle[47] alınıp öldürüleceği yere götürülür. Belirli bir mesafeden vurularak (ok veya tüfek) ya da boğularak öldürülür. Günlerce süren etkinlikler yapılır. Ayı için özel bir cenaze töreni düzenlenir, bu tören hem halkın akrabalarını anmasına hem de iyi şans, bolluk ve bereket dilenmesine hizmet eder. Törende sadece özel ritüel kapları ve bıçakları kullanılır (Jambaltorova, 2013: 149, 150; Hallowell, 1926: 131-135).

Bu iki grup arasındaki farklara baktığımızda en çok göze çarpan ayının bir kulübede bakılmasıdır. İlk grupta olan ve ayının avlanmasıyla ilintili uygulamalar da doğal olarak bu grupta yoktur. Ayıyı beslemek pragmatik anlamda daha kolay ve ekonomiktir. Ayıyı besleyip büyütmek insanların bir sonraki yıl "ayı bayramı" yapabilmelerini dolayısıyla kendilerine bolluk ve bereket dileyebilmelerini garantiye almaktadır. Bu uygulama av için yapılan zahmetli işlerden onları kurtarırken verilen emeğin boşa gitme kuşkusunu da ortadan kaldırır. Avın kış aylarında ayının ininde kış uykusunda olduğu sırada yapılması (Hallowell, 1926: 31-33) ise ayı besleme geleneğinin nasıl ortaya çıkmış olabileceği hakkında fikir verir. Ayılar kış uykusuna yattıkları dönemde yavrularlar dolayısıyla bir anne ayının avlanması yavrularının da kolaylıkla elde edilebilmesini sağlar. Yetim ayı yavrularının emzirilmesi de ayının bir akraba olarak görülmesinin doğal bir sonucu olabilir. Ayının böyle zahmetsizce öldürülmesi bedeni üzerinde uygulanan işlemlerin manevi anlamının zayıflamasına

[46] Amur Nehrinin denize döküldüğü yerdeki körfezi ve onun güneyini kapsayan Tatarsky Bölgesinde görülür (Hallowell, 1926: 24,81).

[47] Ayı için ağıt yakmak, beline bağlanan bir kemere öte dünyada yanında götüreceği yiyecekleri koymak ve onları yemesine izin vermek gibi (Hallowell, 1926: 116, 124, 129).

ve buna has ritüellerin kaybolması ya da azalmasına neden olmuş olabilir. Ayrıca ikinci gruptaki halklarda da ayı avı yapılmaya ve buna ilişkin bazı ritüeller de uygulanmaya devam eder (Hallowell, 1926: 121).

Her iki "ayı bayramı" kutlamasındaki ortak uygulamalara bakıldığında öncelikle ritüellerin çoğunun ayının öldürülmesinden sonra uygulandığı görülür. Ayının gövdesine, kafasına ve postuna ayrı seremoniler düzenlenir[48], yiyecek ve tütün gibi sunular yapılır veya ayının üzerine süsler takılır ve ayının etleri ortak bir ziyafette yenir. Hemen her halkta bu seremoniler içerisinde kadınlarla ilgili yasaklar bulunur. Ayrıca ayıların kafaları ve kafataslarıyla ilgili özel ritüeller vardır. Kuzey Amerika ve Avrasya halkları arasında kafatası ritüelleri oldukça benzerdir. Kuzey Amerika'da ağaca asmak, direğe takmak, etlerinden ayrıştırarak bir süre yanında tutmak veya mezarların üzerindeki direklere takmak gibi uygulamalar kaydedilmiştir (Hallowell, 1926: 136-142). Avrasya'da ise ayı kafatası daima korunmuş ve çoğunlukla çok yüksek olmayan ağaç ve direklerde muhafaza edilmişlerdir. Bunun dışında çatı kirişinde ya da özel yapılmış bir kulübede de korundukları bilinir, Aynular kafatasları için çitle ayrılmış özel bir alan yapmışlar ve onları burada biriktirmişlerdir, hatta Aynu'lar için kafatası o kadar önemlidir ki Rusların avladıkları ayıların kafataslarını da onlardan ısrarla istediklerine dair kayıtlar vardır (Yardintsev, 1890: 106). Kafatasıyla ilgili uygulamalardan olan ve bazı Kuzey Amerika halklarında (Menomini) ve Nanay ve Nivh'larda görülen beyin çıkarma işlemleri de dikkat çekicidir. Son derece kutsal olan ve herkesin tanık edilmediği bu işlem, kafatasına bir delik açılarak ya da onu ikiye ayırarak ayının beynini çıkarma uygulamasıdır (Hallowell, 1926: 140, 143).

Şimdi Güney Sibirya'daki Türk halkları arasında bulunan "ayı bayramına" ve bununla ilgili ritüellere bakalım. Ayı kültüne olan inanç Altay Bölgesi halklarında son derece güçlüdür ve Batı Sibirya'daki Türk halklarında Şubat ayının ortasından başlayan ay, ayıların kış uykusundan uyandıkları ay olduğu için "Ayı" ayı (*ayıg*) olarak anılır (Chichlo, 1985: 177, 179). Tuba, Altay, Sagay, Tofa (Karagas), Kaç, Soyot, Telengit ve Şor halkları arasında ayı kültü ve onunla bağlantılı "ayı bayramı"

[48] Bu seremonilerde kutlamalar sırasında kullanılan bazı müzik aletleri vardır ki her iki tür "ayı bayramında" da bunlara rastlanır. Bu çalgılar hakkında F.G. Vural'ın bir çalışması bulunur. Kullanılan çalgılar arasındaki çastirge (*brevne*), davul ve çıngırak (*pagremuşka*) bizim için antik törenler hakkında fikir vermeleri bakımından ayrıca önemlidir (Vural, 2019: 99-104).

görülür. Tabi ki buna Doğu ve Kuzeydoğu Sibirya'daki Yakutlar ve Dolganlar da eklenmelidir[49]. Türklerin "ayı bayramı" kutlamaları birinci gruba dâhildir yani ayı kulübede beslenmemekte avlanarak elde edilmektedir. Bu kutlamaları yapan diğer halklar gibi Türkler de ayıdan daima bir akraba gibi bahseder,[50] onun adına bir cenaze töreni yapar, onu ulu kişi veya büyükbaba ya da büyükanneleri olarak anar ve onun bu kutlamadan tatmin olmasını dilerler (Dyrenkova, 1930: 413,421; Harva, 2014: 332, 339-340).

Ayı etinin yenmesi Türk kabileleri arasında yaygındır. Kabileler arasındaki farklar ayının çiğ yenen bölgeleri ve hiç yenmeyen kısımlarıyla ilgilidir. Bunların dışında aralarında çok fark yoktur. Yapılan ritüeller ise yukarıda bahsi geçen halkların tamamıyla benzerlikler gösterir. Ayının adının özellikle av sırasında anılmaması, avlanan ayının kanı, karaciğeri ve yağı gibi bazı yerlerinin çiğ olarak avlandığı yerde tüketilmesi vb. S. Küçüküstel'in Dukhalar hakkındaki çalışmasında Dukhaların ayının bazı organlarını ilaç maksatlı tükettiklerini aktarmıştır. Örneğin kalp rahatsızlıkları için ayının kalbinin böbrek rahatsızlıkları için de böbreklerinin yenmesi gibi (Küçüküstel, 2020: 168). Ayrıca tüm bu Türk kabilelerinde ayı-insan dönüşümünü anlatan hikâyelerin varlığından bahseden N.P. Dyrenkova bu hikâyelerin Osmanlı'daki Türklerde de olduğunu dile getirmiştir[51] (Dyrenkova 1930: 417-421, 423-425, 431; Çoruhlu 2002: 140).

N.P. Dyrenkova'nın çalışmasında gördüğümüz Güney Sibirya'daki Türk kabileleri arasında uygulanan kafatası ritüelleri bizim için, bölgenin arkeolojik verileriyle uyuşması bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Minusinsk'teki Türk halklarında genç avcıların ayının kafasını yemeleri bir gelenektir. Sagaylar, Kaçinler, Kargalar ayının başını bir ağaca asarken, Soyotlar ve Tubalar alt çenesini ağaca veya direğe asarlar, Soyotlar çeneyi yol üzerinde bir direğe asıp yanından geçerken ayıdan merhamet dilerler, Tofalar (Karagaslar), Telengitler, Soyotlar ve Tubalar başını

[49] Saydığımız halklar N.P. Dyrnekova'nın çalışmalarından alınmıştır. Ayı bayramının tüm Sibirya'da yaşayan Türk halklarında çeşitli farklılıklarla görüldüğü etnograflarca çoğu kez dile getirilmiştir. Çalışmamızda yer verilmemesi bahsi geçen halkların arkeolojik verilerle ilişkilendirmede yeterli olmalarındandır. Ancak bu konuda toparlayıcı bir etnografik çalışmaya mutlaka ihtiyaç vardır.

[50] Ayıya Türk kabileleri arasında verilen akraba isimleri: Altay *aba* (baba) ve *abagay* (amca), Teleut *tai* (dayı), Sagay *ulubam* (baba, büyükbaba) ve *ulujem* (büyükanne), Karagas *ire* (büyükbaba), Utiankhai *irey* (büyükbaba), Yakutlar *ece* (büyükbaba) ve *ebe* (büyükanne), Şorlar *aba* (dayı, amca, büyükbaba) (Dyrenkova, 1930: 425).

[51] Hem Sibirya ve Orta Asya Türk halkları arasında hem de günümüzde Türkiye'de ayı motifine ait folklorik verileri inceleyen S. Sarpkaya özellikle İslamiyet'in bu motif üzerindeki rolüne dair bir çalışma yayınlamıştır (Sarpkaya, 2014).

saygıyla gömer ve gömünün üzerine basmazlar, Tubalar gömdükleri yerin üzerine bir kütük koyup "baharda kütüğün altında yat, sonbaharda ininde yat" derler. Kargalar ayının başını yakar, Kobıylar ise onu kül yığınına dikilmiş bir direğe takarlar. Ayrıca Türk kabilelerinde avlanan ayıların dişleri hemen kırılıp sökülür. Bazı kabilelerin de ayının ağzına taş (Sagaylar) veya ot (Kaçinler) tıkadıkları bilinir. Ayı kafalarını kül tepelerindeki sopalara takarken yüzlerinin kendilerine dönmemesine de dikkat ederler ayının onu avlayanları görmesini istemezler (Dyrenkova, 1930: 412-416, 419-420). V.M. Kimeyev ise Şorların öldürdükleri bir ayının kafasını yaktıklarını da aktarmıştır (Kimeyev'den aktaran Klemzin, 1994: 341; Petrov, 1994: 341)

Sibirya'da Türklerin yemin ederken ayı kafatasını öpmek ve ayı postu üzerinde oturmak gibi adetleri vardır. Türklerde de ayının derisi kafası kadar kutsaldır. Yakutlar ayı postunu kapılarına asar ve bazen ona yemiş gibi sunular yaparlar (Dyrenkova, 1930: 431; Harva, 2014: 332). Ayı hem Sayan-Altay Türklerinde hem de Yakutlar'da "eşiğin sahibi" veya "kapının sahibi" olarak da anılır ve buralara pençesi asılır. Ayı pençesi bebek beşiklerine de asılmaktadır ayrıca yetişkinler de onu bir tılsım olarak yanlarında taşır ve adına "*aba-tös*" derler (Chichilo, 1985: 179; Dyrenkova, 1930: 430; Harva, 2014: 331-332).

6.3.2. Arkeolojik Verilerde Ayı Kültüne Ait İzler

6.3.2.1. Amur Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler

Rusya Uzak Doğusunda en eski ayı figürinlerinden biri Primorye bölgesindeki Ustinovka-1 alanında bulunmuştur. Son Paleolitik Döneme ait tabakada bulunan figürin kahverengi tüften oyulmuştur. Aynı bölgedeki bir diğer ayı figürini Rudnaya Pristan alnından ele geçmiştir ve END'e tarihlenir. Aşağı Amur bölgesinde ayı figürinlerinin Osipovka Kültürü'ne ait Erken Neolitik ve Malışevo ve Marinskaya Kültürlerine ait Erken ve Orta Neolitik Dönemlere tarihlenen örnekleri de bulunur (Levha 6.3-2a). Orta Amur bölgesinde ise Malıye Kuruktaçi'de Son Paleolitik Dönem tabakasından yarı saydam, sarımsı kahverengi kalsedondan oyulmuş bir ayı figürini bulunmuştur (Levha 6.3-1a). Yukarı Amur bölgesinde de Mihailovka-Klyuç alanında Osinoozerskiy Kültürü'ne ait bir GND ayı figürini ele

geçmiştir (Levha 6.3-1c). Bir diğer figürin de Kalinovka-1 kült alanında END Gromatuha Kültürüne ait tabakada bulunmuştur (Levha 6.3-1b). Bunların hepsi birkaç santimlik oldukça küçük boyutlu figürinlerdir ve bir iple bağlanarak amulet olarak kullanıldıkları düşünülür (Zabiyako ve Marinov, 2017: 15-16).

Rusya Uzak Doğusunda özellikle de Amur bölgesinde topraklar son derece asitlidir. Bu nedenle bölgeden ele geçen organik kalıntılar yok denecek kadar azdır. Kaya sığınakları ve mağaralar organik buluntuların korunduğu nadir yerlerdir. Ayı kültüne ait faunal kalıntıları da bölgedeki mağaralarda buluruz. Sahalin Adası'ndaki Vayda Dağı ve Doğu Sahalin Dağlarında bulunan üç adet mağarada çok sayıda ayı kalıntısı keşfedilmiştir.

Sahalin Adasının Terpeniya Körfezinin kuzeyinde kalan Vayda Dağındaki Ostantsevaya Mağarası 1982'de keşfedilmiş 2002'ye kadar da aralıklarla çalışılmıştır. Mağaranın hemen girişindeki buluntulardan burasının hem geçici bir kamp alanı hem de bir kült alanı olarak kullanıldığı anlaşılır. Mağaranın içindeki çukur bir alanda 7 m derinliğinde bir kuyu keşfedilmiştir. Buradan 15 adet taş ok ucu, 2 bıçak formlu levha ve bir ayı kafatası ve ayı kemikleri bulunmuştur. Kafatasının üzerinde ona saplanmış bir mızrak ucu durmaktadır. Mağaranın giriş kısmından ele geçen buluntular Geç Pleistosen Döneme tarihlenir. Burada bulunan kahverengi ayı kalıntılarının yaşları GÖ.12.000-8.000 arasındadır. Mağaranın iç kısımlarından ele geçen eserler ise GÖ. 8.bin-7.bin arasına yani Erken Neolitik ve Orta Neolitik Dönem sınırına tarihlenir (Vasil'evskiy, 2008: 157-158).

Ostantsevaya Mağarasına çok uzakta olmayan Medvejıh Tragediy Mağarası dağın hemen kuzey yamacındadır. 1980'de keşfedilen mağarada çok sayıda ayı kemiği bulunmuştur. Mağaradan ele geçen taş ve kemik eserler Vayda Dağının eteklerinde bulunan Vaydinskoye-1 kamp alanından ele geçen eserlerle karşılaştırılmış ve bu mağaranın END'de kullanım gördüğü sonucuna varılmıştır. Ancak buradaki ayı kalıntısının radyokarbon tarihi GÖ. 6.180 ±90'dır (Vasil'evskiy, 2008: 159).

Sahalin Adası'ndaki bir diğer mağara Doğu Sahalin Dağlarında 1950'de keşfedilen Zigzag Mağarasıdır. Mağaradan çoğunlukla geyik ve ayılara ait kemik kalıntıları ele geçmiştir. Kemiklerin büyük bir kısmı kahverengi ayıya ve Himalaya ayısına aittir ve diğer hayvanların aksine ayıların hiç biri yetişkin değildir. Geçici

kamp alanı olarak kullanım görmüş mağaradaki buluntular END'e tarihlenir (Vasil'evskiy, 2008: 159).

Bu mağaralarda bulunan ayı kafataslarının bazılarında av sırasında oluşan kırık ve kesilmelerin yanı sıra beyni çıkarmak amacıyla açılan delikler de mevcuttur (Levha 6.3-2b) (Kirillova ve Yudin, 2018: 21-22). Bu bize yukarıda bahsettiğimiz uygulamaların Geç Üst Paleolitik Dönem'den bu yana uygulanıyor olabileceğini gösterir. Ele geçen taş ayı figürinlerinin yayılımı da bu kültün tüm Amur Bölgesinde Neolitik Dönem başlangıcından itibaren var olduğunu açıkça kanıtlamaktadır.

6.3.2.2. Cis-Baykal Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler

Güney Sibirya'da bulunan ayılara ait faunal kalıntıların hepsi Kahverengi ayıya aittir çünkü tüm Sibirya'da tayga kuşağı içinde yalnızca bu ayı türü yaşamaktadır.

6.3.2.2.1. Neolitik Döneme Ait Eserler

END ait mezar komplekslerinden pek çok ayı kalıntısı ele geçmiştir ancak Fofanovskiy ve Şamanka II mezar kompleksleri diğerlerinden ayrılırlar. Bölgedeki en büyük mezarlıklardan ikisi olan bu alanlar büyük olasılıkla "ayı bayramına" ait bazı önemli ritüellerin uygulandığı yerlerdi.

Fofanovskiy mezar kompleksinde 2008'de alanın adını aldığı dağın güneydoğu yamacında bir adet kahverengi ayı kafatasına ait bir mezar keşfedilmiştir. Selenga Nehri'nin su seviyesinden yaklaşık 40 m yukarıda, alanın en yüksek seviyesinde (Levha 6.3-3a) bulunan çukurun üzerinde 20 x 20 cm'lik bir alanda ateş izi görülür. Çukurdan 15 x 10 cm ebadında bir taş ve hemen yakınında kırılmış küçük hayvan kemikleri ile kafatasıyla aynı seviyede ve hemen yakınına kazılmış küçük bir çukurun içinde bir parça okra bulunmuştur. Parçalanmış halde olan kafatasının yüzü güneye bakar, çukur ise kuzey/kuzeybatı-güney/güneydoğu yönlüdür (Levha 6.3-3b). Kafatası üzerinde yapılan incelemeler ayının bir yaşında olduğunu göstermiştir ve bahar aylarında öldürüldüğü tahmin edilir (Jambaltarovo, 2013: 143-144). Bunun dışında Fofanovskiy'de bulunmuş başka bir ayı mezarına

veya kalıntısına ait bir yayın yoktur. Bu bakımdan ayı kültü konusunda çok önemli bir alan olmadığı düşünülebilir ancak keşfedilen mezarın ayı kafatasına ait olması etnografik verilere göre buranın "ayı bayramının" en kutsal ritüellerinden biri için seçildiğini göstermektedir.

Cis-Baykal'ın en büyük mezar komplekslerinden bir diğeri olan Şamanka II mezar kompleksindeki kahverengi ayılara ait kalıntılar içeren 36 mezardan biri Tunç Çağına, diğerleri END'e aittir. Ayrıca mezarların arasında kalan kısımlarda da ayı kalıntıları bulunmuştur. Kalıntıların büyük çoğunluğu kafa bölgesine ait parçalardır ve onu *ost penis*ler takip eder. Sadece iki mezardan parmak ve ön kol kemiği ele geçmiştir. *Ost penis*ler ve bir köpekdişi hariç diğerleri mezarların üst ve orta seviyelerinden çıkarlar yani iskeletlerle doğrudan ilişkili değillerdir. *Ost penis*ler ise daima erkek iskeletleriyle ilişkili olarak ele geçerler. Ayrıca mezar dışındaki alanlarda da 5 adet *ost penis* bulunmuştur. Bunların buraya END ölü gömme uygulamalarından biri olan mezarın bir başka beden için yeniden açılması sırasında toprakla beraber atılmış olduğu düşünülür. Tüme yakın halde ele geçen iki kafatası örneğinde ayının gözlerinin aşağıya bakacak şekilde gömüldüğü görülür ve bu iki örneğin üzerinde çok sayıda kesi izi de vardır. Bir tanesinde beynin olduğu kısım etlerin ayıklanması sırasında delinip açılmıştır (Levha 6.3-2c). Bulunan ayıların hepsi yetişkin ayılardır. Kafataslarının neredeyse tüm alt ve üst çene dişleri eksiktir ve dişler birçok mezarda ve mezar aralarında bağımsız halde ele geçmişlerdir. Kısaca ayılar doğranıp tüketilmişler ve çoğu kafatası ve ona ait parçalar (çene ve diş gibi) burada açıkta bırakılmışlardır. Ayı kalıntılarının ele geçtiği mezarların sahipleri arasında ise yaş, cinsiyet, pozisyon ve sayı bakımından bir ilişki yoktur. Sadece sırtüstü pozisyonun baskın olduğu söylenebilir ki bu END için zaten karakteristiktir. Önemli bir başka veri de ayı kalıntısı içeren mezarlar ve mezarlar arasından ele geçen ayı kemiklerinin mezar kompleksinin tepedeki en yüksek bölgesinde yoğunluk gösteriyor olmasıdır (Losey ve diğerleri, 2013: 65-66, 70, 86).

Ayı kalıntısı ele geçen 36 mezarın 10'unda kemik ve kafatasları kömür kalıntılarının içinde bulunmuştur ve üzerlerinde yanık izleri de görülür. 15 no.lu mezar hariç diğerlerinde en az bir adet eklemsiz iskelet mevcuttur. Yani bu mezarlar yeniden açılmışlardır. Kalan 16 mezarın 8'inde yine bir ya da birden fazla iskeletin dağınık halde bulunduğu görülür fakat mezarlarda ateş izine rastlanmaz.

Fofanovsky'deki ateş izinin doğrudan ayı kafası mezarının üzerinde olması ateşin burada uygulanan ayı ritüelinin bir parçası olduğunu düşündürür. Ancak Şamanka II'de ayı kalıntısı ele geçen çoğu mezarda ateş izinin olmaması dikkat çekicidir. Bu mezarlardan bazılarının tahrip olmamış olması da üzerlerinde hiç ateş yakılmadığını gösterir (Losey ve diğerleri, 2013: 71-84). Mezar üzerinde yakılan ateş bölge arkeologlarınca "arındırma ateşi" olarak yorumlandığını ve GND'e ait diğer mezar komplekslerinde de sıkça karşılaşıldığını dördüncü bölümde anlatmıştık. Ateş uygulamasının END'de Cis-Baykal'da yalnızca bazı mezarların üzerinde görülmesi sanki gömülen kişiyle ilgili olan özel bir uygulama gibi durmaktadır. Bu durum etnografik dönem verilerini dikkate aldığımızda ayı için de geçerli olabilir.

END'de kahverengi ayılara ait faunal kalıntılara sadece bu iki mezar kompleksinde rastlanmaz. Cis-Baykal'da Neolitik Döneme tarihlenen başka mezarlarda da ayı kalıntıları ele geçmiştir. Lokomotiv'deki 3 no.lu mezardan ayı pençeleri ve gömü dışı alandan da ayı köpekdişleri ve bir azıdişi bulunmuştur. Yukarı Lena'da Kaçug Bölgesinin Kuzeyinde Verholensk mezar kompleksinde mezar-1(1949)'de iki adet açkılanmış ayı köpekdişi ve mezar-37'de de bir tane ayı köpekdişi parçası bulunmuştur (Jambaltorova, 2013: 145). Ancak bunlar, benzerlerine Şamanka II'de de rastladığımız (*ost penisler* gibi), kişisel eşya niteliğinde eserlerdir. Muhtemelen "ayı bayramı" sonrasında avdan kendilerine kalan kült eşyası niteliğindeki ayı parçalarıdır. Buralarda doğrudan ayı ile ilgili bir ritüel uygulamasına dair izler yoktur. Fofanovsky ve Şamanka II'yi diğer alanlardan ayıran da budur[52].

Cis-Baykal'da Mezolitik Dönemden itibaren mezar komplekslerinin kamp alanlarına yakın olmadığını biliyoruz (zaten nehirlerin taşkın yaptığı bataklık alanlara yapıldıkları için buralara kamp alanı kurmak da mümkün değildir). Dolayısıyla bu alanlara gömülen bireyler buraya belirli bir mesafeden taşınmak zorundaydılar. Aynı durum kendilerine bir cenaze töreni düzenlenen ayılar için de söz konusu olmalıdır. İnsanların buralara nerelerden taşındıkları tam olarak bilinemese de İrkut Nehri üzerinde yer alan Motı-Novaya Şamanka mezar kompleksi belki ayıların nerelerden getirildiğine dair bir ipucu verebilir. Dördüncü bölümde detaylarına yer verilen alan

[52] Kuzey Angara bölgesindeki Ruçey Akimov kamp alanında da ayı kalıntıları bulunduğunu üçüncü bölümde dile getirmiştik ancak alanda ayı kalıntıları üzerinde bir ritüele ait olabilecek izler olup olmadığına dair bir yayın yapılmamıştır (Burova ve Nikulina, 2019: 96).

Şamanka II mezar kompleksine yaklaşık 43 km mesafededir ve çok büyük olmayan bir mezarlıktır. Bölge iskân ve tarım faaliyetleri sırasında büyük ölçüde tahrip olmuştur ancak ele geçen buluntuların END Kitoy Kültürü'nü yansıttığı şüphesizdir. Ayrıca bölgede bir kamp alanı olduğu da bilinmektedir (Peskov, 2017: 25). Hiç sağlam mezar olmamakla beraber, ele geçen okrayla kaplanmış bir asa bize bölgedeki ayı kültü hakkında yeterli veriyi sunmaktadır. Bu asanın uç kısmında yine yoğun miktarda okrayla kaplı bir ayı kafası figürini bulunur (Levha 6.3-4 1) (Bazaliskiy ve diğerleri, 2016: 40-41, 44-46, 56,58). Bu objenin sahibi olan ve muhtemelen ayı ritüelinde önemli bir rol oynayan kişi buraya gömülmüş olabilir ancak ritüelin konusu olan ayı ya da ayılar büyük olasılıkla ona duyulan saygı nedeniyle Şamanka II mezar kompleksine gömülmüştü.

Motı-Novaya Şamanka'dan ele geçen bu ayı başlı asa ayı kültüne ait buluntular içinde önemli bir yere sahiptir. Doğu ve Batı Sibirya'da başka örneklerine de rastlanmıştır. Cis-Baykal'ın GND Serovo Kültürü'ne ait ilk keşfedilen ayı kültü buluntuları arasında da bu asanın bir benzeri vardır (Levha 6.3-4 3). Angara Nehri havzasında Orta Angara'da Bratsk ve Vorob'yovo kasabaları yakınında bulunmuştur. A.P. Okladnikov bu eseri ayı kafası figürlü bir havaneli olarak yorumlasa da çalışmasında aslında bunun bir havaneli için oldukça ince olduğunu ve üzerinde kullanım izi de görülmediğini belirtmiştir (Okladnikov, 1950b: 8). Bu asanın çok yakın bir benzerine Batı Sibirya'da İtkul Gölü yakınında rastlanmıştır (Levha 6.3-4 2) (Kovtun, 2008: 99).

Neolitik Dönemde ayı kültüne ait olduğu kabul edilen diğer sanat eserleri taştan ve boynuzdan figürinlerdir. Yine Orta Angara Bölgesindeki İlim'de Berezovskaya kasabası yakınında Serovo Kültürü'ne ait geyik boynuzundan oyulmuş oturur halde bir ayı figürini bulunmuştur (Okladnikov, 1950b: 8). Ol'hon bölgesindeki Sarminskiy Burnu mezar kompleksinde ise yine Serovo Kültürü'ne ait bir mezardan yassı bir taştan yapılmış, yüzülmüş ayı postu görünümlü bir figürin ele geçmiştir (Levha 6.3-5a). Taşın üzerinde dört adet delik bulunur ve bunların da bir mask gibi ayının ağız, burun ve gözlerini temsil ettiği de söylenmiştir (Jambaltorovo, 2013: 145).

6.3.2.2.2. Tunç Çağına Ait Eserler

Baykal kıyısında Ol'hon Bölgesindeki mezar komplekslerinden Glazkovo Kültürü'ne ait olan Ust'-Udinskiy (mezar no.14), Şamanskiy Burnu (mezar 1/1972, 3/1973), Ulyarba (mezar no. 19), Ulan-Hada IV (mezar no. 4) ve Hujir-Nuge XIV'den (mezar no. 76) az sayıda ayı dişi ve ayı dişinden pandantifler ele geçmiştir (Jambaltarova, 2013: 146).

Şumiliha mezar kompleksinde Geç Tunç Çağına ait mezar-22 ve 24'te bir keçinin alt çenesinden oyulmuş 4 ayı figürini bulunmuştur (Levha 6.3-5b). Profilden ve stilize olarak tasvir edilmiş figürinlerde asma delikleri mevcuttur. Ayrıca kahverengi ayıya ait el ve ayak tarak kemikleri ile parmak kemikleri de bulunmuştur. Daha Kuzeyde Angara Nehri'nin sağ kıyısında Kamenka kasabası yakınındaki Sobaçiy Log alanından bir ayı çenesi, dişi ve topuk kemiği ele geçmiştir. Nehrin orta akımlarında ise Şiverskiy mezar kompleksinde bir Geç Tunç Çağı mezarında yarım bir ayı çenesi bulunmuştur (Jambaltarova, 2013: 145-146).

Yukarı Lena bölgesindeki Ust'-İlginskiy mezar kompleksindeki ETÇ mezarlarından birinde de ayı azıdişinden 3 adet pandantif, bir diğer mezardan da kahverengi ayı parmağı ele geçmiştir (Levha 4.4-16b 8-9) (Peskov ve diğerleri, 2016: 27,29).

Tunç Çağında da tıpkı Geç Neolitik gibi ayı kafatasına ait bir mezar bulunamamıştır ancak az sayıda da olsa çene kemikleri bulunmuştur. Şamanka II'deki tek Tunç Çağı mezarının üzerinde bulunan ayı kalıntıları ön kol kemiklerine aittir. Ele geçen faunal kalıntılar çoğunlukla yine gömülen bireylere ait kişisel eşyalardır denebilir. Ancak hem sanat eserlerinden hem de faunal kalıntılardan "ayı bayramı" geleneğinin varlığı açıkça görülebilmektedir (Jambaltarova, 2013: 146).

6.3.2.3. Sayan-Altay Bölgesinde Ayı Kültüyle İlişkili Arkeolojik Eserler

6.3.2.3.1. Neolitik Döneme Ait Eserler

Altay bölgesinde Denisova Mağarası'ndan 14 km uzakta, Denisova Mağarası'nın yakınındaki Anuy deresi ile birleşen, Kamennı Deresinin sol kıyısında

117x65 mm ebadında bir ayı figürini bulunmuştur (Levha 6.3-6a). Eser bölgenin yerel taşlarından üretilmiştir ve kahve renklidir. Bu taşlara ait arkeolojik materyaller Paleolitik tabakalardan da ele geçmektedir. Figürin uygulanan rötuşlama tekniği nedeniyle Neolitik Döneme tarihlenmiştir fakat bölgede Geç Paleolitik Döneme tarihlenen benzeri mamut figürinlerinin olduğuna da dikkat çekilmiştir (Vasil'evskiy, 2007: 10-11).

Bir diğer Neolitik Dönem alanı Tom Nehri kıyısında bulunan Vas'kovskoye mezar kompleksidir burada beş adet kemikten ayı figürini bulunmuştur birisinin muhtemelen bir kuş ile birlikte tasvir edildiği görülür bir diğerinin ise uzun bir boynu vardır ki bu bir asa parçası olabilir (Levha 6.3-6c) (Pankratova, 2015: 249). A.İ. Petrov bu mezar kompleksinde üzerinde delik bulunan iki figürininin ise muhtemelen kemer gibi bir aksesuara takılı olduklarını söyler[53] (Petrov, 1994: 62-63). Asma delikli ayı figürinlerinin taş malzemeden yapılmış bir diğer erken örneğine de Kemerovo Oblastı'nın kuzeydoğusunda bulunan Açinsk Doğa Parkı içinde yer alan Aydaşinskaya Mağarası'nda rastlanır ve Neolitik veya Tunç Çağı olarak tarihlendirilmiştir (Levha 6.3-6b) (Kovtun, 2008: 101). Bir başka ayı figürini ise Tomsk bölgesinde Eski Müslüman Mezarlığı Neolitik Dönem mezar kompleksinde mezar-4'te bulunmuştur. Burada ayı figüriniyle birlikte perdahlı bir diskin de bulunması bir önceki başlığın konusu bakımından dikkat çekicidir (Petrov, 1994: 71).

6.3.2.3.2. Eneolitik ve Tunç Çağına Ait Eserler

Eneolitik ve Tunç Çağlarını temsil eden kültürlerden olan Okunyev, Samus ve Krotovo'da da ayı kültüne ilişkin sanat eserlerine rastlarız. Samus ve Tom nehirlerinin birleştiği yerde bulunan MÖ. 3. bin sonu 2. bin olarak tarihlenen Eneolitik Dönem Samus mezar kompleksinden kumtaşından bir ayı figürini ele geçmiştir (Levha 6.3-7a). Bu mezar kompleksinde tek olan eser ayakta duran kahverengi bir ayının tasviridir fakat eser İ.V. Kovtun tarafından bir asa olarak da

[53] Ob' Nehri'nin sol kollarından Uenn Nehri kıyısındaki Yurt-Akbalık 3 kurgan mezarlığında Orta Çağa ait bir mezarda (MS 7. - erken 8. yüzyıl) zengin ölü hediyeleriyle birlikte iki çocuk iskeleti bulunmuştur. Ele geçen eserler arasında üç tane ayı başı şeklinde tunç levhanın olması dikkat çekicidir (Troitskaya, 1994: 217).

yorumlanmıştır (Mets, 2001: 129-130; Kovtun 2008: 99). Bu ayı figürü Samus Kültürüne ait en erken ayı imgesi örneğidir. Samus Kültürü MÖ. 2. binde Kuzentsk-Salair dağlık bölgesi ve Novosibirsk içinde kalan Ob' Nehri havzasında varlık gösterir. Bu kültürün en doğudaki sınırını Kemerovo Oblastı'nın kuzeydoğusunda bulunan Utinka Gölü kıyısındaki Utinka mezar kompleksi belirler. Buradaki bir mezardan ele geçen bir kolye ayı kültü açısından dikkat çekicidir. Kolye ayı ve kuş figürinleri ile beş adet boncuktan oluşmaktadır (Levha 6.3-7b) (Kovtun, 2008: 98). Bunun dışında yukarıda da değindiğimiz ayı başlı taş bir asa da İtkul Gölü kıyısında tesadüfen bulunmuştur (Pankratova 2015: 249). Daha batıda Krohalevka-1 yerleşim alanı ile Krohalevka-13 kurgan mezarlığından da asma delikli ayı figürinleri ele geçmiştir (Kovtun, 2008: 101). Yukarı Ob' Bölgesinde Eneolitik Döneme tarihlenen Lebedi II mezar kompleksindeki iki mezar da bölgedeki ayı ritüelleri hakkında fikir vermektedir. 60 yaşlarında bir kadın ve bir erkeğe ait olan iskeletlerin ikisi de başları kuzeydoğu yününde olacak şekilde sırt üstü uzanmışlardır. Kadının başının iki yanında altışar ayı dişi ve belinde muhtemelen bir kemerde ayı ve sığın dişlerinin dizili olduğu görülür. Erkeğin ise boynundan sol diz bölgesine kadar uzanacak şekilde ayı, sığın ve kurt dişleri dizilidir. V.V. Bobrov kadın bireyin kraniyel olarak Kafkasoid-Mongoloid karışımı bir tipe sahip olduğunu belirtmiştir (Bobrov, 1988: 35).

MÖ. 2. bine tarihlenen Krotovo Kültürü Altay dağlık bölgesinde Yukarı İrtiş havzasında yer alan bir diğer Tunç Çağı kültürüdür. Tartas ve Om' Nehirlerinin birleştiği bölgede bulunan Sopka-2 mezar kompleksi çoğunlukla Krotovo Kültürüne ait mezarları içerir. Buradan yüz hatları oldukça detaylı betimlenmiş delikli bir ayı figürini ve bir ayı başı figürini ele geçmiştir (Levha 6.3-8a) (Kovtun, 2008: 101).

Bir diğer ETÇ'na tarihlenen asma delikli kemik ayı figürini ise Karasuk II mezar kompleksinde bulunmuştur ve Okunyev Kültürü'ne aittir (Levha 6.3-8b). Okunyev Kültürü'ne ait bir başka mezar kompleksi olan Strelka'dan da geyik boynuzuna oyulmuş bir ayı kafası ele geçmiştir. Bu örnekte ayı kafası, geyik ve zoomorfik bir yaratığa ait kafalarla ile birlikte bir kompozisyon oluşturur (Levha 6.3-9a) (Kovtun, 2008: 101). Bu buluntuların yorumuna geçmeden önce Okunyev Kültürü hakkında bir az bilgi vermemiz gerekir.

Okunyev Kültürü Minusinsk havzasının güneyi ve Tuva bölgesinde MÖ. 3. binden 2. binin ortalarına kadar kesintisiz varlık gösterir. Samus ve Krotovo Kültürleriyle olan ilişkisi uzun zamandır bilinmekle beraber Cis-Baykal'daki Ust'-Byelaya Neolitik Dönem yerleşiminden ele geçen keramiklerle tipolojik bağlantıları da vardır. Cis-Baykal bölgesinin kalıp-tokaç tekniğiyle yapılan yumurta dipli kaplarına Erken Okunyev döneminde de rastlanmaktadır (Sokolova, 2010: 244, 250; Güneri, 2018: 525-527, 538-539). Ayrıca Okunyev insanı ile Cis-Baykal'ın Neolitik ve Tunç Çağı insanı arasında genetik bağlantılar da mevcuttur (Kozintsev, 2020: 138; Berdnikova 2012: 192). Okunyev Kültürü'nün kendi yaşam alanı olan Minusinsk Havzası ve çevresindeki Neolitik kültürlerle de yakın bir genetik bağa sahip olduğu bugün hem aDNA hem de kraniyal çalışmalarla sabitlenmiştir. Bizim için bu çalışmalardaki en önemli bulgu Minusinsk Havzasında bugün halen yaşayan Türk dilli bir halk olan Sagayların da genetik olarak Okunyev insanıyla akraba olmalarıdır. Ayrıca Kuzey Amerika yerlilerinin de Okunyev insanı ile akraba olması da bir diğer önemli bulgudur (Kozintsev, 2020: 138). Bu konunun detayları yedinci bölümde anlatılmıştır.

Bu genetik çalışmaların "ayı bayramına" ait arkeolojik ve etnografik verilerle de örtüşmesi şaşırtıcı değildir. İki kıta arasındaki kültürel bağlantının 1900'lerin başından bu yana bilindiğini bahsettiğimiz yayınlardan görüyoruz fakat o zamanlarda Kuzey Amerika'ya gidenlerin Paleosibiryalı ya da Paleoasyalı olarak adlandırılan Rusya Uzak Doğusundaki halklar olduğu düşünülüyordu (Hallowell, 1930: 17).

Mevcut etnografik veriler ayı kültünün Cis-Baykal ve Sayan-Altay bölgelerinden sadece doğu ve kuzeydoğu yönünde değil ama nispeten daha geç bir dönemde kuzeybatı yönünde de yayıldığını gösterir. Bu yayılımın nasıl olduğundan önce Ural Dağları ile Don Nehri havzası arasındaki bölgede ayı kültünü gösteren arkeolojik verilere bakalım.

6.3.2.4. İskit Kültüründe Ayı İmgeleri

MÖ. 5.-4. yüzyıla ait Orta Don Bölgesi kurganlarından ele geçen altın kaplama kanca formlu kemer tokaları standartlaşmış bir ayı motifinin görüldüğü en dikkat çekici eserlerdir. Tunç, gümüş ve demir gibi malzemelerden üretilmiş bu

objeler kartal-grifon başı şeklinde bir kancaya sahiptir. Kancanın dip kısmında bir ayı motifi bulunur; başı aşağıda, ağzı açık, dişleri belirtilmiştir, kancanın uzandığı kısım ayının sırtına denk gelir (Levha 6.3-9b). Bu tokaların tamamen benzerlerine Aşağı Don Bölgesinde de kurgan kazılarında ve yüzey araştırmalarında rastlanmıştır. Bunun dışında Dinyaper'in orman-bozkır kuşağında amulet ve dizgin süsü olarak kullanılmış ayı pençesi formunda metal eserler de bulunur (Levha 6.3-10a) (Gulyayev, 2017: 121-122).

Ayı imgelerine Bozkır İskitlerinde de rastlanır. MÖ. 5. yüzyıla ait kurganlardan ayı motifli altın kaplama levhalar ele geçmiştir. Ayrıca Avrupa İskitlerinde nadir görülen bir eser olan ayı başı formunda kulplu altın kaplama ahşap kaplar da vardır ki bu kaplardaki ayıların göz ve kulak tasvirleri gibi bazı özelliklerini A.Yu. Alekseyev Altay kabilelerinde görülen betimlemelerle benzeştirmiştir. Aynı kapların benzerleri Güney Urallar'da Sarmat Kültüründe de bulunmuştur. A.Yu. Alekseyev'in görüşlerine V.İ. Gulyayev de katılmış ancak o dönemde Altay bölgesinde hâkim olan Pazırık Kültürü[54] olduğu için burada böyle ayı motiflerinin bilinmediğini söylemiştir fakat Erken İskit Kültürü'nün Tagar Kültürü ile ilişkili olduğunu kendisi de dile getirmiştir. Bozkır İskitlerine ait dikkat çekici bir başka buluntu da MÖ. 7.-6. yüzyıla tarihlenen bir kurgandan ele geçen kahverengi ayı pençeleridir (Alekseyev, 2012: 146; Gulyayev, 2017: 119, 125-126).

V.İ. Gulyayev'e göre Avrupa İskitlerine ait kurganlarda bulunun ayı imgelerinin İskitlerle ilgisi yoktur. Ancak Kama Nehri bölgesindeki Anan'in Kültürü[55] ve Urallar ile Sibirya'nın orman kuşağında bulunan bazı kültürlerle ilişkili olduğu düşünülebilir. V.A. İlyinskaya da İskit sanatındaki ayı motifinin Sibirya'dan değil Anan'in veya Güney Uralların bozkır bölgesindeki Sarmat Kültürü'nden geldiğini savunur. Sarmat kabilelerinde görülen kurt ve ayı motiflerinin de muhtemelen kabile totemleri olduğunu söyler. (İlyinskaya, 1976: 12-14; Gulyayev, 2017: 119-120).

[54] Pazırık Kültürü Rus, Moğol, Kazak ve Çin Altaylarına yayılmış bir kültürdür (Güneri, 2018: 744). Bu kültürün kökeni konusunda uluslararası çalışmalarda hâlâ tartışmalar sürmektedir. Bu tartışmaların sebebi ve köken sorunu hakkındadır daha detaylı bilgi için bkz. Güneri 2018: 742-800.

[55] Anan'in Kültürü Geç Tunç ve Erken Demir Çağını kapsayan, Kama Nehrinin orta ve aşağı akımlarında öbeklenen gömü yapılarıyla bilinen bir kültürdür. MÖ. 8.-3. yy arasında var olmuştur (Korepanov, 1981: 131)

S.V. Kiselyov ise Tagar sanatında yaban domuzu ve dağ keçisi motifleri gibi ayı motifinin de baskın olduğunu dile getirir. M.İ. Rostovtsev ve G.İ. Borovka da İskit "hayvan stili"nin Sibirya kökenli olduğunu söylemektedirler. İskit Sibirya etkileşim alanı olarak da G.İ. Borovka Sibirya'nın tayga bölgesini işaret ederken M.İ. Rostovtsev Orta Asya'yı gösterir. Ayının sadece Sibirya taygasında değil Orta Asya'nın ormanlık olan dağlık bölgelerinde de yaşadığını belirterek ayı motifinin ve Erken İskit sanatının ortaya çıkış yeri olarak Sayan-Altay Bölgesini işaret eder (İlyinskaya, 1976: 10-12; Gulyayev, 2017: 120-121).

İskit ve Sayan-Altay bağlantısı konusunda, ayı motifi bağlamında, yaşanan tartışma Güney Urallarda ve Kama Nehri Bölgesinde bulunan Anan'in Kültürü ayı motiflerinden kaynaklanmaktadır. Ayı imgesi Urallar'da ve Batı Sibirya'da en baskın kült olarak bilinir ve Erken Orta Çağ'da Perm Krayı ve Batı Sibirya'da "kurban pozunda" ayı imgesi, bulunduğu coğrafyayla tanınan bir motiftir (Ovsyannikov, 2013: 77)[56].

Ayının kafası ve iki ön pençesiyle tasvirinden oluşan ve "kurban pozu" olarak adlandırılan bu tasvir şekli (Levha 6.3-11a) "ayı bayramı" ile ilişkili görülmüş ve bazı araştırmacılar tarafından yerel Fin-Ugor kültürüne atfedilmiş ve İskit sanatı olarak kabul edilmemiştir. Bu görüşe göre ayının bu pozda tasvirine Urallar'ın doğusunda rastlanmaz (Gulyayev, 2017: 123) fakat Uralların her iki tarafında olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır Yu.P. Çemyakin gibi (Çemyakin'den aktaran Ovsyannikov, 2013: 77).

Anan'in Kültüründe ayı imgeleri tunç, taş ve çoğunlukla da kemik malzemelere işlenmiştir ve hepsi profildendir (Levha, 6.3-10b). V.V. Ovsyannikov Anan'in Kültüründe görülen bu "kurban pozundaki" ayı imgesinin, Hantı ve Mansi halklarında görülen "ayı bayramı" ile ilişkilendirerek, MÖ 3.-2. yüzyıllarda Ural bölgesinde ortaya çıktığını düşünmektedir. Göçebe kabilelerle ilgili olduğu düşünülen ayı motifi Ural-Volga Anan'in Kültüründe genellikle geyikle ile beraber tasvir edilir. Ayının geyikle birlikte kompozisyonunun "kurban pozlu" ayı imgelerinden öncesine ait olduğu düşünülür (Ovsyannikov, 2013: 77-80). Erken Anan'in evresinde MÖ. 8.-6. yüzyılda Kama Nehri Bölgesinde ayı motifi görülmez

[56]Ayrıca F.G. Vural'ın Hantı, Mansi ve Nenetler'deki ayı törenlerini konu alan çalışmasında "kurban pozunda" ayı motifinin "ayı bayramı" sırasında ayının sergileniş şekliyle olan ilgisi çok açıktır (Vural 2019)

fakat MÖ. 5.-3. yüzyıllara gelindiğinde en çok görülen motif olmuştur (Korepanov, 1981: 131).

Başkurdistan'dan ele geçen İskit Dönemi ayı motifli metal eserler "kurban pozunda" tasvir edildikleri için Anan'in Kültürü ile ilişkili kabul edilmiştir (Gulyayev, 2017: 123). Perm Krayı'ndan ele geçen İskit kancalı kemer tokaları ise Anan'in sonrası Kara-Abız ve Pyanobor Kültürlerinde de bulunmaya devam eder (Ovsyannikov, 2013: 78). Kama Nehri bölgesindeki tunç ayı motifleri hem Sarmat ve Orta Don hem de Sibirya-Altay etkilerine sahiptir (Korepanov, 1981: 133).

İskit Kültürünün MÖ.10. yüzyılda Sayan-Altay Bölgesinde ortaya çıktığını (Tagar/İskit Kültürü olarak) ve MS.1 yüzyıla kadar tüm Avrasya topraklarına yayıldığını arkeolojik bağlantılar ve radyokarbon analizleri sonucunda söyleyebiliyoruz (Güneri 2018: 714-715). Yukarıda bahsedilen çoğu araştırmacı da İskit Kültürünün Altay bağlantılarını yadsıyamamışlardır. Burada bizim için önemli olan bir konu MÖ. 10. yüzyıl Tagar Kültürü ile ayı kültünün sahibi yerli Okunyev Kültürü ve onunla çağdaş diğer kültürler arasındaki bağdır. O bağ Geç Tunç Çağında Karasuk Kültürü ve Seima-Turbino Fenomeninde bulunmaktadır.

MÖ. 1.55/1.400-1000/900 arasında var olmuş olan Karasuk Kültürü Sayan-Altay'dan batıda Aral Gölüne, doğuda Baykal ve Moğolistan'a, güneyde Kuzey Çin ve Merkezi Ovalara kadar yayılmıştır. Karasuk Kültürü ile Tagar Kültürünün erken evresi olan Baynovo evresi (MÖ. 10.-8.yy), mezar yapıları ve özellikle de buralardan ele geçen keramik buluntular üzerinden birbirlerine bağlanırlar. Ayrıca bir sonraki bölümde de göreceğimiz üzere Karasuk ile Tagar insanlarının genetik bağları da Rus araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur (Güneri, 2018: 663, 667).

Karasuk ile Okunyev Kültürü arasında da hem antropolojik hem de arkeolojik bağlar vardır (Güneri, 2018: 95). Bu bağları bize en güzel Seima-Turbino Fenomeni mezarları gösterir. Geç Tunç Çağında Volga Nehri havzasından Sayan-Altaylara kadar yayılmış olan Seima-Turbino Fenomeni mezar kompleksleri ve buralardan ele geçen eserlerin Cis-Baykal'ın Eneolitik/ETÇ Glazkovo Kültürü ile yakından ilişkili olduğunu bir önceki başlıkta anlattık.

Birbiriyle Neolitik Dönemlerden itibaren bağlantı içinde olan Sayan-Altay ve Cis-Baykal Bölgesi kültürlerinin Tunç Çağında kuzeybatıya Don Nehri havzasına

kadar yayılım gösterdikleri yukarıda ve önceki başlıkta bahsedilen bağlantılar ışığında açıkça görülmektedir.

6.3.2. Değerlendirme

Ayı kültü buluntularının ele geçtiği alanlar arasında en tartışmalı olanı Batı Sibirya'dır. Bunun esas sebebi ayı motifinin bazı araştırmacılarca Fin-Ugor veya Samoyed kökenli olduğunun düşünülmesidir. Erken Demir Çağında Tomsk Oblastı'ndaki Çaya Nehri kıyısında bulunan Kulaya Dağından adını alan Kulay Kültürü ile bu düşünceyi kanıtlamaya çalışırlar. Batı Sibirya taygasında ortaya çıkıp Altaylara geldiği düşünülen kültürün ayı kültünü de bölgede yaydığı iddia edilmiştir. Ancak Sayan-Altay bölgesinin Neolitik Döneme kadar ayı kültüne ait buluntular vermesiyle burası Batı Sibirya için ayı kültünün ortaya çıktığı bölge haline gelmiştir. Kulay Kültürü içinde bulunan ayı imgelerinin hem Sayan-Altay hem de Urallar ve çevresinde bulunan ayı motiflerini içermesi ("kurban pozunda" ayı motifleri gibi) iki bölge arasındaki etkileşimi de ortaya koymaktadır (Pankratova, 2015: 249-250).

Batı Sibirya'daki ayı imgesinin batı ve kuzeybatı yönünde dağılımı kronolojik olarak daha geç dönemlere giderken Güney Sibirya'dan ele geçen benzer ayı imgeleri END'e tarihlenmektedir. Cis-Baykal'dan ele geçen taş ve kemik eserler bize bu erken dönem etkileşimlerini gösterirken faunal kalıntılar da aynı bağlantıyı etnografik dönemler üzerinden göstermektedir.

Yukarıda anlattığımız Güney Sibirya'nın Türk dilli halkları arasındaki "ayı bayramı" ritüelleri ile Şamanka II ve Fofonovskiy mezar kompleksleri arasındaki ilişki hemen göze çarpmaktadır.

Öncelikle Fofonovskiy mezar kompleksine bakarsak buradaki tek örnek olan ayı kafası mezarı üzerinde yakılan "arındırma ateşi" ve içinden ele geçen okra parçası ve kırılmış hayvan kemikleriyle Neolitik Dönemin tipik cenaze töreni uygulamalarını andırır. Bu bağlamda Sibirya'daki çoğu "ayı bayramı" ritüelleriyle de uyumludur. Ancak ayı kafatasının yakınında bulunan ve çukura bilerek bırakılmış olduğu anlaşılan taş bize Sagayların ayının ağzına taş koyma âdetlerini anımsatmaktadır. Ayrıca Tofa (Karagas), Telengit, Soyot ve Tuba kabilelerinde de Sibirya'nın diğer halklarında çok rastlanmayan ayı kafatasını gömme âdeti vardır. Bu

halklarda gömülen ayı kafası üzerine basılmamasına özen gösterilir. Bu durum Fofonovskiy ayı kafası gömüsünün neden bölgenin en yüksek yerinde tek başına bulunduğunu bize açıklayabilir.

Şamanka II mezar kompleksi ise bahsettiğimiz gibi en fazla ayı kafatasının ele geçtiği alandır. Kafatası kalıntılarının 10 tanesi bulundukları yerde yakılmıştır. Tüm olarak ele geçen ve üzerinde çok fazla kesi izi olan iki kafatasının yüzleri aşağı dönüktür. Bunlardan birinin de beyin bölgesinde bir delik açılmıştır. Beyin çıkarma geleneğinin ne kadar kutsal ve Sibirya'nın diğer bölgelerinde de karşılaşılan bir uygulama olduğunu anlatmıştık, fakat ayı kafatasının yakılmasını Şorlarda ve Kargalar'da da görürüz. Ayı kafatasını kül öbekleri üzerine diken Kobıylar'da gördüğümüz ayının yüzünün onu getirenleri görmeyecek şekilde konması da yüzü yere bakan kafataslarını bize açıklayabilir. Şamanka II'deki ayı kafataslarının bazılarının burada mezarlık alanın en yüksek yerinde, mezarların üzerinde açıkta bırakıldıkları anlaşılmıştır. Bu kafataslarından, herhangi bir ateş izi bulunmayan 26 mezarın üzerinde olanları muhtemelen etnografik dönemde uygulandığı gibi buralardaki kısa direklere takılmışlardı. Ayı kafataslarının bu şekilde açıkta bırakılması yine tüm Sibirya için yaygın bir uygulamadır fakat Güney Sibirya Türk kabilelerinde bu işlemden önce ayının dişlerinin kırılıp söküldüğü bilinmektedir. Şamanka II'de gömmelerin üzerinden ve aralarındaki boşluklardan çokça ve dağınık halde ele geçen işlenmemiş ayı dişleri bu uygulamanın END'deki varlığını açıkça gösterir. Bunun yanında erkek mezarlarında bulunan ayı *ost penis*lerinin günümüzde Orochonlarda da bir av tılsımı olarak kullanıldığını görüyoruz ancak L.P. Potapov Şorlar'da da ayı avıyla ilgili bir fallus ritüelinin olduğundan bahsetmektedir (Potapov, 1964: 442).

Sayan-Altay Türk dilli halklarında ve daha doğudaki Yakutlarda ayı kültü ile ilişkili ayı pençesi ve derisine ait inançların arkeolojik izlerini de Lokomotiv ve Sarminsky Burnu mezar komplekslerindeki Erken ve Geç Neolitik Dönem buluntularında görürüz. Özellikle ayı pençesinin koruyuculuğuna olan inancın yansımalarına İskit kurgan buluntularında da rastlarız. Bu bize Türklerde "*aba-tös*" adıyla anılan ayı pençesinden tılsımları ve Yakutların kapılarına astıkları ayı postlarını ve ona yapılan yemiş sunularını hatırlatır.

Cis-Baykal Tunç Çağı mezarlarında daha çok ayı dişinden pandantifler ele geçmiştir bunun dışında iki çene kemiği ve bir parmak kemiği bulunmuştur. Ayılara ait faunal kalıntılar bakımından Tunç Çağında bir azalma görülür. Hem Şamanka II hem de Fofanovskiy mezar kompleksleri Tunç Çağında da kullanım görmüş olsalar da buralarda artık ayılara ait mezarlara neredeyse hiç rastlanmaz. Ancak mevcut buluntular kültün hâlâ devam ettiğini açıkça gösterir (Şamanka II'de tek Tunç Çağı mezarıyla ilişkili ayı mezarı gibi). GND – ETÇ'da ayı mezarlarının neredeyse hiç olmamasını dördüncü bölümde OND'e ait gömmelerin azlığı konusunda ileri sürdüğümüz fikir üzerinden yine açıklayabiliriz. İnsanlara uygulanan gömme geleneklerinin aynı şekilde ayılara da uygulanıyor olması onlara da gökyüzü defni yapılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Yedinci bölümde değinilen Okunyev Kültürü ve onun Sayan-Altay'daki arkeolojik ve genetik devamlılığı bize Sayan-Altay ve Cis-Baykal bölgelerinin en geç Neolitik Dönem başlangıcından itibaren tek bir kültürün ve onun taşıyıcısı olan halkın baskın geldiği bir bölge olduğunu göstermektedir. Bu kültürel devamlılık bölgenin zaman içinde farklı kültürlerle etkileşime girmesine rağmen günümüze kadar sürmüştür.

Hokkaido Adası ve Rusya Uzak Doğusunda bulunan ayı kültüne ait arkeolojik eserler ve faunal kalıntılar şu an için en eski buluntulardır. Kültün göç ettiği Kuzey Amerika bölgesi yerli halklarıyla Okunyev insanının ve dolayısıyla günümüz Minusinsk Havzasındaki Türk kabilelerinden Sagayların da genetik bağı ispatlanmış olmakla beraber Aynuların ve Ketlerin de atalarının genetik olarak bu halklarla paralelliklere sahip olduğu söylenmektedir. Japonya'da yapılan çalışma Kuzey Japonya'daki Jomon Kültürü insanlarının torunları olan Aynuların da ataları arasında bazı Altay halkları, Aşağı Amur halkları ve Kuzey Amerika yerlileriyle paralellikler olduğunu genetik olarak ortaya çıkarmıştır (Vasil'evkiy ve Arkhipova, 2017: 68-69). Ayrıca Aynu halkının etnik kökeni bakımından bazı yapılan genetik çalışmalar da Baykal Sibirya'sını işaret etmektedir (Matsumoto 2009: 79-80).

6.3.3. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Ayı kültünün ve "ayı bayramının" ilk defa Sibirya'nın neresinde ortaya çıktığının tespiti çok zor olabilir, fakat Güney ve Doğu Sibirya'da, Rusya Uzak Doğusunda ve belki de Kuzey Amerika'da muhtemelen Paleolitik Dönemden bu yana bilinmektedir.

Ayı kültü Cis-Baykal içinde ve Yenisey Havzasında END'e kadar geri gitse de en erken örneklerinin şu an için Rusya Uzak Doğusu topraklarında olduğu yukarıdaki bilgiler ışığında görülmektedir. Bunun yanında bir sonraki bölümde incelenecek olan Şamanka II mezar kompleksindeki END Kitoy popülasyonunun genetik verilerinde görülen farklılık ile buradaki erkek mezarlarında bulunan *ost penis*ten pandantiflerin benzer kullanımlarına günümüz Orochenlerinde rastlıyor oluşumuz anlamlıdır. Zira aDNA çalışmalarında Şamanka II'de yüksek oranda bulunan mtDNA D haplogrubunun Doğu Asya kökenli olduğu ve özellikle günümüzde Orta Asya'daki yüksek oranlara sahip varlığının da Doğu Asya ve Güney Sibirya antik halklarının etkileşimlerine bağlandığı bilinmektedir. Aynı şekilde Şorlar'da da ayı avıyla ilişkili fallus ritüelinin varlığından bahsedilmesi onlardaki F haplogrubunun yüksek oranlarıyla da ilgili olabilir (Potapov, 1964: 442; Comas ve diğerleri, 2004: 501; Derenko ve diğerleri, 2010: 2).

Bu veri bize ayı kültünün END'de bölgeye Uzak Doğu topraklarından geldiğini göstermek için yeterli değildir. Bu kadar köklü bir kültün birden fazla bölgede ortaya çıkması elbette ki imkânsızdır. Göçebe hayatın bir sonucu olan kültürlerin merkez bölgelerinin son derece geniş bir alanı kapsaması ele alınan kültürün eskiliği ile daha da geniş bir alandan bahsetmemize neden olmaktadır. Ayı kültü için eldeki arkeolojik veriler ışığında söyleyebileceğimiz Yenisey Nehri havzasından doğuya doğru olan geniş Sibirya topraklarında ortaya çıkmış olabileceğidir.

Ayı kültü içinde görülen asalar ise yukarıda 39. dip notta da bahsettiğimiz üzere bizi Şaman asalarına götürmektedir. Gerek at başlı asalarla morfolojik benzerliği gerekse Sibirya Türklerinde bu asaların "dirilme ayin"lerinde kullanılış biçimi END örnekleriyle belirgin bağlar göstermektedir.

Ayı kültü çalışmasından Güney Sibirya adına çıkarılan iki sonuç vardır bunlardan ilki ayı kültünün Batı Sibirya'nın tayga kabilelerine ait izole bir kültür olmadığı, onun yerine tüm Sibirya'da farklı dönemlerde var olmuş ve en eski kalıntılarına da Primorye ve Amur bölgesi ile Sayan-Altay ve Cis-Baykal bölgelerinde rastlanan son derece köklü ve yaygın bir kült olduğudur. Bu yargı 1900'lerin başlarından itibaren biliniyor olsa da arkeolojik veriler bağlamında net bir şekilde ortaya konmamıştır. Arkeolojik eserler üzerinden benzeri çalışmalar yapılmış fakat konu hep kısıtlı bir coğrafyada ele alınmıştır. Bu nedenle bölgeler arası etkileşimlerin anlaşılmasında sorunlara yol açmıştır.

İkinci sonuç, bugüne kadar arkeolojik eserler üzerinden yapılan ayı kültü incelemelerinde etnografik verilere yapılan atıflarda hep Tunguz (Evenki), Nivh ve Aynu halklarından bahsedilmiştir. Bunların dışında Sibirya'da yaşayan diğer pek çok halkta da bu kültün varlığı bilinse ve kısmen bahsedilse de Türk halklarındaki ayı kültü çoğu zaman arkeolojik eserlerle ilişkilendirilmemiştir. Halbuki görüldüğü gibi Güney Sibirya coğrafyasından hiç çıkmadan Neolitik Dönem'den günümüze kadar gelen çok fazla benzerlik vardır. Bu benzerlikleri yakaladığımız ritüel uygulamaların yalnızca Güney Sibirya'daki Türk halkları arasında yaygın olması bize bu bölgede erken dönemlerin etnik yapısı konusunda tahminde bulunma imkanı verir. Bu çalışmada bahsedilen arkeolojik alan ve eserler var olanın çok küçük bir kısmıdır, çalışmada kalabalık yapmaması ve tekrara girmemek adına elenerek seçilmişlerdir.

YEDİNCİ BÖLÜM
YENİSEY-LENA BÖLGESİ ANTİK VE MODERN HALKLARININ GENETİK VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

7.1. GİRİŞ

A.W. Weber 1995'te Cis-Baykal'ın Neolitik ve Tunç Çağlarının genel bir değerlendirmesini yaptığı makalesinde Kitoy Kültürünün Cis-Baykal'da geniş bir yayılıma sahip olan ve GMD ile aynı arkeolojik alanlarda da varlık göstermiş bir kültür olduğunu vurgular. Bölgenin END Kitoy popülasyonu ile GND Serovo ve Eneolitik/ETÇ Glazkovo popülasyonlarının osteolojik kıyaslamalarına değinirken M.M. Gerasimov, G.F. Debets ve N.N. Mamonova'nın Kitoy insanlarının kraniyometrik olarak Mongoloid özellikler gösterdiği fakat Serovo ve Glazkovo insanlarının Kafkasoid özelliklere sahip olduklarına dair kanaatlerini belirtir. Bunun yanında Kitoy insanlarının dental özelliklerine bakıldığında Sibirya'nın en eski Mongoloid insanları ile olan benzerliklerini ve yerli Amerikalılarla ortak bir ataya sahip olma ihtimallerini de dile getirir. A.W. Weber'in belirttiği bu düşünceler uzun yıllar Cis-Baykal'da OND'e kadar var olmuş Mongoloid özellikli bir popülasyonun OND'de bir nedenle azaldığı veya ortadan kalktığı, sonrasında ise dışarıdan gelen Kafkasoid özelliklere sahip bir başka halkın GND'den itibaren bölgede varlık gösterdiği fikrini ortaya koymuştur (Weber 1995: 154-155; Gerasimov, 1949: 79-80; Alekseyev ve Mamonova, 1979: 60-63; Levin, 1964: 99).

Çalışmanın bu bölümünde son yapılan genetik araştırmalar dikkate alınarak hem Cis-Baykal'ın kendi içindeki Neolitik ve Tunç Çağı popülasyonlarının hem de komşu bölgelerin çağdaş ve farklı dönemlerdeki popülasyonlarına ait antik ve modern dönem soy ilişkileri hakkında bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Bu değerlendirmeler hem mitokondriyel DNA (mtDNA) analizleri hem de metrik ve metrik olmayan kraniyel analizler üzerinden ele alınmıştır.

7.2. CİS-BAYKAL'DA ANTİK DNA ANALİZLERİ

Antik DNA (aDNA) ilk defa 1980'lerin başlarında Çinli bilim insanları Wang ve Lu tarafından Han hanedanına ait bir mumyanın karaciğerinden elde edilmiştir. 1987'den sonra geliştirilen tekniklerle daha sağlıklı aDNA'lar 1988 yılında 7.000 yıllık bir beyin örneği ile 5.000 yıllık bir insan kemiği örneğinden elde edilmişlerdir (Güral, 2007: 21-22). Antik bir mtDNA ise 1983'te Higuchi ve arkadaşları tarafından ilk defa zebra benzeri bir tür olan *Quagga*'ya ait 150 yıllık kurutulmuş bir kastan elde edilmiştir (Nesheva, 2014: 2).

ADNA analizleri günümüzde arkeoloji alanında artan bir sıklıkla kullanılmaktadır. Cis-Baykal'da ilk aDNA araştırmaları Rus ve Kanadalı araştırmacılarca 1990'larda yapılmıştır (Naumova ve Rychkov, 1998: 3). Rus araştırmacılar O.Yu. Naumova ve S.Yu. Rıçkov bölgenin Neolitik Dönemine ait mtDNA haplogruplarını araştırmışlardır. Ust'-İda I mezar kompleksindeki GND'e ait 19 iskelet üzerinde yapılan araştırmalarda bu popülasyon ile Sibirya, Moğolistan ve Ural Bölgelerindeki modern popülasyonlar karşılaştırılmıştır. 1990'ların sonlarında yapılan çalışmalar neticesinde Cis-Baykal GND popülasyonu ile modern Sibirya popülasyonlarının ata-torun ilişkisi içinde oldukları sonucuna varılmıştır (çalışmalarında Buryat, Yakut, Tunguz, Çukçi, Eskimo ve Mansi halkları karşılaştırılmış, Yakut, Buryat ve Tunguzlar ile bu bağlantı kurulabilmiştir) (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 560; Moussa ve diğerleri, 2021: 2; Naumova ve Rychkov, 1998: 3, 5).

S.Yu. Rıçkov 2004 yılında yayınladığı Lokomoitv ve Ust'-İda I mezar komplekslerine ait mtDNA analizlerine dayanan tez özetinde (*автореферат*) şu sonuçları ortaya koymuştur:

"1- Mitokontdriyal gen havuzunun yapısı… Baykal bölgesinin Neolitik popülasyonu Kuzey Aysa'nın mitokondriyal gen havuzu yapısından temelde farklı değildir.

2- Baykal bölgesindeki Neolitik popülasyonlarının çeşitli kültür gruplarındaki mtDNA çeşitliliği Doğu Sibirya'nın modern etnik grupları için ortalama değerin altındadır ve bölgenin Kuzey Kutbu halkları arasında görülen çeşitlilikle benzerdir.

3- Sibirya modern halklarındaki popülasyon içi mtDNA çeşitliliğinin Orta ve Güneydoğu Asya'ya kıyasla azlığı, evrimsel yaşı Üst Paleolitik Döneme giden (26-12 byö) Neolitik Dönem atalarından miras kalmıştır.

4- Doğu Sibirya'nın kıtasal Mongoloid popülasyonunun modern etnogenetik yapısının şekillenmesinin başlangıcı Yeni Taş Çağı döneminde yatmaktadır.

5- Baykal bölgesi Neolitik Dönem popülasyonu modern Sibiryalılarda doğrudan genetik torunlara sahiptir ve Asya Mongoloidlerinin kontinental grubuna dahil olan Doğu Sibirya'nın modern yerli halkları için "büyük-popülasyon" koşuluyla uyumludur" (Rıçkov, 2004: 21).

Sonraki yıllarda Cis-Baykal'da A.W. Weber'in başkanlığında yürütülen çalışmalar kapsamında Ust'-İda I GND ve Lokomotiv END örneklerine Ust'-İda I ETÇ, Kurma XI END ve ETÇ ve Şamanka II END örneklerine ait aDNA araştırmaları ve R.O. Trapezov, A.S. Pilipenko ve V.I. Molodin'in Borki I, Hujir-Ol'hon, Eduganka, Menzurok, Obhoy ve Ust'-Anga alanlarındaki çalışmaları da eklenmiştir. Geçen süre zarfında artan verilerle 2020-2021 yıllarında Cis-Baykal ve komşu bölgesi olan Minusinsk Havzası aDNA çalışmalarına ait yayınlar da O.Yu. Naumova ve S.Yu. Rıçkov'un ortaya koyduğu sonuçları desteklemiştir (Kozintsev, 2020: 137-138; Moussa ve diğerleri, 2021: 2, 8-9; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

Cis-Baykal Bölgesinde bugüne kadar mezar komplekslerinde toplam 126 iskelet üzerinde mtDNA analizi çalışmaları yapılmıştır (61 END, 37 GND ve 28 ETÇ). Aynı mezar komplekslerinde Y-DNA[57] analizleri de yapılmıştır ancak örnek elde edilen iskeletlerin azlığı nedeniyle henüz ata-soylu ilişkiler bakımından sağlıklı bir değerlendirme yapılamamaktadır. Dört komplekste üç dönem için toplam 36 Y-DNA elde edilebilmiştir. Tespit edilen haplogruplar ise K-M9 (veya K haplogrubu), Q-M242 (veya Q haplogrubu) ve onun alt-haplogrubu Q1a3-M346, R1a1 ve C3'tür. Bu haplogrupların mezar komplesklerindeki dönemsel dağılımına baktığımızda K-M9 END'de Lokomotiv'de 4/7, Şamanka II'de 9/9, GND'de ise Ust'-İda I'de 1/14 oranında bulunmuştur. Q-M242 ve Q1a3-M346 GND'de Ust'İda I'de 11/14, ETÇ'da Kurma XI'de ise 5/6 oranlarında tespit edilmiştir. R1a1 haplogrubu ise END'de

[57] "Y-DNA" kısıca erkeğe özgü cinsiyet kromozomu olan Y kromozomunda bulunan DNA'dır (Kaynak: ISOGG Y-chromosome DNA - Erişim Tarihi: 20.10.2020).

Lokomotiv'de 2/7 oranında C3 de END'de Lokomotiv'de 1/7 oranında bulunmuştur (Tablo 1) (Moussa ve diğerleri, 2018: 940).

Bulunan bu Y-DNA haplogruplarından K-M9 (K haplogrubu) muhtemelen Güneydoğu Asya kökenlidir ve GÖ 40.000-53.900 aralığında ortaya çıktığı düşünülür (Karafet ve diğerleri, 2008: 836; Karafet ve diğerleri, 2015: 370). Bu haplogrup Sibirya halklarında ve Tuvalarda %47 gibi yüksek bir oranda bulunurken Moğollarda %25'tir. Orta Asya'da ise Uygurlarda %19 oranında görülür (Chen ve diğerleri, 2011: 494, 496).

Dönem	Mezar Kompleksleri	K-M9	Q-M242	Q1a3-M346	C3-M217	R1a1-M17	Diğer
END	Lokomotiv (n=7)	%57.1(4)			%14.3(1)	%28.6(2)	
END	Şamanka II (n=9)	%100(9)					
GND	Ust'-İda (n=12)	%8.3(1)	%8.3(1)	%66.7(8)			%16.7(2)
ETÇ	Ust'-İda (n=2)			%100(2)			
ETÇ	Kurma XI (n=6)		%33.3(1)	%50 (3)			%16.6(1)

Tablo 1 Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağları Y-DNA haplogrupları (Kaynak: Moussa ve diğerleri, 2018: 940)

Q-M242 (Q haplogrubu) Sibirya, Kuzey, Orta ve Güney Asya ile Batı Avrasya'da yayılmıştır. Amerikan yerlilerinde de bulunan bu haplogrubun oraya Baykal Gölü veya Altay bölgesinden gittiği tahmin edilir. Onun alt-grubu olan Q1a3-M346 Altaylılar, Todjinler, Tuvalar, Hakaslar ve Soyotlarda da bulunur (Malyarchuk ve diğerleri, 2011: 583-584). C3 haplogrubu Orta, Güney ve Doğu Asya ile Sibirya ve Amerikan yerlilerinde görülür. Bu haplogrubun ortaya çıktığı bölgenin Moğolistan ve/veya Baykal bölgesi olduğu tahmin edilmektedir (Zhong ve diğerleri, 2010: 429). R1a1 haplogrubu ise bölgedeki varlığı Hint-Avrupalıların doğuya doğru olan göçlerine bağlanan bir soydur ve Batı Avrasya, Güney ve Orta Asya ile Sibirya'da özellikle de Güney Sibirya'da bulunur. Kuzey ve Güney Altay halklarında, Tuvalarda ve Yakutlarda bu soya rastlanmaktadır (Moussa ve diğerleri, 2018: 940). Güney Sibirya'daki yüksek oranları dikkat çekicidir. Türkçe konuşan Altay Kiji, Teleüt ve Şorlar'da %50'ye varan oranlarda görülürken Soyotlarda %25 oranında görülür (Derenko ve diğerleri, 2012: 3).

Haplogrupların dağılımına baktığımızda END'de K-M9 baskınken, GND ve ETÇ'da Q-M242'nin baskın olduğunu görmekteyiz. Batı Avrasya'dan geldiği ve

Hint-Avrupalı veya Kafkasoid ırk ile ilişkilendirilen R1a1 (Kozintsev, 2012: 122) ise sadece Lokomotiv mezar kompleksinde düşük bir oranda bulunmuştur. MtDNA haplogruplarıyla kıyaslandığında yine Batı Avrasya'dan geldiği düşünülen U5a haplogrubunun da END ve GND'de yine düşük oranlarda gözleniyor olması dikkat çekicidir.

C ve Q haplogruplarının Amerika Kıtasına geçen soylar oldukları bilinmektedir[58] (Chiaroni ve diğerleri, 2009: 20175). K-M9'dan türeyen P haplogrubu (veya P-P295) Karafet ve arkadaşlarının çalışmasına göre Güneydoğu Asya kökenli olup onun alt soyu olan Q ve R de anakara Asya'ya doğru yayılmış olmalıdırlar. Bu görüşün P'nin atasının da muhtemel kökeninin Güneydoğu Asya olmasıyla da uyumlu olduğunu belirtirler. Araştırmada M. Lacan ve arkadaşlarına ait çalışmalarda Avrupa'da geniş yayılım göstermiş olan R1b alt-haplogrubundan gelen soyların Neolitik Dönem sonrasına kadar yüksek oranlarda görülmediği de belirtilir (Karafet ve diğerleri, 2015: 372; Lacan ve diğerleri, 2011: 9790). P1 haplogrubunun (veya P-M45 veya K2b2) 40 byö ve R1 haplogrubunun da (veya R-M173) 30 byö Orta Asya'da ortaya çıkmış olabilecekleri, R1a alt-haplogrubunun ise yaklaşık 15 byö ortaya çıkmış olabileceği ileri sürülmüştür (Wells ve diğerleri, 2001: 10247). Aynı şekilde Q-M242'nin de 25-15 byö Orta Asya veya Güney Sibirya'da ortaya çıkmış olabileceği düşünülmüştür (Huang ve diğerleri, 2018: 107) P1'den türeyen Q ve R (veya R-M207) haplogrupları için bu gün önerilebilen en tutarlı ortaya çıkış bölgesinin Güney Sibirya veya Orta Asya'nın kuzey kesimi olduğu söylenebilmektedir (Berkant, 2020: 708-709). Dolayısıyla R1a1 ve Q-M242 için bölgeye dışarıdan gelen bir genetik katkı oldukları yorumunu yapmak adına elde tatmin edici bir veri yoktur.

Çalışmamızda daha fazla veri içermesi ve dolayısıyla daha net bağlantılar sunması açısından sadece mtDNA analizi sonuçları ele alınmıştır. İncelenen mtDNA haplogruplarının Sibirya, Orta Asya, Uzak Doğu vd. bölgelerde günümüz halklarındaki oranlarına da değinilmiştir. Ancak tüm popülasyonlardan ziyade Sibirya halklarına ağırlık verilmiş, bu halklara ait veriler de mevcut çalışmaların kapsamı içinde ele alınmıştır.

[58] C haplogrubu Kanada'da daha yoğundur. Atabashkan gibi dilleri Na-Dene diline dahil edilen kabilelerde görülmektedir. Ayrıca Orta Amerika yerlilerinde bulunmaktadır (New Haplogroup C Native American Subgroups – Erişim Tarihi: 2.3.2020; Mezzavilla ve diğerleri, 2015: 116-117).

7.3. MİTOKONDRİYEL DNA VE ASYA'DA BULUNAN HAPLOGRUPLAR

İnsanlardaki DNA'ların çoğunluğu hücre çekirdeklerindeki kromozomlarda bulunurken daha az oranda da hücrenin bir organı olan mitokondride de bulunur (Kaynak: ISOGG mtDNA - Erişim Tarihi: 20.10.2020). Hem erkek hem de dişide bulunan ancak sadece anneden alt soya geçen mitokondriden[59] elde edilen DNA analizi bize ana-soylu genetik ilişkileri takip etme imkânı sağlar. Afrika'da ortaya çıkan ve Afrikalı olmayan tüm insanların ortak anası kabul edilen L3 makro-kümesinden 55-75 byö M ve N makro-haplogruplarının neredeyse eş zamanlı olarak ortaya çıktıkları ve günümüz Avrasya coğrafyasına kendileri ve onlardan ayrılan haplogruplarla birlikte yayıldıkları düşünülür (Derenko ve diğerleri, 2003: 391; Thangaraj, ve diğerleri, 2006: 151). Ancak fosil ve arkeolojik veriler ile aDNA analizleri bu geniş kabul gören görüşle çelişmektedir. İsrail topraklarındaki Skhul ve Qafzeh mağaralarında bulunan iskelet kalıntıları modern insanın Levant bölgesindeki varlığını 125-80 byö'sine götürmektedir. Çin'de bulunan modern insan dişleri ise 120-80 byö'sine tarihlenmişlerdir. Bunların dışında Avrupa'da Neandertaller ile modern insanların melezleşmelerinin 65-35 byö'sine gittiği görülürken Güney Sibirya'da Altay bölgesindeki Doğu Neandertallerinin modern insanla melezleşmesinin 100 byö'sinden geriye gittiği görülür (Cabera ve diğerleri, 2018: 5/16; Marrero ve diğerleri, 2016: 1/13-2/13). Bu durum M ve N makro-haplogruplarının L3 makro-kümesinden Afrika'dışına 75 byö'siden çok daha erken yayılmış olmaları gerektiğini ortaya koyarken Afrika'dan Asya'ya doğru güneyden değil kuzeyden bir rotayla yayıldığını da gösterir çünkü son yıllarda yapılan araştırmalarda M ve N makro-haplogruplarının yaşlarının doğudan batıya doğru gençleştiği görülmüştür (Levha 7.3-1) (Cabera ve diğerleri, 2018: 5/16; Marrero ve diğerleri, 2016: 1/13-2/13).

[59] Mitokondri önceleri bağımsız yaşayan bir bakterinin canlı bir hücrenin içine girip orada hücre için gerekli olan enerjiyi ona sağlamasıyla kendine yer edinmiş körelmiş bir bakteridir, bunun kanıtı da kendine ait bir DNA'sının olmasıdır. Bu yapı sonraki kuşaklara geçerek devam etmiştir. Hem sperm hem de yumurta hücresinde var olan mitokondri spermden yumurtaya alınmadığı için sadece anne tarafından alt soya geçmektedir (Kaynak: ISOGG mtDNA - Erişim Tarihi: 20.10.2020). Normalde hücre çekirdeğinde bulunan DNA (nükleer DNA-nDNA) 3 milyar baz uzunluğundayken mtDNA'da 16.500 baz bulunur. Bu ve benzeri bazı özellikleri dolayısıyla aDNA çalışmalarında mtDNA analizi tercih edilmektedir (Güral, 2007: 7-8) .

M makro-haplogrubu esas olarak Asya'da bulunur fakat Hindistan'a kadar yayılmıştır. Çeşitli dalları Mongoloid ve Hintlilerin soylarını oluşturur. C, D, G, E, Z ve M* olarak isimlendirilen M7-M11 ve M13a ve yakın zamana kadar bulunup M haplogrubuna dahil edilen diğer Doğu Asya'ya özgü haplogrupları kapsar (Derenko ve diğerleri, 2003: 391-392; Derenko, 2010: 4; Thangaraj ve diğerleri, 2006: 1/6). N makro-haplogrubu ise Doğu Asya'ya özgü A, B, F, R9a, Y ve N9a haplogrupları ile Batı Avrasya'ya özgü HV (H ve V'nin ortak anası), JT (J ve T'nin ortak anası), UK (U ve K'nın ortak anası), I, W ve X haplogruplarını kapsamaktadır. M ve N'den türeyen bu haplogruplardan A, B, C, D ve X Kuzey Amerika yerli halklarında da bulunmaktadır (Derenko ve diğerleri, 2003: 392; Nesheva, 2014: 2).

Çalışmamızda Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağı popülasyonlarında tespit edilen A, C, D, F, G2a, Z ve U5a haplogrupları temel alınarak bu popülasyonların hem modern yerli Sibiryalılar hem Paleosibiryalılar hem de Cis-Baykal'a komşu bölgelerdeki antik ve modern halklarla olan ilişkisi incelenmiştir.

7.4. CİS-BAYKAL BÖLGESİ NEOLİTİK VE ERKEN TUNÇ ÇAĞLARINA AİT MTDNA ARAŞTIRMALARI

END Kitoy mezarlarında A, C, D, F, G2a ve U5a haplogruplarının Lokomotiv ve Şamanka II mezar komplekslerinde farklı oranlarda bulunduğu görülürken Kurma XI ve Borki I'deki 3 iskelette sadece F ve D haplogrupları tespit edilmiştir (Tbl. 3). GND'de Ust'-İda I, Hujir-Ol'hon, Manzurka ve Ust'-Anga mezar komplekslerindeki Serovo mezarlarında tespit edilen mtDNA haplogruplarına END'de görülenlerin dışında Z haplogrubu da eklenir (Tbl. 4). Kurma XI, Ust'-İda I, Obhoy, Manzurka ve Eduganka'daki Glazkovo mezarlarında ise U5a dışında yukarıda sayılan tüm haplogruplar bulunmuştur (Tbl. 5).

Haplogruplar	Kitoy (n=61)	İsakovo-Serovo (n=37)	Glazkovo (n=28)
A	%14.7(9)	%18.9(7)	%14.2(4)
C	%9.8(6)	%16.2(6)	%28.5(8)
D	%32.7(20)	%21.6(8)	%32.1(9)
F	%32.7(20)	%13.5(5)	%10.7(3)
G2a	%4.9(3)	%16.2(6)	%7.1(2)
U5a	%4.9(3)	%2.7(1)	
Z		%10.8(4)	%7.1(2)

Tablo 2 Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağları mtDNA haplogrupları (Kaynaklar: Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trepazov ve diğerleri, 2015: 28).

END	A	C	D	F	G2a	U5a	Diğer
Lokomotiv (n=31)	%12.9(4)	%3.2(1)	%22.6(7)	%48.4(15)	%3.2(1)	%6.4(2)	%3.2(1)
Şamanka II (n=27)	%18.5(5)	%18.5(5)	%40.7(11)	%11.1(3)	%7.4(2)	%3.7(1)	
Borki-1 (n=1)			%100(1)				

Tablo 3 END mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı (Kaynaklar: Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trepazov ve diğerleri, 2015: 28)

GND	A	C	D	F	G2a	U5a	Z	Diğer
Ust'-İda (n=29)	%24(7)	%13.8(4)	%6.9(2)	%10.3(3)	%13.8(4)	%3.4(1)		%27.6(8)
Hujir-Ol'hon (n=6)		%16.5(1)	%50(3)				%33.3(2)	
Manzurok(n=1)					%100(1)			
Ust'-Anga (n=1)				%100(1)				

Tablo 4 GND mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı (Kaynaklar: Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trepazov ve diğerleri, 2015: 28)

ETÇ	A	C	D	F	G2a	Z
Kurma XI (n=12)	%8.3(1)		%50(6)	%25(3)		%16.7(2)
Ust'-İda (n=10)	%30(3)	%70(7)				
Obhoy (n=4)		%25(1)	%25(1)		%50(2)	
Makarovo (n=1)			%100(1)			
Eduganka (n=1)			%100(1)			

Tablo 5 ETÇ mtDNA haplogruplarının mezar komplekslerindeki dağılımı (Kaynaklar: Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trepazov ve diğerleri, 2015: 28)

7.4.1. A Haplogrubu

A haplogrubu Kurma XI hariç tüm mezar komplekslerinde görülür. END Lokomotiv ve Şamanka II mezar komplekslerinde oranları sırasıyla %12,9 ve %18.5'tir (Tablo 3). GND'de Ust'-İda'daki oranı %24'tür aynı alanda ETÇ örneklerindeki oranı %30'a çıkar (Tablo 4). ETÇ Kurma XI'deki oranı ise %8.3 olarak bulunmuştur (Tablo 5) (Moussa ve diğerleri, 2021: 7).

A nadir görülen bir haplogrup olmakla beraber Sibirya popülasyonlarında yaygın olduğu bilinir. Güneydoğu Asya halklarında ise ya bulunmaz ya da az bir oranda görülür. Orta ve Batı Sibirya'da Mansiler, Ketler, Evenkler, Altay halkları ve Tuvalarda da bulunur (Straikovskaya ve diğerleri, 2005: 72; Volodko ve diğerleri, 2008: 1093; Derbeneva ve diğerleri, 2002b: 1012; Derbeneva ve diğerleri, 2002a: 4; Derenko ve diğerleri, 2007: 1030). Buryatlarda, Moğollarda ve Tuvalarda görece fazladır. Kanada Eskimolarında %100, Asya Eskimolarında %85, Çukçilerde %41.5 oranlarına sahiptir. Daha güneydeki Nanaylarda %3.5 (Tablo 6; Tablo 7) (Gubina ve diğerleri, 2013: 864, 869) oranına düşer. Bering bölgesinde bulunan A2 alt-haplogrubu Yerli Amerikalılarla benzerdir ve bu alt-haplogrubun ana vatanının burası olduğu düşünülür. Orta ve Batı Sibirya'da ise A1 alt-haplogrubu görülür (Straikovskaya ve diğerleri, 2005: 72).

7.4.2. C Haplogrubu

C haplogrubu END'de Şamanka II ve Lokomotiv'de sırasıyla %18.5 ve %3.2 oranlarında bulunmuştur (Tablo 3). GND'de ise Ust'-İda'da %13.8 ve Hujir-Ol'hon'da %16.5 oranında görülür (Tablo 4). ETÇ'da ise Ust'-İda'da %70 ve Obhoy'da %25 oranında bulunur (Tablo 5). (Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

C haplogrubu Yukagirlerde %62.1 (Gubina ve diğerleri, 2013: 864), Tofalarda %62.1 oldukça yüksektir (Derenko ve diğerleri, 2010: 2) Evenklerde %84.3[60] (Fedorova ve diğerleri, 2003: 547, 550), Tuvalarda %47.8 (Derenko, ve diğerleri, 2003: 400), Yakutlarda %44 (Fedorova ve diğerleri, 2003: 547, 550),

[60] %52.6 (Gubina ve diğerleri, 2013: 864)

Koryaklarda %36.1[61] (Fedorova ve diğerleri, 2003: 548, 550) ve Hakaslarda %19.3 oranlarında görülür (Derenko, ve diğerleri, 2007: 1030). Altay, Batı Sayan ve Baykal bölgesi popülasyonlarında %20'nin üzerindedir ve doğuda Çukçilerde %13.8, Nanaylarda %9.4 (Gubina ve diğerleri, 2013: 864), İtelmenler, Udegeler, Negidaller, Ulçiler ve Oroklarda, Güneyde Altay Kazakları ve Şorlarda, Batıda Hantı ve Ketlerde yaklaşık %13 oranlarında bulunur (Tablo 6; Tablo 7). İdil Havzasındaki Türk ve Fin-Ugor popülasyonlarında ve daha güneyde Kafkaslarda ve Batı Asya'da %5'in altına iner. Güneyde Moğolistan'da da %15 oranında bulunur ve çoğu Orta Asya popülasyonunda %7-18 arasındadır. Kore, Çin, Tayland, Japonya, Güneydoğu Asya adaları ve Hindistan'da %1-5 arasında görülür. Ayrıca bu haplogruba Doğu ve Orta Avrupa'da da rastlanmıştır. Batı Avrupa ve Afrika'da ise hemen hemen hiç bulunmaz (Derenko ve diğerleri, 2010: 2).

7.4.3. D Haplogrubu

D haplogrubu END'de Şamanka II ve Lokomotiv'de sırasıyla %40.7 ve %22.6 oranlarında bulunurken Borki I'deki tek birey de D haplogrubu bulunmuştur (Tablo 3). GND'de Ust'-İda kompleksinde %6.9, Hujir-Ol'hon'da ise %50 oranındadır (Tablo 4). ETÇ'da ise Kurma XI'de %50, Obhoy'da %25 oranlarındayken Manzurka ve Eduganka'da bulunan iki bireyde de D haplogrubu tespit edilmiştir (Tablo 5) (Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

D haplogrubu Soyotlarda %46.7, Buryatlarda ise % 41 oranlarında bulunur (Derenko, ve diğerleri, 2003: 400; Derenko ve diğerleri, 2007: 1030). Yakutlarda ise %22 ile en yüksek ikinci haplogruptur (Derenko ve diğerleri, 2007: 1030). D haplogrubu aynı zamanda tüm Kuzey Asya ve Sayan-Altay Bölgesi popülasyonlarında da çok yaygın bir haplogruptur (Tablo 6; Tablo 7). Doğu ve Orta Asya ile yerli Amerikalılarda yaygındır. Kuzey Asya'nın mtDNA varyasyonlarının toplamının %20'sine denk gelir. Bu haplogrubun üç alt kümesinden D4b ve D4h Sayan platosunda yaşayan Altay halklarında, Moğollarda ve Çinlilerde yüksek oranlarda bulunur. Bir diğer alt küme D4e de bölge için karakteristiktir ancak daha

[61] %23 (Gubina ve diğerleri, 2013: 869)

genç bir mutasyon olduğu düşünülür (Gubina ve diğerleri, 2013: 869). D4c ise Orta Asya'da komşu bölgelerine göre daha yüksek oranlara sahiptir. D haplogrubundaki yüksek oranlarının Doğu Asya'nın Tunguz-Mançu grupları ile Güney Sibirya antik yerli halkların etkileşimiyle ilgili olduğu düşünülmektedir (Comas ve diğerleri, 2004: 501).

D haplogrubu Kuzey Asya popülasyonlarında %11-34, Orta Asya'da %14-20 ve Doğu Asya'da ise %10-43 aralıklarında bulunur. Batıya ve güneye gidildikçe %2'lere düşerken İdil-Ural bölgesi, Kafkasya ve Güneydoğu Asya'da %5-10 aralığında bulunur. İlginç bir şekilde Kuzeydoğu Avrupa'da İskandinavya ve Karelya halklarında ve Saamilerde[62] de D haplogrubuna rastlanır ancak burada C haplogrubu bulunamamıştır (Derenko ve diğerleri, 2010: 2).

C ve D haplogrupları Kuzey, Orta ve Doğu Asya halklarında ve Kuzey Amerika yerlilerinde en fazla bulunan soylardır. Sibirya'daki yayılımına baktığımızda tüm Doğu Sibirya popülasyonlarında görülür. Bu haplogrupların 30.000-50.000 byö Doğu Asya'da ortaya çıktığı tahmin edilir. Buradan Kuzeye Güney Sibirya'ya ve daha sonra da Kuzey Asya ve Amerika'ya yayılmış oldukları düşünülür. Batı'ya doğru yayılımları ise Mançurya'dan Avrupa'ya kadar olan bozkır coğrafyası boyunca devam etmiştir. Özellikle Kuzey Avrasya'da sonradan gelen halkların genlerine katıldıkları anlaşılır. Güney yönünde yayılımları ise Güney Çin'den Kuzeydoğu Hindistan'a doğru olmuştur (Derenko ve diğerleri, 2010: 2).

7.4.4. F Haplogrubu

F haplogrubu END'de Lokomotiv ve Şamanka II komplekslerinde sırasıyla %48.4 ve %11.1 oranlarında ve Kurma XI'deki iki bireyde bulunmuştur (Tablo 3). GND'de Ust-İda I'deki oranı %10.3'tür ve Ust'-Anga'daki tek bireyde de tespit edilmiştir (Tablo 4). ETÇ'da sadece Kurma XI'den bulunmuştur ve oranı %25'tir (Tablo 5) (Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

F haplogrubunun Erken Üst Paleolitik Dönemde Güneydoğu Asya'da ortaya çıktığı tahmin edilir. Tahminen 57.7-41.1 byö ortaya çıkmıştır (Yao ve diğerleri, 2002: 646). Vietnamlılarda %32, Malaylarda %28, Korelilerde %15, Çin'de %10.8,

[62] Saamiler Norveç, İsveç, Kuzey Finlandiya ve Rusya topraklarında Kola Yarımadasında yaşayan yerli bir halktır.

Moğollarda %8.7, Japonlarda %5.1 F haplogrubu bulunur. Orta Asya'ya Güneydoğu Asya'dan yayıldığı düşünülür. Güney Sibirya'da Hakaslarda %15.3[63], Ketlerde %23.7 (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4) Şorlarda %41.2 (Derenko ve diğerleri, 2007: 1031), Kuzey Altaylılarda %12.8, Güney Altaylılarda %12.4 (Derenko ve diğerleri, 2001: 1181), Tuvalarda %2.2 oranlarında bulunur (Derenko ve diğerleri, 2007: 400). Ayrıca Evenkiler ve Mansilerde de görülür. Uygurlarda %7 ve Kazaklarda %3.2 oranlarında bulunmuştur. Yakutlarda görülen F1b mutasyonu Orta Asya, Moğol, Kore ve Japonlarda da bulunan bir mutasyondur (Tablo 6; Tablo 7) (Fedorova ve diğerleri, 2003: 549; Gubina ve diğerleri, 2013: 870; Straikovskaya ve diğerleri, 2005: 73; Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4; Derenko ve diğerleri, 2001: 1181)

7.4.5. G Haplogrubu

G haplogrubunun alt kümesi olan G2a END'de Lokomotiv'de %3.2, Şamanka II'de %7.4 oranlarında bulunurken (Tablo 3) GND'de Ust'-İda'da %13.8 oranında ve Manzurka'daki tek bireyde bulunmuştur (Tablo 4). ETÇ'da ise sadece Obhoy'da %50 oranında bulunur (Tablo 5) (Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

G haplogrubunun en yüksek oranı %68.1 ile İtelmenlerdedir. Koryaklarda %41.9, Çukçilerde ise %22.7, Nivhlarda %17.6 oranında bulunmuştur (Gubina ve diğerleri, 2013: 869). Ayrıca Korelilerde %15.4, Tibetlilerde %5.6 oranlarındadır (Schurr ve diğerleri, 1999: 14). Araştırmacıların genel kanaati Doğu Asya ve Uzak Doğu'da yoğun bulunan bu haplogrubun burada yaşayan antik bir popülasyondan kaynaklandığıdır (Gubina ve diğerleri, 2013: 870). G2'nin ise 60.500-41.400 byö ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Tablo 6; Tablo 7) (Yao ve diğerleri, 2002: 645-646)

Cis-Baykal komplekslerinde bulunan G2a haplogrubu günümüzde ortalama %8.8 oranıyla Orta Asya halklarında bulunur; Kazaklarda %9.3, Kırgızlarda %7, Özbeklerde, Karakalpaklarda ve Taciklerde %5, Moğollarda ise %1.3 (%8.5 (Derenko ve diğerleri, 2007: 1030)) oranlarındadır (Comas ve diğerleri, 2004: 499).

[63] %37.6 (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4)

Sibirya'da Yakutlarda G2a %2.8 ve Batı Evenklerinde %2.7 (Derenko ve diğerleri, 2007: 1030); Güney Sibirya halklarında Tuvalarda %2.2, Buryatlarda %1.1, Altay Kijilerde %1.1 ve Telengitlerde %2.8 oranındadır (Tablo 6) (Derenko ve diğerleri, 2007: 1030).

7.4.6. Z Haplogrubu

Z haplogrubu GND'de Hujir-Ol'hon'da %33.5 (Tablo 4) ve ETÇ'da Kurma XI'de %16.7 oranında bulunmuştur (Tablo 5). Z haplogrubu C haplogrubu ile kardeştir. Hem Z hem de C haplogrubu Güney Sibirya Tunç Çağı kurganlarından ele geçen insanlarda da %7.6 ve %3.8 oranlarında bulunmuşlardır (Moussa ve diğerleri, 2021: 7; Trapezov ve diğerleri, 2015: 28).

Z haplogrubu modern Orta ve Doğu Sibirya halklarında ve Kuzeydoğu Asya'da İtelmenlerde %6.4 (Schurr ve diğerleri, 1999: 14) ve Koryaklarda %21.7 (Gubina ve diğerleri, 2013: 869) oranlarında görülür. Ayrıca Sayan-Altay Bölgesi gibi Güney Sibirya halklarında da bulunur. Buryatlarda %1.4, Tuvalarda %1.1, Altay Kijilerde %2.2, Teleütlerde %5.7 ve Şorlarda %1.2 oranlarında bulunur (Tablo 6; Tablo 7) (Derenko ve diğerleri, 2007: 1031; Derenko ve diğerleri, 2003: 400). Ketlerde %2.6, Nganasanlarda %4.2 oranlarındadır (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4). Moğollarda %2.1 oranındadır ve Doğu Sibiryada Even, Evenk, Yukagir, Dolgan ve Yakutlarda da Z haplogrubuna rastlanmaktadır (Fedorova ve diğerleri, 2013: 3/18).

Z1a haplogrubunun Kuzey Sibirya'da yak. GÖ 9.400'de var olduğu düşünülmektedir. Z haplogrubu ayrıca İskandinavya Saamilerinde de %1.3 oranında görülür. İlginç bir şekilde Mançu-Tunguz grubuna dâhil olan Nivh ve Nanaylarda bu haplogruba rastlanmamıştır (Moussa ve diğerleri, 2021: 7-8; Gubina ve diğerleri, 2013: 869). Z haplogrubu Cis-Baykal'ın Neolitik Dönemde Batı Avrasya ile olan etkileşiminin bir kanıtı olarak görülmektedir. Özellikle Güney Sibirya Tunç Çağı kurganlarında Kafkasoid ırka ait olduğu düşünülen Y-DNA R1a1 haplogrubunun da bulunmuş olması böyle bir yorum yapılmasına neden olmuştur (Moussa ve diğerleri, 2018: 940) ancak her iki haplogrubun da Asyalı soylar olduğu artık bilinmektedir.

7.4.7. U5 Haplogrubu

U5a haplogrubu END'de Lokomotiv ve Şamanka II mezar komplekslerinde sırasıyla %6.4 ve %3.7 oranlarında bulunurken (Tablo 3) GND'de sadece Ust'-İda mezar kompleksinde %3.4 oranında bulunmuştur (Tablo 4) (Moussa ve diğerleri, 2021: 7).

U haplogrubu bir süper-kümedir ve 8 alt kümeye ayrılır. Batı-Orta Avrasya'da belirgin bir şekilde yayılmıştır. J.M. Larruga ve arkadaşları 2017 yılında yaptıkları çalışmada ilk olarak 50 byö ortaya çıktığı düşünülen U haplogrubunun varsayımsal genişleme merkezinin Türkmenistan Daşoğuz olduğunu belirlemişlerdir (Larruga ve diğerleri, 2017: 4/15).

U4, U5 ve U8 Kuzey ve Orta Avrupa'nın Paleolitik avcı-toplayıcılarında bulunan U soylarıdır. Neolitik Dönem yayılmalarıyla bu soyların oranları büyük ölçüde azalmıştır. Neolitik ve Tunç Çağı göçleri U5a1b1e ve U5b2a2 soylarını İrlanda topraklarına kadar getirmiştir (Larruga ve diğerleri, 2017: 4/15). Kuzey Finlandiya diğer Avrupalı halklardan farklı olarak % 92 oranında U haplogrubuna sahiptir. U5 alt soyu ise bir bütün olarak Avrupa'da çok düşük oranlarda bulunur, Batı Avrupa ülkelerinde neredeyse hiç bulunmazken Saamilerde %53 oranına çıkar. Sibirya'da Nanaylarda %2.3, Nivhlarda %5.9, Koryaklarda %5.8 (Gubina ve diğerleri, 2013: 871) ve Ketlerde %5.3 (U5a) (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4) oranlarında bulunmuştur. Güney Sibirya'da Altay Kijilerde %5.4, Hakaslarda %3.6, Tuvalarda %3.3 ve Soyotlarda %3.3 oranlarında görülür (Tablo 6; Tablo 7) (Derenko ve diğerleri, 2003: 400).

Ancak U Haplogrubu Güney Sibirya'da da oldukça eski bir tarihe sahiptir. Byelaya Nehrinin sol kıyısındaki Mal'ta bölgesinde "Mal'ta çocuğu" olarak bilinen ve AMS analizine göre GÖ. 24.423-23.891 arasına tarihlenen 3-4 yaşlarında bir oğlan çocuğu iskeletinde mtDNA U haplogrubu bulunurken Y-DNA R* (basal) haplogrubuna rastlanmıştır (Berkant, 2020: 704-705).

7.5. GÜNEY SİBİRYA MODERN YERLİ HALKLARINA AİT MTDNA HAPLOGRUPLARI

Güney Sibirya'da bulunan ve Türkçe konuşan günümüz halklarına baktığımızda en çok çalışılan halkların beş coğrafi alan içinde toplandığını görürüz. Bunlar Altay Dağları bölgesinde Kuzey Altaylarda Çelkanlar, Kumandinler ve Tubalar, Güney Altaylarda Altay-Kiji, Teleut ve Telengitlerdir. Doğuya doğru Yenisey Nehri'nin orta ve yukarı havzalarındaki Hakaslar ve Şorlar, Doğu Sayanlardaki Tofalar (Karagaslar) ve Sayanların Güneyinde Tuva Cumhuriyetinde bulunan Tuvalar ve Todjinler ve Baykal Bölgesinde Buryat Cumhuriyetinde bulunan Soyotlar'dır. Aşağıda bu halkların tanımlarından bahsederken Türkçe konuşmayan Ket ve Buryat halklarını da ele aldık. Bu halkların haplogrup oranlarına ait bilgileri çalışmada sadece Cis-Baykal mezar komplekslerinden elde edilen A, C, D, F, G, Z, ve U haplogrupları üzerinden inceledik (Derenko ve diğerleri, 2003: 393-394).

7.5.1. Altay Bölgesi

Yaklaşık Kuzey-Güney yönlü uzanan Altay Dağlarının Rusya sınırları içinde kalan bölümündeki tayga ve orman-bozkır coğrafyasına sahip kısımda boy ve ağız farklılığı bakımından birbirinden Kuzey ve Güney olarak ayrılan altı kabile bulunur. Çelkanlar, Kumandinler, ve Tubalar Kuzey Altaylılar, Altay-Kiji, Telengit ve Teleütler ise Güney Altaylılar olarak gruplanır (Potapov, 1964a: 305).

7.5.1.1. Kuzey Altaylılar

Kumandinler (Kumandı-Kiji) Altayların kuzeydoğu sırtlarında Biy Nehrinin yukarı ve orta akımlarında yaşarlar. Güneyde Biy Nehri'nin sağ kıyısında Altay Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Turoçak yerleşiminde, Altay Krayı içinde kalan Biy ile Ob' Nehirlerinin birleştiği alandaki Biysk yerleşiminde, Biy Nehrinin kuzeyine doğru doğuda Soltonsk, batıda Kıtmanovsk ve en kuzeyde Togulsk bölgelerinde yaşamaktadırlar. Kumandinler Ruslar tarafından Biy Nehrinin yukarı ve aşağı akımlarına göre coğrafi olarak yukarı (Öre/Örö) ve aşağı (Aldına) Kumandinler

olarak ayırılmışlardır. Kumandinlerin Biy Nehri havzasına Çarış Nehri ile Ob' Nehri'nin birleştiği bölgeden önce Katun sonra da Biy Nehiri kıyılarına taşındıkları Yukarı Kumandinler arasındaki bir efsaneden bilinmektedir (Maloletko, 2012: 46; Potapov, 1968: 4; Dilek, 2015: 25). 2010 nüfus verilerine göre toplam 2.892 Kumandin yaşamaktadır (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları-Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Çelkanlar (Kuu-Kiji) Altay Cumhuriyeti içinde Turoçak yerleşiminin Kuzeybatısında Biy Nehrinin sağ kolu olan Lebed' (Kuğu) Nehri havzasında yaşarlar. Turoçak, Biyka, Kebezen, Kurmaç-Baygol ve Maysk kasabaları ile Katun Nehri kıyısındaki Gorno-Altaysk şehrinde yaşarlar. Ana yayılım bölgeleri Lebed' Nehri havzasıdır ve komşuları Kumandinler dışında diğer Altay halklarından Biy Nehriyle ayrılmaktadırlar (Potapov, 1974: 304; Dilek, 2015: 25). 2010 yılı verilerine göre Çelkanların nüfusu 1.181 kişidir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Tubalar (Yiş-Kiji) Katun Nehri'nin sağ kolu olan İşa Nehri havzası ile Biy Nehri'nin yukarı akımlarında ve Teletskoye Gölü kıyılarında Kuzey ve Güney Altay sınırında yayılmışlardır (Potapov, 1972: 52). Turoçak bölgesinde Kebezen ve Artıbaş kasabalarında, Çoya bölgesinde ise Salganda, Inırga ve Tuşkenek kasabalarında yaşarlar (Dilek, 2015: 26). 2010 nüfus verilerine göre Tubaların nüfusu 1.965 kişidir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Tubalarla ilgili bazı etnografik verilere göre bu halk adlarını aldıkları dağlık tayga alanlarında eski avcılık ve toplayıcılık ekonomisini devam ettirmişlerdir. L.P. Potapov avcılıkta at kullanımının Tubalarda 19. yy.'ın sonlarında başladığını söyler. Kış aylarında ise kızakla avlandıkları bilinmektedir. Tubalarda ağaçlar üzerindeki gökyüzü definleri ile kütükten kulübelere defin geleneği ve kurban edilen atın derisini direklere asma geleneğinin olduğu da bilinmektedir (Potapov, 1972: 4). Bunlar gibi ritüellerin de işaret ettiği üzere A.M. Maloletko Tubaların Samoyed veya Ket kökenli olduğunu düşünen V.V. Radlov'un aksine onların Türk kökenli bir kabile olduğunu ve bulundukları bölgeyi Samoyed veya Ket kökenli kabilelerden aldıklarını ileri sürmektedir (Maloletko, 2012: 47).

7.5.1.2. Güney Altaylılar

Altay-Kiji Katun Nehrinin sol kollarından Ursul ve Sema ile sağ kolu Mayma Nehirleri ve Ob' Nehrinin sol kolları Pesçanaya ve Çarış Nehirleri kıyılarında yayılmışlardır. Altay Cumhuriyeti içinde Onguday (Ursul Nehri kıyısında), Şebalin (Sema Nehri kıyısında), Ust'-Kan (Çarış Nehri kıyısında), Mayma (Mayma Nehri kıyısında) ve Ust'-Koksa (Katun ile Koksa Nehirlerinin kavuşumunda) yerleşimlerinde yaşarlar (Dilek, 2015: 25 Altay-Kijilerin 2010 yılındaki nüfusları 74.238 kişidir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Telengitler Altay Cumhuriyetinde Katun Nehrinin sağ kolu olan Argut Nehri, Teletskoye Gölüne akan Çolışman ve onun sol kolu olan Başkaus Nehirleri ve Çoya Nehri kıyılarında özellikle Teletskoye Gölünün güneyindeki Ulagan ve Çuya Nehri kıyısındaki Koş-Ağaç bölgelerinde yaşamaktadırlar (Dilek, 2015: 25). 2010 yılı nüfus verilerine göre 3.712 Telengit yaşamaktadır (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020)

Teleütler (Rus belgelerinde Beyaz Kalmık olarak da adlandırılırlar) Altay Cumhuriyeti sınırları içinde Şebalinsk bölgesinde ve Altay Krayında Çumışsk bölgesinde yayılmışlardır. Ayrıca Novosibirsk ve Kemerovo Oblastlarının güneyinde de yaşamaktadırlar (Dilek, 2015: 25; Kharkov ve diğerleri, 2009: 994; Maloletko, 2012: 48-49). 2010 yılı nüfus verilerine göre 2.643 Teleüt yaşamaktadır (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

7.5.2. Yenisey Nehri Havzası ve Batı Sayan Bölgesi

Hakasya Cumhuriyeti, Kemerovo ve Krasnoyarsk Oblastları ile Altay ve Tuva Cumhuriyetleri arasında kalır. Yenisey Nehri'nin yukarı kesimini ve Minusinsk Havzasının batısını kapsar güneyinde Batı Sayanlar bulunur. Bu bölgede yaşayan ve Hakaslar olarak bilinen halk 2010 nüfus sayımına göre 72.959 kişidir. Bu halk ağız ve boy farklılığı bakımından genellikle altı alt gruba ayrılır. Kendi içlerinde de farklı

kabilelere (*seok*[64]) ayrılan bu halklar Kaçlar, Kızıllar, Koyballar, Sagaylar ve Beltirlerdir. Yenisey Havzasının daha kuzeyinde ise küçük bir kabile olan Ketler yaşamaktadır (Deliömeroğlu, 1996: 54-55; Lavryashina ve diğerleri, 2016: 78; Dryomov ve diğerleri, 2021: 4/18; Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Sagaylar Hakasların en büyük etnik grubunu oluştururlar ve adları da etimolojik olarak Türkçedir (Dugarov, 2010: 81). Minusinsk Havzasının güneybatısında Askıs Nehri havzası ve Abakan'ın üst kesimlerinde yaşarlar. Avcılık ve balıkçılık ekonomisini sürdürürler. Matur ve Ust'-Taştıp vadilerinde yaşayan gruplar da kendilerini Sagay olarak tanıtırlar ancak Şor şivesi ile konuştukları bilinmektedir. Bir diğer alt grup olan Beltirler Sagaylarla aynı ağzı konuşurlar ve Sagaylarla karışık yaşamaktadırlar. Sagayların oluşumunda Şorların ve Birusinlerin torunlarının katkısı olduğu düşünülür (Lavryashina ve diğerleri, 2016: 79; Deliömeroğlu, 1996: 54). Sagaylarda Şor kökenli oldukları söylenen Çediber (Çiti Büür- Yedi Kurt) ve Aba (Ayı) gibi *seok*lar bulunur. Ayrıca Kırgızların torunu olan *seok*lar da bulunmaktadır. Bunların dışında İran ve Ket kökenli olduğu düşünülen iki *seok*un da bulunduğu söylenmektedir (Potapov, 1964b: 361-362; Maloletko, 2012: 64).

Koyballar Samoyedçe konuşan halklar ve Ketlerin bölgenin Türkçe konuşan halkları tarafından asimile olmasıyla oluştukları tahmin edilir ancak etnik kökenleri net değildir. Kaçinler, Sagaylar ve Beltirler'den etkilendikleri bilinmektedir (Deliömeroğlu, 1996: 55; Maloletko, 2012: 41, 62; Potapov, 1964b: 365).

Beltirler Abakan Nehri ağzında yaşayan bir kabiledir ve adlarını da Türkçede nehir kavuşumu anlamına gelen kelimeden almışlardır. Bu halk anlatılarında kendilerinin Tuvalara dahil bir kabile olduklarının söylerler ve L.P. Potapov'da onların kullandıkları bazı kelimeler bakımından Tuvalarla ilişkili olabileceklerini söymiştir (Potapov, 1964b: 364).

Kızıllar ise Ak ve Kara Iyus ve Çulım Vadilerindeki Türkçe konuşan halklarca oluşturulmuş bir kabiledir. Kırgızların doğrudan torunları olarak kabul edilirler. Ancak farklı kabileler de barındıran heterojen yapıda bir topluluk oldukları

[64] Kemik anlamına gelen ve Sibirya ve Ortay Asya'da farklı kabileleri belirtmede kullanılan ve özellikle Rusça literatüre geçmiş bir terimdir.

ileri sürülür (Potapov, 1964b: 358; Deliömeroğlu, 1996: 54-55; Maloletko, 2012: 61, 63).

Kaçinler ise (Kaçlar, Haaş, Haos) adlarını yaşadıkları Kaç Nehri havzasından alırlar ve ağız olarak Sagaylara yakındırlar. (Deliömeroğlu, 1996: 54-55). Kaçinlerin Kara-Kaç ve Sarı-Kaç olarak ikiye ayrıldıkları ve Samoyed kökenli bir halk oldukları ileri sürülür. Bu düşünce özellikle Kaçinlerin isimlerindeki "Kaş/Khaş" kelimesi ile Samoyedçe insan anlamına gelen "Gas" kelimesi benzerliği üzerine dayandırılır. Aynı benzetme "Kiji" kelimesi üzerinden de yapılmıştır. Kaçinleri oluşturan ana *seok*lardan biri olan Khaaş kabilesi yine Samoyed kökenli oldukları söylenen Tofalar, Todjinler ve Soyotların da ana *seok*udur. Kaçinleri oluşturan *seok*lardan birinin de bir Ket kabilesi olduğu kaydedilmiştir (Potapov, 1964b: 351-352, Maloletko, 2012: 40, 61).

Şorlar ise yukarıdaki kabilelerden farklı olarak iki alt gruba ayrılırlar bunlardan biri Dağlık-Tayga grubudur ki Kemerovo Oblastı içinde Tom Nehri Havzasında yaşarlar diğer grup ise Abakanlılar olarak bilinirler ve Hakasya Cumhuriyeti sınırları içinde yaşarlar (Lavryashina ve diğerleri, 2016: 78). Şorların 2010 yılı nüfus sayıları 12.888 kişidir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020). Şor isminin etimolojik kökeni bilinmemekte ve İran dilleri veya Samoyedçe konuşan Enetslerle ilişkili olabileceği ileri sürülmektedir (Maloletko, 2012: 66). Ayrıca Hantı ve Mansilerle de ilişkilendirilmişlerdir (Potapov, 1964b: 441-442)

Yenisey Havzasında nehrin orta akımlarının kuzeyinde yaşayan ve Paleosibiryalı olarak kabul edilen bir diğer halk Ketlerdir (eski adlarıyla Yenisey Ostyakları). Dilleri Yenisey dil ailesine dâhil edilir ve bugün bu dil ailesine ait bir dil konuşan tek kabiledirler. Onlarla akraba olan Assan, Arin ve Kot kabileleri yaklaşık 200 yıl önce Ruslarla etkileşime geçmeleriyle ortadan kalkmıştır. Ketlerin atalarının Yenisey Nehrinin aşağı akımlarındaki Podkamennaya Tunguska bölgesinde yaşadıklarına inanılır ki bugün bu bölge Evenkilerin yaşam alanıdır (Popov ve Dolgikh, 1964: 607; Dryomov ve diğerleri, 2021: 2/18, 4/18). 2010 yılında tüm Ket nüfusunun 1.219 kişi olduğu belirlenmiştir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

7.5.3. Doğu Sayan Bölgesi Tofa (Karagas) Halkı

Tofalar (Karagas) İrkutsk Oblastı içinde Doğu Sayan dağlarının kuzey yamaçlarındaki taygada coğrafi olarak izole halde yaşayan bir halktır. Uda, Biryusa, Kan, Gutar Nehirlerinin yukarı akımları ile Ob' Nehrine ait bazı kolların sol kıyılarında yaşarlar (Sergeyev, 1964: 474). Avcılık ve rengeyiği çobanlığı ile geçinen göçebe bir topluluktur. Tofaların aslında bir Samoyed halkı olduğu ancak sonradan Türk halkları tarafından asimile olup Türkçe konuşmaya başladıkları ileri sürülmektedir. Başka bir iddia ise bir Samoyed grubunun Tofalar arasına karışarak eridiğidir. (Gökçe, 2017: 45-46; Derenko ve diğerleri, 2003: 393; Starikovskaya ve diğerleri, 2005: 3-4). 2010 yılı verilerine göre bölgede 762 Tofalı yaşamaktadır (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

7.5.4. Tuva Cumhuriyeti Tuva ve Todjin Halkları

Tuva Cumhuriyeti Batı Sayanlardan Doğu Sayanlara kadar uzanan alanda kuzeybatı, kuzey ve kuzeydoğuda Sayan-Altay Bölgesinin tayga alanları ile güneyde Moğolistan sınırına doğru olan kurak kumlu alanları kapsar. Türkçe konuşan bir halk olan Tuvaların adının Hunların Türkçe konuşan bir grubu olan Topa'ya (Dubo) dayandığı düşünülür. Tuvaların içinde Türklerle birlikte Moğol, Tunguz, Samoyed ve Ket grupların da yaşadığı düşünülmektedir (Maloletko, 2012: 55-56; Potapov, 1964c: 380-381). 2010 yılı verilerine göre 263.934 kişilik bir nüfusa sahiplerdir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Todjinler Tuva Cumhuriyetinin kuzeydoğusunda Doğu ve Batı Sayanların arasında kalan Todjinsk Bölgesinde yaşayan bir halktır. Dilleri ve genetik yapıları bakımından Tofalarla yakındırlar (Dryomov ve diğerleri, 2021: 4/18). 2010 yılı verilerine göre 1.858 kişilik bir nüfusa sahiplerdir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

7.5.5. Baykal Bölgesi Buryat ve Soyot Halkları

Soyotlar Buryat Cumhuriyetinde Tunka ve Okinsk bölgelerinde yaşarlar. Türkçe konuşan ve sığır çobanlığı yapan bir halktır. Soyotların isimlerinin etimolojik kökeni belirsizdir, Dukhalar, Tofalar ve Todjinlerle akraba kabul edilirler ve onlar gibi önceleri rengeyiği çobanlığı yaptıkları ve bu ekonomiyi 20. yy.'a kadar korudukları bilinir (Maloletko, 2012: 51-52; Oehler, 2018: 113; Donahoe, 2003: 73-74). 2010 yılı verilerine göre 3.608 Soyot bulunmaktadır (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

Buryatlar Moğolca konuşan halkların en kuzeydeki koludur. Güney Sibirya'da Baykal Gölünün her iki kıyısında da yaşarlar. Buryat halkının oluşumunun Bayirku[65] ve Kurıkan[66] halkları ile bağlantılı olduğu tahmin edilir. Orta Moğolca bir kelimeden gelen Bayirkular Baykal Gölünün doğu kıyısında Buryat Cumhuriyetinin olduğu bölgede varlık göstermiştir. Türkçe konuşan bir halk olan Kurıkanlar ise Cis-Baykal'da Angara ve Yukarı Lena Havzalarında yaşamıştır (Atwood, 2004: 61). Moğol ve Orta Asya halkları ile genetik benzerlikler gösteren Buryatların Kurıkanlar ile ilişkili olarak çoğunluğu Türkçe konuşan bir halk iken dillerini Moğolcayla değiştirmiş olabilecekleri düşünülür (Pakendorf ve diğerleri, 2003: 219; Potapov, 2012: 113). 2010 verilerine göre Buryatların nüfusu 461.389 kişidir (Kaynak: 2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları - Erişim Tarihi: 18.09.2020).

7.6. MTDNA HAPLOGRUPLARI ÜZERİNDEN CİS-BAYKAL NEOLİTİK VE TUNÇ ÇAĞI POPÜLASYONLARI İLE MODERN GÜNEY SİBİRYA HALKLARININ İLİŞKİSİ

Bu başlık altında yukarıda bahsettiğimiz haplogrupların Sibirya'da hem Türkçe konuşan ve konuşmayan halklar arasında hem de Paleosibiryalılar arasındaki oranları üzerinden bazı değerlendirmelere yer verilmiştir.

[65] MS 7.-9. yüzyılda Selenga Havzasında yaşayan bir Türk-Uygur konfederasyonu bileşenlerinden biri olan Barga ile ilişkili bir topluluktur. Moğollar ile evlilik bağlarına sahip oldukları Barga diyalektinin Buryat Moğolcasının bir tipi olduğu bilinmektedir (Atwood, 2004: 34)

[66] Kurıkanlar Cis-Baykal bölgesinde yaşayan ve Türkçe konuştukları bilinen bir topluluktur MS 6.-13. yüzyıl arasında Moğolların etkisiyle Lena Nehri üzerinden kuzeye yayıldıkları ve yerli halkla karışarak bugünkü Yakutları oluşturdukları tahmin edilir (Amory ve diğerleri, 2006: 531-532).

Modern Yerli Sibiryalılar	A	C	D	F	G	U	Z
Tofa (n=58)[1]	%5.2	%62.1			G2 %1.7		%5.2
Todjin (n=48)[1]	%4.2	%47.9	%4.2	%2.1	%18.8	%6.3	
Soyot (n=30)[1]	%10.3	%20	%46.7		G2 %6.7	%3.3	
Tuva (n=90)[1]	%1.1	%47.8	%17.8	%2.2	G %4.4 G2%2.2	%3.3	%1.1
Altay-Kiji (n=90)[2]		C* %10 C4%13 C5 %8.9	D3% 2.2 D4% 6.7	F1%3.3 F2a%2.2	G1%4.4 G2a%1.1	U3%2.2 U4%2.2 U5%1.1	%2.2
Teleüt (n=53)[2]		C*%15 C4%5.7 C %7.5	D2%23 D5%1.9	F1%5.7		U2%3.8 U4%1.9	%5.7
Telengit (n=71)[2]	A4 %5.6	C*%11 C4%2.8 C5%2.8	D4%21	F1%1.4	G2a%2.8	U2%2.8 U4%1.4 U5%1.4 U8%1.4	
Tubalar 1 (n=71)[3]		%35	D4%24.7 D5%4.1	F2 %2.7		U4%15.1 U554.1	%2.7
Tubalar 2 (n=72)[3]	%11.1	%20.8	D4%15.3 D5%5.6	F1 %1.4		U2%2.8 U4%18.1 U5%5.6	
Kumandin (n=52)[3]	%1.9	%41.5	D4%15.1 D5%3.8	F1 %3.8		U4 %3.8 U5 % 9.4	
Çelkan (n=91)[3]		%15.1	D4%13.9 D5%8.6	F1 %10.8 F2 %15.1	%3.2	U4 %4.3 U5 %2.2	
Şor (n=82)[2]	%1.2	C4% 8.5 C5%1.2 C*% 2.4	D4 %11 D5 %1.2	F1 %40 F2a %1.2		U4 %2.4	%1.2
Hakas (n=57)[2]	A4%3.5	C*%5.3 C4%14	D4%16	F1%10 F2a%5.3	G3%1.8	U4%1.8 U5%1.8	
Buryat (n=295)[2]	A4%4.4 A5%3	C*%5.1 C1%1 C4%5.8 C5%4.7	D2%7 D3%2.4 D4%29 D5%2.7	F1%2.4 F2a%7	G2a%11 G3%3	U4%1 U5%2 U8%7	%1.4
Yakut (n=36)[2]		C*%17 C4 %36 C5 %11	D2%2.8 D3%2.8 D4%14 D5%2.8		G2a%2.8		
Batı Evenkleri (n=73)[2]	A4%4.1	C*%9.6 C4%32 C5%6.8	D3%5.5 D4 %18 D5 %6.8	F1 %1.4	G1 %1.4 G2a %2.7		%1.4
Doğu Evenkleri (n=45)[2]	A4%2.2	C*%11 C4%27 C5%24	D2%2.2 D3%13 D4%8.9		G3 %2.2		
Mansi (n=98)[4]	%3.1	%17.3	%8.2	1%	%6.1	U4%16.3 U5a %2 U5a1 %2 U7%5.1	
Nganasan (n=24)[4]		%33.3	%29.2			U2%4.2 U4 %20.8	%4.2

Tablo 6 Modern yerli Sibiryalılarda mtDNA A, C, D, F, G, U ve Z haplogruplarının oransal dağılımları (Kaynaklar: 1-Derenko ve diğerleri, 2003: 400; 2- Derenko ve diğerleri, 2007: 1030-1031; 3- Dulik ve diğerleri, 2012: 233; 4- Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4).

Paloesibiryalılar	A	C	D	F	G	U	Z
Ket (n=38)[1]	%7.9	%15.8	%2.6	%23.7		U4 %28.9 U5a %5.3	%2.6
Asya Eskimoları (n=40)[2]	%85		%15				
Kanada Eskimoları (n=44)[2]	%100						
Yukagir (n=66)[2]		%62.1	%12.1	%4.5			%1.5
Çukçi (n=159)[2]	%41.5	%13.8	%19.4	%1.3	%22.7		
Nivh (n=17)[2]			%17.6		%17.6	U5%5.9	
Koryak (n=69)[2]		23%	%3.8		%43	U5%5.8 U7%1.4	%21.7
İtelmen (n=47)[3]	%6.4	%14.9			%68.1		%6.4
Aleut (n=179)[4] Pribilof Adası	%28.5		% 71.5				

Tablo 7 Paleosibiryalılarda mtDNA A, C, D, F, G, U ve Z haplogruplarının oransal dağılımları (Kaynaklar: 1- Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4; 2- Gubina ve diğerleri, 2013: 869; 3- Schurr ve diğerleri, 1999: 14; 4- Rubicz ve diğerleri, 2003: 814)

C haplogrubu END'den toplanan örneklerin 6'sında ve %9.8 oranında, GND'e ait örneklerin ise 6'sında ve %16.2 ve ETÇ'na ait örneklerin ise 8'inde ve %28.5 oranında bulunmuştur. D haplogrubu ise END'den toplanan örneklerin 20'sinde ve %32.7 oranında, GND'e ait örneklerin ise 8'inde ve %21.6 oranında ve ETÇ'na ait örneklerin ise 9'unda ve %32.1 oranında bulunmuştur (Tablo 2).

D ve C haplogrupları yukarıda da bahsettiğimiz üzere Doğu ve Orta Asya ile Sibirya'da oldukça yaygındır. C haplogrubu Sibirya'daki Türkçe konuşan halkların neredeyse tamamında en yüksek oranlara sahiptir. Orta Asya'da da yine Türkçe konuşan halklarda bulunur. Ancak hem Sibirya'da hem de Orta Asya'da Türkçe dışında diller konuşan halklarda da bulunmaktadır hatta bazılarında çok daha yüksek oranlara sahiptir (Tablo 6) (Baytasov, 2014: 56). Örneğin Paleosibiryalı Tundra Yukargirlerinde %65.1, Orman Yukagirlerinde %72.3 oranlarında bulunurken modern Sibiryalı Evenklerde %84.3[67] oranındadır (Schurr ve diğerleri, 1999: 14). Samoyedçe konuşan Nganasanlarda %33.3 oranında görülür (Tablo 6) (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 1319).

C haplogrubu içindeki C4 alt soyu 2021 yılında Tarım Havzası Tunç Çağı arkeolojik alanlarında (Ayituohan, Songshugou, Nileke, Gumugou, Xiaohe, Beifang) yapılan aDNA çalışmalarında baskın bir oranda bulunmuştur. Toplam bulunan 18

[67] Derenko ve arkadaşlarının çalışmasına göre oldukça yüksek bir orandır (Tablo 6).

mtDNA haplogrubunun 12'si (%66.6) C4 soyuna aittir[68] (Zhang ve diğerleri, 2021: Ek Dosyalar Tablo 1). S.V. Dryomov ve arkadaşlarının aynı yıl yayınladıkları bir başka çalışmada C4a1 soyunun Tofalar, Todjinler, Kuzey Altay halkları olan Kumandin, Çelkan ve Teleütlerde ve Tunguzca konuşan Even ve Evenkilerde de yaygın olduğu ve tek bir filogenetik ağaçta birleştiği gösterilmiştir (Dryomov ve diğerleri, 2021: 9/18). Cis-Baykal'da Obhoy mezar kompleksinde ETÇ Glozkovo mezarında bulunan C4 soyu ise MÖ 2.871-2.497 arasına tarihlenir ve Orta ve Doğu Sibirya'nın güneyindeki eski bir gen akışını gösterdiği düşünülmüştür (Dryomov ve diğerleri, 2021: 9/18-10/18). C5 haplogrubuna ait alt soylar ise Güney Sibirya'da Okunyev'e ait 4 bireyde ve Transbaykal'da da Mezolitik ve Tunç Çağı öncesine ait 2 bireyde bulunmuştur (Dryomov ve diğerleri, 2021: 10/18; Kılınç ve diğerleri, 2018: 4; Damgaard ve diğerleri, 2018: 31).

D haplogrubunun C'den farklı olarak Kuzeydoğu Avrupa'ya kadar yayıldığı görülür. Kuzey, Orta ve Doğu Asya'dan batı ve güney yönlerinde yayılırken oranları azalmaya başlar (Derenko ve diğerleri, 2010: 2). Güney Baykal bölgesinde yaşayan Soyotlarda bu haplogrubun %46.7 oranında görülmesi ve Soyotlarla akraba kabul edilen Tofalarda hiç bulunmazken Todjinlerde sadece %4.2 oranında bulunması dikkat çekicidir. Ayrıca Güney Baykal bölgesindeki Şamanka II mezar kompleksinin END gömmelerinden alınan örneklerde en yüksek oranın yine D haplogrubunda olması A ve C haplogruplarının ise eşit oranda ikinci sırada yer almaları (Moussa ve diğerleri, 2021: 7) ve Soyotlarda da C ve A'nın oranlarının ikinci ve üçüncü sırada gelmesi de ilginç bir benzerliktir (Derenko ve diğerleri, 2003: 394, 400).

D haplogrubu Yerli Amerikalılarda da en çok görülen iki haplogruptan biridir. Batı Alaska'da Aleütlerde %71.5 oranında bulunur (Rubicz ve diğerleri, 2003: 814). Kuzeydoğu Asya'da bulunan D2a alt-grubunun 10 byö Güney Sibirya'dan gelen bir başka göçün izi olduğu tahmin edilir. D2b ve D2c'nin Güney Sibirya popülasyonlarında bulunuyor olmasını da M.V. Derenko bu görüşün kanıtı olarak sunar. Yine evrimsel yaşı 10 byö'den geriye gitmeyen C1a alt-grubunun Buryat, Kalmık, Moğol, Kırgız, Nanay, Orok, Ulçi, Daur ve Japon gibi Orta Asya ve Uzak Doğu halklarında bulunması bu halkların Amerikan Yerlilerindeki C1b, C1c ve

[68] Kalanların 2'si U5a soyuna (U5a1a1 ve U5a'b), 2'si H haplogrubuna (H2b ve H15b1) aitken iki mumyada ise R1b1 ve T2d1a soyları bulunmuştur. C hariç diğerleri N makrohaplogrubuna dâhil R makrohaplogrubuna aitlerdir (Zhang ve diğerleri, 2021: Ek Dosyalar Tablo 1).

C1d alt-grupları ile olan ilişkilerini göstermektedir. M.V. Derenko C1a'nın kökeninin Doğu Bering bölgesi mi yoksa Orta Asya veya Uzak Doğu mu olduğunun henüz söylenemeyeceğini belirtir. Ancak Orta Asya ve Uzak Doğu'daki yayılımının genişliğini kendisi de vurgulamıştır. Tüm bu veriler ışığında M.V. Derenko Güney Sibirya'nın Sayan-Altay ve Cis-Baykal Bölgelerindeki etnik grupların Amerikan Yerlilerine katkısının olduğu görüşüne katılır ve Güney Sibirya'nın bu kıtaya yapılan göçlerin bir kolunun kaynak bölgesi olma olasılığının da yüksek olduğunu söyler (Derenko, 2010: 8-9). S.V. Dryomov ve arkadaşlarının 2015'te yayınladıkları bir araştırmada ise D4b1 alt grubu üzerinden Altay-Sayan Bölgesi ile Kuzey Amerika'daki İnuitler arasında da bu genetik bağ kanıtlanmıştır (Dryomov ve diğerleri, 2015: 3-4, 6)

F haplogrubu END'den toplanan örneklerin 20'sinde ve %32.7 oranında, GND'e ait örneklerin ise 5'inde ve %13.5 oranında ve ETÇ'na ait örneklerin ise 3'ünde ve %10.7 oranında bulunmuştur (Tablo 2).

Güneydoğu Asya kökenli olduğu düşünülen F haplogrubu Güney Sibirya'da Hakas ve Şorlarda yüksek oranlara sahiptir. Daha kuzeyde ise Ketlerde yine önemli bir oranda görülür (Tablo 6) (Derenko ve diğerleri, 2001: 1181; Derbeneva ve diğerleri, 2002: 4; Derenko ve diğerleri, 2007: 1030). Bölgede Üst Paleolitik Dönem Mal'ta çocuğu ve Afontova Gora 3 dışında Neolitik Dönem öncesine ait aDNA çalışması yapılan başka bir insan kalıntısı yoktur. Keramiğin ortaya çıktığı END'de görülen yüksek F haplogrubunun köken bölgesi keramik kapların yayılım rotası bakımından da anlamlı durmaktadır (bkz. bölüm beş). Ust'-Anga'daki Serovo mezarında bulunan F1b alt grubu yukarıda da belirttiğimiz üzere günümüzde Yakutlarda ve Orta Asya ve Uzak Doğu halklarında da görülen bir soydur.

A haplogrubu END'den toplanan örneklerin 9'unda ve %14.7 oranında, GND'e ait örneklerin ise 7'sinde ve %18.9 oranında ve ETÇ'na ait örneklerin ise 4'ünde ve %14.2 oranında bulunmuştur (Tablo 2).

Kuzeydoğu Sibirya halklarında ve Kuzey Amerika yerlilerinde son derece baskın bulunan (Rubicz ve diğerleri, 2004: 814, 831) A haplogrubunun bir alt kümesi olan A10 Om ve Tartas Nehirleri kıyısındaki ETÇ mezar komplekslerinde bulunmuştur ve Batı Sibirya'nın Neolitik Dönem halklarından gelen bir soy olduğu tahmin edilmektedir (Pilipenko ve diğerleri, 2015: 6/16, 8-9/16).

G2a haplogrubu END'den toplanan örneklerin 3'ünde ve %4.9 oranında, GND'e ait örneklerin ise 6'sında ve %16.2 oranında ve ETÇ'na ait örneklerin ise 2'sinde ve %7.1 oranında bulunmuştur (Tablo 2).

G2a hemen tüm Türk halklarında yüksek oranlarda olmamakla birlikte bulunan bir gruptur. Doğu Asya'da ortaya çıktığı düşünülen G haplogrubunun Kitoy, İsakovo-Serovo ve Glazkovo mezarlarındaki bireylerde bulunan G2a alt grubunun dizilim bakımından benzerine ise modern Sibiryalılarda değil bir Han Çinlisinde rastlanması dikkat çekicidir (Mooder ve diğerleri, 2006: 358; Yao ve diğerleri, 2002: 640). Bu veri altıncı bölümde anlattığımız beyaz nefrit halka ve disklerin yayılımları ile gördüğümüz coğrafi etkileşim bölgeleriyle uyumlu bir sonuçtur.

En az bulunan iki haplogrup olan U5a ve Z Güney Sibirya'nın batıdan gelen bir nüfusun etkisi altına girdiğinin genetik kanıtı olarak sunulmuştur. U5a haplogrubu END'den toplanan örneklerin 3'ünde ve %4.9 oranında ve GND'e ait örneklerin 1'inde ve %2.7 oranında bulunmuştur (Tablo 2). Paleosibiryalılardan Ket halkında U4 haplogrubu %28.9'la en baskın orana sahipken U5a %5.3 oranındadır (Tablo 7). Yukarıda da belirttiğimiz gibi Avrasya'nın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde U haplogrubu çeşitli alt kümeleriyle yüksek oranlara ulaşmaktadır. Batı Sibirya'da Ural bölgesinde yaşayan Mansi halkında U4, U5a, U5a1 ve U7 haplogruplarına rastlanır ve en yüksek oran %16.3 ile U4'te görülür (Tablo 6) (Derbeneva ve diğerleri, 2002, 1319).

Z haplogrubu ise GND'den toplanan örneklerin 4'ünde ve %10.8 oranında ve ETÇ'na ait örneklerin de 2'sinde ve %7.1 oranında bulunmuştur (Tablo 2). CZ'den türeyen Z Kuzey Avrupa'daki Saamilerden Orta Asya, Sibirya, Kuzey Çin ve Kore'ye kadar yayılım gösterir ancak D ve C kadar düzenli bir yayılım göstermez (Sarkissian, 2011: 149). Kuzeydoğu Asyalılarda daha yaygınken Güneydoğu Asya'ya doğru azalır (Tablo 6; Tablo 7) (Kivisild ve diğerleri, 2002). Z haplogrubuna Batı Sibirya Tunç Çağı İskit Kurganlarında ve Sargat Kültürü mezarlarında da rastlanmıştır (Sarkissian, 2011: 217).

7.7. CİS-BAYKAL'DA NEOLİTİK VE TUNÇ ÇAĞLARINA AİT İNSAN KALINTILARININ KRANİYEL ANALİZLERİ

Kraniyel analizler aDNA çalışmalarına göre daha çok materyalin incelenebilmesine olanak sağladığı için genetik ilişkilere ait daha fazla veri sunmaktadır ancak metrik olmayan kraniyel analizlerin yorumlanmasında yıllar içinde incelenen kafataslarının sayısal çokluğu ve bölgesel dağılımlarına göre değişimler görülmektedir. Özellikle 1970'lerden öncesine ait veriler üzerinden yapılan genellemelerde bu nedenle bazı tutarsızlıklar görülür. DNA analizleri gibi kraniyel analizlerin de uzmanlık alanımıza girmemesi nedeniyle bu bölümde çoğunlukla genel tanımlamalara, son yıllarda yapılan çalışmalara ve bazı antropologlara ait rekonstrüksyon çalışmalarına değinilecektir.

Negroid, Kafkasoid ve Mongoloid literatürde tanımlanan üç ana ırk grubudur. Çalışmamızda bizi ilgilendiren iki grup olan Kafkasoid ve çoğunlukla da Mongoloidler ele alınmıştır. Kafkasoid kafatasları arkaya doğru uzun (*dolikokraniyel*), dar enli, yüksek kafa kubbelidir ve ard-kafası yuvarlaktır. Yüz genellikle uzun ve dardır, geri çekilmiş elmacık kemikleri bulunur, çıkık çene (*prognathism*) ya yoktur ya da çok az bulunur, göz çukurları eğimlidir. Burun açıklığı dardır ve belirgin bir burun sırtı bulunur (Blumenfeld, 2000: 22-23; Moraitis ve diğerleri, 2008: 1/6). Mongoloid kafatası ise sıklıkla arkaya doğru yuvarlak (*brakikraniyel*) bir forma sahiptir. Geniş bir ene ve orta yükseklikte bir kafa kubbesine sahiptir ve ard-kafa açılıdır. Çıkık elmacık kemiklerine rağmen yüz düzdür elmacık kemikleri hem öne hem de üst çeneye doğru çıkıntı yapar, yuvarlak formlu göz çukurları vardır. Diş bölgesinde görece bir çıkıklık bulunur (*alveolar prognathism*) Burun açıklığı daha geniş ve burun sırtı daha az belirgin ve içbükeydir (Blumenfeld, 2000: 23-24; Moraitis ve diğerleri, 2008: 1/6).

Metrik ve metrik olmayan kraniyolojik analizler sonucu Doğu Sibirya Mongoloidleri üç alt antropolojik tipe ayrılmıştır: Baykal, Orta Asya ve Kuzey Kutbu tipleri (Çikişeva ve diğerleri, 2017: 127). Baykal antropolojik tipi diğer ikisinden dikkat çekici farklarla ayrılır. T.A. Çikişeva'nın G.F. Debets ve Yu.G. Rıçkov'un verileri üzerinden yaptığı tanımına göre Baykal antropolojik tipinin kraniyolojik kompleksinde düşük kafatası yüksekliği, dar ve dik bir alın, geniş ve

yüksek kafa kubbesi, düz çeneli (*ortognatik*) bir yüz, geniş burun aralığı, düz bir burun sırtı ve yüzün genel profilinin üzerinde burun kemiklerinde zayıf bir çıkıntı bulunur (Gerasimov, 1955: 439; Çikişeva ve diğerleri, 2017: 127). Somatik özelliklerinde ise deri, saç ve kıl renginde açık renkli pigmentasyon görülür ve saçlar Moğol skalasına göre daha yumuşaktır. T.A. Çikişeva tüm bu kraniyolojik ve somatik kombinasyonlar ışığında Baykal ırkı varyasyonlarının oldukça polimorfik olduğunu belirtir (Çikişeva ve diğerleri, 2017: 127).

Baykal antropolojik tipinin bu polimorfik yapısını açıklayan bu güne kadar iki teori ileri sürülmüştür. İlki M.G. Levin, N.N. Mamonova ve V.P. Alekseyev gibi araştırmacılarca savunulan Mongoloid-Kafkasoid melezleşmesine dayanan teoridir (Alekseyev ve Mamonova, 1979: 60-63). İkinci teori ise G.F. Debets'e aittir. O Baykal bölgesi Neolitik popülasyonunun antropolojik tipini eski bir Asyalı ırkın Mongoloid ırka dâhil bir antropolojik tipteki devamı olarak görür ve Kafkasoidler arasındaki Proto-Avrupalı tip ile aynı anlama gelen bir soy bağı öngörür. G.F. Debets Baykal antropolojik tipini, Paleosibiryalı olarak adlandırdığı bu ırkın varyasyonlarından biri olarak tanımlamıştır. İ.Ya. Roginskiy Kuzey Baykal bölgesinde yaşayan Evenkleri Baykal tipi Paleosibiryalıların yerel bir varyasyonu olarak tanımlamış, N.N. Mamonova ise Moğolistan ve Transbaykal Hun mezarlarında bulunan kafataslarında aynı tanımlamayı yapmıştır (Gerasimov, 1955: 439; Çikişeva ve diğerleri, 2017: 127).

T.A. Çikişeva'nın tanımladığı Paleosibiryalı tipinin özellikleri ise kafataslarında büyük bir yatay çap, *mezo-brakrani*, kafa kubbesinin daha az yüksek olması, dar ve eğimli bir alın, geniş ve düz bir yüz bulunur. Ancak yüzdeki bu düzlük Transbaykal, Yakutistan ve Büyük Okyanus kıyılarında yaşayan halklardan daha azdır. Yüz ortalama veya yüksek bir boya, orta derecede burun açıklığına ve ortalama boyutta burun kemiklerine sahiptir (Çikişeva ve diğerleri, 2017: 127).

İkinci antropolojik tip olan Orta Asya antropolojik tipi ise A.İ. Yarkho tarafından tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bu tipe ait özellikler Doğu Sibirya'da ve Orta Asya'da modern Moğolca ve Türkçe konuşan halklarda görülmektedir. İ.İ. Gohman bu tipin oluşmasında 3 bin yıl ila 4-5 yüz yıl öncesine dayanan bir Mongoloid-Kafkasoid melezleşmesinin rol oynadığını düşünür. Orta Asya ve Baykal tipleri birbirlerine yakınlık göstermektedir. Baykal kraniyolojik kompleksiyle

kıyaslandığında Orta Asya kraniyolojik kompleksi daha yüksek ve daha *brakikraniyal* bir kafatasına ve daha modelli bir burun bölümüne sahiptir. Bununla birlikte Orta Asya Mongoloidlerindeki deri, göz ve kıllardaki koyu renkli pigmentasyon ve saçların düz ve sıkı yapısı onları Baykal tipinden ayırır. V.P. Alekseyev bu iki tip arasındaki yakınlığı Orta Asya morfolojik kompleksinin Moğolistan ve Transbaykal'ın bozkır ve yarı çöl bölgeleri ile Baykal bölgesinde şekillenmesine bağlamıştır (Çikişeva ve diğerleri, 2017: 130).

Baykal bölgesinde MÖ 1. binden MS. 1. yy'a kadar farklı halkların bir arada yaşadığı düşünülür ve bu bölge Mongoloidler (Baykal tipi) ile Kafkasoidlerin sınır bölgesi olarak tanımlanır. Orta Asya antropolojik tipinin oluşumunun da Cis-Baykal topraklarında oluşmuş olabileceği ileri sürülür. Baykal bölgesindeki bir Orta Çağ mezar kompleksi olan Ust'-Tal'ka'dan ele geçen 18 erkek ve 12 kadın kafatası İ.İ. Gohman tarafından incelenmiştir. Örneklerin en yakın benzerleri Transbaykal Buryatlarında görülürken Yenisey Kırgızları ve Plaka-taş Mezar Kültürü taşıyıcıları ile de benzerlikler gösterdiği anlaşılmıştır. İ.İ. Gohman Orta Asya antropolojik tipinin Baykal antropolojik tipi ve Kafkasoidlerin karışması ile oluştuğunu ileri sürmüştür (Burayev, 2020: 253).

Kuzey Kutbu antropolojik tipinin temsilcileri Sibirya'nın en kuzeydoğu bölgesini işgal ederler. Morfolojik kompleksi kraniyolojik olarak yüksek kafatası, büyük çaplı geniş bir yüz, çıkıntılı çene (*prognatizm*) ve dar burun açıklığıdır. Somatik olarak görece koyu deri pigmentasyonu, çok koyu göz ve kıl pigmentasyonu, maksimum sertlikte saçlar ve üst gözkapağında zayıflamış Mongoloid özelliklere sahiptir. Kuzey Kutup kombinasyonunun antropolojik izlerine bölgenin güneyinde Sibirya'nın Büyük Okyanus kıyılarında rastlanır ve paleoantropolojik materyaller ise 5-7 byö kadar gitmektedir (Çikişeva ve diğerleri, 2017: 130).

İ.İ. Gohman 1960'lardan 1980'lere kadar Baykal Sibirya'sında Neolitik Dönemden Orta Çağa kadar incelediği pek çok antropolojik materyal üzerinden vardığı sonuçlar Transbaykal Neolitik ve Tunç Çağlarının popülasyonlarının genetik devamlılığı olduğu ve Transbaykal'ın Plaka-taş Mezar popülasyonunun Hun ve sonrasındaki kültürlere katkıda bulunduğudur. Hun popülasyonunda hem bölgenin otokton halkına hem Kafkasoide hem de az bir oranda Uzak Doğu halklarına ait

özellikler tespit etmiştir. Kafkasoid özelliklerin Batı ile olan etkileşimle gelmiş olabileceği gibi Baykal ırkının sahip olduğu Kafkasoid özellikler üzerinden de gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Burayev, 2020: 251-252).

Son on yılda A.A. Movsesiyan tarafından Neolitik ve Tunç Çağlarına ait Cis-Baykal'daki mezar komplekslerinden toplam 224 kafatasında metrik olmayan kraniyal analizler yapılmıştır. END örnekleri Lokomotiv ve Şamanka II'deki Kitoy mezarlarından, GND örnekleri Angara Havzasında Şumiliha, Ponomarevo, Semenovo, Podostrozhnoe, Kitpichniy Sarai, Serovo, Bratsk, Malaya Mamır, Bratskiy Kamen' mezar ve mezar komplekslerinden; Yukarı Lena Havzasında ise Verholensk ve Stariy Kaçug mezar komplekslerinden alınmıştır ve hepsi Serovo Kültürüne ait mezarlardır (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 562).

ETÇ örnekleri Angara Havzasında Buryet, Sukhaia Pad', Podostrozhneo, Şumiliha, Ust'-Belaya, Ust'-Uda, Serovo, Shivera, Glazkovo, Ust'-İda, Garankin Log, Luna, Bratsk, Semenovo, Ostroc Rodion, Goroshche II, Pad' Mahonkina, Vokzal II ve Kirpiçnyi Sarai mezar ve mezar komplekslerinden alınmıştır. Yukarı Lena Havzasında ise Verholensk, Obhoi, Ust'-Iamnaia, Makarıv, Shishkino, Thoe Pleso, Habsagai, Rytvinka, Stariy Kaçug, Ust'-Talma, Korkino ve Nikolskoye mezar ve mezar komplekslerindeki kafatasları çalışılmıştır (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 562).

A.A. Movsesiyan'ın çalışmaları Cis-Baykal'da yapılan en kapsamlı metrik olmayan kraniyal çalışmalardır. Bu çalışmaların sonucunda ortaya konan verilerden en dikkat çekici olanı Şamanka II'deki Kitoy popülasyonunun Lokomotiv'de bulunanlarla farklılık gösteriyor olmasıdır. Lokomotiv'deki Kitoy insanları Angara Havzası içinde bulunan Serovo ve Glazkovo insanlarının genlerine katkıda bulunmuşlardır (Levha 7.7-1a; Levha 7.7-1b; Levha 7.7-2a; Levha 7.7-2b). Ancak Şamanka II'deki Kitoy popülasyonu için bu söylenememektedir. Onların özellikle Serovo insanlarından oldukça farklı oldukları görülür (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 60).

Bu durumu açıklayan iki neden düşünülmüştür, ilki Şamanka II'deki insanların muhtemelen daha yoğun bir genetik kaymaya maruz kalmış olmalarıdır. Şamanka II'nin bulunduğu Güney Baykal Bölgesi Transbaykal ile Cis-Baykal arasındaki geçiş noktalarından biridir. Önceki bölümde aktarılan mtDNA oranlarında

Lokomotiv'de baskın olan F haplogrubunun yerini Şamanka II'de D haplogrubu alır (Moussa ve diğerleri, 2021: 7). Bu da genetik kaymanın doğru olabileceğini gösterir. İkinci neden ise Şamanka II insanlarının Cis-Baykal'da kendilerinden sonra ortaya çıkan popülasyonların oluşumuna katkıda bulunmamış olmaları yani bölgeyi terk etmiş olmaları ihtimalidir. (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 563-564). Şamanka II'de mezarlarda yapılan radyokarbon analizleri sonucunda GÖ. 8. bin sonu ile 7. bin başlangıcı arasında alanın yaklaşık 400 yıl boyunca kullanım görmediği anlaşılmıştır (Weber ve diğerleri, 2016: 244, 246). Bu veri hem Baykal Gölü havzasının güneyinde yaşanan bir göçe işaret ederken hem de END'de bölgeye gelen yeni grupların olduğunu da gösterebilir. Bunun yanında D haplogrubunun Güney Sibirya ve Doğu Asya için yerli bir soy olduğu, F haplogrubunun ise Güneydoğu Asya kökenli olduğu unutulmamalıdır. Özellikle dördüncü ve beşinci bölümlerde bahsettiğimiz üzere Cis-Baykal bölgesi Baykal Gölünün kuzey havzasında kalan Nijnyaya Djilinda insanının genetik (Vetrov ve Ineshin, 2019: 469) ve Güney Angara Havzası'ndaki Şçukino kronolojik mezar grubunun ise iskelet pozisyonu bakımından (Bazaliyskiy, 2012: 58) Güneydoğu Asya ile bağlantılı olmaları bölgemizin Baykal Gölünün kuzeyinden gelen bir göçün etkisinde kaldığını gösterebilir. Bu durum Şamanka II'nin baskın D haplogrubunun bölgenin yabancısı bir halk olmayabileceği fikrini doğurur. Ne Lokmotiv ne de Şamanka II mezar komplekslerinde bu iki farklı haplogrubun ölü gömme geleneklerinde bir farklılık olarak yansıması da görülmemektedir. Bu da her iki popülasyonun aynı kültür kompleksine dâhil olduklarını bize açıkça göstermektedir.

A.A. Movsesyan'ın bahsi geçen çalışmalarının ortaya koyduğu bir diğer sonuç özellikle Lena ve Angara havzalarındaki Serovo ve Glazkovo grupları arasında doğrudan bir devamlılık görülmesidir (Levha, 7.7-3a; Levha 7.7-3b; Levha 7.7-4a; Levha 7.7-4b; Levha 7.7-5a; Levha 7.7-5b). Kademeli bir geçişin göstergesi olarak kabul edilen bu durum Serovo ve Glazkovo popülasyonlarını aynı kültür kompleksinin iki katmanı olarak yorumlanmasına neden olmuştur (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 564). Angara ve Lena Havzalarında bin yıl boyunca görülen GND ve ETÇ insanlarının kültürel ve tarihsel sürekliliğine genetik sürekliliğin de eşlik ettiği sonucuna varılmıştır (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 61). Fakat araştırmacı aynı zamanda hem Lokomotiv ve Şamanka II END insanları arasında hem de Serovo ve

Glazkovo insanları arasında bazı farklılaşmaların olması nedeniyle Cis-Baykal'ın Neolitik ve Tunç Çağlarında tamamen homojen bir popülasyona sahip olmadığını da söylemektedir ki Moussa ve arkadaşlarının mtDNA çalışması da aynı sonuca varmaktadır (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 61; Movsesyan ve Pejemskiy, 2015: 101-102; Moussa ve diğerleri, 2021: 9).

Bu farklılaşma bölge arkeologlarınca iki şekilde senaryolaştırır. İlki END gruplarının OND'de bölgeden göçmeleri ve bir süre sonra eski topraklarına yeniden dönmeleridir. İkinci senaryo ise Orta Holosen boyunca Cis-Baykal'da yaşamın kesintisiz devam ettiği ve biyolojik farklılaşmanın dışarıdan bölgeye gelen bir gen akışıyla olduğudur (Movsesyan ve Pejemskiy, 2015: 101).

İlk senaryo A.P. Okladnikov'un Kitoy ile Glazkovo Kültürleri arasında maddi kültür kalıntıları üzerinden kurduğu yakınlığın ve sonradan yeni mezar komplekslerinin açılmasıyla birlikte onun bu görüşünü destekleyen yeni benzerliklerin de (taş ve kemikten halka ve diskler gibi) işaret ettiği bir ihtimaldir (Movsesyan ve diğerleri, 2014: 566). Cis-Baykal'ın göç veren bir alan olduğu Doğu Sibirya Neolitik Dönem kültürleri üzerinden de bilinmektedir (Movsesyan, 2012: 135-136). Bölgeden göçen bu halkların bir süre sonra yeniden aynı coğrafyaya dönmemeleri için bir neden olmadığı gibi Yenisey Nehri havzası ve Orta ve Aşağı Lena havzalarının Cis-Baykal'ın doğu ve batı komşuları arasındaki doğal koridorlar olması bu fikri desteklemektedir. Bu yollardan göç eden halkların bir kısmının yeninden aynı yolu izleyerek Cis-Baykal'a dönmeleri son derece olasıdır.

İkinci senaryo ise OND'de yaşandığı düşünülen "*hiatus*" hipoteziyle uyumsuzdur ancak bu hipotezin Ya.V. Kuzmin ve N.E. Berdnikova gibi bazı bölge araştırmacıları tarafından kabul görmediğini de belirtmiştik (bkz. üçüncü bölüm "Orta Neolitik Dönem ve *Hiatus* Sorunu") (Movsesiyan ve diğerleri, 2014: 566; Kuzmin, 2007: 127; Berdnikova, 2012: 191-192).

Eldeki veriler her iki senaryonun da doğru olduğunu gösterir. Cis-Baykal'ın END'den ETÇ'na kadar kesintisiz şekilde yerleşim gördüğü açıktır. Ya.V. Kuzmin OND'de bölgede, bazı araştırmacıların dile getirdiği gibi, büyük bir iklim değişiminden bahsedilemeyeceğini ortaya koymuştur. Bu zaman aralığının Atlantik Dönemin (GÖ.8.000-5.000) en sıcak zamanlarına denk gelmesi bölgenin av hayvanı çeşitliliği ve vejetasyon süresinin uzamasıyla toplayıcılık faaliyetinin artması gibi

elverişli koşullara girmesini sağlamıştır (Kuzmin, 2007: 127). Bu ılımanlaşma sığın gibi bazı av hayvanlarının daha Kuzeydeki bölgelere göçmesine ve insanların da onların peşinden gitmelerine neden olabileceği gibi bazı grupların burada yaşamaya devam etmiş olabileceğini de gösterir. Mezar komplekslerinde yeniden tarihlendirme çalışmalarının yapılmakta olduğunu biliyoruz. Ancak araştırmacıların OND aralığının kapanmaya başladığı ve ileride Kitoy ile İsakovo-Serovo Kültürleri arasındaki tarih farkının daha da daralabileceğini söylemelerine karşın mezar komplekslerinde bir azalma olduğu gerçeği de hala devam etmektedir. Bu soruna dördüncü bölümde bahsettiğimiz gökyüzü defni uygulaması üzerinden de bir açıklama getirilebilmekteyiz ancak yine de bölgeden kısmi bir göçün yaşandığını da kabul edebiliriz. Aynı zamanda beşinci bölümde gördüğümüz üzere Ust'-Byelaya ve Posol'skaya keramiklerinin OND'e tarihlenmeleri bize bir kısım END popülasyonunun bölgedeki varlığını devam ettirdiğini de göstermektedir. END ve GND-ETÇ arasında görülen biyolojik farklılıklar bu azalma döneminde dışarından bölgeye gelen bir gen akışıyla izah edilebilir. Hatta bu gen akışı sadece bölgeye yabancı halkların gelmesiyle değil GND-ETÇ'da eski topraklarına dönen grupların beraberlerinde getirdikleri yabancı genlerle de olmuş olabilir.

İlk senaryoyu destekleyen bir veri de ölü gömme adetleri üzerinden elde edilir. Dördüncü bölümde bahsedildiği üzere Yakutistan topraklarında bulunan OND (Bel'kaçi Kültürü) mezarları ile GND Serovo mezarları arasında iskelet pozisyonları ve konumları bakımından benzerlikler bulunur. Aynı benzerliğe Yukarı Ob' bölgesinde de rastlanır. Buradaki iskeletlerin de ayaklarının yakınlarındaki su kütlesine dik şekilde konumlandıkları ve sırt üstü pozisyonda oldukları görülür (Gennad'yeviç, 2014: 95-96, 172; Hlobıstin, 1996: 300; Zubova ve diğerleri, 2017: 80-81; Kashuba, 2017: 29). Bu mezarlar Yukarı Ob' Bölgesinde daha fazla sayıdadır ve Yakutistan'daki örnekler antropolojik tip olarak Cis-Baykal ve Yukarı Ob' örneklerindeki iskeletlerden ayrılmaktadır (bkz. "Merkezi Yakutistan Bel'kaçi ve Imıyahtah Mezarlarının Değerlendirmesi"). Geleneklerde görülen bu benzerlikler önemli olmakla beraber Serovo insanlarının Güney Sibirya'nın batı bölgesinden gelen bir grup olma ihtimalinin daha yüksek olduğu görülür.

Yukarıda bahsettiğimiz A.A. Movsesyan ve arkadaşlarının çalışmalarını temel alarak popülasyonlar arasındaki genetik ilişkiye Cis-Baykal'ın alt bölgeleri

üzerinden baktığımızda Cis-Baykal Neolitik ve ETÇ popülasyonlarının üç gruba ayrılabileceğini görürüz: Angara Havzası, Güney Baykal ve Yukarı Lena Havzası grupları. Angara Havzası (Lokomotiv) ve Güney Baykal (Şamanka II) grupları Kitoy popülasyonları arasında genetik farkların olduğu yukarıda bahsedilmişti (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 60) ve bunun baskın haplogruplara ait verilerle de uyumlu olduğunu belirttik (Tablo 3; Tablo 6). Lokomotiv popülasyonunun Angara Havzasında GND Serovo ve ETÇ Glazkovo popülasyonlarına katılması bize Angara Havzasının dönemler arası genetik bağlar konusunda en istikrarlı bölge olduğunu gösterir ki bu da N.M. Moussa ve arkadaşlarının, R.O. Trepazov ve arkadaşlarının ve O.Yu. Noumova ve S.Yu. Rıçkov'un çalışmalarının sonuçlarıyla da uyumludur (Tablo 2). Ancak aynı uyumlu sonuca Şamanka II'nin Lokomotiv'den farklı olarak GND ve ETÇ popülasyonlarına böyle bir katkısının olmadığı verisinde bulamayız çünkü Şamanka II'nin en baskın üç haplogrubu GND ve ETÇ örneklerinin tamamının en baskın üç haplogrubu ile uyumludur. Buna göre bu farklılık Angara Havzasının istikrarlı genetik aktarımından kaynaklanıyor olabilir. Şamanka II'deki F haplogrubunun azlığı onu önce Lokmotiv'den sonra da onun genetik devamı olan GND ve ETÇ popülasyonlarından ayırmış olabilir. Bu da Güney Baykal Bölgesi grubunun yukarıda da bahsettiğimiz gibi Cis-Baykal'ın keramik kap taşıyıcısı olduğunu düşündüğümüz göçün rotası üzerinde olmamasından kaynaklanmış olmalıdır.

GND'de Angara ve Lena Havzalarındaki Serovo popülasyonlarının en yakın benzerliğe sahip olduğu görülmüştür (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 60). ADNA çalışmaları sadece Angara Havzası ve Ol'hon bölgesinde yapıldığı için böyle bir benzerlik haplogruplar üzerinden şu an için görülememektedir. Ayrıca Ol'hon bölgesindeki örneklerin sayılarının azlığı da iki bölge arasındaki yakınlığın derecesini tahmin edilebilmesine olanak vermemektedir. Fakat bu veri üzerinden Serovo insanlarının Cis-Baykal'ın içinde daha izole bir konumda olduklarını söyleyebiliriz ki bu da onların dışarıdan gelen (Yukarı Ob') bir popülasyon olma ihtimalleriyle uyumludur.

ETÇ'da Angara ve Yukarı Lena Havzalarındaki Glazkovo popülasyonları arasındaki farklar Serovo popülasyonuna göre iki kat fazladır (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 60). Bu da Serovo popülasyonunda gördüğümüz izolasyonun

Glazkovo'da olmadığını ve bölgesel farkların dönemin çok hareketli popülasyonları üzerinden yorumlanabileceğini gösterir. Altıncı bölümde Lena Nehrinin güneydeki kollarından olan Olyokma Nehri kıyısındaki Malaya Djikimda mezarı insanının takındığı küpelerin benzerlerinin Kuzeydoğu Çin, Rusya Uzak Doğusu ve Japonya'da bulunuyor olması bu bölgelerle GÖ 6.000'lerden itibaren olan karşılıklı etkileşimi ortaya koymakta ve Lena'nın bu etkileşimin sağlandığı ana akarsu yollarından biri olduğunu göstermektedir. ETÇ'da Lena Havzası grubu ile Angara Havzası grubu arasındaki bu fark da bu göç yolu üzerinden açıklanabilir.

Altıncı bölümün birinci kısmında gördüğümüz üzere Glazkovo insanları oldukça geniş bir bölgeyle etkileşime geçmişlerdir. Glazkovo Kültürü'nün Kitoy Kültürü ile olan yakın bağlarını da dördüncü ve altıncı bölümlerde ortaya koymuştuk. Dolayısıyla iki popülasyon arasındaki bazı genetik farklılıkların OND'de Kitoy halkından kopan bir grubun gittiği yeni coğrafyalarda içine aldığı farklı genlerle açıklamak mümkündür. Transbaykal bölgesinde kalan Fofanovskiy mezar kompleksindeki Glazkovo gömmelerinden alınan 20 örneğin Lena ve Angara Havzalarından daha fazla farklılık gösterirken Çukotka'nın doğusunda (Kuzeydoğu Sibirya) bulunan Neolitik Döneme ait Uelen ve Ekven mezar komplekslerindeki bireylerle bazı benzerlikler göstermesi de bunun bir kanıtı olabilir (Levha 7.7-6a) (Movsesyan ve Pejemskiy, 2013: 60). Aynı komplekslerdeki toplam 165 kafatasının incelenmesi sonucunda A.A. Movsesyan'ın 2012'de ortaya koyduğu veri Kitoy popülasyonu ile Çukotka Neolitik Dönem popülasyonunun genetik olarak Serovo ve Glazkovo insanlarından daha yakın olduğudur (Movsesyan, 2012: 135). Bu sonuçlar da özellikle D haplogrubu üzerinden (D4b1) Altay-Sayan ve Cis-Baykal bölgeleri ile Kuzey Amerika arasındaki genetik ilişkiye dair kanıtlarla da uyumludur. Kitoy Kültürü'nün batıda Urallara doğuda ise Yakutistan topraklarına yayıldığını ise zaten 1970'lerde A.P. Okladnikov belirtmiştir (Okladnikov'dan aktaran Movsesyan, 2012: 136). Tüm bu veriler ışığında Glazkovo insanlarının akrabaları olan Kitoy insanlarından binlerce yıl ayrı kaldıktan sonra genetik olarak bir miktar farklılaştıklarını fakat kültürel olarak yakınlıklarını koruduklarını ve GÖ 4.500'de yeniden ana topraklarına geri döndüklerini söyleyebiliriz.

Toparlarsak genetik yapıya hem dönemler hem de bölgeler üzerinden bakıldığında en istikrarlı bölgenin Angara Havzası olduğunu görürüz. Burası hem

çok sayıda mezarlığı içermesi hem de Üst Paleolitik Çağa kadar giden erken dönem örneklere (Mal'ta Çocuğu) sahip olması dolayısıyla bölgenin arkeolojik açıdan da en verimli alanıdır. Aynı zamanda Angara Nehrinin Yenisey Havzasına açılan doğal bir koridor görevi görmesi de onun Minusinsk Havzası ile Cis-Baykal arasındaki ana göç yolu olduğunu gösterir. Güney Angara Havzası hem Güney Baykal hem de Kuzey Baykal ve Lena üzerinden gelen göçlere belirli bir mesafededir ayrıca Yenisey Nehri ile kavuşumu da 1000 km. den fazla bir mesafeye sahiptir. Angara Havzasının güney kesiminin bu pozisyonu buradaki istikrarı açıklar.

Güney Baykal bölgesinin tek ve en iyi çalışılmış mezarlık alanı olan Şamanka II de END'den ETÇ'na kadar mezarlar bulunduğunu ve baskın çoğunluğunun da END'e ait olduğunu biliyoruz. Tek bir kompleks üzerinden değerlendirilen bu bölge ise en istikrarsız alan olarak kabul edilebilir. Şamanka II'nin bulunduğu bölgenin Transbaykal ve Cis-Baykal bölgeleri arasında bir geçit konumunda olmasının onun bu farklılığında ne kadar rol oynadığı ise henüz net değildir.

Genetik istikrar bakımından Lena Havzası ise Angara ve Güney Baykal bölgelerinin arasında bir yerde kalır. Lena Havzası Serovo popülasyonunun Angara Havzası ile olan yakınlığı ve Lena Glazkovo popülasyonunun ona göre daha bağımsız bir pozisyonda oluşu bölgenin dönemsel olarak diğer bölgelere göre daha farklı genetik etkilere maruz kaldığını gösterir.

7.8. GÜNEY SİBİRYA MODERN YERLİ HALKLARI İLE KİTOY, İSAKOVO-SEROVO VE GLAZKOVO POPÜLASYONLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Şorlar ve Ketler aDNA analizlerine göre END Kitoy popülasyonunun günümüzdeki akrabaları olma ihtimali en yüksek olan iki halktır. Onların bu benzerliği özellikle F ve D mtDNA haplogruplarının bu popülasyonlardaki dağılımı üzerinden belirlenmiştir (Mooder ve diğerleri, 2006: 357).

Ketlerin 1930'larda SSCB döneminin baskısıyla Rus köylerine yerleşmeye zorlanmadan önce güneyde Kuzey Moğolistan, kuzeyde Yenisey Havzası, batıda İrtiş Havzası ve doğuda Angara Havzası arasında göçebe bir hayat yaşayan bir topluluk olduğu tahmin edilir. Dilleri yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yenisey Dili Ailesine

dâhil edilmektedir ve Alaska ve Kuzeybatı Kanada'daki Na-Dene dili ve Na-Dene ile akraba dillere sahip oldukları söylenen Tilingit, Eyak ve Kuzey ve Güney Atabaskanlar ile Kuzey Amerika'nın güneybatısında Büyük Okyanus kıyısı boyunca bulunan izole Na-Dene dillerinin de Ketçe gibi bu dil ailesine dâhil olduğu iddia edilir (Flegontov ve diğerleri, 2016: 2; Flegontov ve diğerleri, 2017: 237).

Ketlerin Sibirya'da ilişkilendirildikleri popülasyonlar ise Samoyedçe konuşan kabilelerden Nganasanlar, Selkuplar ve bir başka Paleosibiryalı halk olarak kabul edilen Yukagirlerdir. Antik dönem halklarından ise Ketlerin Eneolitik Dönem Afanasyev ve onun etkisinde geliştiği ileri sürülen Karasuk Kültürü ve sonrasındaki Demir Çağ kültürlerini geliştiren halklar ile ilişkili olduğu ileri sürülmüştür. Tüm bu ilişkilendirmelerden Ketler için Altay bölgesinin bir ana vatan olarak tanımlanmaya çalışıldığını görebiliriz ki bazı araştırmacılar da bunu dile getirmişlerdir (Flegontov ve diğerleri, 2016: 5-6).

Lena Havzası Neolitik kültürleri ile Ketler arasında da 1950'lerden itibaren bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Lena Neolitik Kültürlerinin (Sıalah, Bel'kaçi ve Imıyahtah) birbirinden farklı popülasyonlara ait olduğu düşüncesinin baskın olmaya başlamasıyla Ketlerin sadece OND Bel'kaçi Kültürü ile ilişkili oldukları düşünülmeye başlanmıştır (Flegontov ve diğerleri, 2016: 2; Flegontov ve diğerleri, 2017: 238).

Bu gün Krasnoyarsk Krayındaki Turukhansk bölgesinde yaşayan Ketlerin Altay bölgesi Türkçe konuşan halklarıyla ve bazı Samoyedçe konuşan halklarla karıştıkları düşünülür. Ketlerin Üst Paleolitik Dönem Mal'ta çocuğu ve Afantova Gora insanı üzerinden belirlenen popülasyonla (EKA), ETÇ Okunyev Kültürü insanlarıyla ve Yukarı Yenisey Havzasında Karasuk Kültürünün taşıyıcısı olan toplulukla ilişkili oldukları düşünülürken yukarıda da bahsettiğimiz üzere aynı zamanda Ketler Bering Boğazını geçen Güney Sibirya topluluğunun da torunları olarak kabul edilirler (Flegontov ve diğerleri, 2016: 6-7).

Ketler yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı üzere Mongoloid-Kafkasoid karışımı bir melez halk olarak tanımlanır ve bölgenin otokton bir halkı olmakla beraber Batı Avrasya kökenli halklarla da akraba kabul edilmişlerdir (Derbeneva ve diğerleri, 2002: 1316-1317).

Kitoy popülasyonunun hem mtDNA hem de kraniyel analizler sonucu benzerlik gösterdiği diğer halklar Şorlar, Hakaslar ve Telengitlerdir (Movsesian ve diğerleri, 2014: 564,566-567). Bu halklar arasında Şorlar kökenleri hakkında çeşitli hipotezler üretilen bir gruptur. Hem Ketlerle hem de Samoyedçe konuşan halklarla ilişkilendirilirler. Her iki topluluk için de soy bağına sahip olduğu düşünülür. Özellikle L.P. Potapov Şorlar ile Ketlerin oldukça yakın olduklarından bahsetmektedir (Potapov, 1964: 443). V.G. Bogaraz ise Şorların Türkleşmiş Paleosibiryalılar olduğunu söylemiştir (Kimeyev, 2014: 54-55). Kökenleri hakkında kesin bir kanaate varılamamış olmasının yanında Şorların Güney Sibirya'nın yerli halklarından olduğu görüşü bize göre de arkeolojik veriler üzerinden değerlendirildiğinde oldukça kuvvetlidir (bkz. "Ayı Kültü" ve "Su" başlıkları).

Şorlar hakkında "Ayı Kültü" başlıklı bölümde aktarılan bilgiler Şorlar ile Cis-Baykal'ın Şamanka II mezar kompleksindeki END Kitoy popülasyonu ile kültürel bağlarının olduğunu gösterir. F haplogrubunun yüksek oranı bakımından ise Lokomotiv mezar kompleksi ile bağlantılı görülmektedir. F haplogrubundaki yüksek oran Şor'lardan daha az olmakla beraber Ketlerde de bulunur (Tablo 6; Tablo 7).

V.G. Bogoraz Kuzey Altay halklarını yani Kumandin, Tuba, Çelkan ve Şorları Türkî Paleoasyalılar olarak tanımlamıştır (Potapov, 1968: 316). A.İ. Yarho ise Şorların neredeyse hiçbir kabilenin etnik kimliğine sahip olmayan bir topluluk olduğunu söylemiştir (Aksyanova, 2013b: 68). Şor etnonimi ilk defa 19. Yüzyılın sonunda V.V. Radlov tarafından Kondoma Nehri yukarı akımında yaşayan bir *seok*un adı üzerinden verilmiştir. Şorlara ait ilk antropolojik çalışma A.İ. Yarho'nun "Altay-Sayan Türkleri" adlı yayınında yapılmıştır. Çalışmada A.İ. Yarho Şorları Ural-Altay veya Kuzey Asya tipi olarak tanımlamıştır. Sonraki çalışmalarda Şorların Kondoma ve Mrassu Nehirlerinin yukarı akımlarında oturanlarının daha Ugor tipi aynı nehirlerin aşağı akımlarında oturanların ise daha fazla Güney Sibirya ve Orta Asya tipi gruplar oldukları belirtilmiştir (Aksyanova, 2013b: 69). G.A. Aksyanova'nın 2013 yılında yayınladığı Dağ ve Abakan Şorlarının odontolojik özellikleri üzerine yaptığı çalışmasında özellikle Taştagol bölgesinde yaşayan Dağ Şorlarında Kafkasoid özelliklerin görece daha az olduğu ve Samoyed etkisinin görüldüğü vurgulanmıştır (Aksyanova, 2013b: 76).

Kitoy popülasyonu ile genetik bağları bulunan bir diğer grup ise Hakasların en büyük topluluğu olan Sagaylardır. A.G. Kozintsev'in 2000'lerin başlarından itibaren Minusinsk Havzasının yerli halkları ile Güney Sibirya Neolitik ve ETÇ kültürleri ve Amerikan Yerlileri arasındaki genetik bağlar üzerine sürdürdüğü çalışmaları Sagayları Kitoyların muhtemel akrabaları içinde birinci sıraya koymuştur. Bu konunun detayları bir sonraki başlık altında verilmiştir.

GND'den ETÇ'na kadar Cis-Baykal'da varlık gösteren Serovo ve Glazkovo popülasyonlarının ise modern Sibirya ve Orta Asyalılarından Yakutlar, Tunguzlar (Baykal Tunguzları), Buryatlar, Tuvalar ve Moğollarla genetik yakınlığının olduğu hem kraniyolojik hem de mtDNA analizleri üzerinden ortaya konmuştur (Movsesian ve diğerleri, 2014: 567; Naumova ve Rychkov, 1998: 3).

7.8.1. Kitoy-Sagay Yakınlığını Takip Edebildiğimiz Genetik ve Arkeolojik Bağlantılar

Ketler, Şorlar, Telengitler ve Hakaslar arasında genetik ve arkeolojik bağlar üzerinden en net verileri elde edebildiğimiz halkın Sagaylar olduğu görülmektedir. Sagaylar ile ETÇ Okunyev popülasyonu arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin ETÇ'dan Erken Ortaçağa kadar olan genetik ve kültürel seyri de bu başlık altında kısaca ortaya konmaya çalışılmıştır.

7.8.1.1. Okunyev ve Karasuk Tunç Çağı Kültürlerinin Genetik İlişkileri

Okunyev Kültürü ilk defa M.N. Komarova tarafından 1940'larda ortaya çıkarılmış bir ETÇ kültürüdür (MÖ 2.300-1500). Ana yayılım alanı Yenisey Nehrinin yukarı akımlarından Minusinsk Havzasının batısında kalan kesimdir. Yenisey'in kollarından olan Abakan Nehri bölgenin ortasında kalır, güneyinde Batı Sayanlar, kuzeyinde ise Kuznetsk Alatau Dağları yer alır (Güneri, 2018: 127, 528).

Güney Sibirya'ya Eneolitik Dönemde gelen ve Kafkasoid bir popülasyona sahip olan Afanasyev Kültürünün ardından ortaya çıkan Okunyev'in başlarda bölgenin yabancısı olan bu kültür üzerine gelişmiş olduğu düşünülmüştür, ancak A.G. Kozintsev 2000'lerin başlarında yaptığı kraniyal çalışmalarda Okunyev

popülasyonunun Afanasyev karışımıyla birlikte bölgenin yerli Neolitik popülasyonlarının bir devamı olduğunu ortaya koymuştur. A.G. Kozintsev Minusinsk Havzasındaki Karakol, Ust'-Tartas ve Krotovo Kültürleriyle ve Yelovka II ve Çerno-ozerye alanlarındaki "Andronovomsu"[69] mezarlarda bulunan kafataslarının kökenlerini bölgenin Neolitik topluluklarından aldığı ve sahip oldukları Mongoloid-Kafkasoid karışımı özelliklerin de daha eski bir döneme dayandığı sonucuna varmıştır (Kozintsev, 2009: 133-134). Son yapılan çalışmalar ışığında ETÇ Okunyev Kültürünün Güney Sibirya'nın yerli kültürlerinden kökünü alan bir popülasyona sahip olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. A.G. Kozintsev'in 2004'te yayınladığı çalışmasında Amerikan Yerlileri ile Okunyev popülasyonu arasında kurduğu bağın günümüzde yaşayan Sibiryalılar içinde Ketler'de değil ama Sagaylarda görüldüğünü belirtmiştir (Kozintsev, 2004: 9). Sonuç olarak A.G. Kozintsev Okunyev popülasyonunda Afanasyev'den aldığı katkı dışında başka bir Batı kökenli gen katılımının olmadığını ve Okunyev popülasyonunun Mongoloid özelliklerinin ise Cis-Baykal'ın Kitoy popülasyonundan geldiğini ileri sürmektedir (Baykal antropolojik tipi) (Kozintsev, 2020: 138).

2018'de yayınlanan Y-DNA ve mtDNA analizlerine dayalı bir başka çalışmada Okunyev Kültürünün erken safhası olan Uybat Evresine (MÖ 2.500-2.000) ait mezarlardan elde edilen örneklerin Y-DNA analizlerinde Asyalı olan Q ve NO1 haplogruplarına rastlanmıştır. Hakasya toplarındaki Okunyev popülasyonuna ait 13 iskeletten elde edilen mtDNA haplogrupları ise Doğu Avrasya kökenli A, C, ve D, Batı Avrasya kökenli U, H, J ve T'dir.

Okunyev'in bir önceki dönemi Eneolitik Afanasyev Kültürüne ait Altay ve Hakasya Cumhuriyetleri topraklarındaki 7 iskeletten elde edilen mtDNA'larda ise Batı Avrasya kökenli U, H ve R haplogrupları bulunurken Doğu Avrasya kökenli sadece C haplogrubu bulunmuştur. Dört örnekte bulunan Y-DNA haplogrubu ise R1b'dir (Hollard ve diğerleri, 2018:102, 104-105).

[69] "Andronovo like" veya "Andronoid" terimlerinin karşılığı olan kelime bugün doğruluğu tartışılır bir teori üzerine gelişmiştir. Bölgede Andronovo Kültürü ile benzer bezemelere sahip keramiklerin görüldüğü mezarlarda bu tanımlama kullanılmaktadır (Bayburt 2022: 174-194; Bayburt 2019: 297-314).

Okunyev Kültürünü Geç Tunç Çağında Karasuk Kültürü takip eder[70] (MÖ. 1500/1400-1000/900). Bu kültür Sayan-Altay bölgesi merkez olarak batıda Aral Gölü çevresi, Tien-Şan ve Merkezi Kazakistan'a, doğuda Baykal Gölü havzası ve Moğolistan topraklarına, güneyde ise Kuzey Çin ve Merkezi Ovalara kadar yayılım göstermiştir[71] (Güneri, 2018: 663). Karasuk Kültürü'nün etnik kökenine ait aDNA analizleri üzerinden genetik bir çalışma henüz yayınlanmamıştır. 1955'te M.M. Gerasimov yaptığı yüz rekonstrüksiyonuna dayanarak Karasuk insanının Uzak Doğu Mongoloidi ile Afanas'yev Kafkasoidinin karışımı olarak ortaya çıktığını ileri sürmüştür (Levha 7.7-7a) (Maloletko, 2012: 209-210; Gerasimov, 1955: 549-550). M.M. Gerasimov, Yenisey Nehri'nin solunda kalan bölgede Karasuk Nehri kıyısındaki Bateniy köyü yakınında bulunan bir Karasuk mezarındaki kafatasının rekonstrüksiyonunda bu özellikleri göstermiştir (Gerasimov, 1955: 549-553). Ayrıca Angara Havzasında bulunan Glazkovo'nun geç evresine ait iki kafatasını rekonstrükte eden M.M. Gerasimov bireylerden birinin (4620 no.lu) daha Brakikraniyel olduğunu (Levha 7.7-5a) ve geniş ve düz bir yüze sahip olduğunu söylerken diğer bireyin (4621 no.lu) daha Mezokraniyel bir kafatasına sahip olduğunu (Levha 7.7-5b) belirtir ve Karasuk insanları ile benzer özelliklere sahip olduğunu ileri sürer (Gerasimov, 1955: 433-435). Sonuç olarak Karasuk insanı için söyleyebileceğimiz Kafkasoid özellikli Mongoloid bir antropolojik tipe sahip olduğudur ve eğer bölgenin yerli halklarından kökenini almıyorsa bu genetik karışımın nerede ve nasıl olduğunu henüz bilmiyor oluşumuzdur.

A.S. Güneri Karasuk Kültürü üzerine 1950'lerden itibaren yapılan çalışmaların genel kanaatinin bu kültürün Sayan-Altay'ın yerli bir kültürü veya bu

[70] OTÇ'da bölgede Andronovo Kültürünün varlığı bilinmektedir. Altay Dağları'nın batı etekleri ve Minusinsk havzasının kuzeybatı ucu Andronovo kültürü yayılımının doğu sınırını oluşturur. Andronovo ve Karasuk kültürünün Minusinsk havzasındaki yayılımını işaret eden çalışmalar, Andronovo kültürünün bu coğrafyadaki konumunu anlamamızı kolaylaştırır. Çalışmalara göre Minusinsk Havzasının güneyine doğru inildikçe Andronovo kompleksleri kesintiye uğrar ve mevcut kompleksler yalnızca Minusinsk Havzasının kuzeybatı kesimlerinde yoğunlaşır. Bu komplekslerin tarihi M.Ö. 19/18. – 15. yüzyıllar arasına yerleştirilir. Bu zaman aralığı Okunyev Kültürü'nün geç dönemlerine denk gelir. İlerleyen süreçte pek çok yerde yapılan kazılarla Andronovo kültürünün Minusinsk Havzasına ait bir kültür olmadığı asıl yayılım alanın Ural Dağları, Kuzey Kazakistan ve Batı Sibirya olduğu anlaşılmıştır (Bayburt 2022: 44-46; Bayburt 2019: 49-50).

[71] Merkezi Kazakistan'da yer alan ve Karasuk göçleriyle ortaya çıkmış özgün bir kültürel oluşum olan Begazı-Dandıbay Kültürü Erken Demir Çağı öncesi yaşanan Karasuk yayılmasıyla ilişkilidir. Karasuk ve Begazı-Dandıbay ile Erken Demir Çağı İskit Kültürlerine geçişte kültürel bir kopukluk görülmemektedir. Ayrıca Begazı-Dandıbay Kültürü ile Klasik Türk Dönemi arasında doğrudan bağlantılar bulunmaktadır (Bayburt 2022: 194-205; Bayburt 2019: 297-314).

bölgeye tam olarak nereden geldiği bilinmeyen bir kültür olması dolayısıyla Karasuk Kültürü'nün ortaya çıktığı bölgenin Sayan-Altay'dan başka bir yer olmasının beklenemeyeceğini iddia eder (Güneri, 2018: 667-671). Kendisinden sonra gelen Tagar Kültürü ile genetik ve kültürel bağına bugün kesin gözüyle bakılan Karasuk Okunyev Kültürü ile de koç başlı steller gibi önemli arkeolojik kültür kalıntıları üzerinden bağlara sahiptir (Güneri, 2018: 563-566, 665-666). Eğer Karasuk A.S. Güneri'nin de ileri sürdüğü gibi Sayan-Altay'ın yerli kültürü ise bir önceki paragrafta bahsettiğimiz Karasuk antropolojik tipinin ortaya çıkışı bölgenin Baykal antropolojik tipine katılmış Uzak Doğu Mongoloidleri sayesinde olmuş olabilir. Bu da hem Karasuk hem de Glazkovo Kültürlerinin yayılım alanı düşünüldüğünde M.M. Gerasimov'un verileriyle uyumlu durmaktadır.

Karasuk Kültüründe mezar yapıları taş sandık mezar formundadır ve çok derin çukurlara sahip değillerdir. M.P. Ovçinnikov'un Glazkovskaya Kilisesi yakınında kazdığı bir Glazkovo mezarını taştan bir kutuya benzetmiştir ve ilginçtir ki yukarıda bahsettiğimiz 4620 ve 4621 no.lu iskeletlerin mezarlarında da onun bu benzetmesine uyan aynı yapı görülmektedir (Gerasimov, 1955: 430). Glazkovo mezarlarının bazılarının büyük yassı kumtaşı levhalarla yapılmış kabaca kutu formlu yapılara sahip olduğu ve üzerlerinde tabakalar halinde yassı taşlardan döşemeler bulunduğu A.P. Okladnikov'un yayınlarından da bilinmektedir (Okladnikov, 1974: 300, 313). Bu halleriyle Glakovo mezarları Karasuk mezarlarıyla birbirlerini anımsatmaktadırlar. Bunun yanında Karasuk mezarlarının çoğunlukla tekli gömmeler olması ve çoklu gömmelerde çoğunlukla kadın ve çocukların bir arada olmaları (Güneri, 2018: 682) yine Glazkovo ölü gömme geleneği ile uyumludur. Antropolojik özellikleri bakımından Karasuk popülasyonu hakkında A.S. Güneri'nin K. Jettmar ve N.L. Çlenova'dan aktardığı veriler Karasuk insanının dar ve yüksek bir yüze, düz bir buruna, brakisefal bir kafatasına ve dar ve eğimli bir alına sahip olduğu ve gelişkin olmayan kaş kemerlerinin bulunduğudur. K. Jettmar'a ait bu tanımlama da burun yapısı için Orta Çağ Türk göçebelerine benzer olduğu vurgulanmıştır (Jettmar, 1950: 114). N.L. Çlenova ise Okunyev insanlarıyla benzer kafataslarına sahip olduklarından bahsetmiştir (Çlenova'dan aktaran Güneri, 2018: 698).

Karasuk ile çağdaş olan ve Güney Sibirya'nın hem Sayan-Altay hem de Cis-Baykal bölgelerinde sıkı kültürel bağlara sahip olan Seima-Turbino Fenomeni de

Karasuk Kültürünü kimliklendirmemizde bize ışık tutar. Bir önceki bölümde de bahsedildiği üzere ürettikleri tunç eserlerin ham maddelerini Altay bölgesinden alan, mezarlarında Karasuk Kültürünün tipik tunç bıçakları ile Glazkovo Kültürünün tipik beyaz nefrit halka ve disklerini bulduğumuz bu topluluk ETÇ Glazkovo Kültürünün Geç Tunç Çağı'ndaki devamını ve aynı dönemin Karasuk Kültürünü yansıtan bir gruptur. Seima-Turbino'nun taş alet envanterinde Glazkovo'nun tipik düz dipli ok uçlarına ve Neolitik Dönemin tipik kemik gövdeli dilgi geçmeli kompozit bıçaklarına rastlandığı da aynı bölümde belirtilmişti (Çernıh ve Kuzminıh, 1989: 234-235). Seima-Turbino Fenomeni içinde Cis-Baykal Bölesinin Neolitik ve Tunç Çağı insanlarının varlığı araştırmalarını bu "fenomen" üzerine yoğunlaştırmış olan E.N. Çernıh tarafından da kesin olarak dile getirilmiştir (Chernykh, 2012: 114, 116).

Karasuk Kültürünün arkeolojik verilerinin etnografik döneme ait veriler üzerinden bir bağlantısı ise M.P. Gryaznov tarafından belirtilmiştir. O Karasuk keramiklerinden bazılarının tek parça çamurdan bastırılarak yapıldığını ve bu kapların yapım tekniğine Yakut ve Şorlarda da rastlandığından söz etmiştir (Gryaznov'dan aktaran Güneri, 2018: 680).

7.8.1.2. Tagar ve İskit Demir Çağı Kültürlerinin Genetik İlişkileri

Güney Sibirya'da Geç Tunç Çağı Karasuk Kültürü'nün bitmesiyle başlayan Erken Demir Çağı Tagar Kültürü (MÖ. 1000/900-MS. 150) Minusinsk Havzasındaki binlerce mezar ve diğer arkeolojik alanlarla temsil edilir (Bokovenko, 2006, 860; Bokovenko, 2010, 101; Güneri, 2018: 127, 707).

N. Bokovyenko Tagar Kültürü'nü tanımlarken Minusinsk Havzası'nda Karasuk Kültürü üzerinden gelişmiş ve çoğunlukla hayvancılık, koyun çobanlığı, ekonomisiyle geçinen göçebe bir popülasyon olduğunu söyler ve Tagar Kültürü'nün MÖ 1. bin boyunca bölgeye gelen göçmenlerin baskısından ziyade kendi özgün gelişimlerinin sonucu olarak şekillendiği yorumunu yapar (Bokovyenko, 2006: 877). Tagar Kültürü maddi kültür ve ölü gömme uygulamalarındaki bazı farklılıklar üzerinden çeşitli araştırmacılarca üç veya dört safhaya ayrılmaktadır (Bokovenko, 2010: 100-101; Güneri, 2018: 715-720).

Tagar insanının antropolojik tipinde M.M. Gerasimov'un Ust'-Yerba ve Askiz bölgelerindeki Tagar Kültürü mezarlarında bulunan iki erkeğe ait yüz rekonstrüksiyonuna göre Kafkasoid karışımının fazlalaştığı görülmektedir (Levha 7.7-7b) (Gerasimov, 1955: 556).

A.S. Pilipenko ve arkadaşları Tagar popülasyonunu mtDNA analizleri üzerinden inceledikleri çalışmalarını 2018 yılında yayınlanmışlardır. Bu çalışmanın sonucu Tagar insanlarının erken dönemden itibaren Avrasya'nın hem batı hem de doğu kesimlerine ait haplogrupların etkisine sahip olduklarını göstermiştir (Pilipenko ve diğerleri, 2018: 1/24-3/24). Minusinsk Havzası'nın Eneolitik Dönemden itibaren göç aldığı Kafkasoid bir popülasyona sahip Afanasyev Kültürü üzerinden zaten bilinmektedir. ETÇ'da bu kültür Güney Sibirya'da ortadan kalkmış olsa da Tunç Çağlarında doğu-batı yönlü artan bir popülasyon hareketliliği oluşmuş ve bu durum Erken Demir Çağında da devam etmiştir (Güneri, 2018: 432, 637).

Bahsi geçen çalışmada Erken Tagar Dönemi insan kalıntıları M.P. Gryaznov'un tasnifine göre Baynovo Podgornoye ve Bidjinskiy (MÖ 9.-6. yüzyıl)[72] evrelerine ait mezarlardan alınmıştır. Bu dönemlere ait 49 örnek incelenmiştir ve bunlardan 46 adedinden mtDNA elde edilmiştir. Elde edilen mtDNA örneklerinde %35 Doğu Avrasya'ya özgü haplogruplara rastlanırken, %65 Batı Avrasya haplogruplarına rastlanmıştır. Orta Tagar Dönemine ait iskeletler ise Sargaş evresine (MÖ 6.-3. yüzyıl) ait mezarlardan ele geçen 24 örnektir. Tüm örneklerden mtDNA elde edilmiştir ve %46'sını Doğu Avrasya haplogrubu olduğu görülmüştür. Geç Tagar Dönemine ait kalıntılar ise Tes' evresine (MÖ 2-1. yüzyıl) ait 9 bireyden oluşur ve yalnızca bir örnekte Doğu Avrasya haplogrubu bulunmuştur. Bulunan Doğu Avrasya mtDNA haplogrupları A (A8), C (C4 ve C5), D, G (G2a) ve F (F1b)'dir. Alınan örneklerin Minusinsk Havzası ETÇ Okunyev Kültürü ile yakın benzerliklere sahip oldukları söylenmiştir. Ayrıca Kuzey Karadeniz ve Güney Sibirya İskit örnekleriyle de görece yakınlıklar tespit edilmiştir. Benzer bir ilişkinin ise Hun mezarlarından ele geçen iskeletlerde rastlanılmadığı söylenmiştir (Pilipenko ve diğerleri, 2018: 8/24- 9/24).

[72] Erken Tagar Kültürüne ait bir diğer kronolojik tasnif N.A. Bokovyenko tarafından yapılmıştır ki daha sağlıklı kabul edilmektedir. Onun tasnifine göre Erken Tagar Baynovo Evresi (MÖ 10.-8. yüzyıl) ve Podgornoye (MÖ 8.-6. yüzyıl) olarak iki alt döneme ayrılmaktadır (Güneri, 2018: 719).

Karadeniz'in kuzeyinde MÖ. 7-5. yüzyıllarda atlı savaşçıları ve kurgan mezarlarıyla tanımlanan bir kültür olan İskitlerin kökeni sorununa iki ayrı teori üzerinden yanıt verilmiştir. İlk teori Asya kökenli olduklarıdır ki bu görüş İskitlere has koşum takımlarına ve "hayvan stili" olarak adlandırılan süslere Orta Asya'daki daha erken tarihli kurganlarda rastlanılmasıyla desteklenir. İkinci görüş ise İskitlerin Kuzey Karadeniz'in yerli Tunç Çağı kültürlerinden geliştiği görüşüdür ki bu da aslında ilk teorinin bir nevi tersinden okunmasına dayanır. Asya'daki İskit etkisinin İskitlerin Asya'ya düzenledikleri seferlerin bir neticesi olarak yorumlanır ve bu yoruma neden olan da Tuva Cumhuriyeti'ndeki Arjan İskit alanındaki yeniden yapılan tarihlendirme çalışmalarının batıdaki tarihlerden yüz yıl kadar daha genç bir sonuç vermiş olmasıdır (Sarkissian, 2011: 185).

İskitler konusundaki en önemli husus İskit Kültürü'nün belli başlı tanımlayıcı özelliklere sahip olsa da geleneksel görüşün aksine homojen bir yapı göstermemesidir. Keramikler gibi maddi kültür kalıntıları üzerinden görülebilen farklılıklara genetik farklılıklar da eşlik eder. Bu genetik farklılaşma Kuzey Karadeniz'deki "bozkır İskitleri" ile "orman-bozkır İskitleri" arasında da görülür (Sarkissian, 2011: 186). Bozkır İskitleri Tuva bölgesindeki Okunyev popülasyonu ile genetik benzerliklere sahiptir. A.G. Kozintsev Tuva'daki Aymırlıg alanından bulunan Okunyev kafataslarının Kuzey Karadeniz İskitleriyle Minusinsk'teki Okunyev insanlarından daha çok benzediğini ileri sürmüştür (Kozintsev, 2007: 11-12; Kozintsev, 2020: 138). 2015'te yayınlanan bir çalışmada İskitlerin modern halklarla olan genetik ilişkileri incelenmiş ve Batı İskitlerinin Kafkaslar ve Orta Asya'daki çeşitli gruplarla benzerliklere sahip olduğu görülürken Doğu İskitlerinin Türkçe'nin Kıpçak kolunu konuşan halklarla benzerliklere sahip olduğu anlaşılmıştır (Unterlander, 2017: 8).

7.8.1.3. Taştık ve Yenisey Kırgızları Geç Demir Çağı ve Erken Orta Çağ (Klasik Türk Dönemi) Kültürleri Genetik İlişkileri

Taştık Kültürü MS 2. - 7. yüzyılda Geç Demir Çağını ve Erken Ortaçağın başlarını kapsar. Taştık'ın Tagar Kültürünün son evresi olan Tes' Evresi üzerine yükseldiği kabul edilmektedir. L.R. Kızlasov Taştık Kültürünü tanımlarken MÖ. 2.

yüzyılda yani Tagar Kültürü'nün Tes' Evresinde Güney Sibirya'da var olan iki topluluktan söz eder. Çin yıllıkları üzerinden bilinen bu halklar Ting-lin (Dinglin) ve Giyangunlardır. Türkçe konuştukları bilinen Giyangun halkının Ting-lin ile beraber Tagar Kültürüne katıldıklarını belirten L.R. Kızlasov MÖ 1. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Çin yıllıklarında Giyangunların kaybolduğunu aktarır (Kızlasov, 1960: 160-165).

D.G. Savinov Taştık Kültürünün Minusinsk Havzasında Yenisey Kırgızlarının kültürüne katıldığı ve Taştık Kültürü'nün geç dönemlerinin Erken Kırgız Dönemi olarak adlandırılmasına olanak verecek gömme gelenekleri ve yapıları ile keramik ve süsler gibi bir dizi kültürel benzerlik bulunduğunu vurgular. Onun bu yorumu S.V. Kiselyev'in Sayan-Altay Taştık topluluğunun maddi kültürünün sonradan Altay Türklerinin ve Yenisey Kırgızlarının karakteristik özelliği haline geldiği yorumuna dayanmaktadır (Savinov, 1984: 42-43; Kiselyev, 1951 471-472).

Tagar Döneminde Türkçe'nin Güney Sibirya'da konuşulduğuna dair bu verilerin yanında A.S. Güneri'nin 2001'de bir Taştık kurganı kazısında mear içerisinden çıkarılan kayın ağacı kabuklarından birinin üzerinde yazan Türkçe "aduk"[73] kelimesi Taştık insanlarının Türkçeyi bildiklerinin en net delillerinden biridir (Güneri, 2018: 850).

7.8.2. Hun Popülasyonunun Serovo ve Glazkovo İnsanları ile Genetik Bağları

MÖ. 3. yüzyıl - MS. 3. yüzyıl arasında Transbaykal ve Moğolistan'da hâkim oldukları bilinen Hunların Baykal Bölgesinin yerli insanları ile etkileşimlerinin olmadığı düşünülmekteydi ancak 2004'te yayınlanan aDNA araştırmaları Moğolistan'daki Hunların daha kuzeyde yaşayan uzantılarının Serovo ve Glazkovo halkları ile olan bazı genetik benzerliklerini ortaya koymuştur. Bu bağlantılar Moğolistan topraklarındaki Selenga Nehri havzasında bulunan Egyin Gol mezar kompleksindeki Hun iskeletlerinden elde edilen mtDNA'lar üzerinden saptanmıştır.

[73] Kurban edilecek hayvana verilen isim farklı Güney Sibirya Türk halklarınca diğer söyleniş şekilleri "ıdık", "ayık", "yayık" (Potapov, 1968: 6).

Bu alan Hunlar tarafından yaklaşık 500 yıl boyunca kullanılmış bir mezar kompleksidir. (Mooder ve diğerleri, 2006: 358).

Egyin Gol kompleksinde B haplogrubu dışında Ust'-İda mezar kompleksindekilerle aynı olan Doğu Avrasya mtDNA haplogrupları da bulunur. Hun iskeletleri Serovo ve Glazkovo insanlarına göre daha yüksek oranda D haplogrubuna sahipken daha düşük oranda G2a haplogrubuna sahiptir. A, C ve F haplogruplarında ise benzer oranlara sahiplerdir. Aynı şekilde U5a haplogrubuna da Egyin Gol'de rastlanılmıştır. Hem Kitoy hem de Serovo ve Glazkovo insanlarında bulunan G2a haplogrubu birbirinden farklı genom dizilimlerine sahiplerdir. Egyin Gol'de bulunan G2a haplogrubunun da hem Kitoy'dan hem de Serovo ve Glazkovo'dan farklı bir dizilim olduğu sonucuna varılmıştır (Serovo ve Glazkovo'da bulunan G2a'nın benzer dizilimine bir Han Çinlisinde rastlandığını yukarıda aktarmıştık) (Mooder ve diğerleri, 2006: 358).

Bu sonuçlar Baykal Gölü Bölgesinin ana-soylu gen havuzunun MÖ 4.200'den MS 200'e kadar 4.400 yıl boyunca devam ettiğini göstermektedir. Ancak aynı araştırmalar Kitoy insanları ile Hunlar arasında bir genetik bağın bulunmadığını da ileri sürer (Mooder ve diğerleri, 2006: 358). Bu çıkarım Kitoy ile Serovo ve Glazkovo insanları arasında genetik devamlılığın olduğunu gösteren son çalışmalarla çelişmektedir ki yukarıda da bu sonucun nedeninin Hun popülasyonunun heterojen yapısıyla ilgili olabilceğini söylelmiştik. Özellikle İ.İ. Gohman'ın Hun popülasyonunda yerli halkla beraber Kafkasoid ve Uzak Doğu halklarına ait kraniyel formasyonların olduğunu belirtmişti (Burayev, 2020: 251-252).

2017 yılında yayınlanan bir araştırmada Transbaykal Hunlarının mtDNA üzerinden bağlantılı oldukları popülasyonlar hakkında bilgiler verilmektedir. A.S. Pilipenko ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada Transbaykal bölgesinde Selenga ve kollarına ait havzalardaki Acaj-2, Enhor, Il'movaya Pad' ve Nizhneivolginskij mezarlık alanlarında bulunan 20 iskeletin 18'inden mtDNA elde edilmiş ve 16 soy tespit edilmiştir. Mezar komplekslerine göre dağılımlarına baktığımızda Enhor mezar kompleksinde A(A16), B(B5b4), C, D(D4); Acaj-2 mezar kompleksinde D(D4), Y(Y1), C; Nizhneivolginskij mezar kompleksinde C(C5b1b) ve Il'movaya Pad' m.k.'de A, C, D(D4), G(G2a), N9a haplogrupları bulunmuştur (Pilipenko ve diğerleri, 2018: 1563).

Yüzdesel dağılımına baktığımızda D(D4) haplogrubu 7 örnekle %43, C haplogrubu 4 örnekle %25, A haplogrubu 3 örnekle %18 ve kalan B5, G2a, N9a ve Y haplogrupları 1'er örnekle %3.5'er oranlara sahiplerdir. Oransal dağılımları Şamanka II END oranlarıyla benzerlik göstermektedir. Hun mezarlarında bulunan kafatasları ile Cis-Baykal Neolitik ve Tunç Çağı kafataslarının geniş kapsamlı kıyaslamalı çalışmalarının yapılması muhtemelen bu genetik ilişkinin anlaşılmasında daha büyük bir katkı sağlayacaktır.

7.9. GENETİK VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yenisey Havzası Neolitik ve ETÇ kültürleri ile Cis-Baykal Neolitik ve ETÇ kültürleri arasında genetik bağları ve bu bağların günümüz modern yerli Güney Sibiryalıları ile olan ilişkisini incelediğimizde konuyu aşağıdaki maddeler içinde değerlendirdik.

1) ADNA verileri üzerinden varılan sonuçlar: aDNA verileri üzerinden bakıldığında derlenen verilerin hepsi haplogruplar ve onların alt kümelerinden ibarettir. Bunun dışında daha yakın genetik bağları işaret eden gen dizilimlerine ait verilere bu çalışmada sahip değiliz. Bu anlamda eldeki veriler genel olarak haplogrupların köken ve yayılım alanları dikkate alınarak göç gibi popülasyonlar üzerinde belirgin genetik izler bırakan olayları görebilmemizi sağlamaktadır. Ayrıca bölgelerin genetik bakımdan ne kadar izole ve dönemsel olarak ne kadar istikrarlı olduklarını da anlamamızı sağlamıştır.

Bu bağlamda aDNA çalışmaları üzerinden iki ayrı sonucun ortaya konduğunu görüyoruz.

a) Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem halkları ile diğer antik dönem halkları arasındaki genetik ilişkiler.

Cis-Baykal bölgesindeki Mal'ta Çocuğu (yak. GÖ 24.000) ve Minusinsk Havzasındaki Afontova Gora 2 ve 3 (yak. GÖ 17.000) insanlarının genetik olarak birbirleriyle bağlantılı olan toplulukların üyesi oldukları anlaşılmıştır (Raghvan ve diğerleri, 2013: 3). Bu bireylerin temsil ettikleri grup "Eski Kuzey Avrasyalılar" (EKA) olarak anılmaktadır (*Ancient North Eurasian-ANE*). 2020 yılına kadar Cis-Baykal GND ve ETÇ popülasyonları EKA ile yakın kabul edilirken END

popülasyonu daha çok Rusya Uzak Doğusundaki Çertovı Varota (*Devil's Gate*) (Boysman Kültürü[74]) Mağarası insanlarıyla ilişkilendirilerek Kuzeydoğu Asya popülasyonuna yakın bulunmuştur (Sikora ve diğerleri, 2019: 185). Ancak 2020 yılında yayınlanan Yu ve arkadaşlarına ait çalışmada Cis-Baykal END, GND ve ETÇ popülasyonlarının hem birbirleriyle genetik yakınlığa hem de Kuzeydoğu Sibirya ve Transbaykal bölgelerindeki Mezolitik[75] ve Üst Paleolitik Dönem[76] insanlarıyla yakın genetik bağlara sahip olduğu ortaya konmuştur (Yu ve diğerleri, 2020: 1235).

Yenisey Havzasında Bazaikha mezar kompleksindeki ETÇ'na ait bir mezardaki bireyden elde edilen genetik veriler üzerinden Okunyev popülasyonu da EKA ile ilişkilendirilmiştir (Yu ve diğerleri, 2020: 1235; Damgaard ve diğerleri, 2018: 4).

Yukarıda da kısaca bahsedilen 2021 yılında yayınlanan Tarım Havzası mumyalarına ait aDNA çalışması bu halkın EKA özellikleri baskın bir topluluğun Erken ve Orta Tunç Çağında izole olarak bölgede yaşadıklarını ortaya koymuştur. Çalışmada bu yerli Tarım Havzası bireylerinde %72 oranında EKA, %28 oranında Kuzeydoğu Asya karışımı olduğu modellenmiştir (Zhang ve diğerleri, 2021: 3). Bu çalışmanın önemi kökeni Üst Paleolitik Döneme kadar uzanan ve Güney Sibirya'daki üç bireyle temsil edilen EKA insanlarının ve onların Kuzeydoğu Asya popülasyonuyla karışmış soylarının somatik özellikleri hakkında açık veriler sunmasıdır.

Kayık formlu tabutların[77] içinde gömülen bireyler açık renkli saç ve deri pigmentasyonuna ve kraniyel olarak Kafkasoid-Mongoloid karışımı özelliklere sahiplerdir (Levha 7.7-9). Bu nitelikleri üzerinden pek çok araştırmacı tarafından Avrupalı soylarla ilişkilendirilmiş ve muhtemel dillerinin Toharca olabileceği ileri sürülmüştü (Mallory, 2002: 71-79). Tarım mumyalarının EKA bağlantısı bizim için iki açıdan önem arz eder. İlki Kafkasoid ve Mongoloid karışımı bir kraniyel yapıya

[74] Bkz dipnot 27
[75] Kuzeydoğu Sibirya'da Kolıma Nehri kıyısındaki Duvanny Yar arkeolojik alanında bulunan ve GÖ. 9.800'e tarihlenen Kolıma 1 insanı (Sikora ve diğerleri, 2019: 183)
[76] Transbaykal bölgesindeki Üst Paleolitik Dönem Ust'-Kyakhta 3 insanı (Yu ve diğerleri, 2020: 1233)
[77] Bireylerin kayıkların içinde veya kayık formlu tabutlarla defnedilmesi Kuzeybatı Amerika Yerlilerinde, Amur Havzasındaki Tunguz ve Udakhe kabilelerinde ve daha batıda Hantı ve Mansilerde de görülen bir uygulamadır. Amerikan Yerlilerinin bu kayıkları ağaçlara yerleştirdikleri bilinmektedir. Kayık formlu tabutların İskandinavlar ve Slavlarda ise Orta Çağda kullanıldığı bilinmektedir (Lopatin, 1935: 169-170).

sahip Baykal antropolojik tipinin oluşumu hakkında en olası ihtimali ortaya koymuştur. Baykal Neolitik popülasyonu denildiğinde çoğunlukla GND Serovo popülasyonu anlaşılır. Serovo'nun Eneolitik/ETÇ Glazkovo popülasyonu ile genetik yakınlık gösterdiği de kabul edilmiştir. Ancak Kitoy popülasyonu bu ilişkinin dışında bırakılmış GMD'in devamı olarak görülmüştür. ADNA üzerinden görülebilen yakınlığın kraniyolojik olarak da görülebileceği tahmin edilebilir ancak araştırmacıların yorumlarında yanılmalarına neden olan faktör Sayan-Altay bölgesine Eneolitik Dönemde geldiği bilinen Afanasyev insanının varlığıdır. Kafkasoid bir popülasyon olan bu grubun Güney Sibirya ETÇ popülasyonuna katkıda bulunduğu ve yayılmalarını sürdürerek Orta Asya popülasyonlarına da katıldığı düşünülüyordu. Tarım Havzası mumyalarının varlığı da bu görüşü destekler nitelikteydi (Allentoft ve diğerleri, 2015: 168-170). Afanasyev insanlarının genetik katkısını ne Güney Sibirya ETÇ kültürlerini çalışan ne de 2021 yılındaki yayını ortaya koyan araştırmacılar yadsımazlar. Fakat bu genetik katkının son derece az olduğu anlaşılmıştır (Zhang ve diğerleri, 2021: 5).

Tarım mumyaları üzerinde 2010'dan bu yana aDNA çalışmaları yapılmaktadır ve özellikle Li ve arkadaşlarının 2010'da yayınladıkları Y-DNA çalışmalarında Tunç Çağı Tarım Havzası Xiaohe mezar kompleksindeki 7 erkekte R1a1a haplogrupu bulunmuştur (Li ve diğerleri, 2010: 5/12). Aynı kompleksten elde edilen mtDNA verileri ise 2015'te yayınlamışlar ve yüksek oran da C haplogrubu (36 örnekte 18) tespit etmişlerdir ve bunların 17'si C4'tür. Onu oran olarak D haplogrubu izlemiştir (4/36). 2 örnekte U5a ve 1 örnekte ise G2a bulunmuştur (Li ve diğerleri, 2015: 6/11). Araştırmacılar mtDNA üzerinden bu halkın Orta ve Güney Sibirya ile olan kuvvetli bağını ortaya çıkarmışlardır. Çalışmada Y-DNA üzerinden yapılan analiz sonuçları ise R haplogrubunun olası köken bölgesinin Kuzey Orta Asya ve Güney Sibirya olduğu fikri henüz bilinmediği için Avrupa kökenli bir soy olarak değerlendirilmiştir (Li ve arkadaşları, 2015: 8/11).

Afanasyev Kültürünün Güney Sibirya'da önce Altay bölgesinde MÖ 3.700-2.800 sonra da Orta Yenisey Havzasında MÖ 3.300-2.500 tarihlerinde var olduğu düşünülmekteydi ancak 2020'de Orta Yenisey Havzasında insan kemikleri üzerinden yapılan AMS tarihlendirmeleri kültürün bu bölgedeki süresini en fazla 500 yıla kadar indirmiştir ve tarih aralığının MÖ 2.900-2.500 arasına çekmiştir (Polyakov ve

Lazaretov, 2020: 3). Afanasyev Kültürüne ait mezarlar az sayıdaki bakır eser ve küçükbaş hayvan kalıntılarının bulunmasıyla belirgin şekilde hayvancılık ekonomisinin ve maden işlemeciliğin Güney Sibirya'da başladığını gösterir. 500 yıl gibi görece kısa bir sürede bu kültürün temsilcilerinin bölgeden kaybolmalarıyla ardılları ETÇ Okunyev Kültürü'ne madencilik ve hayvancılık dışında bir miktar genetik katkı bıraktıkları anlaşılmaktadır. Bu genetik katkı bugün kraniyal incelemelerde Okunyev popülasyonu ile yerli Neolitik Dönem popülasyonu üzerinden bağlantı kurulabilmesini etkilemeyecek oranda azdır (Kozintsev, 2020: 138).

Cis-Baykal END-GND-ETÇ popülasyonlarının EKA'ya yakın olmalarının yanında Orta Asya'dan da genetik katkılara sahip oldukları Glazkovo bireylerinde bulunan G2a haplogrubu üzerinden de görülmektedir. G2a haplogrubunun gen dizilimi bakımından yakın bir örneğinin bir Han Çinlisinde bulunması Kuzeydoğu Çin'de MÖ 3.500'e tarihlenen beyaz nefrit halkaların da gösterdiği kültürel etkileşimi genetik olarak da kanıtlamaktadır (bkz. bölüm altı). Egyin Gol mezar kompleksinden elde edilen aDNA verileri üzerinden Hunların en kuzeye ilerleyen kolları ile Cis-Baykal GND-ETÇ popülasyonları arasında benzerliklerin olması fakat bunun END bireylerinde görülememesi, iki kültür arasında genetik bir bağ olduğunu göstermekle beraber yukarıda da belirttiğimiz üzere yapılan bu çıkarım Cis-Baykal'ın genetik sürekliliği ile çelişmektedir.

Bunların yanında Cis-Baykal'ın END'den hemen önce keramik kap yapımını bölgeye getiren bir topluluğun göçüne maruz kaldığı da açıktır (bkz. beşinci bölüm). Nijnyaya Djilinda gömmesindeki bireyin sahip olduğu Y-DNA C2b1a soyunun Mongoloid bir popülasyona ait olması ve mtDNA C5c soyunun ise Güney Sibirya'da evrimleşmiş olması bu etkinin güzel bir örneğidir.

b) Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem halkları ile günümüz modern Sibiryalı ve Paleosibiryalı halklar arasındaki genetik ilişkiler.

Hem aDNA çalışmalarında hem de Sibirya yerlilerinden toplanan mtDNA'lara ait analizlerde alt soylar bakımından daha detaylı veriler üzerinden konuyu incelemek gerekmektedir. Uzmanı olmadığımız bu konu hakkında detaylı verileri irdeleme şansımız olmadığından konuyu daha çok oransal dağılım üzerinden değerlendirdik.

D haplogrubu üzerinden Kuzeydoğu Sibirya halkları ve Amerikan Yerlileri ile Sayan-Altay eski halkları arasında doğrudan bağlantı kurulmuştur (D4b1). D haplogrubu Kuzeydoğu Sibirya'da Aleutlerde en yüksek oranına sahiptir (%71) ve hem Doğu Asya hem de Orta Asya'da bazı halklarda oranı %40'ın üzerine çıkmaktadır. Cis-Baykal'da END, GND ve ETÇ'daki toplam haplogruplar içinde en yüksek oran D'ye aittir. Güney Baykal bölgesindeki Soyotlarda %50'ye yaklaşan oranı Şamanka II mezar kompleksindeki baskın yüzdesiyle (%40.1) ile benzerlik gösterir. ETÇ Ol'hon bölgesindeki Kurma XI mezar kompleksinde de D %50 oranında bulunmuştur. GND'de ise yine Ol'hon bölgesindeki Hujir-Ol'hon mezar kompleksinde de yine %50 oranında bulunmuştur. MtDNA toplanan örneklerin sayısı değişse de üç dönem için de D haplogrubunun Baykal Gölü kıyılarında daha yüksek oranlara çıkarken Güney Angara Bölgesindeki Lokomotiv ve Ust'-İda'da belirgin bir şekilde azaldığı görülür. Güney Sibirya'nın diğer Türk dilli haklarında da D haplogrubu yak. %10-20 arasında oranlara sahiptir. Ketlerde ise %2.6 oranında bulunur (Tablo 6; Tablo 7).

C haplogrubunun Türkçe konuşan halklarda yüksek oranlarda görüldüğü yukarıda belirtilmiştir. Bu haplogrup Batı Avrupa'da hemen hiç bulunmamaktadır. %72 oranında EKA katkısı olan Tarım Havzası mumyalarında %66.6 oranında C4 haplogrubu bulunması C haplogrubunu Güney Sibirya'daki Mongoloid-Kafkasoid özellikli antropolojik tipe sahip halklar için anlamlı kılar. Zira benzer kraniyolojik özellikler üzerinden Cis-Baykal'ın Glazkovo insanları ile genetik olarak yakın olduğu düşünülen Paleosibiryalı Yukagir halkında C %62 oranında bulunmaktadır (Tablo 7). C4'ün 5-6 farklı alt soyuna Tofa, Todjin ve Yukagirlerde rastlanırken Ketlerde ise tek bir alt soyuna 4 kişide rastlanılmıştır (Dryomov ve diğerleri, 2021: 5/18). Ayrıca C4a1'nın Kuzey Altay halklarında da bulunduğu bilinmektedir (Dryomov ve diğerleri, 2021: 9/18).

U5a haplogrubu bölgede END ve GND'de en az oranlara sahip olarak bulunmuştur. Tarım Havzası mumyalarında da alt soyuna ait U5a1a1 ve U5a'b soyları %11.1 oranına sahiptir. U5 haplogrubunda U5a1b1e soyunun Neolitik ve Tunç Çağlarında yaşandığı anlaşılan göçlerle İrlanda'ya kadar gittiğini belirtmiştik (Lagaard ve diğerleri, 2017: 4/15). Bu soyun dahil olduğu U süper-kümesinin olası köken bölgesinin de Türkmenistan olduğu ileri sürülmüştür ve bugün en yoğun

bulunduğu bölge ise Kuzeydoğu Avrupa'dır. U5a'nın Cis-Baykal'a nereden gelen bir etkinin izi olduğunu şu an kestirmek zordur. Sadece bölgenin antropolojik yapısına çok fazla etki edemeyecek oranda olduğunu söyleyebilmekteyiz.

A haplogrubu ise Kuzeydoğu Sibirya'nın Paleosibiryalı halklarında yaygın ve de en yüksek oranlarında bulunmaktadır. Cis-Baykal'da üç dönemde de hiç baskın olmamış ancak hep en yüksek ilk üç oranın içinde kalmıştır. Sadece Cis-Baykal'da değil Batı Sibirya ETÇ mezarlarında da bulunmuş ve yerli Neolitik Dönem halkları ile ilişkili kabul edilmiştir. Kitoy insanlarının A.P. Okladnikov'un bahsettiği Kuzeydoğu ve Kuzebatı yönlü göçleri düşünüldüğünde A haplogrubunun Lena-Yenisey Neolitik halklarına katılımı beklenebilecek bir sonuçtur.

G2a haplogrubu GND'deki %16.1'lik oranı dışında diğer iki dönemde %10'un altında kalmıştır. İlginç bir şekilde G haplogrubuna Güney Sibirya'da sadece Tuvalarda %18.8 oranında rastlanmış diğer grupların ise hemen hepsinde %5'in üzerine çıkmamıştır. Bu düşük oranlar Türkçe konuşmayan halklarda da gözlenmiştir.

Çalışmada fazla yer verilmeyen Y-DNA haplogrupları üzerinden de kısa bir yorumda bulunmak gerekirse. Lokomotiv mezar kompleksinde bulunan R1a END'de bu soyun baskın olan Q haplogrubuyla birlikte Cis-Baykal'da yaşadığını göstermektedir. Eneolitik Dönemde (yak. MÖ 3.000'de) Orta Yenisey Havzasında yaşayan Afanasyev insanlarına ait 4 örnekte de R1a'ya rastlanmıştır. R haplogrubunun Kuzey Orta Asya veya Güney Sibirya'da orta çıkmış olabileceğini yukarıda anlatmıştık. Batı Avrasya ve Avrupa'da görülen R1b'nin de aslında bölgeye Neolitik Dönemden sonra geldiğinin de kabul edildiğini söyledik. R1a1 soyunun Güney Sibirya erkeklerindeki oranlarına baktığımızda Altay Kiji (%41.3), Teleüt (%55.3), Hakas (%28.3), Şor (%58.8), Tofa (%12.5), Soyot (%23.5), Todjin (%30.6), Tuva (%17.7) olduğunu görürüz (Derenko ve diğerleri, 2006: 595). Derenko ve arkadaşlarının 2006 yılına ait bu yayınlarında R1a1'in bu etkisi Güney Sibirya'daki yoğun Doğu Avrupa etkisi olarak yorumlanmış Baykal Gölünün güneyine inildikçe Soyot, Buryat, Moğol gibi halklarda R1a1 azalırken C haplogrubunda artış görülmüştür (Derenko ve diğerleri, 2006: 602). Türkçe konuşan neredeyse tüm halkların Y-DNA'larıyla ilgili çok detaylı bir yayın 2017'de J.Y. Lee ve S. Kuang tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada belirtilen bir veri Türk halklarında

belirlenen R1a1 soyunun Doğu Slavlarına (R1a1a1b1a) ve Tunç Çağı Hint-Avrupalılarına ait (R1a1a1b2) soyların alt-soylarında sınıflandırılmamış olduklarıdır (Lee ve Kuang, 2017: 209, 220). Cis-Baykal'da C3 ve R1a soylarına yalnızca Lokomotiv mezar kompleksinde rastlanılması da ilginçtir.

2) Kraniyolojik veriler üzerinden Lena-Yenisey Bölgesi Neolitik ve ETÇ popülasyonları ile farklı dönem ve coğrafi bölgelerdeki popülasyonlar arasındaki ilişkileri gösteren sonuçlar.

Kafataslarının analizleri üzerinden elde edilen veriler Doğu Sibirya, Orta ve Doğu Asya Molgoloid halkları arasındaki antropolojik tip farklılıklarını ortaya koymaktadır. Güney Sibirya'nın hem Cis-Baykal hem de Sayan-Altay Bölgelerinin Neolitik popülasyonlarında görülen Baykal antropolojik tipi kökeni uzun yıllar tartışılmış Kafkasoid-Mongoloid karışımı bir ırktır.

Bu ırkın oluşumunun bir melezleşmenin sonucu mu olduğu yoksa Paleosibiryalı bir ırkın varyasyonu mu olduğu konusu ise henüz halen tartışılmaktadır ancak EKA teorisi bu bakımdan G.F. Debets'in ileri sürdüğü ikinci fikri destekler görünmektedir. Tarım Havzası mumyalarının aDNA sonuçları da Baykal ırkının sahip olduğu kraniyel ve somatik özellikleri işaret etmektedir. Bu bakımdan T.A. Çikişeva'nın da belirttiği somatik veriler doğrulanmaktadır. Bu son verilele çelişen herhangi bir çalışma sonucu ortaya çıkmadığı müddetçe de Baykal ırkının Mongoloid ve Kafkasoidlerden farklı bir Paleosibiryalı ırk olduğu şu an geçerli bir görüştür.

Araştırmaların sonucunda Cis-Baykal END Kitoy halkının torunu olmaya aday üç Sibirya halkı olduğunu söyleyebiliyoruz. Bunlardan ilki olan Ket popülasyonu son zamanlara kadar sürdürülen Afanasyev-Okunyev-Karasuk bağlantısında Afanasyev'in kopması dolayısıyla geçersiz hale gelmektedir. Ancak Ket halkının dil bakımından Paleosibiryalı olduğu ve Kitoy insanları ile bir etkileşime girmiş olabilecekleri göz ardı edilemez. Ayrıca Amerikan Yerlilerindeki Na-Dene dilleriyle olan bağlantısı bu gün için kabul edilmektedir (Flegontov ve diğerleri, 2016: 2, 7).

Şor halkı bir diğer muhtemel torundur. Özellikle ayı kültü üzerinden görülen arkeolojik bağlar ve F haplogrubunun yüksek oranı onları Ketlere göre Kitoy halkına daha yakın bir konuma getirir. Bunun yanında V.G. Bogoraz ve A.İ Yarho'nun

Şorların Paleosibiryalı olabileceklerine dair yorumları da bu ihtimali güçlendirmiştir. Ancak Şorların Amerikan Yerlileri ile olan ilişkisi hakkında bir bilgi yoktur.

Kitoy halkının torunu olabilecek son aday olan Sagay halkı hem Kitoylarla doğrudan bağlantılı Okunyev popülasyonu ile hem de Amerikan Yerlileri ile olan ilişkileri üzerinden en kuvvetli ihtimaldir. Sagayların içinde yukarıdaki bölümlerde bahsettiğimiz üzere Şor kökenli *seok*ların varlığı da unutulmamalıdır (Potapov, Maloletko, 2012: 64).

Kitoy halkının Türkçe konuşan bu iki halka olan genetik katkısının çağlar içindeki seyrini yukarıda hem genetik hem de arkeolojik veriler üzerinden önce Giyangun sonra da Yenisey Kırgızlarına kadar takip edebildiğimizi gördük.

7.10. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Baykal antropolojik tipindeki Kafkasoid-Mongoloid karışımın G.F. Debets'in ileri sürdüğü gibi oldukça erken bir tarihte ortaya çıktığı ve bölgenin Mongoloid ve Kafkasoid tiplerinden farklı kendine has bir tipi olduğu anlaşılmıştır. Bizim hem keramiklerin Lena-Yenisey bölgesine gelişi hem de GMD - Neolitik Dönem ölü gömme uygulamalarında gördüğümüz *hocker* pozisyonda bireylerin varlığı üzerinden ileri sürdüğümüz Çin topraklarından bölgeye Mongoloid ırka dâhil bir grubun geldiği görüşü aDNA ve kraniyel analizler üzerinden şu an için doğrulanıyor görülmektedir. Bu fikir farklı Rus araştırmacılarca da düşünülmüş ancak bu veriler üzerinden değerlendirilmemiştir.

Güney Sibirya Türk halklarından Şor ve Sagayların END bağlantıları ortaya konmuştur. Bu bağlantılar hem genetik hem de arkeolojik veriler üzerinden kesintisiz şekilde izlenebilmiştir. Önceleri Güney Sibirya halklarında bulunan bu Kafkasoid-Mongoloid antropolojik tipinin bir melezleşmenin sonucu olarak yorumlandığını biliyoruz (Levin, 1964: 100-101). Güney Sibirya halklarının bu Kafkasoid-Mongoloid karışımı antropolojik tipi 1970'lere kadar Turanid olarak da adlandırılmıştır ve Kafkasoid ırkın bir alt sınıfı olarak tarif edilmiştir (Baker, 1974: 12, 225, 623). Bu sınıflandırma elbetteki bu gün yaşayan halklarda yapılmıştır ancak Lena-Yenisey bölgesi Neolitik Dönem popülasyonunun kendine has antropolojik tipi ile de uyumlu bir tanımlamadır. Burada belirtmek gerekir ki Turanid sadece Güney

Sibirya Türk halklarını değil diğer Türk topluluklarını da kapsayan bir tanımdır. Burada Orta Asya antropolojik tipinin İ.İ. Gohman'a göre, Baykal ırkı ile birlikte Moğolistan ve Transbaykal topraklarında oluştuğunu hatırlamak gerekir. Yine Mongoloid-Kafkasoid özellikler gösteren bu ırkın Kafkasoid özelliklerini Baykal ırkından almış olabileceği ileri sürülmüştür. Tekrar burada hatırlamamız gereken bir veri de mtDNA haplogruplarında C ve D'nin Güney Sibirya ve Orta Asya'da hem günümüzdeki yoğun çeşitliliği hem de aDNA çalışmalarında Neolitik ve ETÇ halklarındaki yoğunluğu bu bölgelerin Neolitik Dönemde başlayan bir ortak gelişim seyrinin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Arkeolojik veriler üzerinden varılan sonuçlarda ilk olarak Neolitik Dönemde Güney Sibirya'da Sayan-Altay Bölgesinden Cis-Baykal Bölgesine kadar ölü gömme geleneği üzerinden baskın bir kültürün varlığından bahsedilebileceğini görüyoruz. Bu kültürü geniş anlamda Güney Sibirya Neolitik Dönem kültürü diye adlandırabiliriz[78].

Güney Sibirya Neolitik kültüründe akarsu kıyılarındaki yüksek seki veya burunlarda, görece düzenli mezarlardan oluşan kompleksler yapılmıştır. Mezar çukurları erken dönemde oval formluyken geç döneme doğru dikdörtgen bir forma kavuşmuştur. Erken dönemde mezar çukurlarının iç veya dış yapılarında bir istikrar gözlenmemektedir. Cis-Baykal'da Baykal Gölü kıyılarında sıklıkla görülen çukur üstü taş döşemeler kültürel değil bölgesel bir farklılığı yansıtmaktadır. Doğu Baykal Bölgesindeki Fofanovskiy mezar kompleksinde bulunan mezar içi ahşap yapılar muhtemelen Cis-Baykal'dan Yukarı Ob' Bölgesine kadar görülen END mezarlarında da bulunmaktaydı. Çünkü düzenli mezarların yapılabilmesi için en azından mezar üstü bir yapıya ihtiyaç vardır. Bu yapılar büyük ihtimalle günümüze kadar dayanmamış organik bir malzemedendi.

Bireylerin mezar içindeki pozisyonlarında sırtüstü pozisyonun baskın olduğu görülmektedir. Bir yana dönük, bir yana dönük dizler bükülü veya sırtüstü dizler bükülü ve nadiren yüzüstü gömülmelerin de olduğu görülmektedir. Bu farklı pozisyonlar içinde farklı bir kültürle ilişkili olanın *hocker* pozisyonda gömülen bireyler olduğunu derlediğimiz veriler üzerinden söyleyebiliyoruz.

Mezarlardaki bireylerin mezar komplekslerinin konumu gibi yakınlarındaki su kütlesiyle olan ilişkileri de çok açıktır. İskeletler tüm Neolitik Dönem boyunca baskın olarak nehirlerin aşağı akış yönlerine başları gelecek şekilde gömülmüşlerdir. Erken dönemde daha baskın olan bu konumlandırma geç dönemde nehirlerin yukarı akımlarına doğru olacak şekilde de yapılmıştır. Daha az oranda görülen konumlandırma ise bireylerin ayaklarının nehre dik olacak şekilde gömülmesidir. Nehre veya göle dik konuma sahip mezarlar Yukarı Ob' Havzasından Lena Nehri havzasına kadar yayılmışlardır ve mezar yapıları ve ölü hediyeleri gibi diğer

[78] Kültürün tanımında hem arkeolojik eserler hem de etnik yapı bakımından bir homojenlikten bahsedilebilmesi gerektiğinden bu iki özelliği de bünyesinde barındıran Güney Sibirya Neolitik Dönem kültürlerini tek bir kültürel kompleks olarak ele almayı uygun bulduk.

özellikler bakımından Güney Sibirya Neolitik kültür kompleksinden çoğunlukla ayrılmamaktadırlar (Malaya Djikimda mezarının bu anlamda istisna olduğunu bulunan yeşim küpeler ve iskeletin antropolojik özellikleri üzerinden belirtmiştik).

Güney Sibirya Neolitik kültürü ölü gömme geleneğinin bir diğer karakteristik özelliği olan mezarlara okra serpilmesi ayırt edici bir niteliğe sahip değildir. Paleolitik Dönemden itibaren dünyanın çoğu yerindeki ölü gömme geleneklerinde görülen okranın çürüyen bir bedenin dönüşümüne şahit olan insanlar tarafından bazı kırmızı renkli kayaçların tozlarının mezarlara aşındırılarak serpilmesi, bu gün için ancak basitçe kan ve ölüm bağlantısı içinde yorumlanabilmektedir. Bu kadar yaygın oluşu da bu ihtimali kuvvetlendirir. Araştırmacılar da bu konuda genel olarak hemfikirdirler. Dolayısıyla okra kullanımının belirli bir kültürün ayırt edici özelliği olamayacağı açıktır.

Neolitik Dönem boyunca okranın Güney Sibirya'da özellikle de Cis-Baykal'da tüm iskelet ve ölü hediyelerinin üzerini kaplaması hatta mezar çukurlarının dip kısmına ve üzerindeki dolgu toprağına da serpilmesinden, sadece iskelet ve bazı ölü hediyelerinde lokal izlerle temsil edilmesine kadar çok değişen oranlarda kullanıldığını görmekteyiz. END'de daha yoğun kullanılan okra GND'de oldukça azalmış Eneolitik/ETÇ Glazkovo Kültürü mezarlarında ise nadiren yoğun veya lokal olarak kullanılmış ancak çoğu mezarda okraya hiç rastlanılmamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz *hocker* pozisyonda bulunan az sayıdaki iskeletin, dördüncü bölümün sonucunda da belirtildiği gibi, bölgenin yabancısı bir halk olduğunu düşünüyoruz ki V.İ. Bazaliyskiy de bu ihtimali 2012'deki yayınında dile getirmiştir (Bazaliyskiy, 2012: 58). *Hocker* pozisyonda gömülen bu bireylerin Cis-Baykal'da Neolitik Dönemleri başlatan keramik kapların ortaya çıkışıyla ilgili olabileceklerini özellikle Çin topraklarındaki erken keramik kapların bulunduğu Orta ve Güney Çin'deki Zengpiyan, Dayan ve Miaoyan Mağaraları ile Kuzey Çin'deki Donghulin alanındaki *hocker* pozisyonda gömülmüş iskeletlere sahip mezarlarla olan bağlantı üzerinden görmekteyiz. Bu alanlardan Zengpiyan Mağarası toplam 18 adet mezarla bir mezar kompleksi sayılabilecek büyüklüktedir ve buradaki iskeletlerde okraya da rastlanmıştır. Semantik olarak rahimi temsil eden mağara ile *hocker* pozisyonun birbirlerini tamamlıyor oluşu ve mezarlarla ilişkili keramiklerin en erken GÖ 15.500 en geç GÖ 10.000'e tarihleniyor oluşları erken keramik üreticilerinin ölü

gömme geleneklerinin kökenini ve köklülüğünü bize göstermekte ve göç ettikleri yabancı bölgelerde de bu geleneklerini belli bir süre koruyabilmelerini açıklamaktadır.

Transbaykal'da Ust'-Karenga erken keramiklerini üreten topluluğun da Doğu ve Güneydoğu Asya ile bağlantılı olabileceğini V.M. Vetrov ve E.M. Ineshin 2019'da Nijnyaya Djilinda (Sivakon-1) mezarı üzerinden iddia etmişlerdir (Vetrov ve Ineshin, 2019: 469). D.V. Pejemskiy ve G.V. Rıkuşina'nın 1998'de yayınladıkları Nijnyaya Djilinda insanının genetik yapısı üzerine olan çalışmalarında bu bireyin Kuzey Asya Mongoloid halklarına yakınlığı vurgulanmıştır (Levha 7.7-8a; Levha 7.7-8b). V.M Vetrov ve E.M. Ineshin'in bahsi geçen yayınlarında Nijnyaya Djilinda insanının Y-DNA ve mtDNA haplogruplarının ilkinde C2b1a diğerinde C5c olduğu ortaya konmuştur. Y-DNA C2b1a soyunun son çalışmalara göre Doğu Asya kökenli Mongoloid topluluklarda mevcut olduğu görülür (Wu ve diğerleri, 2020: 826-827;). MtDNA C5c ise Derenko ve arkadaşlarının C ve D haplogrupları üzerine 2010'da yayınladıkları çalışmada yak. GÖ 9.700'de Güney Sibirya'da ortaya çıkmış bir soy olduğu ileri sürülmüştür[79] (Derenko ve diğerleri, 2010: 3). Keramik kaplarla bağlantılı bu göçün izlerini END Kitoy Kültürü mezarlarında (Lokomotiv) Y-DNA C3 haplogrubuna ait bir örneğin varlığı ile de görebiliriz (Tablo 1). Benzer bir durumu mtDNA F haplogrubu için de söyleyebiliriz (Tablo 1). F'nin END'de D haplogrubu ile en yüksek oranı paylaşırken Eneolitik/ETÇ'da %10 oranına kadar indiğini görmekteyiz. F haplogrubu en yüksek oranda Lokomotiv mezar kompleksinde bulunmuştur ve Şçukino kronolojik mezar grubuna ait bulunan tüm gömmeler de Güney Angara hazvasındadır. Genetik olarak çalışılmamış olan Şçukino kronolojik grubuna dahil iskeletlerin eldeki verilere göre Doğu ve Güneydoğu Asya'da yaygın olan F haplogrubuna sahip olma ihtimalinin olduğunu da bu ilişki üzerinden söyleyebiliriz.

Belirtmek gerekiyor ki Cis-Baykal'da görülen mtDNA haplogruplarındaki fazla çeşitlilik bölgede egzogaminin olduğunu da göstermektedir ki bu da Y-DNA'da Doğu ve Güneydoğu Asya kökenli soyların mtDNA'ya göre daha az olma nedenini açıklayabilir.

[79] Nijnyaya Djilinda insanına ait radyokarbon sonucu GÖ kal. 8.080'dir (Lbova ve Jambaltarova, 2009: 91) (bkz. dördüncü bölüm).

Bu genetik veriler üzerinden arkeolojik verilere tekrar dönersek END'de kural olarak keramik kapların mezarlarda çok nadir bulunmaları onların bulundukları mezarın sahipleri tarafından yapılmış olmalarıyla ilişkili durmaktadır. Güney Sibirya'da kişilerin şahsi eşyalarından ibaret olan ölü hediyeleri çoğunlukla bireylerin kendi ürettikleri eserler olarak görülür (örneğin çocuk mezarlarında çoğu zaman hiç eser ele geçmemesi de bu durum ile açıklanır). Bu bakımdan üretilip ortak kullanıma sunulmuş bir keramik kabın ölen bir bireyle mezara konması beklenemez. Onun yerine yine keramik kaplarla ilişkili kişisel bir eşya olan kemikten kaşıklar ki muhtemelen ahşap olanları da üretilmişti, mezarlarda sıklıkla bulunmaktadır. Dışarıdan gelen bir icat olan keramik kapların ustalarının az sayıda olması toplumda sadece kendilerine ait kişisel kapları olan bireylerin sayısının da az olmasına neden olmuş olmalıdır.

Lena-Yenisey bölgesinde Neolitik Dönemde istikrarlı olarak yuvarlak veya yumurta dipli keramiklerin olması onları Osipovka, Gromatuha ve Novopetrovka Kültürü kaplarından morfolojik olarak ayırır. Yalnız Gromatuha'da yuvarlak dipli bazı örneklerin olduğu da bilinmektedir (Yanşina, 2022: 164). O.İ Yanşina ve I. Zhushchikhovskaya gibi erken keramik uzmanlarınca henüz Cis-Baykal Neolitik Dönem keramiklerinin yapım geleneğinin kökeni hakkında bir çalışma yayınlanmamıştır. Bu nedenle Cis-Baykal keramikleri ile ölü gömme geleneği üzerinden ilişkilendirebildiğimiz Orta ve Güney Çin keramiklerini aralarındaki uzun zaman farkını da dikkate alarak bölgemiz ile bağlantılı bulmaktayız. Beşinci bölümün sonucunda belirttiğimiz erken keramiklerin bulunduğu alanlara ait haritalar ile uranyum yataklarına ait haritaların birbirlerine yakın bölgeleri işaret ediyor oluşları aradaki bu fazla zaman farkını da değiştirebilir durmaktadır. Bu teorimize destek olabilecek bir çalışmanın da 2022'de M. Izuho ve arkadaşları tarafından yapıldığını ve çalışmada radyokarbon sonuçlarında nedeni henüz bilinmeyen sistematik bir hata olabileceğinden bahsettiklerini belirtmiştik (bkz. beşinci bölüm).

Ölü gömme geleneği üzerinden Rusya Uzak Doğusu kültürleriyle bir bağlantı kurulamamaktadır çünkü bu geniş bölgenin topraklarının oldukça yüksek asidite oranlarına sahip oluşu söz konusu dönemlerden günümüze organik kalıntıların gelememesine neden olmuştur. Bu nedenle bölgede arkeologlar yalnızca taş ve keramik eserler üzerinden çalışmalarını sürdürmektedirler (Popov ve diğerleri,

20114: 251). Bu sorun nedeniyle bölgenin tarihlendirme çalışmalarında da radyokarbon yerine keramikler üzerinde uygulanan termolüminesans yöntemi kullanılmaktadır. Bölgedeki Neolitik Dönem insan kalıntıları da yalnızca Güney Primorye'deki Boysman-2 (Levha 5.2-13) (yak. GÖ 5.800-5.400) ve Çertovı Varota Mağarası[80] (*Devil's Gate*) alanlarında bulunmaktadır (Kuzmin, 2008: 1. 6; Popov, 2009: 85).

Lena-Yenisey Neolitik Dönem keramiklerinin yapım geleneğine ait köken bölgesinin neresi ve bu geleneğin o bölgeden gelişinin ne zaman olduğu soruları hakkında net bir cevaba ulaşabilmek için konunun uzmanlarının yapacağı yeni çalışmaları beklemek gerekmektedir. O zamana kadar bizim bu konudaki çıkarımımız GÖ 8.500 civarında Cis-Baykal topraklarına gelen Orta veya Güney Çin kökenli bir topluluğun olduğu ve Cis-Baykal'ın Kitoy insanlarını keramik kaplarla tanıştırdığıdır.

Lena-Yenisey Neolitik Dönem keramikleri bölge arkeologlarınca yüz yıldır çalışılmaktadır. Bu gün gelinen noktada keramik kapların form ve bezemeler yönünden ayrıştığı ancak birbirlerinden özellikle morfolojik olarak büyük oranlarda farklılık göstermediğidir. Tamamı yuvarlak veya yumurta dipli olan kapların aralarındaki bazı farklılıkları beşinci bölümde anlattık. Burada yeniden değinmek istediğimiz nokta Ust'-Byelaya ve Posol'skaya tipi kapların en erken örneklerinin Yenisey Havzasında görülmesidir. Güney Sibirya'daki END keramiklerinin en erken örnekleri şu an için Cis-Baykal bölgesinde bulunur. Bu durum keramiklerin yayılım rotası düşünüldüğünde de mantıklıdır. Ust'-Byelaya ve Posol'skaya keramikleri Yenisey ile Cis-Baykal etkileşimini bize göstermekle kalmaz Cis-Baykal'da 1990'lardan itibaren yaşandığına kesin gözüyle bakılan OND "*hiatus*"unu da şüpheli bir duruma getirmektedir.

Dördüncü bölümde bahsettiğimiz gibi mezar komplekslerinden elde edilen radyokarbon sonuçlarında yak. GÖ. 7.000-6.000 arasına denk gelen tarihlerin son derece az oluşu bu "*hiatus"* fikrinin oluşmasına neden olmuştu ancak İ.M. Berdnikov

[80] 1970'lerin sonların keşfedilen Çertovı Varota Mağarasında kötü korunmuş halde 5 iskelet bulunmuştur. Kuzeydoğu Primorye'de bulunan mağaradaki iskeletler bölgenin OND Rudnaya Kültürüyle ilişkilendirilmiştir. İskeletlerin anatomik düzeni korunmamıştır 4 adet kafatası bulunmuş ve incelemelerinde T.S. Balyevoy ve V.P. Alekseyeva tarafından Baykal tipi Mongoloid olarak yorumlanmıştır ancak T.A. Çikişeva bu yoruma katılmaz ve onları Kuzey Kutbu tipi Mongoloid olarak niteler. Alanın radyokarbon tarihi GÖ 5.890 ±45 – 6.825 ±455 olarak bulunmuştur (Popov, 2009: 83).

ve arkadaşlarının kamp alanlarındaki OND tabakalarından gelen keramikler ve tabaklarla uyumlu radyokarbon sonuçları bölgenin OND'de insansızlaşmadığını açıkça göstermektedir. Bu tarih aralığına ait radyokarbon sonuçları alınan bir mezar ise Yukarı Lena havzasındaki Jigalovskiy bölgesinde bulunmuştur ve yak. GÖ 6.500 tarihine sahiptir. N.E Berdnikova tarafından 2013'te yayını yapılan mezarın Cis-Baykal'ın Erken ve Geç Neolitik Dönem kültürleriyle ilişkisinin belirsiz olduğu dile getirilmiştir ancak yazar Lena Nehri yakınında yer alan mezarın genel olarak Cis-Baykal'ın Neolitik Dönem ölü gömme geleneği kapsamına da dâhil edilebileceğini belirtmiştir. Mezardan ele geçen ve Ural Bölgesi için tipik kabul edilen "Şigir" tipi kemik ok ucu OND'de Batı Sibirya'dan gelen bir popülasyon olabileceğini göstermektedir. Çalışmada Ust'-Byelaya ve Posol'skaya keramiklerinin de bu dönemdeki varlığına dikkat çekilmiş ve mezar komplekslerinde OND'e tarihlenen radyokarbon sonuçlarının eksikliği bölgeye gelen yeni bir grubun gömme geleneklerinde farklı topografya özelliklerine sahip alanları seçiyor olabileceği ihtimaliyle açıklanmıştır (Berdnikova, 2013: 163-167).

Ust'-Byelaya ve Posol'skaya kapları üzerinden Cis-Baykal'a batı yönden gelen bir etkinin varlığı ileri sürülebilir hatta Posol'kaya keramiğinin en erken örneklerinin bulunduğu Kazaçka I kamp alanı VII. tabakanın sonrasındaki VI. tabakada Kazaçinskiy olarak tanımlanan bazı keramiklerde Ural Bölgesine atfedilebilecek bezemelerin varlığından söz edilmiştir (Timoşçenko ve diğerleri. 2016: 102-103). Bu görüşlerin tamamı Cis-Baykal'ın END yerli halkının OND'de bölgeden göç ettiği ve yerine yeni bir halkın geldiği görüşüne dayanmaktadır. Hem Jigalovskiy mezarı hem de Kazaçinskiy keramikleri Lena-Yenisey Bölgesinin yaklaşık OND'de Batı Sibirya kökenli bir etkiye maruz kaldığını göstermektedir. Bunun yanında bölgenin insansızlaştığı düşüncesini destekler nitelikte kesin veriler olmadığı gibi bunu değilleyen genetik veriler mevcuttur. Ayrıca bölgede yabancı bir kültüre ait baskın bir arkeolojik veriye de rastlanılmamıştır. Söz konusu Batı Sibirya'yı işaret eden buluntular oldukça az sayıdadır.

Bizim "*hiatus*" konusundaki teorimiz etnografik veriler ile Neolitik Dönem arkeolojik verilerinin oldukça yakın benzerlikler göstermesi dolayısıyla OND'de gökyüzü defni uygulamasının artmış olabileceği yönündedir ki çoğunlukla GND Serovo ve daha az oranda da Eneolitik/ETÇ'da Glazkovo mezarlarındaki bireylerin

kayın kabuğuna sarılı olarak bulunmaları da bu fikri destekler niteliktedir. Daha önce herhangi bir yayında işaret edildiğini görmediğimiz bu konuya dördüncü bölümde değindik. Buna ek olarak END'de daha sık görülen ayı mezarlarına sonraki dönemlerde Cis-Baykal'da neredeyse rastlanmıyor oluşunu da aynı veriler ışığında açıklayabilmekteyiz. Yani insanlarla aynı gelenekler içinde gömülen ayılara da gökyüzü defni uygulanmış olabilir.

Yedinci bölümde olabildiğince yalın anlatmaya çalıştığımız kraniyel analizlere dayalı genetik çalışmalar Lena-Yenisey Neolitik Dönem popülasyonlarının kendi içlerinde bir devamlılığı olduğunu göstermiştir. Ortaya konan verilerde GND ile END popülasyonları arasında görece bir uzaklaşma olsa da ETÇ ile END popülasyonlarının birbirlerine yine görece daha yakın oldukları görülür. Genetik çalışmaların sonucuna bu başlığın en sonunda yeniden değineceğiz. Şu an bağlamak istediğimiz konu OND'de oldukça farklı bir ölü gömme geleneğine sahip bir topluluğun bölgeyi yeniden iskan etme hipotezindense bölgenin yerli halkına karışan bir göçmen grubun varlığı fikrinin mevcut verilerle daha uyumlu olduğudur. GND'de Serovo Kültürü gömme geleneğinde ayakların su kütlelerine dik olarak konumlandığı mezarların Yukarı Ob' bölgesi Neolitik Dönem gömmelerinde de olduğunu ve bu tip gömmelerin Lena Havzasına kadar da yayıldığını söylemiştik. Dolayısıyla GND Serovo Kültürü'nün Güney Sibirya'nın en batı bölgesi (Kuznetsk Havzası) ile ilişkili olduğunu görüyoruz. Bu da bölgeye gelen Serovo Kültürü insanlarının şu an için tespit edilebilen köken bölgesini göstermektedir. Kuznetsk Havzasına ise Neolitik Dönemde daha batıdan veya kuzeybatıdan gelen görece baskın bir etkinin varlığından henüz genetik veya arkeolojik veriler üzerinde bahsedilmemektedir.

Yukarı Ob' Bölgesi Neolitik Dönem ölü gömme geleneklerinin Kitoy Kültürü ile neredeyse aynı olduklarını gördük. Aynı zamanda bu mezarlardan ele geçen iskeletler de Baykal antropolojik tipi ile uyumludur. Bu bölgeden geldiğini düşündüğümüz Serovo popülasyonunun da zaten Baykal ırkına dâhil olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla ölü gömme geleneğinde bireylerin konumu ve yönü bakımından farklara sahip olsalar da Serovo Kültürü insanlarının Güney Sibirya Neolitik kültür kompleksine dahil olduklarını söyleyebiliriz.

Kitoy halkı ile Glazkovo halkının birbirine hem ölü gömme hem de mezarlardan ele geçen tipik eserler üzerinden GND halklarına göre daha çok

bağlandıklarını gördük. Bu konuda özellikle mezarlarda bulunan halka ve ortası delikli disklerin Cis-Baykal END ve ETÇ mezarları için karakteristik eserler olmaları bu objelerin Kitoy ve Glazkovo halklarının sosyal yapılarında önemli bir anlama sahip semboller olduğunu gösterir. Özellikle Glazkovo ve Şumiliha mezarlarında oldukça sık rastlanan ve çoğunlukla açık renkli Vitim nefritinden üretilen bu eserlerin Tunç Çağı'nın uzak bölgelerle etkileşen hareketli ve etnik olarak heterojen topluluklarına ait mezar komplekslerinde adeta bir kimlik gibi bulundukları mezarların sahiplerinin coğrafi kökenini belirttiklerini görüyoruz. Bu halka ve disklerin hem farklı malzemeden yapılan örneklerine hem de Vitim nefritinden üretilenlerine Batı ve Doğu Sibirya, Transbaykal ve Kuzeydoğu Çin topraklarında en fazla Tunç Çağı kültürlerinde (Glazkovo, Okunyev, Krotovo, Karasuk ve Seima-Turbino Fenomeni) olmak üzere Demir Çağında Taştık ve Hun Kültürüne ait savaşçı mezarlarında da rastlandığından bahsettik. END'de ortaya çıkan bir sembolik eserin Demir Çağına kadar varlık gösterebilmesi için onu üreten halkın da bölgede var olmaya devam etmiş olması gereklidir. Bu sonuçtan hareketle bu kült objelerin bölgede Çin kaynaklarından Türkçe konuştuğunu bildiğimiz Taştık ve yine içinde Türkçe konuşan halkların olduğunu bildiğimiz Hun Kültürlerine ait mezarlardaki varlığı çalışmamızın sorgulamayı amaçladığı bağlantılara işaret etmektedir

Çalışmamızda END'den itibaren görülen ve günümüz yerli Türkçe konuşan Güney Sibiryalılarında da görülmeye devam eden diğer bir arkeolojik verinin ise "ayı kültü" ile bağlantılı buluntular olduğunu gördük. Altıncı bölümde detaylıca anlattığımız konuda özellikle Altay bölgesindeki Şorlar, Teleütler ve Telengitler gibi halklarla END Şamanka II mezar kompleksindeki "ayı bayramı" ritüeline ait faunal kalıntılar bize benzer ritüellerin etnografik dönemde de uygulanmaya devam ettiğini göstermiştir. Ayı kültünün dışında gerek M.P. Gryaznov'un Şorların keramik yapım tekniği hakkında söyledikleri gerekse V.G. Bogoraz'ın yine Şor halkının Paleosibiryalı bir halk olabileceğine dair yorumları olsun END arkeolojik verileri üzerinden sağlanan kanıtlar kadar kesinlik arz etmemektedir.

Ayı kültünün Sibirya'da ne kadar geniş bir yayılıma sahip olduğunu anlatmıştık. Özellikle Doğu Asya'da bazı mağaralarda bulunan ritüel uygulamalarına sahip ayı kalıntılarının Paleolitik Döneme kadar tarihlendiklerini belirttik. Her ne kadar ritüel uygulamalarında yakın tarihli gelenekler dışında bölgeler arasında

belirgin farklar olmasa da genetik araştırmalarda Şor halkında bulunan yüksek oranlı mtDNA F haplogrubu keramik kaplar ile ilgili yorumumuz bağlamında dikkat çekici durmaktadır. Yalnızca Ket ve Şor halkında yüksek oranlara sahip olan F haplogrubu bu iki halkı Cis-Baykal END Lokomotiv mezar kompleksindeki insanlara yaklaştırsa da GND ve ETÇ'da yüksek oranlarını istikrarlı olarak sürdüren mtDNA C ve D haplogruplarına dâhil soylar bölgenin esas yerli popülasyonları gibi durmaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki F haplogrubunun yaşı yak. 60.000-40.000 arası (Yao ve diğerleri, 2002: 646) iken C ve D haplogruplarının 50.000-30.000 arasıdır (Derenko ve diğerleri, 2010: 2) yani F haplogrubu görece daha geniş bir yayılıma sahip olabilir ve bölgeye daha önce gelmiş bazı soyları bulunabilir ancak bu ihtimali gösteren bir çalışma yoktur. DNA verileri üzerinden yapılan yorumların aDNA çalışmaları üzerinden daha ayırt edici sonuçlar verdiği kanaatindeyiz. Günümüzde çok fazla izole kalmamış kabilelerin DNA verileri etnografik ve arkeolojik verilere ancak yan bir destek olarak ele alınabilir nitelikte görünmektedir.

Ayı kültüne ait arkeolojik verilerde nefritten halka ve disklerde gördüğümüz sonraki dönemlere ait kültürler arası bağlantıların aynılarını yine bulmaktayız. Ancak bu sefer nefrit halka ve disklerde bahsedemediğimiz Tagar ve İskit Kültürlerini de bu zincire ekleyebiliyoruz.

Genetik verilerde kraniyel analizler üzerinden Baykal Sibirya'sı için yapılan yorum Baykal bölgesinin kendine has bir antropolojik formasyona sahip bir popülasyonunun olduğudur. Bu grubun iki temel özelliği vardır ilki Kafkasoid ve Mongoloid özellikleri bir arada gösteriyor oluşu ikincisi ise doku ve saç özellikleri bakımından açık renkli deri ve göz ile açık renkli ve yumuşak saç dokusuna sahip olmasıdır (Çikişeva, 2017: 127). G.F. Debets tarafından ilk olarak dile getirilmiş olan bu Baykal antropolojik tipi, bugün EKA olarak tanımlanan popülasyonun varlığının bilinmediği o dönemlerde tutarlı şekilde Paleosibiryalı bir popülasyon olarak yorumlanmıştır. Güney Sibirya halklarının bugün yaşayan bireylerinde bu antropolojik tip kendini muhtemelen daha az oranlarda göstermektedir ki bu özellikler bazen Ruslarla olan genetik etkileşime de mal edilebilmektedir. Bu nedenle antik dönemlere ait antropolojik veriler bugünkü halklar üzerinden ele alınırken aradaki zamanda yaşanan genetik etkileşimler de dikkate alınmalıdır. Bu anlamda özellikle tarihi veriler önem kazanmaktadır. Örneğin Kuman/Kıpçaklar

(Kumandinler) ile ilgili yazılı kaynaklarda Baykal antropolojik tipine uygun olarak açık renk saçlı ve tenli ve renkli gözlü oluşları aktarılmakta ve Batılı toplumlar tarafından "sarı" veya "solgun" anlamına gelen sözcüklerle tanımlanmaktadırlar (Drobny, 2012: 205; Yücel, 2002: 420).

2021'in son aylarında Tarım Havzası doğal mumyalarında yapılan genetik çalışmanın sonuçlarından yedinci bölümde bahsettik. Bu Tunç Çağı popülasyonunun önemi korunan dokularında T.A. Çikişeva ve G.F. Debets gibi antropologların Baykal antropolojik tipi hakkında belirttiği tüm somatik özellikleri gösteriyor oluşudur. Tarım Mumyalarında mtDNA haplogruplarında baskın oranda C'nin olması (C4) ve onu D haplogrubunun takip etmesi ve bu soyların Cis-Baykal Neolitik ve ETÇ popülasyonlarının istikrarlı olarak en yüksek oranları arasında bulunan haplogruplar olması ve özellikle C4'ün Altay bölgesi halklarında oldukça yaygın görülmesi hatta Y-DNA'da da Tarım mumyalarının tamamında R1a1a haplogrubunun bulunması (Li ve diğerleri, 2010: 6/12) ve R1a1'in de yine Altay bölgesi Türk halklarındaki erkeklerde %50 oranlarında olması (bkz. yedinci bölüm) Güney Sibirya yerli halklarının Tarım Havzası mumyalarıyla olan genetik bağlarını açıkça kanıtlamaktadır.

Varılan sonuçları ve çalışmanın bilimsel literatüre kattığı yeni verileri beş madde halinde toparlarsak:

1) Cis-Baykal bölgesindeki Erken ve Geç Neolitik Dönem ölü gömme gelenklerinin Yukarı Ob' Havzasına kadar görüldüğünü söyleyebiliyoruz. Yenisey Havzasındaki az sayıda olan Neolitik Dönem mezarlarının da bir istisna oluşturmadıklarını görüyoruz. Biz de bölgede kültürlerin tanımlayıcı unsuru olan ölü gömme geleneklerinin çizdiği bu tablo üzerinden bir Güney Sibirya Neolitik Kültürünün varlığını ileri sürüyoruz.

2) Cis-Baykal'da mezar komplekslerinde az oranda görülen *hocker* pozisyondaki bireylerin Şçukino kronolojik grubu ile bağlantılı oldukları ve keramik kap yapımını bölgeye getiren topluluğun bireyleri olabilceği fikri V.İ. Bazaliyskiy, V.M Vetrov ve E.M. Ineshin tarafından dile getirilmiştir. Biz de yine ölü gömme gelenkleri ve aDNA verileri üzerinden bu göçmenlerin Orta ve Güney Çin topraklarından gelmiş olabilecekleri fikrini ortaya atıyoruz. Ayrıca en erken keramik kapların bulundukları bölgelerin uranyum yataklarıyla olan yakınlıklarına dayanarak

ölçümlenen tarihlerde hatalar olabileceğini de ileri sürüyoruz. Bu maddede belirttiğimiz çıkarımlar, Cis-Baykal keramiklerinin erken keramiklerin bulunduğu diğer coğrafyalarla karşılştırmalı analizlerinin henüz yeterince kapsamlı yapılmamış ve en erken keramiklerin bulundukları coğrafyaların jeolojik özelliklerinin konunun uzmanlarınca henüz araştırılmamış olması dolayısıyla şu an için soru işaretli varsayımlardır.

3) Lena-Yenisey Bölgesi Neolitik Dönemine ait maddi kültür kalıntılarından halka ve ortası delikli disk formlu eserler ile kahverengi ayılara ait faunal kalıntılar ve ayı formlu figürinler yukarıda ve altıncı bölümde bahsettiğimiz üzere bölgenin maddi ve manevi kültürünün çağlar boyu devam ettiğini açıkça göstermektedir.

Ayı bayramı konusunda daha önce Güney Sibirya Türk halkları arasındaki özellikleri bakımından bazı yayınlar yapılmıştır. Biz çalışmamızda bu verilere ek olarak END Şamanka II ve Fofanovskiy mezar komplekslerine ait veriler başta olmak üzere Cis-Baykal'ın Neolitik Dönem halkları ile hem sonraki dönemlere ait kültürlerin sahibi bölge halklarının hem de günümüz Güney Sibirya Türk halklarının bağlantılarını ortaya koymaya çalıştık ve daha önce Şorlar ve Sagaylar hakkında belirtilen Paleosibiryalı olma ihtimalline bu bağlamda bölgedeki diğer bazı kabileleri de katarak destekledik.

Açık renkli nefrit halka ve diskler üzerinden kurduğumuz bağlantılar ise bize Seima-Turbino Fenomeni ile zaten ilişkilendirilen Glazkovo Kültürü'nün Batı Urallardan Kuzeydoğu Çine kadar uzanan bir etki alanına sahip olduğunu bir kez daha göstermiş ve Tunç Çağı ve sonrasında da bu objelerin varlığını sürdürdüklerini görmemizi sağlayarak kültürel devamlılık üzerinden Cis-Baykal'ın yerli halkı Glazkovo insanlarının Güney Sibirya ve komşu bölgelerindeki devamlılığını da ortaya koymuştur. Ayrıca araştırmamız 1972'de E. Esin tarafından bu eserlerin "kün-ay" kültü ile bağlantılı olabileceği fikrinin de kuvvetlenmesini sağlamıştır.

4) Çalışmamızda dördüncü bölümün son kısımlarında değindiğimiz etnografik veriler üzerinden Güney Sibirya Türk halkları ile Lena-Yenisey Neolitik Dönem halkları arasında ölü gömme adetleriyle kurulabilen bağlantılar üzerinden Cis-Baykal'da bugün şüpheli bir duruma gelmiş olan OND "*hiatus*"u konusuna bölgede muhtelemen en geç Neolitik Dönemden itibaren hep var olmuş olabilecek gökyüzü defni uygulamasının OND'de artmış olabileceği düşüncesiyle yeni bir

açıklama getirilmiştir. Ayrıca bu açıklama bölgedeki genetik istikrar ile de uyumludur.

5) Çalışmamızın bu son sonuç maddesi ölü gömme geleneklerinde bağlantılarından bahsetmediğimiz Afanas'yev Kültürü mezar yapıları hakkındadır. Bu sonucu ilgili bölüm yerine tüm tez çalışmasının sonuna eklememizin nedeni Güney Sibirya'nın tamamen yabancısı olarak kabul edilen Afanas'yev Kültürünün mezar yapılarının kendilerine özgü olduğuyla ilgili ileri sürülen çok sayıda yayının bizim vardığımız sonuçlara karşı olmasıdır. Dolayısıyla tüm çalışmanın verilerinin tamamlanıp Güney Sibirya'nın Neolitik Dönemden gelen kültürel bütünlüğünün görülmesinden sonra bu yoruma ne şekilde vardığımızın daha iyi anlaşılacağını düşündük.

Afanas'yev popülasyonunun bölgenin yabancısı olan Kafkasoid bir topluluk olduğu görüşü özellikle Y-DNA R1b[81] haplogrubu ve onun alt-haplogruplarının sarı saç ve mavi göz gibi somatik özelliklere sahip olmaları üzerinden Avrupalı olduğu düşüncesiyle uzun yıllar desteklenmiştir ve Paleosibiryalı oldukları anlaşılan Okunyev halkından da son çalışmalara göre kısmen ayrı tutulmuşlardır (Hollard ve diğerleri, 2018:102, 105). R1b haplogrubunun Avrupa'da Neolitik Dönemden sonra yüksek oranlarda görülmeye başladığını gösteren verilerle bu düşüncenin zayıfladığını belirtmiştik (Karafet ve diğerleri, 2015: 372; Lacan ve diğerleri, 2011: 9790). Bununla birlikte yedinci bölümde kısmen değindiğimiz üzere R1a1'in Güney Sibirya Türk halklarında önemli oranlara sahip olduğunu da biliyoruz (Derenko ve diğerleri, 2006: 595). Ayrıca yine Paleosibiryalı olan Baykal anltropolojik tipinin somatik özelliklerinde Afanas'yev'e atfedilen ten, saç ve göz renk ve yapılarının olduğundan da ilgili bölümde bahsettik. Bu veriler üzerinden özellikle 2021'de F. Zhang ve arkadaşları tarafından EKA ile bağlantılı köklere sahip olduğu ortaya konan Tarım Havzası mumyalarında bulunan Y-DNA R1a1a da yine bu konudaki bir diğer destekeleyici veridir (Li ve diğerleri, 2010: 5/12; Zangh ve diğerleri, 2021: 3). 2018'de Hollard ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada mtDNA haplogrupları da incelenmiş ve C haplogrubunun yanında Batı Avrasyalı olarak kabul edilen U, H ve

[81] A.A. Klyosov tarafından 2012'de yayınlanan bir çaalışmada Y-DNA R1b taşıyıcısı olan topluluğun Hint-Avrupa dili dışında bir dil konuşuyor olması gerektiği iddia edilir ve önerdiği diller arasında Sümerce gibi ölü dillerin yanında Proto-Türkçe veya Dene-Kafkasya gibi Güney Sibirya ile bağlantılı diller de bulunmaktadır (Klyosov, 2012: 103).

R haplogrupları da tespit edilmiştir (Levha 7.3-1) (Hollard ve diğerleri, 2018:102). Ele aldığımız bu veriler üzerinden Afanas'yev popülasyonunun Güney Sibirya'ya yabancı köklere sahip olduğunu görmekle beraber bölgenin diğer halklarında gördüğümüz oranda net bir tablo göstermediğini de söyleyebiliriz.

Yamnaya Kültürü ile ilişkilendirilen Afanas'yev Kültürü'nün son çalışmalara göre yak. MÖ 3.000/2.900-2.500 arasında bölgede varlık gösterdiği ortaya çıkmıştır (Polyakov ve Lazaretov, 2020: 3). Kültürün köken bölgesi olması gereken Kuzey Karadeniz bölgesinde söz konusu tarihlerden öncesine giden ve Afanas'yev mezarlarının gelişimi ile bağlantılı olabilecek mezar yapılarının varlığından söz edemiyoruz (Kaiser ve Winger, 2015: 117).

Afanas'yev Kültürü'nde bulunan ve üst üste taşların döşenmesiyle oluşturulan mezar yapılarına baktığımızda A.S. Güneri'nin derlediği verilere göre en yüksek yapının 50 cm olduğunu görürüz. Dairesel planlı olan yapıların çapları ise 4-5 m. kadardır. Altlarındaki çukurlar ise yaklaşık 1.5 m derinliğe sahiptir ve kimisi yassı taşlardan kutu formlu yapılara sahipken kimisinde bu yapılar görülmez (Güneri, 2018: 458, 473). Tarif ettiğimiz bu mezarlar hem taş döşeme üst yapıları hem de çukur içine döşenen taşlarla yapılan kutu formlu iç yapıları bakımından Cis-Baykal Glazkovo mezarlarını andırmaktadır. Dördüncü bölümde pek çok örnekle gösterdiğimiz çukur üstü taş döşeme yapıların GMD Hin' Kültürü'nde birkaç benzerinin olmasının yanında END'de özellikle Baykal Gölü kıyılarında sistemli bir şekilde yapılmaya başlandığını sonrasında İsakovo ve Serovo gömmelerinde 35 cm'e varan yükseklikte güçlü taş döşemelerin yapılmaya başlandığını gördük. Eneolitik/ETÇ'da ise (MÖ.2.500) Glazkovo mezarlarında da aynı güçlü taş döşeme yapıların devam ettiğini gördük. Bu yapıların çapları ise 3-5 m arasındadır ve hem dairesel hem de oval planlıdırlar.

Afans'yev mezarlarının önemli farkı etraflarındaki çember formlu çitleridir. Ölen bireyin ruhunun geri gelmesini engellemek maksadıyla yapıldığı düşünülen bu yapıların (Gryaznov'dan aktaran Güneri, 2018: 458) bölgeye yabancı olduğu açıktır ve kurgan çitleri hakkında yapılan bu semantik yorumla ilgili de bölgede Kaçin, Sagay ve Beltir kabileleri ile Cis-Baykal Neolitik Dönem ölü gömme gelenekleri arasında gördüğümüz canlılıkta bir etnografik veriye de rastlamadık. Bu çit yapıları her ne nedenle yapılmış olursa olsun mezar üzerini örten yapının erken gelişim

dönemlerini temsil edebilecek daha erken tarihli mezar yapılarını Yamnaya Kültüründe değil fakat Cis-Baykal Neolitik Dönem kültürlerinde görüyoruz. Bu veriler doğrultusunda da Afanas'yev mezarlarının kökeninin Lena-Yenisey Neolitik Dönem kültürlerine dayanıyor olabileceğini ileri sürüyoruz.

Çalışmada ele aldığımız arkeolojik ve antropolojik veriler üzerinden Güney Sibirya'da Neolitik Dönem (MÖ. 6.500-2.600) Kitoy, İsakovo ve Serovo Kültürleri, Eneolitik ve Tunç Çağı (MÖ. 2.600-1000) Glazkovo, Okunyev, Karasuk Kültürleri ve Seima-Turbino Fenomeni, Demir Çağı ve Klasik Türk Dönemi (MÖ. 1000-MS. 7. yy) Tagar-İskit ve Taştık Kültürleri ile Yenisey Kırgızları arasındaki kesintisiz bağları ortaya koyabildiğimiz kanaatindeyiz.

Çalışmanın sonucunda yukarıda yazdığımız tüm veriler ışığında başlangıçta ortaya çıkarmayı hedeflediğimiz iki amacımızın da aydınlığa kavuştuğunu söyleyebiliriz. Yani Lena ve Yenisey Havzaları arasında kalan bölgenin Neolitik Dönem kültürleri hem kendi içinde hem de tüm Güney Sibirya topraklarında bir bütünlük arz etmekte ve Neoltitik Dönemde bu bölgede tek bir kültür kompleksinin varlığını bize göstermektedir. Bu Güney Sibirya Neolitik Dönem kültürü ise hem maddi kültür kalıntıları hem de antropolojik veriler üzerinden günümüz Güney Sibirya Türk halklarına bağlanmaktadır.

Bu bağlamda çalışmamızın ortaya koyduğu teoriyi tek cümlede toparlarsak, Yukarı Ob' Havzasından Orta Yenisey, Angara, Baykal ve Yukarı Lena Havzalarını içeren bu bölge Türk Kültürünün Kuzey Asya'daki varlığını Neolitik Döneme kadar takip edebildiğimiz çekirdek bir bölgedir.

KAYNAKÇA

Aikens, C.M., Zhushchikhovskaya, I.S. ve Rhee, S.N. (2009). Environment, Ecology and Interaction in Japan, Korea and the Russian Far East: the Millenial History of a Japan Sea Oikumene. *Asian Perpectives*: 207-248

Aksyanova, G.A. (2013a). Угорские и Самодийские Народы: Сравнительная Антропологическая Характеристика (Ugor ve Samoyed Halkları: Karşılaştırmalı Özellikler). Лингвистический беспредел-2. Сборник Научных Трудов К Юбилею А.И. Кузнецовой (Dilsel Kaos-2 A.İ. Kuznetsov'un Yıldönümü için Bilimsel Makaleller Derlemesi). (ss. 149-165). Moskova: Изд. Моск. ун-та Moskova Üniversitesi Yayınları

Aksyanova, G.A. (2013b). Одонтологическая Характеристика Шорцев в Связи с Таксономическими Проблемамина Юге Западной Сибири (Güneybatı Sibirya'daki Taksonomik Sorunlarla Bağlantılı Olarak Şorların Odontolojik Özellikleri). *Вестник Московского Университета (Moskova Üniversitesi Bülteni).* 23: 68-79

Alekseyev, A.Yu. (2012). *Золото Скифских Царей в Собрании Эрмитажа (Hermitaj Koleksiyonunda İskit Krallarının Altınları).* St Petersbur: издательство государственного эрмитажа (Hermitaj Devlet Yayınevi)

Alekseyeva, T.İ., Bujilova, A.P., Mednikova, M.B. ve Dobrovol'skaya, M.V. (2008). *Антропоэкология Северо-Восточной Азии Чукотка, Камчатка, Командорские Острова (Kuzeydoğu Asya'nın Antropoekolojisi Çukotka, Kamçatka, Komandorskiy Adaları).* Moskova: ТАУС (TAUS)

Alekseyev, V.P. ve Mamonova N.N. (1979). К Палеоантропологии Эпохи Неолита Верховьев Лены (Lena'nın Yukarı Kesiminin Neoltik Dönem Paleoantropolojisi Üzerine). *СЭ (SE).* 5: 49-63

Alekseev, N.A.ve Dyakonov, V.M. (2009). Radiocarbon Chronology of Neolithicand Bronze Age Cultures in Yakutia, *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 3(37): 26-40

Alekseyev, A.N.,Jirkov, E.K., Stepanov, A.D., Şaraborii, A.K. ve Alekseyeva, L.L. (2006). Погребение Ымыяхтахского Воина В Местности Кёрдюген (KyodyurgenAlanındaki Imıyahtah Savaşçı Mezarı). *Археология, этнография и антропология Евразии (Avrasya Arkeoloji, Etnografi ve Antropolojisi).* 2 (26): 45-52

Alekseyev, A.N., Vetrov V.M., D'yakonov, V.M., Serekin, A.P. ve Teten'kin, A.V. (2006). Витимский Нефрит в Археологии Восточной Сибири (Doğu Sibirya Arkeolojisinde Vitim Nefriti), *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni)* 4: 74-79

Alekseyev, A.N. (1996). *Древняя Якутия: Неолит И Эпохабронзы (Antik Yakutistan: Neolitik ve Tunç Çağları).* Novosibirsk: Издательство Института Археологии Этнографии СО РАН. (Etnografya Arkeoloji Enstitüsü Yayınevi SŞ RBA)

Alkin, S., Morozov ve M., Zotkina, L. (2017). Nephrite in the Archaeology of Northernand Central Asia: New Approaches to the Interdisiplinary Research of the Problem of Contacts Between Civilizations. *The Annual International Academic Conference of IASS 2017: Toward the Exchange of Civilizations Along the Silk Roads beyond "The Clash of Civilizations". Cilt 2*. (ss. 53-64) Düzenleyen Ho Chi Minh: University of Social Sciences and Humanities, Vietnam National University. Hanoi. 8-12 Eylül 2017

Allentoft, M.E.,Sikora, M., Sjögren, K.G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P.B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L., Malaspina, A.S., Margaryan, A., Higham, T., Chivall, D., Lynnerup, N., Harvig, L., Baron, J., Casa, P.D., Dabrowski, P., Duffy, P.R., Ebel, A.V., Epimakhov, A., Frei, K., Furmanek, M., Gralak, T., Gromov, A., Gronkeiwicz, S., Grupe, G., Hajdu, T., Jarys, R., Khartanovich, V., Khokhlov, A., Kiss, V., Kolar, J., Kriiska, A., Lasak, I.,

Longhi, C., McGlynn, G., Merkevicius, A., Merkyte, I., Metspalu, M., Mkrtchyan, Ruzan, Moiseyev, V., Paja, L., Palfi, G., Pokutta, D., Pospieszny, L., Price, T.D., Saag, L., Sablin, M., Shishlina, N., Smrcka, V., Soenov, V.I., Szeverenyi, V., Toth, G., Trifanova, S.V., Varul, L., Vicze, M., Yepiskoposyan, L., Zhitenev, V., Orlando, L., Ponten, T.S., Brunak, S., Nielsen, R., Kristiansen, K. ve Willerslev, E., (2015). Population Genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*. 522:162-172

Amory, S.,Crubezy, E., Keyser, C., Alekseev, A.N. ve Ludes, B. (2006). Early Influence of the Steppe Tribes in the Peopling of Siberia. *Human Biology*. 78(5): 531-549

Antipina, N.V. (2015), Неолитическая Керамика Бассейна Реки Вилюй (Vilyuy Nehri Havzası Neolitik Dönem Keramiği). *Российская Археология (Rus Arkeolojisi)*. 2: 16-29

Antropova, V.V. ve Kuznetsova, V.G. (1964). The Chukchi. *The Peoples of Siberia*. (ss. 799-835) Chicago: University of Chicago Press

Antropova, V.V. (1964). The Koryaks (Based on Data by S.N. Stepnitskiy and N.B. Shnakenburg). *The Peoples of Siberia*. (ss. 851-875) Chicago: University of Chicago Press

Arsebük, G. (1996). Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları. *Anadolu Araştırmaları.* XIV: 33-50

Aseev, İ.V. (2002). Китойскаякультурная в Неолитебайкальскогорайона И Прилегающихтерриторий: Вопросы Хронологии Района Миграции Ее Носителей (Baykal Bölgesi ve Komşu Bölgelerinde Neolitik Dönem Kitoy Kültürü: Taşıyıcılarının Göç Bölgelerinin Kronolojik Sorunları), *Археология Этнография И Антропология Евразии (Avrasya Arkeolojisi, Etnografisi ve Antropolojisi)*: 2(10): 59-70

Atwood, C.P. (2004). *Encylopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. NewYork: Facts On File

Aydarovna, P. K. (2016). Археологические Памятники Неолитаи Эпохи Палеометаллловв Лено-Амгинском Междуречье (Lena-Amga Arasındaki Neolitik ve Paleometal Dönem Arkeolojik Alanları). *Общество: Философия, История, Культура (Toplum: Felsefe, Tarih, Kültür).* 12: 126-128

Aydarovna, P. K. (2017). История Археологического Изучения Лено-Амгинского Междуречья Центральной Якутии (Merkezi Yakutistan'daki Lena-Amga Arasındaki Arkeolojik Çalışmalar Tarihi). *Общество: Философия, История, Культура. (Toplum: Felsefe, Tarih, Kültür).* 1: 1-4

Baker, J.R. (1974). *Race*. Georgia: Foundation of Human Understanding.

Barnard, A. (2014). *Simgesel Düşüncenin Doğuşu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Bayburt, A.Z. (2019). *Merkezî Kazakistan Son Tunç Çağı Begazı-Dandıbay Kültürü: Çevresel İlişkiler ve Köken Sorunu*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayburt, A.Z. (2022). *İskit Kültürünün Oluşum Evresinde Begazı-Dandıbay Kültürü*. Ankara: Atayurt Yayınevi.

Baytasov R.R. (2014). Тюркские Языки: Проблема Родства С Алтайскими, Малайско-Полинезийскими, Индоевропейскими И Некоторыми Другими Языками Евразии (Türk Dilleri: Altay, Malayo-Polinezya, Hint-Avrupa ve Avrasya'nın Diğer Bazı Dilleri ile İlişki Sorunu). *Проблема «Современной Науки И Образования» ("Modern Bilim ve Eğitim" Sorunu)*. 4(22): 49-64

Bazaliyskiy, V.I. (2005). К Проблеме Культурно-Хронологических Особенностей Погребальных Комплексов Эпохи Позднего Мезолита–Неолита Байкальской Сибири (Baykal Sibirya'nınGeç Mezolitik – Neolitik Mezar Komplekslerinin Kültürel-Kronolojik Özellikleri Sorunu Üzerine). *Социогенез в СевернойАзии (Kuzey Asya Sosyogenezi)*. 1. Cilt.(ss. 35-42). İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi Yayınevi.

Bazaliiskii, V.I., (2010). Mesolithic and Neolithic Mortuary Complexes in the Baikal Region. *Prehistoric Hunter-Gatherers of Baikal Region, Siberia: Bioarchaeological Studies of Past Life Ways.*(ss. 51-86). Philedelphia: University of Pennsylvania Press.

Bazaliyskiy, V.İ. (2012). Погребальные Комплексы Эпохи Позднего Мезолита – Неолита Байкальской Сибири: Традиции Погребений, Абсолютный Возраст (Baykal Sibirya'nınGeç Mezolitik – Neolitik Dönem Mezar Kompleksleri: Gömme Gelenekleri, Kesin Yaşları). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloj Antropoloji)*. 9: 43-101

Bazaliyskiy, V.İ. ve Goryunova, O.İ (2017). Керамика Из Исаковских Погребений (Поздний Неолит) Могильника Усть-Ида I в Прибайкалье (Cis-Baykal'da Ust-Ida I Mezarlığındaki İsakovo Mezarlarında (Geç Neolitik) Bulunan Keramikler). Проблемы Археологии, Этнографии, *Антропологии Сибири и Сопредельных Территорий (Sibirya ve Komşu Bölgelerinin Arkeoloji, Etnografya, Antropoloji Sorunları)*. 23: 30-33

Bazaliyskiy, V.İ. ve Turkin, G.V ve Tyutrin A.A. (2001). Могильник Тальский На ЮжномБайкале (Günye Baykal'da Tal'skiy Mezarlığı). *Каменный Век Южного Ириангарья I. Иркутский Геоархеологический Район Международный Симпозиум "Современные Проблемы Палеолитоведения Евразии" (Güney Angara Taş Çağı I. İrkutsk Jeoarkeoloji Bölgesi Uluslararası Sempozyumu "Avrasya'da Paleolitik Çalışmaların Modern Sorunları")*. (ss.39-55). İrkutsk Devlet Üniversitesi.İrkutsk: 1-9 Ağustos

Bazaliyskiy, V.İ. ve Saval'yev, N.A. (2008). Могильник Эпохи Раннего Неолита Локомотив (Особенности Ритуала Захоронений) (Erken Neolitik Dönem Mezarlığı Lokomotiv (Defin Ritüellerinin Özellikleri). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).* 1(6): 7-27

Bazaliyskiy, V. İ. ,Livere, A.R., Haverkort, K. M. , Pejemskiy, D. V. , Tyutrin, A. A., Turkin, G. V. ve Weber, A.V. (2006). Ранненеолитический Комплекс Погребений Могильника Шаманка II (по Материалам Раскопок 1998-2003 гг.)

(ŞamankaII Mezarlığında Erken Neolitik Dönem Mezar Kompleksi (1998-2003 Kazılarında Elde Edilen Malzemelere Dayanarak). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).* 4: 80-103

Bazaliyskiy, V.İ., Losey, R.D., Pejemskiy, D.V., Garv'ye-Lok, C., Jermonpre, M. ve Leonard, D.A. (2013). Комплекс Эпохи Мезолита с ПогребениемВолка в Прибайкалье (Cis-Baykal'da Kurt Gömmeli Mezolitik Dönem Kompleksleri). *Российская Археология (Rusya Arkeolojisi).* 3: 92-104

Bazaliyskiy, V.İ., Teten'kin, A.V. ve Harinskiy, A.V. (2016a). Иркутск Археологический (İrkutsk Arkeolojik). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия История (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Tarih).*16: 8-27

Bazaliyskiy, V. İ. ,Peskov, S. A. ,Şetnikov A. A. ve Tyutrin A. A. (2016b). Ранненеолитический Могильник Моты – Новая Шаманка в Долинер. Иркут (İrkut Nehri Vadisinde Erken Neolitik Dönem Matı-Novaya Şamanka Mezarlığı). *ИзвестияИркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji Etnoloji. Antropoloji).* 18: 40-72

Berdnikov, İ. ,Berdnikov, N, Ulanov, İ. ve Abraşina, M. (2019). Новые Данныепо Мезолиту Южного Приангарья (По Материалам Местонахождения Приют Сукачева 2) (Güney Angara Bölgesi Mezolitik Dönemi Hakkında Yeni Veriler (Priyut Sukaçeva 2 Alanı Materyallerine Dayanarak), *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).* 29: 3-24

Berdnikov, İ.M. (2013). Ключевые Аспекты Историко-Культурных Процессовна Юге Средней Сибирив Эпоху Неолита (По Материалам Керамических Комплексов) (Güney Sibirya'da Neolitik Dönemde Tarihsel ve Kültürel Süreçlerin Temel Yönleri (Keramik Komplekslerinden Elde Edilen Malzemeler Üzerinden). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология.*

Этнология. Антропология (İrkutskDevlet ÜniversitesiBülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji). 1(2): 203-229

Berdnikova, N.E. (2014). Мезолит Как Исследовательская Традиция. Часть 1. В Поисках Идентификации (Bir Araştırma Geleneği Olarak Mezolitik. Bölüm 1 Kimlik Arayışı). *Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: JeoarkeolojiEtnoloji Antropoloji).*8: 15-30

Berdnikov, I ve Sokolova, N (2014). *Cultural Dynamics of Southern Part Middle Siberia in the Neolithic Based on the Pottery Study. The 2nd Virtual Multidisciplinary Conference QUAESTI, 15-19 Aralık.* (ss. 343-346). Zilina: Publishing Institution of the University of Zilina

Berdnikov, İ.M. (2018). Неолит Прибайкалья: История Одной Дискуссии (Cis-Baykal Neolitiği: Bir Tartışmanın Tarihi). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).*26: 3-45

Berdnikov, I.M. ve Ulanov, I.V. (2015). Some Aspects of Molding Technology of Posolskaya Pottery in the South of Central. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. 4(8): 574-584

Berdnikov, İ. M. ve Berdnikova, N. E. (2017). Геоархеологическая Специфика Раннеголоценовых Комплексов Южного Приангарья (Güney Angara Bölgesi Erken Holosen Komplekslerinin Jeoarkeolojik Özgüllüğü). *Проблемы Археологии, Этнографии, Антропологии Сибири и Сопредельных Территорий (Sibirya ve Komşu Bölgelerinin Arkeoloji, Etnografya, Antropoloji Sorunları)*. 23: 39-44

Berdnikov, İ. M. ve Sokolova, N.B. (2018). Шнуровая Керамика в Неолите Байкало-Енисейской Сибири: Характеристика и Хронометрия (Baykal-Yenisey Sibiryası Neolitik Döneminde İp Baskılı Mallar: Özellikleri ve Kronometrisi). *Восток Азии: Проблемы Изучения И Сохранения Историко-Культурного Наследия Региона К 15-Летию Центра По Сохранению Историко-*

Культурного Наследия Амурской Области (Doğu Asya: Bölgenin Tarihi ve Kültürel Mirasını İnceleme ve Koruma Sorunları Amur Bölgesinin Tarihi ve Kültürel Mirasını Koruma Merkezinin 15. Yıldönümüne). (ss.19-26). Saint-Petersburg: Rostok Yayınevi

Berdnikov, İ. M., Goryunova, O.İ., Novikov, A. G., Berdnikova, N. E., Ulanov, İ. V., Sokolova, N. B., Abraşina, M. E., Krutikova, K. A., Rogovskoy, E.O., Lohov, D. N. ve Kogay, C.A. (2020). Хронология Неолитической Керамики Байкало-Енисейской Сибири: Основные Идеи и Новые Данные (Baykal-Yenisey Sibirya'sındaki Neolitik Dönem Keramiğinin Kronolojisi: Ana Fikirleri ve Yeni Veriler). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi:Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).* 33: 23-53

Berdnikova, N. E. (2013). "Шигирский" Наконечник на Верхней Лене (Прибайкалье). (Yukarı Lena (Cis-Baykal) "Şigirskiy" Ok Ucu). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).* 1(2): 156-173

Berdnikova, N.E. (2012). Ситуация «Перерывов» в Археологии. Возможности интерпретаций (Байкальская Сибирь) (Arkeolojide "Boşluk" Durumu. Olası Yorumlar (Baykal Sibiryası).*Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).*1 (1): 178-202

Berdnikova, N. E. ,Borob'yeva, G. A. ,Berdnikov, İ. M. ve Vetrov, V. M. (2016). Проблемы Корректности Радиоуглеродного Датирования Археологических Объектов (К Вопросу О Возрасте Древнейшей Керамики Байкальской Сибири) (Arkeolojik Eserlerin Radyokarbon Tarihlerinin Doğruluğu Sorunları (Baykal Sibiryası Antik Keramik Dönemi Sorunu Üzerine). *Древние Культуры Монголии, Байкальской Сибири И Северного Китая Материалы VII Международной Научной Конференции Красноярск, 3–7 октября 2016 г. Том 1 (Moğolistan,*

Baykal Sibiryası ve kuzey Çin Antik Kültürleri VII Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı Krasnoyarsk 3-9 Ekim Bölüm 1). (ss.39-45). Krasnoyarsk: SFU

Berkant, E.B. (2020). *Genetik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Üst Paleolitikçağ'da Arkaik Altay Halklarının Doğu Sibirya'dan Göçleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Blumenfeld, J. (2000). Racial Identification in the Skull and Teeth. *TOTEM. The University of Western Ontaria Journal of Anthropology*. 8(1): 20-33

Boaretto, E.,Wu, X., Yuan, J., Bar-Yosef, O. , Chu, V., Pan, Y., Liu, K., Cohen, D. , Jiao, T. Li, S., Gu, H. , Goldberg, P ve Weiner, S. (2009). Radiocarbon Dating of Charcoal and Bone Collagen Associated with Early Pottery at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China. *PNAS*. 106(24): 9595-9600

Bobrov, V.V. (1988). On the Problem of Interethnic Relations in South Siberia in the Third and Early Second Millenia B.C. *Arctic Anthropology*. 25(2): 30-46

Boçkarev, B.C., Kolpakov, E.M., Vaskul, İ.O., Vişnyatskiy, L.B., Vlasova, E.V., Kovalyev, A.A. Çesnokova, N.N. ve Şarob, O.V. (2013). *Классификация В Археологии: Терминологический Словарь Справочник* (Arkeolojide Sınıflandırma: Terminolojik Sözlük). Moskova: Издательский Центр Академия (Akademiya Yayınevi Merkezi)

Bokovenko, N.A. (2006). The Emergence of the Tagar Culture. *Antiquity*. 80(310): 860-879

Bokovenko, N.A. (2010). Начало Тагарской Культуры (Tagar Kültürünün Başlangıcı). *Древние Культуры Евразии (Avrasya Antik Kültürleri).*(ss. 99-103) A.N. Bernştam'ın 100. Doğumgününe Adanmış Uluslararası Bilimsel Konferans Materyalleri. St.Petersburg: Tarih ve Materyal Kültür Enstitüsü Rusya Bilimler Akademisi.

Bondetti, M., Lucquin, A., Saval'ev, N.A. ,Weber, A.W. , Craig, O.E. ve Jordan, P.D. (2020). Resource Processing, Early Pottery and the Emergence of Kitoi Culture

in Cis-Baikal: Insights from Lipid Residue Analysis of an Early Neolithic Ceramic Assemblage from the Gorelyi Les Habitation Site, Eastern Siberia. *Archaeological Research in Asia*. 24: 1-13

Bravina, R. İ., D'yakonov, V. M. vd (2017). Раннеякутские Погребения Со Скорченным Трупоположением на Боку Как Историко-Этнографический Источник (Tarihi ve Etnografik Kayıtlardaki Erken Yakut Büzülmüş Gömüleri). *Журнал"Этнографическое Обозрение"("Etnografik İnceleme" Dergisi)*No 4 (s.83-98). Moskova: Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü

Bravina, R.İ. (2013). Последние Проводы: Шаманские Камлания На Похоронаху Якутов (Son Veda: Yakut Cenaze Merasiminde Şamanistik Uygulamalar). *Karadeniz*. 5(18): 9-20

Bravina, R.İ. (2016). Погребальная Обрядность Раннеякутской Культуры XIV–XVII вв. (XIV-XVII. yy Erken Yakut Kültürün Cenaze Ritüelleri). *Древние культуры Монголии, Байкальской Сибири и Северного Китая Материалы VII Международной Научной Конференции Том 2 (Moğolistan, Baykal Sibirya ve Kuzey Çin'in Eski Kültürleri VII Uluslararası Bilimsel Konferansı Cilt 2).* (ss. 160-165). Düzenleyen Sibirya Federal Üniversitesi. Krasnoyarsk. 3–7 Ekim 2016

Burayev, A.İ. (2020). Памяти Учителя. Антропологические Исследования Циркумбайкалья В Т рудах И. И. Гохмана (Öğretmenin Hatıraları. İ. İ. Gohman'ın Çalışmalarında Cis-Baykal'ın Antropoloji Çalışmları). *Вестник Антропологии (Antropoloji Bülteni)*. 4(52): 249-257

Burova, V.V. ve Nikulina, E.D. (2019). Archaeozoology of the Holocene Multilayerd Site Ruchei Akimov (N W Cis-Baikal Region, Russia), *Russian Journal of Theriology*. 18(2): 91-98

Burtseva, M. V. ,Ripp, G.S. ,Posokhov, V.E. ,Murzintseva, A. E. (2015). Нефриты Восточной Сибири: Геохимические Особенности и Проблемы Генезиса (Doğu Sibirya Nefriti: Jeokimyasal Özellikleri ve Köken Problemi), *Геология и Геофизика (Jeoloji ve Jeofizik).* 56(3): 516-527

Burtseva, T., Uvarova, T., Savvina, M., Shadrin, V., Avrusin, S. ve Chasnyk, V. (2013). Health Status of Native People Living in the Republic of Sakha (Yakutia), *International Journal of Circompolar Health*. 72: 1-4

Butaev, A.R. (2015). Introduction.*The Ecological Atlas of Baikal Basin*. (s.10-12). İrkutsk: The V.B. Sochava Institute of Geography SB RAS.

Cabera, V. M., Marrero, P., Abu-Amero, K.K., ve Larruga, J.M. (2018). Carirers of Mitochondrial DNA Macrohaplogoup L3 Basal Lineages Migrated Back to Africa From Asia Around 70.000 Years Ago. *BMC Evolutionary Biology*. 18(1): 16/16

Campbell, L. ve Mixco, M.J. (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburg: Edinburgh University Press.

Can, R.R. (2021). Geography of the Trans-Baykal (Russia) Region. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE).*43: 365-385

Chen, Z.,Zhang, Y., Fan, A., Zhang, Y., Wu, Y., Zhao, Q., Zhou, Y., Zhou, C., Bawudong, M., Mao, X, Ma, Y., Yang, L., Ding, Y., Wang, X. ve Rao, S. (2011). Brief Communication: Y-Chromosome Haplogroup Analysis Indicates that Chinese Tuvans Share Distinctive Affinity with Siberian Tuvans. *American Journal of Physical Anthropology*. 144: 492-497

Chernykh, E.N. (2012). The Northern Hunters, Fishers and Gatherers and their Southern Neighbours in Eurasia in the Eraly Metal Age. *Networks, Interactionand Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond: Papersfromthe Conference held in Tromsø,*(ss.105-122). Tromso. Düzenleyen Finno-Ugrik Derneği,13-16 Ekim 2009.

Chiaroni, J., Underhill, P.A. ve Cavalli-Sforza L.L. (2009). Y Chromosome Diversity Human Expansion Drift and Cultural Evolution. *PANAS*. 106(48): 20174-20179

Chichilo, B. (1985). The Cult of the Bearand Soviet Ideology in Siberia, *Religion in Communist Lands.* 13(2): 166-181

Chlachula, J. (2014). Siberia: Paleolithic. *Encyclopedia of Global Archaeology*. (ss. 6620-6639). Editör Claire Smith. New York: Springer

Chlachula, J. (2019). Environmental Context and Adaptations of Prehistoric and Early Historical Occupation in the Southern Altai (SW Siberia-East Kazakhstan), *Archaeological and Anthropological Sciences*. 11: 2215–2236

Chung, T. ve Komissarov, S.A. (2016). Nephrite Cultures In Prehistoric Northeast Asia, *Вестник НГУ. Серия: История, Филология. Востоковедение (NGU Bülteni. Dizi Tarih, Filoloji Oryantal Çalışmalar).*14(4): 9-14

Cohen, D.J. (2011). The Beginnings of Agriculture in China a MultiregionalView. *Current Anthropology*. 52: 273-293

Cohen, D.J. (2013). The Adventand Spread of Early Pottery in East Asia: New Datesand New Considerations for the World's Earliest Ceramic Vessels. *Journal of Austronesian Studies*. 4(2): 55-92

Cohen, D.J., Bar-Yosef, O., Wu, X., Patania, I. ve Goldberg, P. (2017). The Emergence of Pottery in China: Recent Dating of Two Early Pottery Cave Sites in South China. *Quaternary International*. 441: 36-48

Comas, D., Plaza, S., Wells, R.S., Yuldaseva, N., Lao, O., Calafell, F. Ve Bertranpetit, J. (2004). Admixture, Migrations and Disperssals in Central Asia: Evidence from Maternal DNA Lieages. *European Journal of Human Genetics*. 12: 495-504

Czaplicka, M.A. (1914). *Aboriginal Siberia a Social Study in Anthropology*. Oxford: Clarendon Press.

Çelebi, A. (2019). *Sibir Hanlığı (1464-1598).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çernıh, E.N. ve Kuzminıh, S.V. (1989). *Древняя Металлургия Северной Евразии (Сейминско Турбинский Феномен) (Kuzey Avrasya Antik Metalürjisi (Seyma-Turbino Fenomeni))*. Moskova: Nauka

Çernıh, E.N. ve Kuzminıh, S.V. (1989) *Древняяметаллургия Северной Евразии (Сейминско-Турбинский Феномен) (Kuzey Avrasya Antik Metalurjisi (Seyma-Turbino Fenomoeni).* Moskova: Nauka

Çikişeva, T.A.,Zubova, A.V., Rahimova, N.N., Volkov, P.V. ve Pozdnyakov, D.V. (2017). Антропологическое Исследование Неолитического Погребения На Памятнике Помазкино-III (СредняяКолыма) (Pomazkino-III Alanındaki Bir Neolitik Mezarının Antropolojik Çalışması (Orta Kolıma)). *Теория и Практика Археологических Исследований (Teorik ve Pratik Arkeoloji Araştırmaları).* 4(20): 112-137

Damgaard, P.B.,Martiniano, R., Kamm, J., Moreno-Mayar, J.V., Kroonen, G., Peyrot, M., Barjamovic, G., Rasmussen, S., Zacho, C., Baimukhanov, N., Zaibert, V., Merz, V., Biddanda, A., Merz, I., Loman, V., Evdokimov, V., Usmanova, E., Hemphill, B., Seguin-Orlando, A., Yediay, F.E., Ullah, I., Sjögren, K.G., Iversen, K.H., Choin, J., Fuente, C., Ilardo, M., Schroeder, H., Moiseyev, V., Gromov, A., Polyakov, A., Omura, S., Senyurt, S.Y., Ahmad, H., McKenzie, C., Margaryan, A., Hameed, A., Samad, A., Gul, N., Khokhar, M.H., Goriunova, O.I., Bazaliiskii, V.I., Novembre, J., Weber, A.W., Orlando, L., Allentoft, M.E., Nielsen, R. Kristiansen, K., Sikora, M., Outram, A.K., Durbin, R. ve Willerslev, E. (2018). The First Horse Herders and the Impact of Early Bronze Age Steppe Expansions into Asia. *Science*. 360(6396): 1-34

De Graaf, T. (2015). Documentation and Revitalisation of two Endangered Languages in Eastern Asia: Nivkh and Ainu. Contributiontothe International Round Table Regarding Preservation and Popularisation of the Cultural and Linguistic Heritage of Sakhalin's Indigenous Minorities (ss. 1-13). Paris: UNESCO headquarter, 18 March 2015

Deliömeroğlu, Y. (1996). Hakaslar ve Tarihleri. *Bilig*. 3: 53-59

Derbeneva, O. A. ,Starikoskaya, E. B. ,Volodko, N. V. , Wallece, D. C. ve Sukernik, R. I. (2002 b). Mitochondrial DNA Variation in the Kets and Nganasans and Its

Implications for the Initial Peopling of Northern Eurasia. *Human Genetics.* 38(11): 1316-1321

Derbeneva, O. İ. , Starikovskaya, E. B., Volod'ko, N.V. , Uolles, D.S. ve Sukernik, R.İ. (2002 a). Изменчивость Митохондриальном Днк У Кетов и Нганасан в Связи с Первоначальным Заселением (İlk Popülasyon Nedeniyle Ket ve Ngansanlarda Mitokondriyel DNA Değişimi). *Генетика Человека (İnsan Genetiği).* 38(11): 1-6

Derenko, M , Malyarchuk, B, Denisova, G. , Perkova, M., Rogalla, U. , Grzybowski, T., Khusnutdinova, E., Dambueva, I. ve Zakharov, I. (2012). Complete Mithocondrial DNA Analysis of Eastern Eurasian Haplogoups Rarely Found in Populations of Northern Asia and Eastern Europe. *PlosOne*. 7(2): 1-12

Derenko, M.,Malyarchuk, B., Denisova, G.A., Wozniak, M., Dambueva, I., Dorzhu, C., Luzina, F., Miscicka-Sliwka, D. ve Zakharov, I. (2006). Contrasting Patterns of Y-Chromosome Variation in South Siberian Population from Baikaland Altai-Sayan Regions. *Hum Genet*. 118: 591-604

Derenko, M.,Malyarchuk, B., Gryzbowski, T., Denisova, G., Rogalla, U., Perkova, M., Dambueva, I. ve Zakharov, I. (2010). Originand Post-Glacial Dispersal of Mitochondrial DNA Haplogroups C and D in Northern Asia.*PlosOne*, 5(12): 1-9

Derenko, M.,Malyarchuk, B., Grzybowski, T., Denisova, G., Dambueva, I., Perkova, M., Dorzhu, C., Luzina, F., Lee, H.K., Vanecek, T., Villems, R. ve Zakharov, I. (2007). Phylogeographic Analysis of Mitochondrial DNA in Northern Asian Populations. *Am J Hum Genet*. 81(5): 1025-1041

Derenko, M.V. (2010) Молекулярная Филогеография Коренного Населения СевернойАзии По Данным Об Изменчивости Митохондриальной ДНК (Mitokondriyal DNA Değişikliği Verileri Üzerinden Kuzey Asya Yerli Nüfusunun Moleküler Filocoğrafyası). *Вестник Дальневосточного Отделения Российской Академии Наук(Rusya Bilimler Akademisi Uzak Doğu Şubesi Bülteni).* 4: 3-11

Derenko, M.V.,Denisova, G.A., Malyarchuk, B.A., Dambueva, I.K., Luzina, F.A., Lotosh, E.A., Dorzhu, Ch. M., Karamchakova, O.N., Solovenchuk, L.L. ve Zakharov, I.A. (2001). TheStructure of the Gene Pools of the Ethnic Populations of Altai-Sayan Region Based on of Mitochondrial DNA Polymorphism Data. *Human Genetics*. 37(10): 1402-1410

Derenko, M.V.,Gryzbowski, T. , Malyarchuk, B. A. , Dambueva, I.K., Denisova, G.A., Czarny, J. , Dorzhu, C.M. , Kakpakov, V.T., Miscicka-Sliwka, D., Wozniak, M. ve Zakharov I.A. (2003). Diversity of Mitochondrial DNA Lineages in South Siberia. *Annals of Human Genetics.* 67: 391-411

Derevianko, A.P.,Dereviaanko, E.I. , Nesterov, S.P., Tabarev, A.V., Uchida, K., Kunikita, D., Morisaki, K. ve Matsuzaki, H. (2017). New Data on theChronology of the InitialNeolithic Gromotukha Culture, Western Amur Region, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia.* 45(4): 3-12

Derevianko, A.P.,Nesterov, S.P., Alkin, S., Tabarev, A.V., Uchida, K., Kunikita, D., Morisaki, K. ve Matsuzaki, H. (2020). Novopetrovka III-an EarlyNeolithic Site in the Western Amur Basinand Its Chronology, *Archaeology, Ethnologyand Anthropology of Eurasia.* 48(4): 57-66

Derevyanko A.P. veDorj, D. (1992).Neolithic Tribes in Northern Parts of Central Asia. *History of Civilizations of Central Asia, The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 BC*, Cilt.1, (ss.163-183), Brüksel: UNESCO Publishing.

Derevyanko, A.P., Chung T., Komissarov, S.A. ve Ping, J.I. (2019). "The Various Colors of Jade". *Origin and Evolution of Man Archaeology.* 2(52): 23-39

Dikshit, K.N. ve Hazarika, M. (2012). The Earliest Pottery in East Asia: A Review, *Purataattva*, 42: 227-237

Dilek, F.G. (2015). *Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Dolitskiy, A.B. (1985). A Critical Review of "The Mesolithic" in Relationto Siberian Archaeology. *Arctic*. 38(3): 178-187

Donahoe, B.R. (2003). *A Line in the Sayans: History and Divergent Perceptions of Property Amongthe Tozhu and Tofa of South Siberia.*(Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bloomington: Indiana University Department of Anthropology

Dryomov, S.V. , Nazhmidenova, A.M. , Starikovskaya, E. B. , Shalaurova, S. A. , Rohland, N., Mallick, S., Bernardos, R. , Derevianko, A.P. , Reich, D. ve Sukernik, R.I. (2021). Mitochondrial Genome Diversity on the Central Siberian Plateau with Particular Reference to the Prehistory of Northern most Eurasia. *PlosOne*. 16(1): 18/18

Dugarov, D.S. (2010). Древнейшие Онимы с Основойна-Ай (К ПроблемеЭтно- и Культурогенеза в Байкало-Саяно-Алтайском Регионе) (-Ay Sözcüğüne Dayanan Antik İsimler (Baykal-Sayan-Altay Bölgesinde Etnik ve Kültürel Problem Üzerine). *Этногенез И Культурогенез В Байкальском Регионе (Средневековье) (Baykal Bölgesinde Etnogenez ve Kültürogenez (Orta Çağ)).* (ss.67-90). Ulan-Ude: Buryat Bilim Merkezi SB RAS Yayınları

Dulik, M.C., Zhadanov, S.I, Osipova, L.P., Askapuli, A. , Gau, L., Gokcumen, O., Rubinstein, S. Ve Schurr, T.G. (2012). Motochondrial DNA and Y Chromosome Variation Provaides Evidencefor a Recent Common Ancestry between Native Americans and Indigenous Altaians. *The American Society of Human*. 90(2): 229-246

Drobny, J. (2012). Cumans and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym. *Zborník Fılozofickej Fakulty Unıverzity Komenského Ročník XXXIII – XXXIV Graecolatina Et Orientalia Bratislava (Comanius Üniversitesi Felsefe Fakültesi Bildirileri Yıl XXXIII-XXXIV Graecolatina Et Orientalia Bratislava)*. (ss. 205-217). Bratislava: Comanius Üniversitesi

Dryomov, S.V., Nazhmidenova, A.M., Shalaurova, S.A. Morozov, I.V., Tabarev, A.V. Starikovskaya, E.V. ve Sukernik, R.I. (2015). *European Journal of Human Genetics*. 23(10): 1-6

Dyakonov, V. M. (2001). Археологическая Стоянка И Древнейшее Захоронение – Вилюйское Шоссе (Arkeolojik Alanlar ve Antik Gömü Alanları – “Vilyuy

Yolu"). *"Илин" Исторический, КультурологическийЖурнал. ("İlin" Tarih, Kültür Dergisi).* No.3-4: 26-27.

Dyakonov, V. M. (2009). *Поздний Неолит Центральной Якутии (По Материалам Памятников Долины Туймаада). (Merkezi Yakutistan Geç Neolitiği (Tuymaada Vadisi Arkeolojik Alanları Malzemleri Üzerine))*. Tez Özeti. Yakutsk: Yakutistan Devlet Üniversitesi

Dyakonov, V.M., Kuz'minYa.V. ve Hodgins, G.V.L. (2012). Погребение Вилюйское Шоссе в Якутске: Проблемы Определения Абсолютного Возрастаи Культурной Принадлежности (Yakutistan'da Vilyuy Otoyolu Mezarı: Kesin Yaşı ve Kültürel İlişkilerini Belirleme Sorunları). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).* 9: 122-128

Dyakonov, V.M. (2017). Мезолитическая Стоянка Ферменное Озеро – Опорный Памятник Сумнагинской Культуры В Центральной Якутии (Fermennoye Gölü Mezolitik Alanı-Merkezi Yakutistan Sumnagin Arkeolojik Alanı). Труды V (XXI) *Всероссийского Археологического СъездаТом I (Tüm Rusya Arkeolojisi Kongresi Cilt I).* Barnaul-Belokurihe. Düzenleyen Altay Devlet Üniversitesi: Altay Devlet Üniversitesi Yayınevi.

Dyrenkova, N.P. (1930). Bear Worship Among Turkish Tribes of Siberia, *Proceedings The 23th International Congress of Americanists*. (ss. 410-430). New York. 17-22 Eylül 1928.

Eliade, M. (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Kabalcı

Esin, E. (1972). Kün-ay: Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi. *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*: 313-359

Everstov, S. İ. (2014). Некоторые Параллели В Культурах Древних Ымыяхтахцев И Юкагиров XVII–XIX ВВ. (Eski Imıyahtah ve XVII – XIX yy Yukagir Kültürlerindeki Bazı Paralellikler). *Арктика и Север Электронное Периодическое Издание (Kuzey Kutbu ve Kuzey Elektronik Peryodik Yayın)*.15: 1-8

Fairclough, M.C.,Irvine, J.A., Bruce, M.D., Aranha, M., Katona, L.F., and Slimmon, W.L. (2021). *World Distribution of Uranium Provinces First Edition: 2021. International Atomic Energy Agency (IAEA)*: IAEA.

Federov, V.V. (1937). Некоторые Орудия Рыболовства Неолитического Времени (Bazı Neolitik Dönem Balıkçılık Aletleri). *Советская Археология (Sovyet Arkeolojisi).* 3: 101-112

Fedorova, S.A.,Bermisheva, M.A., Villems, R., Maksimova, N.R., ve Khusnutdinova, E.K. (2003). Analysis of Mitochondrial DNA Lineages in Yakuts. *Molecular Biology*. 37(4): 544-553

Fedorova, S.A.,Reidla, M, Metspalu, E., Metspalu, M., Rootsi, S., Tambets, K., Trofimova, N., Zhadanov, S.I., Kashani, B.H., Olivieri, A., Veovoda, M.I., Osipova, L.P., Platonov, F.A., Tomsky, M.I., Khusnutdinova, E.K., Torroni, A. ve Villems, R. (2013). Autosomal and Uniparental Portraits of the Native Populations of Sakha (Yakutia): Implicationsfor the Peopling of Northeast Eurasia. *BMC Evolutionary Biology*. 13(1). 127

Field, H. (1948). *Contributions to the Anthropology of the SovietUnion*. Washington: Smithsonian Institution

Fitzgerald-Huber, L.G. (1995). Qijia and Erlitou: The Question of Contacts with Distant Cultures. *Early China*. 20: 17-67

Flegontov, P. Changmai, P.,Zidkova, A., Logacheva, M.D., Altınışık, N.E., Flegotova, O., Gelfand, M.S., Gersimov, E.S., Khrameeva, E.E., Konovalova, O.P. Neretine, T., Nikolskiy, Y.V., Starostin, G., Stepanova, V.V., Travinsky, I.V., Triska, M., Triska, P. ve Tatarinova, T.V. (2016). GenomicStudy of the Ket: a Paleo-Eskimo Related Ethnic Group with Significant Ancient North Eurasian Ancestry. *Scientific Reports*. 6: 1-12

Flegontov, P., Altınışık, N.E., Changmai, P., Rohland, N., Mallick, S.,Adamski, N.,Bolnick, D.A.,Broomandkhoshbacht, N.,Candilio, F., Culleton, B.J., Flegontova,O.,Friesen, T.M., Jeong, C., Harper, T.K., Keating, D., Kennet, D.j., Kim, A.M., Lamnidis, Lawson, A.M., T.C., Olalde, I., Oppenheimer, J., Potter,

B.A., Raff, J., Sattler, R.A., Skoglund, P.,Stewardson, K.,Vajda, E.J., Vasilyev, S., Veselovskaya, E., Hayes, M.G., O'Rourke, D.H., Pinhasi, R., Krause, J.,Pinhasi, R., Reich, D., Schiffels, S. (2019). Paleo-Eskimo Genetic Ancestry and the Peopling of Chukotka and North America. *Nature*. 570: 236-240

Gennad'yeviç, M.A. (2014). *Погребальная Практика Населения Верхнего Приобьяв Периоды Неолитаи Энеолита (История Изучения, Структурный Анализи Типология, Проблемы Культурно-Хронологической Интерпретации) (Neolitik ve Eneolit Dönemlerde Yukarı Ob Bölgesi Nüfusunda Ölü Gömme Uygulamaları (Çalışma Tarihi, Yapısal Analiz ve Tipoloji, Kültürel ve Kronolojik Yorumlama Sorunları)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Kemerovo: Federal Devlet Bütçe Bilim Kurumu İnsan Ekolojisi Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi.

Georgiyevskaya, G.M. (1989). *Китойская Культура Прибайкалья (Cis-Baykal Kitoy Kültürü)*. Novosibirsk: Nauka

Gerasimov, M.M. (1949). *Основы Восстановления Лица По Черепу (Kafatasından Yüz Rekonstrüksiyonunun Temelleri)*. Moskova: Государственное Издательство «Советская Наука» (Devlet Yayınevi "Sovyet Bilim")

German, P.V. ve Leon'yev, S.N. (2013). Комплекс Археологических Материалов С Усть-Бельской Керамикой Стоянки Сергушкин-1, Пункт «А» (Serguşkin-1 Alanı, "A" Noktasında Ust'-Byelaya Keramikli Arkeolojik Materyal Kompleksi). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji).*1(2): 133-155

Gibbs, K. (2022). The Emergence of Ceramics in Southwest Asia: Early Pottery in Farming Communities. *Quaternary International*.608-609: 194-202

Gibbs, K. ve Jordan, P. (2016). A Comparative Perspective on the 'Western' and 'Eastern' Neolithics of Eurasia: Ceramics: Agriculture and Sedentism, *Quaternary International*. 419: 27-35

Gogolev, Z.V.,Gruviç, İ.S., Zologareva, İ.M. ve Joritskaya, M.Ya. (1975). *Юкагиры (Историко-Этнографический Очерк) (Yukagirler (Tarihi-Etnografi Makalesi).* Novosibirsk: Nauk.

Goryunova, O.İ ve Novikov, A.G. (2017). Радиоуглеродные Даты Комплексов РаннегоГолоцена Приольхонья (ОзероБайкал) (Olhon Bölgesinin (Baykal Gölü) Erken Holosen Radyokarbon Tarihleri). *Проблемы Археологии, Этнографии, Антропологии Сибири И Сопредельных Территорий (Sibirya ve Komşu Bölgelerinin Arkeolojik, Etnografik ve Antropolojik Sorunları)*. XXIII: 75-78

Goryunova, O.İ. (1981). *Бронзовый Век Приангарья Могильник Шумилиха (Angara Bölgesi Tunç Çağı Şumiliha Mezarlığı)*. İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi

Goryunova, O.İ. (2002). *Древние Могильники Прибайкалья (Неолит-БронзовыйВек) (Pribaykal Antik Mezarlıkları (Neolitik-Tunç Çağları).* İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi

Goryunova O.İ., Novikov, A.G. ve Weber, A.W. (2010). *Погребенные Комплексы Бронзого Века Прибайкалья Могильник Хужир-Нуге XIV (Cis-Baykal Tunç Çağı Mezar Kompleski Hujir-Nuge XIV Mezarlığı)*. Novosibirsk: Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Yayınevi

Goryunova, O.İ. veNovikov, A.G. (2018). Jade Artifacts from Bronze Age Cemeteries in the Cis-Olkhon Area, the Western Coast of Lake Baikal. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia.* 46(4): 33-41

Goryunova, O.İ.,Marhayeva, D.A. ve Novikov, A.G. (2019a). Керамика ПосольскогоТипа С Поселений Побережья Чивыркуйского Залива Озера Байкал (Baykal Gölü Çivırkyisk Koyu Kıyı Yerleşimlerinde Posol'skaya Tipi Keramikler). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni)*. 15(3): 47-61

Goryunova, O.I., Novikov. A.G. ve Weber, A.W. (2020). Middle Holocene Hunter–Gatherer Mortuary Practices in the Little Sea Microregion on Lake Baikal, Part II: Late Neolithic. *Archaeological Research in Asia*. 24: 1-22

Goryunova, O.İ., Novikov, A.G. ve Marhayeva, D.A. (2019b). Морфологический Анализ И Датировка Керамики Посольской Стоянки (По Материалам Раскопок Е. А. Хамзиной 1959 Г.) (Posol'skaya Alanındaki Keramiklerin Morfolojik ve Kraonolojik Analisleri (1959 E.A. Hamzina Kazıları Üzerine). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji).* 29: 25-37

Goryunova, O.İ.,Novikov, A.G. veSekerin, A.P. (2007). Нефритиз Археологических Объектов Приольхонья (Priol'hon Bölgesi Arkeolojik Alanlarındaki Nefrit). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).* 5: 138-145

Goryunova, O.I.,Novikov, A.G., Turkin, G.V. ve Weber, A.W. (2018a). Результаты Изучения и Датирования Погребальных Комплексов Раннего Неолита Приольхонья (Оз. Байкал) (Ol'hon Bölgesi (Baykal Gölü) Erken Neolitik Mezar Komplekslerinin İnceleme ve Tarihlendirme Sonuçları). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji).*23: 44-70

Goryunova, O.I.,Novikov, A.G., Weber, A.W. ve McKenzie, H.G. (2018b). Новый Взгляд На Неолитические Комплексы Погребений Могильника Сарминский Мыс (Малое Море Озера Байкал) (Sarminskiy Burnu (Baykal Gölü Maloye More) Neolitik Mezar Kompleksine Yeni Bir Bakış). *Проблемы Археологии, Этнографии, Антропологии Сибири И Сопредельных Территорий (Sibirya ve Komşu Bölgelerinin Arkeoloji, Etnografi, Antropoloji Sorunları).* XXIV: 64-67

Goryunova, O.İ.,Novikov, A.G., Weber, A.W. (2012). *Погребальные Комплексы Неолита и Бронзого Века Приольхонья Могильник Курма XI (Neeolitik ve Tunç Çağı Mezar Kompleksi Kurma XI Mezarlığı)*. İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi Yayınları

Groisman, P.Ya., Blyakharchuk, T.A., Chernokulsky, A.V., Arzhanov, M.M., Marchesini, L.B., Bogdanova, E.G., Borzenkova, I.I., Bulygina, O.N., Karpenko, A.A., Karpenko, L.V., Knight, R.W, Khon, V.Ch., Korovin, G.N., Meshcherskaya, A.V., Mokhov, I.I., Parfenova, E.I., Razuvaev, V.N., Speranskaya, N.A., Tchebakova, N.M. veVygodskaya, N.N. (2013). Chapter 3 Climate Changes in Siberia, *Regional Environmental Changes in Siberia and Their Global Consequences*, (ss. 57-109), London: Springer.

Groisman, P.Ya.,Blyakharchuk, T.A., Chernokulsky, A.V., Arzhanov, M.M., Marchesini, L.B., Bogdanova, E.G., Borzenkova, I.I., Bulygina, O.N., Karpenko, A.A., Karpenko, L.V., Knight, R.W, Khon, V.Ch., Korovin, G.N., Meshcherskaya, A.V., Mokhov, I.I., Parfenova, E.I., Razuvaev, V.N., Speranskaya, N.A., Tchebakova, N.M. ve Vygodskaya, N.N. (2013b). Chapter 3 Climate Changes in Siberia. *Regional Environmental Changes in Siberia and Their Global Consequences*. (ss. 57-109). London: Springer.

Groisman, P.Ya.,Gutman, G., Shvidenko, A.Z., Bergen, K.M., Baklanov, A.A. ve Stackhouse Jr., P.W. (2013a). Chapter 1 Introduction: Regional Features of Siberia. *Regional Environmental Changes in Siberia and Their Global Consequences*, (ss.1-17). London: Springer.

Gryaznov, M.P. (1979). Таштыкская Культура (TaştıkKültürü). *Комплекс Археологических Памятников У Горы Тепсейнаенисее (Yenisey'deki Tepesey Tepesi Yakınlarındaki Arkeolojik Anıtlar Kompleksi)*. (ss. 89-146). Novosibirsk: SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Tarih, Filolojive Felsefe Enstitüsü Yayını

Gubina, M.A., Gırgol'kau, L.A., Babenko, V.N., Damba, L.D., Maksimov, V.N. ve Voevoda, M.İ. (2013). Полиморфизм Митохондриальной Днк в Популяциях Коренных Жителей Дальнего Востока. *Генетика Человека (İnsan Genetiği)*. 49(7): 862-876

Gulyayev, V.İ. (2017). Образ Медведя В Скифо-Сибирском Зверином Стиле (İskit-Sibirya Hayvan Stilinde AyıİmgesI). *Археолигия Евразийских Степней (Avrasya Bozkırı Arkeolojisi)*. 3: 119-140

Güneri, S.A. (2018). *Türk Altay Kuramı*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Güral, D. (2007). *Arkeolojide Biyolojik Yöntemler: aDNA*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Hallowell, A.I. (1926). Bear Ceremonialsm in the Northern Hemisphere. *American Anthropologist.* 28(1): 1-163

Harinskiy, A. V., Emel'yanova, Yu. A. ve Kiçigin, D. E. (2015). Археологические Объекты Северо-Западного Побережья Озера Байкал: ПоМатериалам Разведок 1996, 1998 И 2015 Годов (Kuzeybatı Baykal Kıyılarında Arkeolojik Objeler: 1996, 1998 ve 2015 Yılları Keşif Malzemelerine Göre). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*4 (17): 15-51

Harlow, G.E. ve Sornensen, S.S. (2005). Jade (Nephrite and Jadeit) and Serpentinite Metasomatic Connections. *International Geology Review* 47: 113-146

Harva, U. (2014). *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi

Hlobıstin, D.P. (1996). Глава 6. Восточная Сибирь и Дальний Восток (Bölüm 6 Doğu Sibirya ve Uzak Doğu). *Неолита Северной Евразии (Kuzey Avrasya Neolitik Dönemi).* (ss. 270-330). Moskova: Наука

Hollard, C., Zvenigorosk, V., Kovalev, A., Kiryushin, Y., Tishkin, A., Lazaretov, I., Crubezy, E., Ludes, Bertrand ve Keyser, C. (2018). New GeneticEvidence of Affinitiesand Discontinuities Between Bronze Age Siberian Populations. *American Journal of Physical Anthropology*. 167: 97-107

Hoppal, M. (2014). *Avrasya'da Şamanlar*. İstanbul: YKY

Huang, Y.Z., Pamjav, H., Flegontov, P., Stenzl, V., Wen, S.Q., Tong, X.Z., Wang, C.C., Wang, L.X., Wei, L.H., Gao, J.Y., Jin, L. Ve Li, H. (2018). Dispersals of theSiberian Y-Chromosome Haplogroup Q in Eurasia. *MolGenet Genomics*. 293: 107-117

Iizuka, F., Izuho, M., Gunchinsuren, B., Tsogtbaata, B. ve Odsuren, D. (2018). Manufacturing Techniques and Formal Variability of Pottery from Five Neolithic Sites in Eastern Steppe and the Gobi Desert Mongolia. *Studia Archaeologica Instituti Historiae et Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolici*. 5(37): 5-16

Izuho, M., Iizuka, F., Buvit, I. ve Konstantinov, M.V. (2022). Problems Associated with the Age Determination of The Oldest Pottery Yielding Cultural Layers at the Studenoe 1 Site, Transbaikal (Southern Siberia). *Quaternary Internaitional*. 608-609: 120-136

İlyinskaya, V.A. (1976). Современное Состояние Проблемы Скифского Звериного Стиля (İskit Hayvan Stili Sorununun Mevcut Durumu). *Скифо-Сибирский Звериный Стиль В Искусстве Народов Евразии (Avrasya Halkları Sanatında İskit-Sibirya Hayvan Stili)* (ss. 9-29): Moskova: Nauka

İnan, A. (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Jambaltarova, E.D. (2012). Обряды Как Иерархически Организованные Системы (Анализ Погребальных Комплексов Раннего Неолита Забайкалья) (Hiyerarşik Olarak Organize Edilmiş Sistemler Olarak Ayinler (Transbaikalia'nın Erken Neolitik Döneminin Mezar Komplekslerinin Analizi)). *Народы и Религии Евразии (Avrasya İnsanları ve Dinleri).* 5(5): 90-103

Jambaltarova, E.D. (2013). Культ Медведя У Древнего Населения Юго-Восточного Прибайкалья: Интерпретация Ранненеолитического Объектас Черепом Медведя Фофановского Могильника (Güneydoğu Baykal Bölgesi Antik Halkında Ayı Kültü: Fofonovskiy Mezarlığında bir Ayı Kafatasıyla Erken Neolitik Objesinin Yorumlanması). *Россия и АТР (Rusya ve Asya-Pasifik).* 3(81): 142-151

Jambaltarova, E.D. ve Klement'ev A. M. (2011). Ранненеолитический Объект с Черепом Медведя в Структуре Фофоновского Могильника (Fofonovskiy Mezarlık Yapısında bir Ayı Kafatası ile Erken Neolitik Dönem Objesi), *Вестник*

Новосибирского Государственного Университета. Серия: История, Филология (Novosibirsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Tarih, Filoloji). 10(5): 162-167

Jambaltarova, E.D. ve Volkov, P.V. (2013). Скульптурка Головы Лося из Фофоновского Могильника (Ранний Неолит, Юго-Восточное Прибайкалье) (Fofanovskiy Mezarlığında Geyik Başlı Figürinler (Erken Neolitik, Güneydoğu Cis-Baykal). *Вестник НГУ Серия: История, Филология (NGU Bülteni Seri: Tarih, Filoloji).* 12: 114-124

James, E.O. (1928). Cremationand the Preservation of the Dead in North America. *AmericanAnthropologist*. 30: 214-242

Jettmar, K. (1950). The Karasuk Cultureand Its South-Eastern Affinities. *Bulletin of theMuseum of Far Eastern Antiquities*. 22: 83-126

Kaiser, E. ve Winger, K. (2015).Pit Graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture. *Praehistorische Zeitschrift.* 90(1-2): 114-140

Karafet, T.M., Mendez, F.L., Meilerman, M.B., Underhill, P.A., Zegura, S.L. ve Hammer, M.F. (2008). New Binary Polymorphisms Reshape and Increase Resolution of the Human Y Chromosomal Haplogroup Tree. *Genom Research*. 18(5): 830-838

Karafet, T.M., Mendez, F.L., Sudoyo, H., Lansing, J.S. ve Hammer, M.F. (2015). Improved Phylogenetic Resolutionand Rapid Diversification of Y-Chromosome Haplogroup K-M526 in South Asia. *European Journal of Human Genetics*. 23(3): 369-373

Kashuba, N. (2017). *An Archaeogenetic Study Of Five Ancient Siberian Individuals Revisiting Of The Culture-Chronology Of Sakha Republic With Results Of Mitochondrial Genetic Data And New Radiocarbon Dates*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uppsala: Uppsala University, Disciplinary Domain of Humanities and Social Sciences, Faculty of Arts, Department of Archaeology and Ancient History.

Katsyuba, D.V. ve Nikolayev, R.B. (1994). *Этнография Народов Сибири (Sibirya Halklarının Etnografisi)*. Kemorovo: Кемеровский Областной Институт

Усовершенствования Учителей (Kemerovo Oblastı Öğretmen Geliştirme Enstitüsü).

Kharkov, V.N., Medvedeva, F.A., Luzina, A.V., Kolbasko, A.V., Gafarov, N.I., Puzyrev, V.P. ve Stepanov, V.A. (2009). Comparative Characteristics of the Gene Pool of Teleuts Inferred from Y-Chromosomal Marker Data. *Human Genetics*. 45(8): 1132-1142

Kilinovskaya, M. ve Semenov, V. (1995). *The Land in the Heart of Asia*. St. Petersburg: EGO publishers.

Kimeev, V.M. (2014). Проблема Этногенеза Шорцев (Şorların Etnogenezi Sorunu). *Вестник Кемеровского Государственного Университета (Kemerovo Devlet Üniversitesi Bülteni)*. 3(59): 54-66

Kirillova, İ.V. ve Yudin, V.G. (2018). Человек и Медведь в ИсторииСахалина (Sahalin Tarihinde İnsan ve Ayı).*Вестник Сахалинского Музея (Sahalin Müzesi Bülteni).* 1(25): 5-23

Kiselyev, S.V. (1951). *Древняя История Южной Сибири (Güney Sibirya Antik Tarihi).* Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayını

Kivisild, T.,Tolk, H.V., Parik, J., Wang, Y., Papiha, S., Bandelt, H.J. ve Villems, R. (2002). The Emerging Limbs and Twigs of the East Asianmt DNA Tree. *Molecular Biologyand Evolution.* 19(10): 1737-1751

Kılınç, G.M.,Kashuba, N., Yaka, R., Sümer, A.P., Yüncü, E., Shergin, D., Ivanov, G.L., Kichigin, D., Pestereva, K., Volkov, D., Mandryka, P., Kharinskii, A., Tishkin, A., Ineshin, E., Kovychev, E., Stepanov, A., Alekseev, A., Fedoseeva, S.A., Somel, M., Jakobsson, M., Krzewinska, M., Stora, J. ve Götherström, A. (2018). Investigating Holocene Human Population History in North Asia Using Ancient Mitogenomes. *Scientific Reports*. 8(1): 1-10

Kızlasov, L.P. (1960). *Таштыкская Эпоха (Taştık Dönemi).*Moskova: Moskova Üniversitesi Yayınları.

Klyosov, A.A. (2012). Ancient History of the Arbins, Bearers of Haplogroup R1b, from Central Asia to Europe 16.000 to 1.500 Years before Present. *Advances in Anthropology*. 2(2): 87-105.

Kobe, F.,Bezrukova, E.V., Leipe, C., Shchetnikov, A.A., Goslar, T., Wagner, M., Kostrova, S.S. ve Tarasov, P.E. (2020). Holocene Vegetation and Climate History in Baikal Siberia Reconstructed from Pollen Records and Its Implications for Archaeology. *Archaeological Research in Asia*. 23: 1-12

Kobylkin, D.V. (2015). Geomorphology Map, *The Ecological Atlas of Baikal Basin*, (ss.19-21). İrkutsk: The V.B. Sochava Institute of Geography SB RAS

Kol'tsov, L.B. ve Medvedev, G.İ. (1989). Главасемнадцатая Мезолит Юга Сибирии Дальнего Востока (Bölüm On Yedi Güney Sibirya ve Uzak Doğu Mezolitik Dönemi). *Археология СССР Мезолит СССР (SSCB Arkeolojisi Mezolitik SSCB).* (ss. 174-186). Moskova: Nauka

Korepanov, K.İ. (1981). "Изображение Медведя в Искусстве Прикамья Второй Половины I Тысячелетиядон. э. (MÖ I Bin yılın İkinci Yarısında Kama Bölgesi Sanatında Ayı Tasviri).*Вопросыархеологии Урал (Uralların Arkeolojik Sorunları).* 15: 130-136

Kostov, R. Нефрит Евразии: Археоминералогия Нефритаи "Нефритовые Культуры" (Avrasya Nefriti: Nefrit Arkeomineralojisive "Nefrit Kültürleri"). *Геоархеологияи Археологическая Минералогия (Jeoarkeolojik ve Arkeolojik Mineraloji).* 1: 11-14

Kovtun, I.V. (2008). The Bear Image in Western Siberian Art of the 2nd Millenium BC Its Relevance for Delimiting the Eastern Periphery of the Samus Culture. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia.* 35(3): 97-104

Kovtun, İ.V. (2019). Лунав Мифологии Культур ЭпохиБронзы Северо-Западной Азии (III – нач. II тыс .до н.э.) (Kuzey-Batı Asya Tunç Çağı Kültürlerinde Ay Mitolojisi (MÖ III – erken II Bin). *Результаты Изучения Материалов*

Археологических Исследований (Arkeolojik Materyal Araştırma Çalışmalarının Sonuçları). 27(3): 66-101

Kozintsev, A.G. (2004). Кеты, Уральцы, "Американоиды": Интеграция Краниометрических и Краниоскопических Данных (Ketler, Urallılar, "Amerikanoidler" Kraniyometrik ve Kraniyoskopik Verilerin Entegrasyonu*). Палеоантропология, Этническая Антропология, Этногенез. К 75-летию Ильи Иосифовича Гохмана (Paleoantropoloji, Etnik Antropoloji, Etnogenez İl'i İosifoviça Gohman'ın 75. Yıldönümüne)*. (ss-172-185). Moskova: MAE RAN.

Kozintsev, A.G. (2007). Scythians of the North Pontic Region: Between-Group Cranial Variation, Affinitiesand Origins. *Arcahaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 4(32): 143-157

Kozintsev, A.G. (2009). Craniometric Evidence of The Early Caucasoid Migrations to Siberia and Eastern Central Asia, with Reference to the Indo-European Problem. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*. 37(4): 125-136

Kozintsev, A.G. (2012). *Из Степи – В Пустыню: Ранние Европеоиды Восточного Туркестана По Данным Генетики и Антропологии (Bozkırdan Çöle: Doğu Türkistan'ın Erken Avrupalıları Genetik ve Antropolojik Verilere Göre)*. Культуры Степной Евразии и Их Взаимодействие с Древними Цивилизациями. Книга 1 (Avrasya Bozkır Kültürleri ve Eski Uygarlıkların Etkileşimleri Kitap1). (ss. 122-126). St Petersburg: (ИИМК РАН) Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü RBA

Kozintsev, A.G. (2020). The Origin of the Okunev Population, Southern Siberia: The Evidence of Physical Anthropology and Genetics. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia.* 4(48): 135-145

Kruşanova, A.İ. (1990). *История И Культура Ительменов Историко-Этнографические Очерки (İtelmenlerin Tarihi ve Kültürü Tarihsel ve Etnografik Yazılar).* Leningrad: Nauk

Krutikova, K.A. veTsoy, N.V. (2018).Опыт Реконструкции Ранненеолитического Рыболовного Крючка Китойского Типа (Байкало-Енисейская Сибирь) (Kitoy

Tipi Erken Neolitik Olta Rekonstrüksiyon Çalışması (Baykal-Yenisey Sibirya'sı). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).* 25: 19-35

Kulemzin, V.M. (1994). Шорцы (Şorlar). *Очерки Культурогенеза Народов Западной СибириТом 2. Мир Реальный И Потусторонний (Batı Sibirya Halklarının Kültürojenezi Denemeleri Cilt 2 Gerçek ve Diğer Dünya)*. (ss. 341-345). Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları

Kulemzin, V.M. (1994). Командици, Челканцы, Тубалары (Kumandinler, Çelkanlar, Tubalar). *Очерки Культурогенеза НародовЗападной СибириТом 2. Мир Реальный И Потусторонний (Batı Sibirya Halklarının Kültürojenezi Denemeleri Cilt 2 Gerçek ve Diğer Dünya)*. (ss. 338-341). Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları

Kungurova, N.Yu., Bazaliyskiy, V.İ. ve Weber, A.W. (2008b). Орудий Из Погребений Могильника ШаманкаII (Предварительные Результаты) (Şamanka II Mezarlığındaki Mezarlardaki Aletlerin Fonksiyonları (Ön Sonuçlar). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*1(6): 57-64

Kungurova, N.Yu., Goryunova, O.İ. ve Weber, A.W. (2008a). Результаты Трасологических Исследований Каменных Изделий Из Погребений Могильника Хужир-Нугэ XIV (Приольхонье) (Khuzhir-Nuge XIV Mezarlığının (Olkhonbölgesi) Mezarlarındaki Taş Ürünlerinin İzolojik Çalışmalarının Sonuçları). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*1(6) :44-56

Kuzmin, Ya.V. (2002). The Earliest Centers of Pottery Origin in the Russian Far East and Siberia: Review of Chronology for the Oldest Neolithic Cultures. *DocumentaPrehistorica*. (23): 37-46

Kuzmin, Ya.V. (2007). Hiatus In Prehıstorıc Chronology Of The Cis-Baikal Region, Siberia: Pattern Or Artifact?. *Radiocarbon*. 49(1): 123-129

Kuzmin, Ya.V. (2008). Geoarcaheology of Prehistoric Cultural Complexes in the Russian Far East: Recent Progress and Problems. *IPPA Bulletin*. (28): 3-10

Kuzmin, Ya.V. (2010). The Origin of Pottery in East Asia and Its Relation ship to Environmental Changes in the Late Glacial. *Radiocarbon*. 52(2): 415-420

Kuzmin, Ya.V. (2017). The Origins of Pottery in East Asia and Neighboring Regions: An Analysis based on Radiocarbon Data, *Quaternary International.* (441): 29-35

Kuzmin, Ya.V. (2019). Emergence of Ancient Ceramics in East Asia (the Geoarchaeological Aspect). *Anthropology and Arcaaheology of Eurasia*. 58(1-2): 6-22

Kuzmin, Ya.V. ve Vetrov, V.M. (2007). The Earliest Neolithic Complex In Siberia The Ust-Karenga-12 Site and Its Significance for the Neolithisation Process In Eurasia. *Documenta Praehistorica*. XXXIV: 9-20

Küçüküstel, S. (2020). *Rengeyiği Türkleri Dukhalar*. İstanbul: KollektifKitap

Kwon, H. (1999). Play the Bear: Myth Ritual in East Siberia. *History of Religions.* 38(4): 373-387

Lacan, M. Keyser, C. Ricaut, F.X., Brucato, N., Duranthon, F., Guilaine, J., Crubezy, E. veLudes, B. Ancient DNA Reveals Male Diffusion Through the Neolithic Mediterranean Route. *PANAS*. 108(24): 9788-9791

Larruga, J.M., Marrero, P., Abu-Amero, K.K., Golubenko, M.V. ve Cabera, V.M. (2017). Carriers of Mitochondrial DNA Macrohaplogroup R Colonized Eurasia and Australasia from a Southeast Asia Core Area. *BMC Evolutionary Biology*. 17(1): 15/15

Lavryashina, M.B., Ul'yanova, M.V., Balaganskaya, O.A. ve Balanovska, E.V. (2016). Genetic Structure of the Khakass Sub-Ethnic Groups from Autosomal DNA Markers and Surnames.*Science Evolution*. 1(2): 78-84

Lazaretov İ.P. (2019), Хронология и Периодизация Окуневской Культуры: Современное Состояние и Перспективы (Okunyev Kültürünün Kronolojisive Dönemlendirilmesi: Güncel Saptama ve İncelemeler *Результаты Изучения Материалов Археологических Исследований (Arkeolojik Materyal Araştırma Çalışmalarının Sonuçları)*. 4(28): 15-50

Lbova, L.V., Jambaltarova, E.D. ve Konev V.P. (2008). *Погребальные Комплексы Неолита - Раннего Бронзового Века Забайкалья (Формирование Архетипов Первобытной Культуры). (Transbaykal'daki Neolitik-Erken Tunç Çağı Mezar Kompleksleri (İlkel Kültürün Arketiplerinin Oluşumu).* Novosibirsk: SŞ RBA Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü.

Lbova, L.V. ve Jambaltarova, E.D. (2009). Характерные Признаки Погребального Обряда Раннего Неолита Западного Забайкалья (Batı Transbaykal'da Erken Neolitik Cenaze Törenlerinin Karakteristik Özellikleri). *Вестник НГУ.Серия: История, филология (Novosibirsk DevletÜniversitesiBülteni Seri: Tarih, Filoloji).* 8(3): 89-97

Lbova, L. (2021). The Siberian Paleolithic Site of Mal'ta: a Unique Source for the Study of Childhood Archaeology. *Evolutionary Human Sciences.* 3: 1-11

Leonidovna, O.M. (2005). *Керамика Боисманскои Культуры (По Материалам Памятника Бойсмана-2) (Boysman Kültürü Keramikleri (Boysman-2 Alanı Materyallerine Göre).* (Yayınlanmamış tez özeti). Дальневосточном Государственном Университете (Uzakdoğu Devlet Üniversitesi). Vladivostok.

Lee, J.Y ve Kuang, S. (2017). A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples.*Inner Asia*.19: 197-239

Levin, M.G. (1964). The Anthropological Type of Siberia. *The Peoples of Siberia*. (ss. 99-104). Chicago: University of Chicago Press

Lidoçen, S. N. (2001).Погребальные Памятники Епохы Неолита И Палеометаллов Центральной Якутии (Merkezi Yakutistan'da Neolitik ve

Paleometal Dönem Gömü Alanları). *Историко-Культурное Наследие Северной Азии: Итоги и Перспективы Изучения На Рубеже Тысячелетий (2001)(Материалы XLI Региональной Археолого-Этнографической Студенческой Конференции. Барнаул, 25-30 марта 2001 г.) (Kuzey Asya'nın Tarihsel ve Kültürel Mirası: Binyılın Dönümünde Çalışmaların Sonuçları veBeklentiler (2001)(XLI Bölgesel Arkeolojik ve Etnografik Öğrenci Konferansı Materyalleri. Barnaul, 25-30 Mart 2001).*(s.205-207). Barnaul: Altay Üniversitesi

Li, C., Li, H., Cui, Y., Xie, C., Cai, D., Li, W., Mair, V.H., Xu, Z., Zhang, Q, Abuduresule, I., Jin, L., Zhu, H. ve Zhou, H. (2010). Evidence that a West-East Admixed Population Lived in the Tarim Basin as early as the Early Bronze Age. *BMC Biology*. 8-15: 12/12

Li, C., Ning, C., Hagelberg, E., Li, H., Zhao, Y., Li, W., Abduresule, I., Zhu, H. ve Zhou, H. (2015). Analysis of Ancient Human Mitochondrial DNA from the Xiaohe Cemetery: Insights into Prehistoric Population Movements in the Tarim Basin, China. *BMC Genetics*. 16-78: 11/11

Li, Z., Kunikita, D. ve Kato, S. (2017). Early Pottery from Lingjing Site and the Emergence of Pottery in Northern China, *Quaternary Interantional*, (441): 49-61

Li, C., Tang, L., Feng, Z., Zhang, H., Wang, W. ve An, C. (2006). A High-Resolution Late Pleistocene Record of Pollen Vegetation and Climte Change from Jinging, NW China. *Science in China: Series D Earth Sciences*. 49(2): 154-162

Lin, M. (2016). Seima-Turbino Culture and the Proto-Silk Road, *Chinese Cultural Relics*, 1-2: 241-262

Liverse, A.R., Weber, A.W., Bazaliiskiy, V.I., Goriunova, O.I. ve Saval'ev, N.A. (2007). Osteoarthritis in Siberia's Cis-Baikal: Skeletal Indicators of Hunter-Gatherer Adaptation and Cultural Change. *American Journal of Anthropology*. 132: 1-16

Lohov, D.N., Rogovskoy, E.O ve Dudaryok, S.P. (2013). Североангарский Вариант Керамики Хайтинского Типа (Kuzey Angara VaryantıHayta Tipi Keramikler). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия*

Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji). 1(2): 116-132

Losey, R.J., Bazaliiskii, V.I., Lieverse, A.R., Waters-Rist A., Faccia K. ve Weber, A.W. (2013). The Bear-Able Likeness of Being: Ursine Remains at the Shamanka II Cemetery. *Lake Baikal, Siberia, Relational Archaeologies Humans, Animals, Things*, (ss. 65-96). London: Routledge

Losey, R.J., Ivanov, A.V., Palesskiy, S.V. ve Bazaaliiskii, V.I. (2016). Geochemical analyses of Marmot Teeth to Evaluate the Potential for Overlapping Foraging Ranges in two Siberian Human Cemeteru Populations. *Journal of Etnobiology*. 36(3): 493-511

Losey, R.J, Nomokonova, T. Ve White, D. (2012). Fish and Fishing in Holocene Cis-Baikal Siberia: A Review. *Journal of Island and Coastal Archaeology*. 7: 126-145

Losey, R.J., Nomokonova, T. ve Goriunova, O.I. (2008). Fishing Ancient Lake Baikal, Siberia: Inferences from the Reconstruction of Harvest Perch (Percafluviatilis) Size. *Journal of Archaeological Science*. 35: 577-590

Lopatin, I.A. (1935). *The Cult of the Dead Among the Natives of Amur Basin*. (Yayınlanmamış doktora tezi). California: The Faculty of the Department of Archaeology and Anthropology University of Southern California.

Lu, T. L-D. (2010). Early Pottery in South China. *Asian Perspectives*. 49(1): 1-42

Lu, T. L-D. (2009). Prehistoric Coexistence: The Expansion of Farming Sociaty from the Yangzi River Valley to Western South China. *Senri Ethnological Studies*. 73: 47-52

Lutaenko, K.A., Zhushchikhovskaya, I.S., Mikishin, Y.A. ve Popov, A.N. (2007). Mid-Holocene Climate Changes and Cultural Dynamics in the Basin of the Sea of Japan and Adjacent Areas, *Climate Change and Cultural Dynamics A Global Perspective on Mid-Holocene Transitions*. (s.331-406). Cambridge: Academic Press

Macleod, W.C. (1925). Certain Mortuary Aspects of Northeast Coast Culture. *American Anthropologist*. 27: 122-148

MacNeish R.S. (1999). A Paleolithic-Neolitihic Sequence from South China Jiangxi Province, PRC. *Interdisciplinary Perspectives of the Origins of the Japanese*. (ss.233-255). Kyoto: International Research Center for Japanese Studies

Magail, J. (2003). *Entre Steppe et Ciel*. Mongolie - Le Premier Empire Des Steppes. (ss. 183-208). Arles: ActesSud.

Makarov N.P. (2005), Хронология и периодизация эпохи неолита и бронзы красноярской лесостепи (Krasnoyarsk Orman-Bozkırı Neolitik ve Tunç Çağı Kronolojisi ve Dönemlendirilmesi) *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni),* 3: 149-171

Makarov, N. P. (2013). The Ancient Stages of the Culture Genesis of the Krasnoyarsk Northern Indigenous. *Journal of Siberian Federal University Humanities and SocialSciences*, 6: 816-841

Mallory, J.P. (2002). *Hint-Avrupalıların İzinde Dil, Arkeoloji ve Mit*. Ankara: Dost

Maloletko, A.M. (2012). *Древние Народы Сибири Этнический Составпо Данным Топонмики, Том VI Раннее Заселение Северной Азии (Sibirya'nın Eski Hakları Toponomilere Göre Etnik Kompozisyon, Cilt VI Kuzey Asya'nın Erken Yerleşimi).*Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi

Malyarchuk, B.,Derenko, M., Denisova, G., Maksimov, A., Wozniak, M., Grzybowski, T., Dambueva, I, ve Zakharov, I. (2011). Ancient Links Between Siberia and Native Americans Reveald by Subtypingthe Y Chromosome Haplogroup Q1a. *Journal of Human Genetics*. 56: 583-588

Malyutinka, A.A. ve Muraşkin, A.İ. (2019). Кольский Оленеостровский Могильник: Свидетельства Использования Металла (Kola Oleneostrovskiy Mezarlığı: Metal Kullanımının Kanıtı). *Эволюция Неолитических Культур Восточной Европы Санкт-Петербург, 2019 Материалы Международной Конференции Санкт-Петербург (Doğu Avrupa Neolitik Kültürlerinin Evrimi St.*

Petersburg 2019 Uluslararası Konferans Bildirileri). (ss. 60-62.). St. Petersburg: Düzenleyen: Samara Devlet Sosyo-Pedagoji Üniversitesi 15-17 Mayıs 2019

Mandryka P.V.,Poshekhonova O.E., Biryuleva K.V., Maksimovich L.A., Sleptsova A.V. ve Gurulev D.A. (2021), The Neolithic Burialof a Child from the Krasnoyarsk Region, *Journal of Siberian Federal University Humanities and Social Science*, 14(1): 69-84

Marchenko, Z.V., Svyatko, S.V., Molodin V.I. ve Grişin A.E, Rykun, M.P. (2017). Radiocarbon Chronology of Complexes with Seima-TurbinoType Objects (Bronze Age) in Southwestern Siberia. *Radiocarbon.* 59(5): 1-23

Marrero, P., Abu-Amero, K.K., Larruga, J.M. ve Cabera, V.M. (2016). Carriers of Human Mitochondrial DNA Macrohaplogruop M Colonized India from Southeastern Asia. *BMC Evolutionary Biology*. 16(1): 13/13

Matisoo-Smith, E. ve Horsburgh, K. A. (2012). *DNA for Archaeologists*. California: Left Coast Press.

Matsumoto, H. (2009). The Origin of the Japanese Race Based on Genetic Markers of Immunoglobulin G. *The Japan Academy Series.* B 85: 69-82

McKenzie H.G. (2009). Review of Early Hunter-Gatherer Pottery in EasternSiberia. *Ceramics Before Farming the Dispersal of Pottery Among Prehistoric Eurasian Hunter-Gatherers*. (ss. 167-208). California: Left Coast Press

Medvedev V.E. ve Tsetlin, Yu.B. (2017). Происхождениегончарства И Этнокультурныепроцессы В Неолите Приамурья (Amur Bölgesi Neolitik Döneminde Çanak Çömleğin Kökeni ve Etnokültürel Süreçleri). *Проблемы Археологии, Этнографии, Антропологи и сибири и сопредельных территорий (Sibirya ve Komşu Bölgelerinde Arkeoloji, Etnografya ve Antropoloji Sorunları).* XXIII: 167-171

Medvedev, G.İ. (1971). Мезолитические Погребения Верхнего Приангарья (Yukarı Angara Mezolitik Dönem Gömmeleri). *Мезолит Верхнего Приангарья Часть I Памятники Ангаро-Бельского И Ангаро-Идинского Районов (Yukarı*

Angara Bölgesi Mezolitiği Bölüm 1 Angara-Bel'sk ve Angara-İdinsk Bölgeleri). (ss. 99-103). İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi Yayını

Medvedev, G.İ.,Slagoda, E.A., Lipnina, E.A., Berdnikova, N.E., Generalov, A.G., Pogovskoy, E.O., Oşenkova, E.B., Borob'yeva, G.A. ve Şmıgun, P.E. (2001). *Каменный Век Южного Приангарья Бельский Геоархеологический Район (Güney Angara Bölgesi Taş Çağı Ust'-Byelaya Jeoarkeolojik Bölgesi).* İrkutsk: İrkutsk Develt Üniversitesi Yayınları

Mets, F.İ. (2001). Самусьскиймогильник (Samus Mezarlığı), *Народы И Культуры Томско-Нарымского Приобья Материалы К Энциклопедии Томской Области (Halklar ve Ob Bölgesi Tomsk-Narımsk Kültürleri Tomsk Bölgesi Ansiklopedisi için Materyaller)*, (ss.129-130) Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları

Mezzavilla, M.,Geppert, M., Tyler-Smith, C, Roewer, L. ve Xue, Y. (2015). Insightsin to the Origin of Rare Haplogroup C3* Y Chromosome in South Americafrom High-Density Autosomal SNP Genotyping. *Genetics*. 15: 115-120

Michael, H.N. (1958). The Neolithic Age in EasternSiberia. *Transactions of the American Philosophical Society*. 48(2): 1-108

Mikishin, Yu.A. Petrenko, T.I.,Gvozdeva, I.G. ve Popov, A.N. (2008). Evolution Of Landscapes In Khasansk District (Southwest Primorye) In Late Pleistocene – Holocene. *Proceedings of International Symposium "Human Ecosystem Changes in the Northern Circum Japan Sea Area (NCJSA) in Late Pleistocene*. (ss.82–94). Tokyo

Miller, B.K., Bayarsaikhan, J., Egiimaa, T. Ve Lee, C. (2008). Xiongnu Elite Tomb Complexes in the Mongolian Altai Results of the Mongol-American Hovd Archaeology Project, 2007. *The Silk Road*. 5(2): 27-35

Miller, T.R. (2018). Reading the Ethnographic Past in the Present: Waldemar Jochelson and the Yukaghir. *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. (ss. 9-27). Almanya: Books on Demand

Mit'ko, O.A. (2009). Кремация В Погребальной Обрядности Теленгитов (ПоМатериалам Этнографических Наблюдений) (Telengitlerin Cenaze Törenlerinde Kramasyon (Etnografik Gözlem Materyalleriyle). *Вестник НГУ. Серия: История, филология (Novosibirsk Devlet Üniversitesi Bülteni Seri: Tarih, Filoloji).* 8(3): 260-267

Moçanov, Yu. A., Fedoseeva, S. A (2016). Проблема Появления Скотоводства В Неолите Якутии (Представления А.П. Окладникова в 1941–1976 гг.). (Yakutistan Neolitiğinde Hayvancılığın Gelişi Sorunu (1941-1976'te AP Okladnikov'un Temsilleri)). *Научныйжурнал "Известия Лаборатории Древних Технологий" ("Antik Teknolojiler Laboratuvı Haberkeri" Bilim Dergisi).* 2(19): 26-29

Molchanova İ.İ., (1986), *Указатель Археологических Памятников Город Иркутска (İrkutsk Arkeolojik Alanları İndeksi).* İrkutsk: Uprpoligrafizdata,

Molodin V.İ. ve Durakov İ.A. (2013). Погребения Эпохи Ранней – Развитойбронзы Могильника Ордынское-1 (Новая Версияисторико-Культурной Интерпретации) (Ordınskoe-1 Mezarlığındaki Erken ve Orta Tunç Çağı Mezarları (Tarihsel ve Kültürel Yorumunun Yeni Versiyonu). *Археология, Этнография и Антропология Евразии (Avrasya Arkeoloji, Etnografya ve Antropolojisi).* 4(56): 84-101

Molodin, V.İ. ve Çikişeva, T.A. (1990). Погребениевоина IV-V вв. н.э. в Барабе (MS IV-V yy. Baraba'da bir Savaşçı Mezarı). *Военное Дело Древнего и Средневекового Населения Северной И Центральнойазии (Antik ve Orta Çağda Kuzey ve Orta Asya Halkları Askeri İlişkileri).* (ss.161-179). Novosibirsk: SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Tarih, Filoloji ve Felsefe Enstitüsü.

Molodin, V.İ. (1985). *Бараба в Эпоху Бронзы (Tunç Çağında Baraba).* Novosibirsk: Nauka

Mooder, K.P.,Schurr, T.G., Bamforth F.J., Bazaliiski, V.I. ve Saval'yev, N.A. (2006). Population Affinities of Neolithic Siberians: A Snapshot from Prehistoric Lake Baikal. *American Journal of Physical Anthropology*. 129(3): 349-361

Moraitis, K., Eliopoulos, C., Spiliopoulou, C. ve Manolis, S. (2008). Assessment of Ancestral Background from the Skull: Case Stodies from Greece. *The Internet Journal of Biological Anthropology*. 3(1): 6/6

Morgunova, N.L. ve Khokhlova, O.S. (2013).Chronology and Periodization of the Pit-Grave Culture in the Region Between the Volga and Ural Rivers Based on Radiocarbon Dating and Paleopedological Research. *Radiocarbon*. 55(1-2): 1286-1296

Moussa, N.M., Bazaliiskii, V.I., Goriunova, O.I., Bamforth, F. ve Weber, A.W. (2018). Y-chromosomal DNA Analyzed for Four Prehistoric Cemeteries from Cis-Baikal Siberia. *Journal of Archaeological Science: Reports.* 17: 932-942

Moussa, N.M., McKenzie, H.G., Bazaliiskii, V.I., Goriunova, O.I., Bamforth, F., Weber, A.W. (2021). Insightsinto Lake Baikal's Ancient Populations Based on Genetic Evidence from the Early Neolithic Shamanka II and Bronze Age Kurma XI Cemeteries. *Arcaheological Research in Asia*. 25: 1-10

Movcecyan A.A. (2012). Палеофенетический Анализ Современного И Древнего Населения Чукотки (Çukotka'nın Modern ve Antik Nüfusunun Paleofenetik Analizi). *Археология, Этнография и Антропология Евразии (Avrasya Arkeolojisi, Etnografisi ve Antropolojisi).* 3(51): 130-137

Movsesian, A.A. (2012). Prehistoric and Recent Populations of Chukotka: A Paleophenetic Analysis. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 40(3): 130-137

Movsesian, A.A., Bakholdina, V.Yu. ve Pezhemsky D.V. (2014). Biological Diversity and Population History of Middle Holocene Hunter-Gatherers from the Cis-Baikal Region of Siberia. *American Journal of Physical Anthropology*. 155(4): 559-570

Movsesyan, A.A. ve Pejemskiy, D.B. (2015). Существовалали Генетическая Преемственность Между Населением Различных Этапов Прибайкальского Неолита? (Cis-Baykal'da Neolitik Dönemin Farklı Evreleri Arasında Genetik

Devamlılık Var Mıydı?). *Вестник Московского Университета (Moskova Üniversitesi Bülteni).* XXIII: 94-104

Movsesyan, A.A. ve Pejemskiy, D.V. (2013). Ранненеолитическое Население Южного Байкала По Данным О Дискретно-Варьирующих Признаках На Черепе (МогильникШаманка II) (Kafatasındaki Belirli-Değişken Özelliklerin Verilerine Göre Güney Baykal Erken Neolitik Dönem Popülasyonu (Şamanka II Mezarlığı)). *Вестник Московского Университета. Серия XXIII. Антропология (Moskova Üniversitesi Bülteni Seri XXIII Antropoloji).* 3: 54-63

Naumova, O.Yu. ve Rychkov S.Yu. (1998). Siberian Population of the New Stone Age: mt DNA Haplo type Diversity in the Ancient Population from the Ust'-Ida I Burial Ground, Dated 4020-3210 BC by^{14}C. *Antropologischer Anzeiger,* 56(1): 1-6

Nesheva, D. (2014). Aspects Of Ancient Mitochondrial DNA Analysis In Different Populations For Understanding Human Evolution. *Balkan Journal of Medical Genetics*. 17(1): 1-10

Nomokonova, T.Y.,Novikov, A.G., Losey, R.J., Goriunova, O.I., Savaliev, N.A. ve Weber, A.W. (2017). Holocene Fishing in the Big Sea Region of Lake Baikal (Based on Materials from Multilayered Habitation Sites), *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia,* 45(4): 13-23

Northam, J.K. (2013). *Red Ochre: An Archaeological Artifact*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muncie, Indiana: Ball State University.

Novikov, A.G. (2007). *Погребальная Практика Населения Глазковскои Культуры Прибайкалья: По Материалам Могильника Хужир-Нугэ XIV (Cis-Baykal'da Glazkovo Kültüründe Gömme Uygulamaları: Hujir-Nuge XIV Mezarlığı Malzemeleri Üzerinden).* (Yayınlanmamış tez özeti).İrkutsk: İrkutsk Devlet Üniversitesi

Novikov, A.G., Goriunova, O.İ., Weber, A.W. ve Liverc, A.P. (2006). Особенности Погребального Обряда И Демография Могильника Бронзового Века Хужир-Нугэ XIV (Оз. Байкал) (Tunç Çağı Mezarlığı Khuzhir-Nuge XIV Cenaze

Ritüllerinin Özellikleri ve Demografisi (Baykal Gölü)). *Современные Проблемы Археологии России Том I (Rus Arkeolojisinin Modern Sorunları Cilt I)*. (ss. 436-438) Novosibirsk: Arkeoloji, Etnografya Enstitüsü Yayınevi

Novikov, A.G. ve Goriunova, O.I. (2016). Potable Sculptures from Neolithic and Bronze Age Habitation Sites Near Lake Baikal, *Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*, 44(4): 60-66

Novikov, A.G., Mamontov, A.M. ve Goryunova, O.İ. (2018a). Орудия Рыбного Лова и Ихтиофауна Из Комплекса Раннего Неолита Стоянки Шракшура III На Малом Море ОзераБайкал (Baykal Gölü'nde Maloye More'deki Şrakşura III Alanı Erken Neolitik Kompleksinde Balıkçılık Aletleri ve İhtiyofauna). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji).*24: 61-73

Novikov, A.G., Bulavko, V.D. ve Goryunova, O.İ. (2018b). Неолитическая Керамика Многослойного Поселения Шракшура III НаПобережье ОзераБайкал: Морфологический Анализи Вопросы Датировки (Baykal Gölü Kıyısındaki Çok Tabakalı Şrakşura III Yerleşimindeki Neolitik Dönem Keramikleri: Morfolojik Analizi ve Tarihleme Sorunları). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji).*26: 86-98

Oehler, A.C. (2018). Social Memory and Oka-Soiot Reindeer Herders: on the Challenges of Reindeer in Multi-Species Mountain Households. *Journal of Ancient Technology Laboratory*. 14(3): 112-123

Okladnikov, A.P. (1950a). *Неолит И Бронзовый Век Прибайкалья. Историко-Археологическое Исследование. Ч. I-II./ Материалы И Исследования По Археологии СССР. №.18. (Baykal Bölgesinin Neolitik ve Tunç Çağı. Tarihsel ve Arkeolojik Araştırmalar. Kısım I-II./ SSCB Arkeolojisi Üzerine Malzemeler ve Araştırmalar. No.18*). Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi

Okladnikov, A.P. (1950b). Культ Медведя У Неолитических Племен Восточной Сибири (Doğu Sibirya'nın Neolitik Kabileleri Arasında Ayı Kültü), *Советская Археология (Sovyet Arkeolojisi)* 14: 7-19

Okladnikov, A.P. (1964). Ancient Population of Siberia and Its Culture. *The Peoples of Siberia*. (ss.13-99). Chicago: University of Chicago Press

Okladnikov, A.P. (1970). *Неолитические Памятники Нижней Ангары (От Серово До Братска). (Aşağı Angara Neolitik Anıtları (Serovo'danBratsk'a)).* Novosibirsk: Nauka

Okladnikov, A.P. (1974). *Неолитические Памятники Ангары (От Щукино До Буретu) (Angara Neolitik Anıtları (Şçukino'dan Buryet'e)*. Novosibirsk: Nauka

Okladnikov, A.P. (1976). *Неолитические Памятники Нижней Ангары (От Серово До Братска) (Güney Angara Neolitik Anıtları (Serovo'dan Bratsk'a)).* Novosibirsk: Nauka

Ovsyannikov, V.V. (2013). К Вопросу О Происхождении Сюжета "Медведь В Жертвенной Позе" В Пермском Зверином Стиле (Perm Hayvan Stilinde "Kurban Pozunda Ayı"nın Kökeni Hakkında), *Вестник Пермского Университета. История (Perm Üniversitesi Bülteni. Tarih)*, 1(21): 77-83

Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Qin, J., Wu, G., Zheng, H. ve Zhou, Q. (2008). The Palynology of the First Hard Clay Layer (Late Pleistocene) from the Yangtze Delta, China. *Review of Palaeobotany and Palynology.* 149: 63-72

Pakendorf, B.,Wiebe, V., Tarskaia, L.A., Spitsyn, V.A., Soodyall, H., Rodewald, A. ve Stoneking, M. (2003). Mitochondrial DNA Evidence for Admixed Origins of Central Siberian Populations. *American Journal of Physica l Anthropology*. 120: 211-224

Pankratova, L.V. (2015). О Возможны Хистока Хиконографии Образа Медведя В Кулайской Металлопластике (Kulay Metal-Plastiğinde Ayı İmgesinin Olası

İkonografik Kökeni Hakkında), *Вестник Томского Государственного Педагогического Университета (Tomsk Devlet Pedogoji Üniversitesi Bülteni)*, 9(162): 247-254

Papakitos, E. ve Kenanidis, I. (2013). Yet Another Suggestion about the Origins of Sumerian Language. *International Journal of Linguistics*. 5(5): 30-44

Pearson, R. (2005). The Social Context of Early Pottery in the Lingnan Region of South China. *Antiquity*. 79: 819-828

Pejemskiy, D.V. ve Rykushina, G.V. (1998). Человекиз Нижней Джилинды (Nijnyaya Djilinda İnsanı). *Вестник Антропологии (Antropoloji Bülteni)*. 5: 115-135

Peler, G.Y. (2017). Sociolinguistic Notes on a Samoyedic Speaking Northern People: Nenetsand Their Languages. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. 9-10: 41-68

Peskov, S.A. (2017). Археологические Объекты В Долине Реки Иркут (2013–2015 гг.) (İrkut Nehri Vadisi Arkeolojik Eserleri (2013-2015 yılları)). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni)*. 13(2): 9-30

Peskov, S.A., Nikolayev, V.S. ve Klement'ev, A.M. (2016). Усть-Илгинский Могильник На Верхней Лене (По Материалам Раскопок А. П. Окладникова) (Yukarı Lena'daki Ust'-İlginskiy Mezarlığı (A.P. Okladnikov'un Kazılarından Elde Edilen Malzemelere Dayanarak), *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni),*4(21): 19-36

Pestereva, K.A.,Stepanov, A.D. ve D'yakonov, V.M (2016). Погребение Матта В Центральной Якутии: Опыт Интерпретации Обряда С Заячьей Лапкой (Merkezi Yakutistan'daki Matta Mezarı: Yabantavşanı Ayağı Ritüeli Yorum Denemesi). (ss. 74-82). *Древние Культуры Монголии, Байкальской Сибири И Северного Китая Материалы VII Международной Научной Конференции Красноярск, 3–7 Октября 2016 г. Том 1 (Moğolistan, Baykal Sibiryası ve kuzey Çin Antik Kültürleri*

*VII Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı Krasnoyarsk 3-9 Ekim Bölüm 1).*Krasnoyarsk: SFU

Petrov, A.İ. (1994). Глава 2 Неолит И Ранняя Бронза (Bölüm 2 Neolitik ve Erken Tunç). *Очерки Культурогенеза Народов Западной Сибири Том 2. Мир Реальный И Потусторонний (Batı Sibirya Halklarının Kültürojenezi Denemeleri Cilt 2 Gerçek ve Diğer Dünya)*. (ss.34-63).Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları

Philippsen, B. (2013). The Freshwater Reservoir Effect in Radiocarbon Dating. *Heritage Science*. 1(24): 19/19

Pilipenko, A.S., Cherdantsev, S.V., Trapezov, R.O., Zhuravlev, A.A., Babenko, V.N., Pozdnyakov, D.V., Konovalov, P.B. ve Polosmak, N.V. (2018a). Mitochondrial DNA Diversity in a Transbaikalian Xiongnu Population. *Arcaheological and Anthropological Sciences*. 10: 1557-1570

Pilipenko, A.S.,Trapezov, R.O., Cherdantsev, S.V., Babenko, V.N., Nesterova, M.S., Pozdnyakov, D.V., Molodin, V.I. ve Polosmak, N.V (2018b). Maternal Genetic Features of the Iron Age Tagar Population from Southern Siberia (1stMillenium BC). *PlosOne*. 13(9): 24/24

Pilipenko, A.S., Trapezov, R.O., Zhuravlev, A.A., Molodin, V.I. ve Romaschenko, A.G. (2015). Mt DNA Haplogroup A10 Lineages in Bronze Age Samples Suggest That Ancient Autochthonous Human Groups Contributed to the Specificity of the Indigenous West Siberian Population. *PlosOne*. 10(5): 16/16

Pitulko, V. (2001a). Holocene Stone Age of Northeastern Asia. *Ensyclopedia of Prehistory Volume 2: Arcticand Subarctic*.(ss.46-58).London: Plenum Publishers.

Pitulko, V. (2001b). Terminal Pleistocene-Early Holocene occupation in northeast Asia and the Zhokhov assemblage. *Quaternary Science Reviews*, *20*(1-3): 267-275.

Plasteyeva, N.A. ve Klement'yev, A.M. (2018). Крупные Млекопитающие Прибайкалья В Голоцене (Holosen Dönemde Baykal Bölgesindeki Büyük Memeliler), *Зоологический Журнал (Zooarkeoloji Dergisi)*, 97(5): 599-612

Polyakov, A.V. (2018). К Вопросу О Хронологическом Соотношении Материалов Кротовской И Окуневскойкультур (На Примере Могильника Сопка-2) (Krotovo ve Okunyev Kültürleri Materyal İlişkilerinin Kronolojik Sorunları Üzerine (Sopka-2 Mezarlığı Örneği), *Записки Института Истории Материальной Культуры РАН (Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü Yazıları),*18: 28-39

Polyakov, A.V. ve Lazaretov, I.P. (2020). Current State of the Chronology for the Palaeometal Period of the Minusinsk Basins in Southern Siberia. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 29: 1-18

Popov, A.N. (2008). ПогребальныеКомплексыНаМногослойномПамятнике Бойсмана-2 В ЮжномПриморье (Güney Primorye'deki Çok Tabakalı Boysman-2 Alanındeki Mezar Kompleksleri). *Археология, Этнографияи Антропология Евразии (Avrasya Arkeoloji, Etnografi ve Antropolojisi).*2(34): 68-76

Popov, A.N. ve Tabarev A.V. (2008). Neolithic Cultures of the Russian Far East: Technological Evolutionand Cultural Sequence, *TÜBA-AR*, XI: 41-62

Popov, A.N. (2009). Погребальные Комплексы Эпохи Неолита И Палеометалла В Приморье (Primorye'de Neolitik ve Palemetal Dönem Mezar Kompleksleri). *Проблемы Истории, Филологии, Культуры (Tarih, Filoloji ve Kültür Problemleri).* 3(25): 83-91

Popov, A.N. ve Tabarev, A.V. (2017). ThePreagricultural Human Occupation of Primorye (Russian Far east), *Handbook of East and Southeast Asian Archaeology*, (s.379-396), Far EasternUniversity, Vladivostok

Popov, A.N., Tabarev, A.V. ve Mikishin, Yu.A. (2014). Neolithizationand Ancient Landscapes in Southern Primorye, Russian Far East. J*ournal of World Prehistory*. 27(3-4): 247-261

Poskonnaya, J.V. (2017). Тради Ционное Мировоззрение Алтайцев: КультВоды И ФеноменЖизни (Altay'ın Geleneksel Dünya Görüşü: Su Kültü ve Yaşam Olgusu). *Вестник Томского Государственного Университета Культурология*

И Искусствоведение (Tomsk Devlet Üniversitesi Kültür Bilimi ve Sanat Tarihi Dergisi). 26: 57-67

Popov, A.A. ve Dolgikh B.O. (1964). The Kets. *The Peoples of Siberia*. (ss.607-619) Chicago: University of Chicago Press

Potapov, L.P. (1964a). The Altays. *The Peoples of Siberia*. (ss.305-342) Chicago: University of Chicago Press

Potapov, L.P. (1964b). The Khakasy. *The Peoples of Siberia*. (ss.342-379) Chicago: University of Chicago Press

Potapov. L.P. (1964c) The Tuvans. *The Peoples of Siberia*. (ss.380-422) Chicago: University of Chicago Press

Potapov, L.P. (1968) ИзэтническойИсторииКумандинцев (Kuman dinlerin Etnik Tarihi). *История, Археология и Этнография СреднейАзии (Orta Asya Tarihi, Arkeolojisi ve Etnografyası*). (ss. 316-323). Moskova: Nauka

Potapov, L.P. (1972). Тубалары Горного Алтая (Gorno Altay Tubaları). *Этническая История НародовАзии (Asya Halklarının Etnik Tarihi)*.(ss.52-66). Moskova: Nauka

Potapov, L.P., (1974), Заметка О Происхождении Челканцев-Лебединцев (Çelkanlar-Lebedilerin kökeni Hakkında Bir Not). *Бронзовый и Железныйвек Сибири (Sibirya'nın Tunç ve Demir Çağları).* (ss. 304-313). Novosibirsk: Nauka

Potapov, L.P. (2012). *Altay Şamanizmi*, Kömen Yayınları. 1. Baskı. Konya

Prelovsky, V.A. (2015). Rare Spieces of Fauna. *The Ecological Atlas of Baikal Basin*.(ss.116-124). İrkutsk: The V.B. SochavaInstitute of Geography SB RAS

Raghavan, M., Skoglund, P., Graf, K.E., Metspalu, M., Alberchtsen, A., Moltke, I., Rasmussen, S., Stafford Jr, T.W., Orlando, L., Metspalu, E., Karmin, M., Tambets, K., Rootsi, S., Magi, R., Campos, P.F., Balanovska, E., Balanovsky, O., Khusnutdinova, E., Litvinov, S., Osipova, L.P., Fedorova, S.A., Veovoda, M.I.,

DeGiorgio, M., Sicheritz-Ponten, T., Brunak, S., Demeshchenko, S., Kivisild, T., Villems, R., Nielsen, R., Jakobsson, M ve Willerslev, E. (2013). Upper Palaeothic Siberian Genome Reveals Dual Ancestry of NativeAmericans. *Nature*. 505(7481): 1-8

Rakovskaya, E.M. ve Davıdova, M.İ. (2001).*Физическая География России Часть 2, Азиатская Часть Кавказ и Урал (Rusya'nın Fiziki Coğrafyası Bölüm 2, Asya Bölgesi Kafkaslar ve Urallar).*Moskova: Гуманитарный Издательский Центр/ Владос (İnsani Yayın Merkezi / Vlados)

Rıçkov, S.Yu. (2004). Полимориф Митохондриальной ДНК В Населении Прибайкалья Эпохи Неолита (Neolitik Dönem Cis-Baykal Popülasyonunda Mitokondriyal DNA Polimorfizmi). *Автореферат Диссертаций На Соискание Ученых Степеней Кандидатов Биологических Наук (Biyoloji Bilimi Aday Derecesi için Tez Özeti)*. Moskova

Robbeerts, M. ve Bouckaert, R. (2018). Bayesian Phylolinguistic Revealsthe Internal Structure of theTranseurasion Family, *Journal of Language Evolution*, 3(2): 145-162

Rohr, J. (2014). *Indigenous Peoples in the Russian Federation*. Kopenhag: IWDIA

Rosen, A.M. (2008). Phytolith Analysis. *Encyklopedia of Archaeology*. (ss. 1818-1822). New York: Academic Press

Roux, J.P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: KabalcıYaayınevi

Rozwadowski, A. (2014), In Search of Shamanic Themes in Eastern Siberian Rock Art (Sakha/Yakutia Republic), *Shaman*, 22: 97-118

Rozwadowski, A. (2015), Historic and Proto-Historic Shamanic rock Art in Siberia: A View from the Altai, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 33: 189-198

Rozwadowski, A. (2017), Journeys to the Sun: Heavenly in Shamanism and Rock Art of Siberia and Central Asia, *The Archaeology of Light-The Role of Natural Light in the Life of Late Prehistoric Man,* (ss.143-167), Türr István Múzeum, Baja

Rubicz, R.,Schurr, T.G., Babb, P.L. ve Crawford, M.H. (2003). Mitochondrial DNA Variation and the Origins of the Aleuts. *Human Biology*. 75(6): 809-835

Sarıçam, S. ve Müştak, H.K. (2015). Filogenetik Ağaçlandırma Metotları. *Etlik Vet Mikrobiyol Derg*. 26(2): 58-64

Sarpkaya, S. (2014). Türk Dünyası Efsanelerinde Ayı Tasavvurunun Değişimi ve Dönüşümü. *Millî Folklor.* 101: 149-161

Sarkissian, C.D. (2011). Mitochondrial DNA in Ancient Human Populations of Europe. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Adelaide: University of Adelaide

Sarkissian, C.D. (2011). *Mitochondrial DNA in Ancient Human Populations of Europe*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sidney: Australian Centrefor Ancient DNA Ecology and Evolutionary Biology School of Earth and Environmental Sciences The University of Adelaide

Saval'ev, N.A. ve Ulanov, İ.V. (2019). Керамика Раннегонеолита Мультислойчатого Местонахождения Усть-Хайта (Южное Приангарье) (Çok Tabakalı Ust'-Hayta Alanının Erken Neolitik Çanak Çömleği) *Известия Иркутского Государственного Университета Серия "Геоархеология. Этнология. Антропология" (İrkutsk Devlet Üniversitesi Dizi "Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji").* 29: 38-72

Saval'yev, N.A. ve Ulanov, İ.V. (2018). Керамика Эпохиb Неолита Мультислойчатого Местонахождения ГорелыйЛес (Южное Приангарье) (Çok Tabakalı GorelıyLes Alanındaki (Güney Angara Bölgesi) Neolitik Dönem Keramikleri). *Известия Иркутского Государственного Университета Серия "Геоархеология. Этнология. Антропология" (İrkutsk Devlet Üniversitesi Dizi "Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji")*. 26: 46-85

Saval'yev, N.A. ve Ulanov, İ.V. (2020). Керамика ПосольскогоТипа Многослойной Стоянки Усть-Хайта (Южное Приангарье) (Ust'-Hayta Çok Tabakalı Alanının Posol'skaya Keramikleri (Güney Angara Bölgesi)). *Известия Иркутского Государственного Университета Серия "Геоархеология.*

*Этнология. Антропология" (İrkutsk Devlet Üniversitesi Dizi "Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji").*34: 38-48

Saval'yev, N.A.,Dudaryok, S.P., Timoşçenko, A.A. ve Lohov, D.N. (2020). Могильник Сосновый Мысв Северном Приангарье: Анализ Погребального Обряда и Результаты Радиоуглеродного Датирования (Kuzey Angara Bölgesinde Sosnovıy Burnu Mezarlığı: Cenaze Töreni Analizi ve Radyokarbon Tarihlendirmesi Sonuçları). *Известия Иркутского Государственного Университета Серия "Геоархеология. Этнология. Антропология" (İrkutsk Devlet Üniversitesi Dizi "Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji")*. 34: 3–37

Savinov, D.G. (1984). *Народы Южной Сибири В Древнетюркску Эпоху (Antik Türk Döneminde Güney Sibirya Halkları).*St. Petersburg: Leningrad Devlet Üniversitesi Yayınevi

Seferiades, M.L. (2004). An Aspect of NEolithisation (Neolithisation OLABİLİR KONTROL ET) in Mongolia: the Mesolithic-Neolithic Site of Tamsagbulag (Dornod District). *Documneta Praehistorica*. 31: 139-149.

Semina, L.V. (1985). Керамика Эпохи Неолита и Бронзы Юго-Западного Забайкалья (Güneybatı Transbaykal'ın Neolitik ve Tunç Çağı Çanak Çömlekleri). *Древнее Забайкальеи Его Культурные Связи* (Antik Transbaykal Kültürel İlişkileri). (ss. 104-122).Novosibirsk: Nauka

Sergeyev, M.A. (1964). The Tofalars. *The Peoples of Siberia*. (ss.474-484) Chicago: University of Chicago Press

Schurr, T.G.,Sukerik, R.I., Starikovskaya, Y.V. ve Wallace, D.C. (1999). Mitochondrial DNA Variation in KoryaksandItel'men: Population Replacement in the Okhotsk Sea-Bering Sea Region Duringthe Neolithic. *AmericanJournal of PhysicalAnthropology*: 108: 1-39

Shelach, G. (2000). The Earliest Neolithic Cultures of Northeast China: Recent Discoveriesand New Perspectives on the Beginning of Agriculture. *Journal of World Prehistory*. 14(4): 363-413

Shelach-Lavi, G. ve Tu. D. (2017). Food, Potsand Socio-economic Transformation: The Beginningand Intesification of Pottery Production in North China. *Arcaheological Research in Asia*. 12: 1-10

Sherstyankin, P.P. (2015). Bathymetry of Lake Baikal, (s.130-132) *The Ecological Atlas of Baikal Basin*, The V.B. Sochava Instituteof Geography SB RAS, İrkutsk

Shoda, S.,Lucquin, A., Yanshina, O., Kuzmin, Y., Shevkomud, I., Medvedev, V., Derevianko, E., Lapshina, Z., Craig, O.E. ve Jordan, P. (2020). Late Glacial Hunter-GathererPottery in Russian Far East: Indications of Diversity in Originsand Use, *Quaternary Science Reviews*, (229):1-10

Sokolova, L.A. (2010). On Singling Out the Northern Impuls in Hittite Complex. *VII. Ulusararası Hititoloji Kongresi. Cilt II.*(ss.243-252) Çorum: Düzenleyen Çorum Valiliği 25-31 Ağustos 2008

Sikora, M.,Pitulko, V.V., Sousa, V.C., Allentoft, M.E., Vinner, L., Rasmussen, S., Margaryan, A., Barros, P., Fuente, C., Renaud, G., Yang, M.A., Fu, Q., Dupanloup, I., Giampoudakis, K., Nogues-Bravo, D., Rahbek, C., Kroonen, G., Peyrot, M., McColl, H., Vasilyev, S.V., Veselovskaya, E., Gerasimova, M., Pavlova, E.Y., Chasnyk, V.G., Nikolskiy, P.A., Gromov, A.V., Khartanovich, V.I., Moiseyev, V., Grebenyuk, P.S., Fedorchenko, A.Yu., Lebedintsev, A.I., Slobodin, S.B., Malyarçuk, B.A., Martiniano, R., Meldgaard, M., Arppe, L., Palo, J.U., Sundell, T., Mannermaa, K., Putkonen, M., Alexandersen, V., Primeau, C., Baimukhanov, N., Malhi, R.S., Sjögren, K.G., Kristiansen, K., Wessman, A., Sajantila, A., Lahr, M.M., Durbin, R., Nielsen, R., Meltzer, D.J., Excoffier, L. ve Willerslev, E. (2019). The Population History of Neortheastern Siberia Since the Pleistocene. *Nature*. 570 (7760): 182-188

Slobodin, S.B. (2000). Перспективы Археологических Исследований Ранних Комплексов На Северо-ВостокеАзии (Kuzeydoğu Asya Erken Komplekslerinin Arkeolojik Araştırma Perspektifleri). *Археология Этнография И Антропология Евразии (Avrasya Arkeoloji, Etnografi ve Antropolojisi).* 4(4): 49-60

Smith, M.O. (2006). Treponemal Disease in theMiddle Archaictoearly Woodl and Periods of the Western Tennessee River Valley. *American Journal of Physycal Anthropology*. 131: 205-217

Solov'yev. B.S. (2013). Культурные Компоненты Усть-Ветлужского Могильника (Ust'-Vetlujskiy Mezarlığının Kültürel Bileşenleri). *Поволжская Археология (Volga Arkeolojisi)*. 2(4): 18-39

Stepanova, M.V., Gurvich, I.S. ve Khramova, V.V. (1964). The Yukagirs. *The Peoples of Siberia*. (ss. 788-798). Chicago: University of Chicago Press

Strarikovskaya, E.B.,Sukernik, R.I., Derbeneva, O.A., Volodko, N.V., Ruiz-Pesini, E., Torroni, A., Brown, M.D., Lott, M.T., Hosseini, S.H., Houponen, K. ve Wallace, D.C. (2005). Mitochondrial DNA Diversity in Indigenous Populations of the Southern Extent of Siberiaand the Origins of NativeAmerican Haplo groups. *Ann Hum Genet*. 69(1): 67-89

Şevkomud, İ.Ya. ve Yanşina O.V. (2012). *Начало Неолита В Приамурье: Поселение Гончарка-1 (Amur Bölgesi Neolitik Başlangıcı: Gonçarka-1 Alanı)*. St-Petersburg: Kunstkamera

Şukşin, V.M. (2014). *Физико-Географические Условия Оледенения Гор Южной Сибири (Güney Sibirya Dağlarının Buzullaşmasının Fiziksel ve Coğrafi Koşulları).*(Yayınlanmamış Bitirme Tezi) .Biysk: Altay Devlet Eğitim Akademisi.

Şalahov, E.G. (2015). Носителисейминско - Турбинскойтрадиции и «Каменьпобеды» (Нефрит В Эпохугероев И Оловянныхбронз) (Seyma-Turbino Geleneği Taşıyıcıları ve "Zafer Taşı" (Kahramanlar ve Kalaylı Tunç Çağında Nefrit). *Вопросы Историческойнауки: Материалы III Mejdunarnauç. конф., (Tarih Bilimi Sorunları: III Uluslararsı Bilimsel Konferans,).* (ss. 149-152). Moskova: Молодой Ученый (Genç Biliminsanları)

Tarasov, P.E., Bezrukova, E.V. ve Krivonogov, S.K. (2009). Late Glacialand Holocene Changes in Vegetation Coverand Climate in Southern Siberia Derived from a 15 kyr Long Pollen Recordfrom Lake Kotokel, *Climate of thePast*, 5: 285-295

Taşak, V.İ. (2005), Стоянка Били: Позднеймезолит–Раннийнеолит На Юге Бурятии (Bili Alanı: Güney Buryatya'da Geç Mezolitik-Erken Neolitik).*Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).* (3):135-148

Tetenkin, A.V. (2021). К Истории Исследования Позднего Палеолита И Мезолита Северного Прибайкалья (Kuzey Baykal Bölgesinin Geç Paleolitik ve Mezolitik Dönem Çalışmaları Tarihi). *АрхеологияСеверной И ЦентральнойАзии: Новые Открытия И Результаты Междисциплинарных Исследований. Сборникстатей, Посвящённый 75-Летию Профессора Ю.Ф. Кирюшина. (Kuzey ve Orta Asya Arkeolojisi: Yeni Keşifler ve Disiplinler Arası Araştırmaların Sonuçları. Profesör Yu.F. Kiryuşin'in 75. Yıldönümüne Adanmış Makale Koleksiyonu)*. (ss. 112-118). Barnaul: АГУ.

Tetenkin, A.V., Demonterova, E.I, Kaneva, E.V., Henry, A. ve GauvritRoux, E. (2020). Ocher in Late Paleolithic Contexts at the Kovrizhka IV Site, the Baikal-Patom Highlands (Eastern Siberia, Russia). *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*. 48(3): 33-42

Thangaraj, K.,Chaubey, G., Singh V.K., Vanniarajan, A., Thanseem, I., Reddy, A.G. ve Singh, L. (2006). In Situ Origin of Deep RootingLineages of Mitochondrial Macrohaplo group 'M' in India. *BMC Genomics*. 7: 151-156

Timoşçenko, A.A. (2014). Хронология И Периодизация Каменного Века Канско-Рыбинской Котловины (Kansk-Rıbınsk Çöküntüsünün Taş Devri Kronolojisi ve Dönemlendirilmesi). *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология (İrkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi. Jeoarkeoloji. Etnoloji. Antropoloji)*. 10: 27-49

Timoşçenko, A.A.,Saval'yev, N.A. ve Bobrov, V.V. (2016). Казачинская Культура Неолита Красноярско-Канской Лесостепи (По Материалам Многослойного Местонахождения Казачка)(Krasnoyarsk-Kansk Orman-Bozkır Bölgesinin Neolitik Dönem Kazaçinskiy Kültürü (Kazaçka Çok Tabakalı Alanındaki Materyaller Üzerine). (ss. 99-107). *Древние Культуры Монголии, Байкальской*

*Сибири И Северного Китая Материалы VII Международной Научной Конференции Красноярск, 3–7 октября 2016 г. Том 1 (Moğolistan, Baykal Sibiryası ve Kuzey Çin Antik Kültürleri VII Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı Krasnoyarsk 3-9 Ekim Bölüm 1).*Krasnoyarsk: SFU

Trapezov, R.O., Pilipenko, A.S. ve Molodin, V.I. Mithocondrial DNA Diversity in the Gene Pool of the Neolithica nd Early Bronze Age Cisbaikalian Human Population. *Russian Journal of Genetics*. 5(1): 26-32

Troitskaya, T.N. (1994). Всрхнсобская Культура (Yukarı Ob Kültürü). *Очерки Культурогенеза Народов Западной Сибири Том 2. МирРеальный И Потусторонний (Batı Sibirya Halklarının Kültürojenezi Denemeleri Cilt 2 Gerçek ve Diğer Dünya)*.(ss. 215-225).Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları

Tsetlin, Yu.B. ve Petrova, N.Yu. (2020). Ближний И Дальний Восток: Общее И Особенное Двух Центров Происхождения Гончарства(Yakın ve Uzak Doğu: İki Çanak Çömlek Merkezinin Genel ve Özel Nitelikleri), *Российская Археология (Rus Arkeolojisi)*, (1): s.32-43

Tsydenova, N., Andreeva, D. veZech, W., (2017), Early Pottery in Transbaikal Siberia: New Data from Krasnaya Gorka, *The Journal of the International Union for Quaternary Research*, 441(B): 81-90

Tsydenova, N.,Andreeva, D. ve Zech W. (2017). Early Pottery in Transbaikal Siberia: New Data from Kranaya Gorka. *Quaternary International*. 441: 81-90

Tumen, D. Tsydenova, N. Erdene. M, Piezonka, H.,Lornez, S., Khenzykhenova, D.ve Naamzalova, O. (2016). The Stone Age Burial of Norovlyn Uul Eastern Mongolia: New Evidence on Anthropology Subsistence and Environmental Setting. (ss.159-164). *ДревниеКультуры Монголии, Байкальской Сибири И Северного Китая Материалы VII Международной Научной Конференции Красноярск, 3–7 октября 2016 г. Том 1 (Moğolistan, Baykal Sibiryası ve Kuzey Çin Antik Kültürleri VII Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildiri Kitabı Krasnoyarsk 3-9 Ekim Bölüm 1).*Krasnoyarsk: SFU

Turkin, G.V. ve Harinskiy, A.V. (2004). Могильник Шаманка II: К Вопросуо Хронологиии Культурной Принадлежности Погребальных Комплексов Неолита–Бронзового Века На Южном Байкале (Şamanka II Mezarlığı: Güney Baykal'daki Mezar Komplekslerinin Kültür ve Kronoloji Sorunları). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*2:124-158

Turner, C. G. II, Ovodov, N. D., ve Pavlova, O. V. (2013). *Animal Teeth And HumanTools: A TaphonomicOdyssey İn Ice Age Siberia*. Cambridge: Cambridge UniversityPress.

Ulanov, İ.V. ve Berdnikov, İ.M. (2015). Керамические Комплексы Усть-Белой: Систематизация, Хронометрия, Хронология (Ust'-Byelaya Keramik Kompleksleri: Sistematizasyonu, Kronometrisi, Kronoloji). *Иркутского Государственного Университета. СерияГеоархеология. Этнология. Антропология (İrkutskDevlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Jeoarkeoloji Etnoloji Antropoloji)*. 12: 47-80

Unterlander, M.,Plastra, F., Lazaridis, I., Pilipenko, A., Hofmanova, Z, GroB, M., Sell, C., Blöcher, J., Kirsanow, Karola, Rohland, N., Rieger, B., Kaiser, E., Schier, W., Pozdniakov, D., Khakhlov, A., Georges, M., Wilde, S., Powell, A., Heyer, Evelyne, Currat, M., Reich, D., Samashev, Z., Parzinger, H., Molodin, V.I. ve Burger, J. (2017). Ancestry and Demography and Descendants of Iron Age Nomads of the Eurasian Steppe *Natura Communications*. 8(1): 1-10

Uvarov, A. İ. (2009). Датировка Усть-Илгинского Могильника (Жигаловский Район Иркутской Области). (Ust'-İlginskiy Mezarlığı Tarihlendirmesi (İrkutskOblastıJigalovskiy Bölgesi). *Иркутский Историко Экономический Ежегодник (İrkutsk Tarihi ve Ekonomik Yıllığı)* : 144-148

Vajda, E.J. (2010). Ket Shamanism. *Shaman*. 18(1-2): 125-143

Vanderhoek, R. (1998). The Atlatl and Dart. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Urbana, Illinois: Anthropology in the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign.

Vasil’ev S.A. ve Semenov, V.A. (1993). Prehistory of the Upper Yenisei Area (Southern Siberia).*Journal of World Prehistory*. 7 (2): 213-242

Vasil’evkiy, A. ve Arkhipova, E. (2017). *Archaeological Heritage of Sakhalin Island.* Vladivostok: Apelsin

Vasilyevkiy, A.A. (2008). *Каменный Век Острова Сахалин (Sahalin Adası Taş Çağı),* Yujno-Sahalinsk: Сахалинское Книжноеиз Дательство (Sahalin Kitap Yayınevi)

Vasil’evkiy, İ.R. (2007). Находка Ретушированной Неолитической Скульптуры На Алтае (Altay’da Düzeltimli Neolitik Heykel Buluntusu), *Каменная Скульптура И Мелкая Пластика Древних И Средневековых Народов Евразии (Avrasya Antik ve Orta Çağ İnsanlarının Taş Heykel ve Küçük Plastik Eserleri)*, (ss.10-13), Barnaul: Издательство Азбука (Azbuka Yayınevi)

Vetrov, V.M. ve Hommel, P.N. (2019). Vessels on theVitim: “Neolithic” Ceramics in Eastern Siberia. *Ceramics in CircumpolarPrehistory: Technology, Life ways and Cuisine*. (ss. 37-62). Cambridge: Cambridge UniversityPress

Vetrov, V.M.,Şergin, D.L ve Teten’kin A.B. (2019). Стоянка-Могильник Старый Витим II В Муйско-Куандинской Котловине (РеспубликаБурятия). Часть 1. Погребально-Ритуальные Комплексы № 1–6 (Muysko-Kudinskoy Havzasındaki (Buryatya Cumhuriyeti) StarıyVitim II Ritüel ve Mezar Kompleksi Bölüm 1 Mezar-Ritüel Kompleksi No.1-6). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*15(4): 9-34

Vetrov, V.M.,Şergin, D.L ve Teten’kin A.B. (2020). Стоянка-Могильник Старый Витим II В Муйско-Куандинской Котловине (Республика Бурятия). Часть 2. Погребально-Ритуальные Комплексы № 7-15 (Muysko-Kudinskoy Havzasındaki (Buryatya Cumhuriyeti) StarıyVitim II Ritüel ve Mezar Kompleksi Bölüm 2 Mezar-Ritüel Kompleksi No. 7-15). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*16(1): 9-34

Vetrov, V.M. ve Ineshin, E.M. (2019). The Most Ancient Ceramics of BaikalSiberia in theContext of the Traditions of Ceramics of East Asia. *Вестник СПбГУ. История (St. Petersburg Devlet Üniversitesi Dergisi).* 64: 453-473

Volkov, P.V. ve Jamabaltarova, E.D. (2015). Технологическая Характеристика Изделий Из Кости И Рога Фофановского Могильника (Ранний Неолит, Юго-Восточное Прибайкалье) (Fafonovskiy Mezarlığındaki Kemik ve Boynuzdan Eserlerin Teknolojik Karakteri (Erken Neolitik, Güneydoğu Baykal Bölgesi). *Россия и АТР. (Rusya ve Asya-Pasifik Bölgesi).* 2(88): 165-175.

Volodin, A.P. (1994). О Влиянии Русского Языка На Ительменский (Rus Dilinin İtelmenler'deki Etkisi Üzerine). *Russian Linguistics.*18(3): 323-340

Volodko, N.V., Starikovskya, E.B., Mazunin, I.O., Eltsov, N.P., Naidenko, P.V., Wallace, D.C. ve Sukernik, R.I. (2008). Mitochondrial Genome Diversity in Arctic Siberians with Particular Reference to the Evolutionary History of Beringia and Pleistocenic of theAmericas. *TheAmericanJournal of Human Genetics*. 82: 1084-110

Vorobieva, G.,Vashukevich, N., Berdnikova, N., Berdnikov, I., Zolotarev, D., Kuklina, S. ve Lipnina E. (2021). Soil Formation, Subaerial Sedimentation Processesand Ancient Cultures During MIS 2 and the Deglaciation Phase MIS 1 in theBaikal-Yenisei Siberia (Russia), *Geosciences*, 11(8): 323-363

Vural, F.G. (2019). Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar, *Bilig*, 88: 83-112

Wang, L. ve Sebillaud, P. (2019). The Emergence of early Pottery in East Asia: New DiscoveriesandPerspectives, *Journal of World Prehistory*, 32(1): 73-110

Wen, C. (2018). *Bronze Age Economic and Social Practices in the Central Eurasian Borderlands of China (3000-1500 BC): An Archaeological Investigation.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Los Angeles: University Of California.

Weber, A. (1995). The Neolithic and Early Bronze Age of the Lake Baikal Region: A Review of Recent Research. *Journal of Prehistory*, 9(1): 99-165

Weber, A.W. veBettinger R. (2010). Middle Holocene Hunter-Gatherer of Cis-Baikal, Siberia: An Overview for the New Century, *Journal of Anthropological Archaeology*, 29: 491-506

Weber, A.W. ve Goryunova, O.İ. (2005).Хронология Могильника Курма XI (Озеро Байкал) По Археологическим И Радиоуглеродным Данным (Kurma XI Kronolojisi (Baykal Gölü) Arkeolojik ve Radyokarbon Verileri Göre).). *Известия Лаборатории Древних Технологий (Antik Teknolojiler Laboratuarı Bülteni).*1(3): 186-190

Weber, A.W.,Beukens R.P., Bazaliiskii V.I., Goryunova O.I. veSaval'ev, N.A. (2006). Radiocarbon Dates From Neolithic and Bronze Age Huntergatherer Cemeteries in the Cis-Baikal Region of Siberia, *Radiocarbon*, 48(1): 127-166

Weber, A.W., Goryunova, O.I, McKenzie, H.G. veLieverse, A.R. (2012). *Kurma XI a Middle Holocene Hunter-Gatherer Cemetery on Lake Baikal, Siberia*, Canadian Circumpolar Institute Press, Edmonton

Weber, A.W., Katzenberg, M.A. veGoriunova, O.İ. (2007), *Khuzhir-Nuge XIV, a Middle Holocene Hunter-Gatherer Cemetery on Lake Baikal, Siberia Osteological Materials*, Art Design Printing, Edmonton

Weber, A.W., Link, D.W. ve Katzenberg M.A. (2002). Hunter–Gatherer Culture Change and Continuity in the Middle Holocene of the Cis-Baikal, Siberia. *Journal of Anthropological Archaeology*. 21: 230-299

Weber, A.W., Ramsey, C.B., Schulting R.J., Bazaliiskii, V.I. veGoriunova, O.I. (2021). Middle Holocene Hunter-Gatherers of Cis-Baikal, Eastern Siberia: Chronology and Dietary Trends, *Archaeological Research in Asia*, 25: 1-21

Weber, A.W., Schulting, R.J., Ramsey, C.B. veBazaliiskii, V.I. (2016). Biogeochemical data from the Shamanka II Early Neolithic cemetery on southwest Baikal: Chronological and dietary patterns. *Quaternary International*. 405: 223-254

Wells, R.S., Yuldasheva, N, Ruzibakiev, R., Underhill, P.A., Evseeva, I., Blue-Smith, J., Jin, L., Su, B., Pitchappan, R., Shanmugalakshmi, S., Balakrishnan, K.,

Read, M., Pearson, N.M., Zerjal, T., Webster, M.T., Zholoshvili, Irakli, Jamarjashvili, E., Gambarov, S., Nikbin, B., Dostiev, A., Aknazarov, O., Zalloua, P., Tsoy, I., Kitaev, M., Mirrakhimov, M., Chariev, A. veBodmer, W.F. (2001). The Eurasian Heartland: A Continental Perspective on Y-Chromosome Diversity. *PNAS*. 98(18): 10244-10249

Wen, C. (2018).*Bronze Age Economic and Social Practices in the Central Eurasian Borderlands of China (3000-1500 BC): An Archaeological Investigation*, (YayınlanmamışDoktoraTezi), Los Angeles: Californiya University

Witzel M. (2011). Shamanism in Northern and Southern Eurasia: Their Distinctive Methods of Change of Consciousness, *Social Science Information*, 50 (1): 39-61

Wolf, S., Dapschauskas, R., Velliky, E., Floss, H., Kandel, A.W. veConard, N.J. (2018). The Use of Ochre and Painting During the Upper Paleolithic of the Swabian Jura in the Context of the Development of Ochre Use in Africa and Europe. *Open Archaeology*. (4): 185-205

Wright, J. (2021). Prehistoric Mongolia Archaeology in the Early 21st Century: Developments in the Steppe and Beyond, *Journal of Archaeological Research*, 29(3): 431-479

Wu, X., Zheng, C., Goldberg, P., Cohen, D., Pan, Y., Arpin, T. ve Bar-Yosef, O. (2012). Early Pottery at 20.000 Years Ago in Xianrendong Cave, China, *Science*, 336: 1696-1700

Wu, Q., Cheng, H.Z, Sun, N., Ma, P.C., Sun, J., Yao, H..B., Xie, Y.M., Li, Y.L., Meng, S.L., Zhabagin, M., Cai, Y.H., Lu, D.R., Yan, S. ve Wei, L.H. (2020). Phylogenetic analysis of the Y-chromosome Haplogroup C2b-F1067 a Dominant Paternal Lineage in Eastern Eurasia.*Journal of Human Genetics*. 65: 823-829

Yang, H.,Liu, G. ve Tang, C. (2004).*The Origin of Jades in East Asia Jades of the Xinglongwa Culture*. Hong Kong: Center of Archaeology and Art The Chinese University of Hong Kong

Yanshina, O.V. (2017). The Earliest Pottery of the Eastern Part of Asia: Similarities and Differences, *Quaternary Internaitional,* (441): 69-80

Yanshina, O.V. ve Kovalenko, S.V. (2022). New Data and Insights Into How Pottery Appeard Alongthe Amur River. *Quaternary International.* 608-609: 154-177

Yanshina, O.V. ve Sobolev, A.E. (2018). The Earliet Pottery of Xianrendong Cave: What Do We Know About It?, *Journal of Ancient Technology* , 14(3): 9-21

Yanşina, O.V. (2014). Понятие «Неолит» И Археология Восточной Азии ("Neolitik" Önermeler ve Doğu Asya Arkeolojisi). *Российский Археологический Ежегодник (Rus Arkeoloji Yıllığı).* 4: 78-104

Yanşina, O.V. (2019). О Возрасте Древнейшей Керамики Южного Китая (Güney Çin'in Antik Çanak Çömleklerinin Yaşı Hakkında), *Кунсткамера (Kunstkamera),* 3(5): 142-163

Yardintsev, N. (1890). О Культ Медведя (Ayı Kültü Hakkında*), Издание Этнографического Отдла Императорскаго Общества Лютеров Естествознания Антропологии и Этнографии (İmperyal Lutherian Doğa Bilimleri Antropoloji ve Etnografya Derneği Etnografya Bölümü Yayını,)*1: 101-115

Yesin, Yu.N. (2009). *Древнее Искусство Сибири: Самусскаякультура (Sibirya'nın Antik Sanatı: Samus' Kültürü)*, Tomsk Devlet Üniversitesi, Tomsk.

Yao, Y.G., Kong, Q.P., Bandelt, H.J. Kivisild, T. Ve Zhang, Y.P. (2002). Phylogeographic Differentiation of Motichondrial DNA in Han Chinese. *Am. J. Hum. Genet*. 70: 635-651

Yu, He.,Spyrou, M.A., Karapetian, M., Shnaider, S., Radzeviciute, R., Nagele, K., Neumann, G.U., Penske, S., Zech, J., Lucas, M., LeRoux, P., Roberts, P., Pavlenok, G., Buzhilova, A., Posth, C., Jeong, C. ve Krause, J. (2020). Paleolithicto Bronze Age Siberians Reveal Connections with First Americans and Across Eurasia. *Cell*. 181: 1232-1245

Yuyukin, M.A. (2015). К Этимологии Топонима Сибирь (Sibirya Toponomisi Etimolojisi Üzerine). *Rocznik Orientalistyczny/ Yearbook of Oriental Studies.* LXVIII (1): 78-84

Uydu Yücel, M. (2002). Kıpçaklar Batı Göktürk Topluluklarından Bir Türk Kavmi. *İslam Ansiklopedisi 25. Cilt.* (ss. 420-421). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi

Zabiyako, A.P.,Marinov, M.A. (2017). Культовыйкомплекс Калиновка: Основные Результаты Археологических Исследований 2006–2014 гг. (Kalinovka Kült Kompleksi: 2006-2014 Yılları Arkeolojik Araştırmaları Ana Sonuçları), *Религиоведение (Religiovedenie),* 4: 5-20

Zagorska, I. (2008). The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic. *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*. (ss.115-125). British Archaeological Reporst International Series 1768. Oxford: Arcaheopress

Zaharova, A.D. (2020). Носители Усть-Бельской Керамической Традиции В Древней Истории Красноярской Лесостеми (Krasnoyarsk Orman-Bozkır Alanının Ust'-Byelaya Keramiği Gelenğinin Taşıyıcıları). (Yayınlanmamış lisans tezi). İnsani Bilimler Enstitüsü Rusya Tarihi Bölümü. Krasnoyarsk: Sibirya Federal Üniversitesi

Zavadskaya, E.A. (2017). Религия Амурских Эвенков. Шаманизм (Amur Evenkilerinin Dini. Şamanizm).*Народы И Религии Приамурья (Amur Bölgesi İnsanları Ve Dinleri)*. (ss. 228-244). Blagoveşçensk: Amur Devlet Üniversietsi,

Zubkov, V.S. (2006). К Проблеме Выделения И Интерпретации Археологических Культур В Неолите И Раннем Бронзовом Веке Прибайкалья (Baykal Bölgesi Neolitik ve Erken Tunç Çağı Arkeolojik Kültürlerinin Özellikleri ve Yorumlanması Hakkında), *Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия: История, филология (Novosibirsk Devlet Üniversitesi Bülteni. Dizi: Tarih, Filoloji),* 5: 48-54

Zubova, A.V.,Batanina O.V., Lanov, V.S., Stepanov, A.D. ve Kişkurno, M.S. (2017). Неолитическое Погребение Матта в Центральной Якутии: Результаты Антропологического Анализа (Orta Yakutistan'daki Neolitik Dönem Matta

Mezarı: Antropolojik Analiz Sonuçları). *Вестник Археологии, Антропологиии Этнографии(Arkeoloji, Antropoloji ve Etnografya Bülteni),* 4(39): 79-89

Zhang, C. (1999). The Excavations at Xianrendong and Diaotonghuan, Jiangxi. *Indo-Pacific Prehistory Association Bulletin*. 18: 97-100

Zhang, C. (2002). The Discovery of Early Pottery in China. *Documenta Praehistorica*. XXIX: 29-35

Zhushchikhovskaya, I. (1997). On EarlyPottery-Making in the Russian Far East. *Asian Perspectives*. 36(2): 159-174

Zhong, H.,Shi, H., Qi, X.B., Xiao, C.J., Jin, J., Ma, R.Z. ve Su, B. (2010). Global Distribution of Y - Chromosome Haplogroup C Reveals the Prehistoric Migration Routes of African Exodusand Early Settlement in East Asia. *Journal of Human Genetics*. 55: 428-435

Zhang, F.,Ning, C., Scott, A., Fu, Q., Bjorn, R., Li, W., Wei, D., Wang, W., Fan, L., Abuduresule, I., Hu., X., Ruan, Q., Niyazi, A., Dong, G., Cao, P., Liu, F., Dai, Q., Feng, X., Yang, R., Tang, Z., Ma, P., Li, C., Gao, S., Xu, Y., Wu, S., Wen, S., Zhu,, H., Zhou, H., Robbeets, M., Kumar, V., Krause, J., Warinner, C., Jeong, C. ve Cui, Y. (2021). The Genomic Origins of theBronze Age Tarim Basin Mumies. *Nature*. 599(7884): 1-6

Zhu, Z.,Giordano, M., Cai, X. ve Molden, D. (2004). The Yellow River Basin: Water Accounting, Water Accounts and Current Issues. *IWRA Water International*. 29: 2-10

Zyryanova, O.A.,Milyutin, L.I., Muratova, E.N., Ryzhkova, V.A., Larionova, A.Ya., Sedel'nikova, T.S., Korets, M.A. ve Mikhailova, I.A. (2008). BorealForests of Siberia: Genetic, Speciesand Ecosystem Diversity, *ContemporaryProblems of Ecology*, 1(1): 22-28

Zwyns, N. (2014). Altai: Paleolithic. *Encyclopedia of Global Archaeology*(pp. 148-158). Editor Claire Smith. New York: Springer.

İNTERNET SAYFALARI

Sibirya Yerel Tarih Kütüphanesi, Sopka-2 (Erişim Tarihi: 29.10.2019)
http://bsk.nios.ru/enciklodediya/sopka-2

Büyük Rusya Ansiklopedisi, Marinskiy Kültürü (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
https://bigenc.ru/archeology/text/2259978

Britannica, Siberia (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
https://www.britannica.com/place/Siberia

Fate of the Cave Bear (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
https://www.smithsonianmag.com/history/fate-of-the-cave-bear-69538895/

Ural-Altay Dil Ailesi (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
https://tr.wikipedia.org/wiki/Ural-Altay_dil_ailesi

Transbaykal Ansiklopedisi (Erişim Tarihi: 12.12.2021)
http://encycl.chita.ru/encycl/person/?id=7772

Büyük Rus Ansiklopedis, Lena-Angara Platoso (Erişim Tarihi: 05.05.2019)
https://bigenc.ru/geography/text/2139844

Büyük Rusya Ansiklopedisi, Ob' (Erişim Tarihi: 05.05.2019)
https://bigenc.ru/geography/text/2286917

2010 Rusya Nüfus Sayımı Sonuçları (Erişim Tarihi: 18.09.2020)

http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php

Radyokarbon Tarihleme Yöntemi (Erişim Tarihi: 10.09.2020)

http://tayproject.org/downloads/14C_MO.pdf

ISOGG Y-chromosome DNA (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

https://isogg.org/wiki/Portal:Y-chromosome_DNA

ISOGG mtDNA (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

https://isogg.org/wiki/Portal:Mitochondrial_DNA

IAEA (Erişim Tarihi: 15.03.2022)

https://www.iaea.org/publications/14859/world-distribution-of-uranium-provinces

New Haplogroup C Native American Subgroups (Erişim Tarihi: 2.3.2020)

https://dna-explained.com/2015/03/11/new-haplogroup-c-native-american-subgroups/

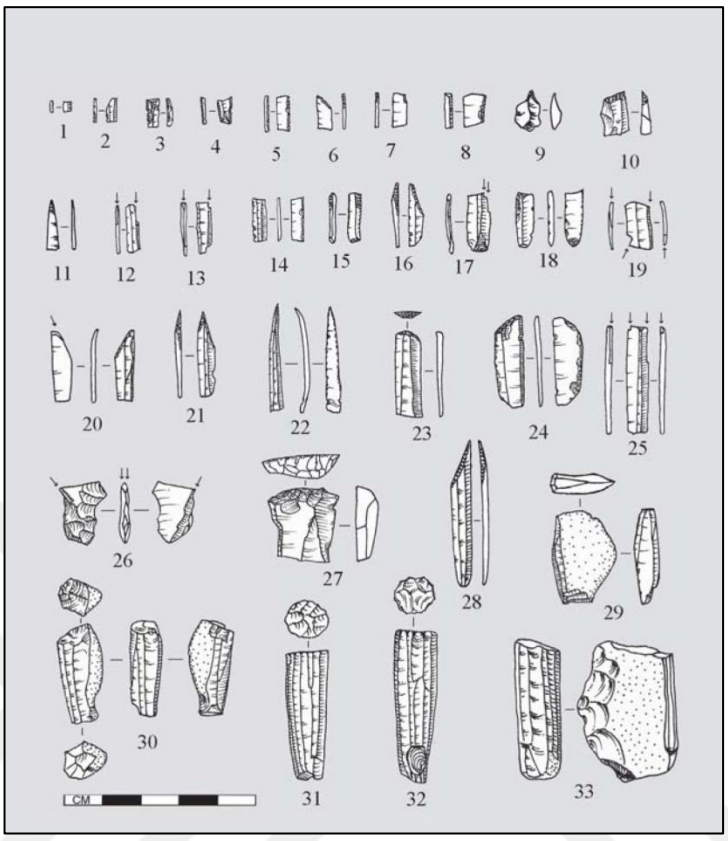
EKLER

LEVHA 1.3-1

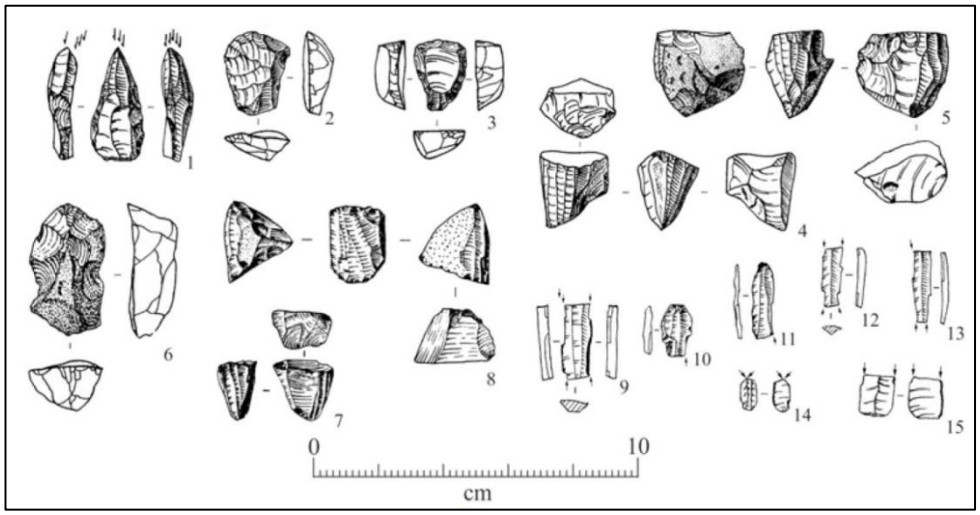
Kiril	Latin (Türkçe)	Latin (İngilizce)
А - а	A - a	A - a
Б - б	B - b	B - b
В - в	V - v	V - v
Г - г	G - g	G - g
Д - д	D - d	D - d
Е - е	kelime başında (ye) içinde (e)	e
ее	eye	ee
Ё - ё	Yo - yo	o
Ж - ж	J - j	Zh - zh
З - з	Z - z	Z - z
И - и	İ - i	I - i
Й - й	Y - y	Ii - ii
К - к	K - k	K - k
Л - л	L - l	L - l
М - м	M - m	M - m
Н - н	N - n	N - n
О - о	O - o	O - o
П - п	P - p	P - p
Р - р	R - r	R - r
С - с	S - s	S - s
Т - т	T - t	T - t
У - у	U - u	U - u
Ф - ф	F - f	F - f
Х - х	H - h	Kh - kh
Ц - ц	Ts - ts	Ts - ts
Ш - ш	Ş - ş	Sh - sh
Щ - щ	Şç - şç	Shch - shch
Ы - ы	I - ı	Y - y
Э - э	E - e	E - e
Ю - ю	Yu - yu	Yu - yu
Я - я	Ya – ya	Ya - ya
ь	(')	(')

Levha 1.3-1 Rusça Kiril alfabesinin Türkçe Latin alfabesine ve İngilizce Latin alfabesine transliterasyon listesi.

LEVHA 3.2-1

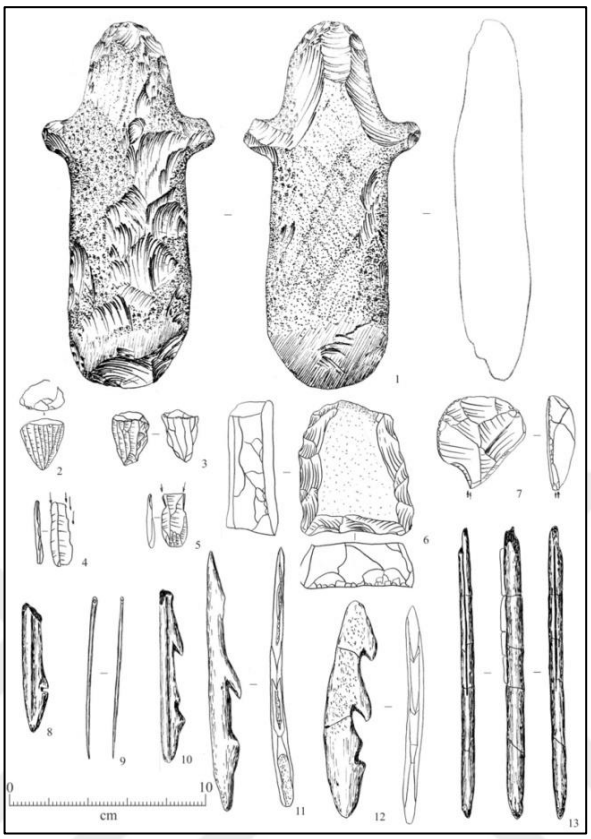

Levha 3.2-1a Sumnagin Kültürü Tuymaada Vadisi taş buluntular 1-2,4-5,8,14,18,24 geçme dilgicikler, 3,7,15 işleme kalemleri, 6,10,16,20 eğik kenarlı dilgiler, 9,11,21-22 deliciler, 12,13,17,19,25-26 oyma kalemleri, 23,27 kazıyıcılar, 28 mızrak ucu, 29-33 çekirdekler (Dyakonov, 2007: 135, Fig. 1).

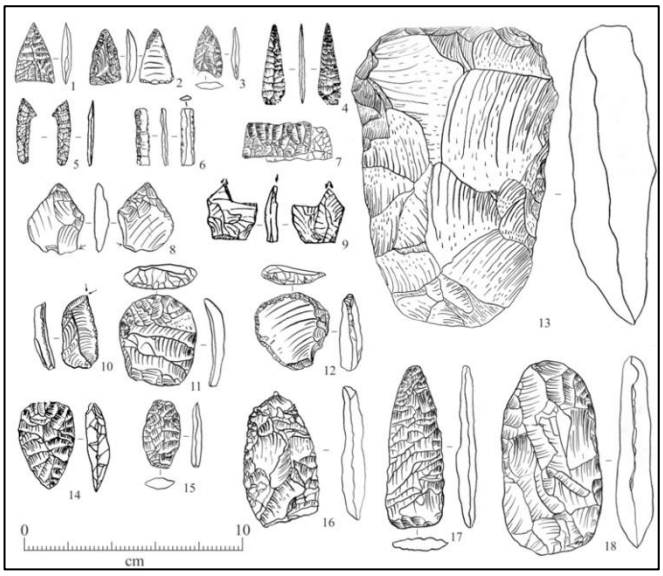

Levha 3.2-1b: Kansk-Rıbinsk Bölgesi Strijovaya Gora III. tabaka ve Kazaçka I XX-XIV tabaka Erken Mezolitik Dönem taş aletler (Timoşçenko, 2014: 37, Fig. 5).

LEVHA 3.2-2

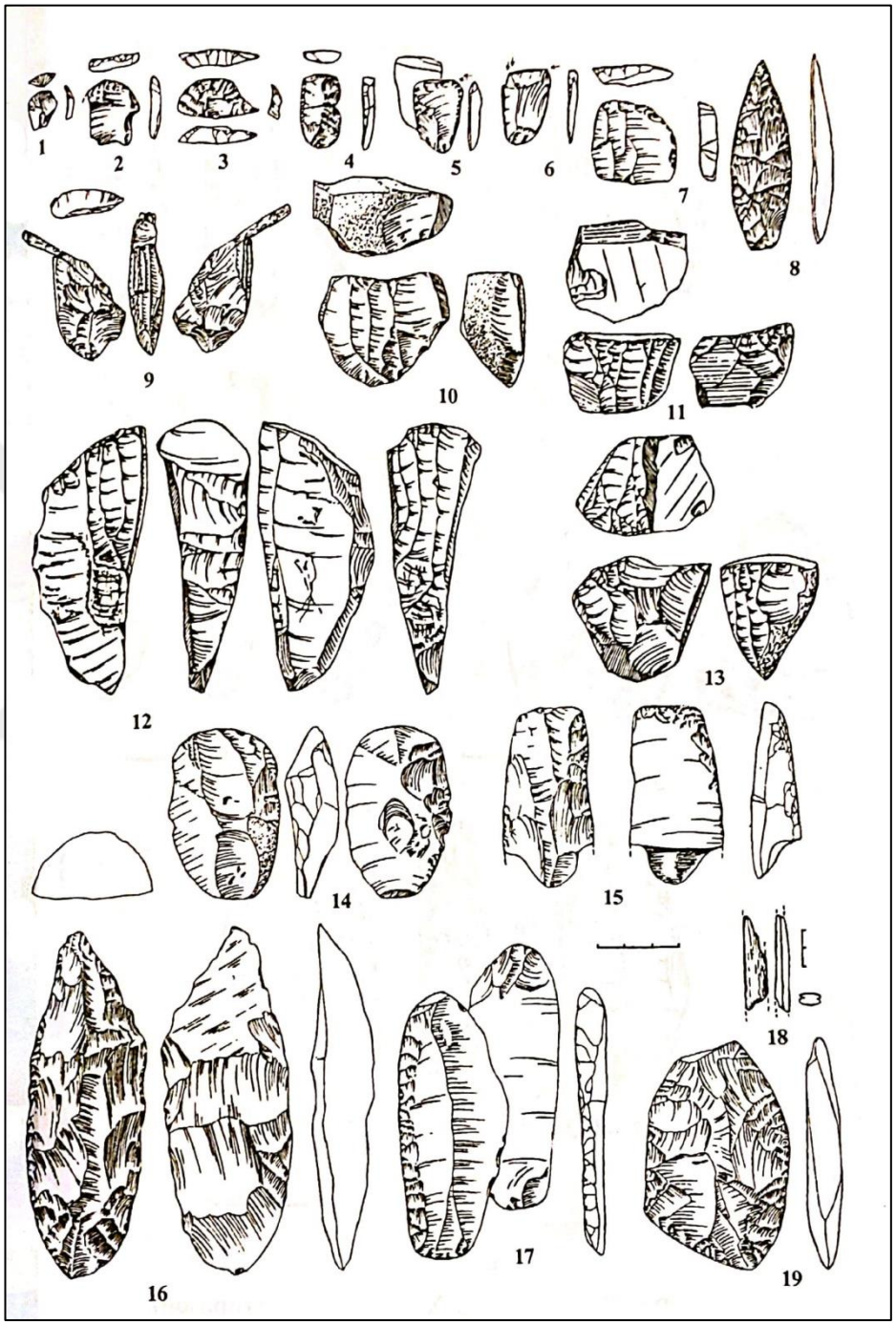

Levha 3.2-2a Kansk-Rıbinsk Bölgesi Kazaçka I XIII-XI tabakaları Orta Mezolitik Dönem taş aletler (Timoşçenko, 2014: 38, Fig. 6).

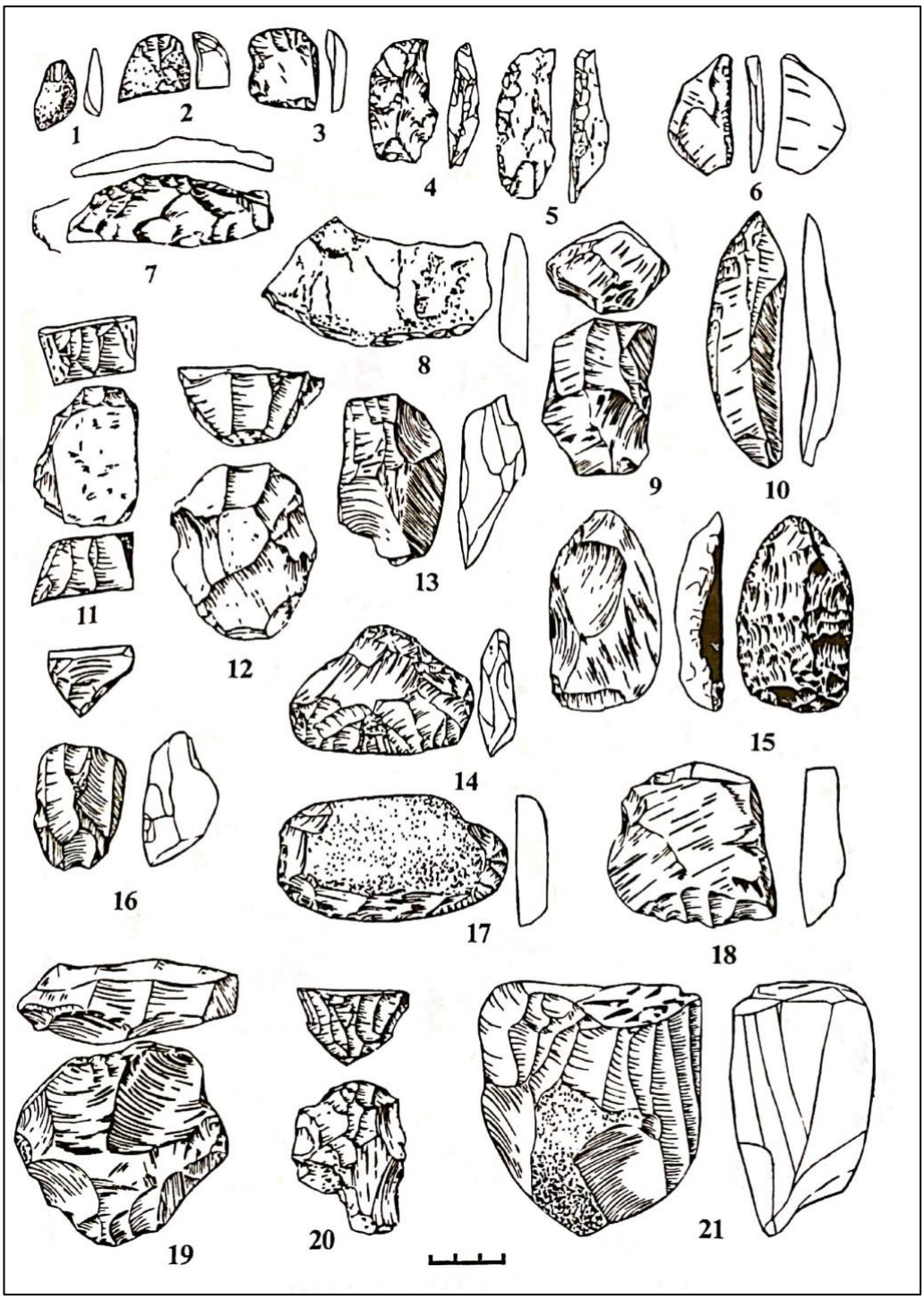
Levha 3.2-2b Kansk-Rıbinsk Bölgesi Kazaçka I X-VIII taabakalar Geç Mezolitik Dönem taş aletleri (Timoşçenko, 2014: 40, Fig. 7)

LEVHA 3.2-3

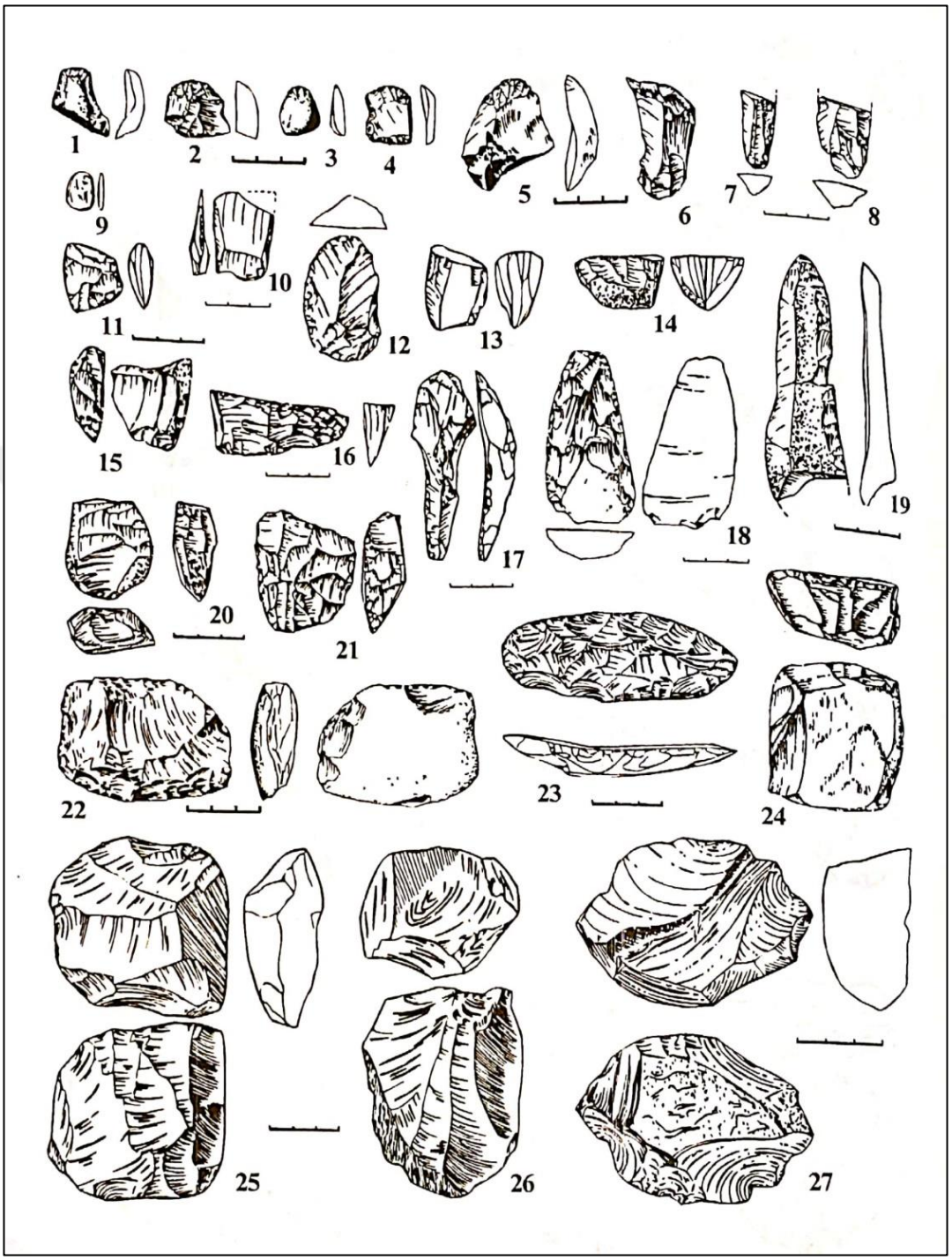
Levha 3.2-3 Ust'-Byelaya 16. tabaka EMD taş buluntuları (Medvedev ve diğerler, 2001: 213, Fig. 50).

LEVHA 3.2-4

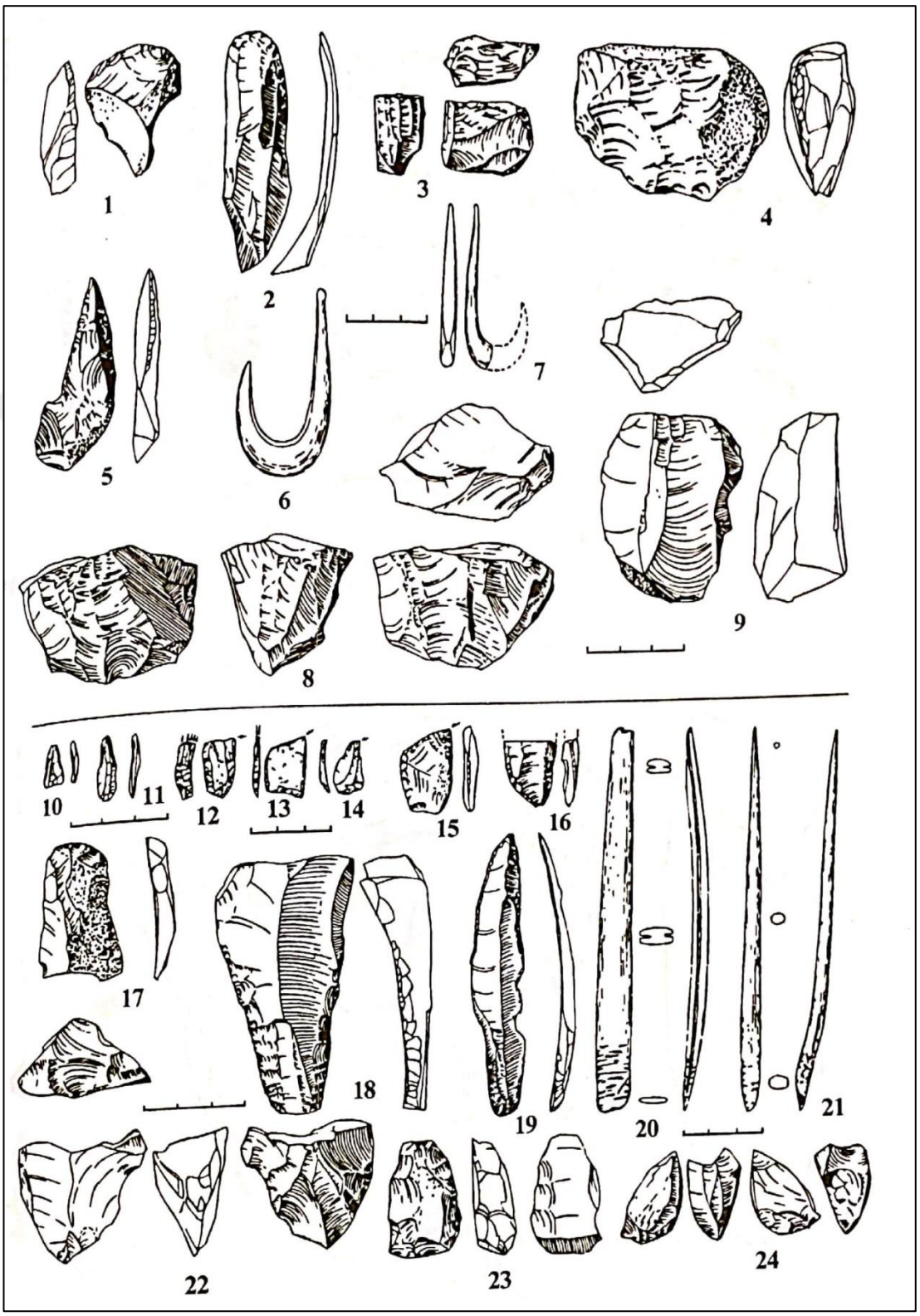
Levha 3.2-4 Ust'-Byelaya 15. tabaka EMD taş buluntuları (Medvedev ve diğerler, 2001: 215, Fig. 52).

LEVHA 3.2-5

Levha 3.2-5 Ust'-Byelaya 14. tabaka EMD taş buluntuları (Medvedev ve diğerler, 2001: 216, Fig. 53)

LEVHA 3.2-6

Levha 3.2-6 Ust'-Byelaya OMD taş buluntuları (üst) 13. tabaka, (alt) 12. tabaka (Medvedev ve diğerler, 2001: 217, Fig. 54).

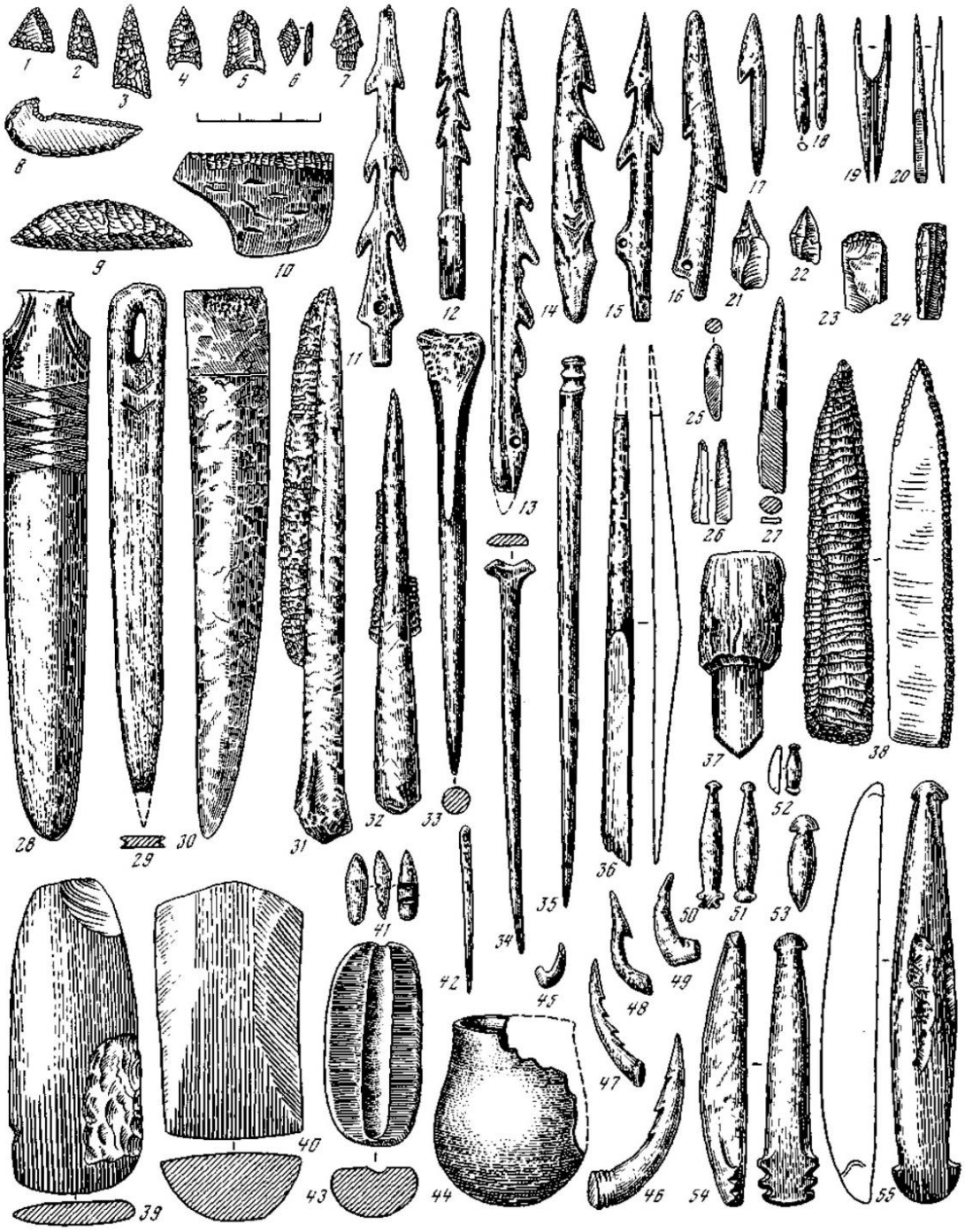
LEVHA 3.2-7

Levha 3.2-7 Ust'-Byelaya OMD sedef boncuklar (üst), agalmolit boncuklar (alt) (Foto: A.S. Güneri, 2019).

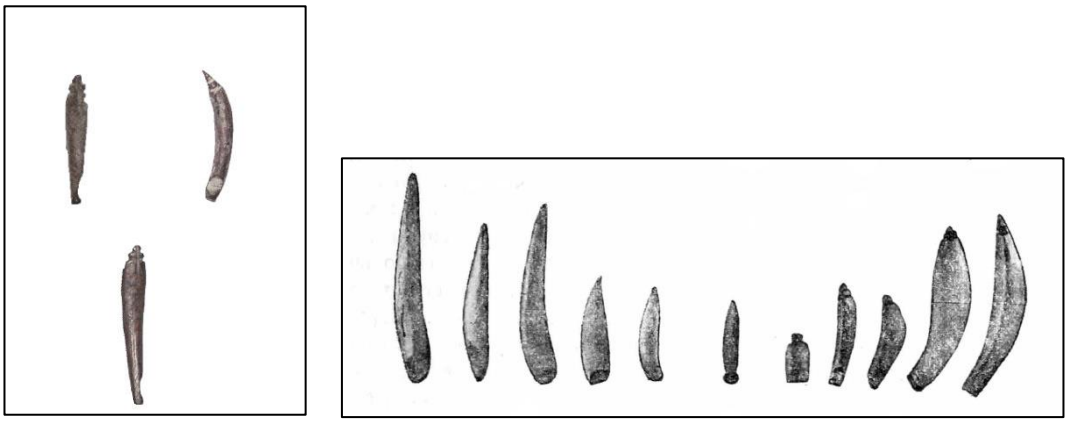
LEVHA 3.2-8

Levha 3.2-8 Kitoy Kültürü taş, kemik ve keramik buluntuları (Hlobıstin, 1996: 277, Fig. 88).

Levha 3.2-9a Çeşitli ölçülerde Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait iğneler taş saplar ve iğneleri (Krutikova ve Tsoy, 2018: 23, Fig.1).

Levha 3.2-9b Baykal tipi kompozit olta kancaları (Novikov ve diğerleri, 2018a: 66 Fig.4.1-3; Federov, 1937: 107, Fig.3.3-5). Ölçek verilmemiştir.

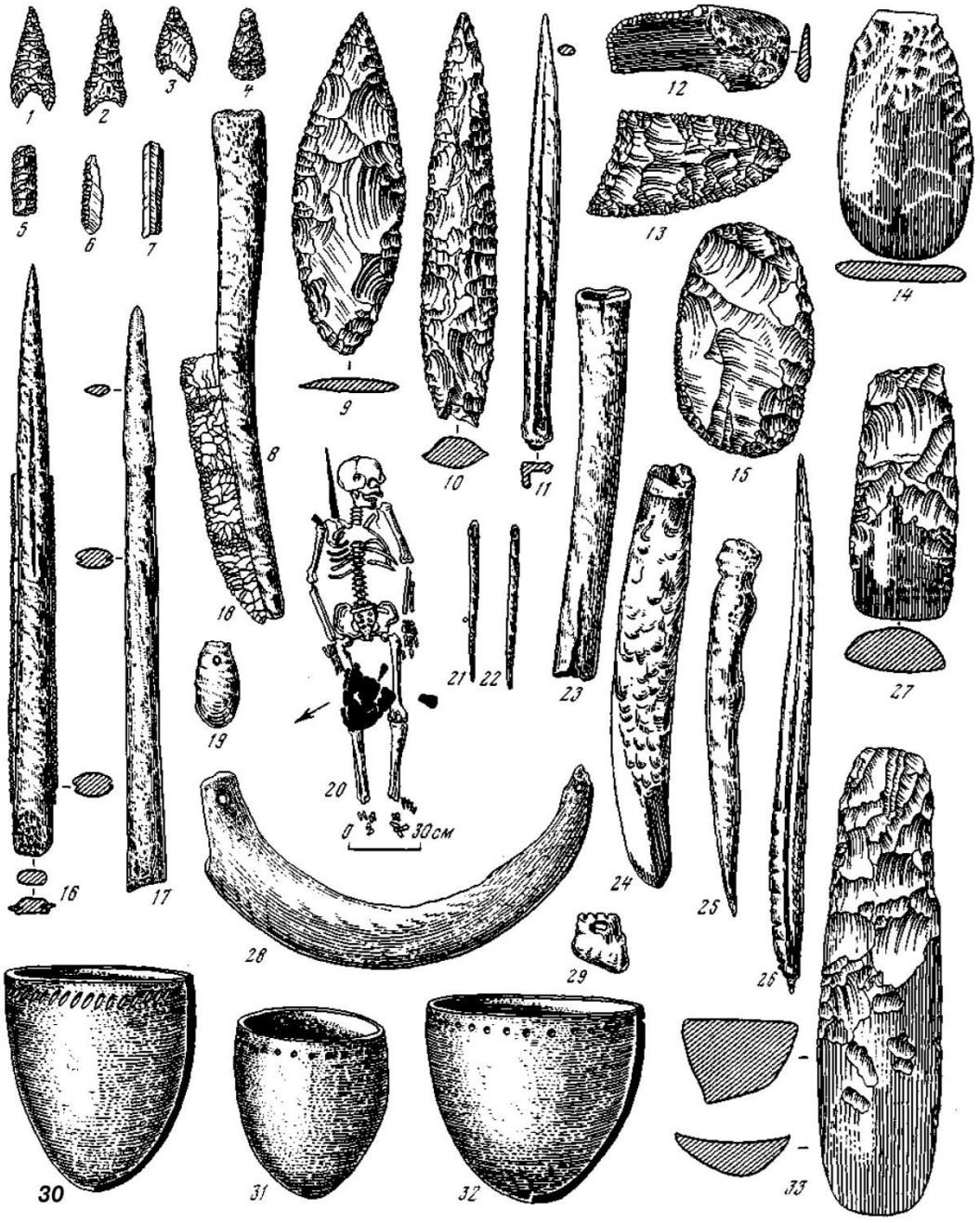
LEVHA 3.2-10

Levha 3.2-10a Kitoy tipi kompozit olta kancası (Foto: A.S. Güneri 2019).

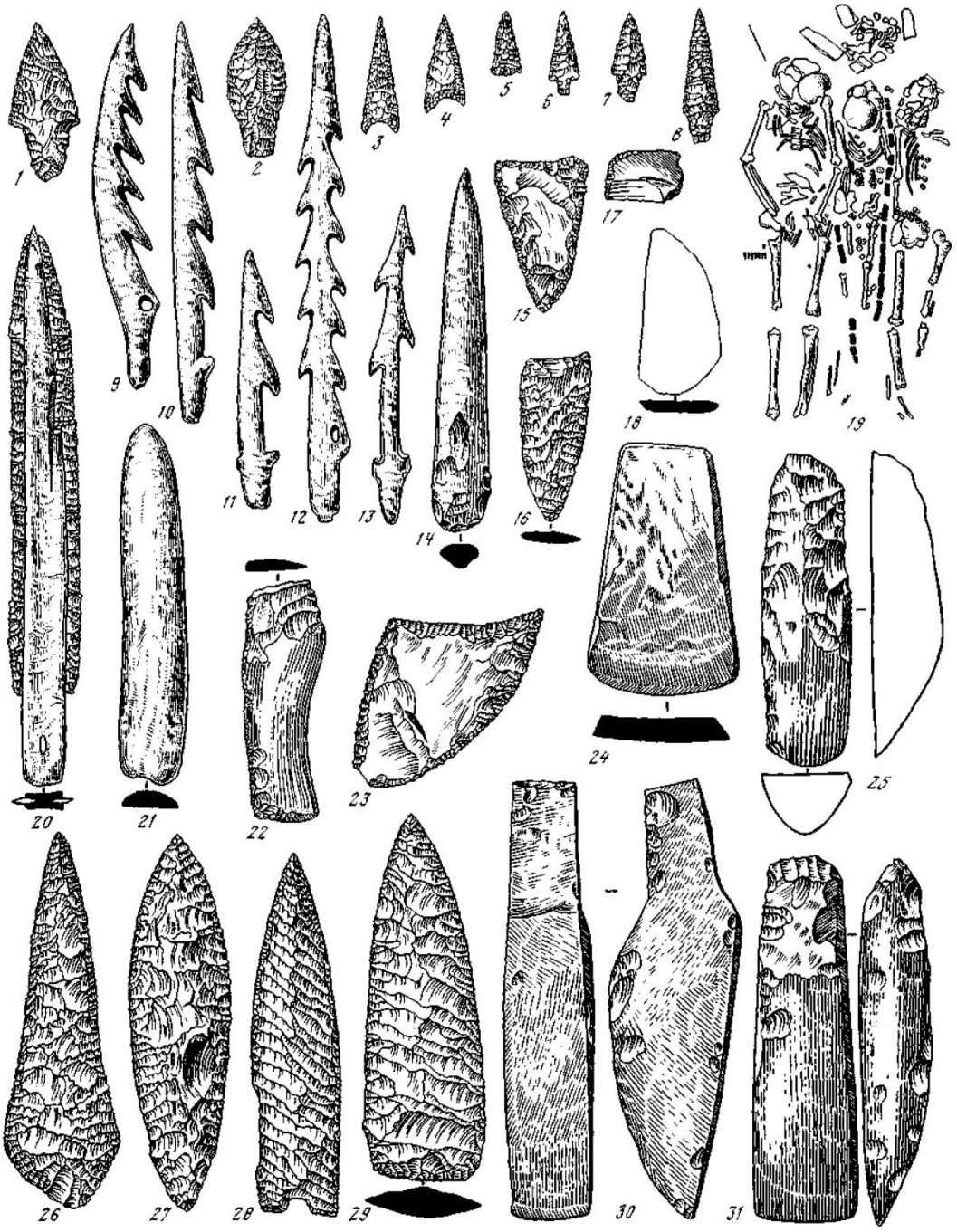

Levha 3.2-10b Mezolitik Dönem kemik olta kancası (Foto: A.S. Güneri 2019).

Levha 3.2-11 İsakovo Kültürü taş, kemik ve keramik buluntuları (Hlobıstin, 1996: 279, Fig. 89).

LEVHA 3.2-12

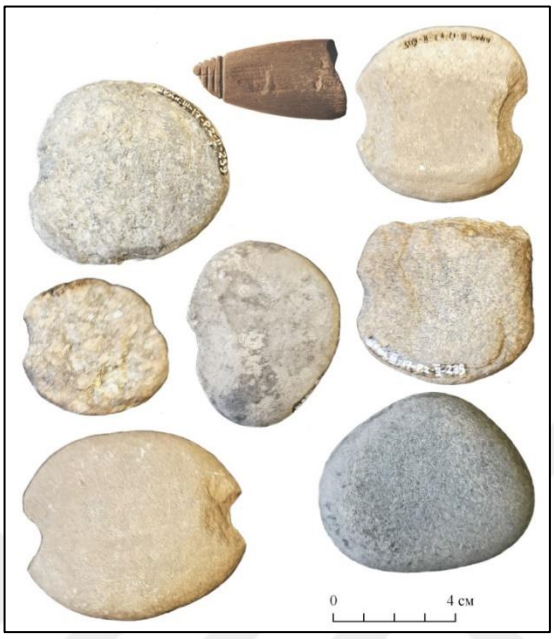

Levha 3.2-12 Serovo Kültürü taş ve kemik ve keramik buluntuları (Hlobıstin, 1996: 281, Fig. 90).

LEVHA 3.2-13

Levha 3.2-13 Serovo Kültürü taş, kemik ve keramik buluntular (Hlobıstin, 1996: 283, Fig. 91).

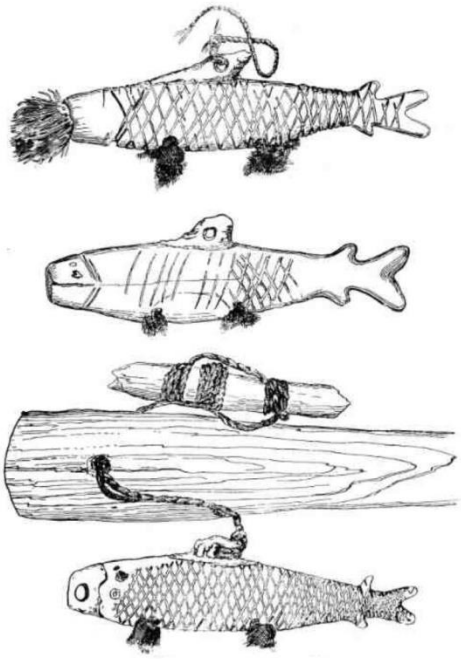
Levha 3.2-14a Ağ ağırlıkları (Novikov ve diğerleri, 2018a: 66 Fig.4.8-14).

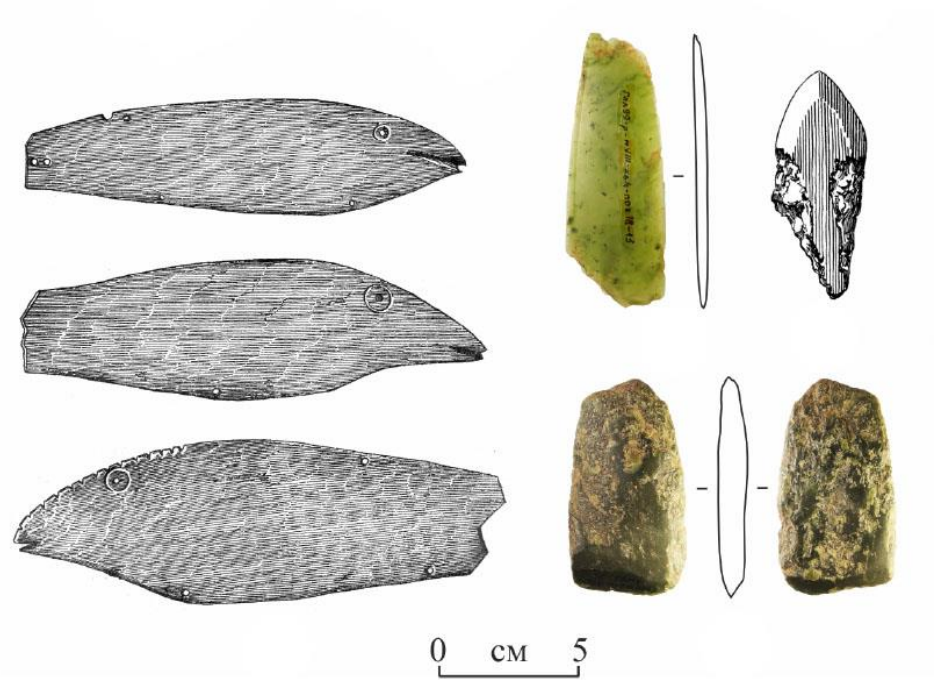

Levha 3.2-14b Serovo Kültürü yem balığı Sukaçyeva yüzey buluntusu (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 3.2-15

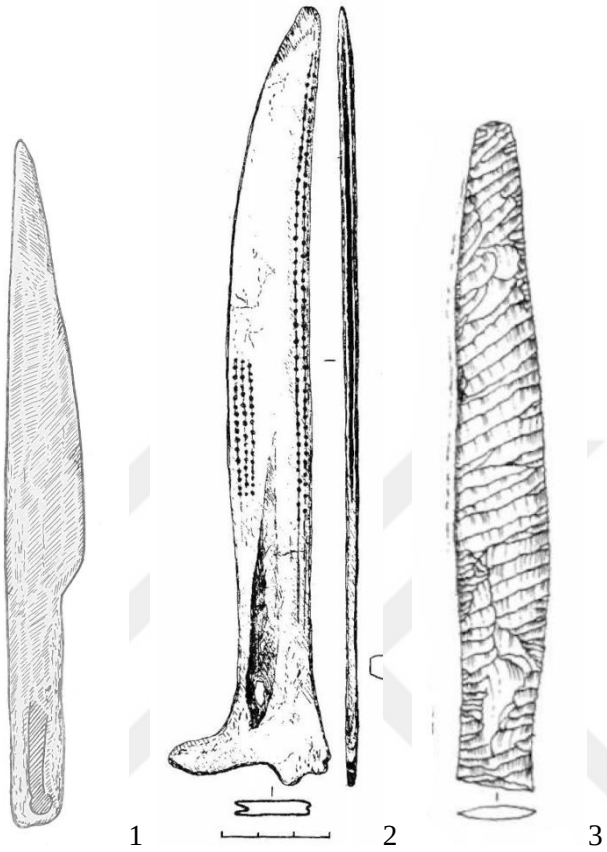

Levha 3.2-15a Evenki Kültüründe görülen kemik yem balıkları (Okladnikov, 1950: 255, Fig.80)

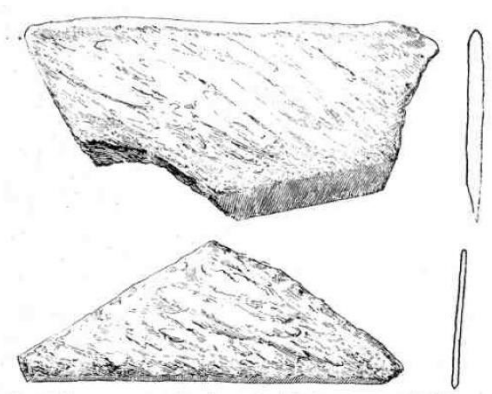

Levha 3.2-15b Kitoy Kültürü taş yem balıkları (Siklodrom / Lokomotiv), nefrit bıçaklar (üstte) ve baltacık (altta) (Galaşiha ve Kitoy) (Berdnikov, 2018: 5, Fig. 2-20-23).

LEVHA 3.2-16

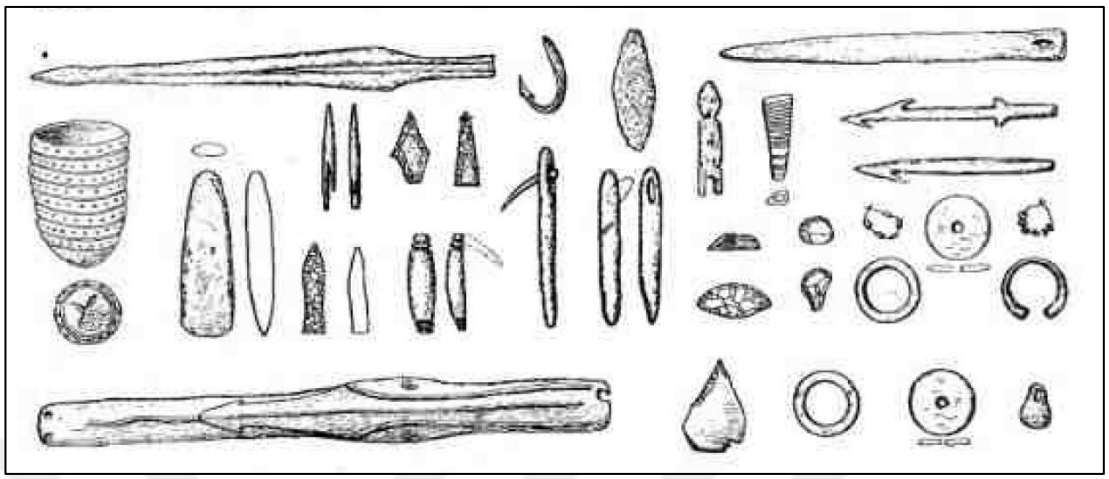

Levha 3.2-16a Kitoy Kültürü kemik ve taş bıçakları 1. Kitoy mezar kompleksi mezar-14'te bulunan kemik bıçak (Okladnikov, 1974: 174, Fig.31.9); 2. Şamanka II dışbükey kısmında dilgi geçme oluklu kemik gövdeli kompozit bıçak (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 92, Fig. 7.3); 3. Şamanka II mezar-58'te bulunan taştan bıçak (Kungurova ve diğerleri, 2008b: 60, Fig.2.4). 1 için ölçü verilmemiştir. 3 no.lu eserin ölçüsü için bkz. Levha 4.3-22b

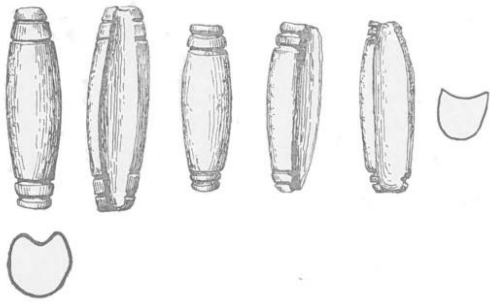

Levha3.2-16b Kitoy mezar kompleksi nefritten taş bıçaklar (Okladnikov, 1950: 360, Fig. 106) ölçü verilmemiştir.

LEVHA 3.2-17

Levha 3.2-17a Glazkovo Kültürü taş, kemik ve keramik eserler (Okladnikov, 1950: 95, Fig. 9).

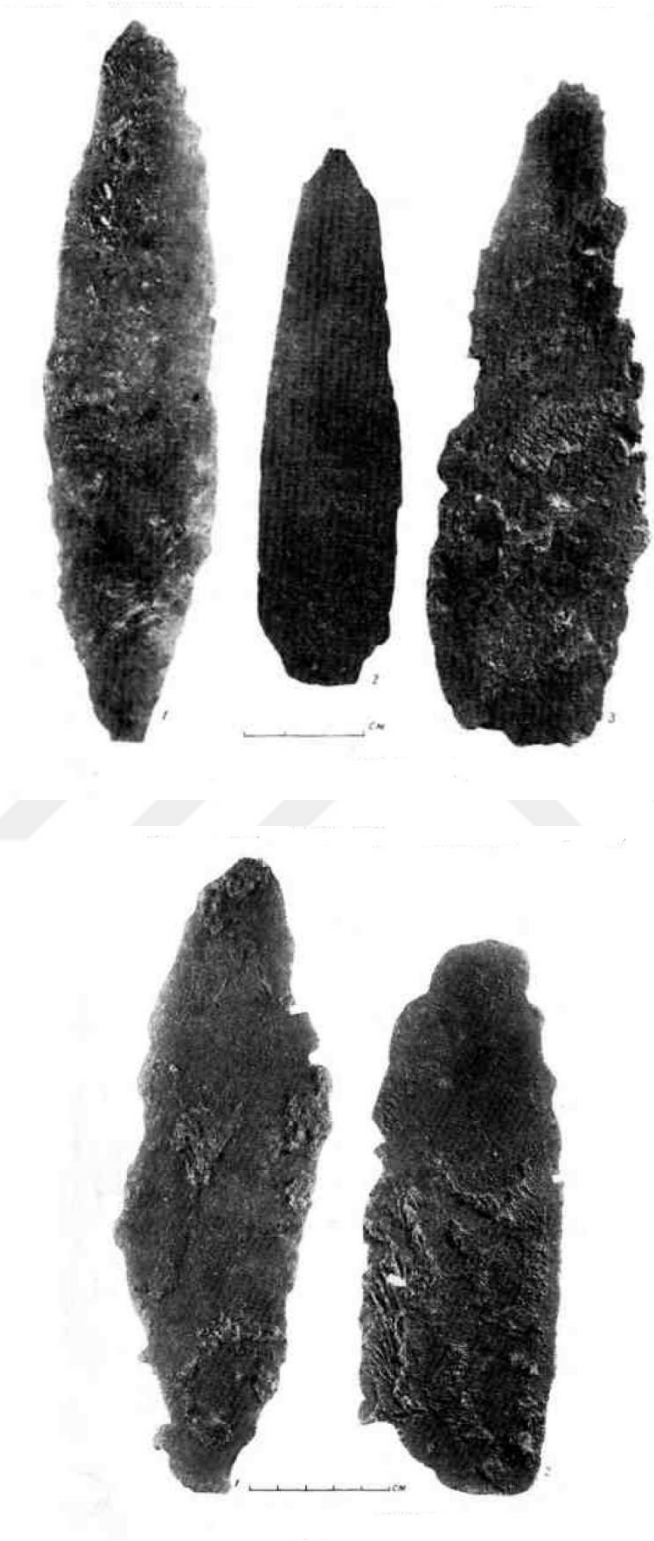

Levha 3.2-17b Eneolitik/ETÇ Lenkovka mezar kompleksi Glazkovo Kültürü mezar-1 kompozit olta kancalarına ait varil biçimli taş saplar (Okladnikov, 1974: 308, Fig. 165.1) Ölçü verilmemiştir.

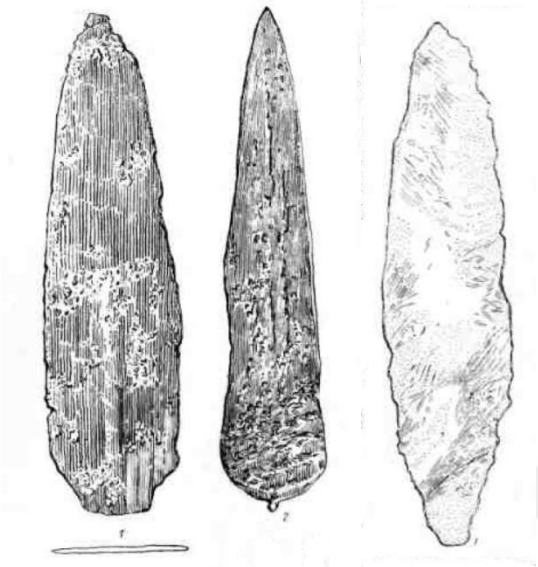
Levha 3.2-17c Glazkovo Kültürü metal olta kancaları (Okladnikov, 1955: 29, Fig. 10) Ölçü verilmemiştir

LEVHA 3.2-18

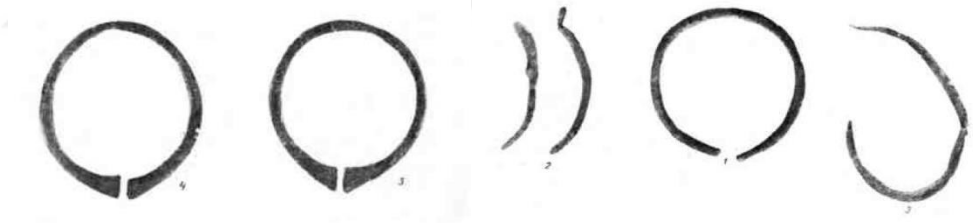

Levha 3.2-18 Glazkovo Kültürü tunç bıçaklar (Okladnikov, 1955: 29, 31, Fig.10-11).

LEVHA 3.2-19

Levha 3.2-19a Glazkovo Kültürü tunç bıçakların çizimi (Okladnikov, 1955: 32-33, Fig. 12.1-2, 13.1). Ölçü verilmemiştir.

Levha 3.2-19b Glazkovo Kültürü tunç yarık halkalar ve açılmış halkalar (Okladnikov, 1955: 41, Fig. 17). Ölçü verilmemiştir.

Levha 3.2-19c Glazkovo Kültürü bakır veya tunç tüp (Okladnikov, 1955: 32, Fig.12.7). Ölçü verilmemiştir.

LEVHA 3.2-20

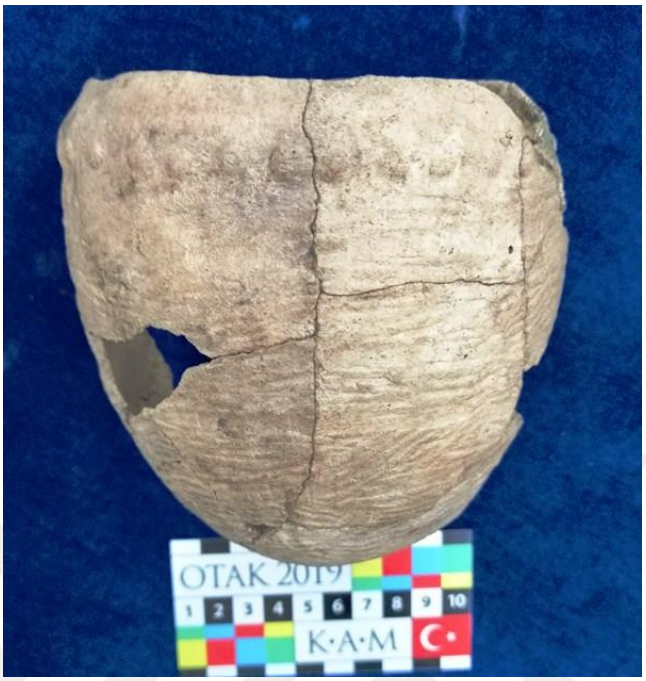

Levha 3.2-20a Glazkovo Kültürü koyu yeşil nefritten bıçaklar ve küçük keserler (Okladnikov, 1955: Fig. 12) Ölçü verilmemiştir.

Levha 3.2-20b Glazkovo Kültürü keramikleri (Okladnikov, 1955: 277, 279, Fig. 134, 136) Ölçek verilmemiştir

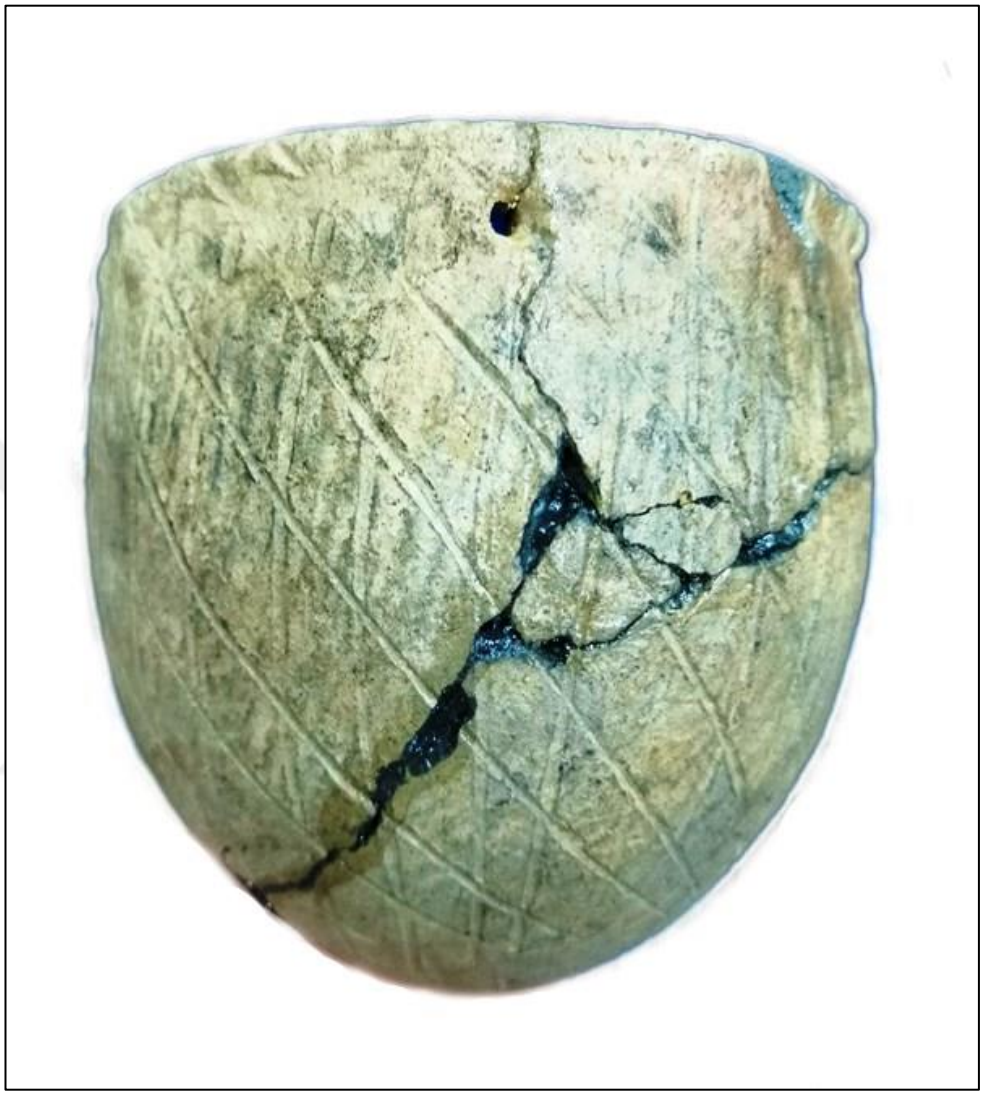
LEVHA 3.2-21

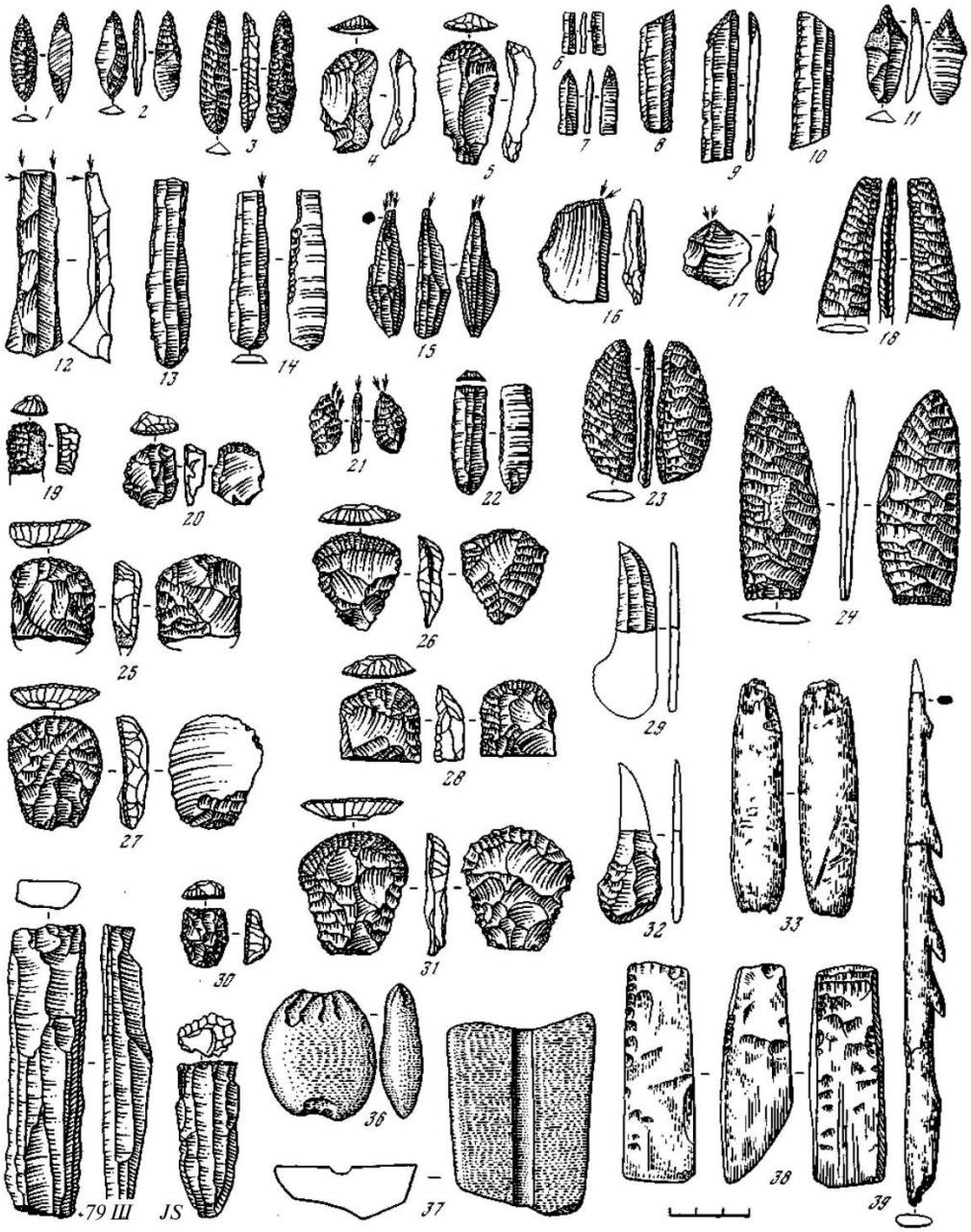
Levha 3.2- 21 Glazkovo Kültürü keramik kap Kuzey Angara (üst) genel görünümü (alt) ağız kenarının iç ksımı (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 3.2-22

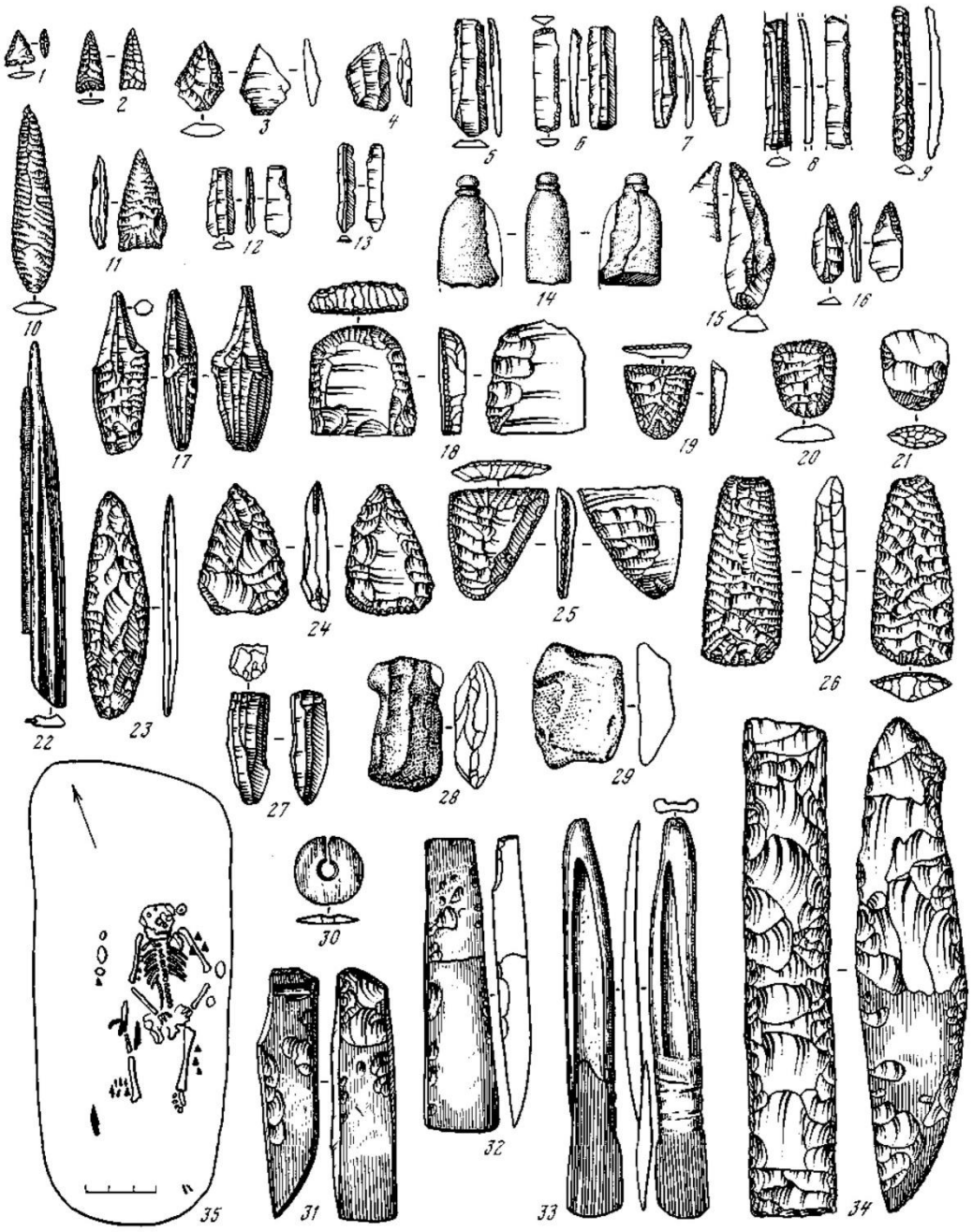
Levha 3.2-22 Glazkovo Kültürü keramik kap Kuzey Angara (Foto: A.S. Güneri, 2019) Ölçek verilmemiştir

LEVHA 3.2-23

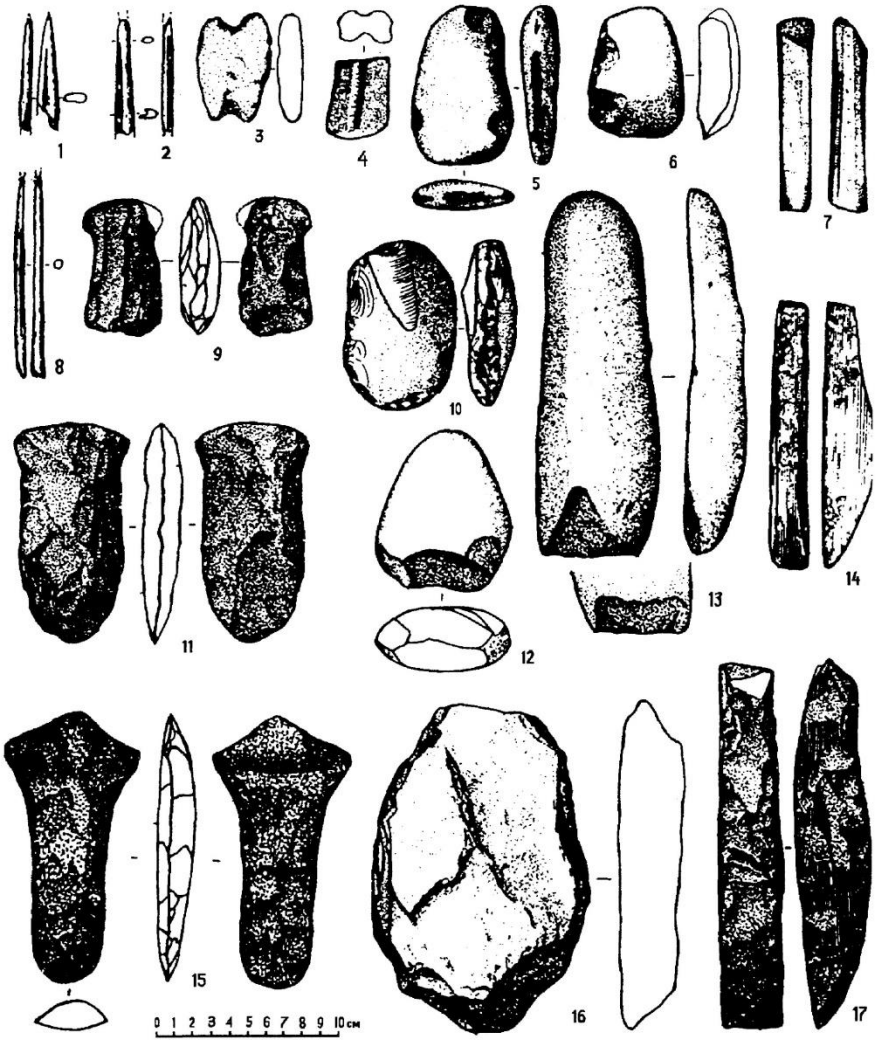

Levha 3.2-23 Sıalah Kültürünün karakteristik taş ve kemik eserleri (Hlobıstin, 1996: 297, Fig. 96)

LEVHA 3.2-24

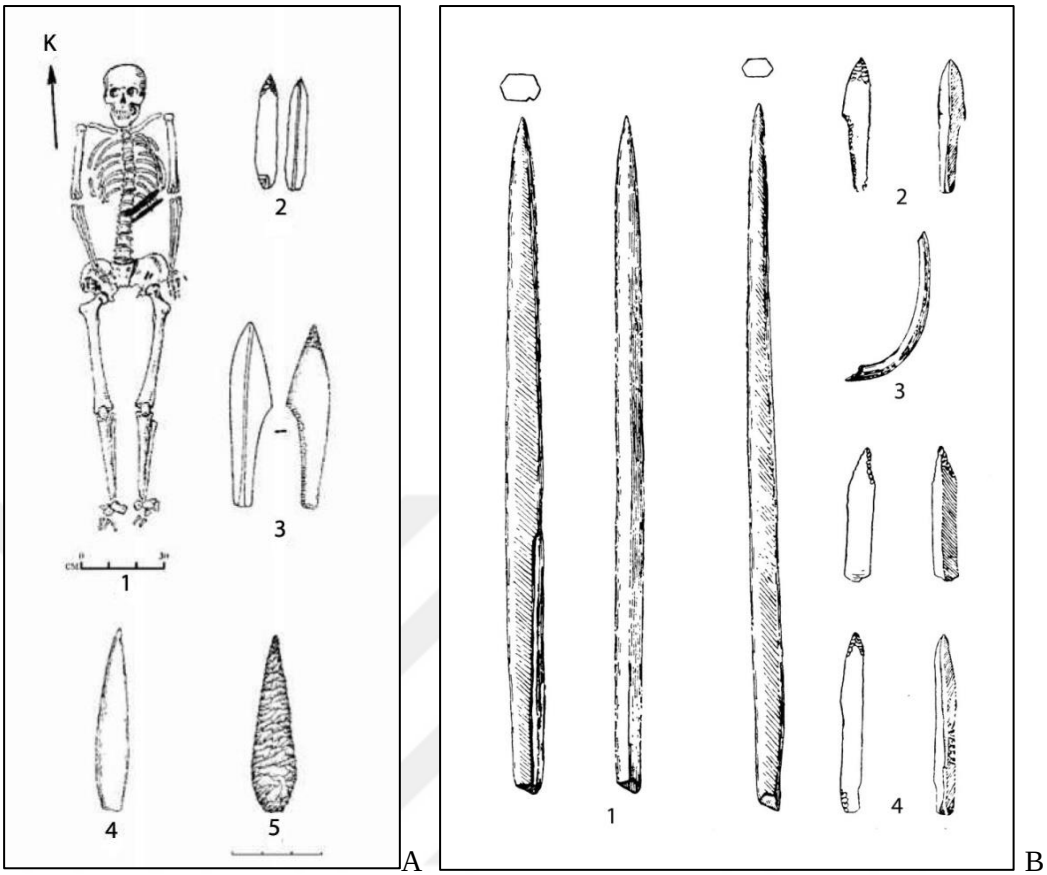

Levha 3.2-24 Bel'kaçi Kültürünün karakteristik taş ve kemik eserleri (35. Malaya Djikimda mezarı) (Hlobıstin, 1996: 299, Fig. 97). Eserler için ölçek verilmemiştir.

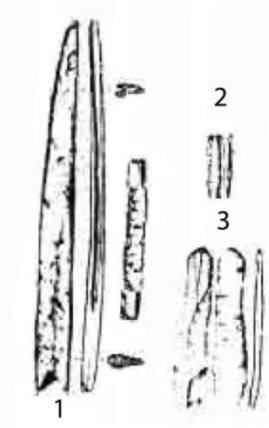
Levha 3.2-25 Bel'kaçi Kültürü taş aletler (Alekseev, 1996: 133).

LEVHA 4.2-1

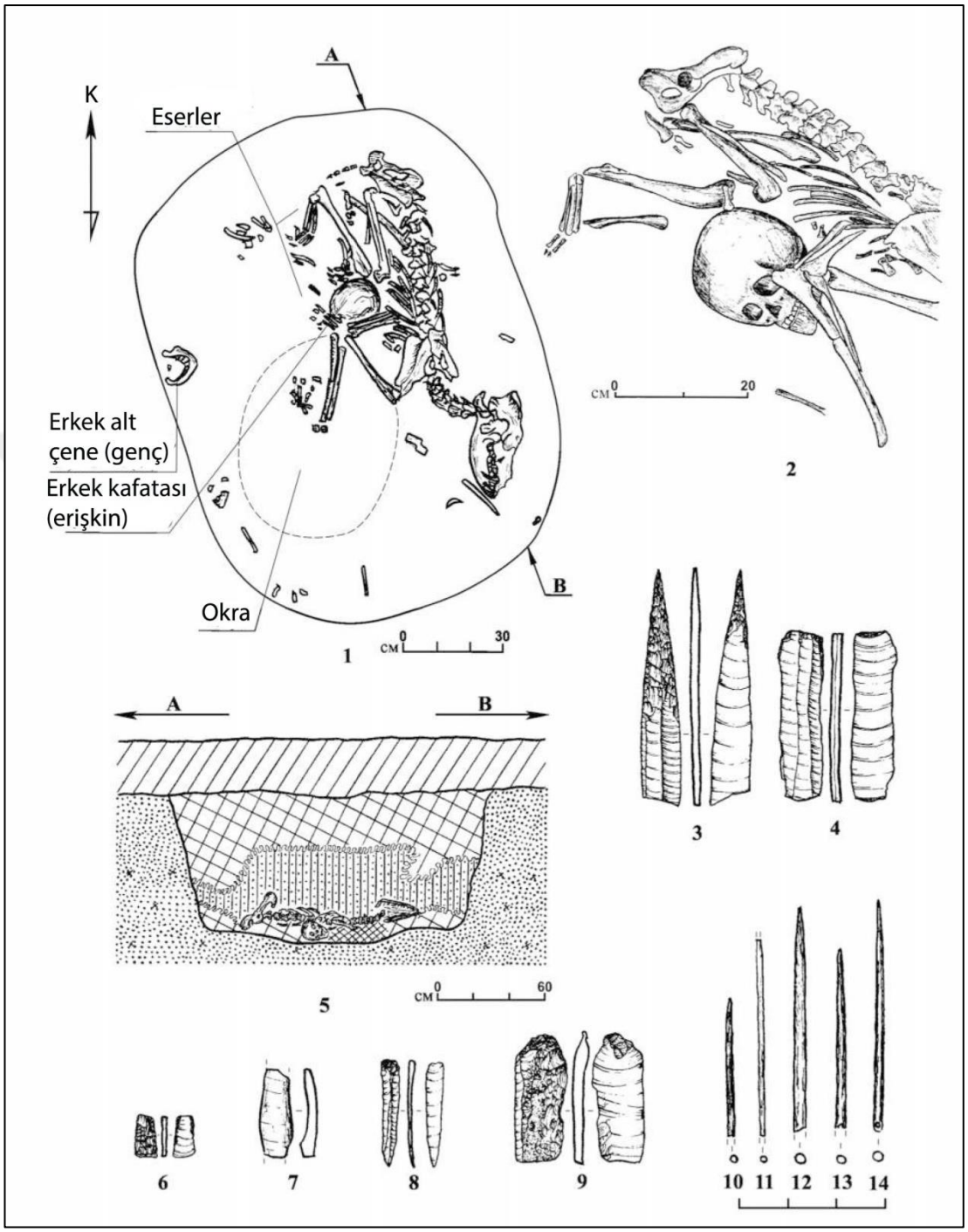
A B

Levha 4.2-1a A- Hin' Pad' mezarı ve buluntuları 1- Hin' Pad' gömmesi iskeleti, 2- Daur tipi prizmatik mızrak ucu, 3- Hin' tipi yan çentikli uç, 4- kemik uç, 5- çift yüzlü ok ucu (Bazaliyskiy, 2012: 44, Fig.1). B- Çastye Pad' gömmesinden çıkan buluntular 1- arduvazdan aletler, 2- Hin' tipi ok ucu 3- kunduz dişi, 4- Daur tipi mızrak uçları (Michael, 1958: 31, Fig 9) Ölçek verilmemiştir.

Levha 4.2-1b Ust'-Gryaznaya Pad' mezarı ölü hediyeleri 1. Tek ağızlı kompozit bıçak; 2-3. Prizmatik levhalardan taş aletler (Medvedev, 1971: 229, Fig.51.13-15).

LEVHA 4.2-2

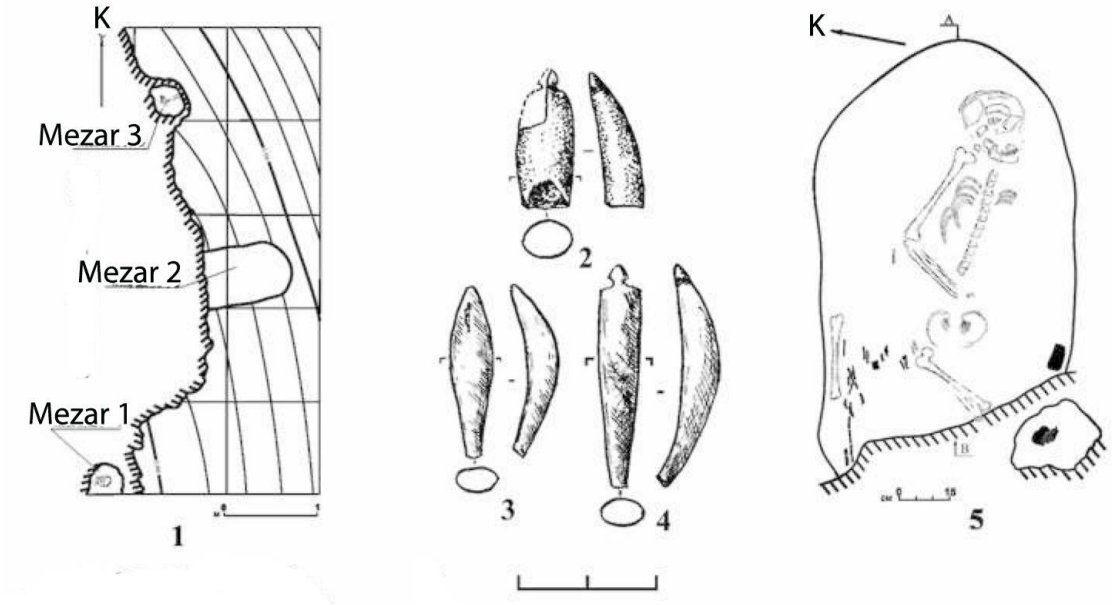

Levah 4.2-2 Lokomotiv-Raysovyet mezar-8 1. Mezar planı, 2. Erişkin erkek kafatasının konumu, 3. Daur tipi mızrak ucu, 4,8,9. Çakmaktaşından prizmatik dilgiler, 5. Mezarın kesiti, 6. Kompozit bir alete ait dilgicik, 10-12. Kemik sap veya uçlar, 13-14. Kemik iğneler (Bazaliyskiy, 2012: 47, Fig.3; Bazaliyskiy, 2013: 95, Fig. 3.3-14)

LEVHA 4.2-3

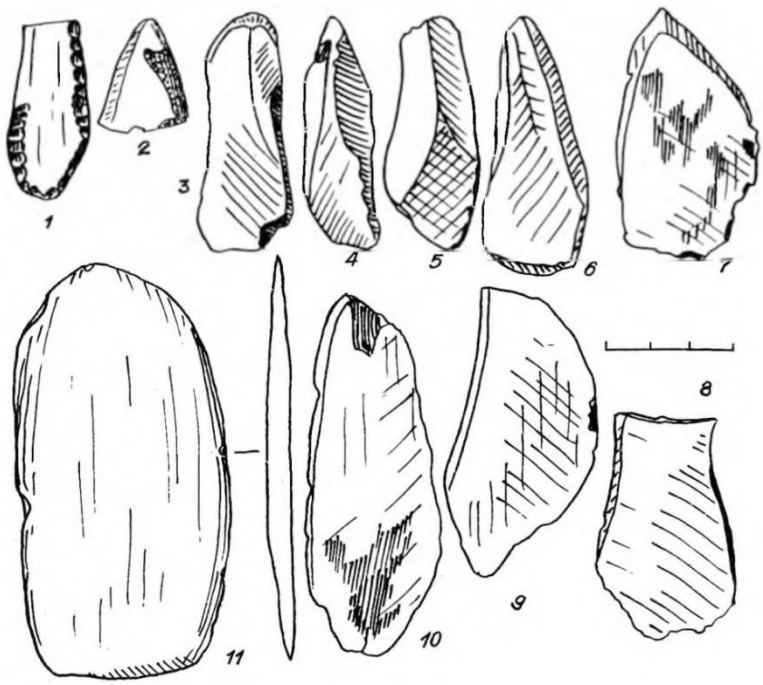

Levha 4.2-3a Lokomotiv-Raisovyet mezar-8 (Bazaliyskiy, 2013: 95, Fig.2)

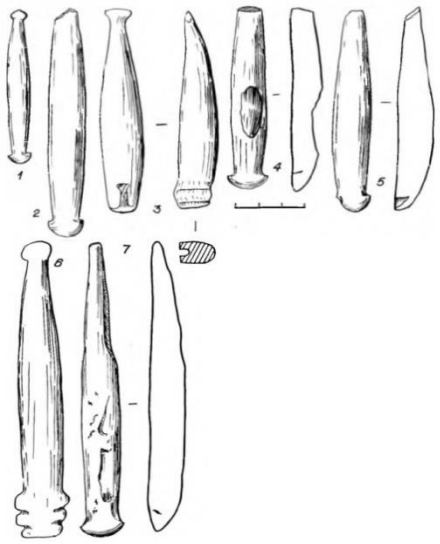

Levha 4.2-3b Yerşi mezar kompleksi 1. Planı, 2.-4. Baykal tipi kompozit olta kancasına ait taş saplar, 5. Mezar 2'nin planı (Bazaliyskiy, 2012: 51, Fig. 4).

LEVHA 4.3-1

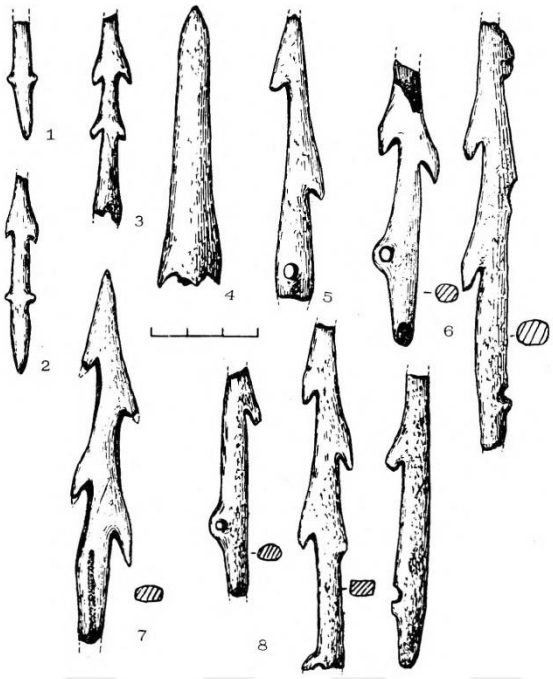

Levha 4.3-1a Kitoy mezar kompleksinde bulunan bıçaklar 1.Kayraktaşı; 2-11.Yeşil nefrit (Georgiyevskaya, 1989: 25, Fig.6).

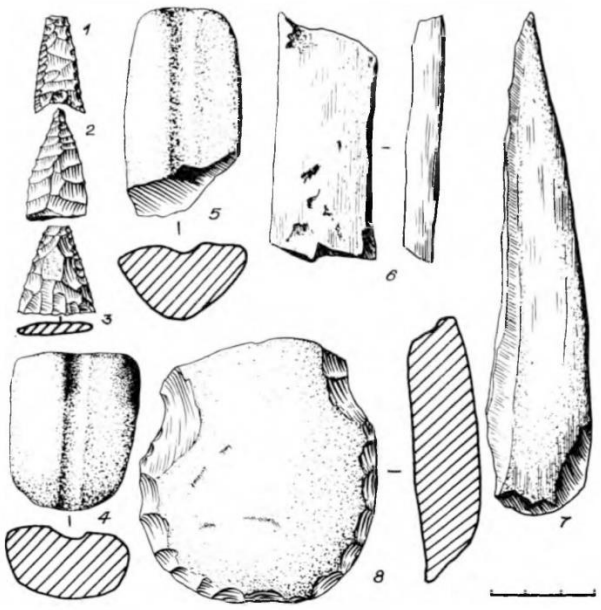

Levha 4.3-1b Kitoy mezar kompleksi Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait taş saplar (Georgiyevskaya, 1989: 27, Fig.8).

LEVHA 4.3-2

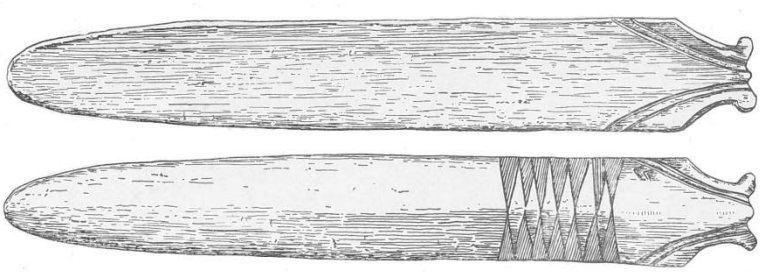

Levha 4.3-2a Kitoy mezar kompleksi kemik zıpkın uçları (Georgiyevskaya, 1989: 28, Fig.9).

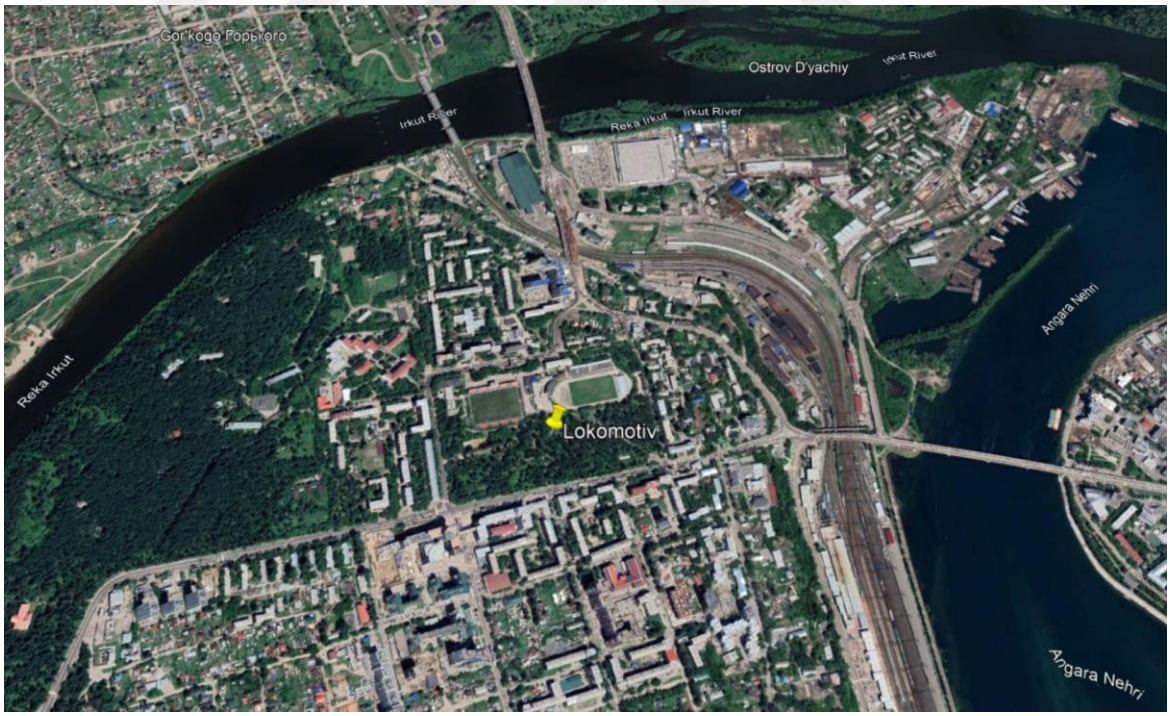

Levha 4.3-2b Kitoy mezar kompleksi taş buluntular 1-3. Ok uçları, 4-5. Ok sapı düzleştiricileri, 6-7. İşlenmemiş arduvaz parçaları, 8. Çakıltaşı yongasından kazıyıcı (Georgiyevskaya, 1989: 26, Fig. 7).

LEVHA 4.3-3

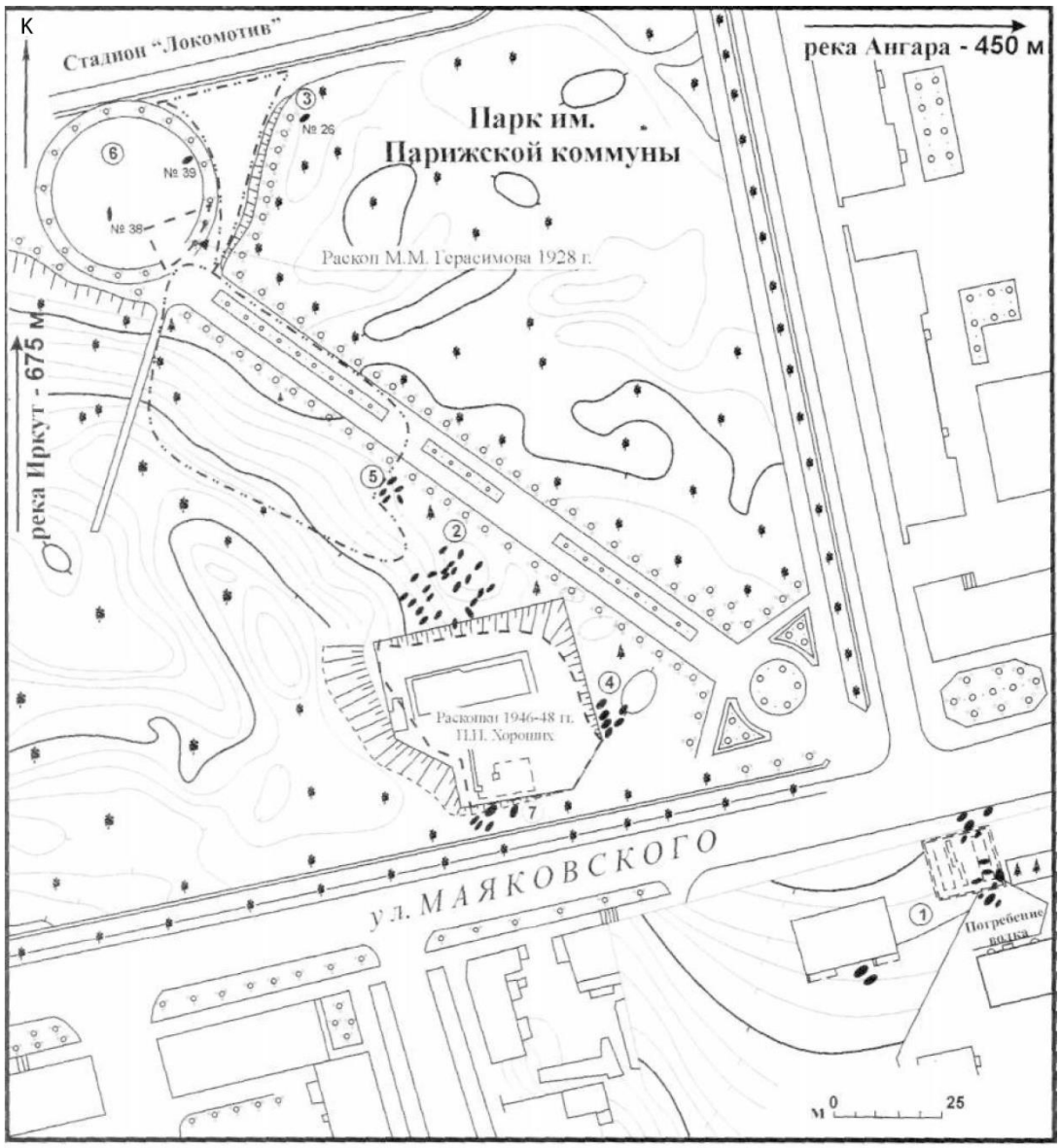

Levha 4.3-3a Kitoy mezar kompleksi mezar-6 kemik obje (Vitkovskiy'in çizimini aktaran Okladnikov, 1974: 201, Fig.58.1).

Levha 4.3-3b Lokomotiv mezar kompleksinin bugünkü görünümü

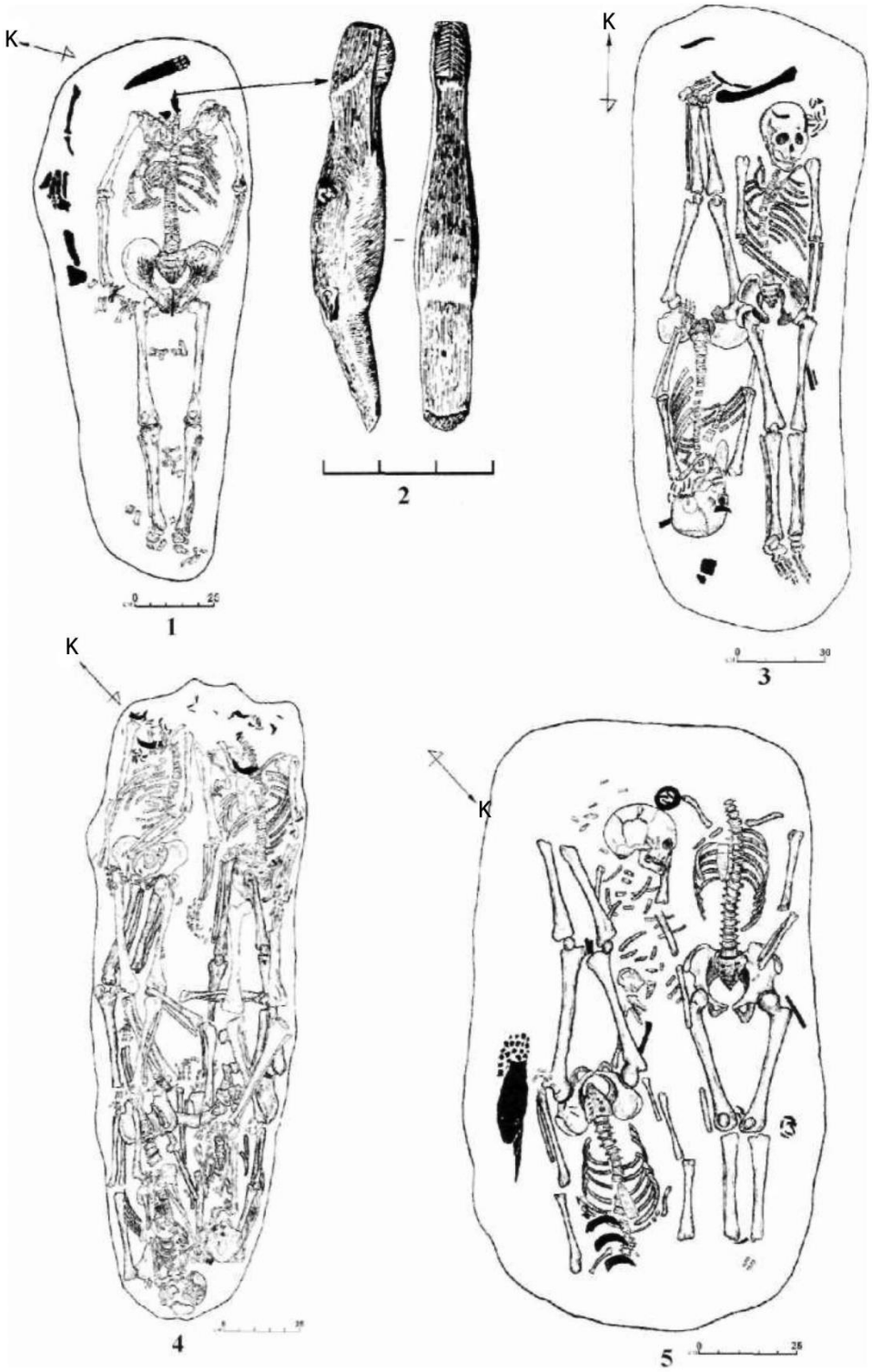
LEVHA 4.3-4

- Mezar
- Kazılmamış Alan (>50 mezar)
- M.M. Gerasimova (1928) ve P.P. Horoşih'in (1946-48) kazı sınırları

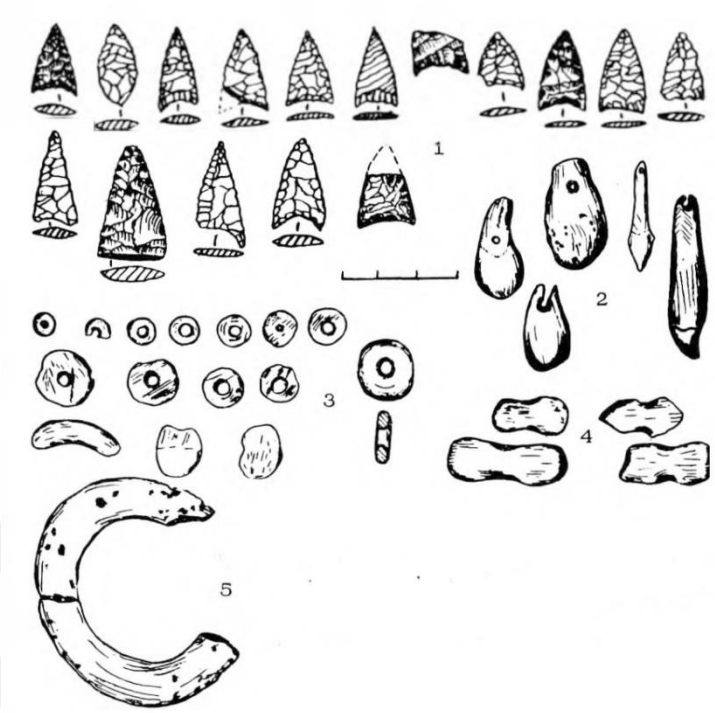
Levha 4.3-4 Lokomotiv mezar kompleksi planı 1. Raysovyet mezar-1-15; 2. Mezar-1-25; 3. Mezar-26; 4. Mezar-27-32; 5. Mezar-33-37; 6. Mezar-38-39; 7. Mezar-40-44 (Bazaliyskiy ve Saval'yev, 2008 : 10, Fig. 2).

LEVHA 4.3-5

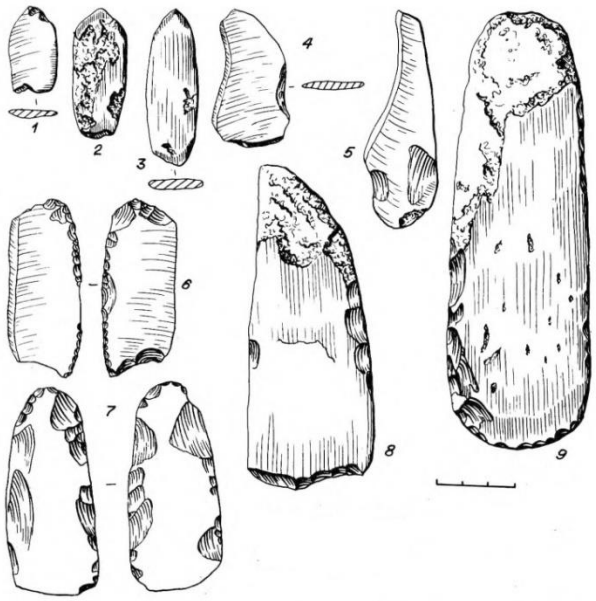

Levha 4.3-5 Lokomotiv mezar kompleksi mezarları 1. Mezar-36 kafatası olmayan kadın iskeleti; 2- Boynuzdan sığın başı figürini; 3. Mezar-38 iki kadına ait zıt yönlerde konumlanmış iskeletler; 4. Mezar-24 üç erkek, bir kadın ve iki çocuk iskeleti; 5. Mezar-3 (Raysovyet) bir erkek, bir kadın ve bir çocuğa ait iskeletler (Bazaliyskiy ve Saval'yev, 2008: 13, Fig.3).

LEVHA 4.3-6

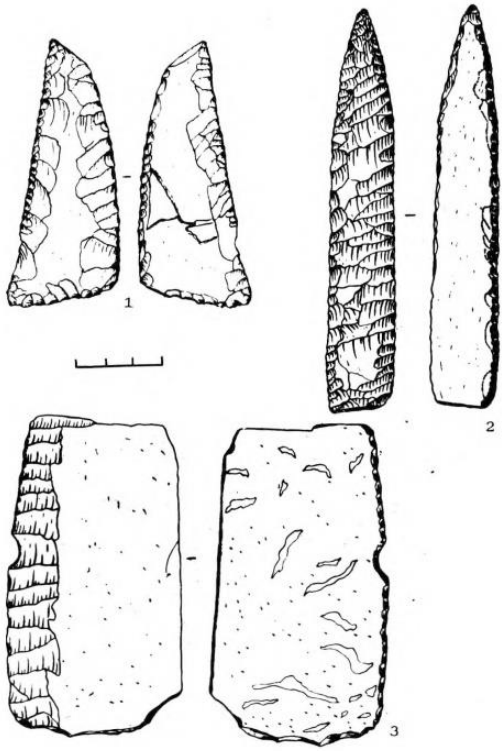

Levha 4.3-6a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi taş ve kemik buluntular 1. Ok uçları; 2 Geyik dişinden pandantifler; 3. Sedeften disk formlu süsler; 4. Kemikten düğmeler; 5. Halka (Georgiyevskaya, 1989: 41, Fig. 19).

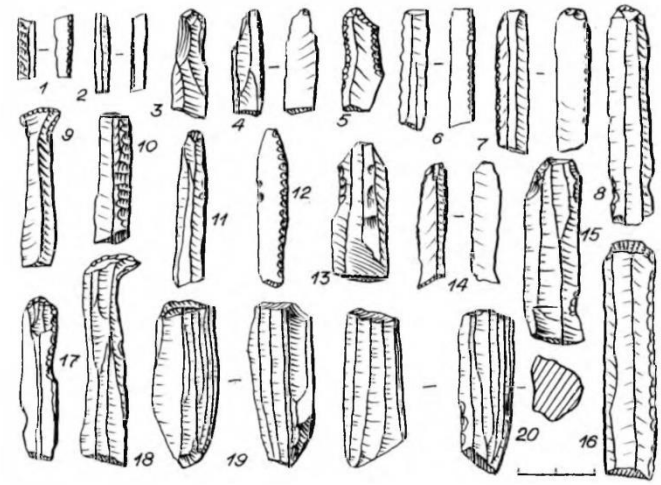

Levha 4.3-6b Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi taş buluntular 1-6. Nefrit bıçaklar; 7-9. Nefritten keserler (Georgiyevskaya, 1989: 42, Fig. 20).

LEVHA 4.3-7

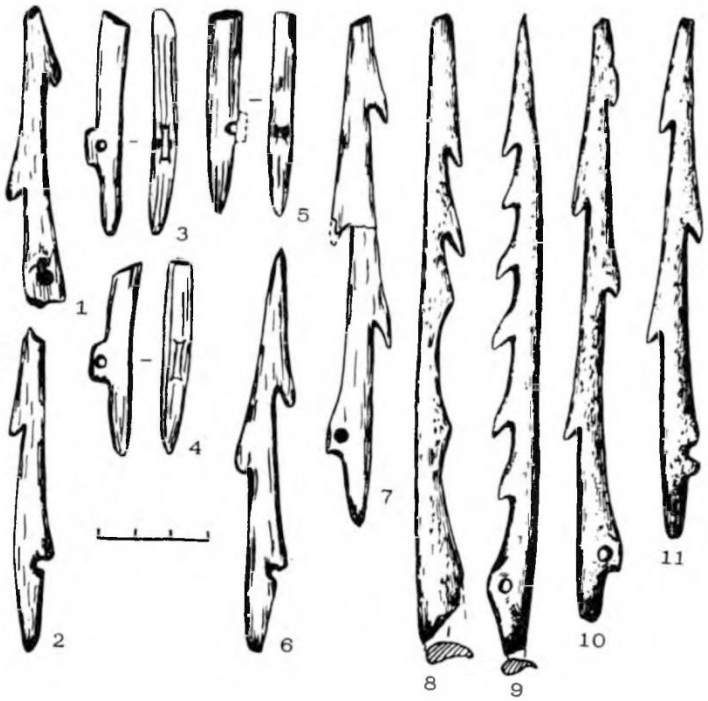

Levha 4.3-7a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi argilitten bıçaklar (Georgiyevskaya, 1989: 43, Fig. 21).

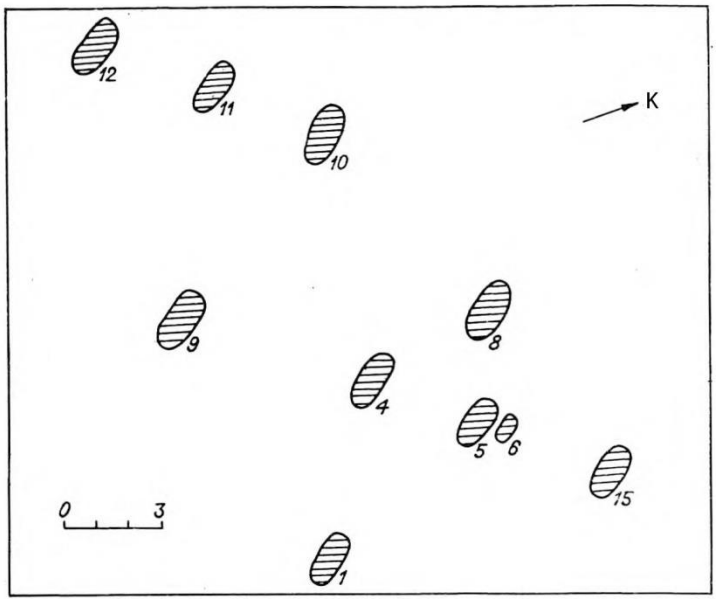

Levha 4.3-7b Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi prizmatik çekirdekler (Georgiyevskaya, 1989: 46, Fig. 24).

LEVHA 4.3-8

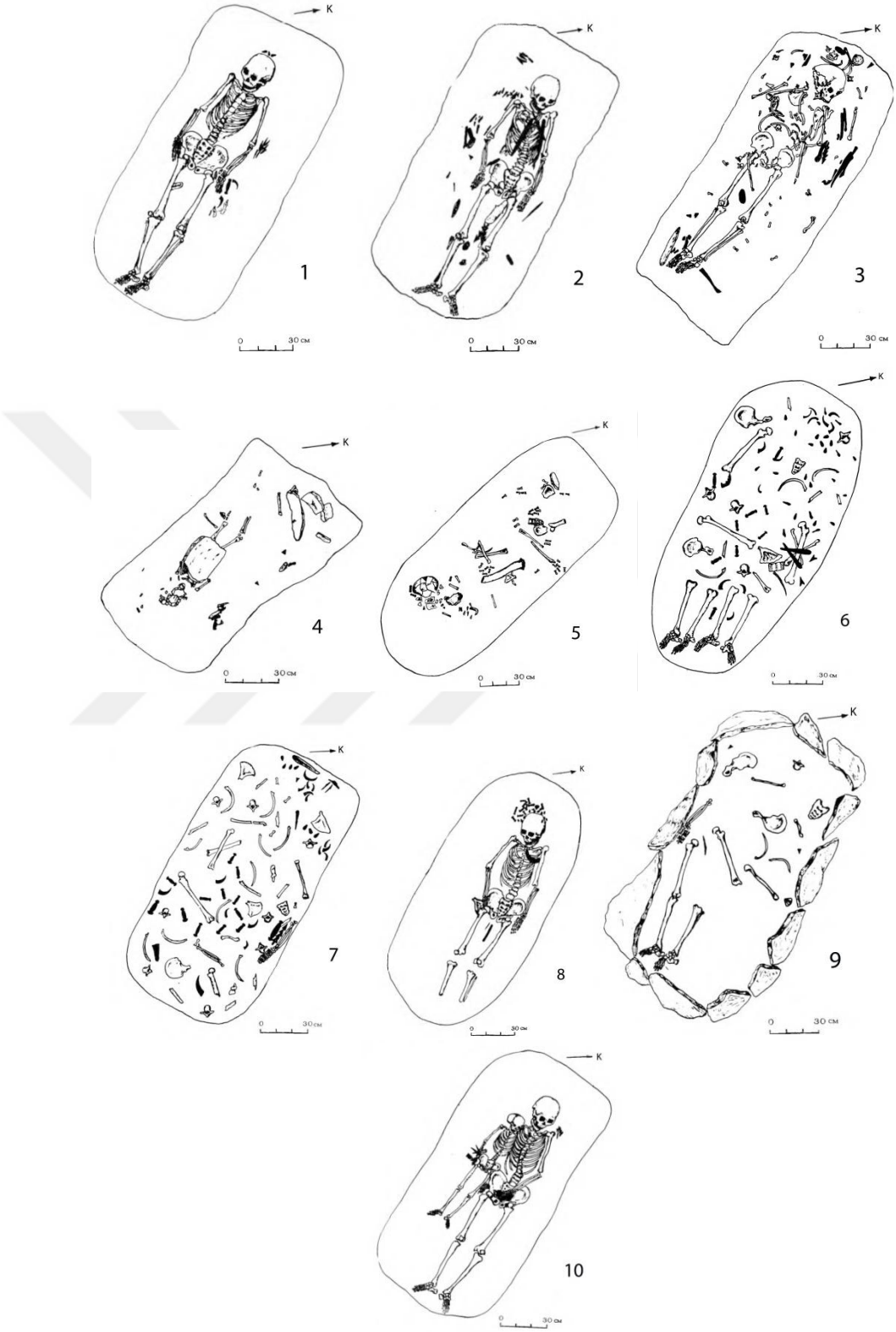

Levha 4.3-8a Glazkovo (Lokomotiv) mezar kompleksi kemik zıpkın uçları (Georgiyevskaya, 1989: 48, Fig.26).

Levha 4.3-8b Ust'-Byelaya mezar kompleksi planı (Georgiyevsskaya, 1989: 61, Fig.34).

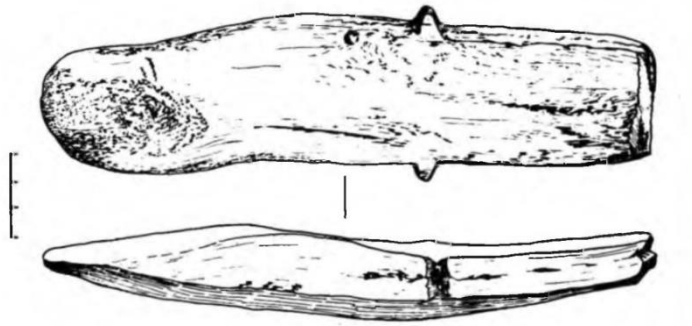
LEVHA 4.3-9

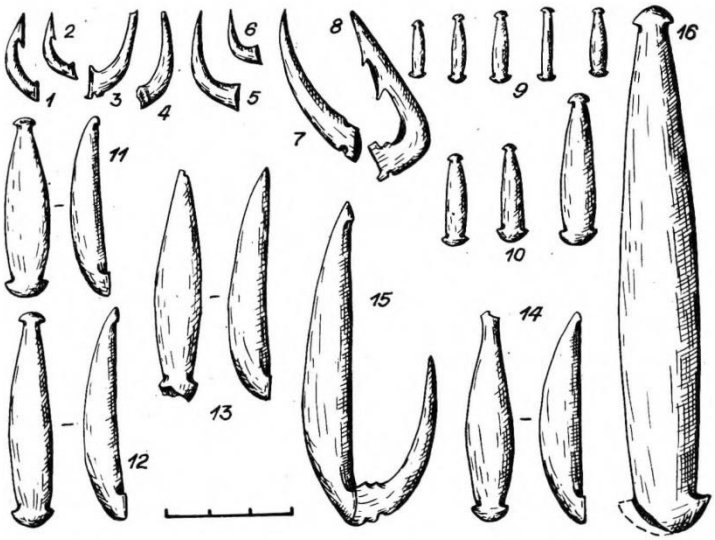
Levha 4.3-9 Ust'-Byelaya mezar kompleksi mezarları 1. Mezar-1; 2. Mezar-4; 3. Mezar-5; 4. Mezar-6; 5. Mezar-8; 6. Mezar-9; 7. Mezar-10; 8. Mezar-11; 9. Mezar-12; 10. Mezar-15 (Georgiyevskaya, 1989: 62-63, 64-72, Fig. 35-44)

LEVHA 4.3-10

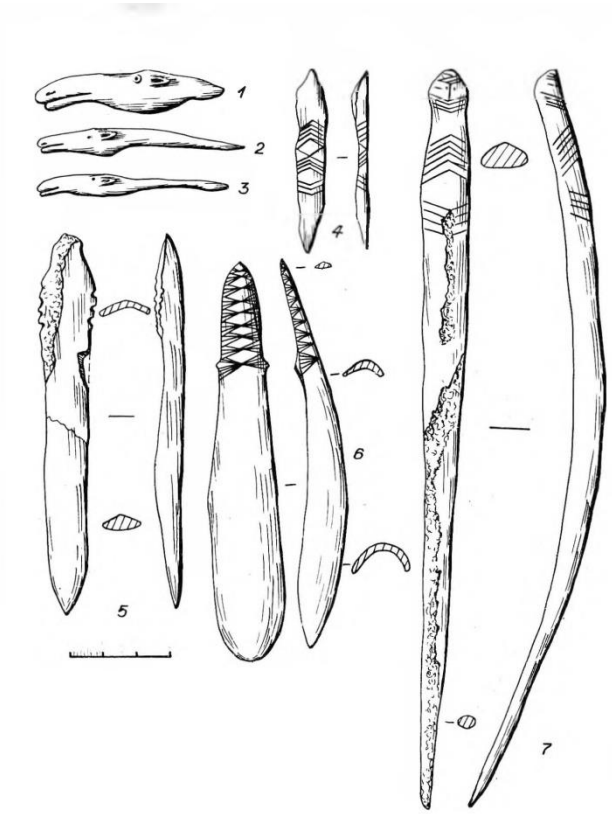

Levha 4.3-10a Ust'-Byelaya mezar kompleksi sığın başı formlu kemik balta (Foto: A.S. Güneri 2019; Georgiyevskaya, 1989: 83, Fig.51).

Levha 4.3-10b Ust'-Byelaya mezar kompleksi Kitoy tipi kompozit olta kancalarının taş sapları ve iğneleri (Georgiyevskaya, 1989: 74, Fig. 45)

LEVHA 4.3-11

Levha 4.3-11a Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik buluntular 1-3. Sığın başı figürinleri; 4, 7. Bezemeli kemik objeler; 5. Sivri uçlu kemik obje; 6. Bezemeli kemik kaşık Bıçaklar (Georgiyevskaya, 1989: 86, Fig. 58).

Levha 4.3-11b Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemikten bezemeli kaşık (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 4.3-12

1

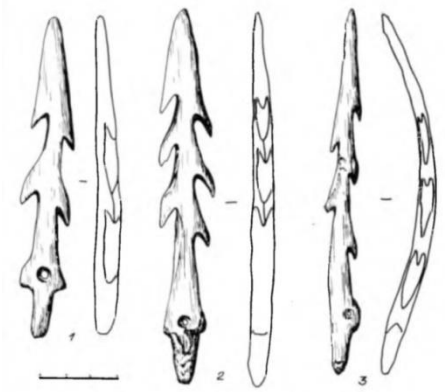

2

Levha 4.3-12a Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik buluntular 1. Kemik açkılayıcı; 2. Kemik biz (Foto: A.S. Güneri 2019)

Levha 4.3-12b Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemikten zıpkın ucu (Foto: A.S. Güneri, 2019)

Levha 4.3-12c Ust'-Byelaya mezar kompleksi kemik zıpkın uçları (Georgiyevskaya, 1989: 75, Fig. 46)

1

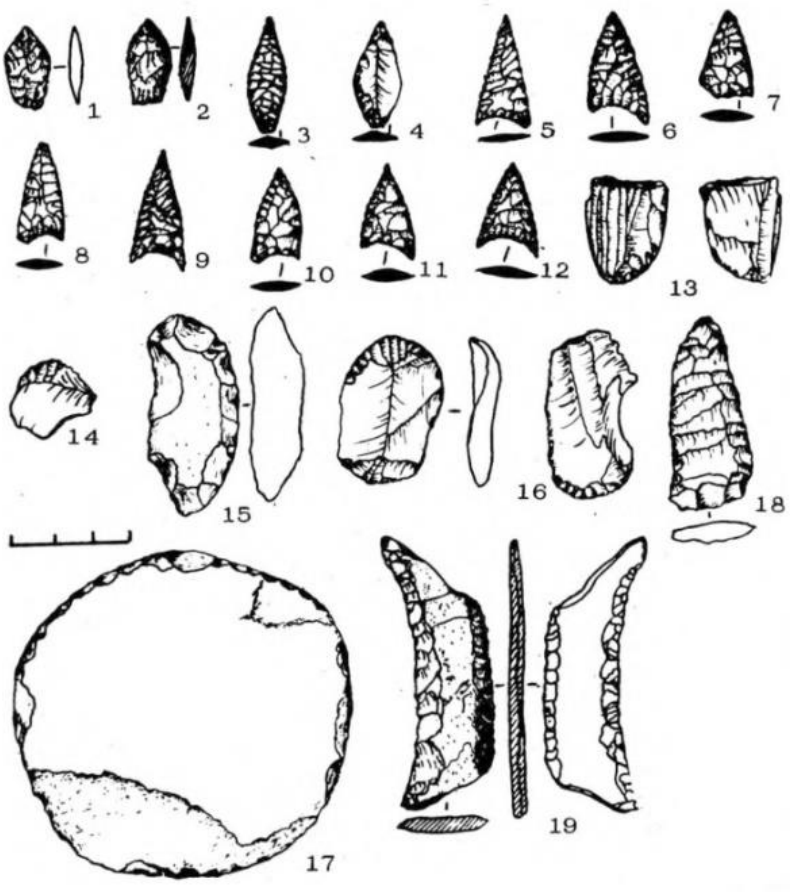

2

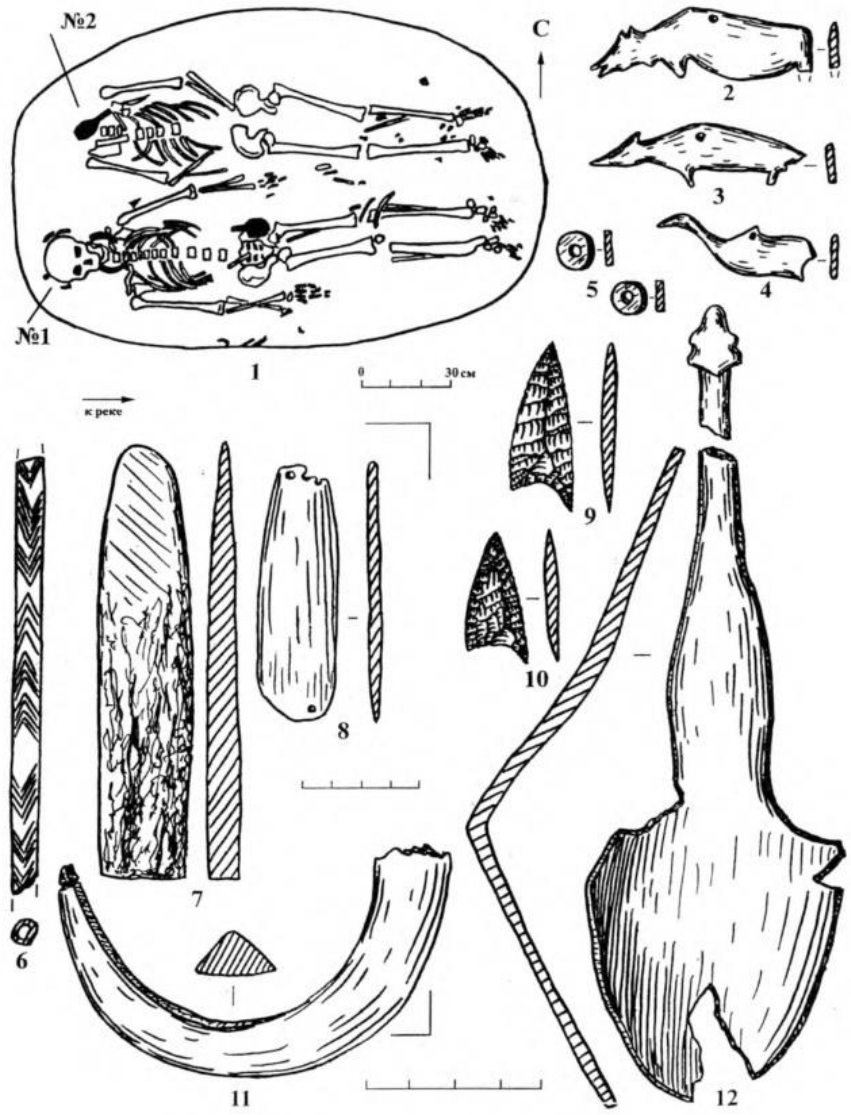
3

Levha 4.3-13a Ust'-Byelaya mezar kompleksi buluntuları 1. Nefrit bıçak; 2. Nefrit baltacık, 3. Çakmaktaşı okucu (Foto: A.S. Güneri, 2019)

Levha 4.3-13b Ust'-Byelaya mezar kompleksi taş buluntular 1-12. Ok uçları; 13. Çekirdek; 14-17. Kazıyıcılar; 18-19 Bıçaklar (Georgiyevskaya, 1989: 78, Fig. 49).

LEVHA 4.3-14

Levha 4.3-14 Şumiliha mezar kompleksi buluntuları 1. Mezar-3'ün planı; 2-4. Kemik hayvan figürinleri (mezar-2 (1977)); 5. Mermer disk; 6. Bezemeli tübüler kemik; 8. Açık renkli nefritten pandantif; 9-10. Ok uçları; 11. Yabandomuzu dişi, 12. Kemikten spatula-kaşık (Goryunova, 2002: 60, Fig. 9).

LEVHA 4.3-15

Levha 4.3-15a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999)'deki erkek bireye ait kalıntılar (Foto: A.S. Güneri, 2019).

Levha 4.3-15b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) Kitoy tipi olta kancaları (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 4.3-16

Levha 4.3-16a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) beyaz nefritten yarık halka (Foto: A.S. Güneri, 2019)

Levha 4.3-16b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) beyaz nefritten silindir boncuk (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 4.3-17

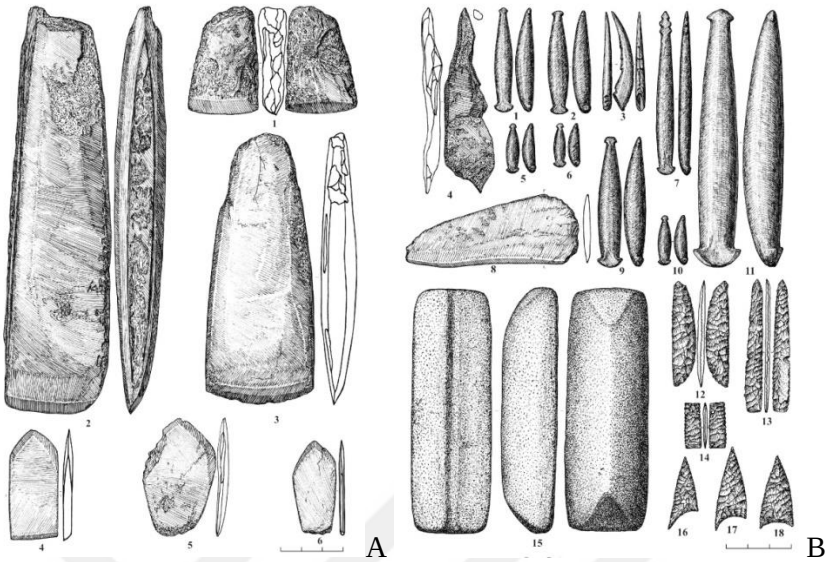

Levha 4.3-17a Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) silindir boncuklar muhtemelen kemik tozundan yapılmış (Foto: A.S. Güneri, 2019)

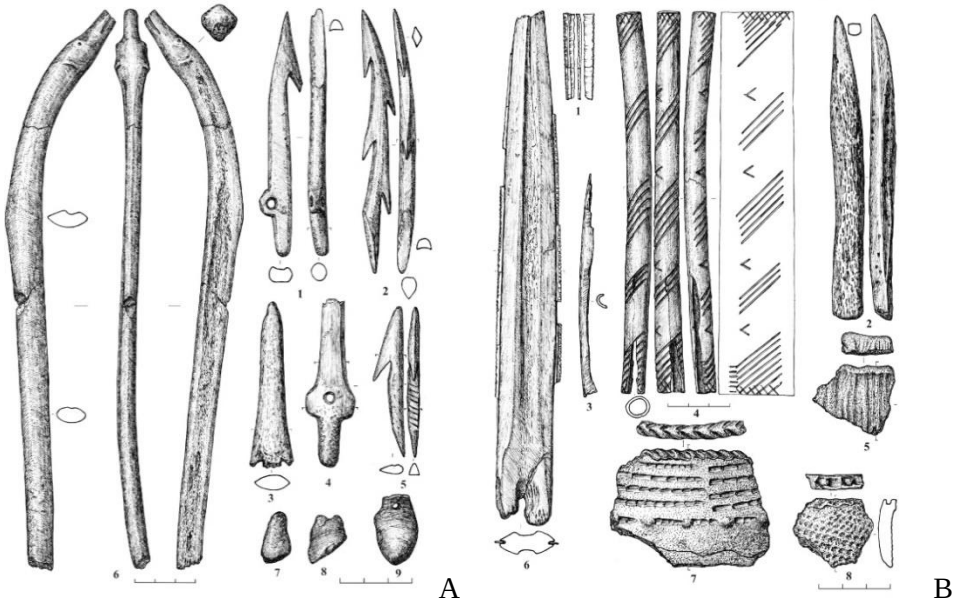

Levha 4.3-17b Şumiliha mezar kompleksi mezar-1(1999) kemik kaşık (Foto: A.S. Güneri, 2019)

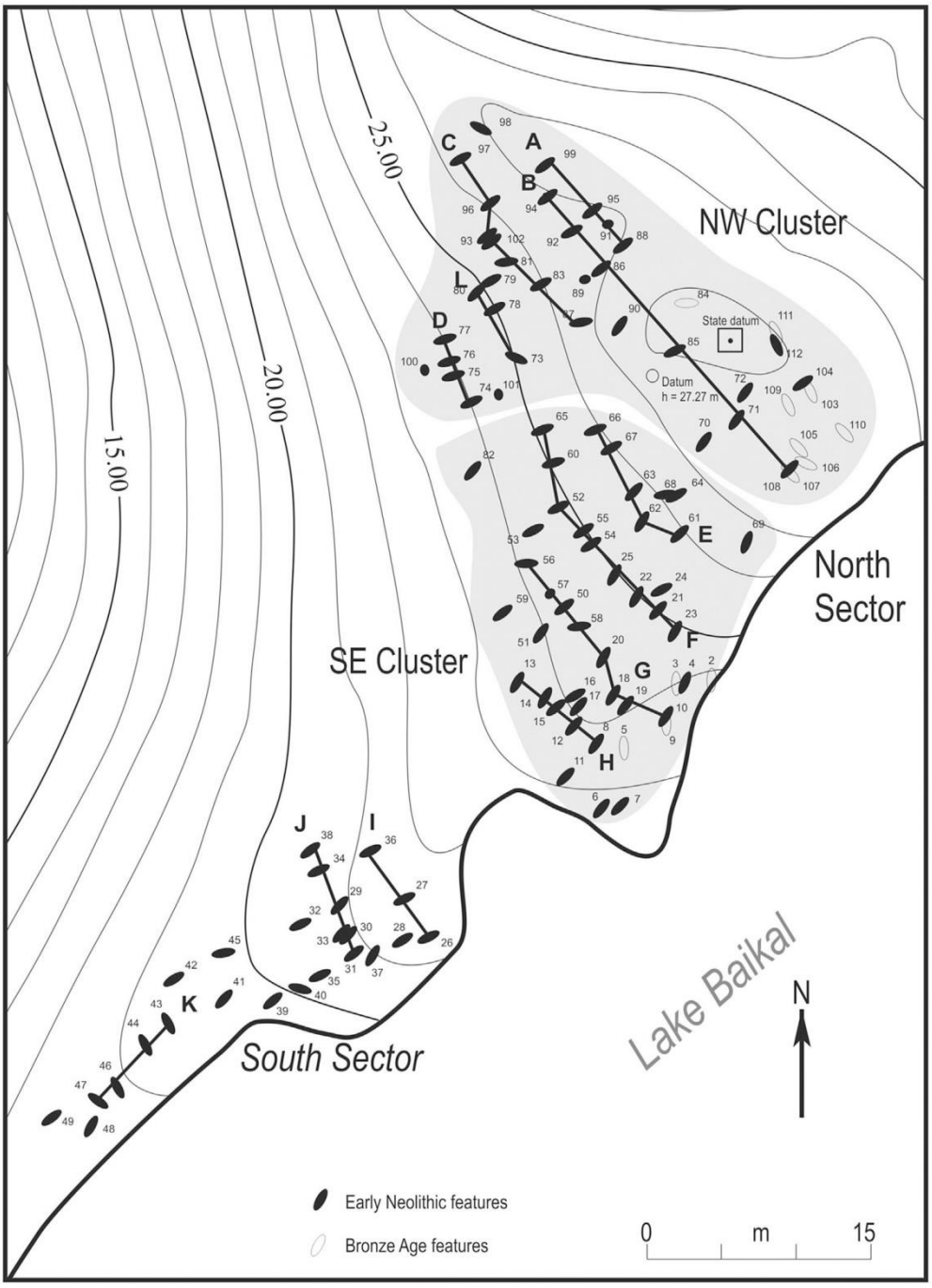
LEVHA 4.3-18

Levha 4.3-18a Motı-Novaya Şamanka mezar kompleksi taş buluntuları A 1-3. Yeşil nefritten keserler; 4. Beyaz nefritten bıçak; 5-6. Yeşil nefritten üçgen bıçaklar; B 1-2, 5-7, 9-11. Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait taş saplar (talktan); 3. Kitoy tipi kompozit olta kancasına ait iğne (misk geyiği dişinden); 4,8. Yeşil nefritten delici ve bıçak; 12-14. Silisli argilitten dilgiler; 15. Ok sapı düzleştiriciler; 16-18. Çakmaktaşı ok uçları (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016: 52-53, Fig. 6-7).

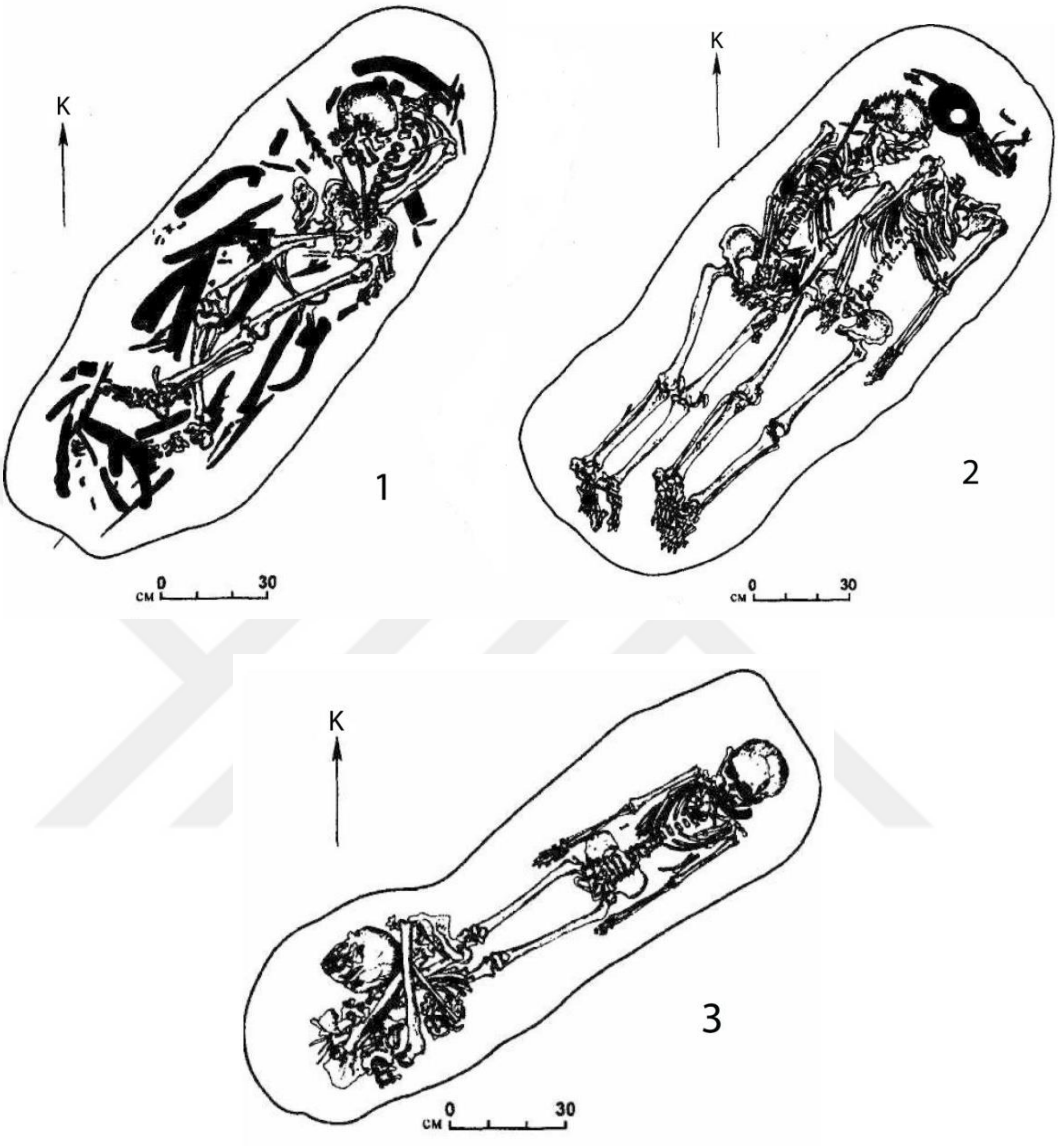

Levha 4.3-18b Motı-Novaya Şamanka mezar kompleksi buluntuları A 1-2. Boynuzdan zıpkın ucu; 5. Boynuzdan mızrak ucu; 3, 4. Boynuzdan zıpkın ucu parçaları; 6. Boynuzdan ayı başlı asa; 7-9. Geyik dişinden pandantifler. B 1. Çakmaktaşı dilgi; 2. Boynuzdan mızrak ucu; 3. Bezemeli kemik obje; 4. Kuş kemiğinden iğnelik, 5, 7-8. Keramik parçaları; 6. Kemik gövdeli çakmaktaşı dilgili kompozit alet. (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2016: 56, 59, Fig. 8-9).

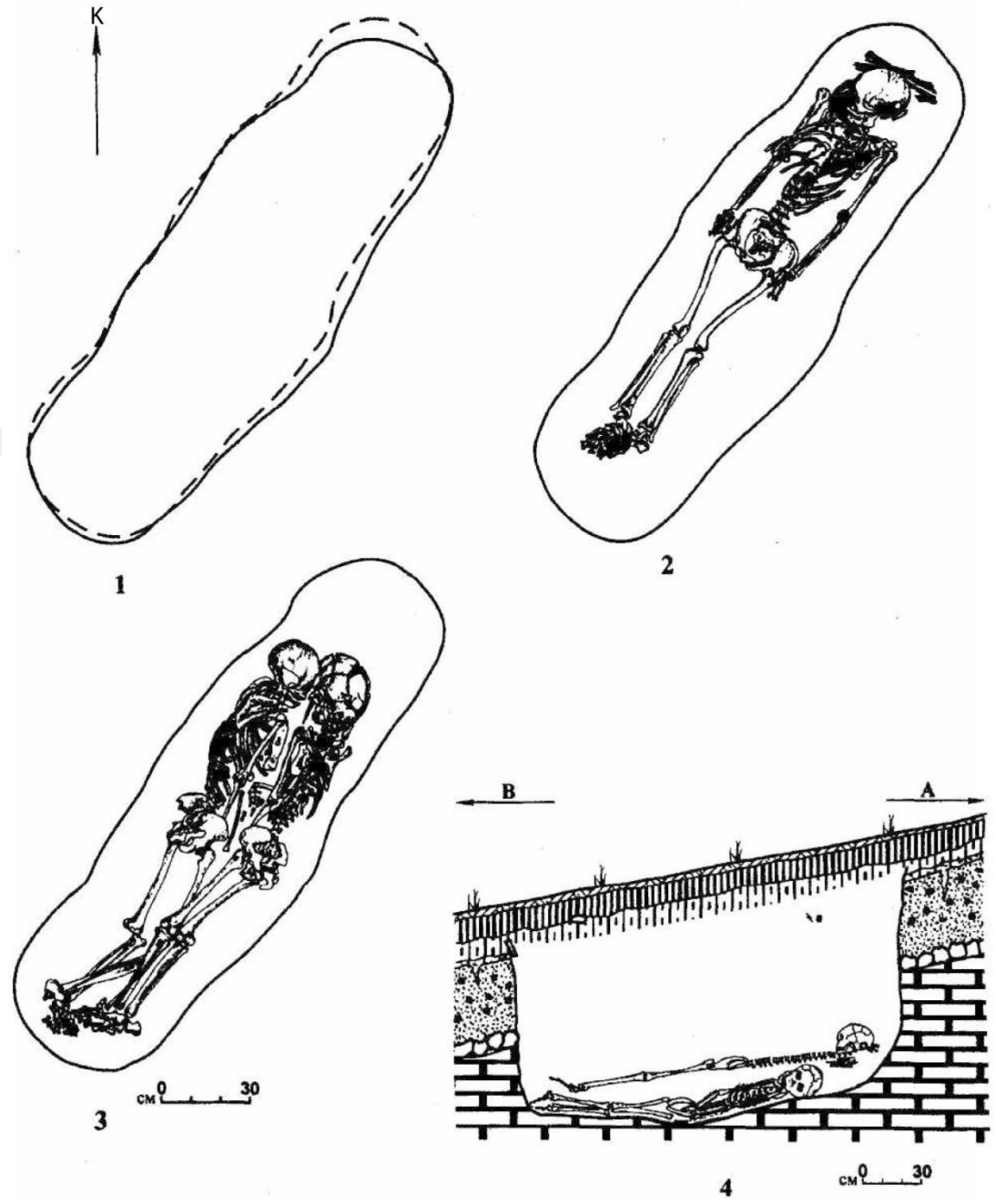
Levha 4.3-19 Şamanka II mezar kompleksi planı (Weber ve diğerleri, 2016: 236, Fig. 2).

LEVHA 4.3-20

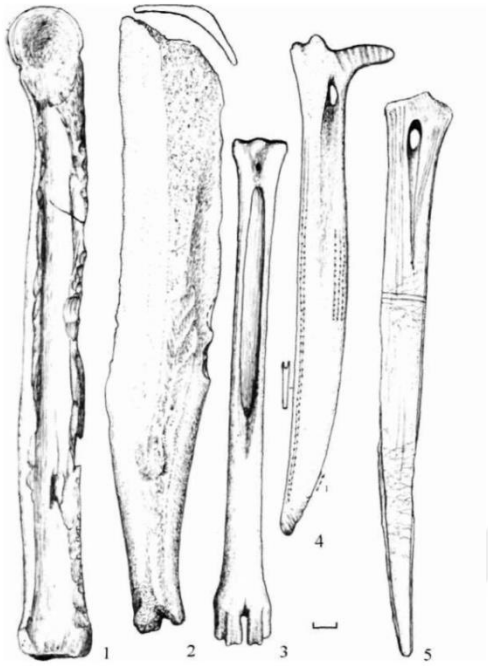
Levha 4.3-20 Şamanka II mezar kompleksi mezarları 1. Mezar-15 tekli gömme; 2. Mezar-17 iki erkeğe ait gömme; 3. Mezar-24 bir ergen çocuk ve kemik kümesi halinde bir erkek (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 83, Fig. 2).

LEVHA 4.3-21

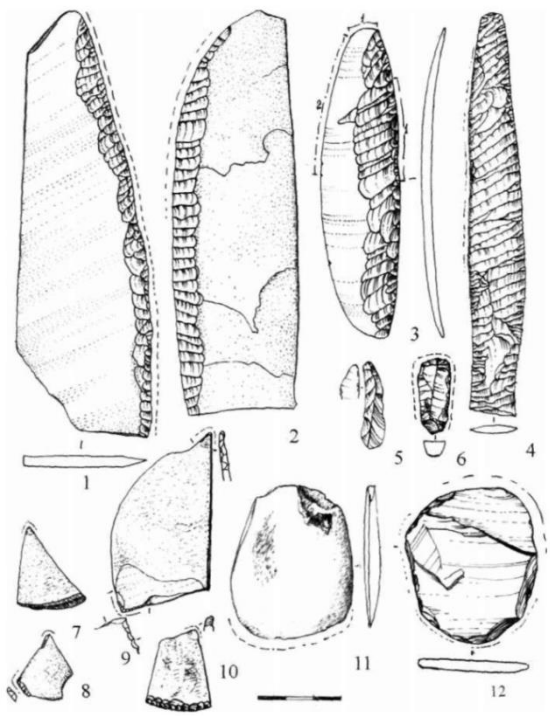

Levha 4.3-21 Şamanka II mezar kompleksi mezar-21 tabakalı gömme 1. Mezar planı; 2. İlk tabakadaki birey; 3. İkinci tabakadaki iki birey; 4. Mezar-21 kesiti (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2006: 87, Fig. 3).

LEVHA 4.3-22

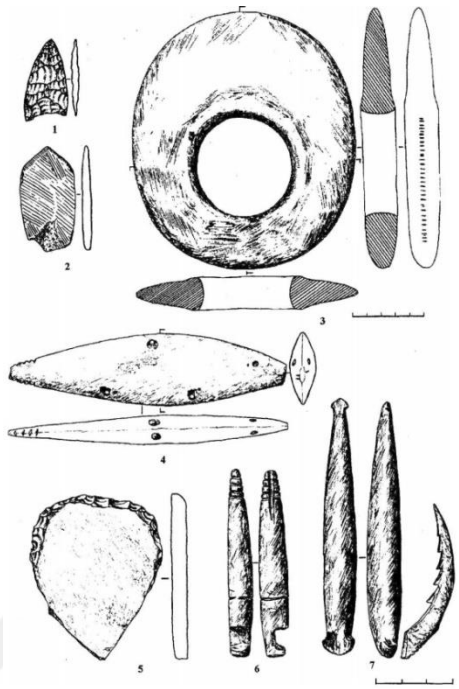

Levha 4.3-22a Şamanka II mezar kompleksi kemik buluntular 1-3 Kemikten kazıyıcılar; 4-5 Kemik bıçaklar (Kungurova ve diğerleri, 2008b: 59, Fig. 1).

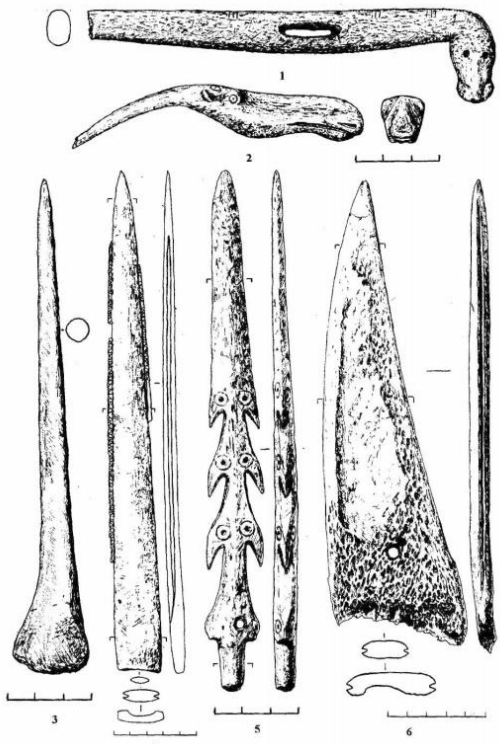

Levha 4.3-22b Şamanka II mezar kompleksi taş buluntular 1. Kazıyıcı, 2. Bıçak, 3. Kazıyıcı/bıçak, 4. Bıçak, 5. Taş delici, 6. Kemik kazıyıcı, 7-8. Taş dilgiler, 9-10. Taş deliciler, 11. Taş pul, 12. Kazıyıcı (Kungurova ve diğerleri, 2008b: 60, Fig. 2).

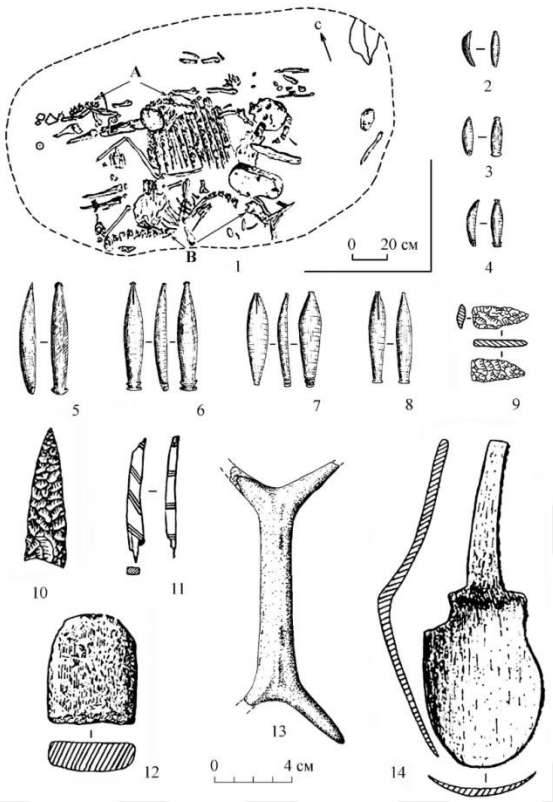
LEVHA 4.3-23

Levha 4.3-23a Şamanka II mezar kompleksi buluntuları 1. Ok ucu; 2. Yeşil nefrit bıçak; 3. Disk biçimli obje; 4. Yem balığı; 5. Argilitten kazıyıcı; 6-7 Kompozit olta kancalarına ait taş saplar (6) Baykal tipi (7) Kitoy tipi (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2008: 89, Fig.5)

Levha 4.3-23b Şamanka II mezar kompleksi buluntuları 1. Fok başlı L formlu kemik obje; 2. Kemik sığın başı figürini; 3. Kemik mızrak ucu;4. Kompozit alet; 5. Boynuz zıpkın ucu; 6. Kompozit alet parçası (Bazaliyskiy ve diğerleri, 2008: 94, Fig.8)

Levha 4.3-24a Şamanskiy Burnu I mezar-3 (1972) 1. Planı; 2. Baykal tipi kompozit olta kancası sapı; 3-8. Kitoy tipi kompozit olta kancası sapı; 9.-10 ok uçları; 11, 13. Kemik/boynuz obje; 12. Öğütme taşı; 14. Kemikten spatula/kaşık (Goryunova ve diğerleri, 2018: 49, Fig.2).

Levha 4.3-24b Hanhoykoy mezar kompleksi 1. Çukurun üzerini kapatan iç yapı mezar-5; 2. Mezar-5; 3. Mezar-6; 4. Kitoy tipi kompozit olta kancalarına ait saplar (Goryunova ve diğerleri, 2018: 54, Fig.6).

LEVHA 4.3-25

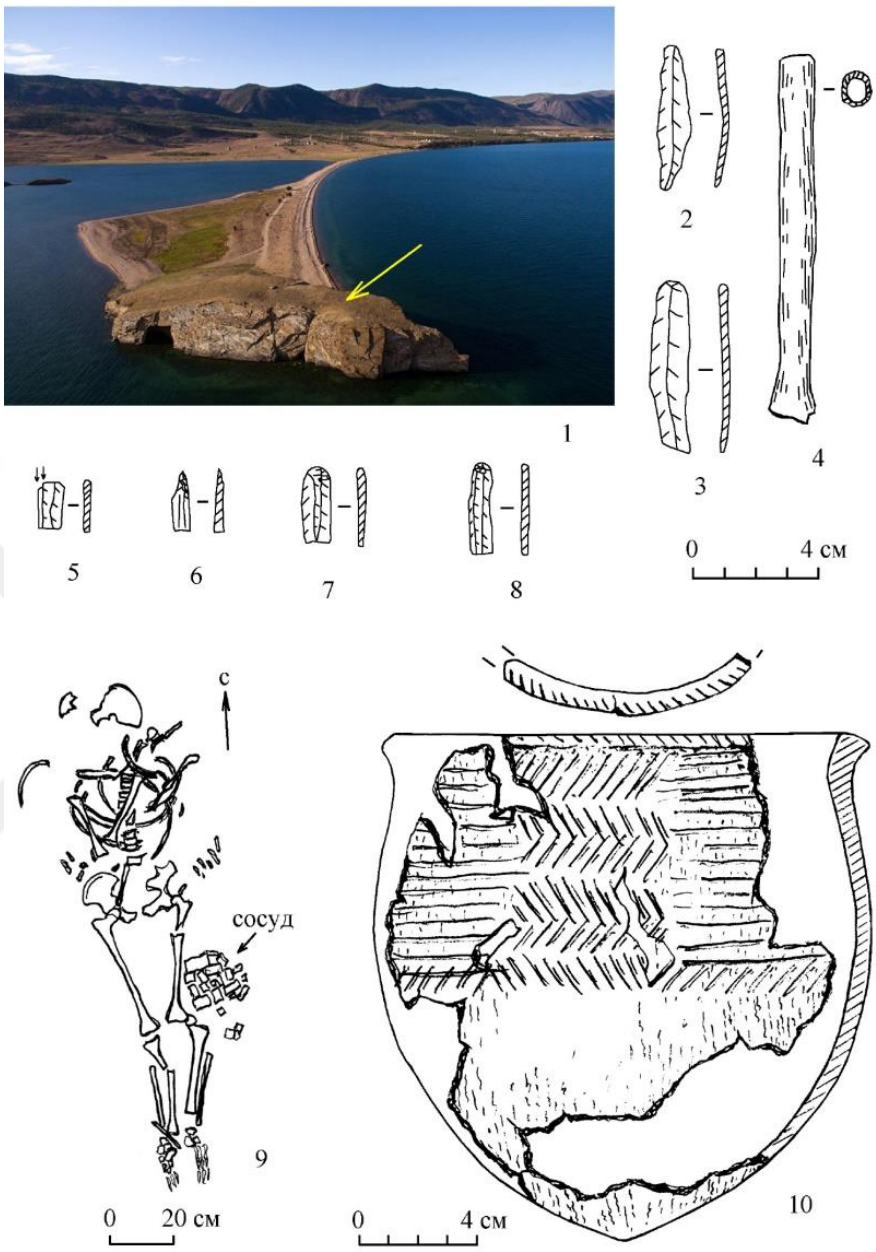

Levha 4.3-25a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-7 (Weber ve diğerleri, 2007: 272, Fig.2)

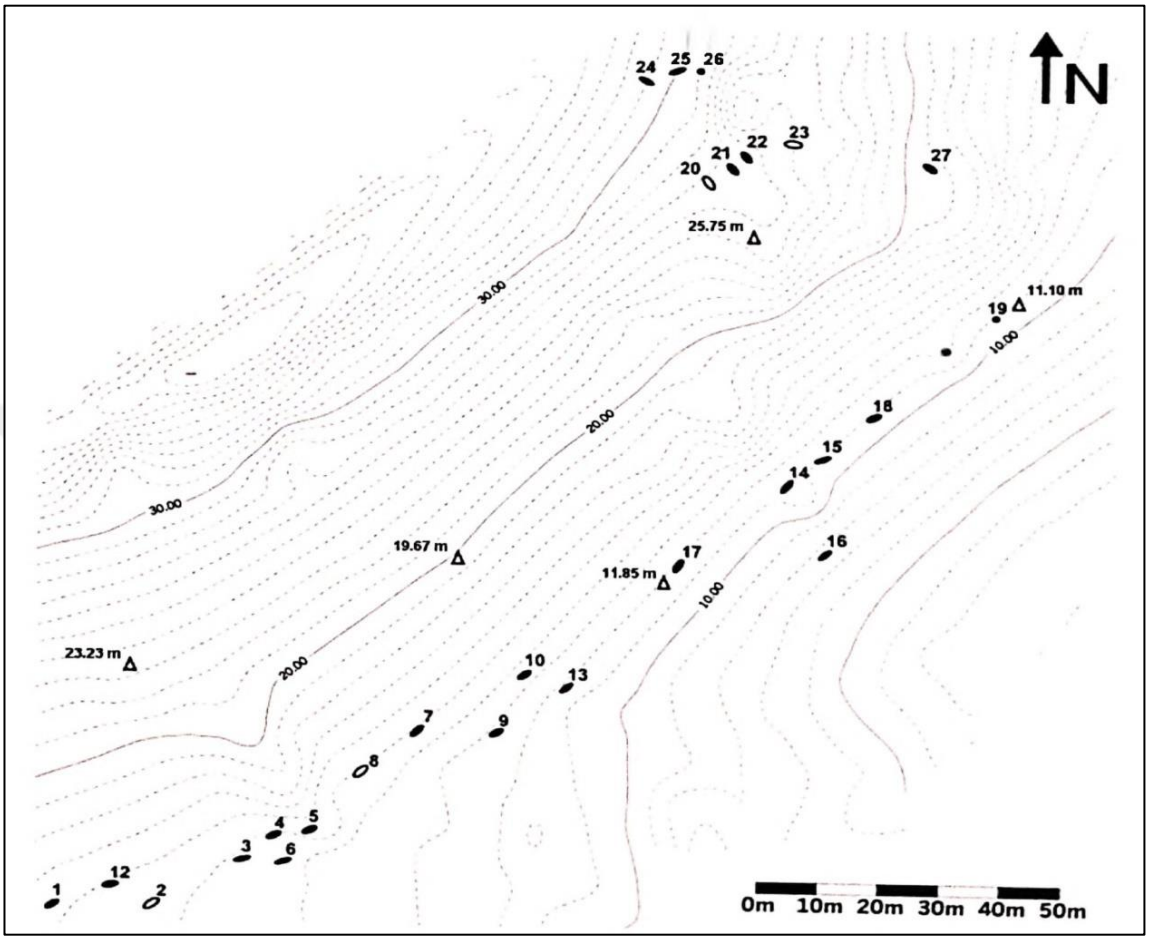
Levha 4.3-25b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi mezar-24'te bulunan taş aletler (Goryunova ve diğerleri, 2018: 55, Fig.7.8-13).

LEVHA 4.3-26

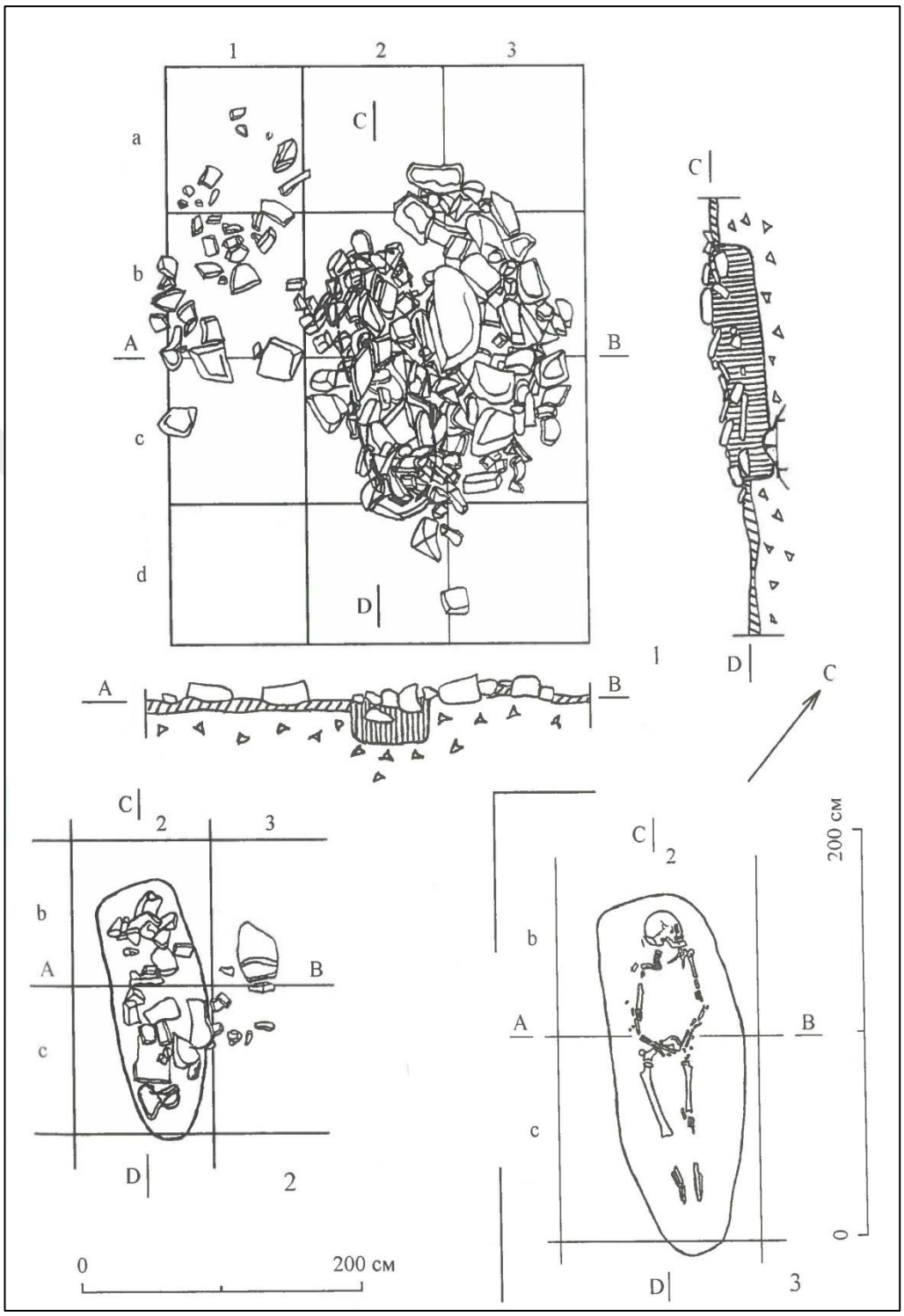
Levha 4.3-26 Uyuga Burnu mezar-1 1. Uyuga burnu ve mezarın olduğu nokta; 2-8, 10. Mezar-1'de bulunan eserler; 9. Mezar-1 (Goryunova ve diğerleri, 2018: 57, Fig. 8)

LEVHA 4.3-27

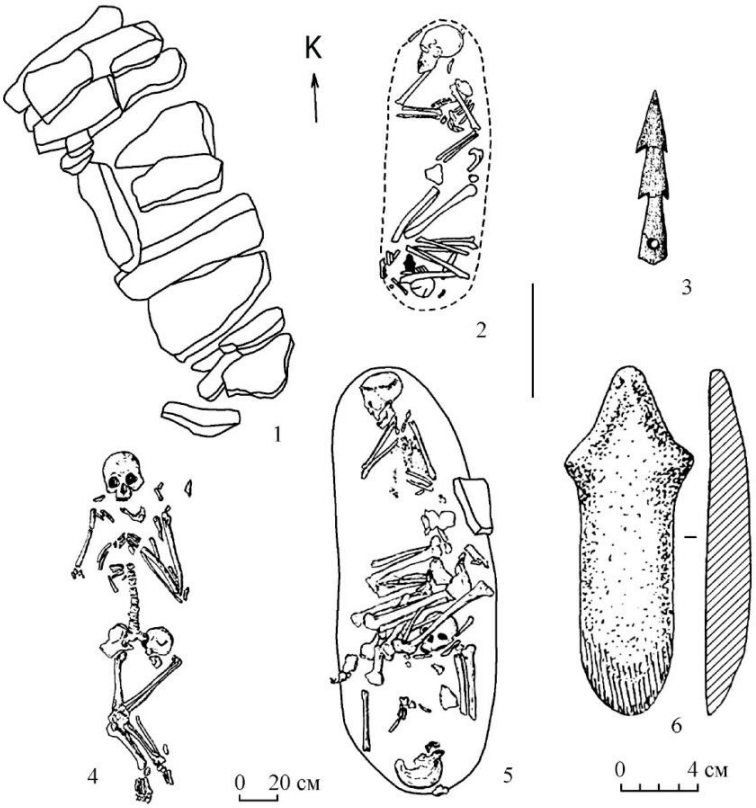
Levha 4.3-27 Kurma XI mezar kompleksi planı (Weber ve diğerleri, 2012: 10, Fig. 2).

LEVHA 4.3-28

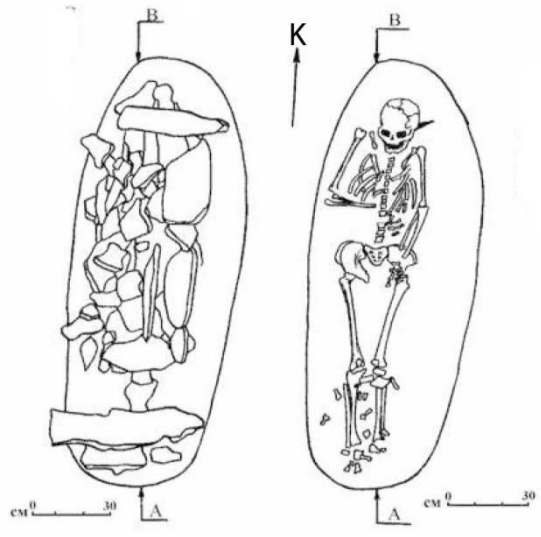

Levha 4.3-28 Kurma XI mezar kompleksi mezar-21 planları (Goryunova ve diğerleri, 2012: 117, Fig. 90).

LEVAH 4.3-29

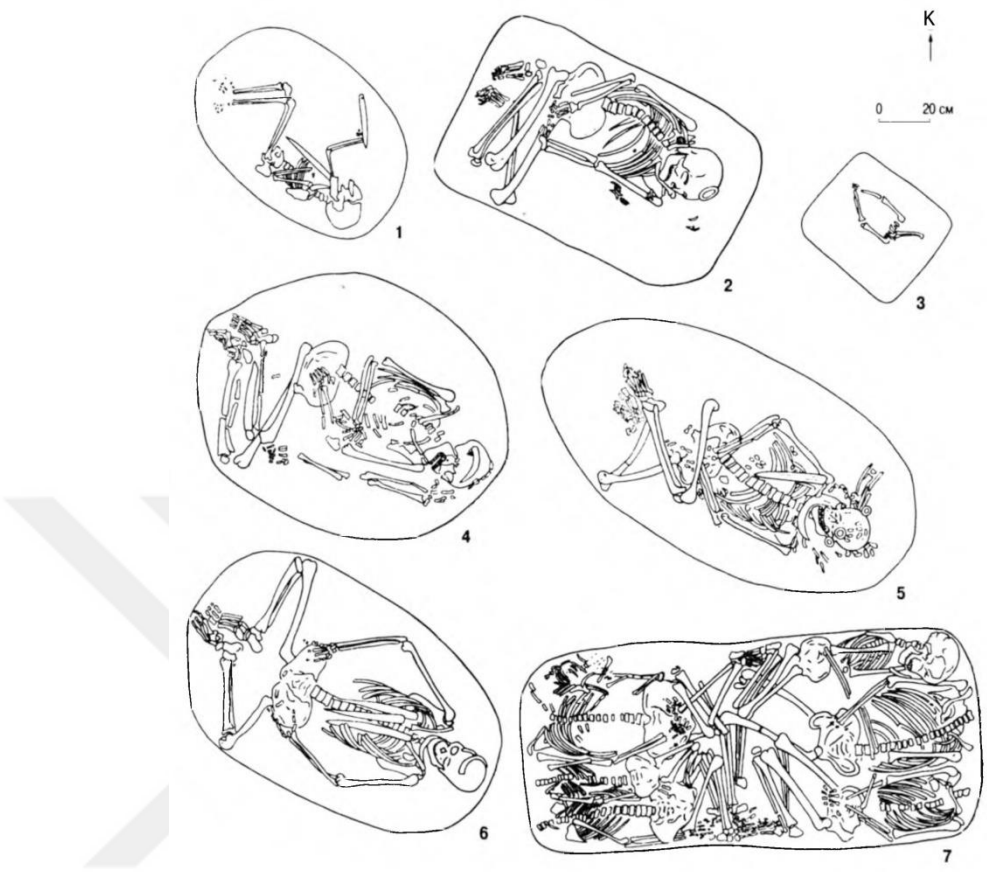

Levha 4.3-29a Hotoruk mezar kompleksi 1. Mezar-7 çukur üzeri taş iç yapı; 2. Mezar-5; 3. Mezar-3'te bulunan kemik zıpkın ucu; 4. Mezar-1; 5. Mezar-2; 6. Mezar-5'te bulunan kulaklı taş balta (Goryunova ve diğerleri, 2018: 50, Fig. 4).

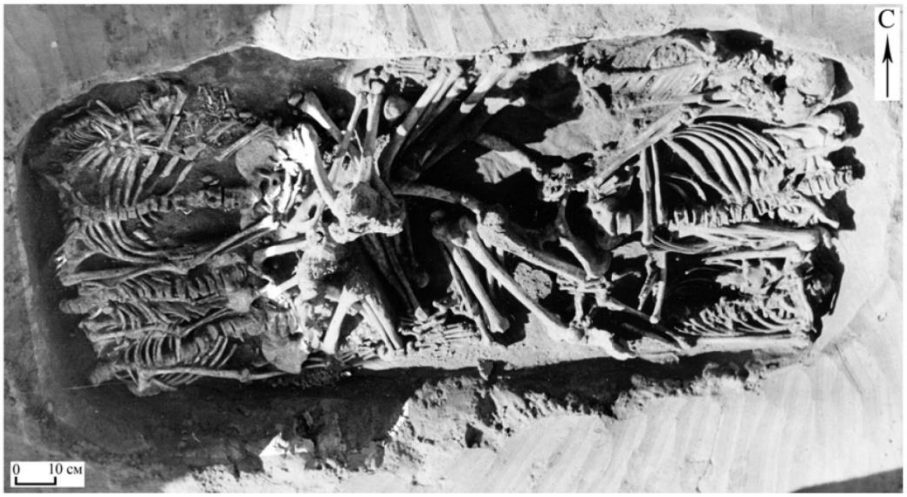

Levha 4.3-29b Makruşino mezar komleksi mezar-9 (Bazaliyskiy, 2012: 64: Fig. 8.3-4)

LEVHA 4.3-30

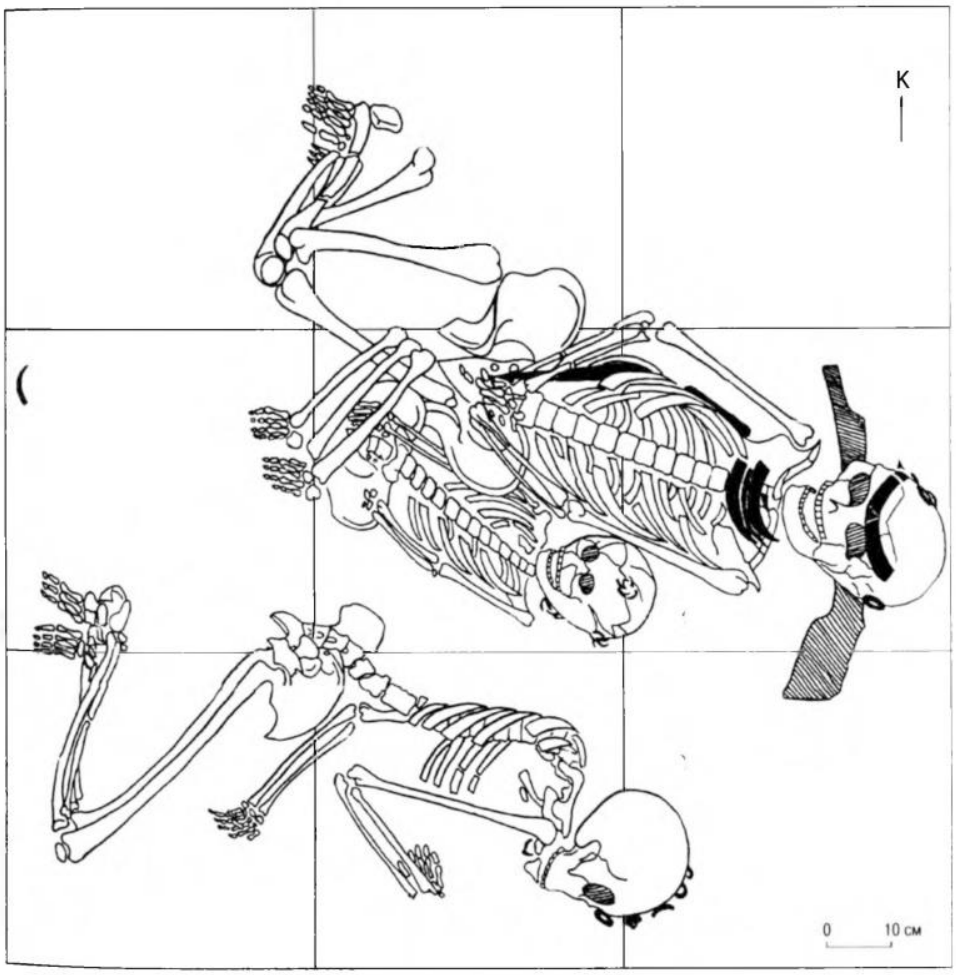

Levha 4.3-30a Fofanovskiy mezar kompleksi mezarları 1. Mezar-1; 2. Mezar-2; 3. Mezar-3; 4. Mezar-4; 5. Mezar-5; 6. Mezar-6; 7. Mezar-7 (Gerasimov ve Çernıh'tan aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 46, Fig. 24.7)

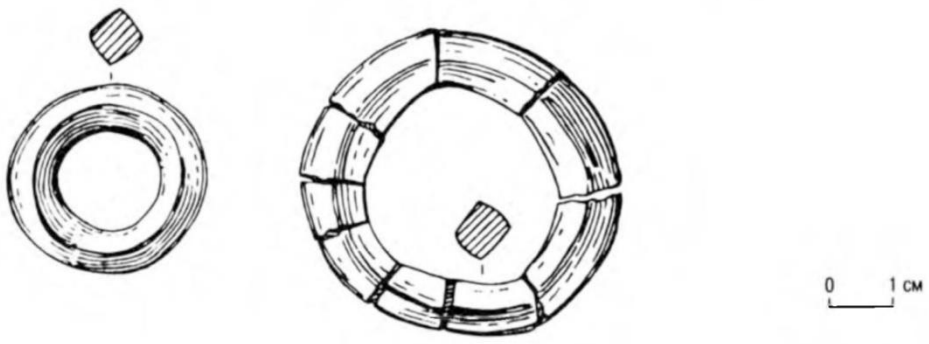

Levha 4.3-30b Fofanovskiy mezar kompleksi mezar-7 (Çernıh'ın fotoğrafını aktaran Lbova ve Jambaltarova, 2009: 92, Fig.1)

LEVHA 4.3-31

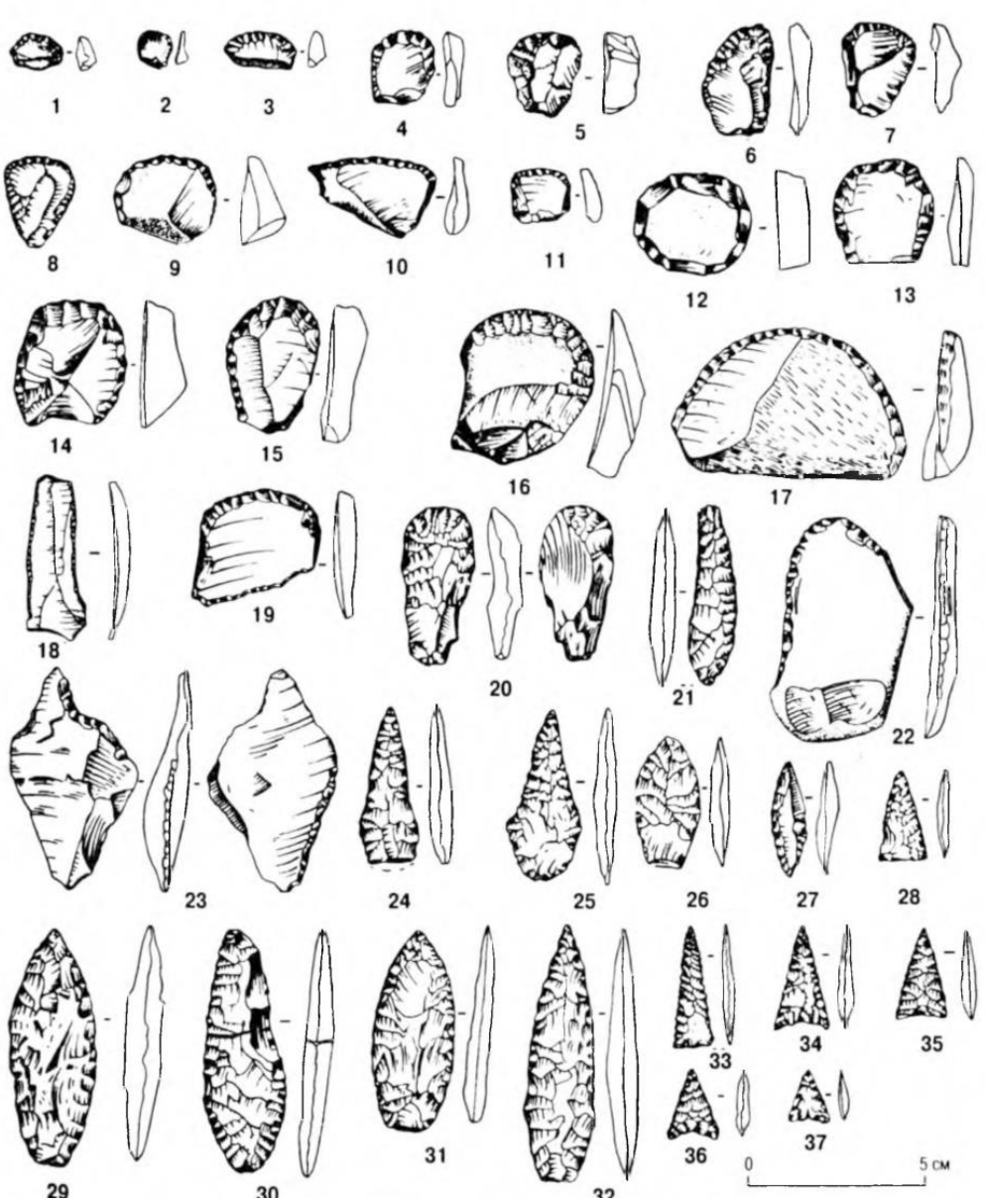

Levha 4.3-31a Fofanovskiy mezar kompleksi mezar-11 (1991) (Lbova ve diğerleri, 2008: 59, Fig. 39)

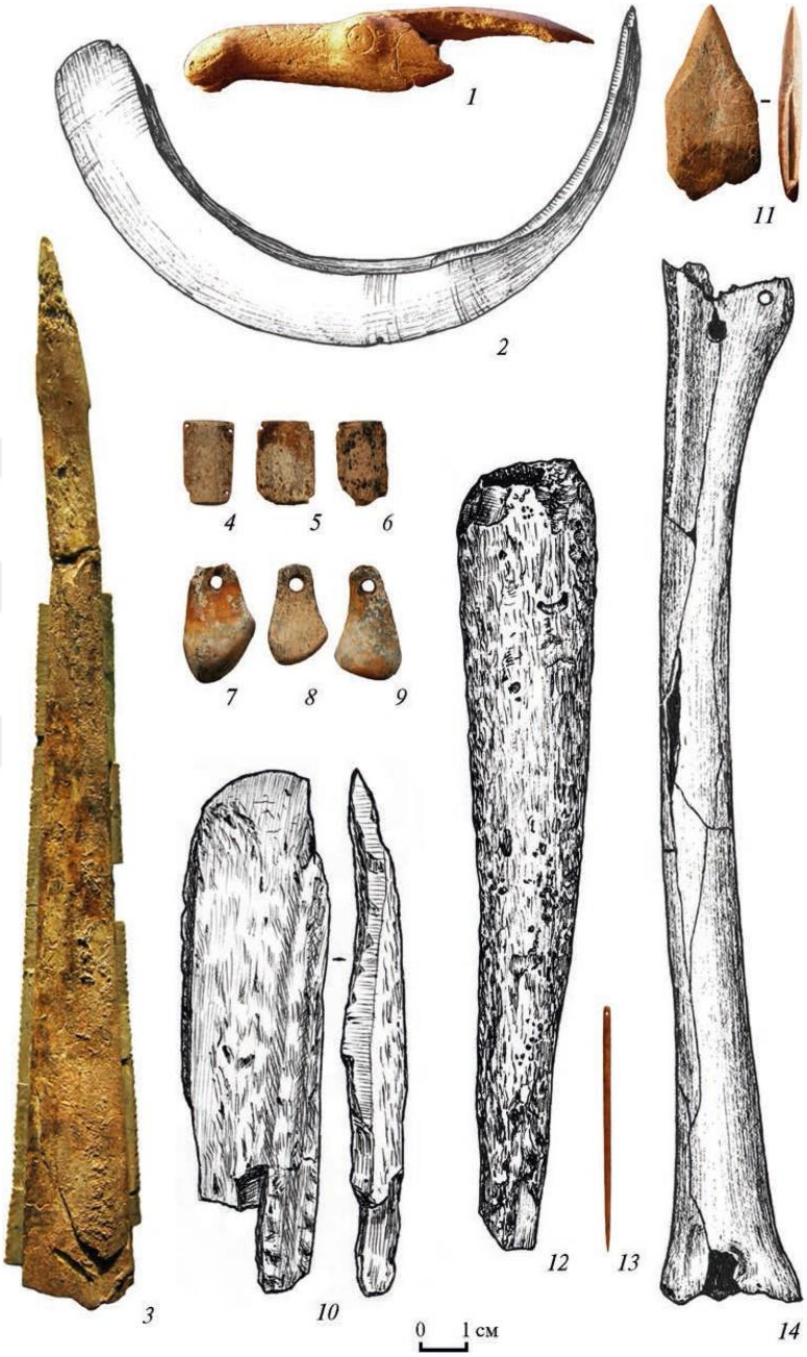
Levha 4.3-31b Fofanovskiy mezar kompleksi mermer halkalar (Lbova ve diğerleri, 2008: 47, Fig. 25.7-8).

LEVHA 4.3-32

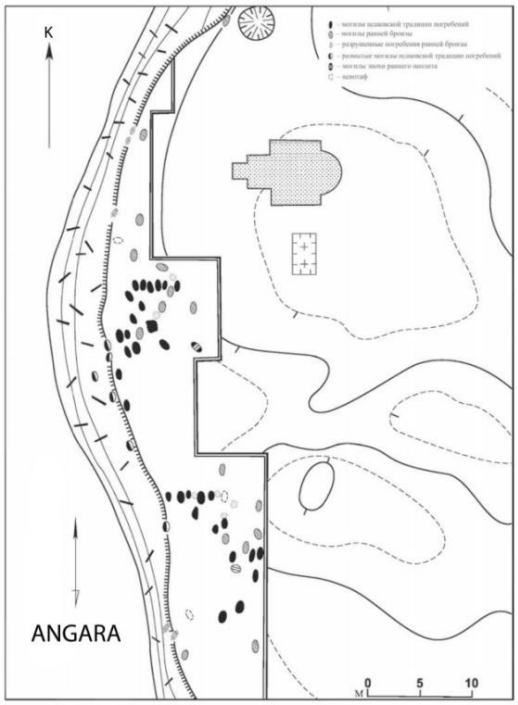

Levha 4.3-32 Fofanovskiy mezar kompleksi buluntuları 1-22. Kazıyıcılar; 23. Delici; 24-28, 33-37. Ok uçları; 29-32. Mızrak uçları (Gerasimov ve Çernıh'tan aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 51, Fig. 29).

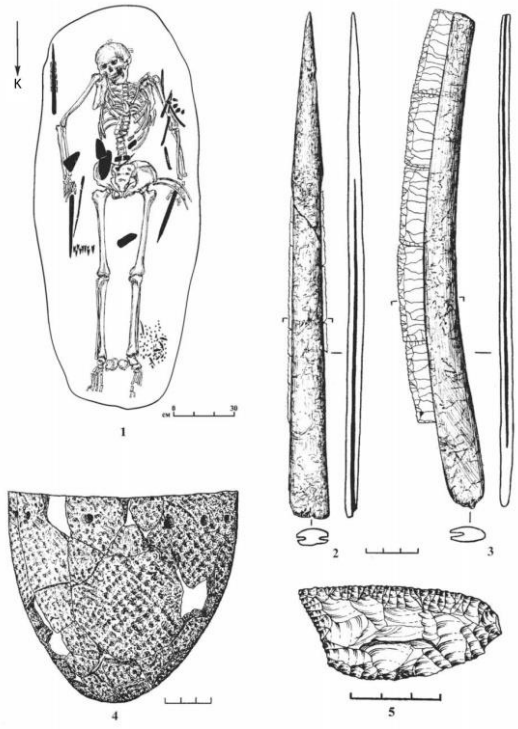
LEVHA 4.3-33

Levha 4.3-33 Fofanovskiy mezar kompleksi buluntuları 1. Kemik/boynuz sığın başı figürini; 2. Yabandomuzu dişi; 3. Dilgicik geçmeli kompozit alet; 4-6. Kemikten levhalar; 7-9. Alageyik dişinden pandantifler; 10. Boynuz kaşık; 11. Kemik alet parçası; 12. Boynuzdan kazma; 13. Kemik iğne; 14. Koçedık (Volkov ve Jambaltorova, 2015: 169, Fig.2).

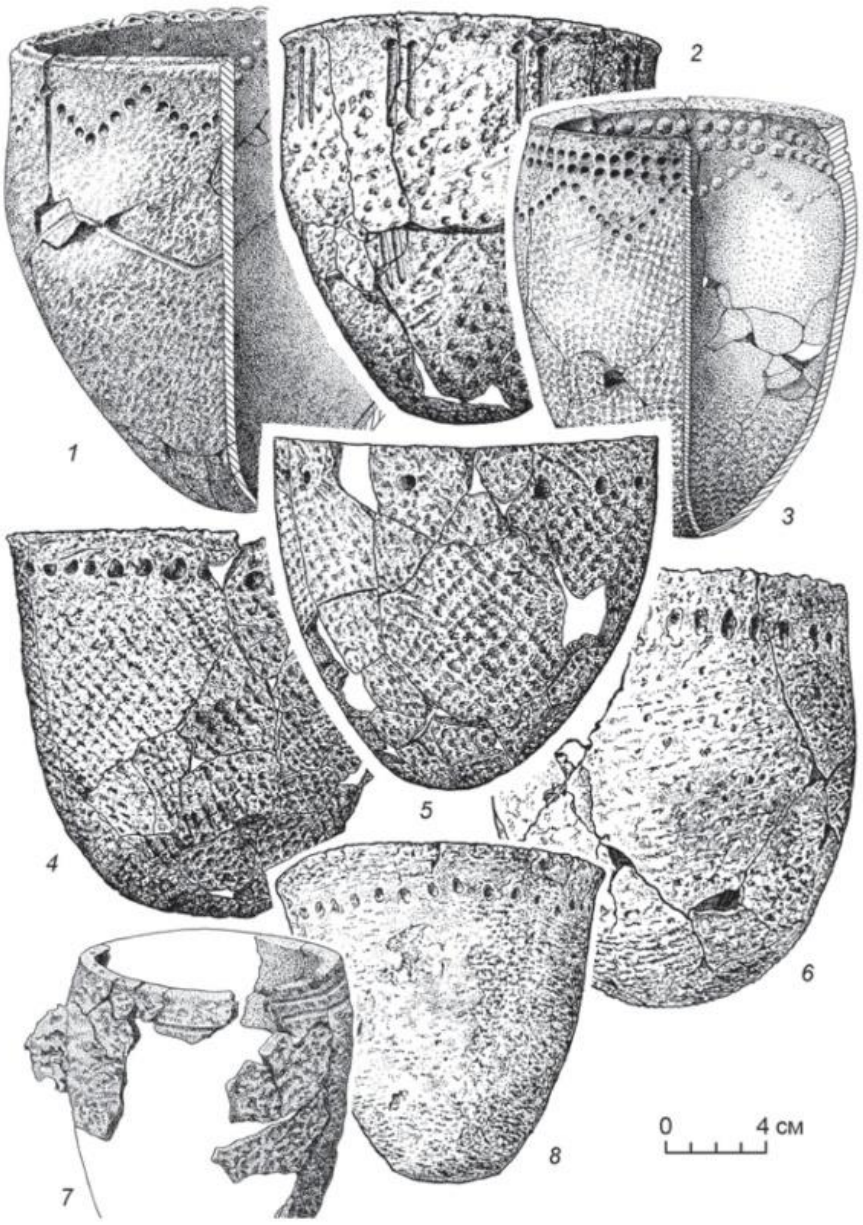

Levha 4.3-34a Ust'-İda I mezar kompleksi planı ve bazı buluntular (Bazaliyskiy, 2012: 89, Fig. 12).

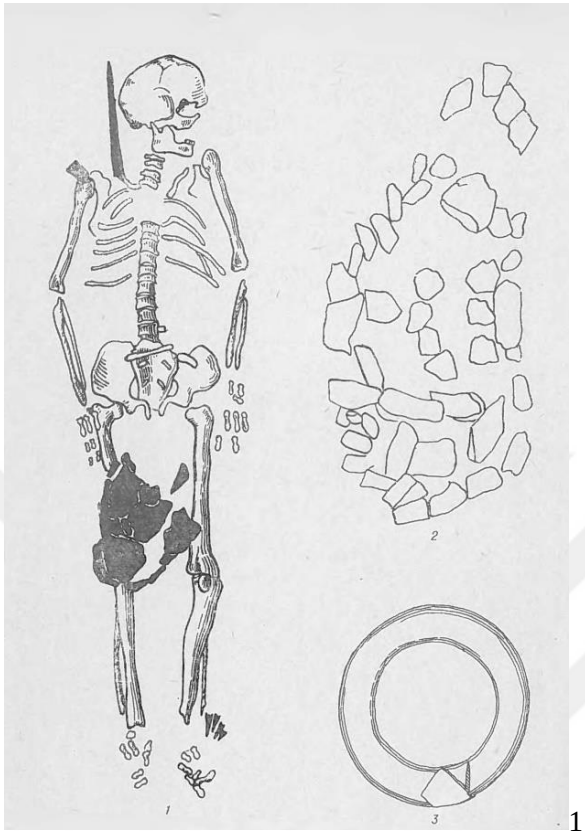
Levha 4.3-34b Ust'-İda I mezar kompleksi 1. İsakovo mezaı; 2. Dilgicik geçmeli kompozit mızrak ucu; 3. Dilgi geçmeli kompozit bıçak; 4. Geç ağ baskılı keramik; 5. Kazıyıcı

LEVHA 4.3-35

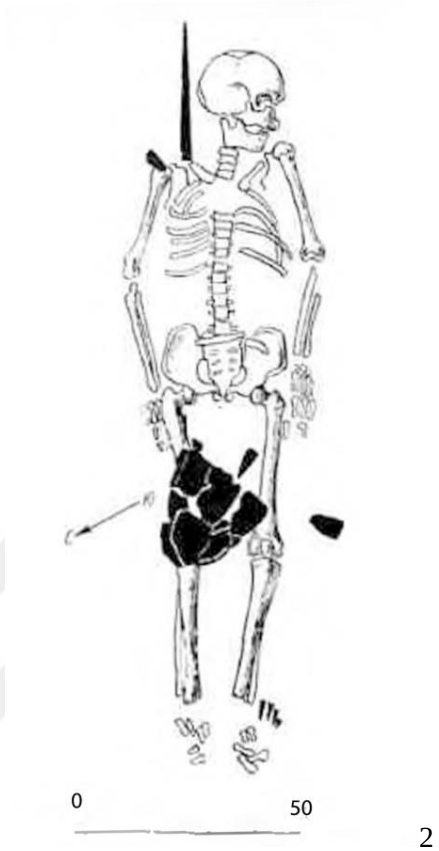

Levha 4.3-35 Ust'-İda I mezar kompleksinde bulunan bazı keramikler (Bazaliyskiy ve Goryunova, 2017: 31, Fig. 1)

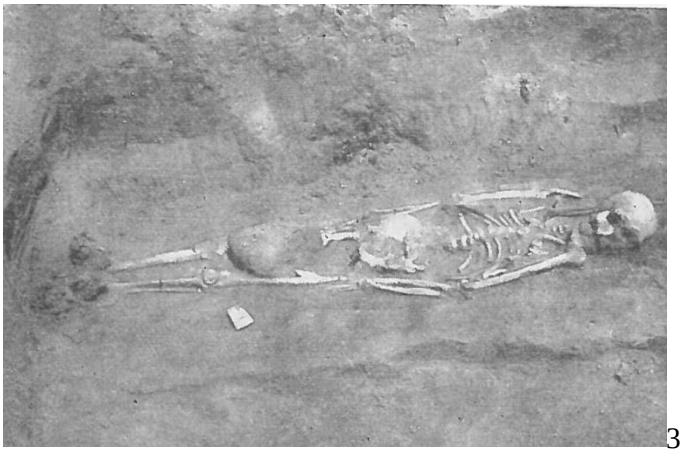
LEVHA 4.3-36

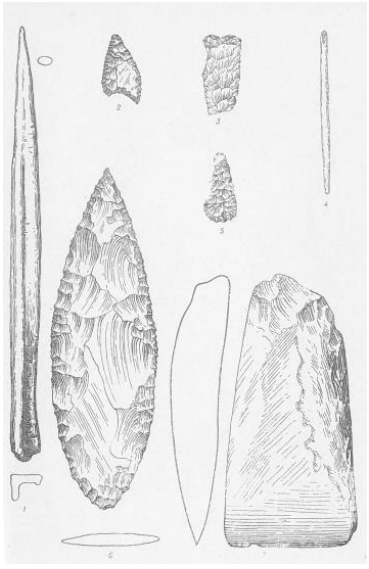
1

2

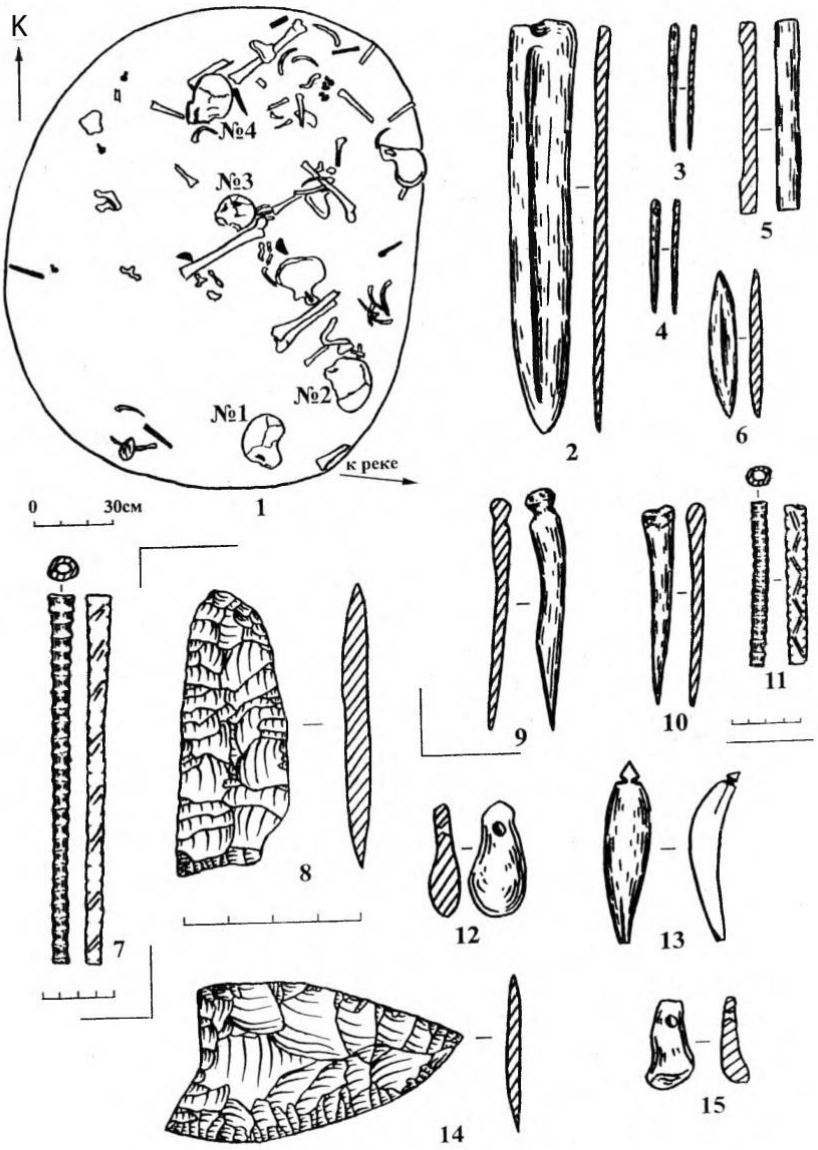
3

4

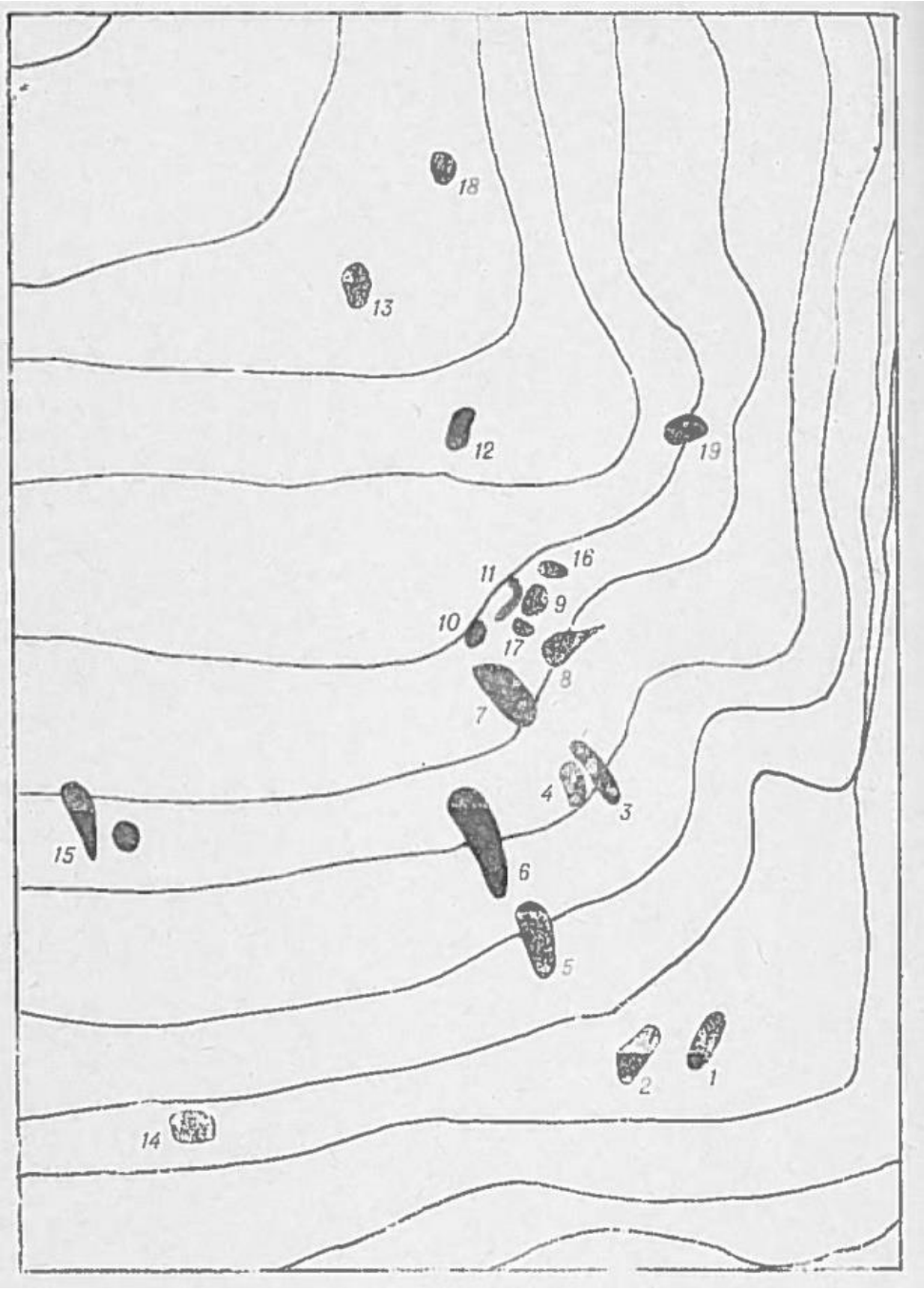
Levha 4.3-36 Ponomarevo mezar kompleksi mezar-16 1. İskelet, mezar üzerindeki taş döşeme ve bulunan sedef halka (Okladnikov, 1974: 254, Fig. 111); 2. İskeletin ölçekli çizimi (Okladnikov, 1950a: 184, Fig. 32); 3. Fotoğrafı (Okladnikov, 1974: 99, Fig. 13); Kemik biz ve iğne, taş balta, ok ucu, mızrak ucu, .

LEVHA 4.3-37

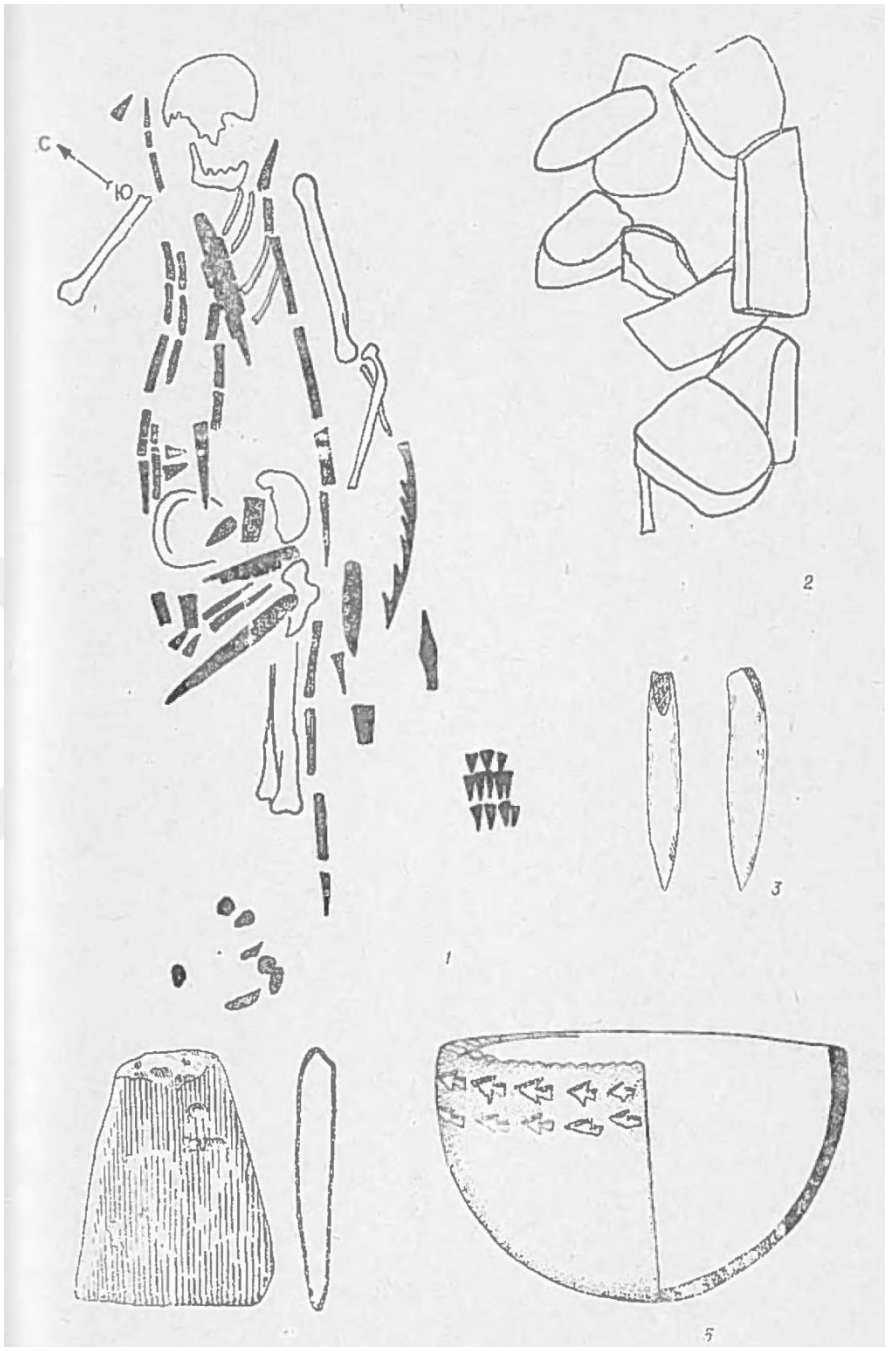
Levha 4.3-37 Şumiliha mezar kompleksi mezar-2 1. Planı; 2. Açkılayıcı; 3-4. Bezemesiz iğnelik; 8. Dilgi; 9-10. Biz; 7,11. Bezemeli iğnelik; 12, 15. Geyik dişinden pandantif; 13. Baykal tipi kompozit olta kancası sapı; 14. Bıçak (Goryunova, 2002: 59, Fig. 8).

LEVHA 4.3-38

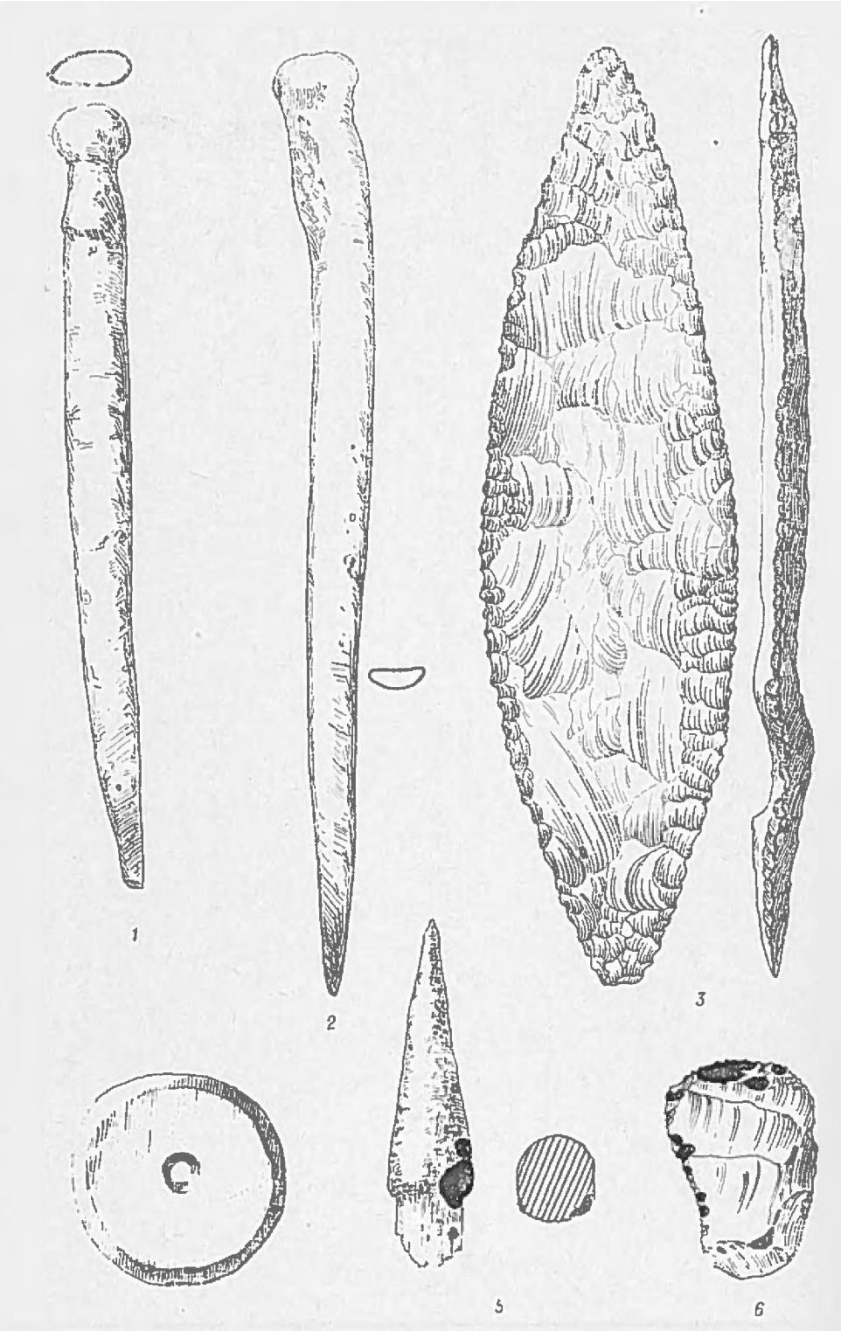
Levha 4.3-38 Serovo mezar kompleksi planı (Okladnikov, 1976: 158, Fig. 7). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 4.3-39

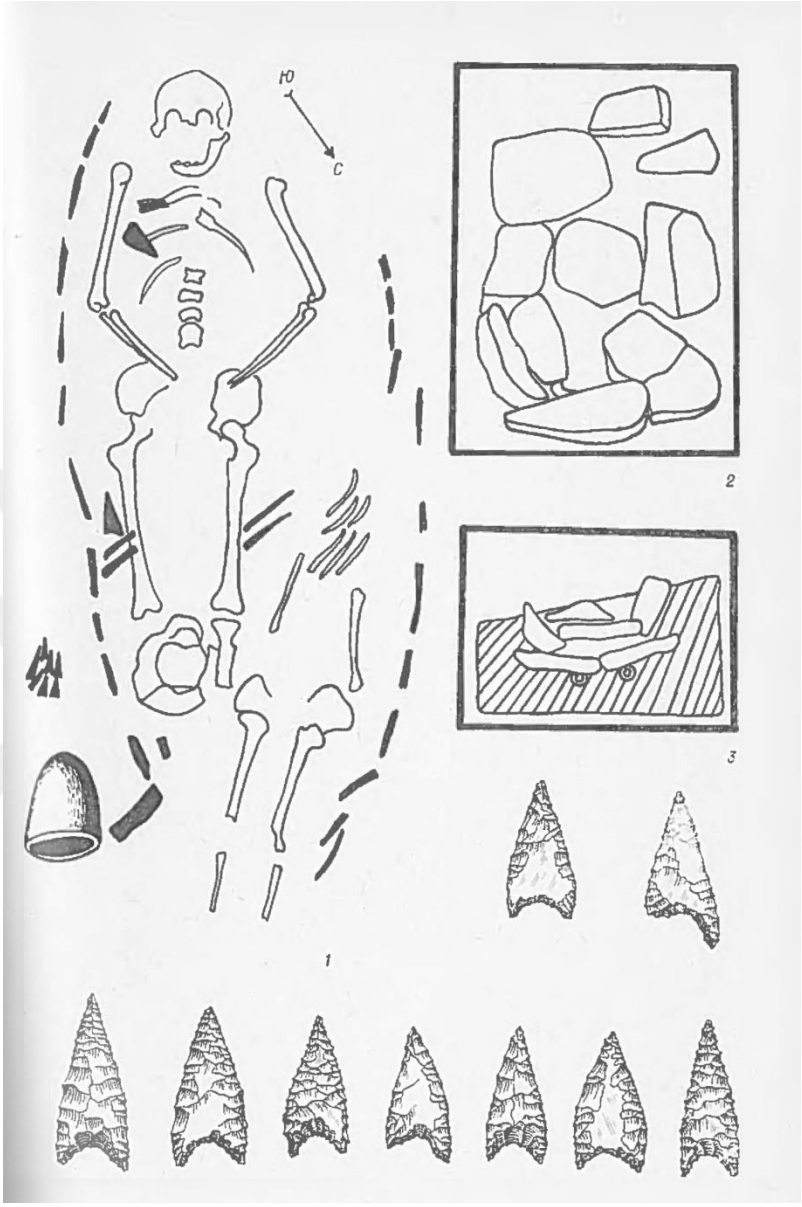
Levha 4.3-39 Serovo mezar kompleksi mezar-1(1933) 1. Buluntuların konumuyla birlikte iskelet;2. Mezarın üst yapısının planı; 3. Kemik alet; 4. Taş keser; 5. Keramik kap (Okladnikov, 1974: 159, Fig.2). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 4.3-40

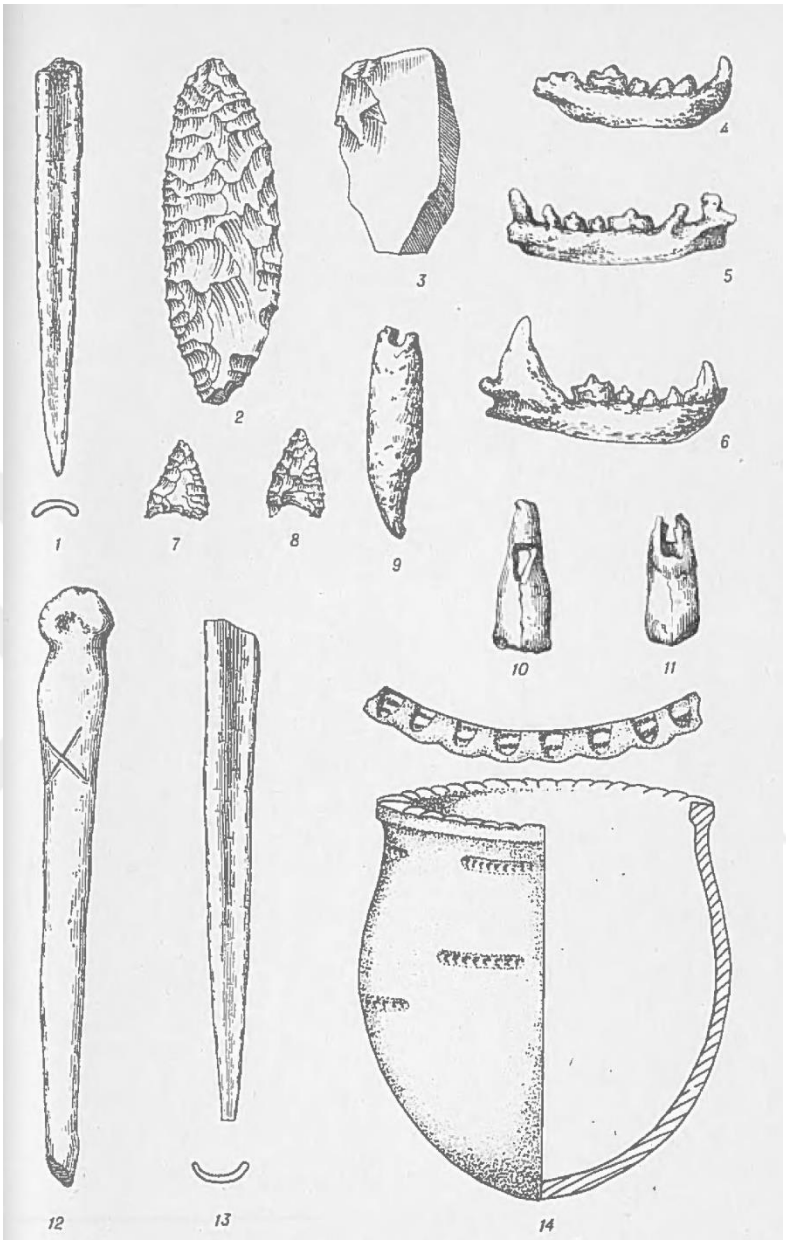
Levha 4.3-40 Serovo mezar kompleksi mezar-1(1933) 1-2,5. Kemik aletler; 3. Taş mızrak ucu; 6. Taş kazıyıcı; 4. Nefrit disk (Okladnikov, 1974: 160, Fig.3). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 4.3-41

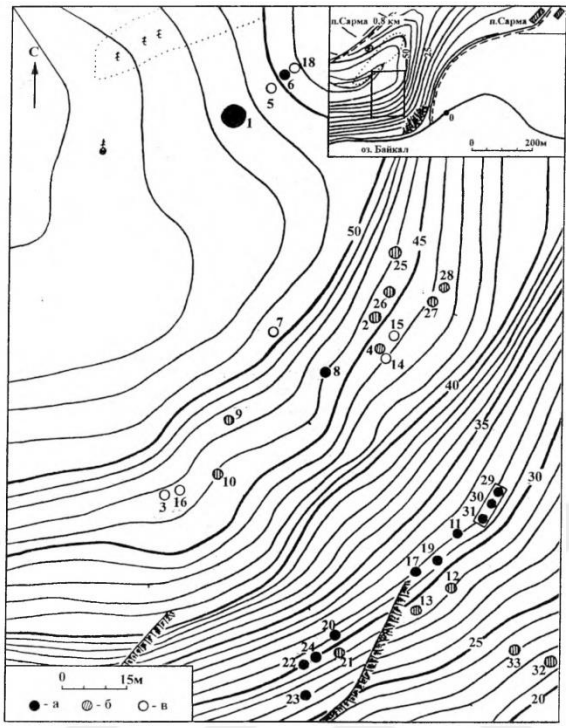
Levha 4.3-41 Serovo mezar kompleksi mezar-2 (1933) mezar planı ve ok uçları (Okladnikov, 1974: 165, Fig.8). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 4.3-42

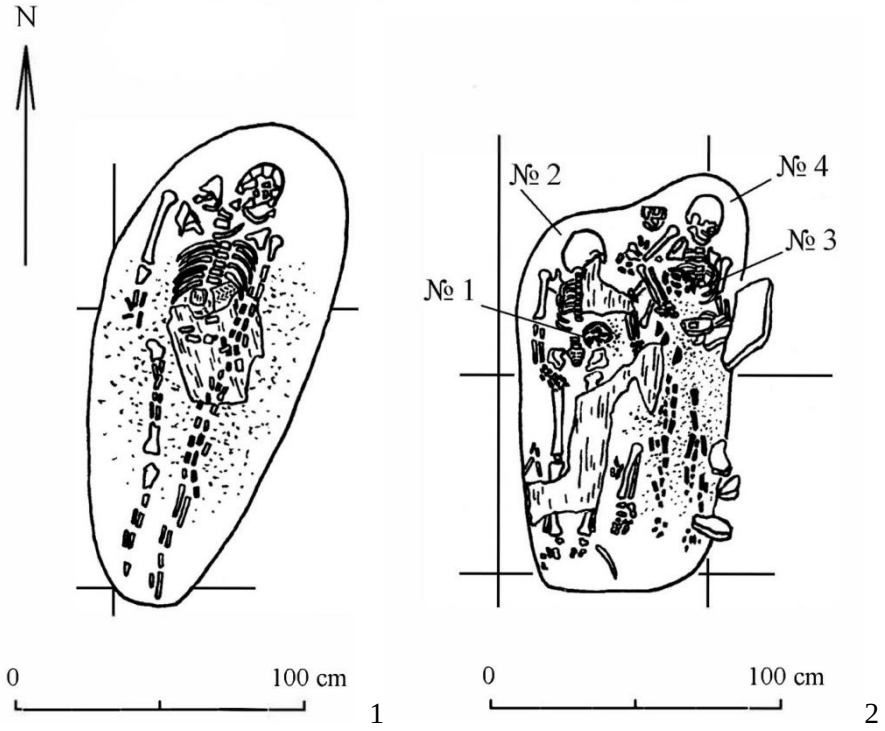

Levha 4.3-42 Serovo mezar kompleksi mezar-2 (1933) 1,12-13. Kemik objeler; 2. Mızrak ucu; 3. Taş alet; 4-6. Balık çeneleri, 9-11. Bir kesici diş ve iki geyik dişinden pandantif; 14. Keramik kap (Okladnikov, 1974: 167, Fig.10). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 4.3-43

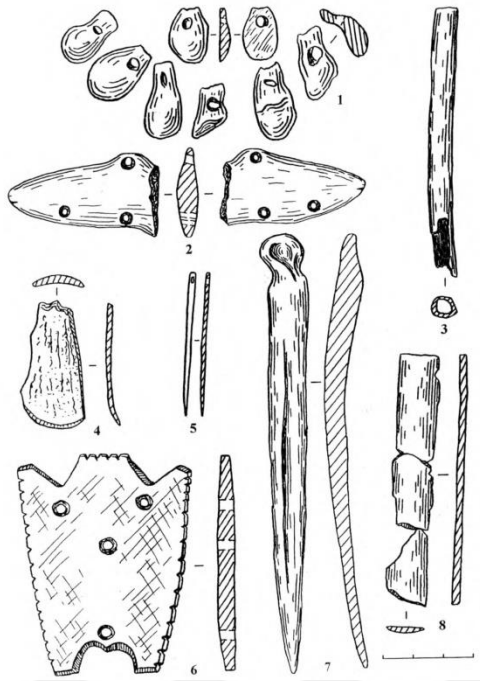
Levha 4.3-43a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi planı (Goryunova, 2002: 74, Fig. 23).

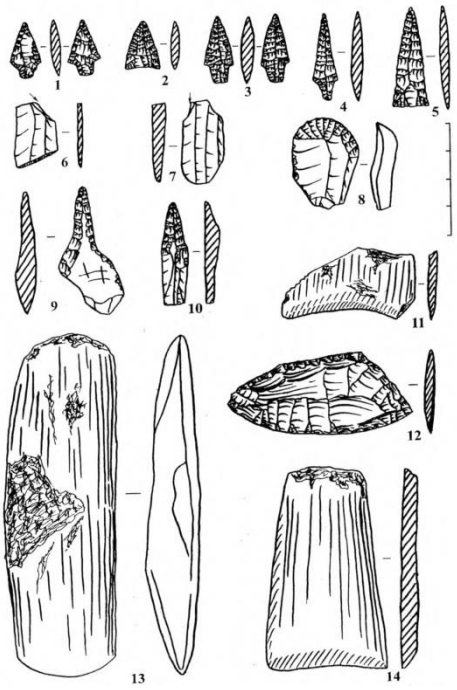
Levha 4.3-43b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi 1. Mezar-17; 2. Mezar-19 (Goryunova ve diğerleri, 2020: 7, Fig. 2.2, 2.4).

ek s.72

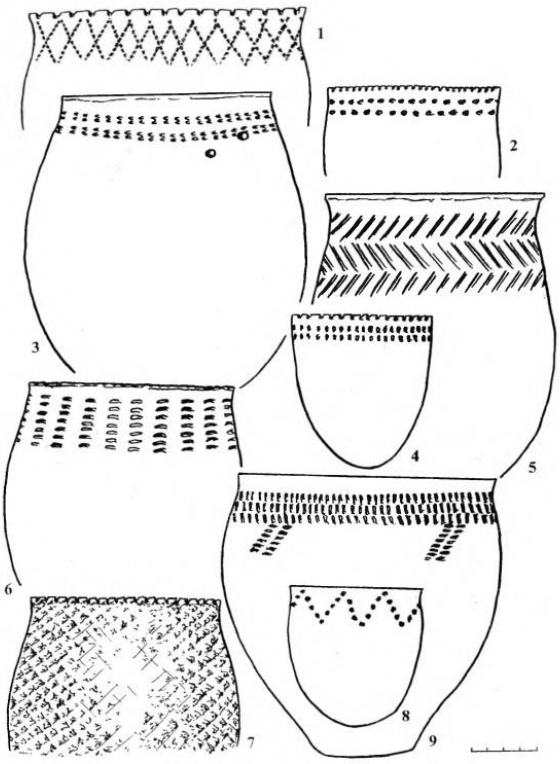
LEVHA 4.3-44

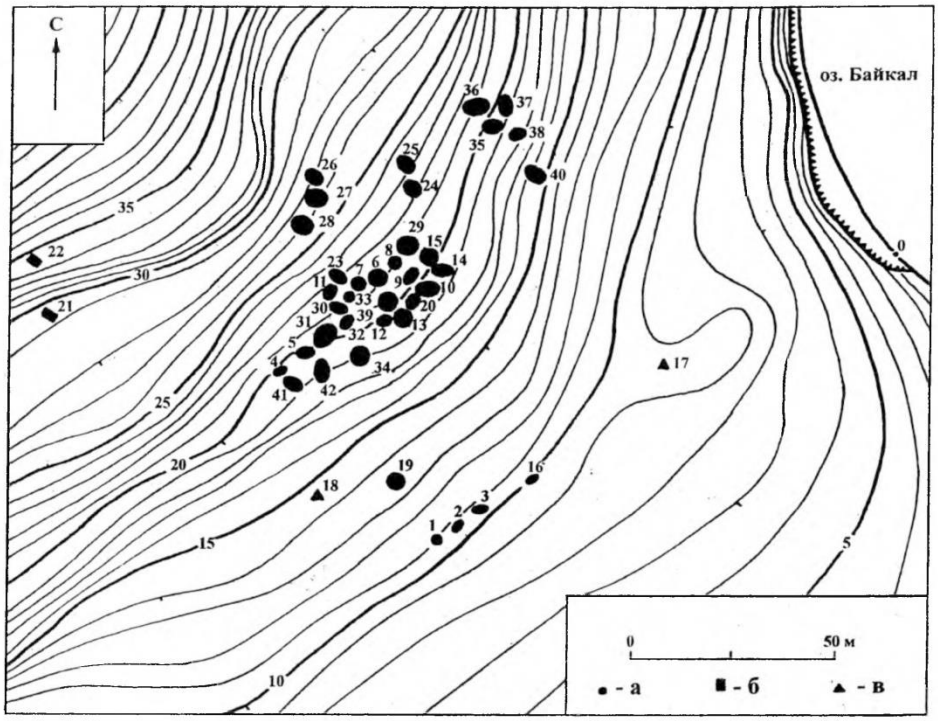
Levha 4.3-44a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları 1. Geyik dişi pandantifler; 2. Taş yem balığı parçası; 3. İğnelik, 4. Kazıyıcı; 5. İğne; 6. Stilize ayı postu figürini; 7. Biz; 8. Kemik levha (yay parçası) (Goryunova, 2002: 82, Fig. 31).

Levha 4.3-44b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi taş buluntuları 1-5. Ok uçları; 6-7. Dilgiler; 8. Kazıyıcı; 9-10. Deliciler; 11-12. Bıçaklar; 13-14. Yeşil nefritten balta-keserler (Goryunova, 2002: 81, Fig. 31).

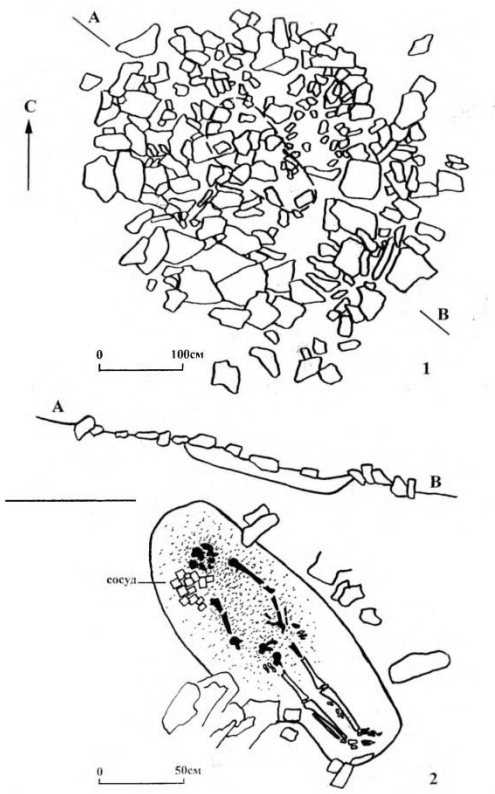

Levha 4.3-45a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi keramik kaplar (Goryunova, 2002: 80, Fig. 29)

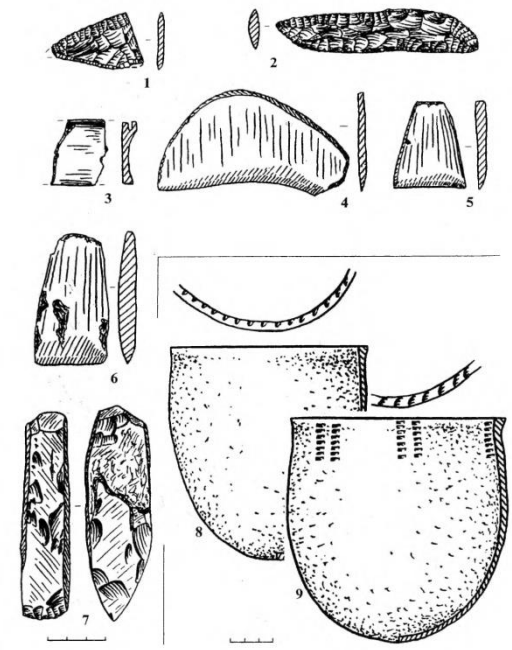

Levha 4.3-45b Ulyarba mezar kompleksi planı a) Neolitik ve Tunç Çağı mezarları; b) Plaka-taş mezarlar; c) Doğal taş çıkıntıları (Goryunova, 2002: 61, Fig. 10).

LEVHA 4.3-46

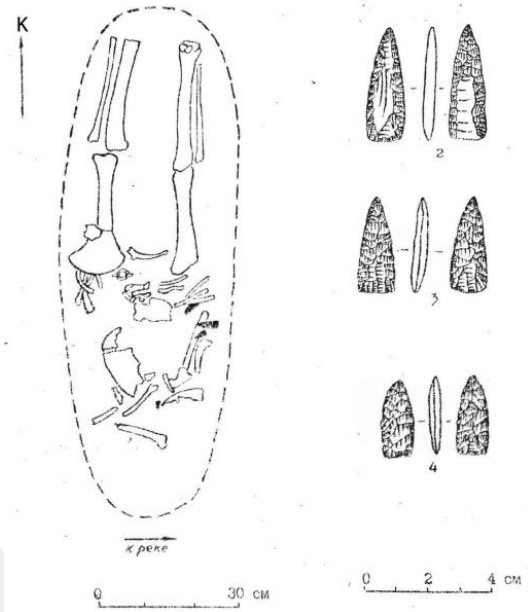

Levha 4.3-46a Ulyarba mezar kompleksindeki mezar yapısı (Goryunova, 2002: 72, Fig. 21).

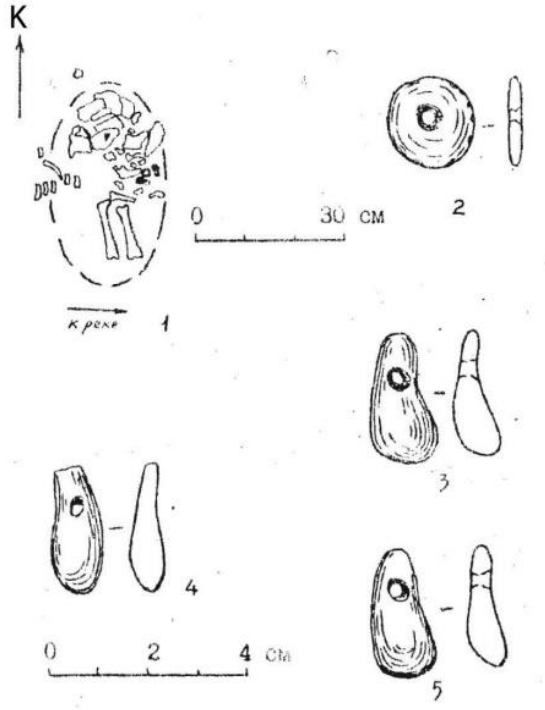

Levha 4.3-46b Ulyarba mezar kompleksindeki buluntular (Goryunova, 2002: 73, Fig. 22).

LEVHA 4.4-1

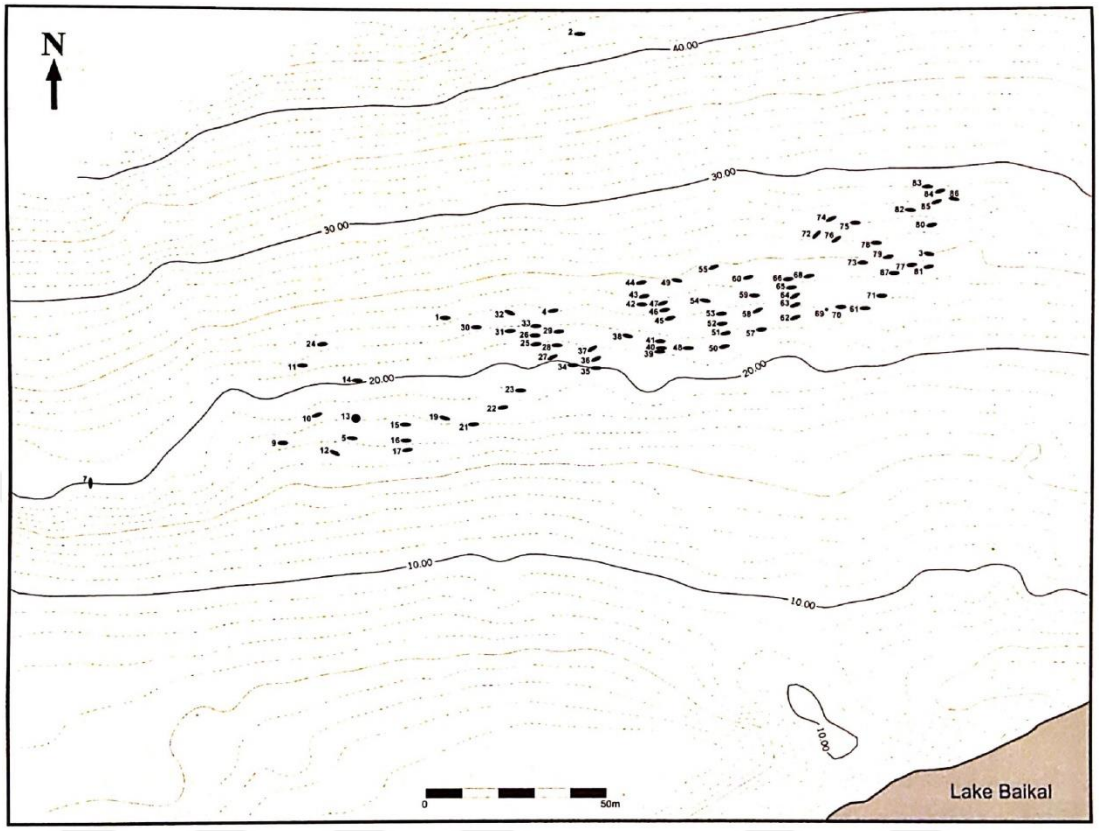

Levha 4.4-1a Şumiliha mezar kompleksi Mezar-26 1. Mezar planı; 2-4. Ok uçları (Goryunova, 1981: 81, Fig. 37).

Levha 4.4-1b Şumiliha mezar kompleksi Mezar-27 1. Mezar planı; 2. Kemik disk; 3-5. Geyik dişinden pandantifler (Goryunova, 1981: 82, Fig. 39).

LEVHA 4.4-2

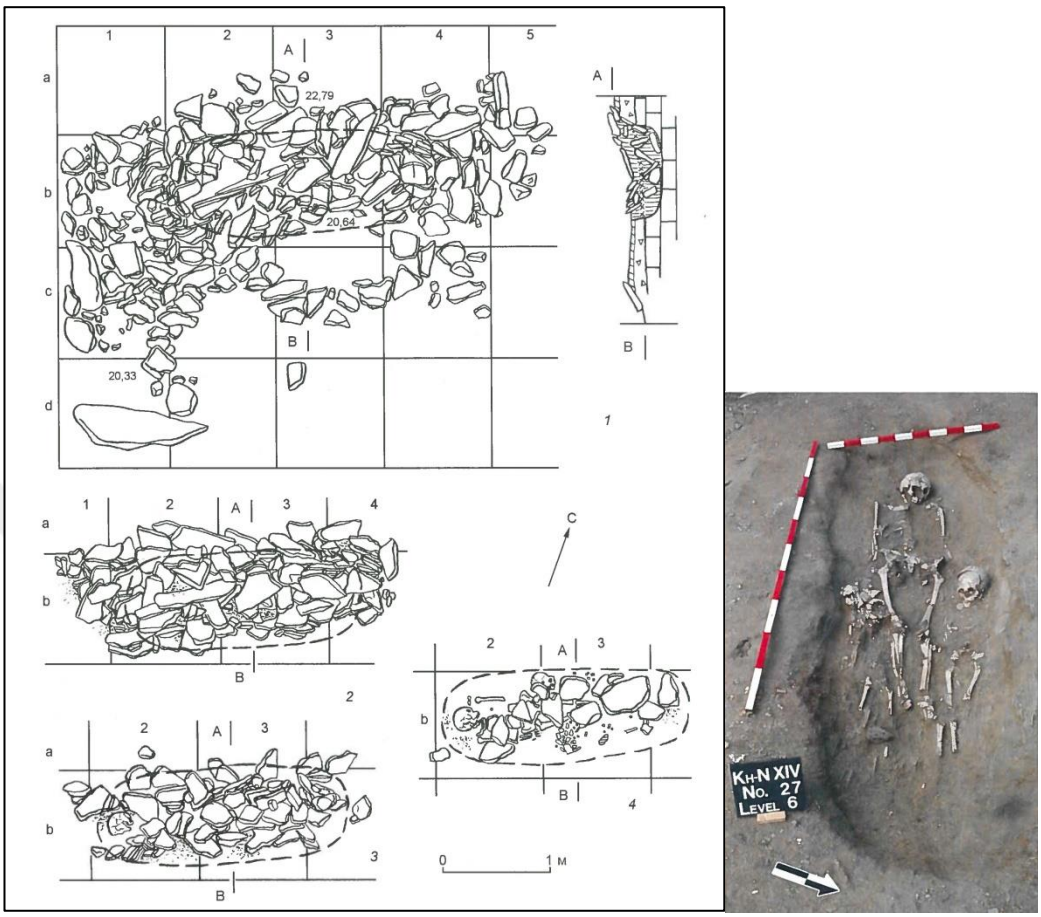

Levha 4.4-2a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi (Weber ve diğerleri, 2007: 9, Fig. 2).

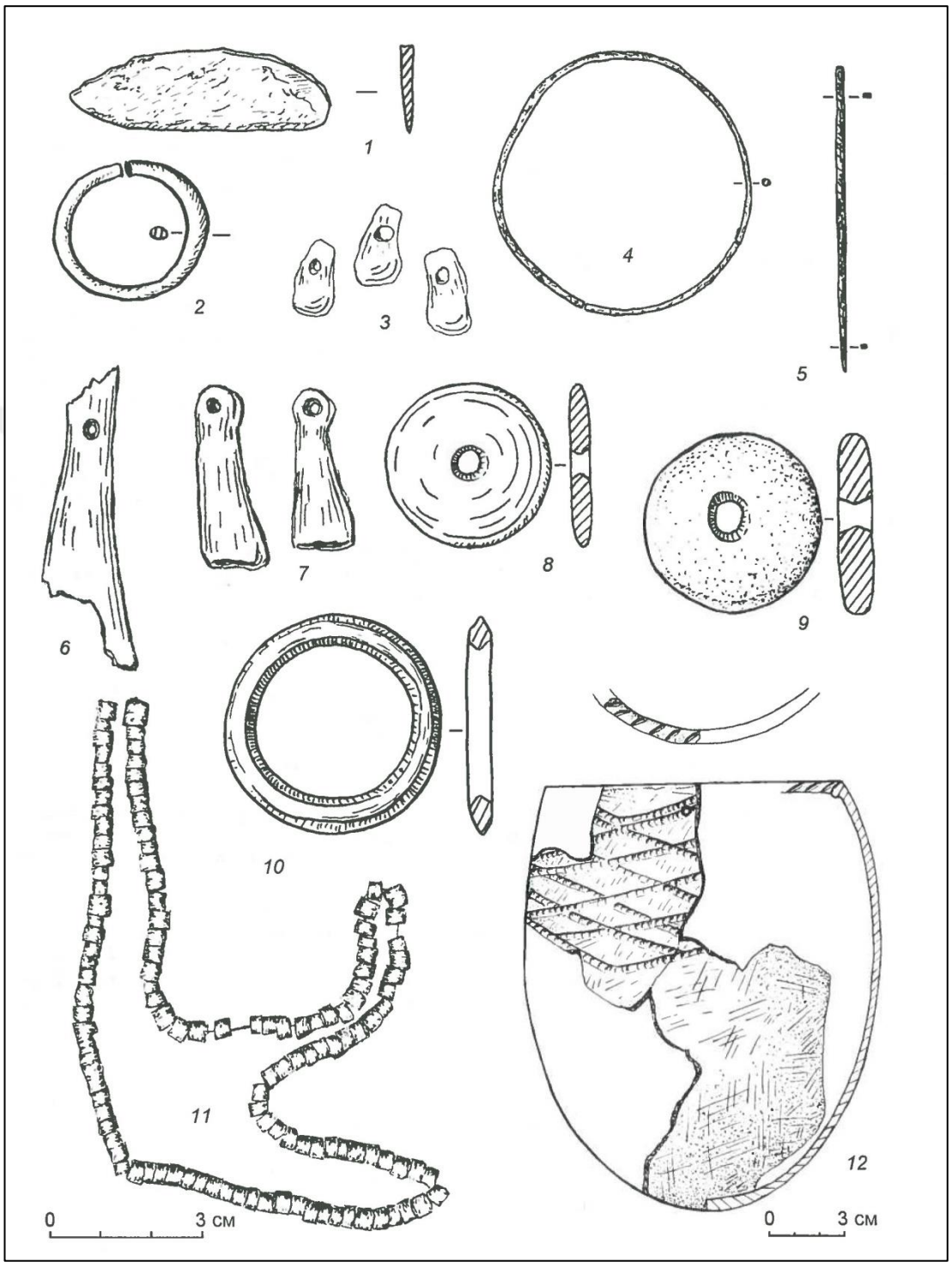
Levha 4.4-2b Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-27-29 üst yapıların fotoğrafı (Goryunova ve diğerleri, 2010: 217, Fig. 159).

LEVHA 4.4-3

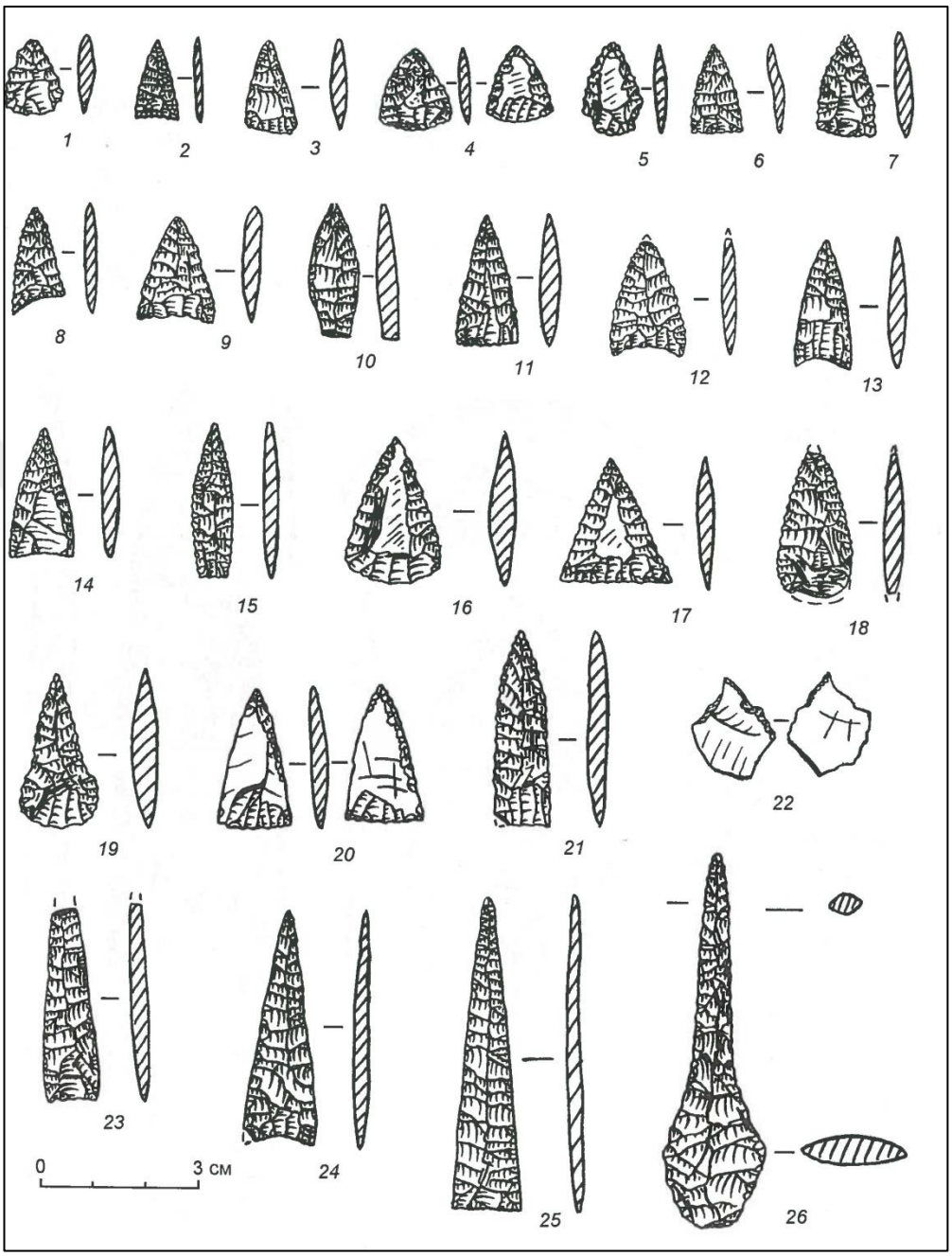
Levha 4.4-3 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi mezar-27 dış ve iç yapı planları (Goryunova ve diğerleri, 2010: 49, Fig. 31) ve fotoğrafı (Goryunova ve diğerleri, 2010: 217, Fig. 160)

LEVHA 4.4-4

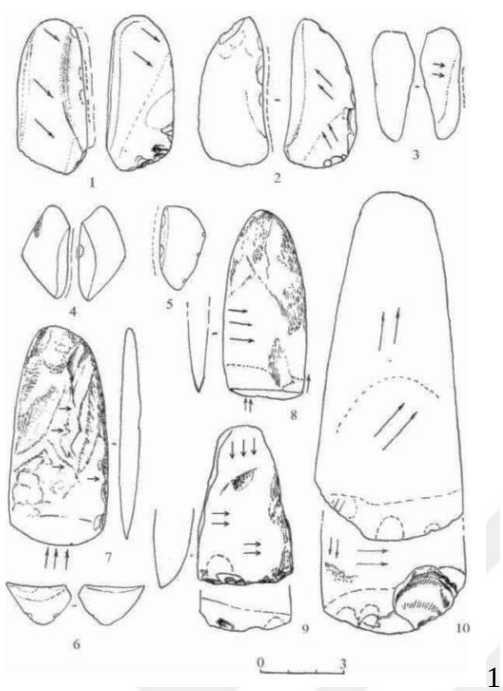
Levha 4.4-4 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi buluntuları 1. Tunç bıçak, 2,4. Tunç halka, 3. Alageyik dişinden boncuklar, 5. Tunç iğne, 6. Kemik pandantif, 7. Pandantif diş, 8-9. Nefrit ve aragonit diskler, 10. Nefrit halka, 11. Hamurdan boncuklar, 12. Keramik kap (Goryunova ve diğerleri, 2010: 194, Fig. 139).

LEVHA 4.4-5

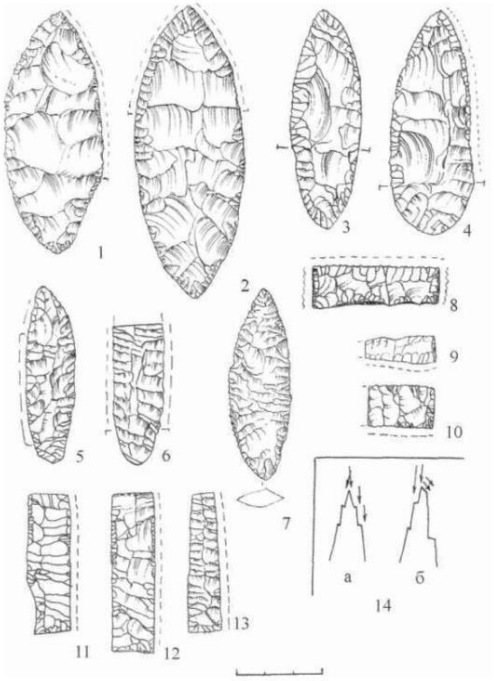

Levha 4.4-5 Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular 1-21, 23-25. Ok uçları, 22. Delici, 26. Matkap (Goryunova ve diğerleri, 2010: 192, Fig. 138).

LEVHA 4.4-6

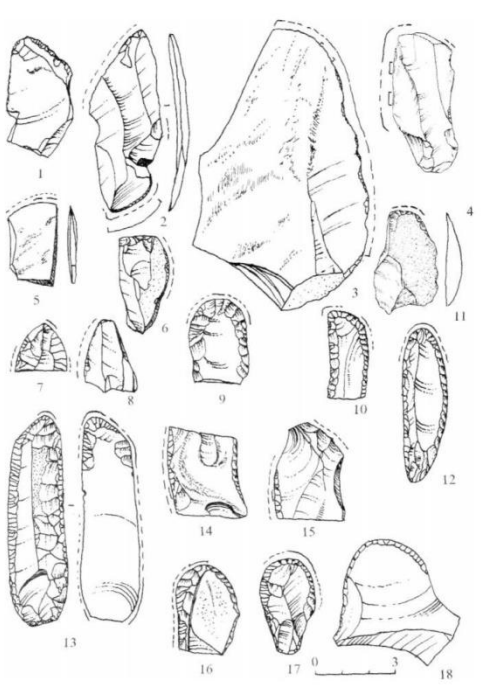

1

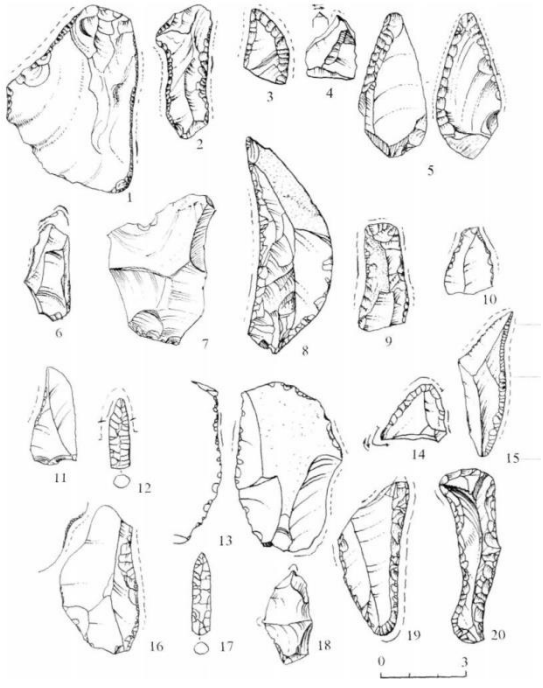

2

Levha 4.4-6a Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular 1. 1-6. Nefrit bıçaklar, 7-10 nefritten balta ve keserler (Kungurova ve diğerleri, 2008a: 47, Fig. 1); 2. 1-13. Çift yüzlüler, geçmeli alet bıçakları 14. Bıçakların kenar düzelitm şemaları (Kungurova ve diğerleri, 2008a: 51, Fig. 4).

1

2

Levha 4.4-6b Hujir-Nuge XIV mezar kompleksi taş buluntular 1. Kazıyıcılar ve işlenmemiş taşlar (Kungurova ve diğerleri, 2008a: 50, Fig. 3); 2. Ahşap ve kemik işleme aletleri (Kungurova ve diğerleri, 2008a: 48, Fig. 2).

LEVHA 4.4-7

Levha 4.4-7a Kurma XI mezar kompleksi mezar-1 üst yapısı (Goryunova ve diğerleri, 2012: 177, Fig.122)

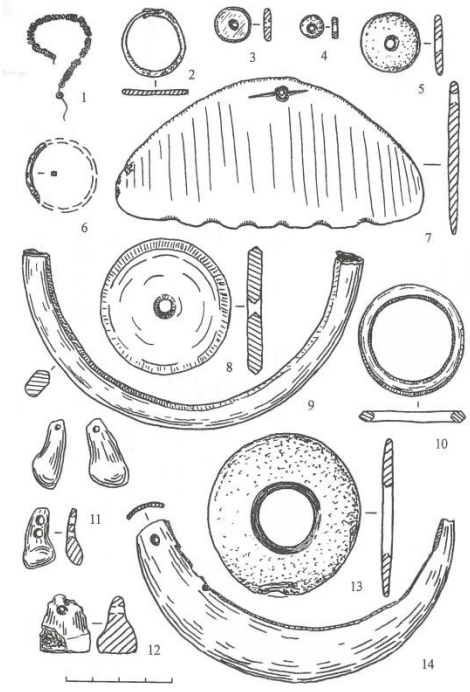

Levha 4.4-7b Kurma XI mezar kompleksi mezar-1'de bulunan madalyon ve bir çift yüzlü (Goryunova ve diğerleri, 2012: 178, Fig. 124)

LEVHA 4.4-8

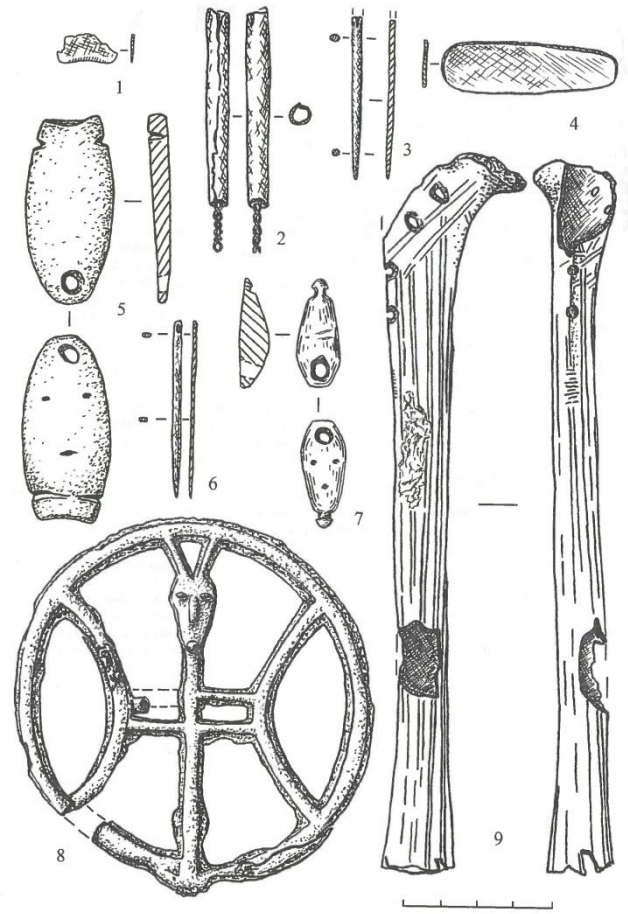

Levha 4.4-8a Kurma XI mezar kompleksi mezar-13'te kafatasının üzerinde *in situ* aragonitten diskler (Goryunova ve diğerleri, 2012: 196, Fig. 157).

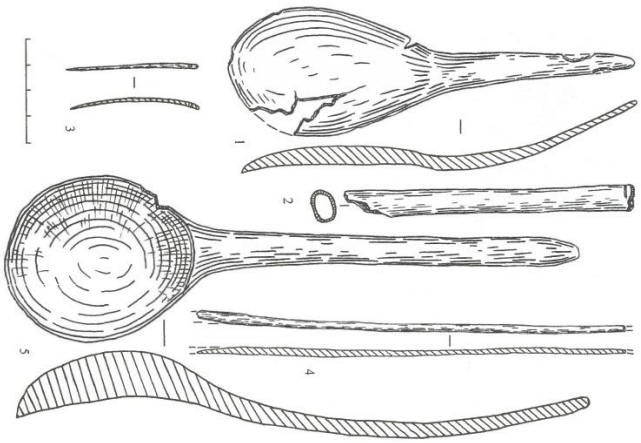

Levha 4.4-8b Kurma XI mezar kompleksi buluntuları 1. Kaolinit boncuklar, 2. Halka biçimli gümüş pandantif, 3-5,8,10,13. Açıkrenkli nefrit, aragonit ve mermer disk ve halkalar, 6. Bakır halka parçası, 7. Yeşil nefritten yarımay pandantif, 9. Açık renkli nefritten yarım halka, 11. Alageyik dişinden boncuklar, 12. Ayı dişinden pandantif, 14. Yabandonmuzu dişinden pandantif (Goryunova ve diğerleri, 2012: 152, Fig. 107).

LEVHA 4.4-9

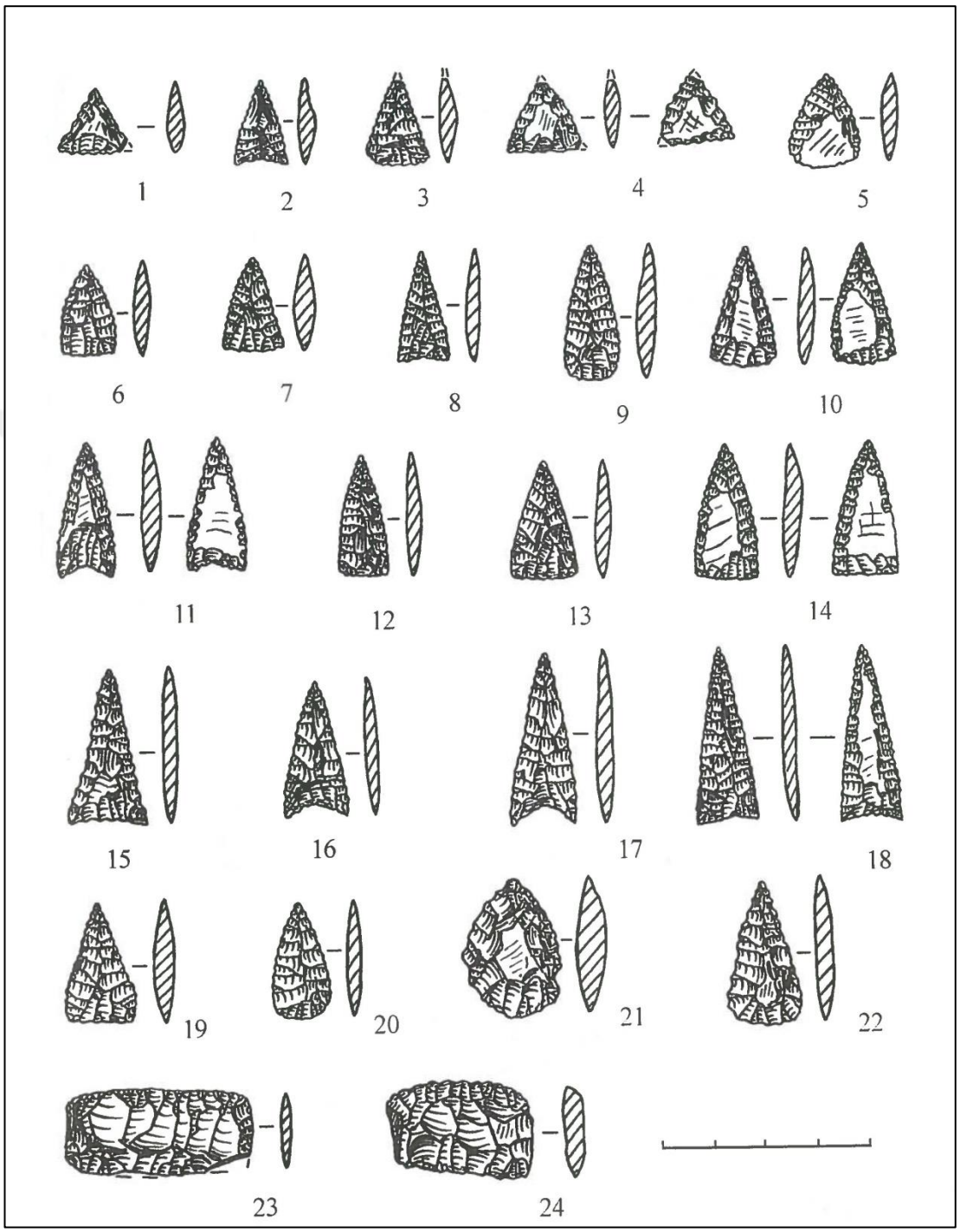

Levha 4.4-9a Kurma XI mezar kompleksi buluntuları 1,4. Tunç bıçaklar, 2. Bakır iğneler, 3,6. Metal iğneler5,7. Antropomorfik yüzlü kompozit olta kancası taş sapları, 8. Tunçtan antropomorfik madalyon, 9. Bezemeli insan kemiği (Goryunova ve diğerleri, 2012: 150, Fig.105)

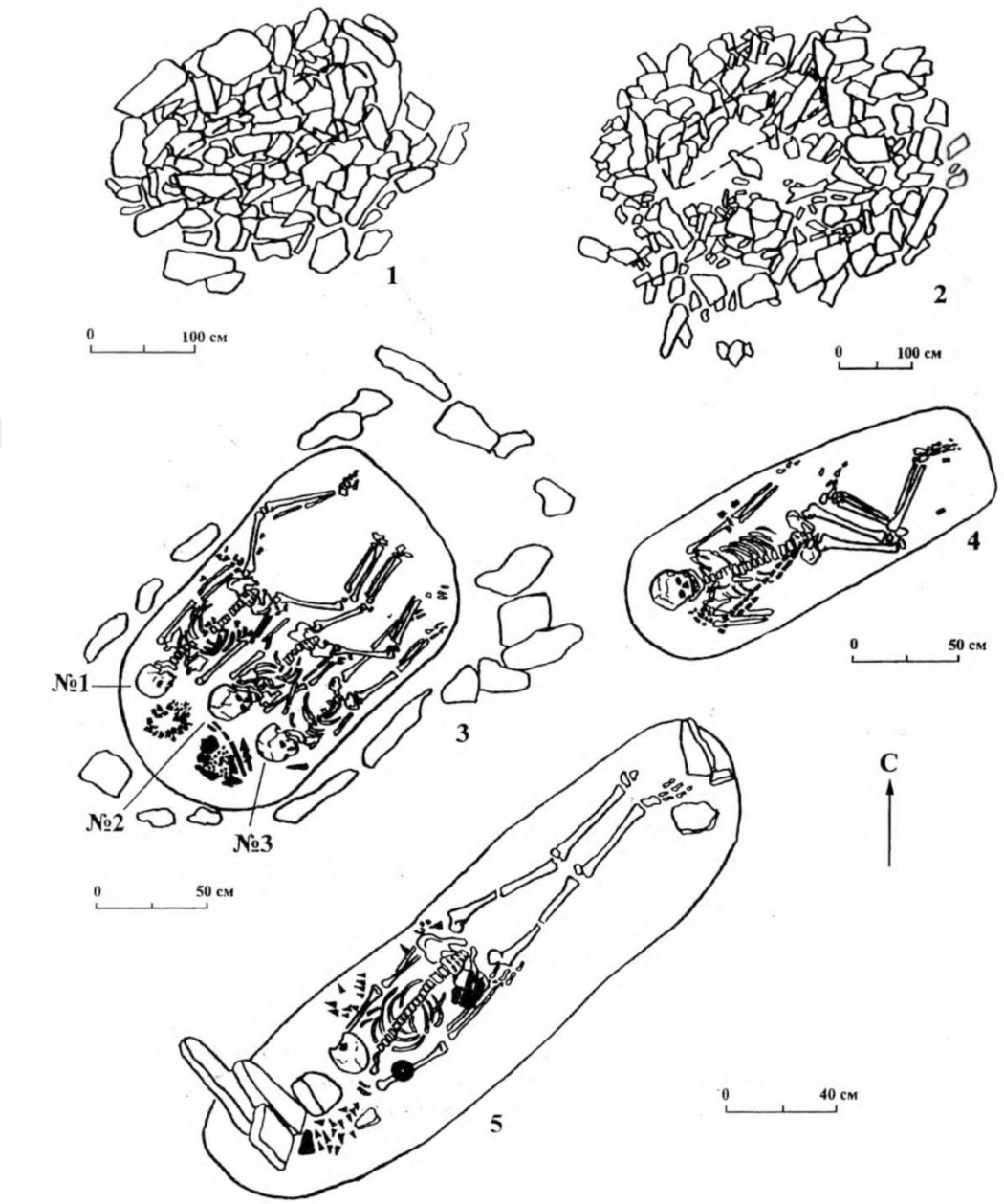
Levha 4.4-9b Kurma XI mezar kompleksi kemik buluntular 1,5. Kaşıklar, 2. İğnelik, 3. İğne, 4. Çomak biçimli asa (Goryunova ve diğerleri, 2012: 157, Fig.112).

LEVHA 4.4-10

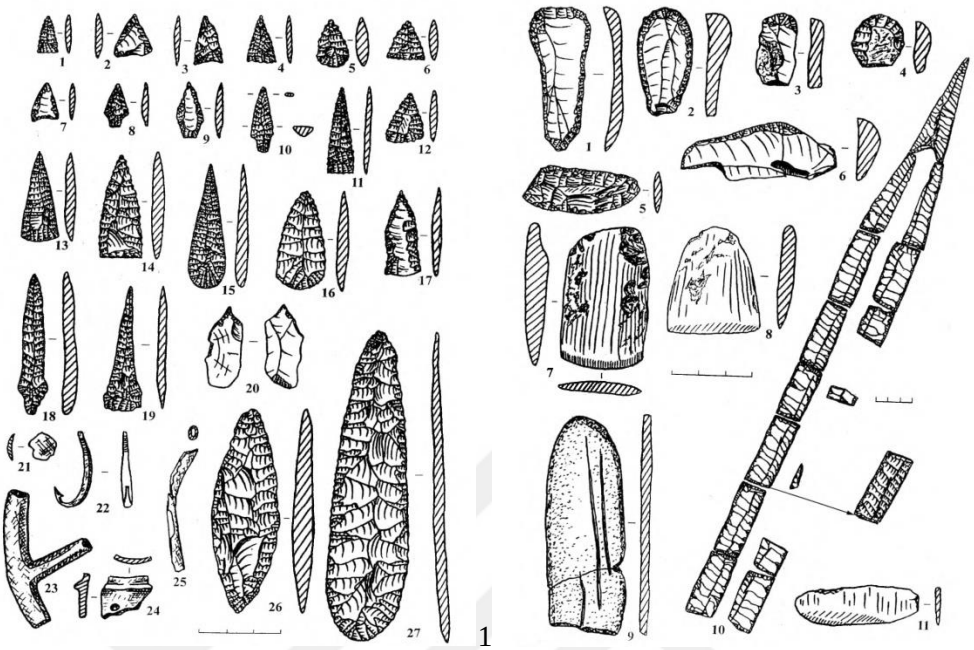

Levha 4.4-10 Kurma XI mezar kompleksi taş buluntular 1-22. Ok uçları, 23. Geçmeli çift yüzlü, 24. Çift yüzlü yonga (Goryunova ve diğerleri, 2012: 153, Fig. 108).

LEVHA 4.4-11

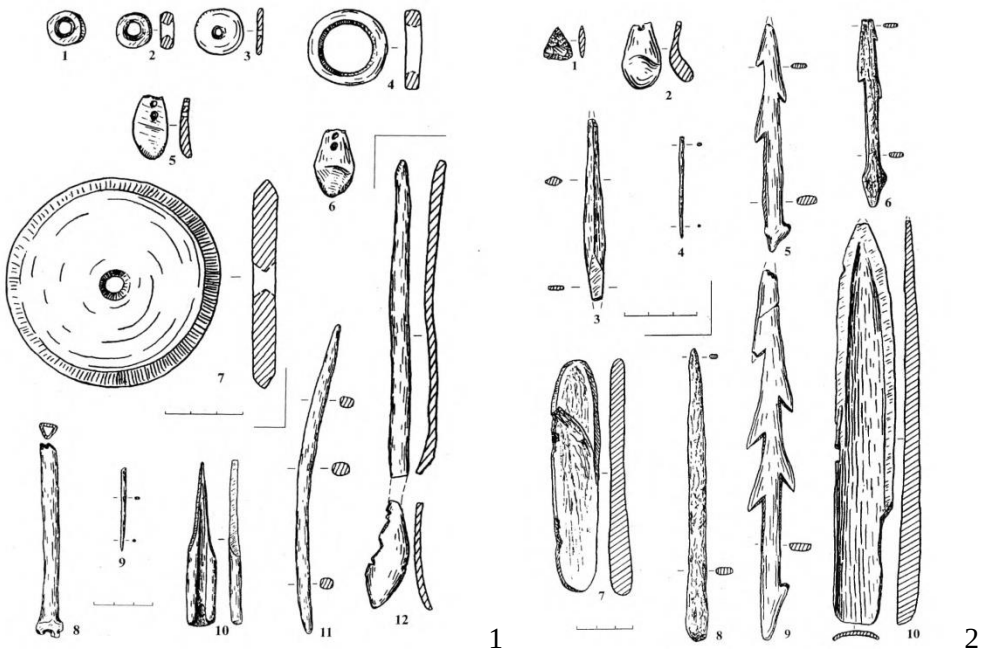

Levha 4.4-11 Ulyarba mezar kompleksi mezarları 1. Mezarların üzerindeki taş döşemelerin formu; 2. Tahrip edilmiş mezarların taş döşemeleri; 3. Mezar-3, 5. Baş ve ayak ucunda dikine yassı taşlar bulunan mezarlara örnek (Goryunova, 2002: 62, Fig. 11).

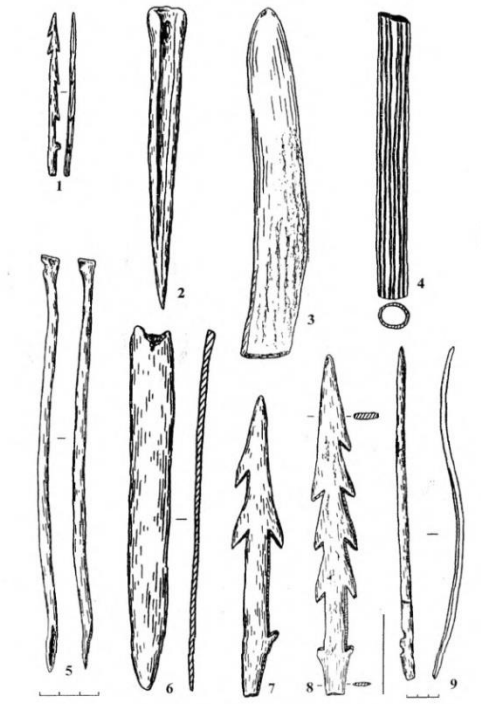
1 2

Levha 4.4-12a Ulyarba mezar kompleksi buluntuları 1. (Goryunova, 2002: 63, Fig. 12) ; 2. (Goryunova, 2002: 64, Fig. 13).

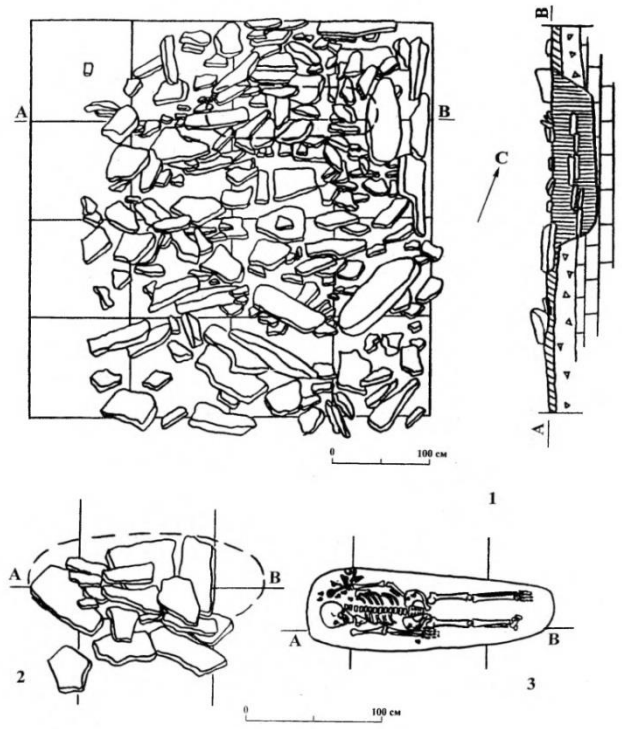

1 2

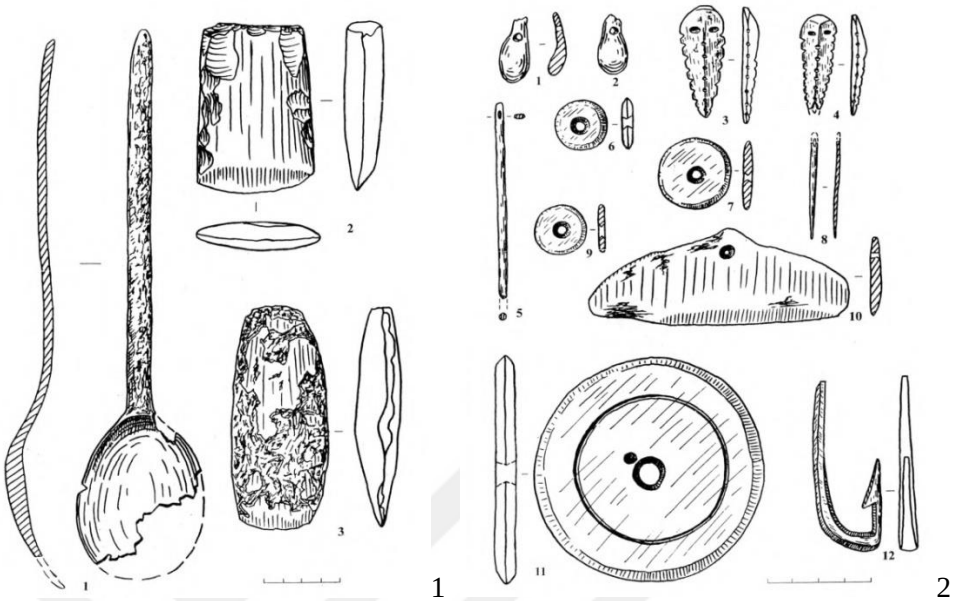
Levha 4.4-12b Ulyarba mezar kompleksi buluntuları 1. (Goryunova, 2002: 65, Fig. 14); 2. (Goryunova, 2002: 66, Fig. 15).

Levha 4.4-13a Ulyarba mezar kompleksi kemik buluntular (Goryunova, 2002: 67, Fig. 16).

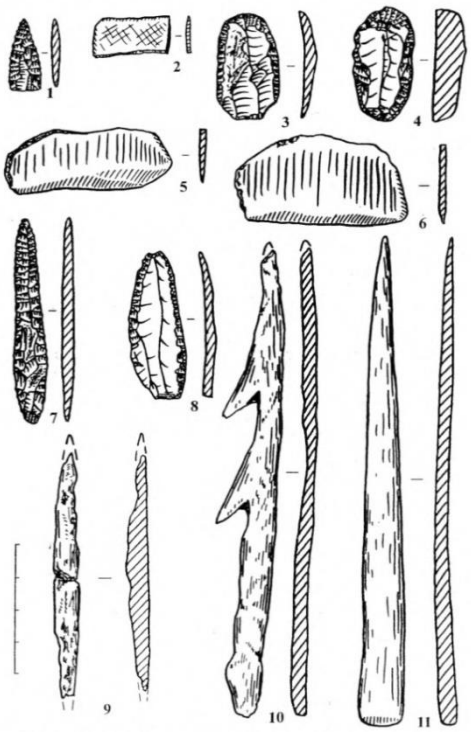

Levha 4.4-13b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi Geç Glazkovo mezarı planı (Goryunova, 2002: 75, Fig. 24).

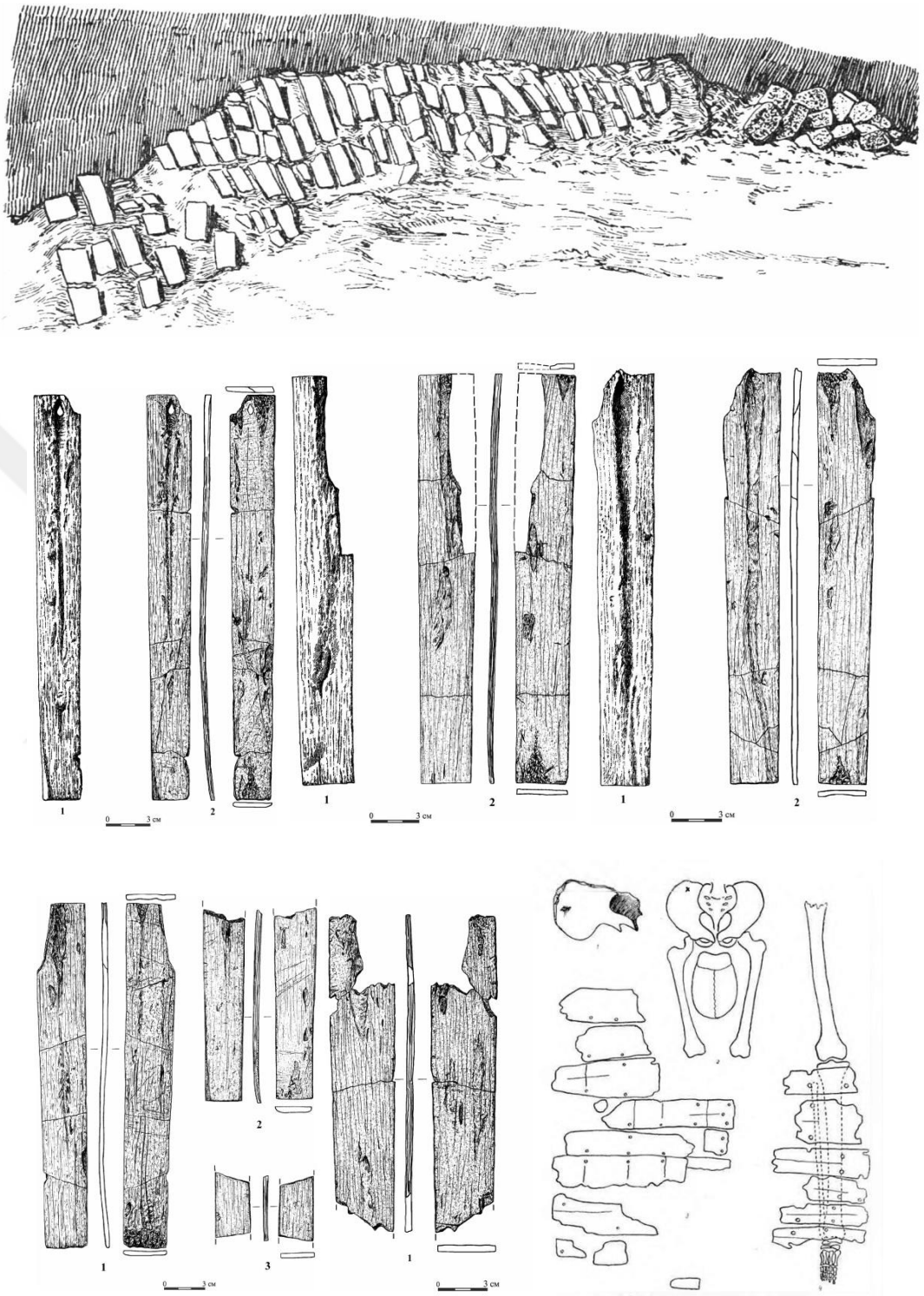
1 2

Levha 4.4-14a Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları 1. (Goryunova, 2002: 77, Fig. 26); 2. (Goryunova, 2002: 78, Fig. 27).

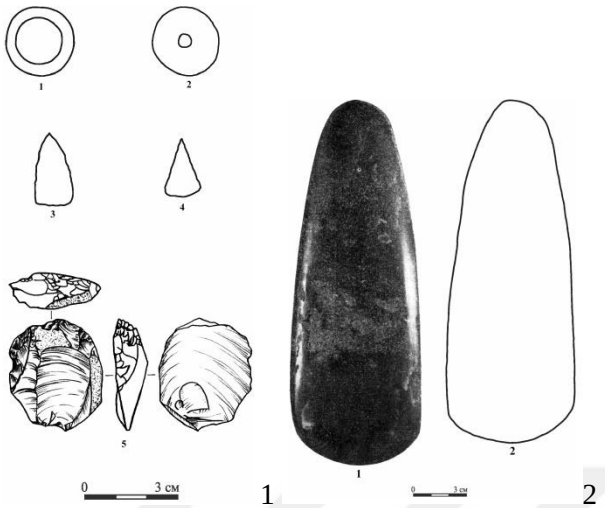
Levha 4.4-14b Sarminskiy Burnu mezar kompleksi buluntuları (Goryunova, 2002: 76, Fig. 25).

LEVHA 4.4-15

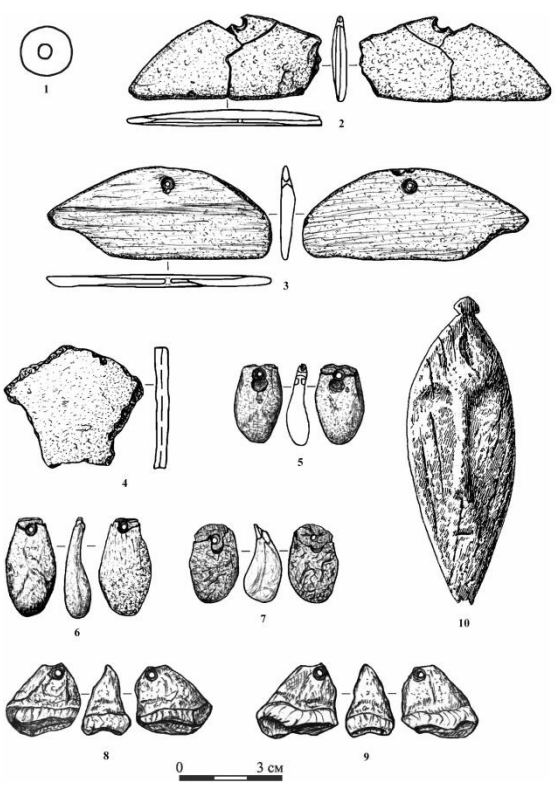

Levha 4.4-15 Ust'-İginskiy mezar kompleksi kemik zırh parçaları (Okladnikov, 1955: 253, Fig. 119, 254, Fig. 120; Leskov ve diğerleri, 2016: 24-27, Fig. 5-10).

LEVHA 4.4-16

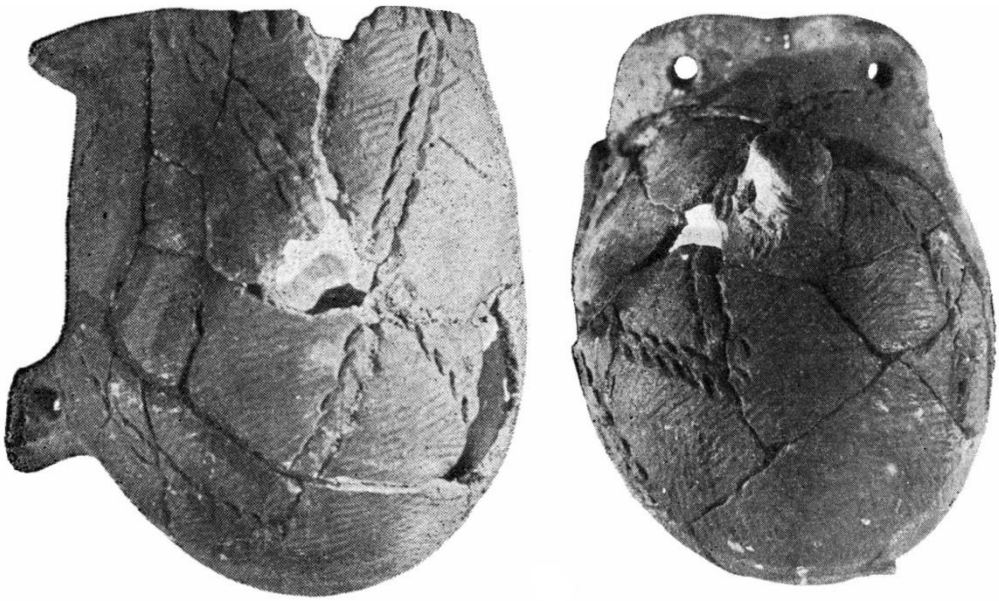

Levha 4.4-16a Ust'-İlginskiy mezar kompleksi taş buluntular 1. Beyaz nefritten halka ve disk, çakmaktaşı ok uçları ve ön kazıyıcılar; 2. Nefritten balta (Leskov ve diğerleri, 2016: 22, Fig. 2, 3)

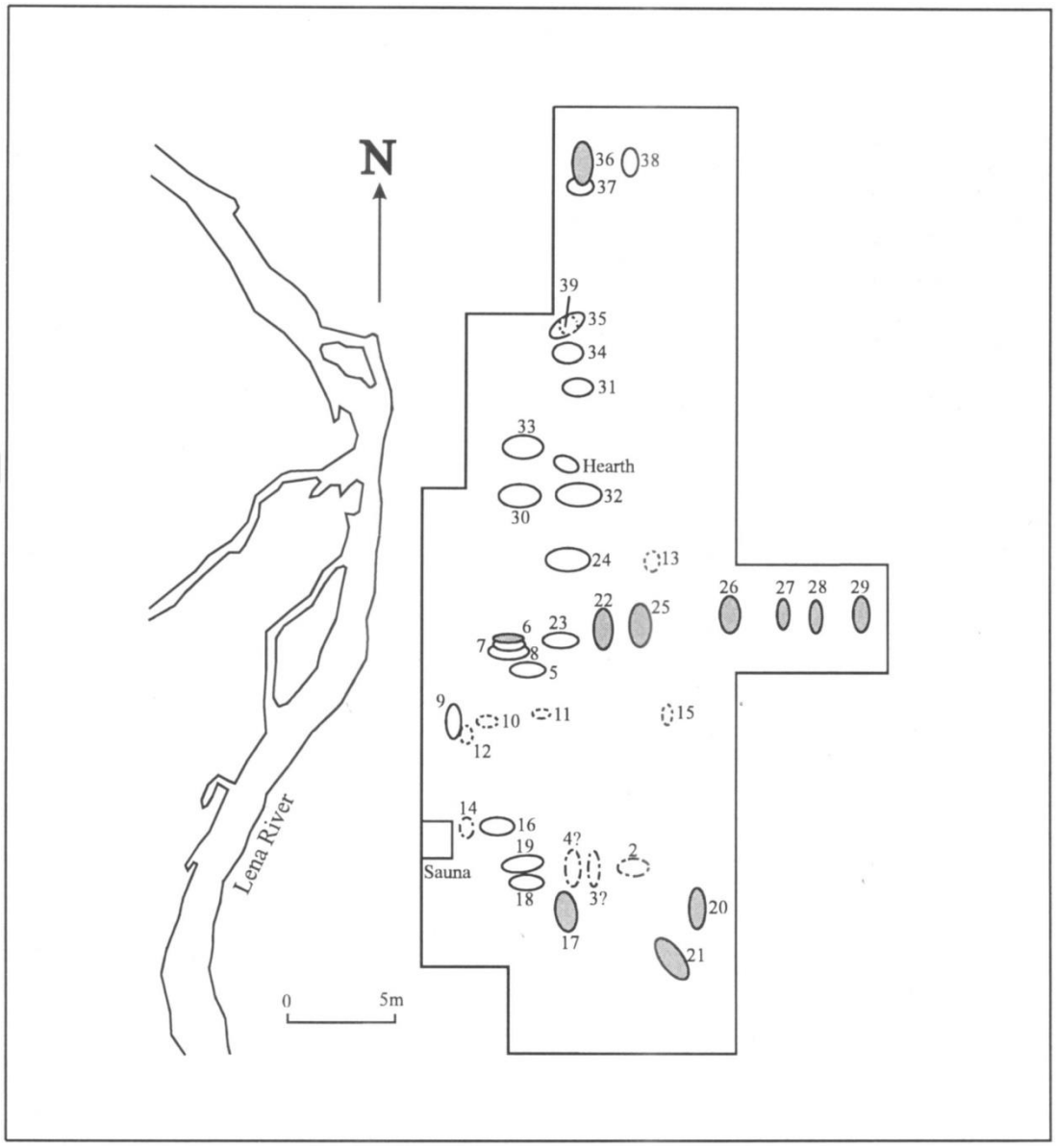

Levha 4.4-16b Ust'-İlginskiy mezar kompleksi buluntular 1. Beyaz nefrit halka; 2-3. Yarım ay formlu pandantifler; 4. Keramik parçası; 5-7. Geyik dişi, 8-9. Ayı dişi pandantifler; 10. İnsan yüzlü kemik figürin (Leskov ve diğerleri, 2016: 30, Fig. 12).

LEVHA 4.4-17

Levha 4.4-17 Ust'-İlginskiy mezar kompleksi keramik kap (Leskov ve diğerleri, 2016: 28, Fig.11.1; Okladnikov, 1950: 236, Fig.70; Okladnikov, 1955: 130, Fig. 52).

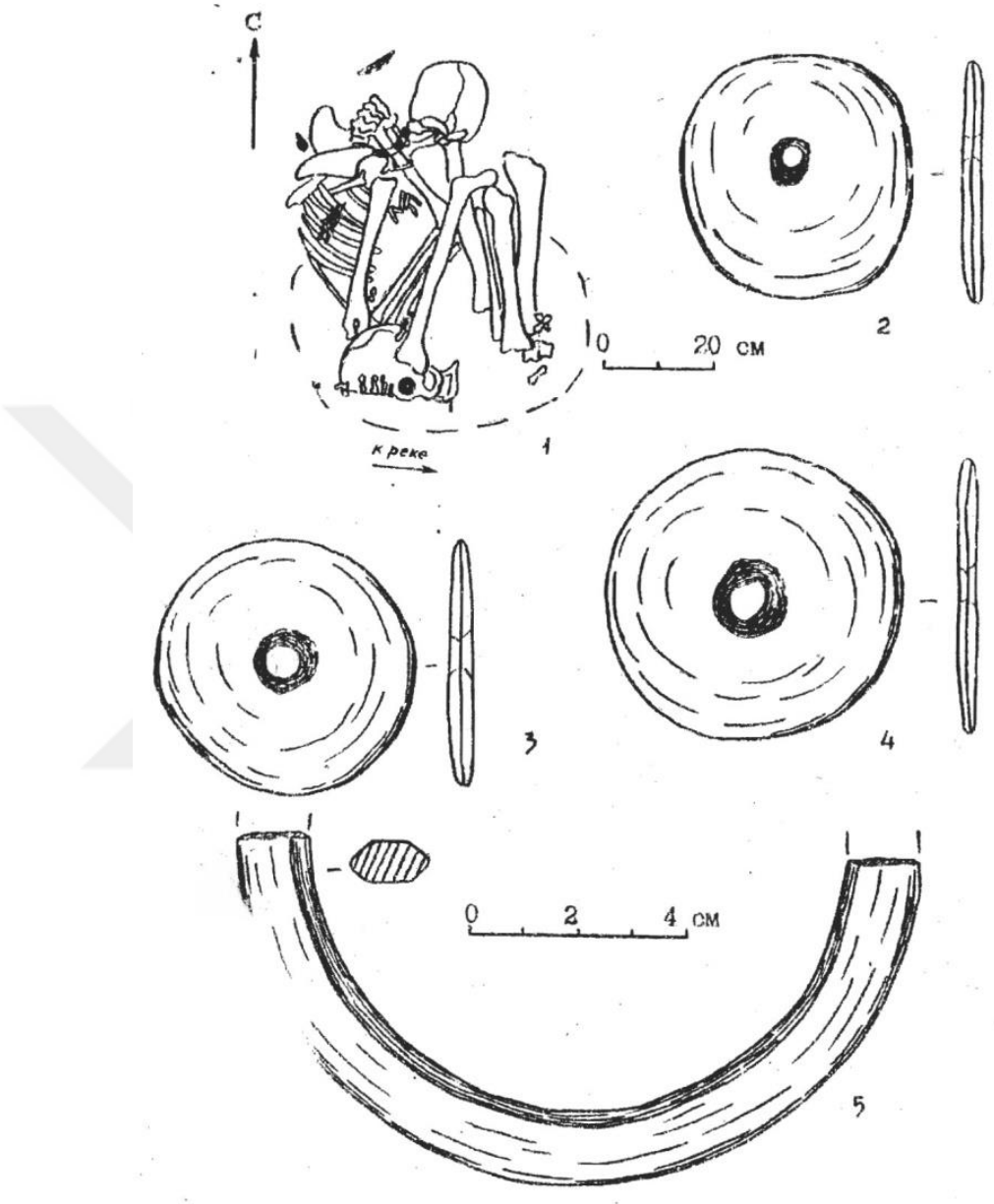
Levha 4.4-18 Verholenskiy mezar kompleksi planı içi boş ovaller Serovo mezarları, içi taralı ovaller Glazkovo mezarları ve noktalı ovaller tahrip edilmiş mezarlardır (Weber, 1994: 6, Fig.2).

LEVHA 4.4-19

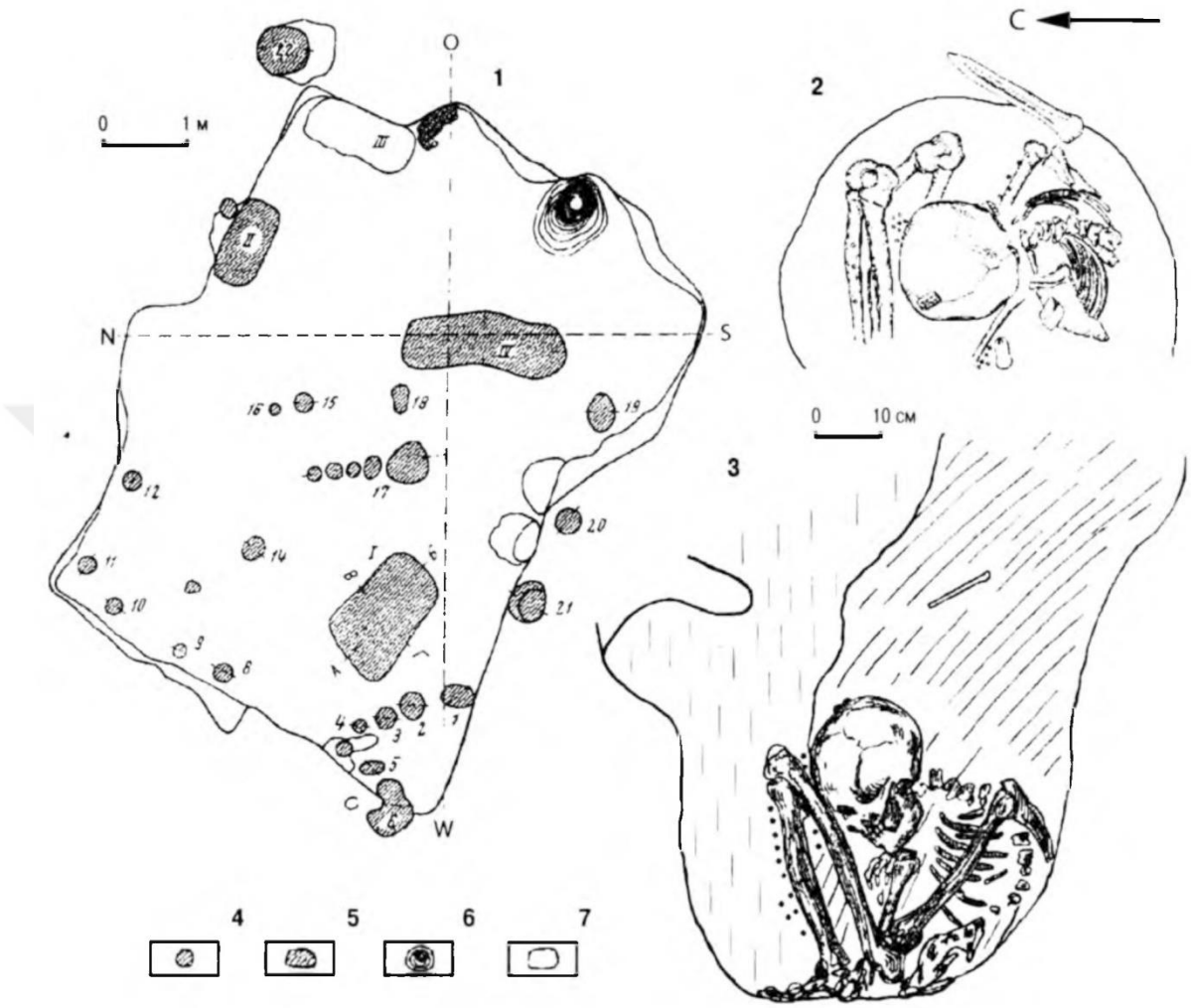
Levha 4.4-19 Verholensk mezar kompleksi Glazkovo Kültürü gömmeleri (Okladnikov, 1955: 220, Fir.105

LEVHA 4.4-20

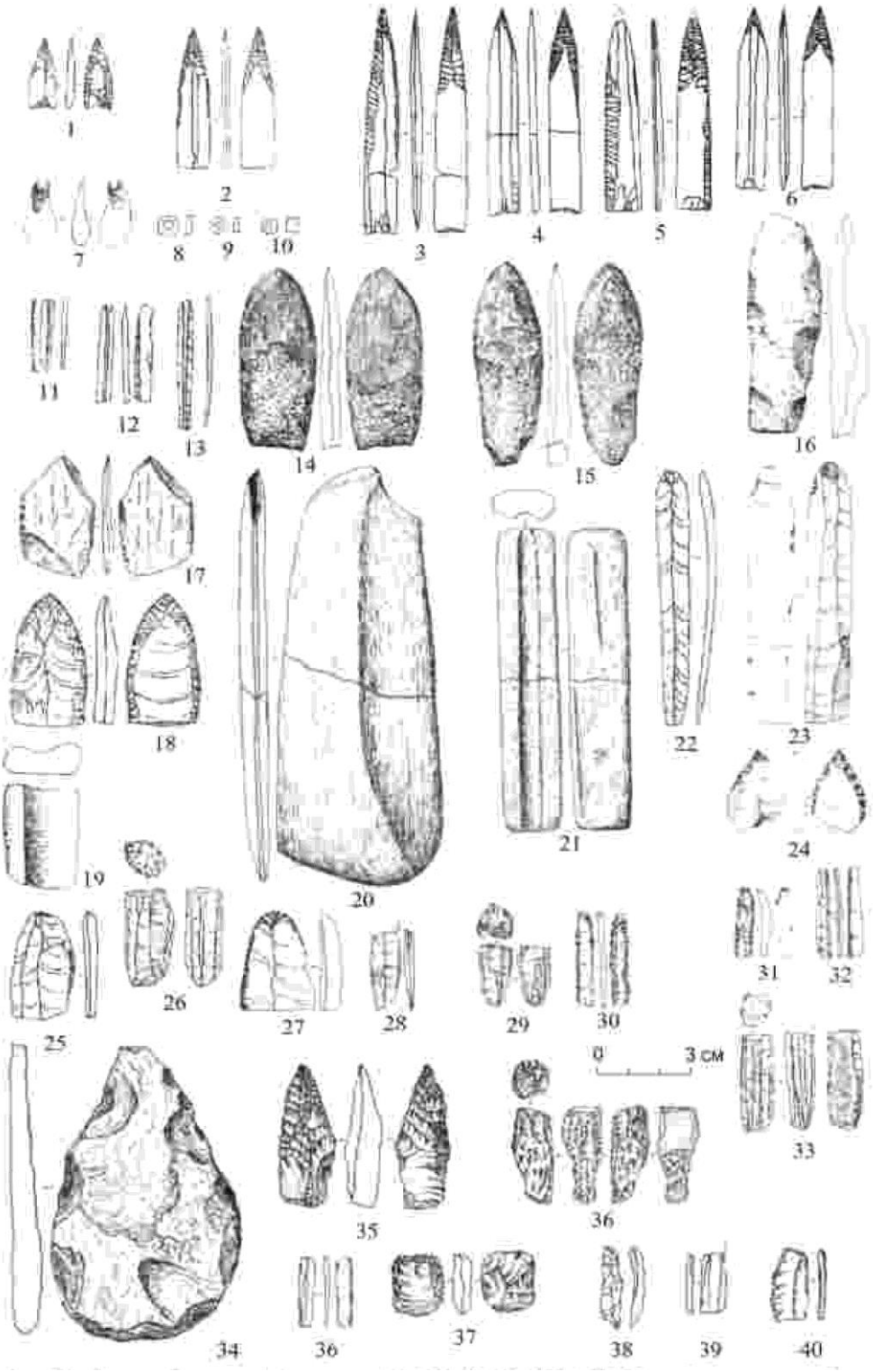
Levha 4.4-20 Şumiliha mezar kompleksi mezar-9 (Goryunova, 1981: 61, Fig. 9)

LEVHA 4.5-1

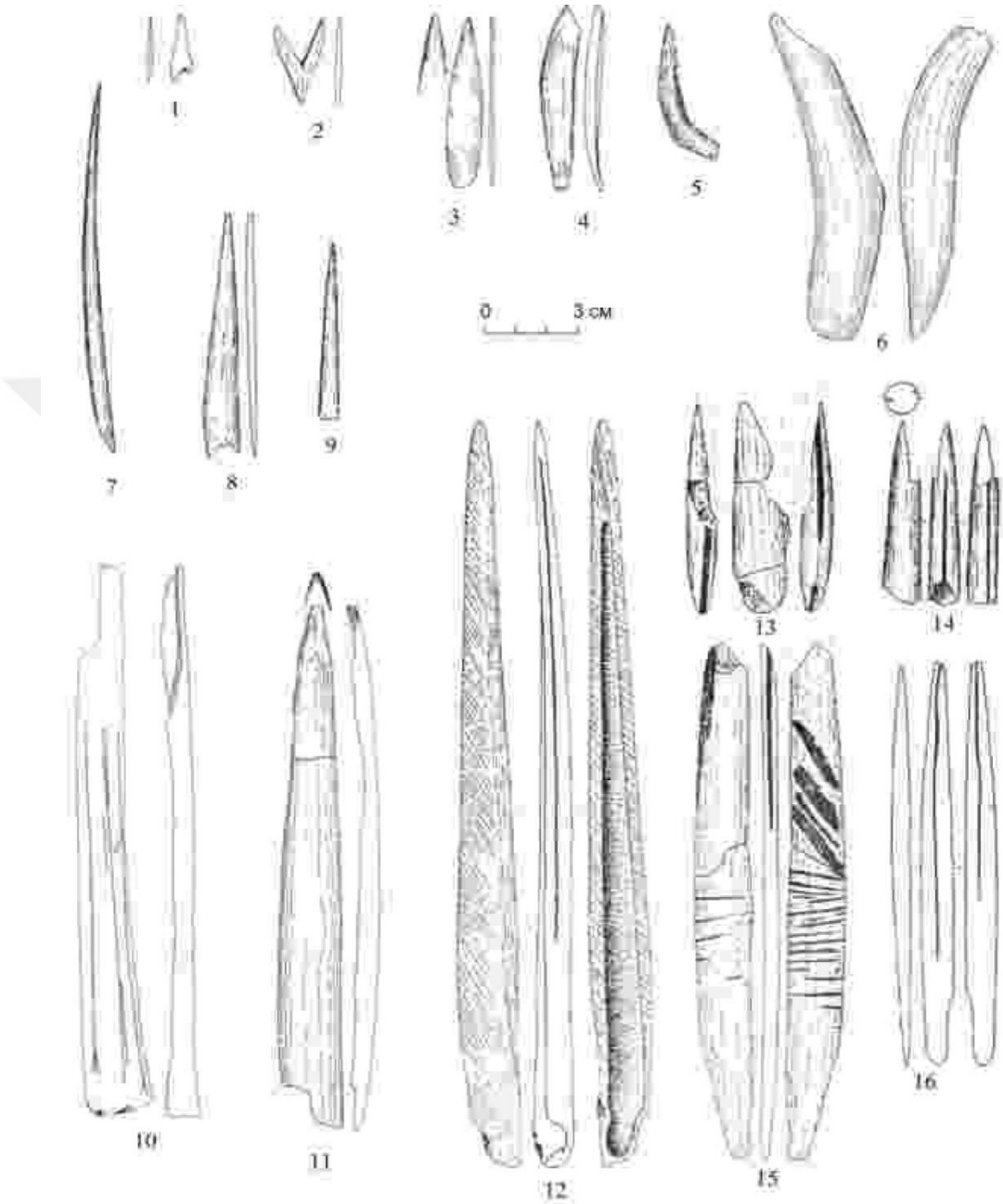
Levha 4.5-1 Tamsak-Bulak yerleşimindeki konut ve mezar 4. Dikme çukurları; 5. Kullanım çukurları; 6. Mezar; 7. Karbon kalıntıları (Okladnikov ve Dereviyanko'nun çizimini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 134, Fig. 92).

LEVHA 4.5-2

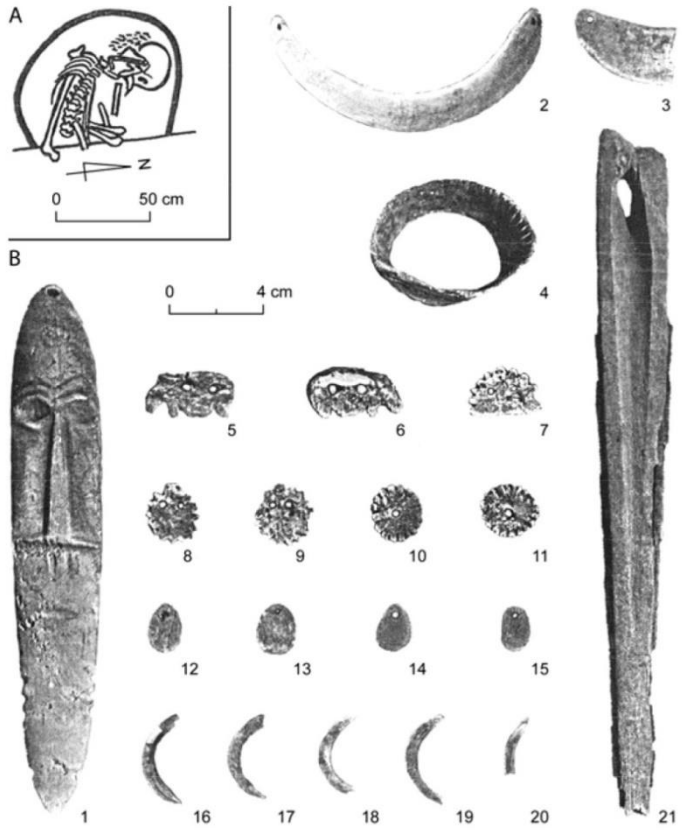

Levha 4.5-2 Nijnyaya Djilinda 1 (Sivakon 1) mezarındaki taş buluntular (Vladimiroviç, 2022: 111, Fig.71)

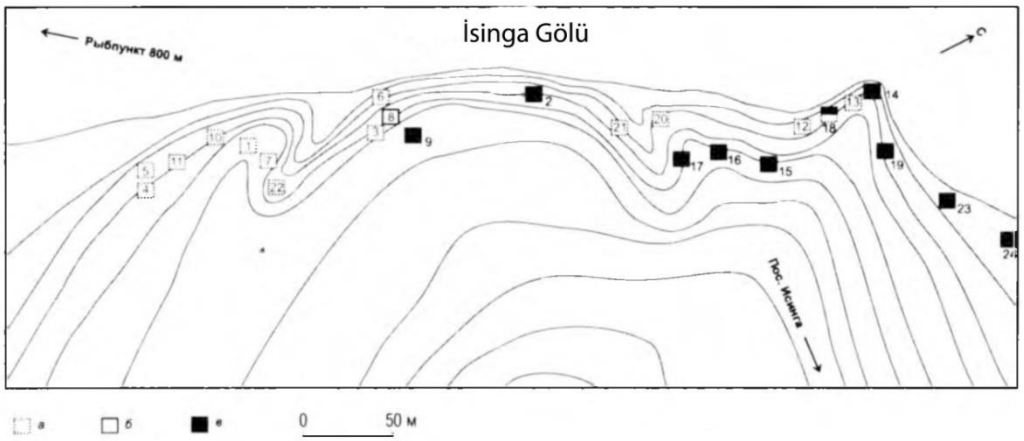
LEVHA 4.5-3

Levha 4.5-3 Nijnyaya Djilinda 1 (Sivakon 1) mezarındaki kemik buluntular (Vladimiroviç, 2022: 112, Fig.72)

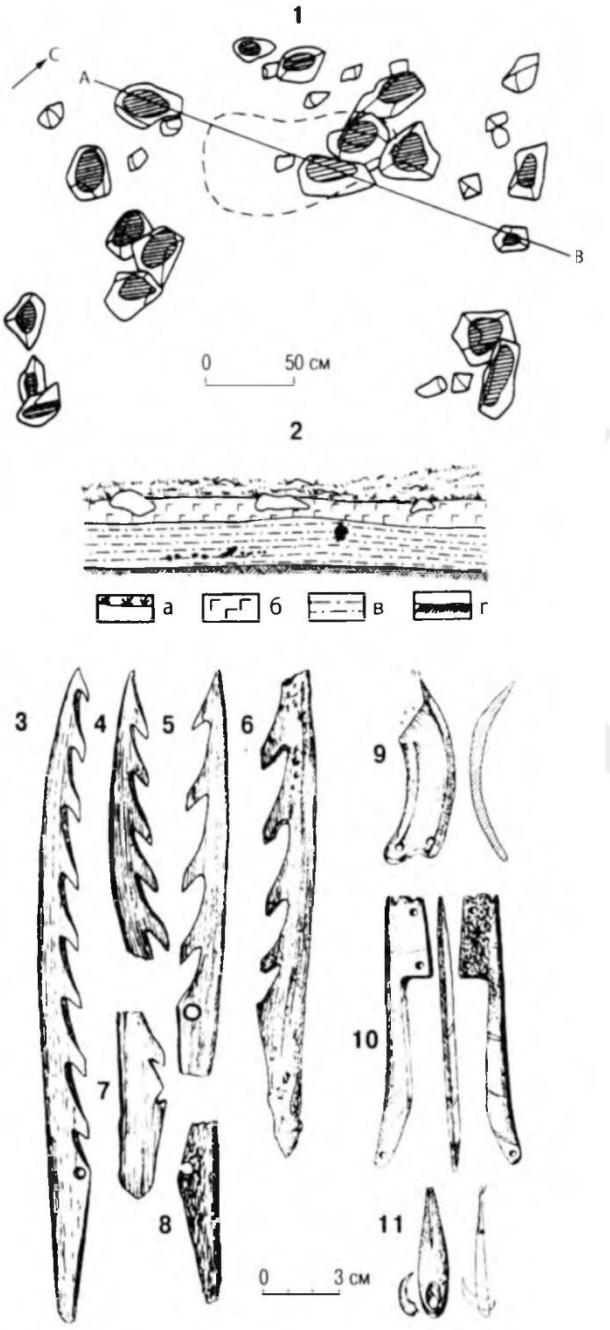

Levha 4.5-4a Norovliyn-Uul mezarı planı ve içinde bulunan eserlerin bazıları (Tumen ve diğerleri, 2016: 162, Fig. 2)

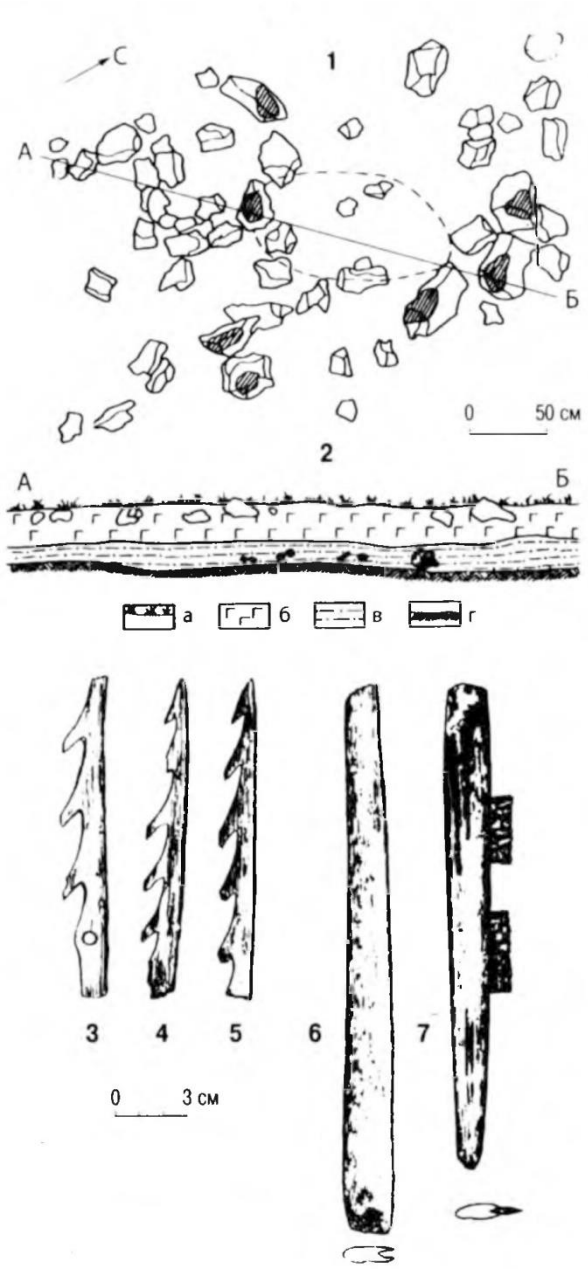
Levha 4.5-4b Buhusan mezar kompleksi planı kesikli kareler GND, boş kareler ETÇ, siyah kareler Demir Çağı mezarları (İvanşina'nın haritasını aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 68, Fgi. 48).

LEVHA 4.5-5

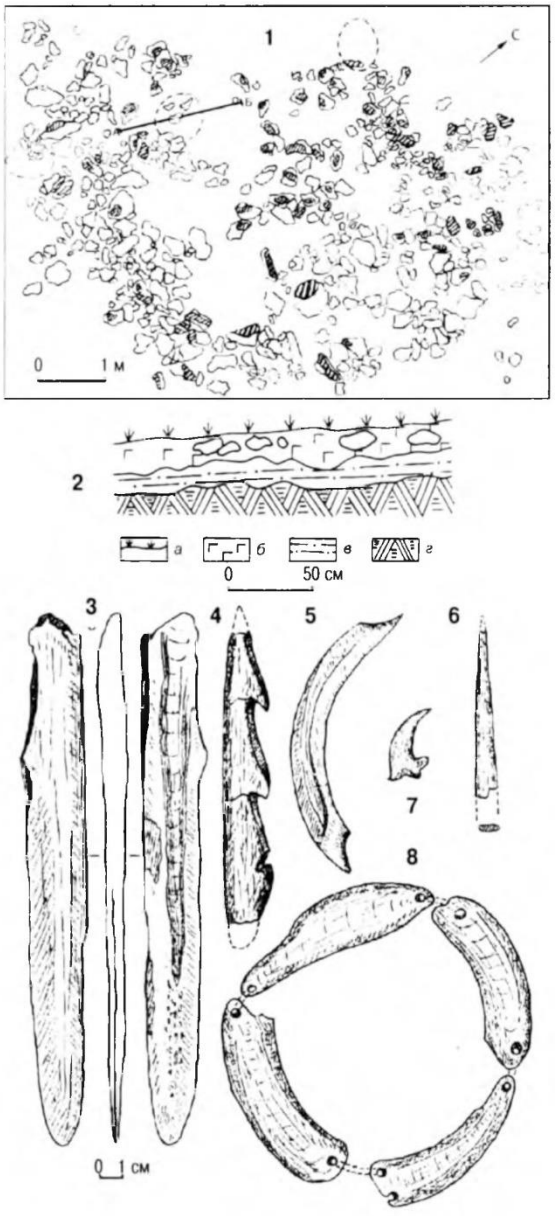
Levha 4.5-5 Buhusan mezar kompleksi mezar-3 ve buluntuları 1-2. Mezar planı; 3-8. Boynuzdan zıpkın uçları; 9. Yabandomuzu dişi; 10. Boynuzdan bir alet; 11. Kompozit olta kancası (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 69, Fgi. 49).

LEVHA 4.5-6

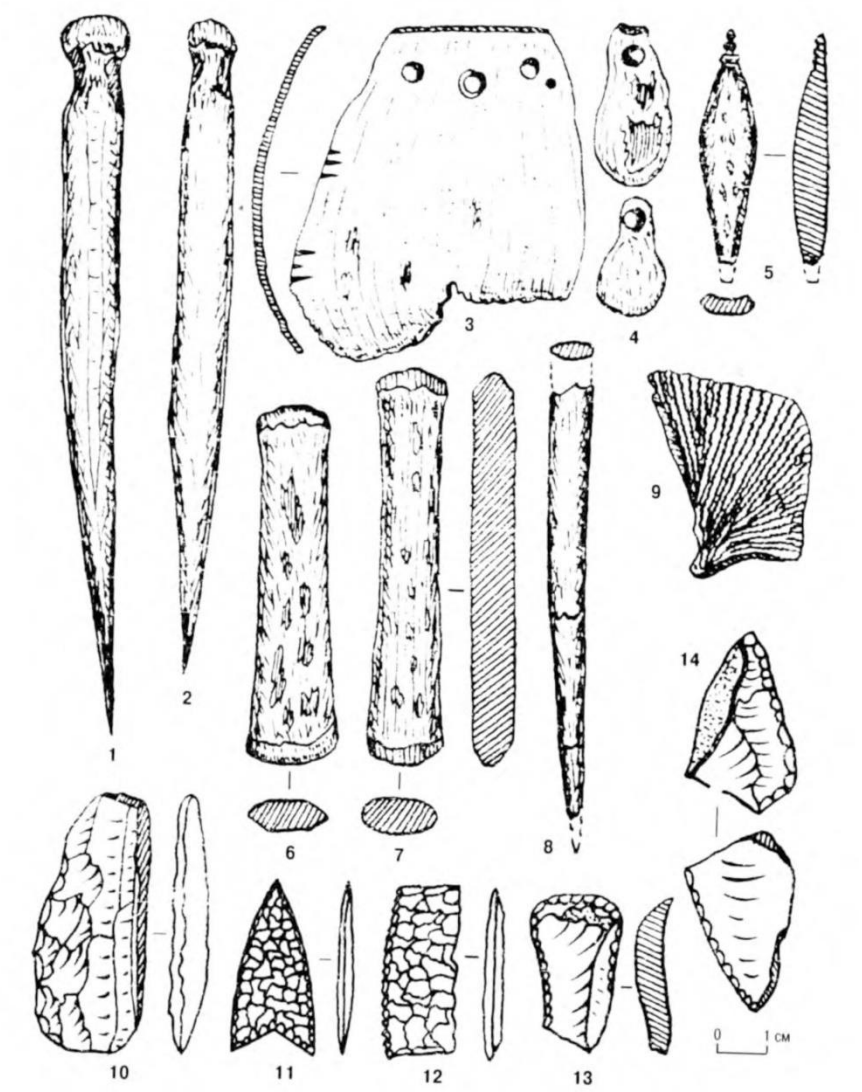
Levha 4.5-6 Buhusan mezar kompleksi mezar-6 ve buluntuları 1-2. Mezar planı; 3-5. Boynuzdan zıpkın uçları; 6-7. Dilgi geçmeli kompozit aletlere ait kemik gövdeler (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 70, Fgi. 50).

LEVHA 4.5-7

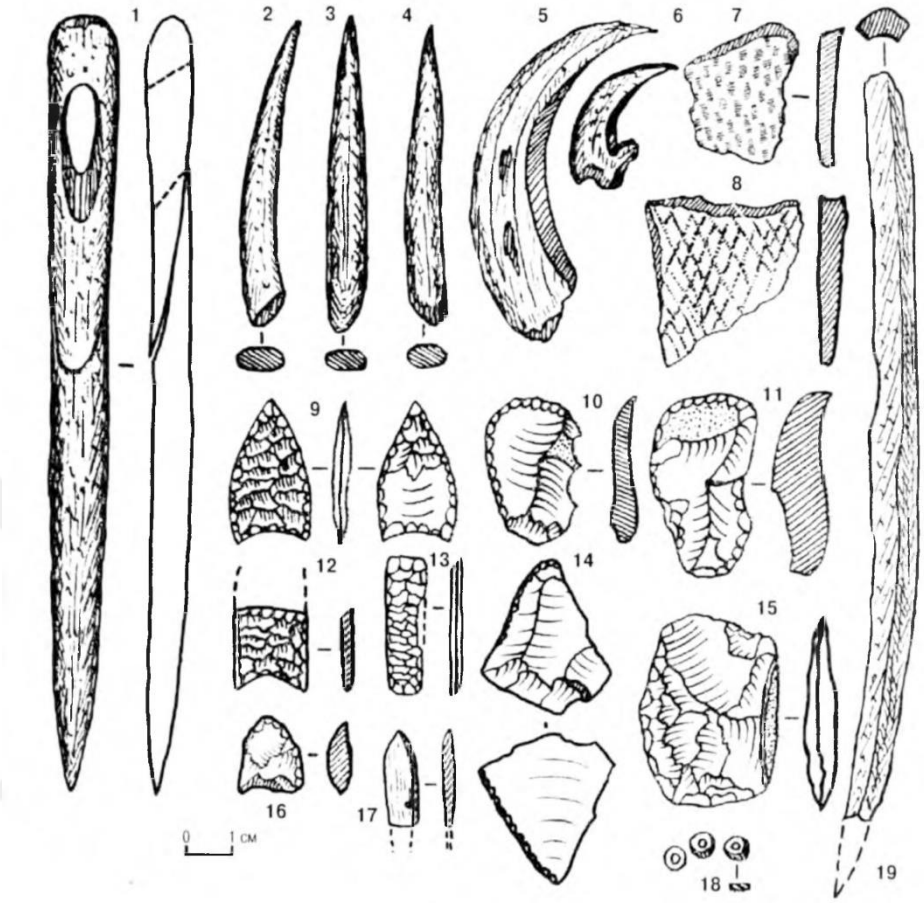
Levha 4.5-7 Buhusan mezar kompleksi mezar-13 ve buluntuları 1-2. Mezar planı; 2. Kemik açkılayıcı; 4. Zıpkın ucu; 5. Yabandomuzu dişi; 6. Kemik iğne; 7. Kartal pençesi; 8. Yabandomuzu dişlerinden kolye (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 71, Fgi. 52).

LEVHA 4.5-8

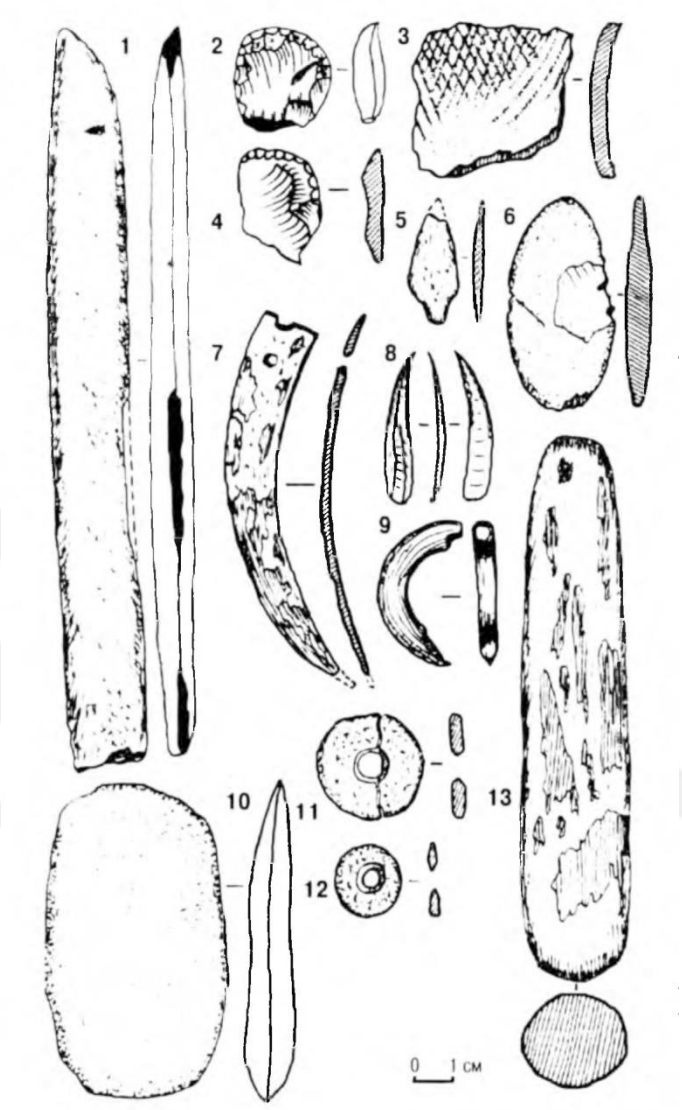
Levha 4.5-8 Buhusan mezar kompleksi mezar-13'teki buluntular 1-2. Bizler; 3. Levha; 4. Geyik dişlerinden pandatifler; 5. Kompozit olta kancası sapı; 6-7. Kemik objeler; 8. Biz; 9. Balık solungacı kemiği; 10. Bıçak; 11. Ok ucu; 12. Düzeltimli levha; 13-14. Kazıyıcılar (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 72, Fgi. 53).

LEVHA 4.5-9

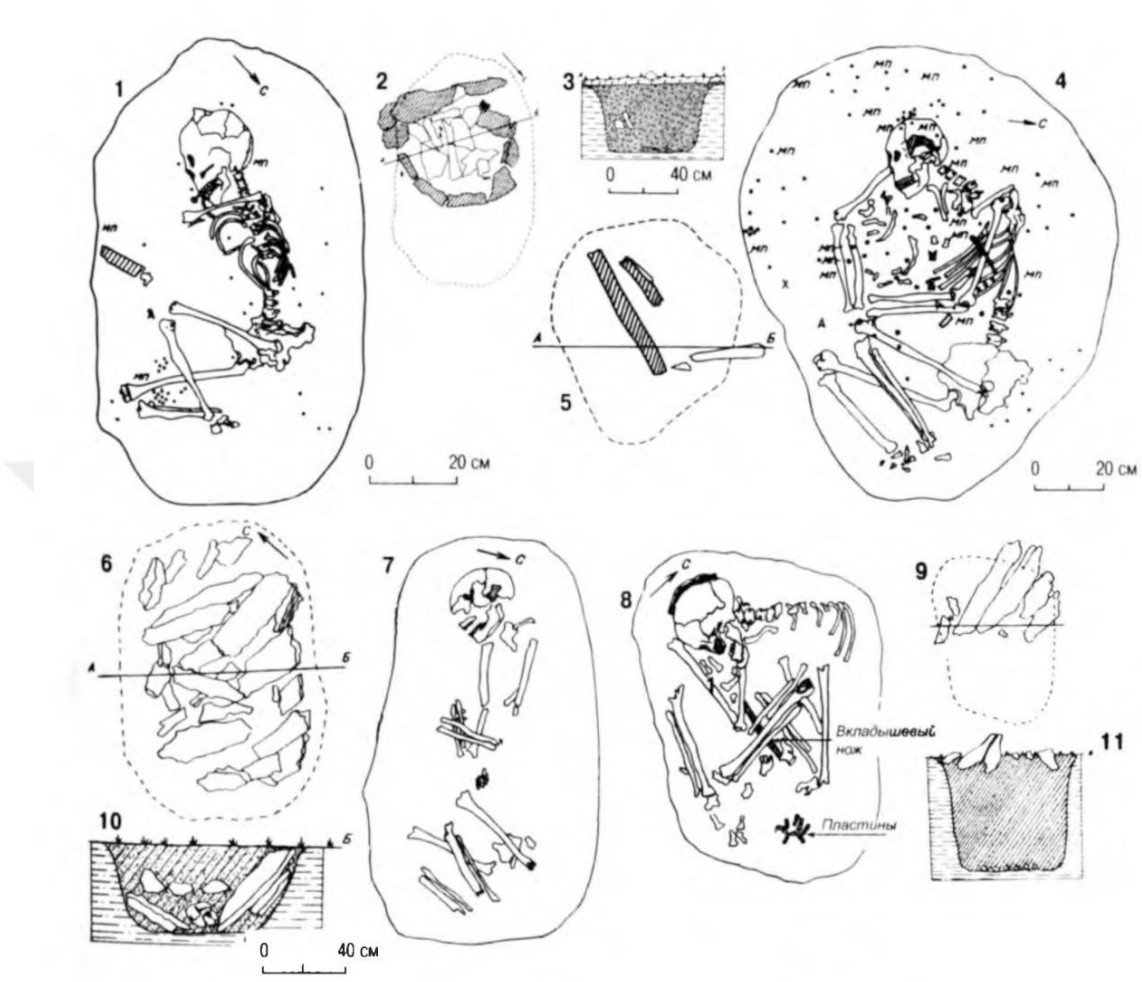
Levha 4.5-9 Buhusan mezar kompleksi mezar-10'daki buluntular 1. Kompozit olta kancası sapı; 2-4. Uçlar; 5. Yabandomuzu dişi; 6. Kartal pençesi; 7-8. Keramik kap parçası; 9,12,16. Ok uçları; 10-11,14-15,17. Kazıyıcılar; 13. Düzeltimli levhacık; 18. Sedef boncuklar, 19. Mızrak ucu (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 73, Fgi. 54).

LEVHA 4.5-10

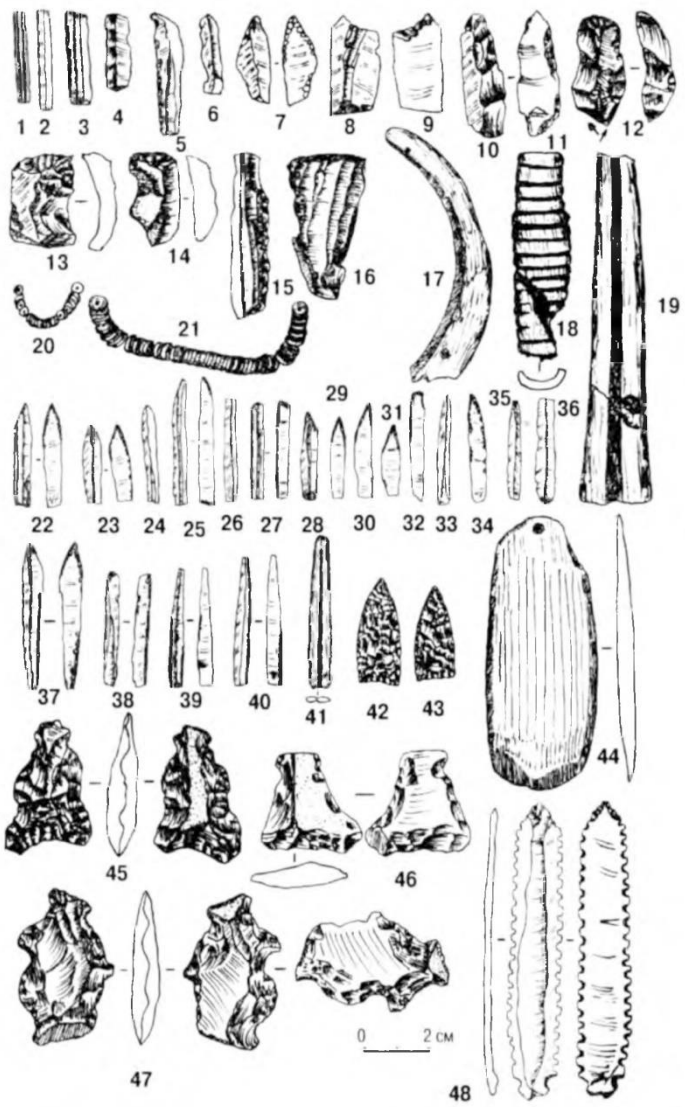
Levha 4.5-10 Buhusan mezar kompleksi mezar-7'deki buluntular 1. Açkılayıcı; 2, 4. Jasperden kazıyıcılar; 3. Keramik parçası; 5. Ok ucu; 6. Düzeltim aleti; 7. Yabandomuzu dişinden pandantif; 8. Delici; 9. Kunduz dişi; 10. Kayrak taşından doğrayıcı; 11-12. Kireçtaşından halkalar; 13. Havaneli (İvanşina'nın çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 74, Fgi. 55).

LEVHA 4.5-11

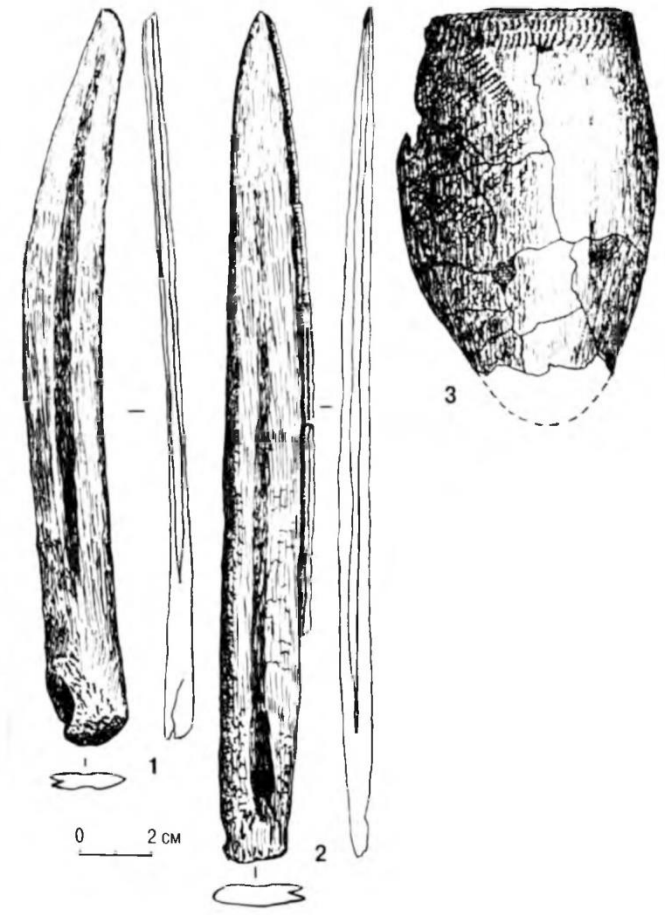

Levha 4.5-11 Nojiy Gölü mezar kompleksi 1-2. Mezar-1; 3-5. Mezar-2; 6-7, 10. Mezar-3; 8-9, 11. Mezar-4 (Okladnikov ve Kirillov'un çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 77, Fig. 56).

LEVHA 4.5-12

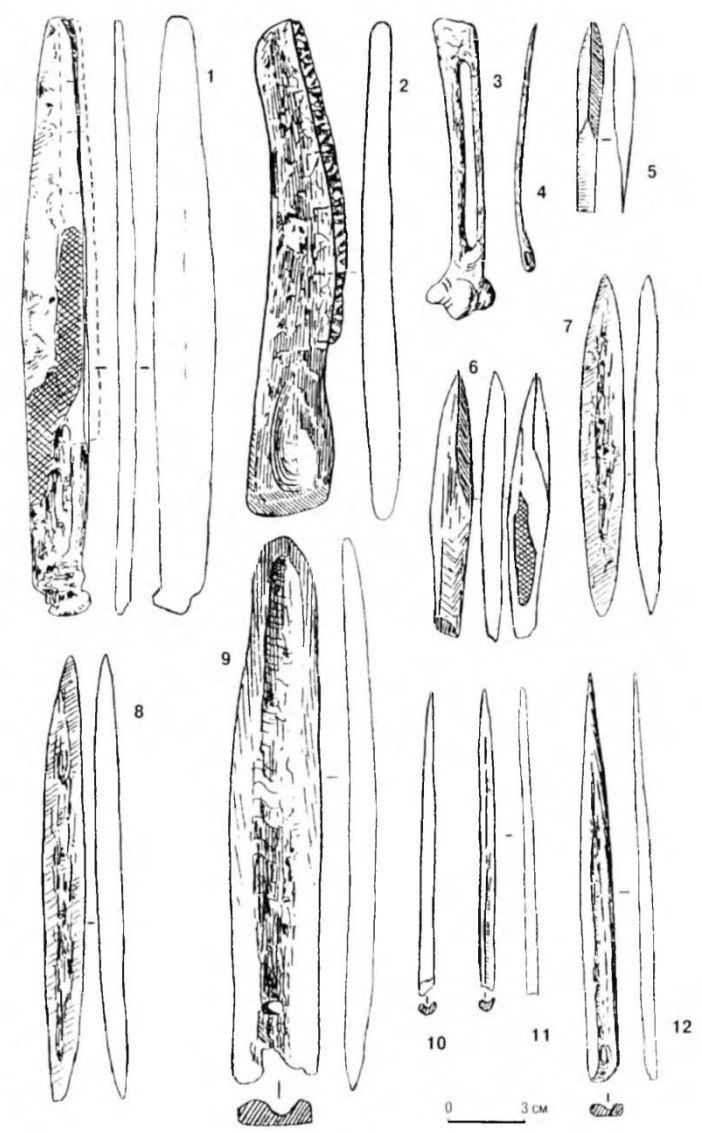

Levha 4.5-12 Nojiy Gölü mezar kompleksi mezarlık 1'deki buluntular 1-6, 26-27, 32, 36, 38-40. Levhacıklar; 7, 22-25, 28-31, 33-35, 37. Mızrak uçları; 8-11, 13-14. Sıyırıcılar; 12. Sıyırıcı-kesici; 15-16. Çekirdek; 17. Yabandomuzu dişinden pandantif; 18. İğnelik, 19, 41. Testere izleri olan içi boş kemikler; 20-21. Sedef boncuklar, 42-43. Ok uçları; 44. Beyaz nefritten pandantif, 45-47. İşlenmemiş taşlar; 48. Testere (Okladnikov ve Kirillov'un çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 78, Fig. 57).

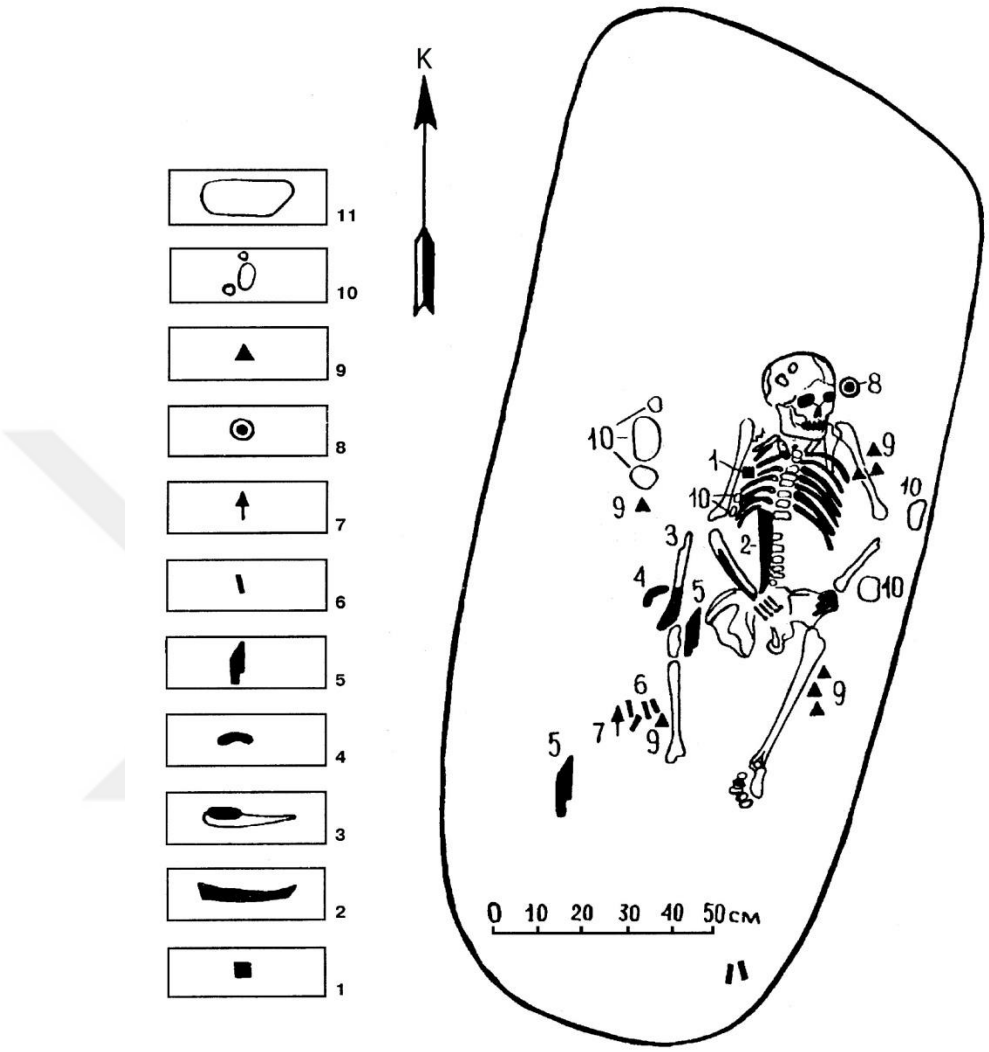
Levha 4.5-13 Nojiy Gölü mezar kompleksi mezarlık 2'deki buluntular 1-2. Mezar-1ve 2'de bulunan *in situ* dilgileriyle geçmeli kompozit aletler; 3. Mezar-3'te bulunan sivri dipli keramik kap (Okladnikov ve Kirillov'un çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 79, Fig. 58).

LEVHA 4.5-14

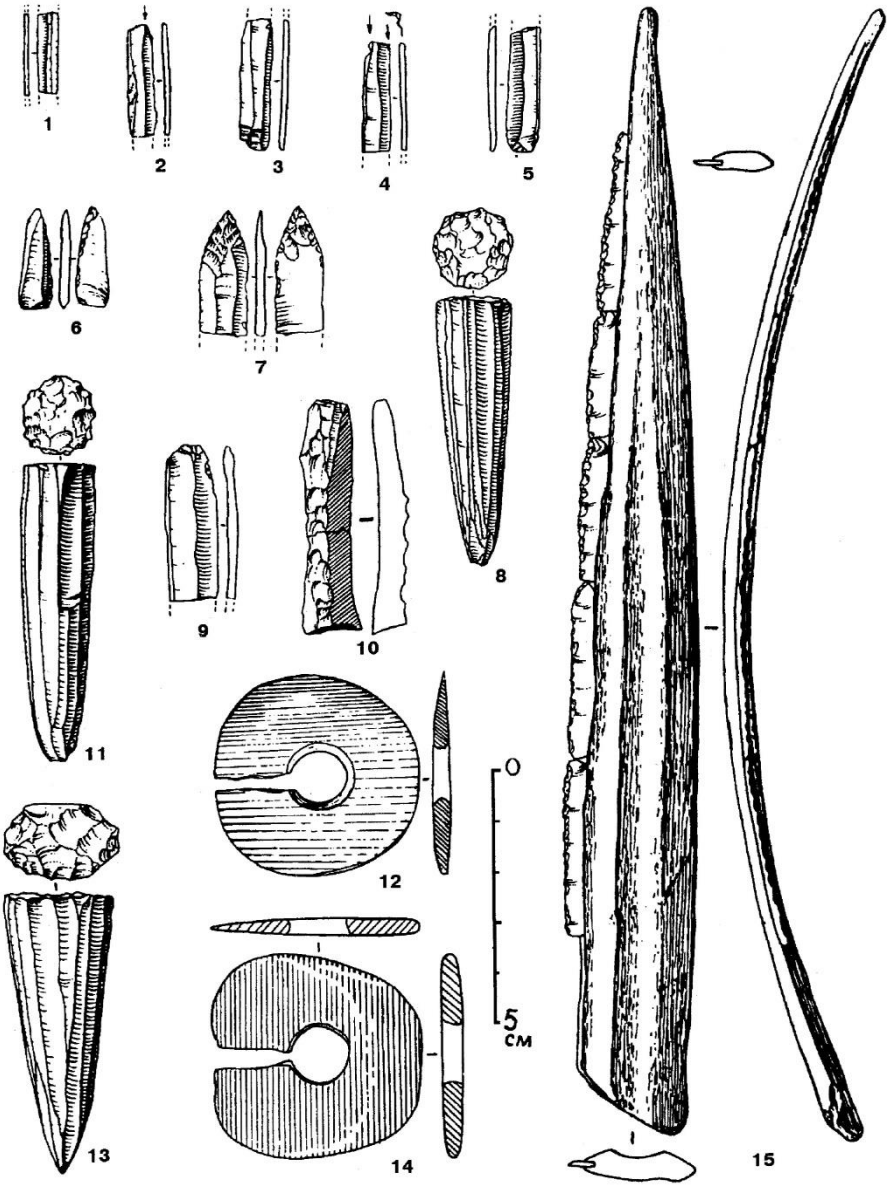
Levha 4.5-14 Duyorskiy mezar kompleksindeki bazı taş ve kemik buluntular 1. Kompozit alet gövdesi; 2. Dilgileriyle birlikte kompozit bıçak; 3. İğnelik; 4, 10-12. İğneler; 5, 6. Ok uçları; 8, 9. Mızrak uçları (Aseyev'in çizimlerini aktaran Lbova ve diğerleri, 2008: 89, Fig. 64).

LEVHA 4.5-15

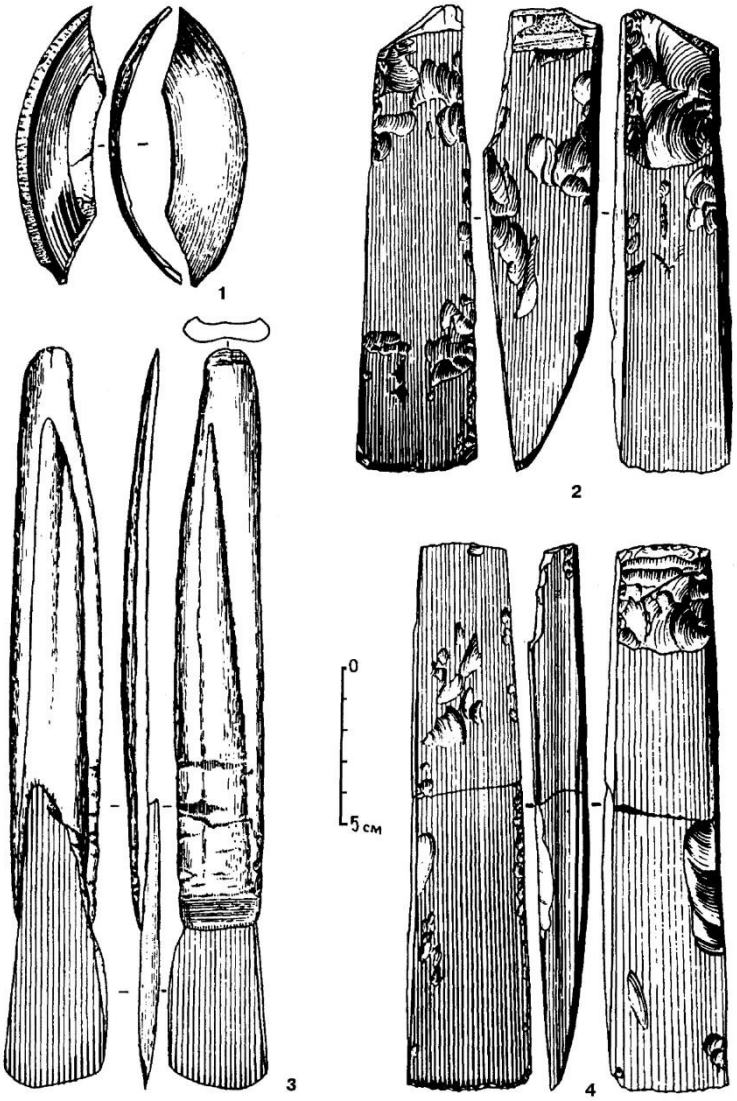
Levha 4.5-15 Malaya Djikimda mezarı 1. Çekirdek; 2. Kompozit bıçak; 3. Kompozit alet, 4. Kemik alet; 5. Keser; 6. Levha; 7. Delici; 8. Nefrit disk; 9. Yonga; 10. Çakıltaşı; 11. Mezar planı (Alekseyev, 1996: 114, Fig. 14).

LEVHA 4.5-16

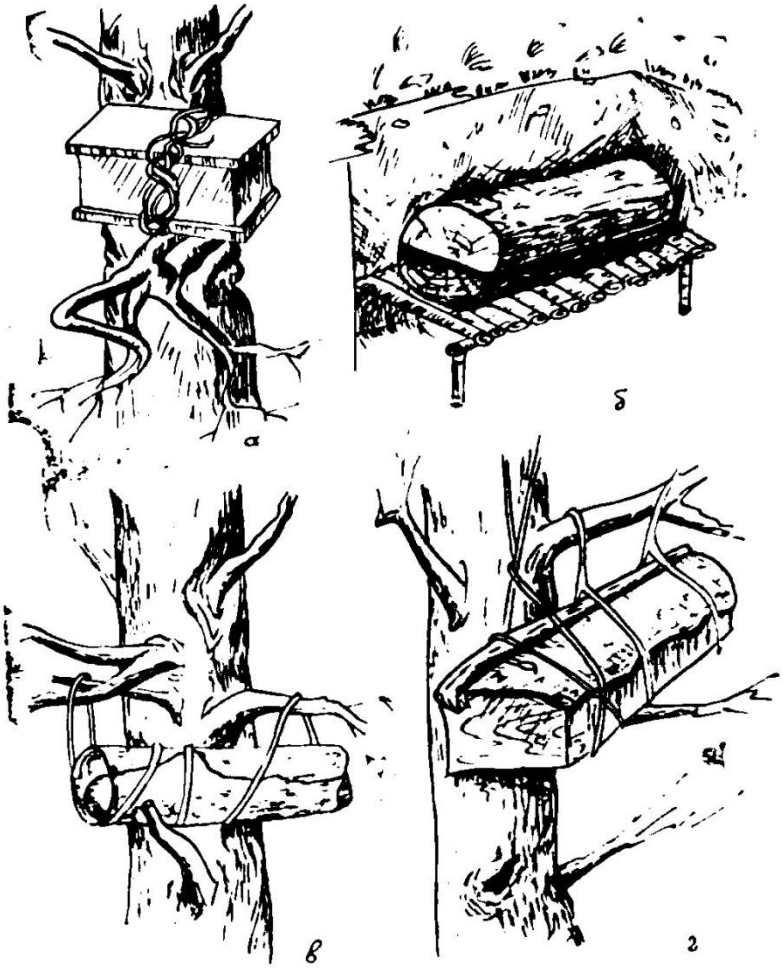
Levha 4.5-16 Malaya Djikimda mezarı buluntuları 1-5,9. Dilgiler, 6-7. Bıçak benzzeri aletler, 8,11,13. Koni formlu çekirdekler, 12, 14. Nefritten halkalar, 15. Kompozit hançer (Alekseyev, 1996: 115, Fig. 15).

LEVHA 4.5-17

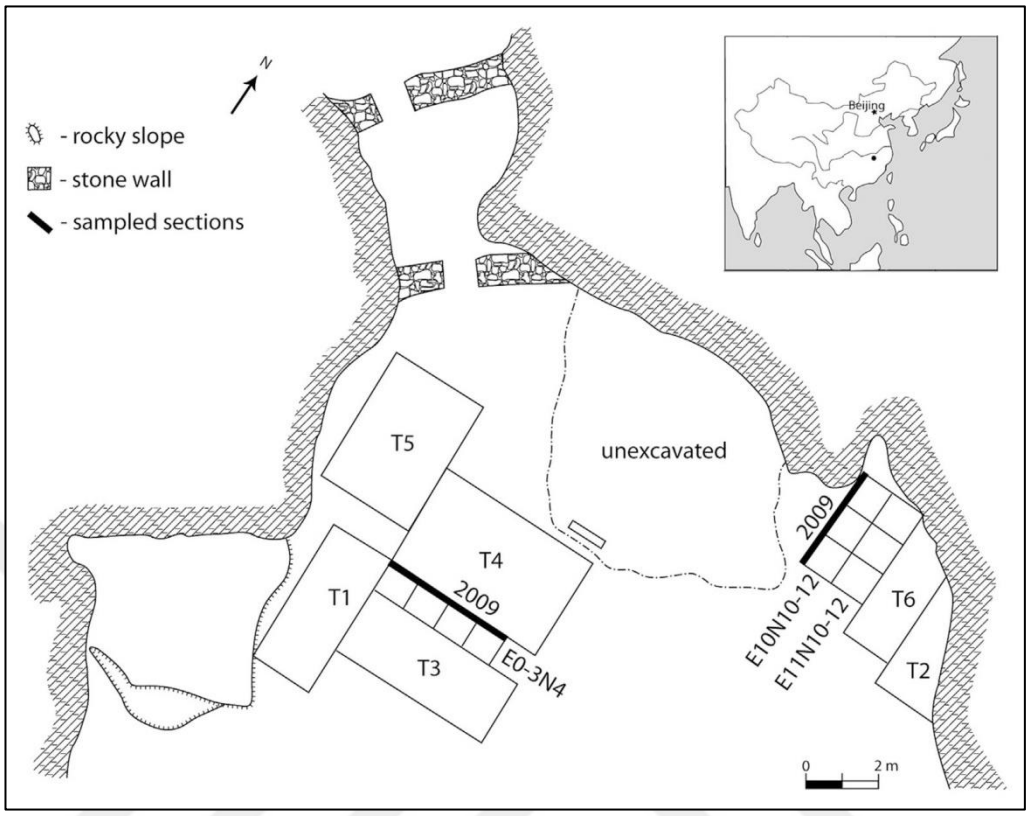

Levha 4.5-17 Malaya Djikimda mezarı buluntuları 1. Yabandomuzu dişindan yapılma bir obje, 2,4 Keserler, 3. Kemik bir sapa tutturulmuş nefritten bıçak (Alekseyev, 1996: 116, Fig. 16)

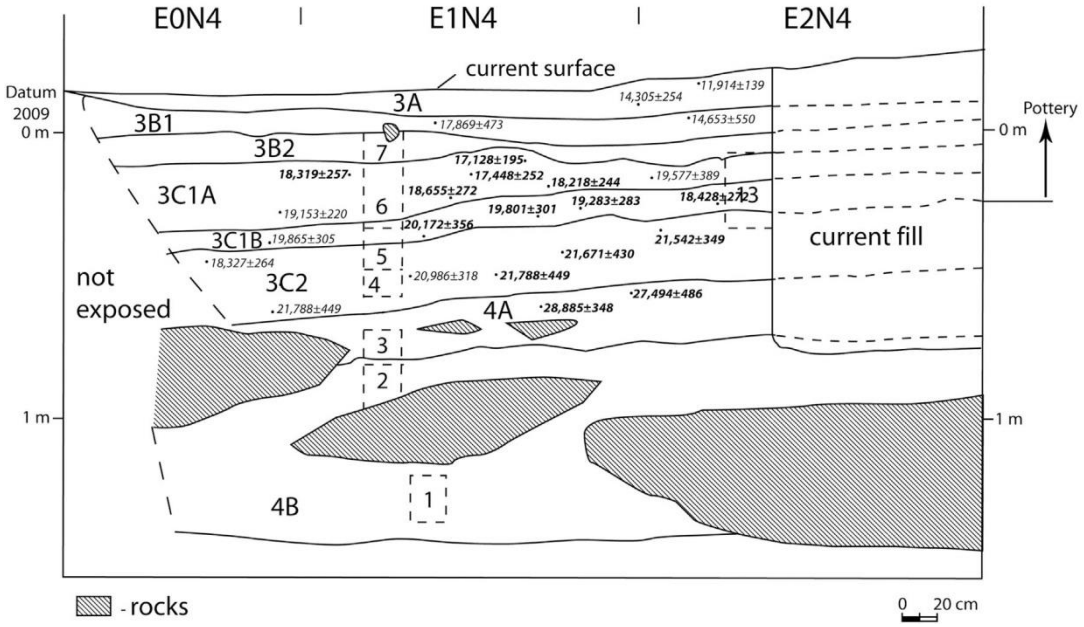
LEVHA 4.6-1

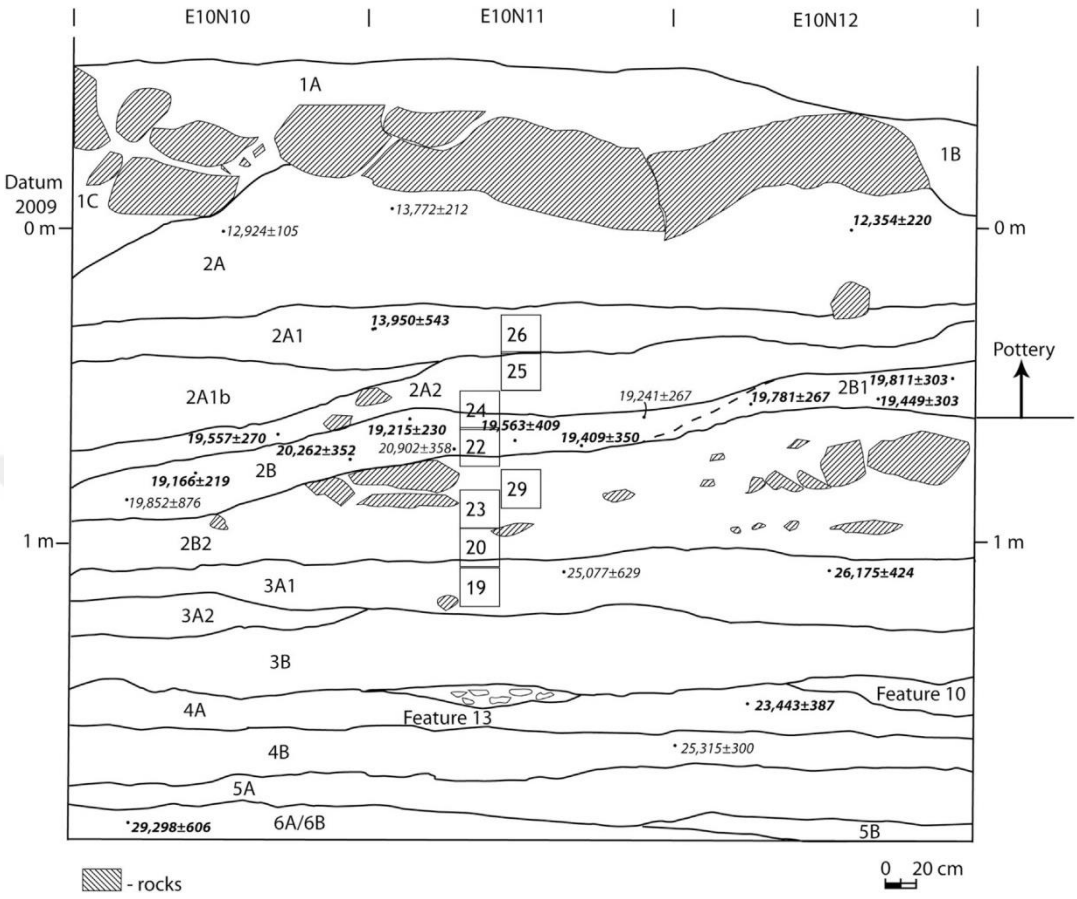
Levha 4.6-1 Şor halkının ağaç definleri (Kulemzin, 1994: 342, Fig. 47).

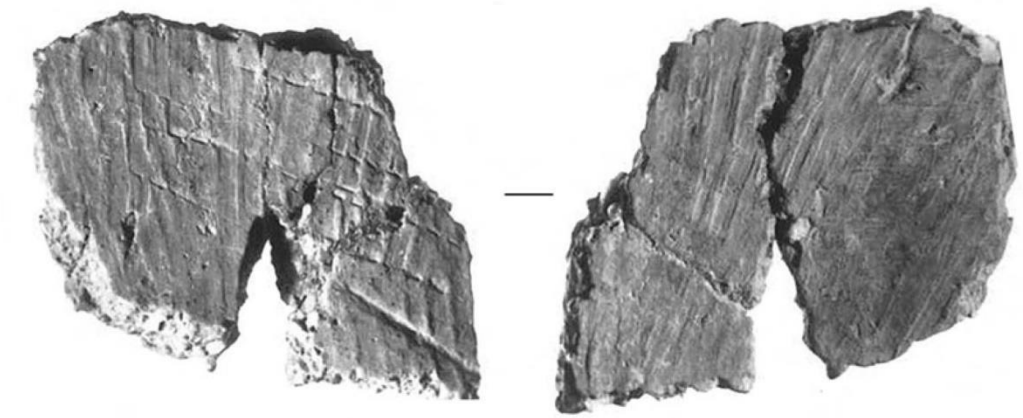
Levha 5.2-1a Xianrendong Mağarası planı (Wu ve diğerleri, 2012: 1697, Fig. 1).

Levha 5.2-1b Xianrendon Mağarası batı kesiminin 2009 yılı kazılarındaki starigrafisi ve radyokarbon tarihleri (Wu ve diğerleri, 2012: 1697, Fig. 2).

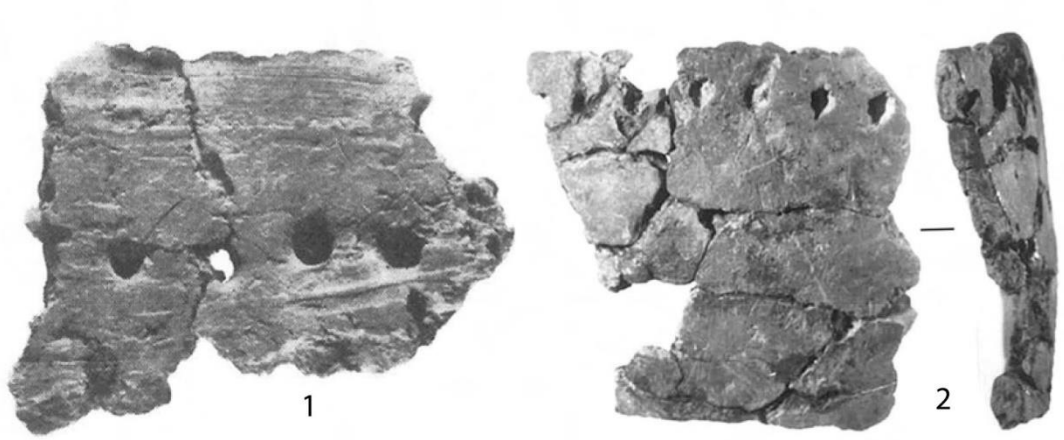

Levha 5.2-2a Xianrendon Mağarası doğu kesiminin 2009 yılı kazılarındaki starigrafisi ve radyokarbon tarihleri (Wu ve diğerleri, 2012: 1699, Fig. 3).

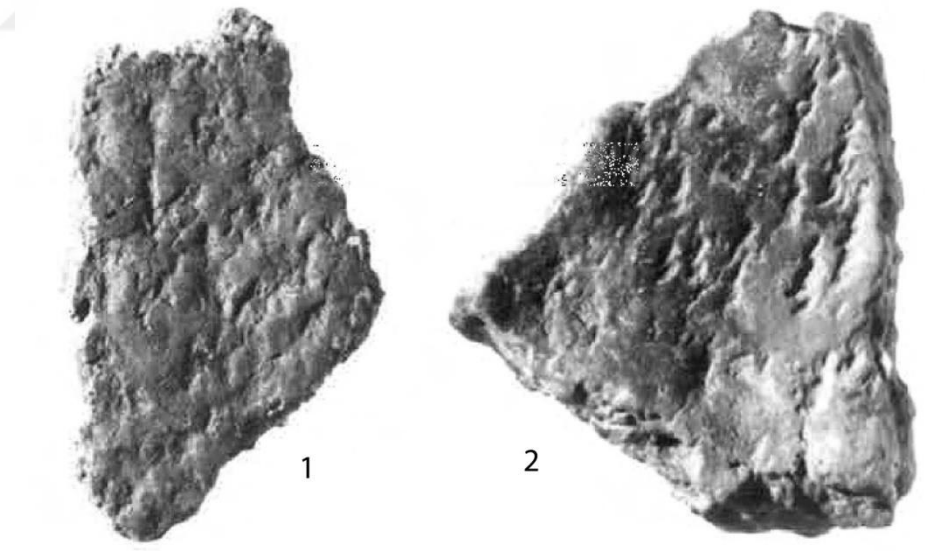

Levha 5.2-2b Xianrendong Mağarası 3C1b tabakasında bulunan Xian kabı (ot dmetiyle ovulmuş) (yak.. GÖ 20.000) (Yanşina ve Sobolev, 2018: 16 Fig.5.1; Zhang, 2002: 32, Fig. 6). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.2-3

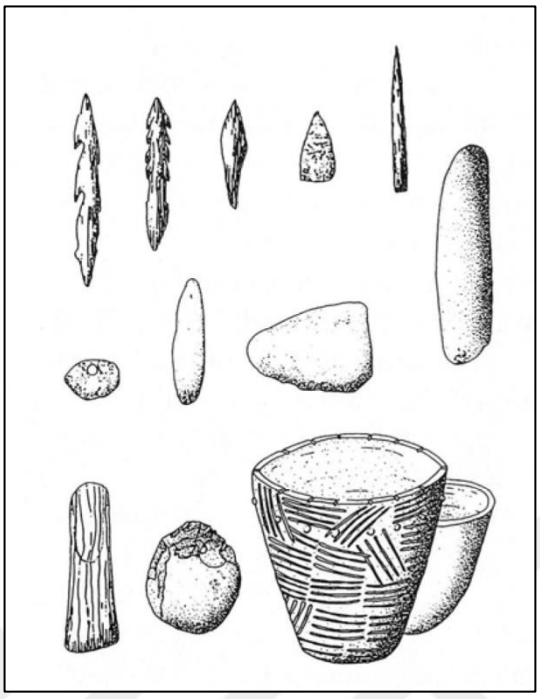

Levha 5.2-3a Xianrendong Mağarası 2A tabakasında (mağaranın batı kesimi) bulunan keramikler. 1. Xian kabı (ot dmetiyle ovulmuş); 2. Xian kabı düz yüzeyli (Yanşina ve Sobolev, 2018: 16 Fig.5.2-3; Zhang, 2002: 32, Fig. 7-8). Ölçek verilmemiştir.

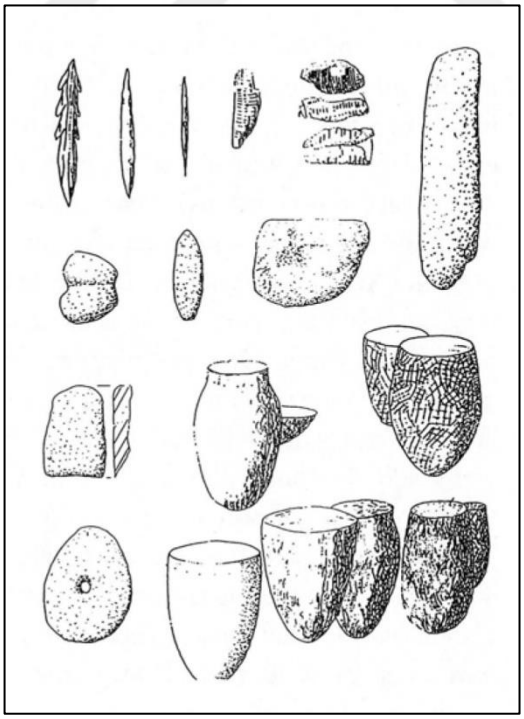

Levha 5.2-3b Xianrendong Mağarası 2A2 tabakasında (mağaranın doğu kesimi) bulunan ip baskı izli keramik parçaları (yak. GÖ 19.500) (Yanşina ve Sobolev, 2018: 16 Fig.5.4-5). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.2-4

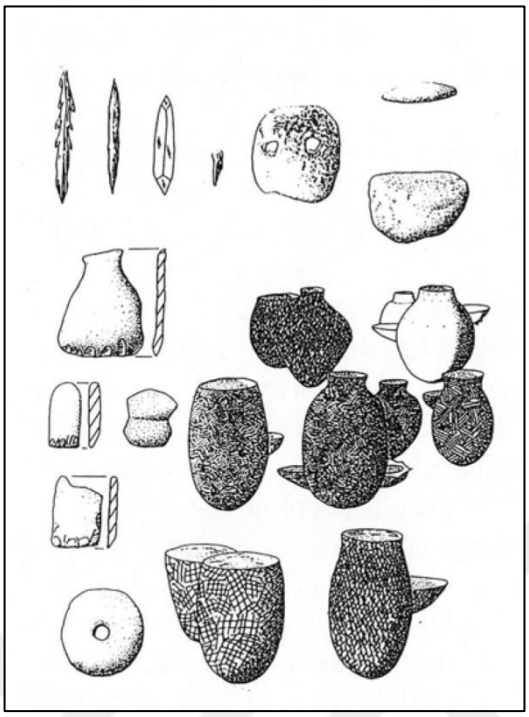

Levha 5.2-4a Xianrendong Mağarası Xian Evresi (MacNeish, 1999: 240, Fig. 2a; Yanshina ve Sobolev, 2018: 12, Fig.2). Ölçek verilmemiştir.

Levha 5.2-4b Xianrendong Mağarası Wang Evresi (MacNeish, 1999: 240, Fig. 2b; Yanshina ve Sobolev, 2018: 12, Fig.2). Ölçek verilmemiştir.

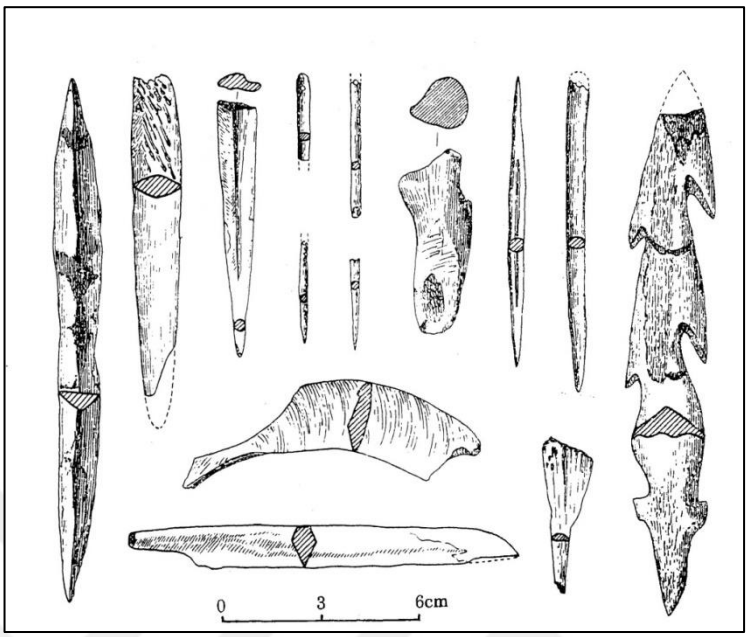
LEVHA 5.2-5

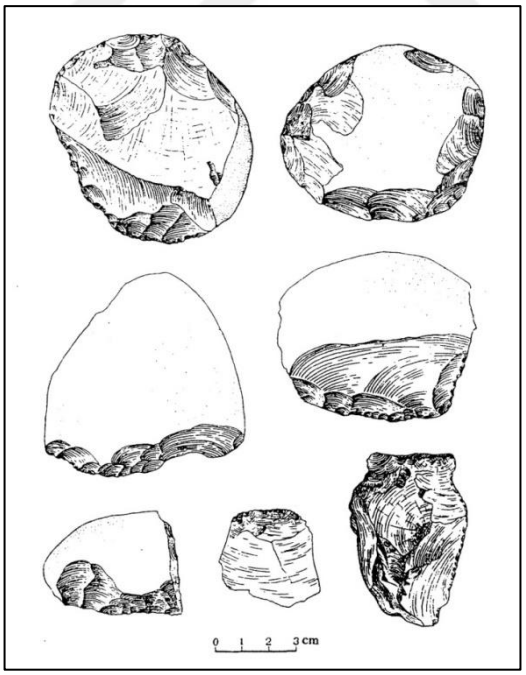
Levha 5.2-5a Xianrendong Mağarası Jiangxi Evresi (MacNeish, 1999: 240, Fig. 2c; Yanshina ve Sobolev, 2018: 12, Fig.2). Ölçek verilmemiştir.

Levha 5.2-5b Xianrendong Mağarası 1962 yılında 3. tabakada bulunan keramik kap (Yanshina ve Sobolev, 2018: 15, Fig.4). Ölçek verilmemiştir.

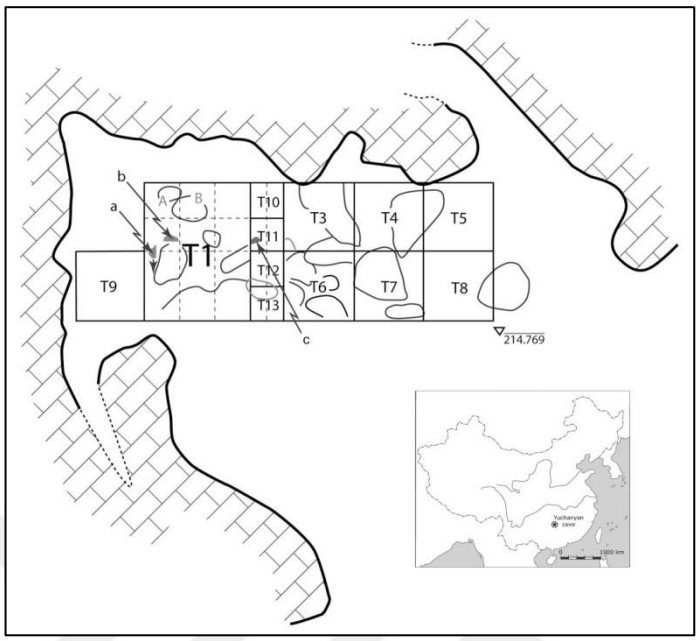

Levha 5.2-6a Xianrendong Mağarası 3. tabakaya ait kemik aletler (1962 yılı kazısı) (Zhang, 1999: 100, Fig.2).

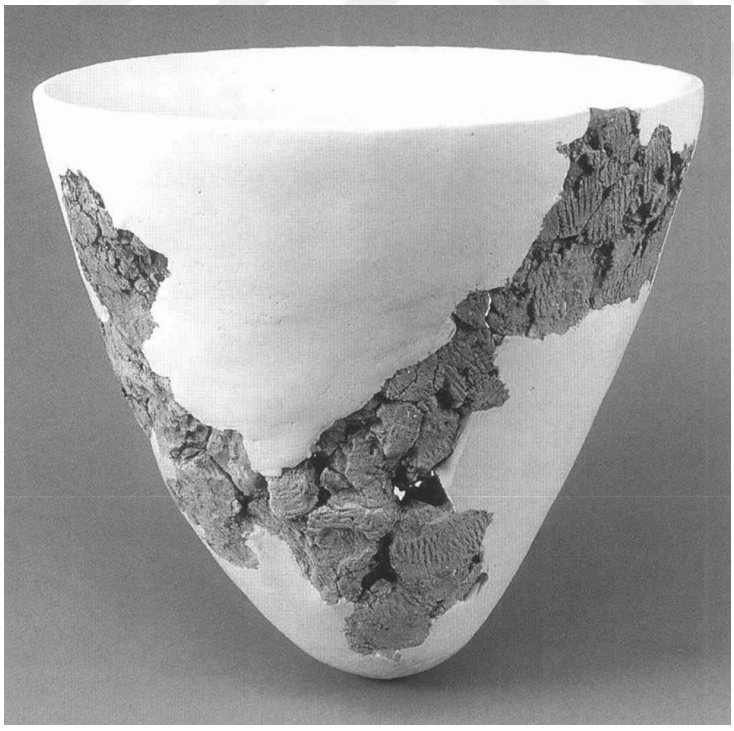

Levha 5.2-6b Xianrendong Mağarası 3. tabakaya ait taş aletler (1962 yılı kazısı) (Zhang, 1999: 99, Fig.1).

LEVHA 5.2-7

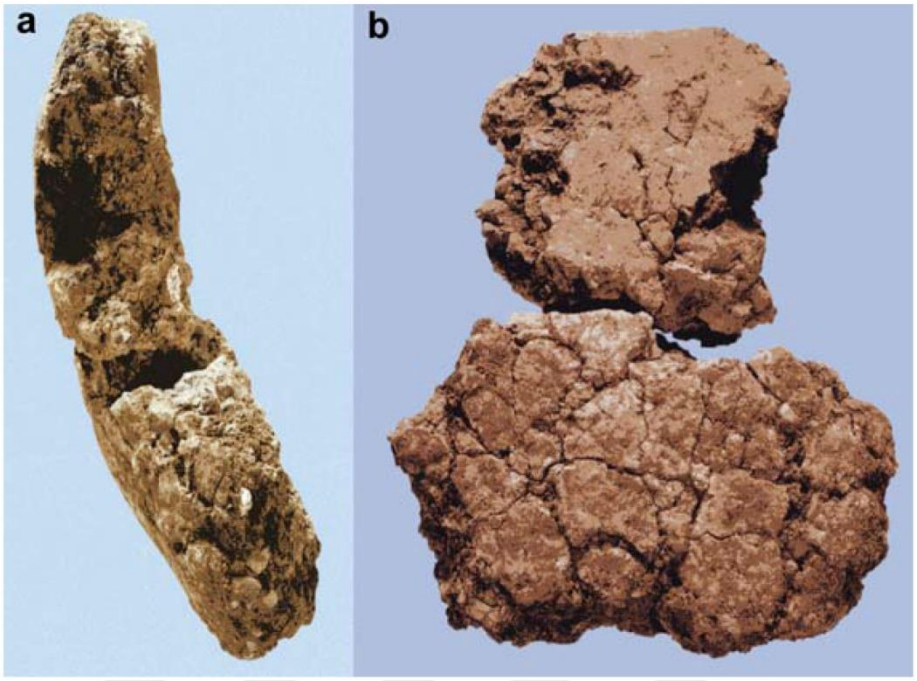

Levha 5.2-7a Yuçanyan Mağarası planı (Boaretto ve diğerleri, 2009: 9596, Fig.1).

Levha 5.2-7b Yuçanyan Mağarası keramik kabı (Zhang, 2002: 33, Fig.12). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.2-8

Levha 5.2-8a Zengpiyan Mağarası GÖ. 12.000-11.000 keramik parçası a. kesiti; b. dış yüzeyi (Pearson, 2004: 824, Fig. 2). Ölçek verilmemiştir.

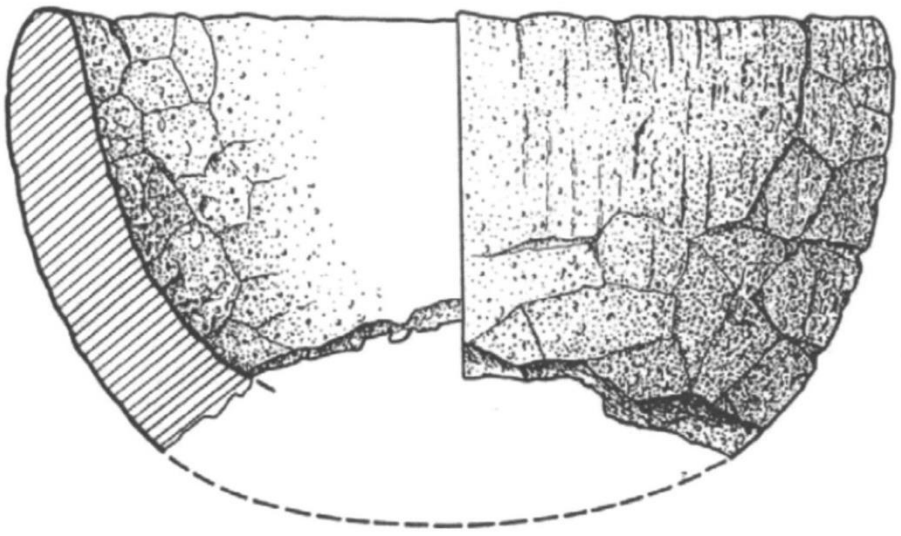

Levha 5.2-8b Zengpiyan Mağarası GÖ. 11.000-10.000 keramik parçası (Pearson, 2004: 824, Fig. 3). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.2-9

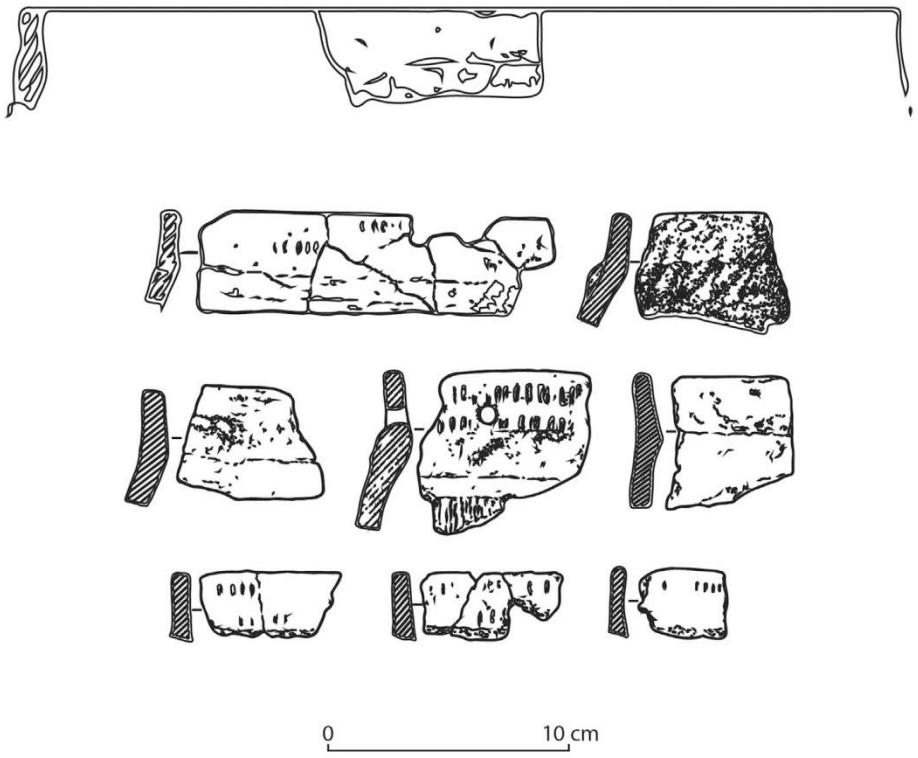

Levha 5.2-9a Zengpiyan Mağarası GÖ 11.000-10.000 keramik parçası (Pearson, 2004: 825, Fig. 4). Ölçek verilmemiştir.

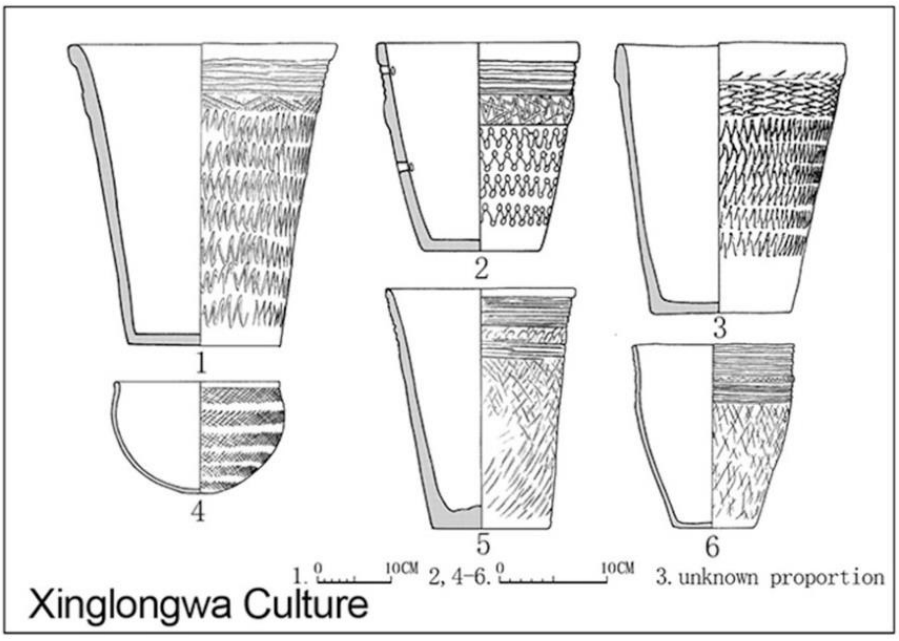

Levha 5.2-9b Zengpiyan Mağarası GÖ 12.000-11.000 keramik parçalarının restore edilmiş çizimi (Lu, 2010: 19, Fig. 2).

LEVHA 5.2-10

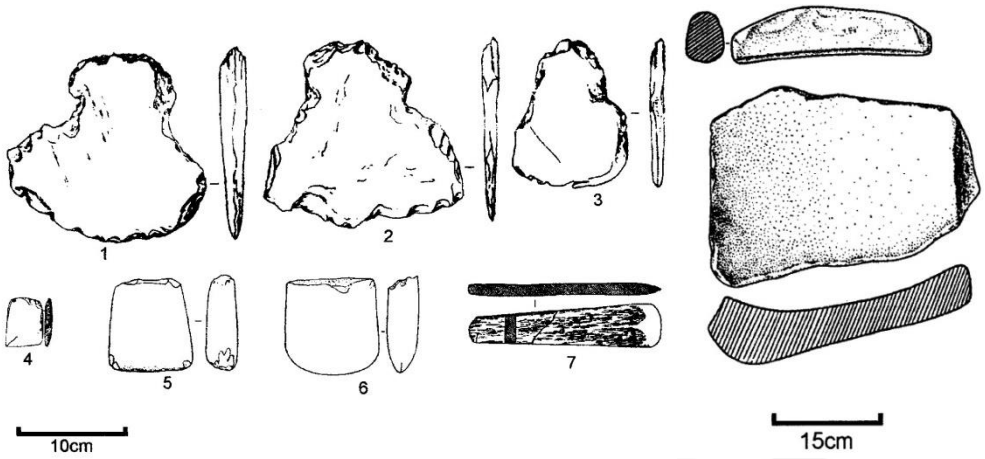

Levha 5.2-10a Nanzhuangtou Alanı keramik parçaları (Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 5, Fig. 3).

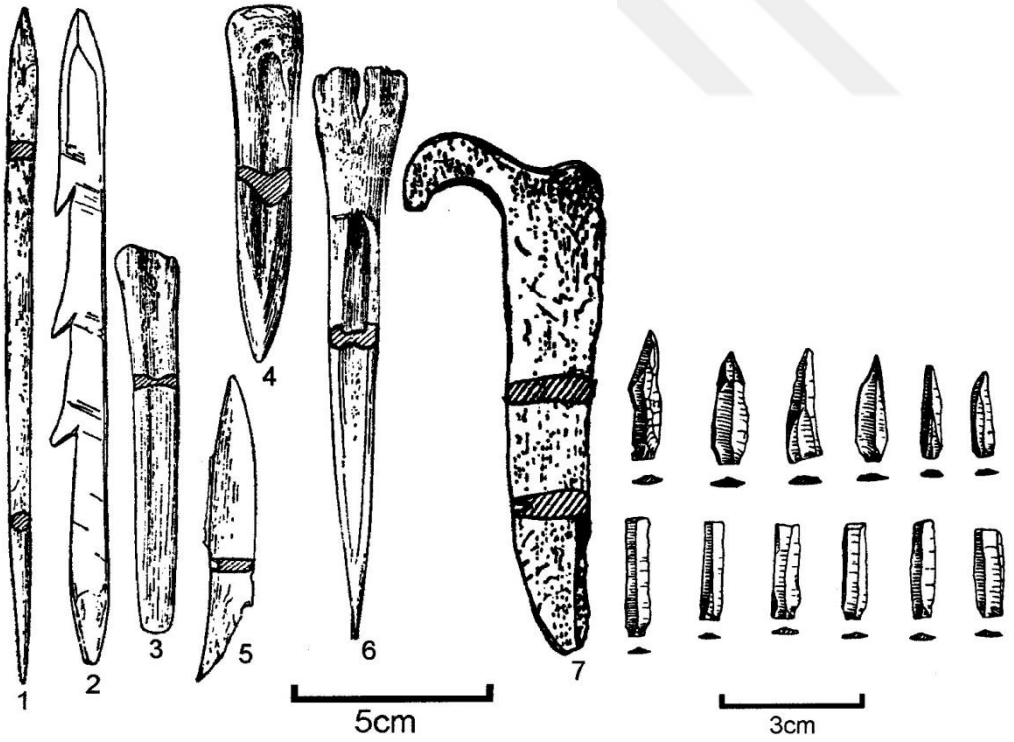

Levha 5.2-10b Xinglongwa keramik kapları (Shelach-Lavi ve Tu, 2017: 7, Fig. 5).

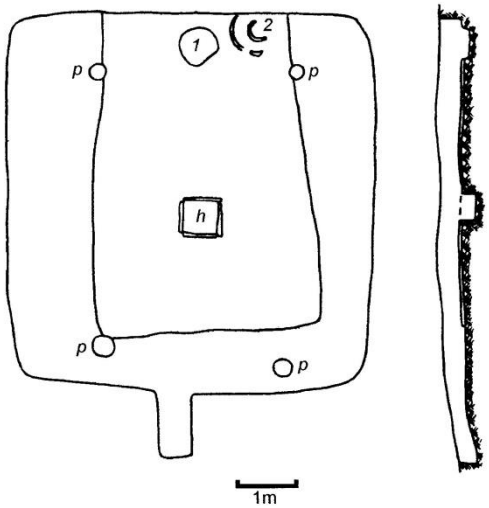
LEVHA 5.2-11

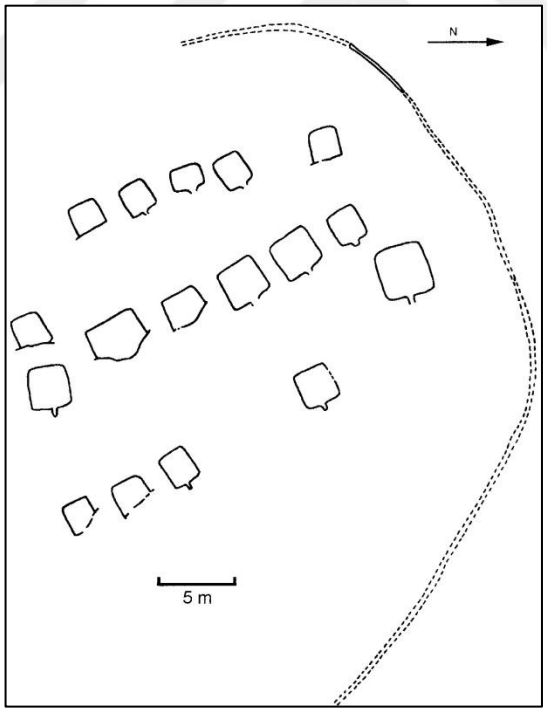
Levha 5.2-11a Xinglongwa Kültürü taş aletleri ve öğütme taşı (Shelach, 2000: 384-385, Fig. 3-4).

Levha 5.2-11b Xinglongwa Kültürü kemik aletler ve yonga taş aletler (Shelach, 2000: 386-387, Fig. 5-6).

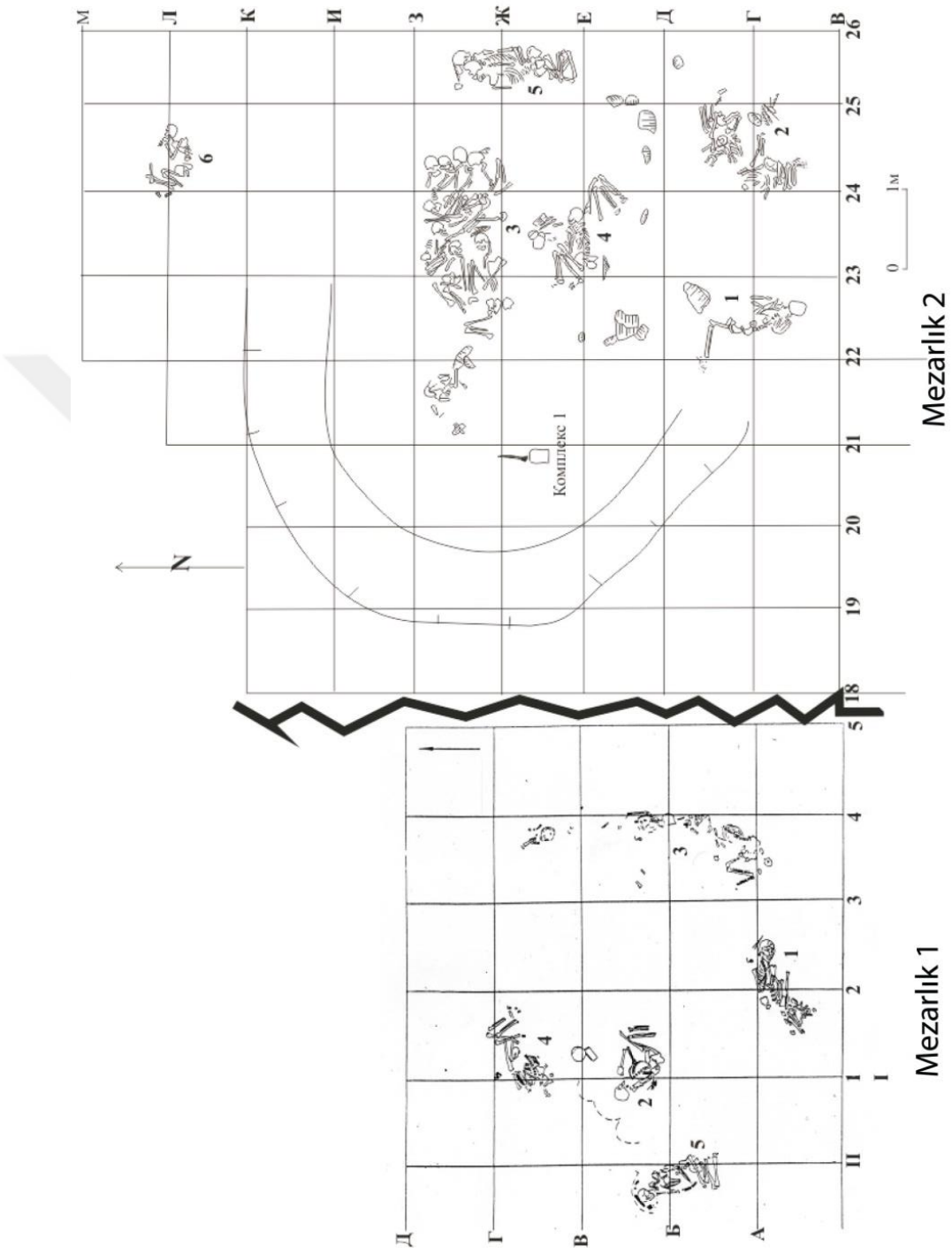

Levha 5.2-12a Xinglongwa Kültürü konut Baiyinchanghan Alanı (Shelach, 2000: 396, Fig.14).

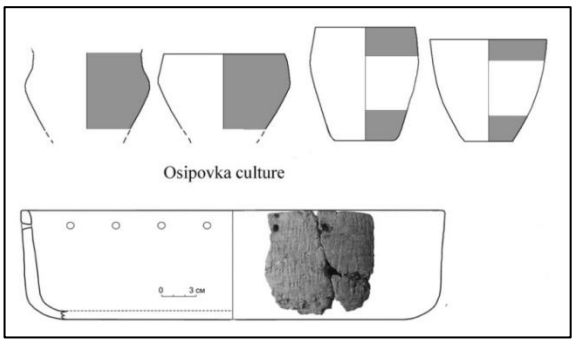
Levha 5.2-12b Baiyinchanghan Alanının planı (Shelach, 2000: 399, Fig. 16).

LEVHA 5.2-13

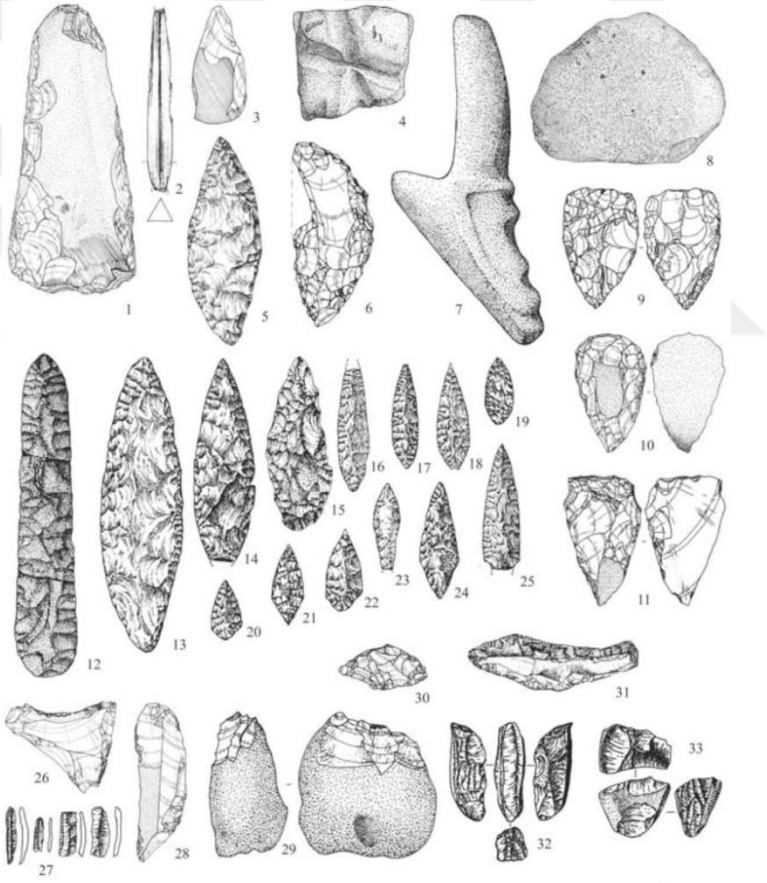

Levha 5.2-13 Boysman 2 mezar kompleski Boysman Kültürü (Popov, 2009: 84 Fig.1).

LEVHA 5.3-1

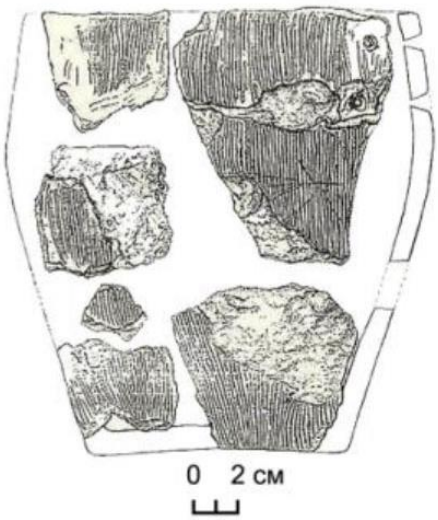

Levha 5.3-1a Osipovka Kültürü kapları (Yanşina, 2022: 164, Fig.4.1-4,7).

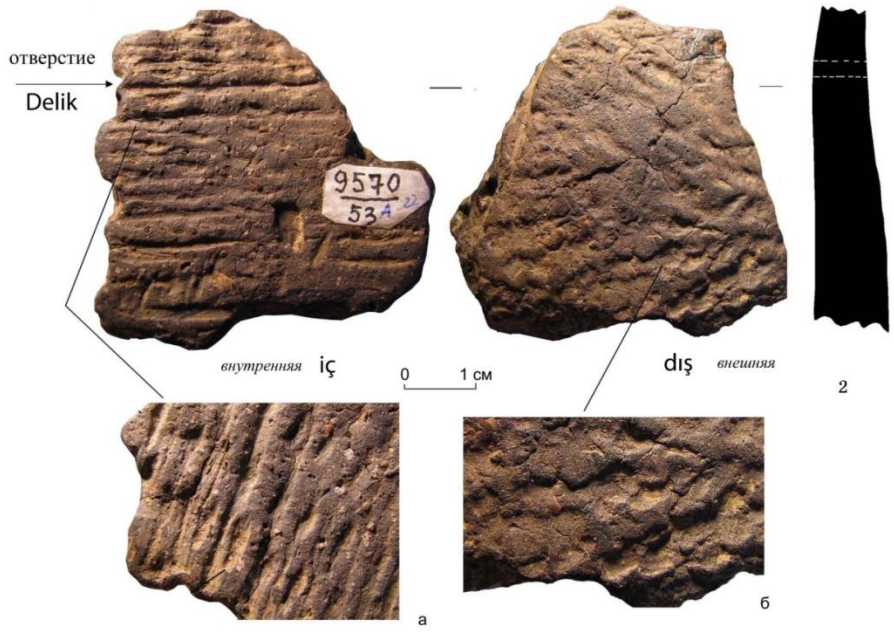

Levha 5.3-1b Osipovka Kültür tipik buluntuları Gonçarka-1 3Б tabakası 1-3. Yontma taş aletler; 4. Bileği, 5-6. Bıçak benzeri çift yüzlü aletler; 7-8. Antropomorfim figürinler; 9-11. Ön kazıyıcılar; 12. Ok uçları; 13-14. Zoomorfik figürinler; 15, 17. Düzeltimli yongalar; 16. Dilgicikler; 18-20 çekirdekler (Yanşina, 2014: 87, Fig. 4). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.3-2

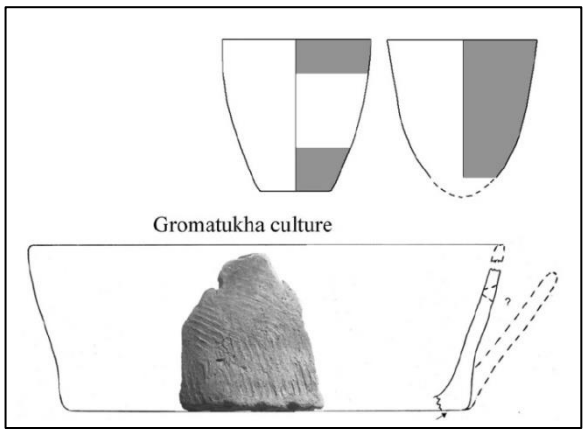

Levha 5.3-2a Osipovka Kültürü keramik kabı Gasya Alanı (Juşçihovskaya ve Mıl'nikova, 2020: 22, Fig.2.10).

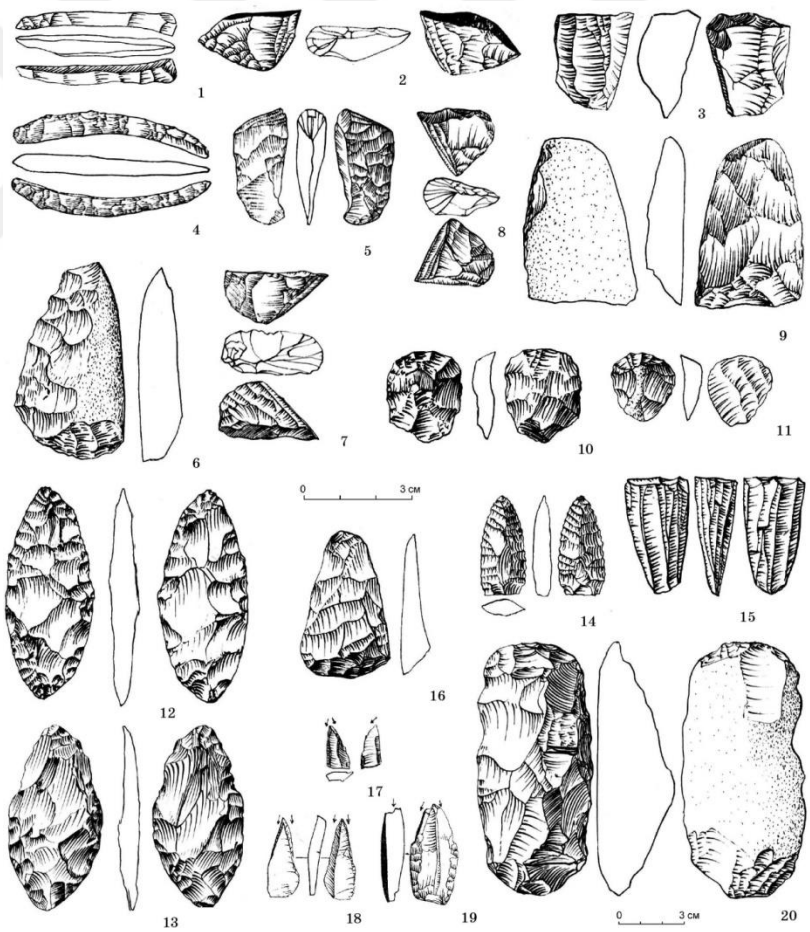

Levha 5.3-2b Osipovka Kültürü Hummi Alanı (Şevkomud ve Yanşina, 2012: 202, Fig. 102).

LEVHA 5.3-3

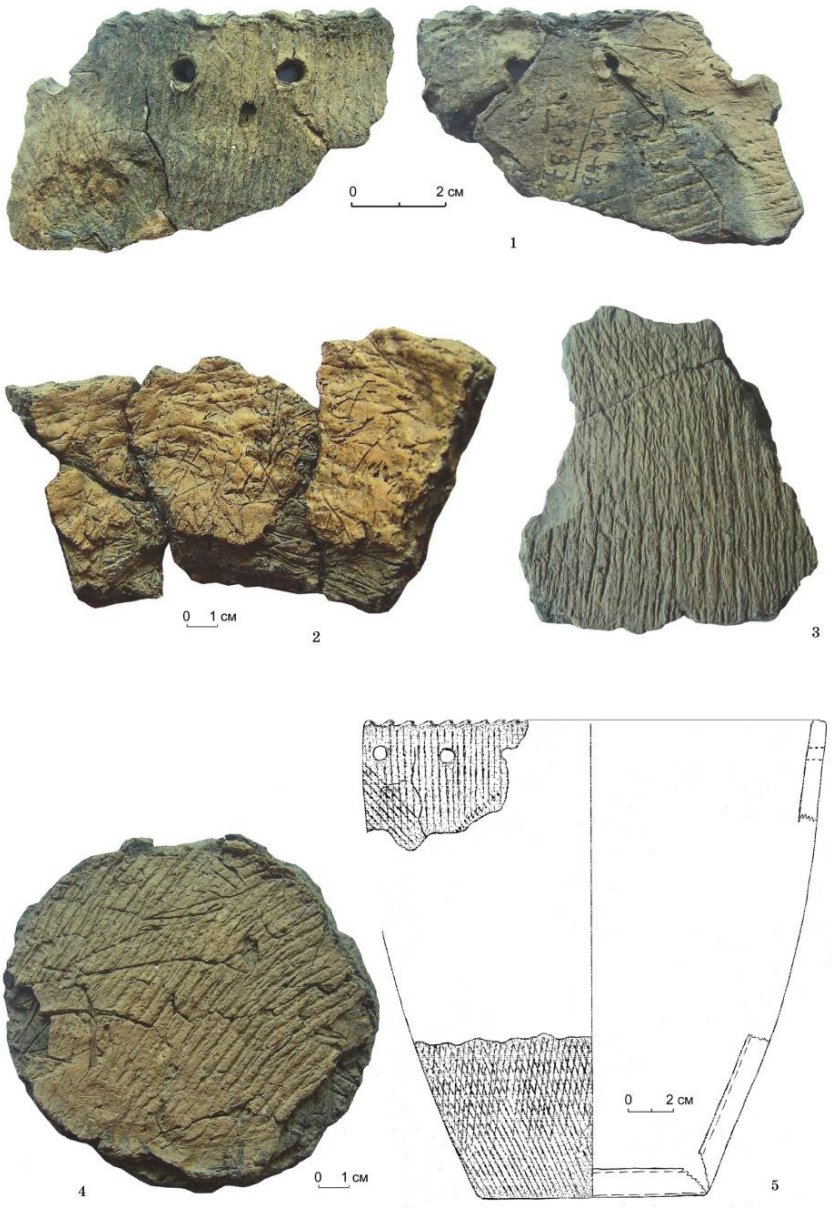

Levha 5.3-3a Gromatuha Kültürü kapları (Yanşina, 2022: 164, Fig.4.5-6,8).

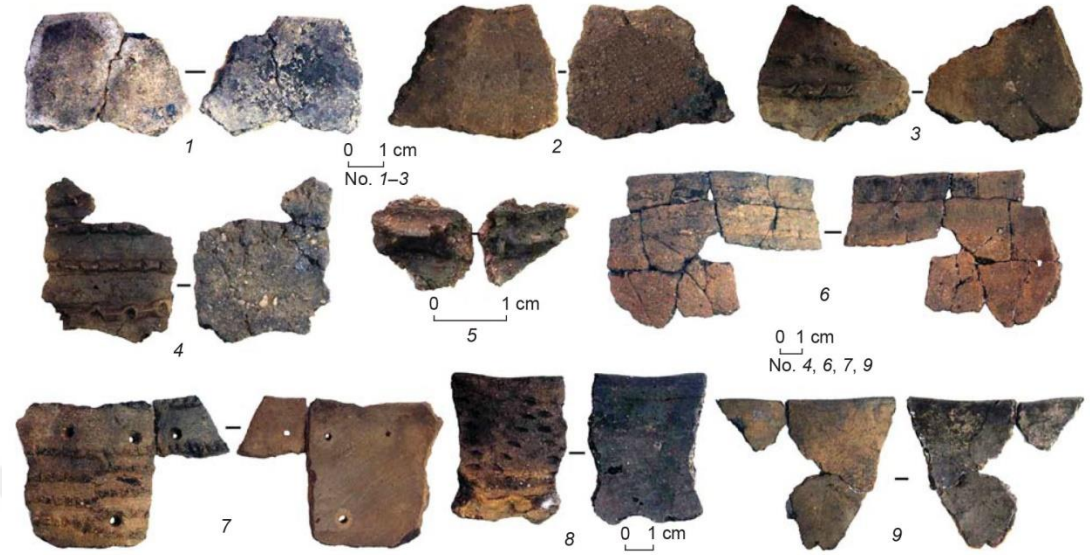
Levha 5.3-3b Gromatuha Kültürü bazı taş alet buluntuları 1-4. Kayık formlu yongalar, 2,5,7-8. Kıskı biçimli mikro-çekirdekler, 3, 15. Prizmatik çekirdekler, 6, 9, 16, 20. Keser biçimli kazıyıcılar, 10-11. Kazıyıcılar, 12-14. Çift yüzlüler, 17-19. Kesiciler (Şevkomud ve Yanşina, 2012: 211, Fig.106).

LEVHA 5.3-4

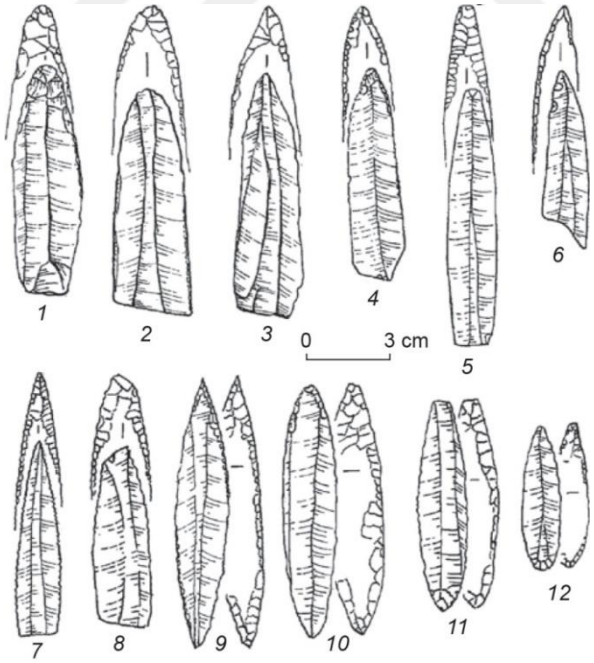

Levha 5.3-4 Gromatuha Kültürü keramik kap parçaları ve rekonstrüksiyonu 1. Ağız kenarı; 2. Alt bant; 3. Gövdenin orta kısmına ait bir parça; 4. Dip kısmı; 5. Rekonstrüksiyonu (Şevkomud ve Yanşina, 2012: 217, Fig. 111).

LEVHA 5.3-5

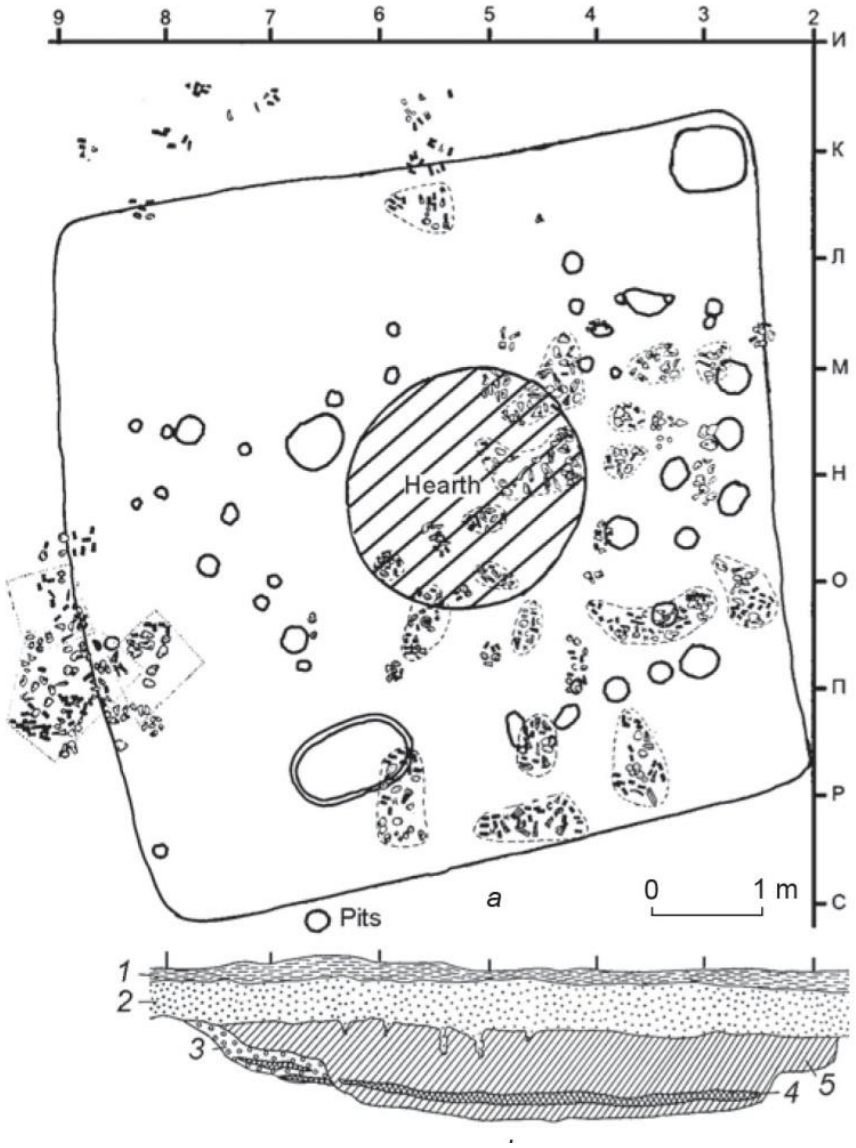

Levha 5.3-5a Novopetrovka Kültürü Novopetrovka alanı keramik parçaları (Derevyanko ve diğerleri, 2020: 63, Fig. 8).

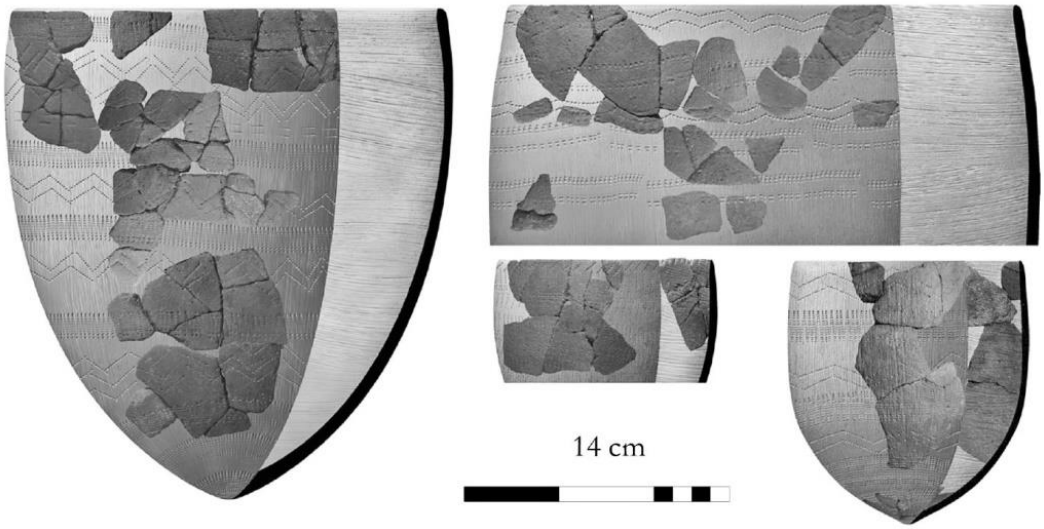
Levha 5.3-5b Novopetrovka Kültürü Novopetrovka alanı prizmatik dilgilerden mızrak uçları (Derevyanko ve diğerleri, 2020: 62, Fig. 7).

LEVHA 5.3-6

Levha 5.3-6 Novopetrovka Kültürüne ait bir konutun 1970'te Derevianko tarafından çizilmiş planı (Derevianko ve diğerleri, 2020: 59, Fig. 4).

LEVHA 5.4-1

Levha 5.4-1a Ust'-Karenga keramiği Ust'-Karenga-12-16 alanları 7. tabaka (Vetrov ve Hommel, 2019: 45, Fig. 3.4).

Levha 5.4-1b Ust'-Karenga-12 keramiği ve taş aletler (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 82, Fig. 1.2) Ölçek verilmemiştir.

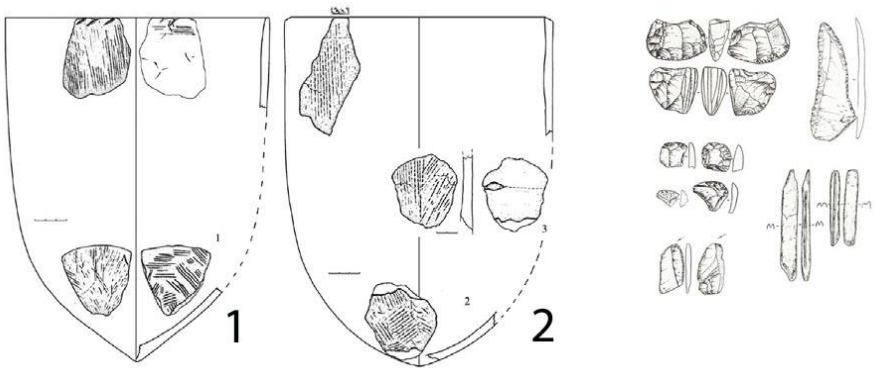

Levha 5.4-2a Ust'-Karenga keramiği, dış yüzeyi (Foto: A.S. Güneri, 2019).

Levha 5.4-2b Ust'-Karenga keramiği, iç yüzeyi (Foto: A.S. Güneri, 2019).

LEVHA 5.4-3

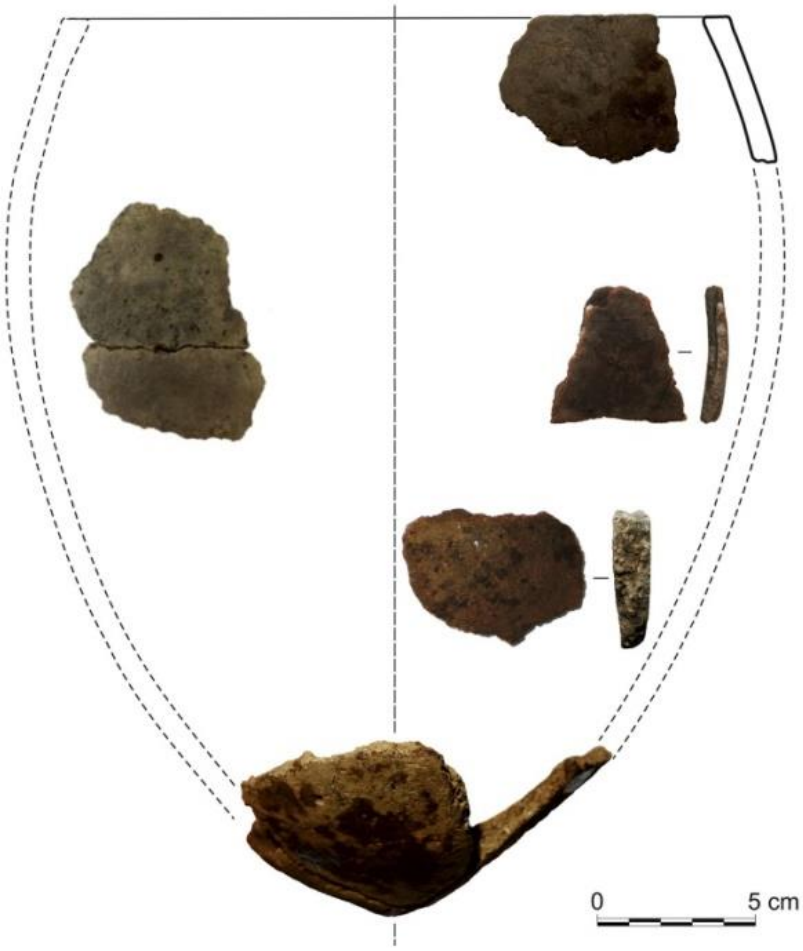

Levha 5.4-3a 1. Studenoye-1; 2. Ust'-Menza-1 keramikleri ve taş aletler (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 82, Fig. 1.3-4). Ölçek verilmemiştir.

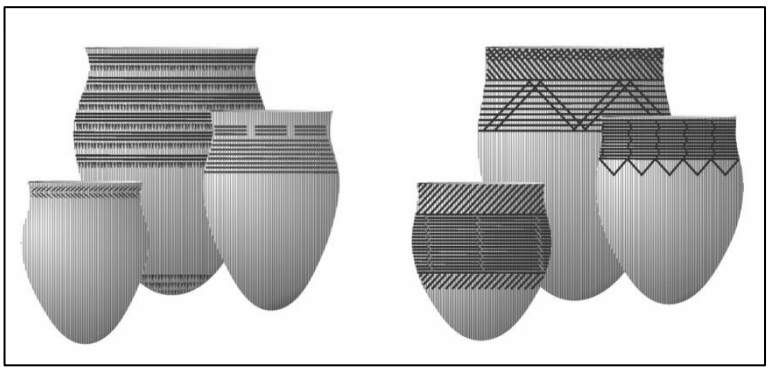
Levha 5.4-3b Krasnaya Gorka keramiği (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 86, Fig. 5)

LEVHA 5.4-4

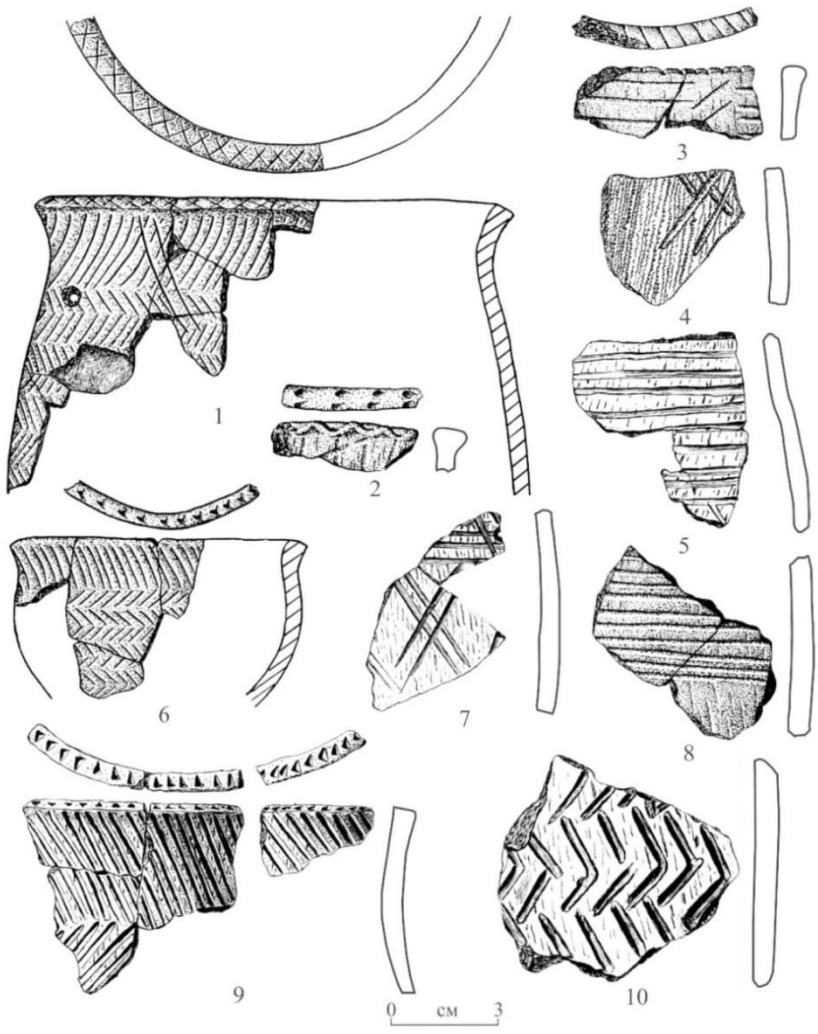

Levha 5.4-4 Krasnaya Gorka keramiği rekonstrüksiyonu (Tsydenova ve diğerleri, 2017: 87, Fig. 6).

LEVHA 5.5-1

Levha 5.5-1a Cis-Baykal bölgesi Hayta keramikleri (Berdnikov, 2013: 216, Fig.1.1)

Levha 5.5-1b Hayta Keramiği Gorelıy Les alanı (Saval'yev ve Ulanov, 2018: 60, Fig.9).

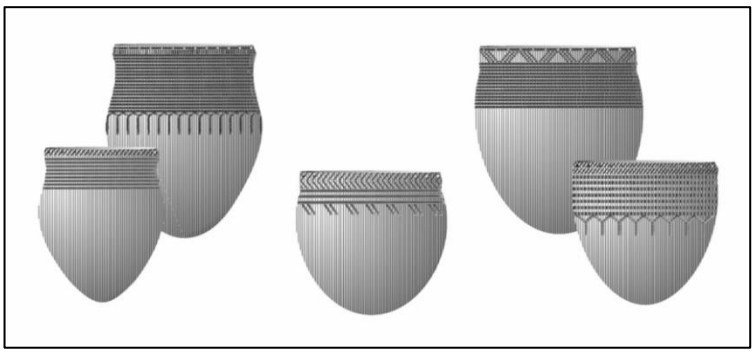

Levha 5.5-2a Ust'-Byelaya Hayta keramiği (Foto: A.S. Güneri, 2019)

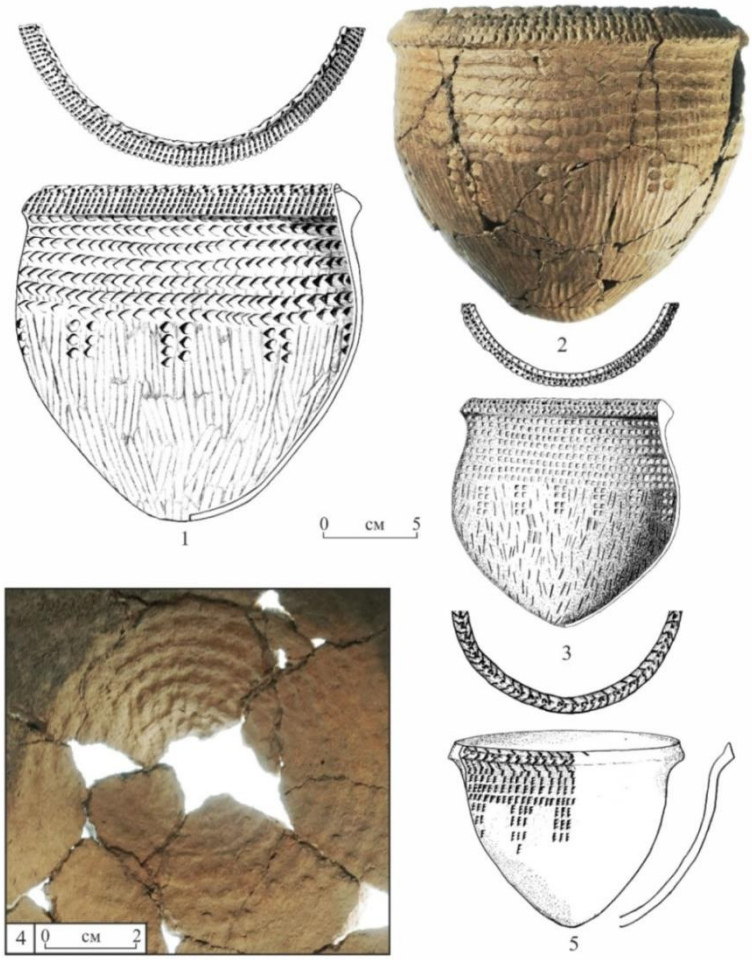

Levha 5.5-2b Ust'-Byelaya Hayta keramiği (Foto: A.S. Güneri, 2019).

LEVHA 5.5-3

Levha 5.5-3a Cis-Baykal bölgesi Posol'skaya keramikleri (Berdnikov, 2013: 216, Fig.1.2)

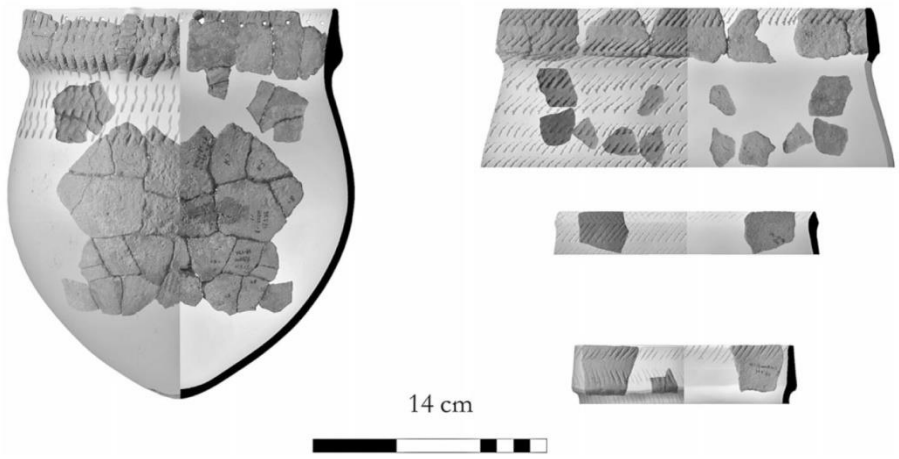

Levha 5.5-3b Psol'skaya keramiği Goralıy Les alanı (Saval'yev ve Ulanov, 2018: 64, Fig.12).

LEVHA 5.5-4

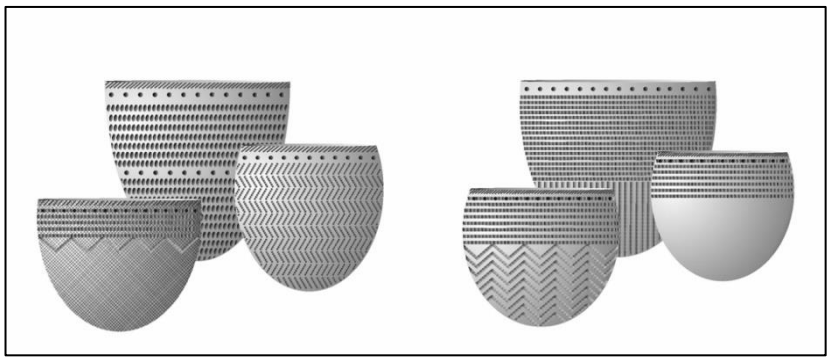

Levha 5.5-4a Posol'skaya keramiği Kuzey Angara Çuna Nehri bölgesi OND (Foto: A.S. Güneri, 2019).

Levha 5.5-4b Vitim Vadisi Ust'-Yumurçen Kültürü keramiği (Vetrov ve Hommel, 2019: 55, Fig. 3.7).

LEVHA 5.5-5

Levha 5.5-5a Cis-Baykal bölgesi Ust'-Byelaya keramikleri (Berdnikov, 2013: 216, Fig.1.3)

Levha 5.5-5b Ust'-Byelaya keramiği dış yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 5.5-6

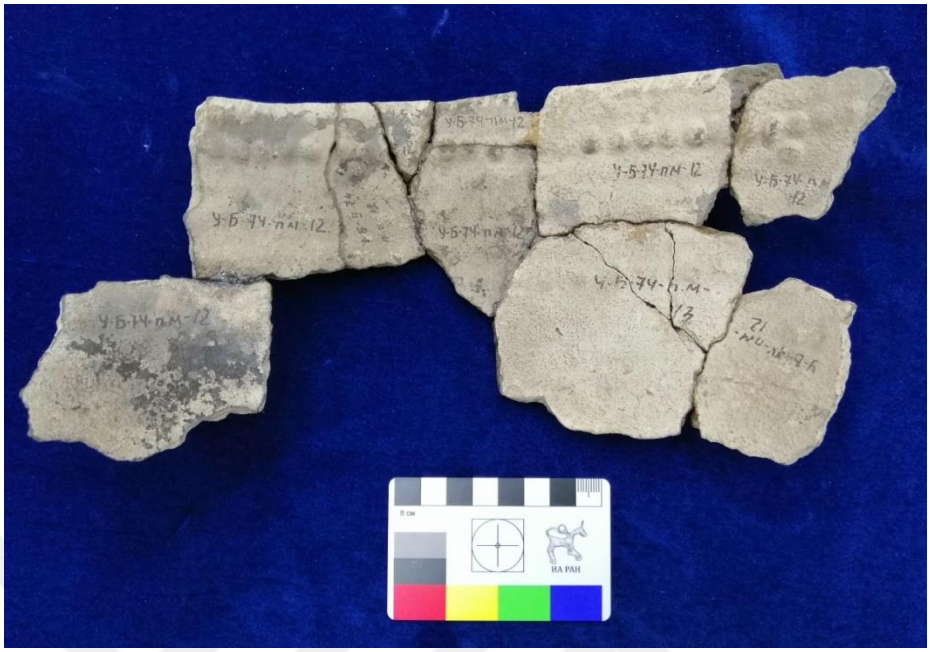

Levha 5.5-6a Ust'-Byelaya Keramiği A iç yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

Levha 5.5-6b Ust'-Byelaya Keramiği A dış yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

LEVHA 5.5-7

Levha 5.5-7a Ust'-Byelaya Keramiği A iç yüzeyi Kuzey Angara Martınova-12 alanı OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

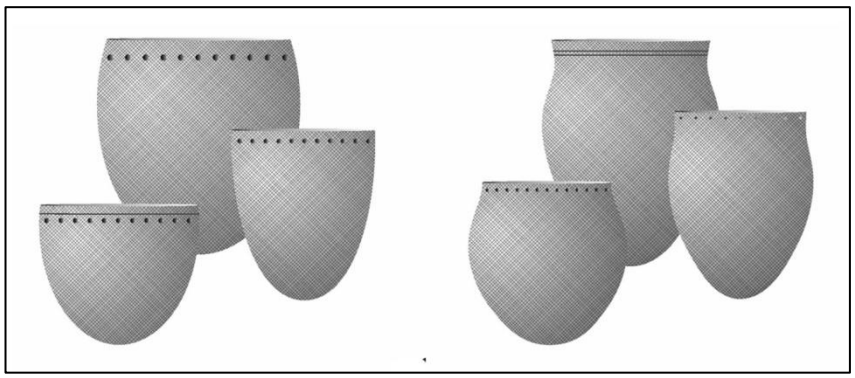

Levha 5.5-7b Ust'-Byelaya Keramiği Ust'-Byelaya bölgesi OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

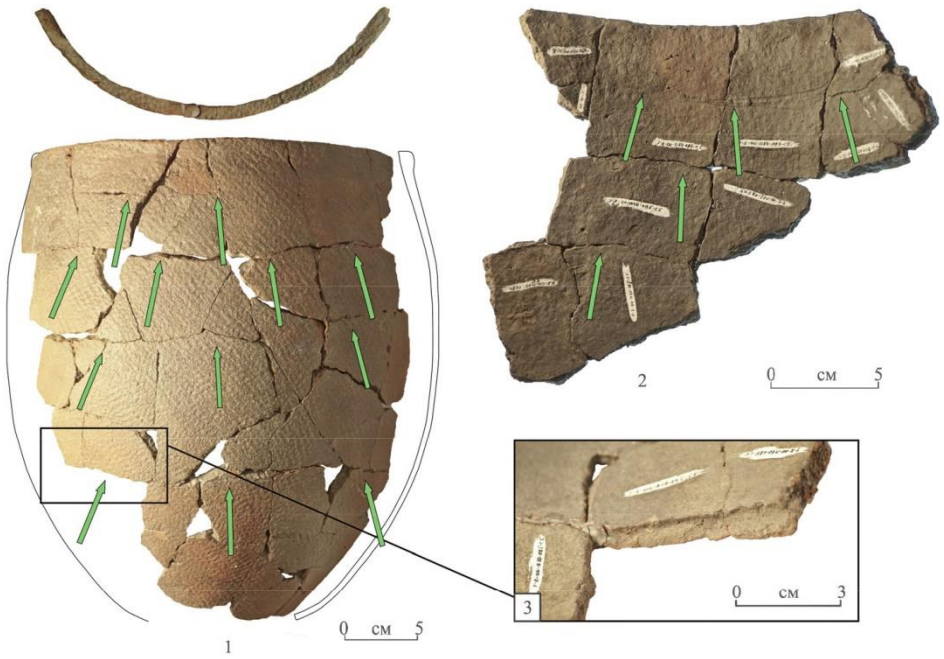
LEVHA 5.5-8

Levha 5.5-8 Ust'-Byelaya Keramiği Ust'-Byelaya bölgesi OND (Foto: A.S. Güneri, 2019)

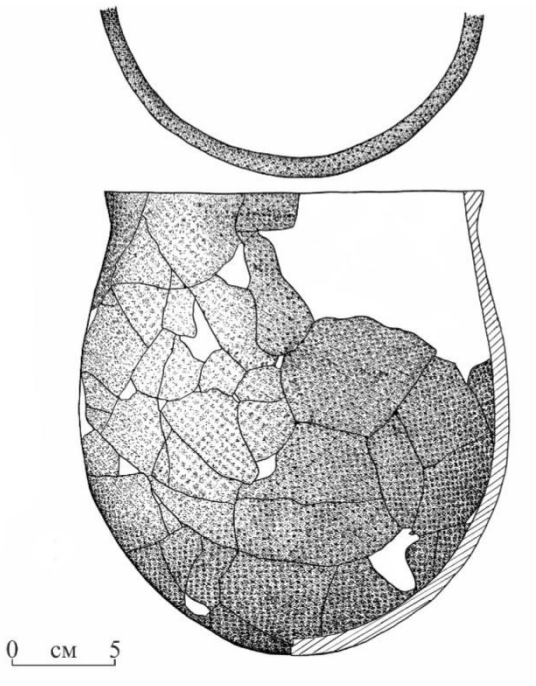
Levha 5.5-9a Cis-Baykal bölgesi Erken Ağ Baskılı keramikler (Berdnikov, 2013: 215, Fig.1.1)

Levha 5.5-9b Ust'-Hayta alanında bulunan Erken Ağ Baskılı keramiğin kırılma hatlarında görülen kalıplanan parçaların ek yerleri (Saval'yev ve Ulanov, 2019: 53, Fir.10).

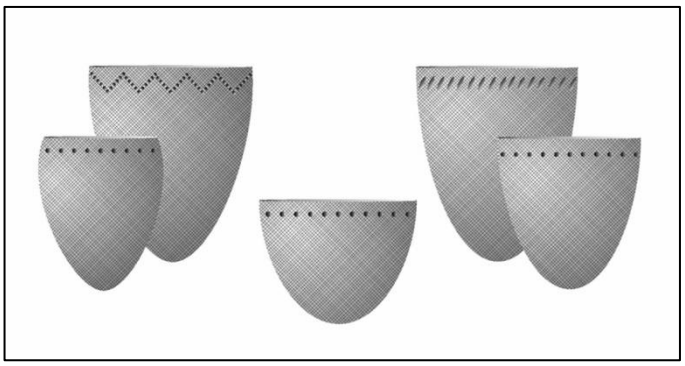

Levha 5.5-10a Tunka Vadisi Erken Ağ Baskılı keramik (Foto: A.S. Güneri, 2019).

Levha 5.5-10b Erken Ağ Baskılı keramik Gorelıy Les alanı END (Saval'yev ve Ulanov, 2018: 52, Fig.3.1).

LEVHA 5.5-11

Levha 5.5-11a Cis-Baykal bölgesi Geç Ağ Baskılı keramikler-İsakovo Kapları (Berdnikov, 2013: 215, Fig.1.2)

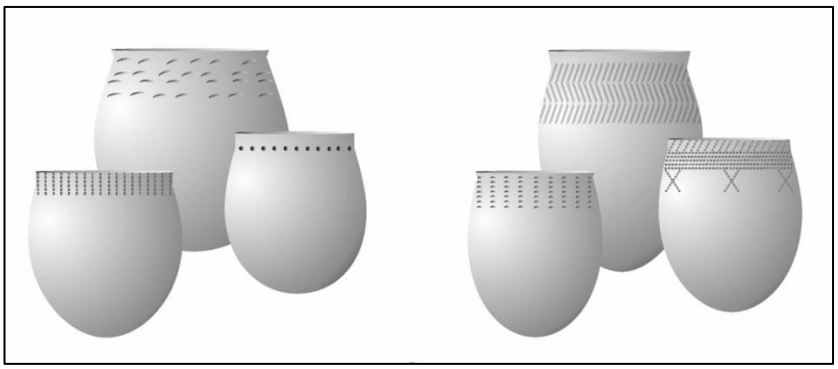

Levha 5.5-11b Ponomarevo mezar kompleksi mezar-16 (Okladnikov, 1950: 167, Fig.19). Ölçek verilmemiştir.

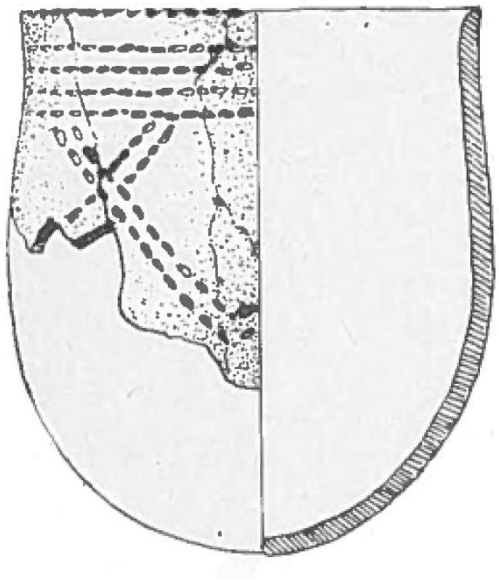

Levha 5.5-11c Ponomarevo mezar kompleksi mezar-12 (Okladnikov, 1950: 167, Fig.22). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.5-12

Levha 5.5-12a Cis-Baykal bölgesi Serovo Tarak Batırmalı keramikler (Berdnikov, 2013: 215, Fig.1.3)

Levha 5.5-12b Serovo mezar kompleksi mezar-13 Serovo Tarak Batırmalı keramik (Okladnikov, 1974: 237, Fig. 80). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.5-13

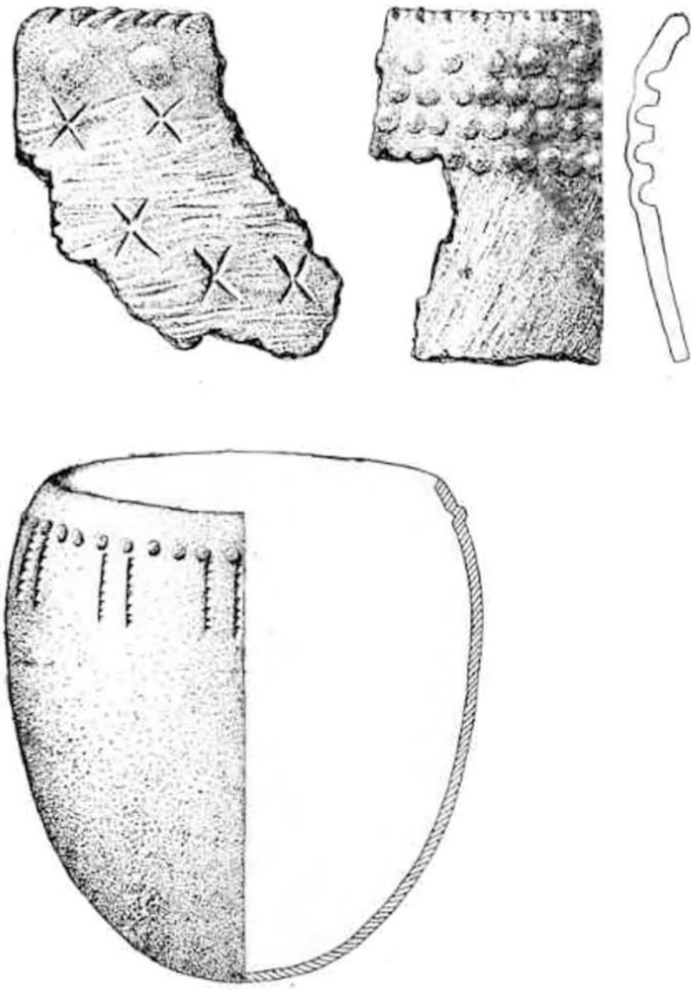

Levha 5.5-13a Serovo Tarak Batırmalı keramik ip delikli tutamaklı (Okladnikov, 1950: 209, Fig. 50).

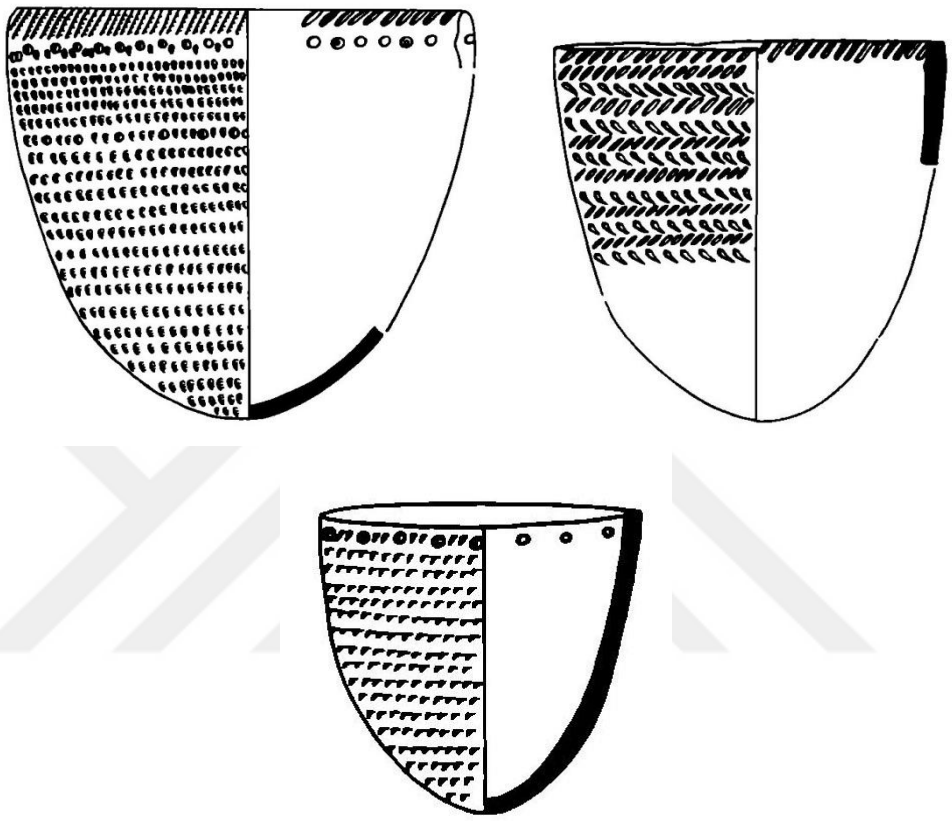
Levha 5.5-13b Serovo Tarak Batırmalı keramik ip delikli tutamaklı (Okladnikov, 1950: 210, Fig.54).

LEVHA 5.5-14

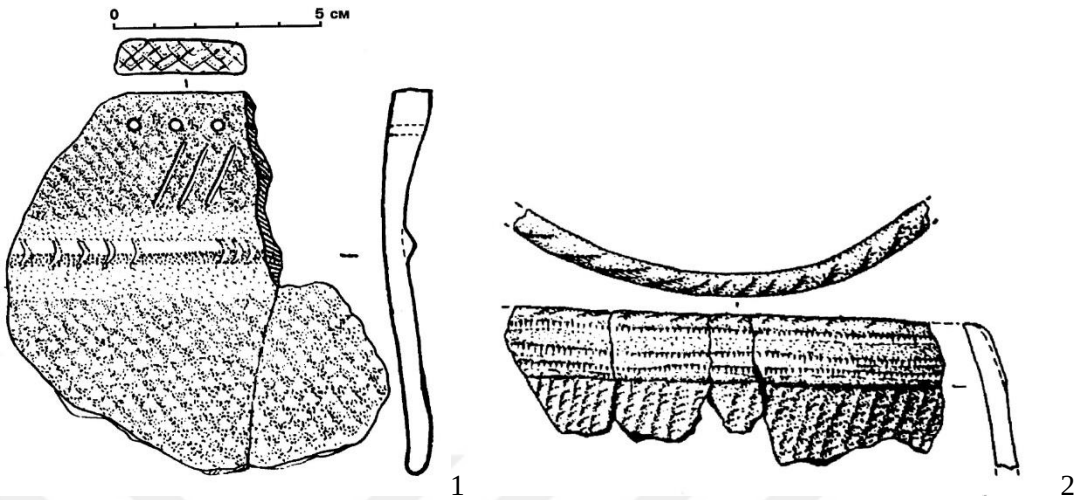
Levha 5.5-14 Serovo Tarak Batırmalı keramikler (Okladnikov 1950: 213, Fig. 61). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.5-15

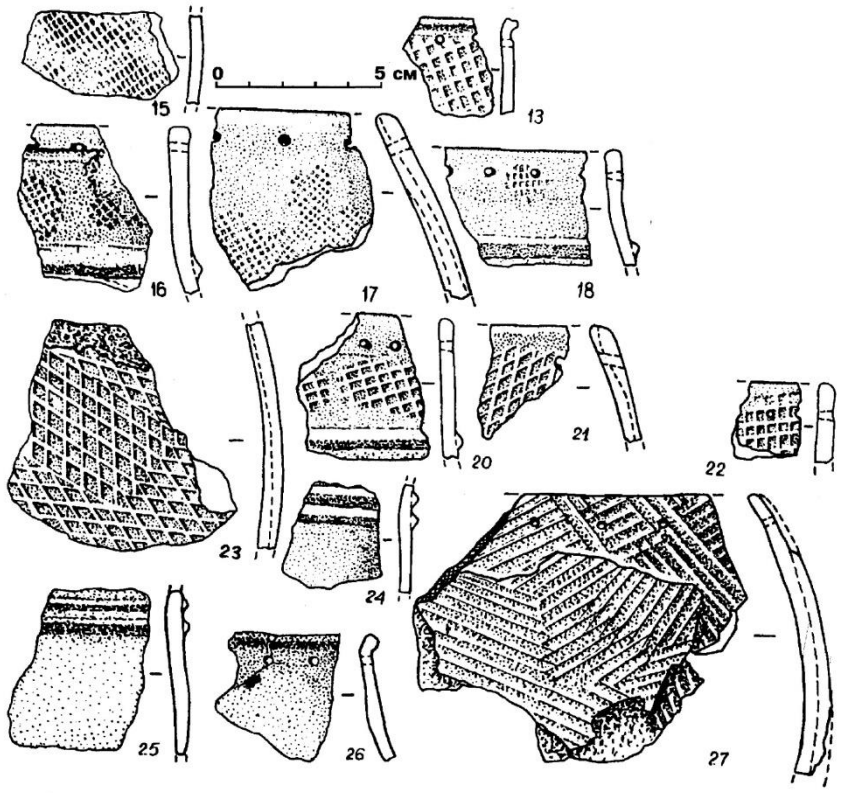
Levha 5.5-15 Kazaçka alanı VI. tabaka Kazaçinskiy keramikleri (Hlobıstin, 1996: 289, Fig. 95.7-8). Ölçek verilmemiştir.

LEVHA 5.6-1

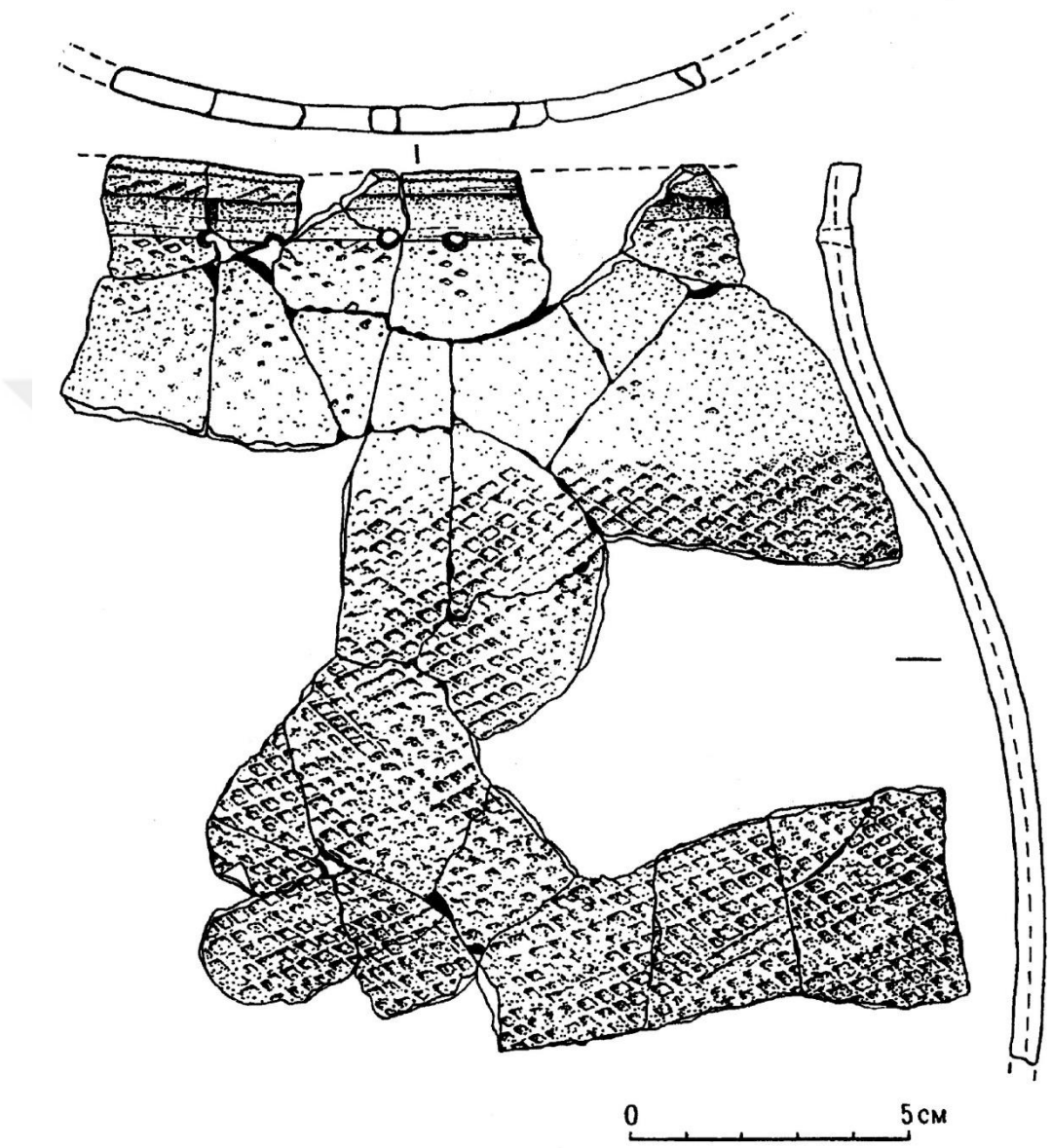

1 2

Levha 5.6-1a Kurung II kamp alanının 1. IV. tabakasındaki Sıalah keramiği; 2. III. tabakasındaki Bel'kaçi keramiği (Alekseye, 1996: 103, Fig. 3.13, 109, Fig.9.2)

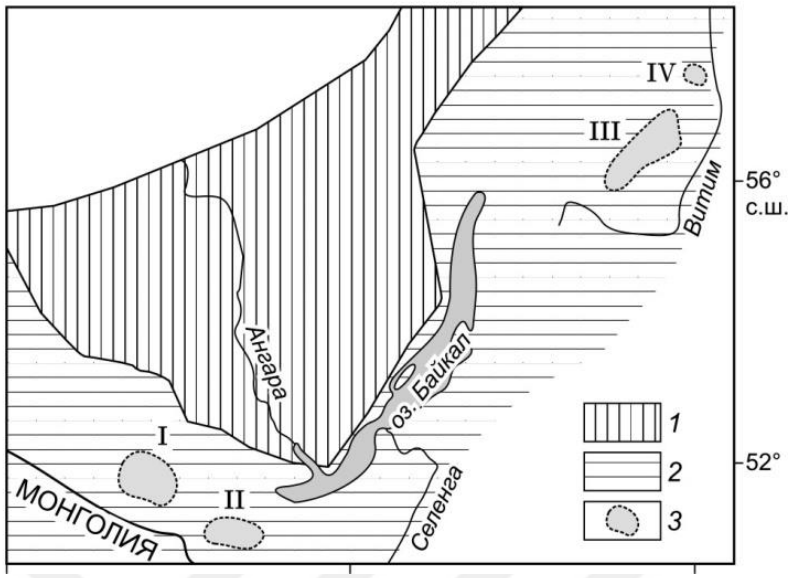

Levha 5.6-1b Kurung II kamp alanının II. tabakasındaki Imıyahtah keramikleri (Alekseyev, 1996: 118, Fig. 18)

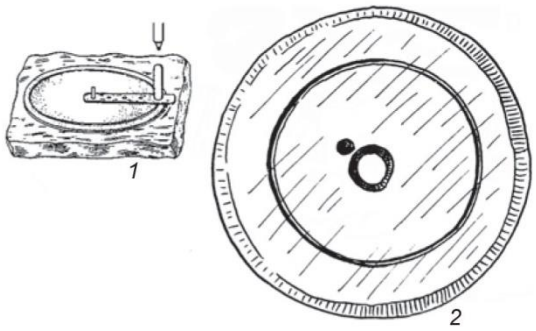

Levha 5.6-2 Ulahan Segelennya VIII. Tabaka Imıyahtah keramiği (Alekseyev, 1996: 128, Fig. 29)

LEVHA 6.2-1

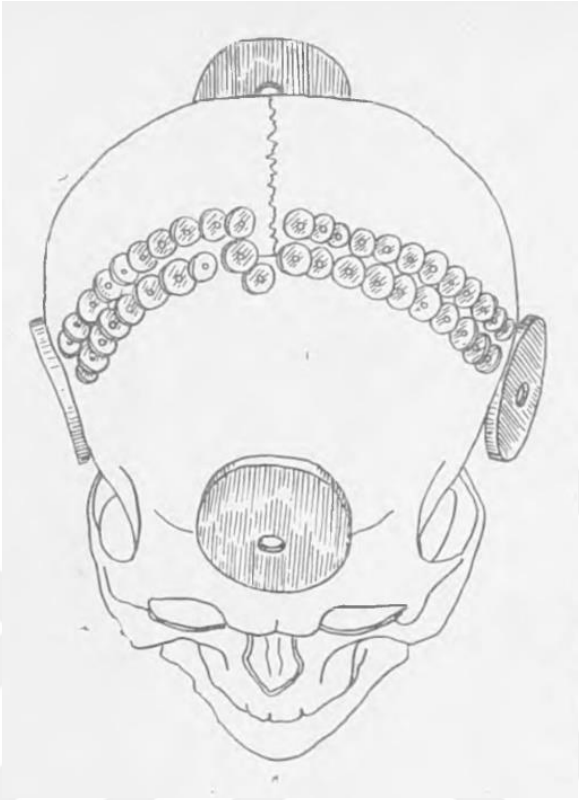
Levha 6.2-1a Güney Sibirya nefrit yatakları Sayan Bölgesi yatakları: I. Doğu Sayan; II. Djidinskaya; Vitim Bölgesi yatakları: III. Vitimskaya; IV. Paramskiy Masifi (Burtseva ve diğerleri, 2015: 517, Fig.1).

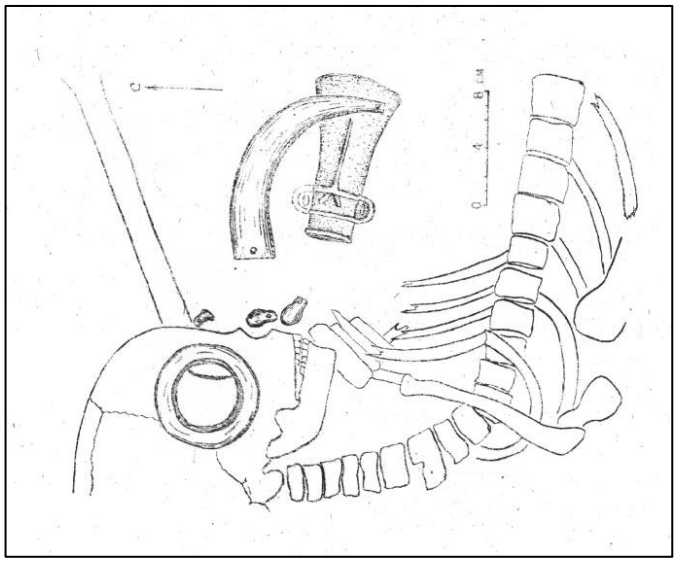
Levha 6.2-1b Nefrit halka ve disklerin üretim şekli (Goryunova ve Novikov, 2018: 37, Fig. 5.1-2)

ek s.154

LEVHA 6.2-2

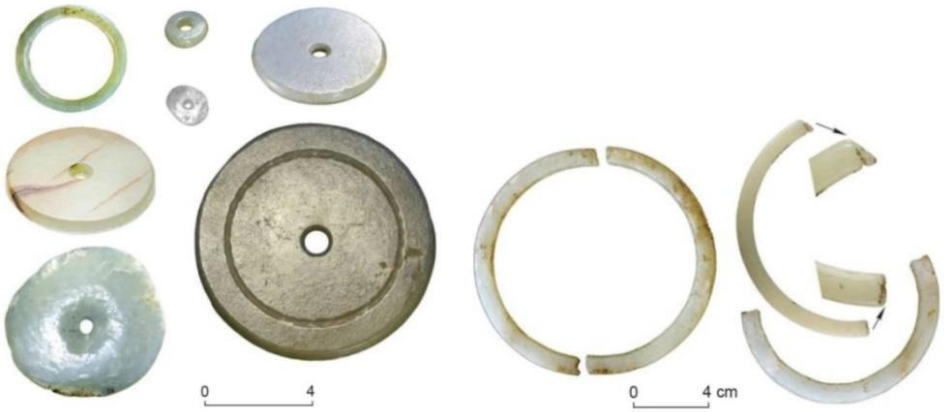

Levha 6.2-2a Lenkovka mezar kompleksi mezar-1'de bulunan beyaz nefrit halka ve disklerin mutemel konumu (Okladnikov, 1974: 302, Fig. 159)

Levha 6.2-2b Şumiliha mezar kompleksi mezar-37 (Goryunova, 1981: 89, Fig.52).

LEVHA 6.2-3

Levha 6.2-3a Ol'hon Bölgesinde Glazkovo mezarlarında bulunan beyaz ve açık renkli nefrit halka ve diskler (Goryunova ve Novikov, 2018: 37, Fig. 6-7)

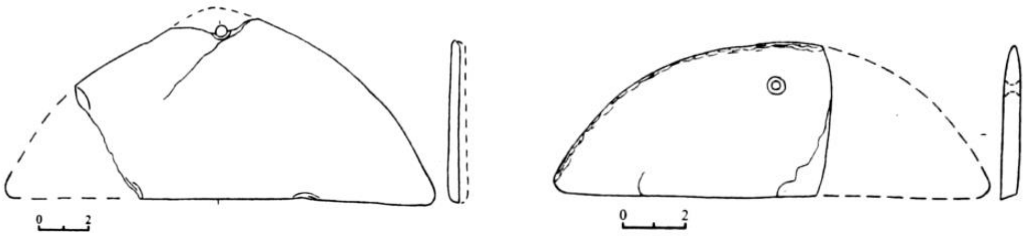

Levha 6.2-3b Kurma XI mezar kompleksinde bulunmuş yarımay formlu nefrit pandantif (Goryunova ve Novikov, 2018: 38, Fig. 8)

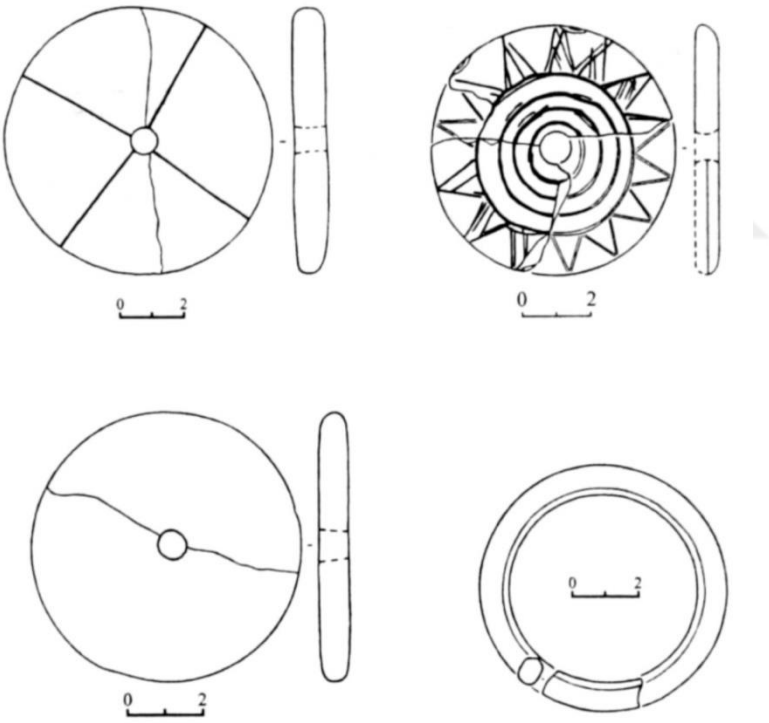

Levha 6.2-3c Ust'-Byelaya'da bulunan Glazkovo Kültürü beyaz ve su yeşili nefritten halka ve disk (Foto: A.S. Güneri, 2019).

LEVHA 6.2-4

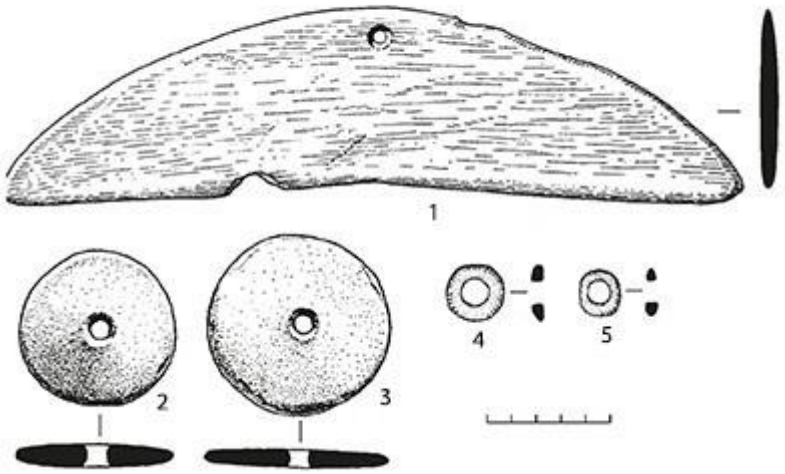

Levha 6.2-4a Samus IV Kamp Alanı yarımay formlu taş objeler (Samus Kültürü / Tunç Çağı) (Yesin, 2009: 471, Tbl.6.9, 6.10)

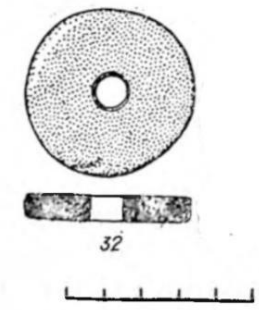

Levha 6.2-4b Samus IV kamp alanı taş diskler ve açık bej renkli nefrit halka (Samus Kültürü / Tunç Çağı) (Yesin, 2009: 474, Fig. 7.3-6)

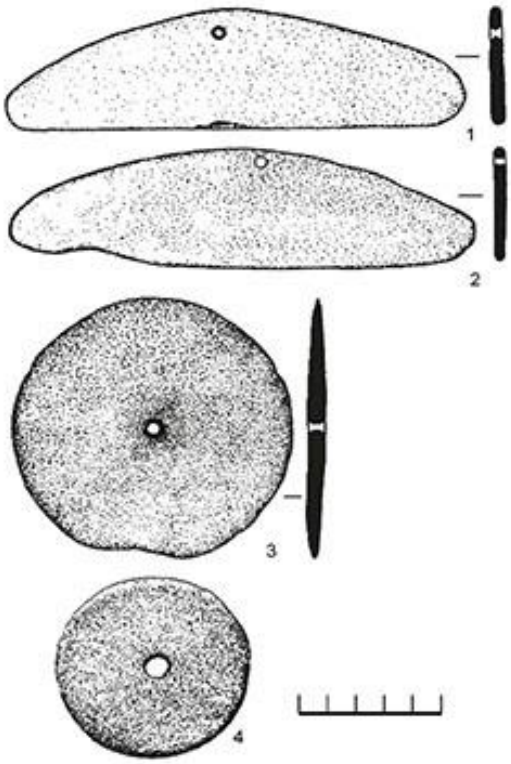
LEVHA 6.2-5

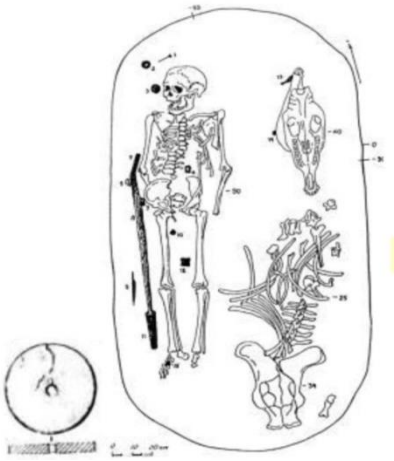
Levha 6.2-5a Okunyev Kültürü yarımay, disk ve halka formlu objeler 1. Çernovaya VIII, kurgan-8, mezar-21; 2-3. Verhniy Askiz, kurgan-1, mezar8; 4-5. İtkol II, kurgan-12, mezar-3 (Polyakov, 2018: 31, Fig. 2.1-3, Fig.2.6-7).

Levha 6.2-5b Tepesey mezar kompleksi Taştık Kültürüne ait Tepesey III mezar-2'de bulunan nefrit disk (Gryaznov, 1979 :112, Fig. 67.32)

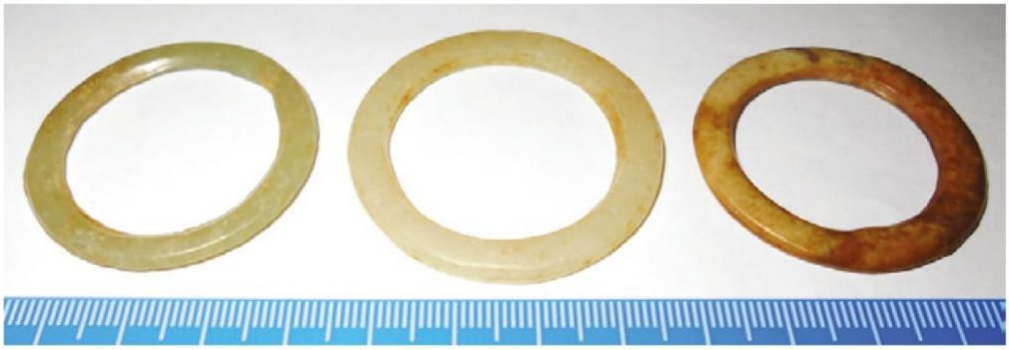

Levha 6.2-6a Krotovo Kültürü Sopka 2/4B, V mezar kompleksi yarımay ve disk formlu objeler 1-3. Mezar-65; 4. Mezar-377 (Polyakov, 2018: 30, Fig. 1.1-4).

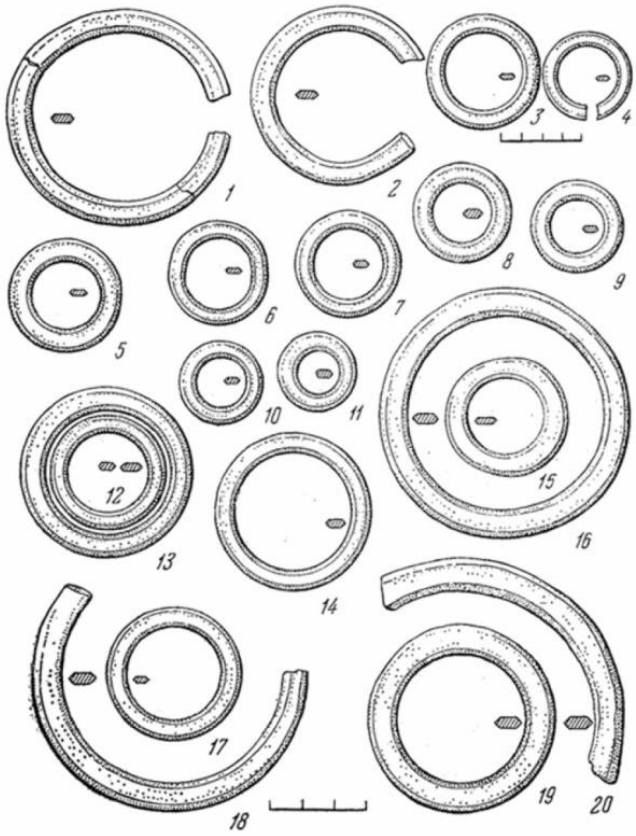

Levha 6.2-6b Sopka-2 mezar kompleksi mezar-688 MS 4.-5. yüzyıl (Molodin ve Çikişeva, 1990: 177, Fig.1, 179, Fig.3.5)

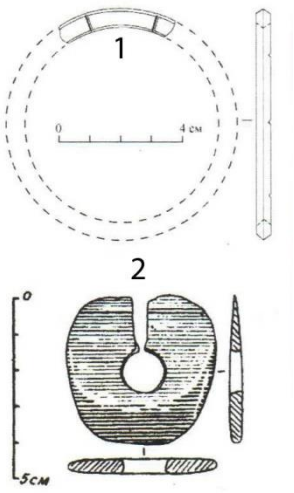
LEVHA 6.2-7

Levha 6.2-7a Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksinde bulunan nefrit halkalar (Şalahov, 2015: 150, Fig.1).

Levha 6.2-7b Seima-Turbino beyaz nefrit halkaları 1-2. Reşenskiy mezar kompleksi, 3-4. Seima mezar kompleksi, 5-20. Turbino I mezar kompleksi (Çernıh ve Kuzminıh, 1983: 245, Fig. 109).

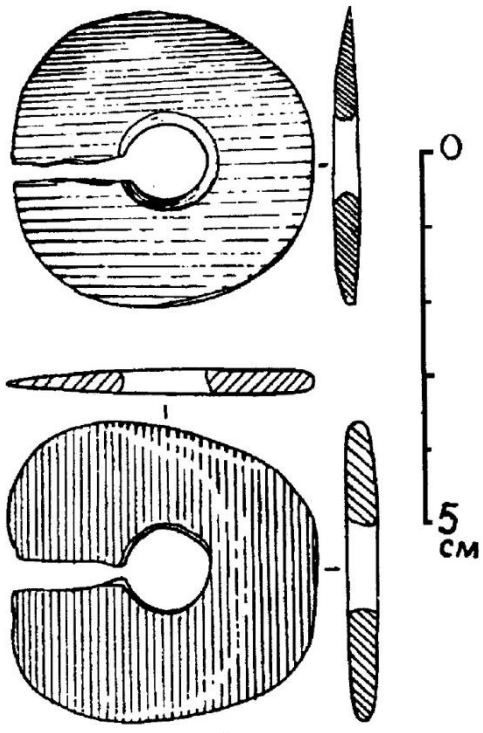

A

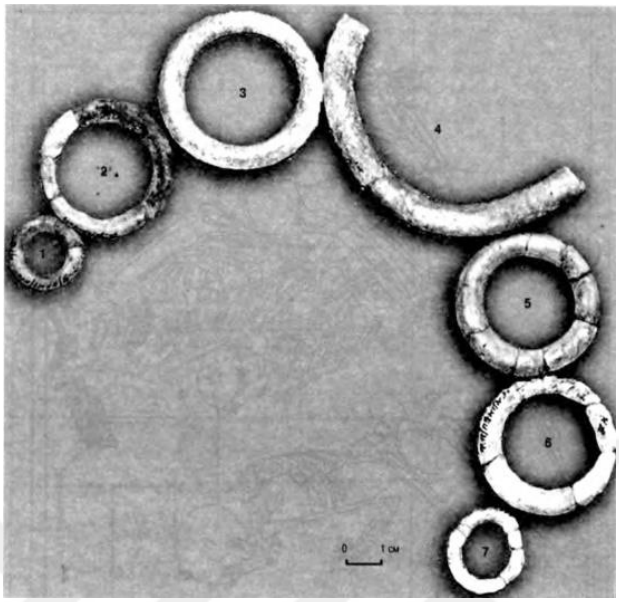
B

Levah 6.2-8a Yakutistan açık renkli nefrit eserler A.2.-B.3. Malaya Djikimda mezarı; A.1.-B.1. Vilyuy otoyolu kamp alanı; B.2. Vladimirovka III balta parçası (Alekseyev ve diğerleri, 2006: 76, Fig. 2).

Levha 6.2-8b Malaya Djikimda mezarında bulunan nefritten yarık diskler (Alekseyev, 1996: 115, Fig. 115.12, 14)

LEVHA 6.2-9

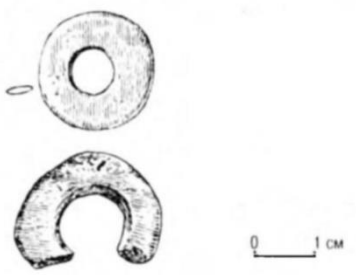

Levha 6.2-9a Fofanovskiy END mermer halkalar (Lbova ve diğerleri, 2008: 60, Fig. 40)

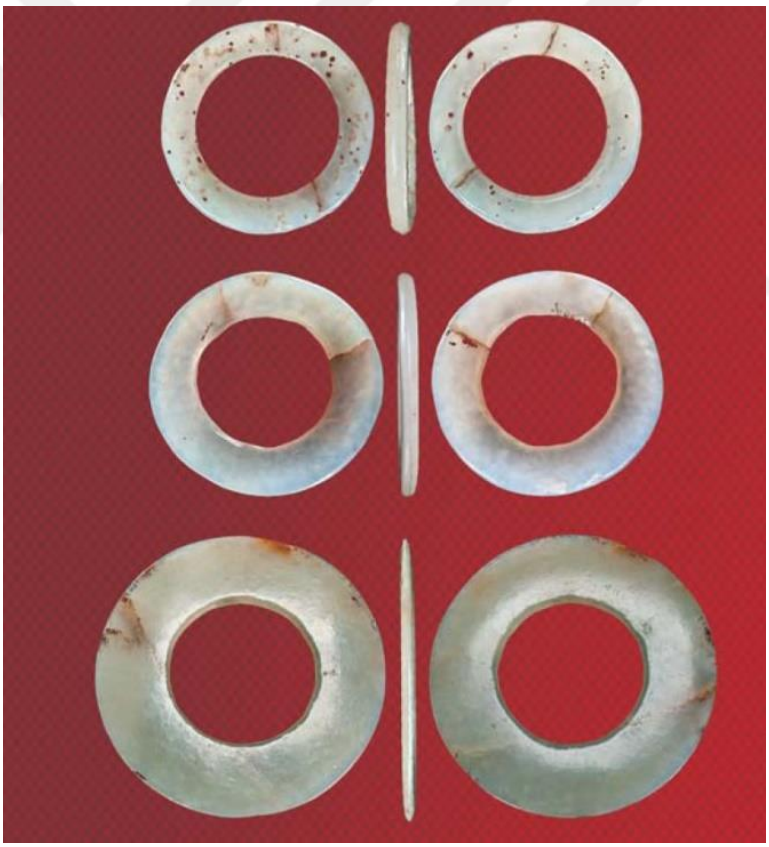

Levha 6.2-9b Transbaykal bölgesi Nikoyskoye mezar-1 (Neolitik Dönem). İskeletin başında bulunan kemik diskler (Okladnikov'un çizimini aktaran Lbova, 2008: 107, Fig. 72).

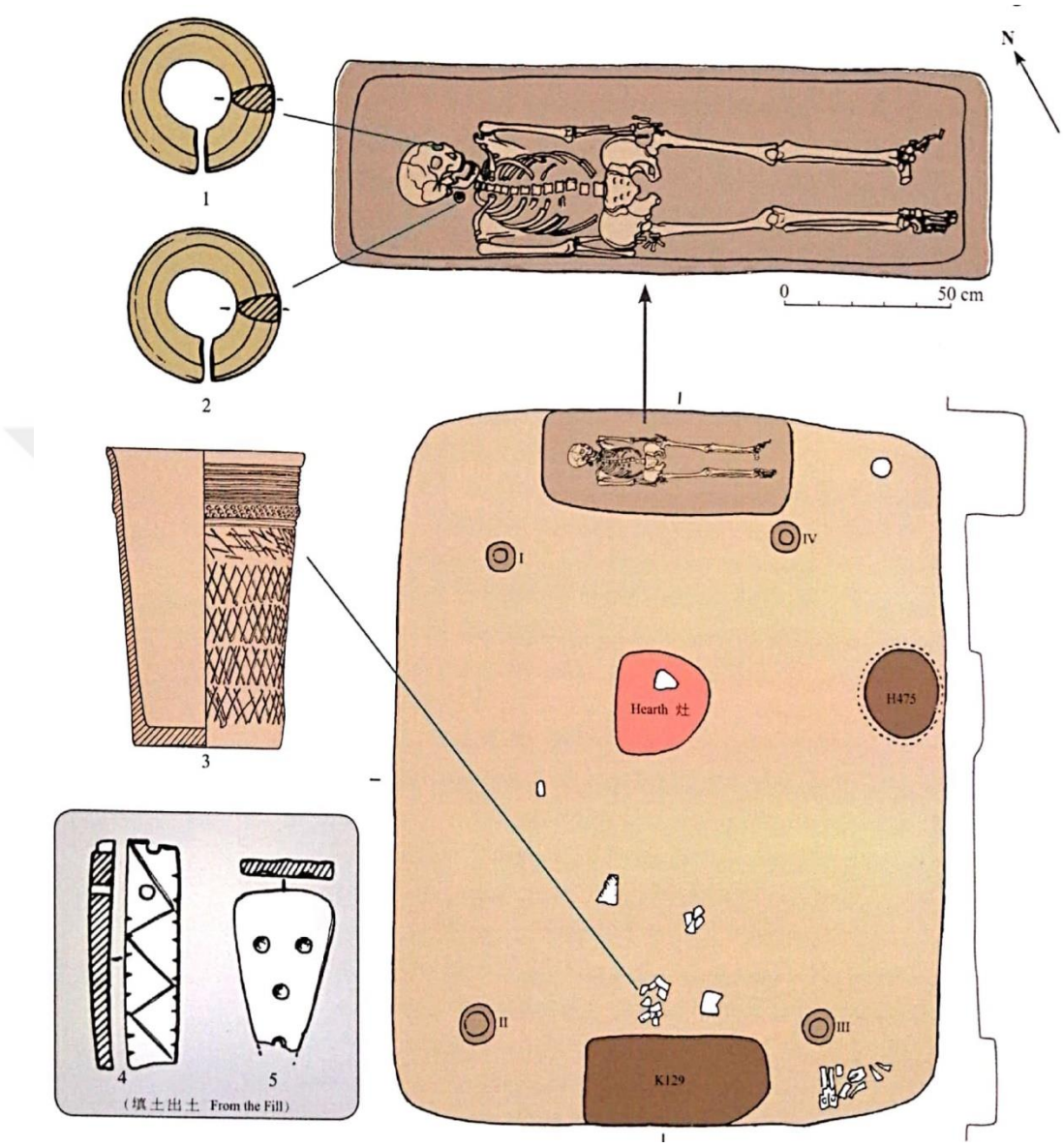
LEVHA 6.2-10

Levha 6.2-10a Şilinskiy Mağarasında Tunç Çağına ait beyaz nefrit halkalar (Lbova ve diğerleri, 2008: 98, Fig. 67 6-7)

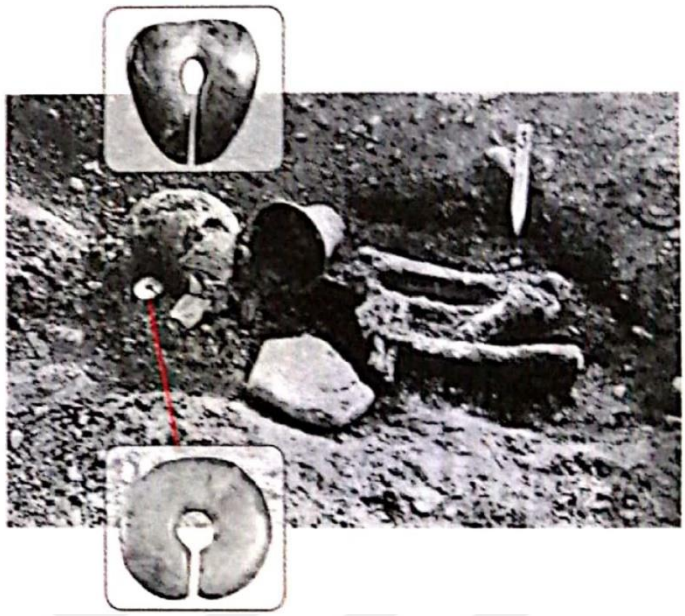

Levha 6.2-10b İç Moğolistan'da bulunan açık renkli nefrit halkalar (Derevyanko ve diğerleri, 2019: 29, Fig. 7).

Levha 6.2-11 Xinglongwa Kültüründe yarı gömülü konut planı, içinde bulunan eserler ve konut içi mezarı (Hu ve diğerleri, 2004: 38).

LEVHA 6.2-12

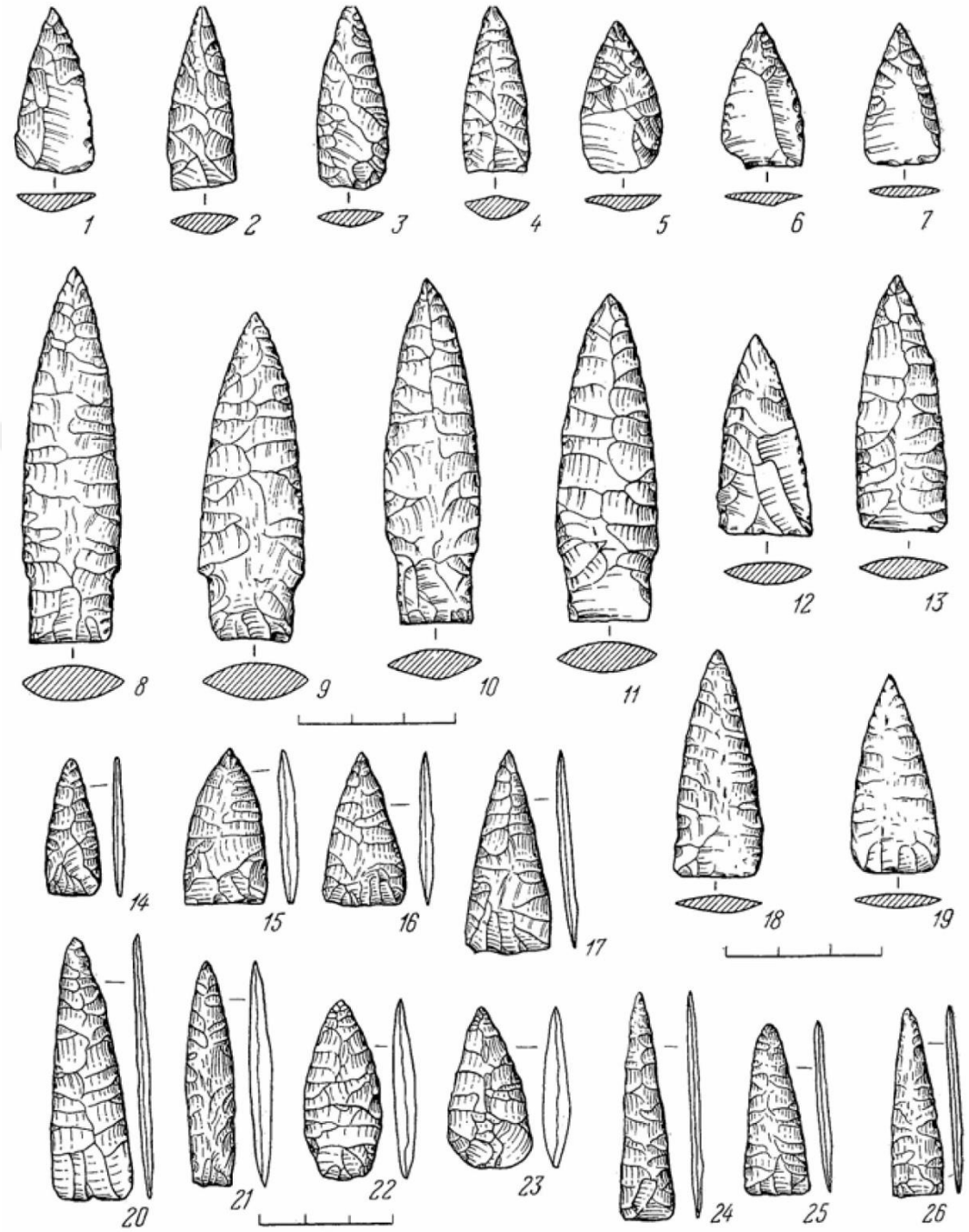

Levha 6.2-12a Japonya Osaka'daki Kofu alanında bulunan bir kadın kafatasının iki yanındaki yarık halkalar (Jomon Dönemi yak. GÖ 6.000) (Harunari'nin fotoğrafını aktaran Hu ve diğerleri, 2004: 59).

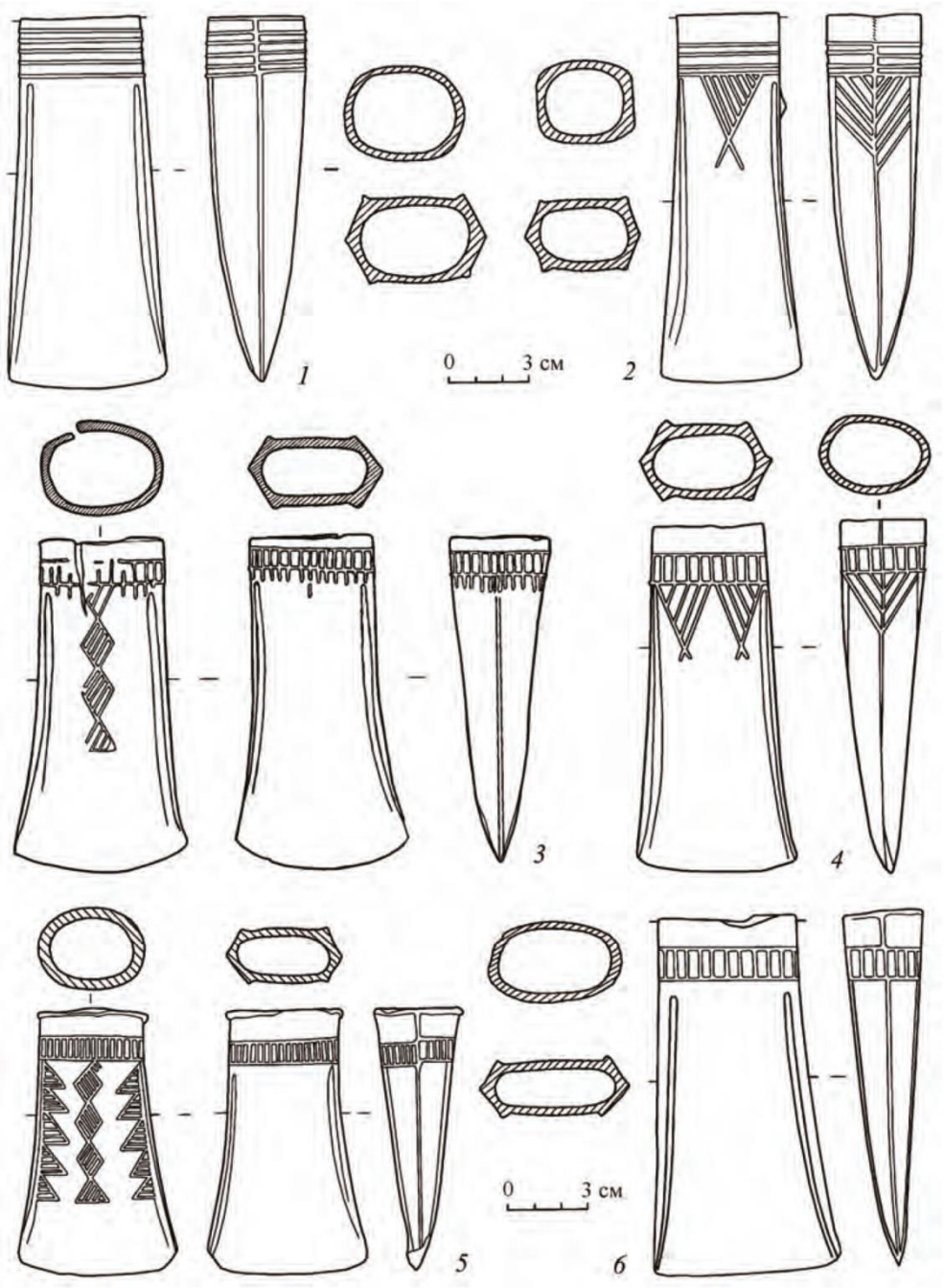
Levha 6.2-12b Xinglongwa Kültürü Xinglonggou Yerleşimi mezar-7 (Hu ve diğerleri, 2004: 12)

LEVHA 6.2-13

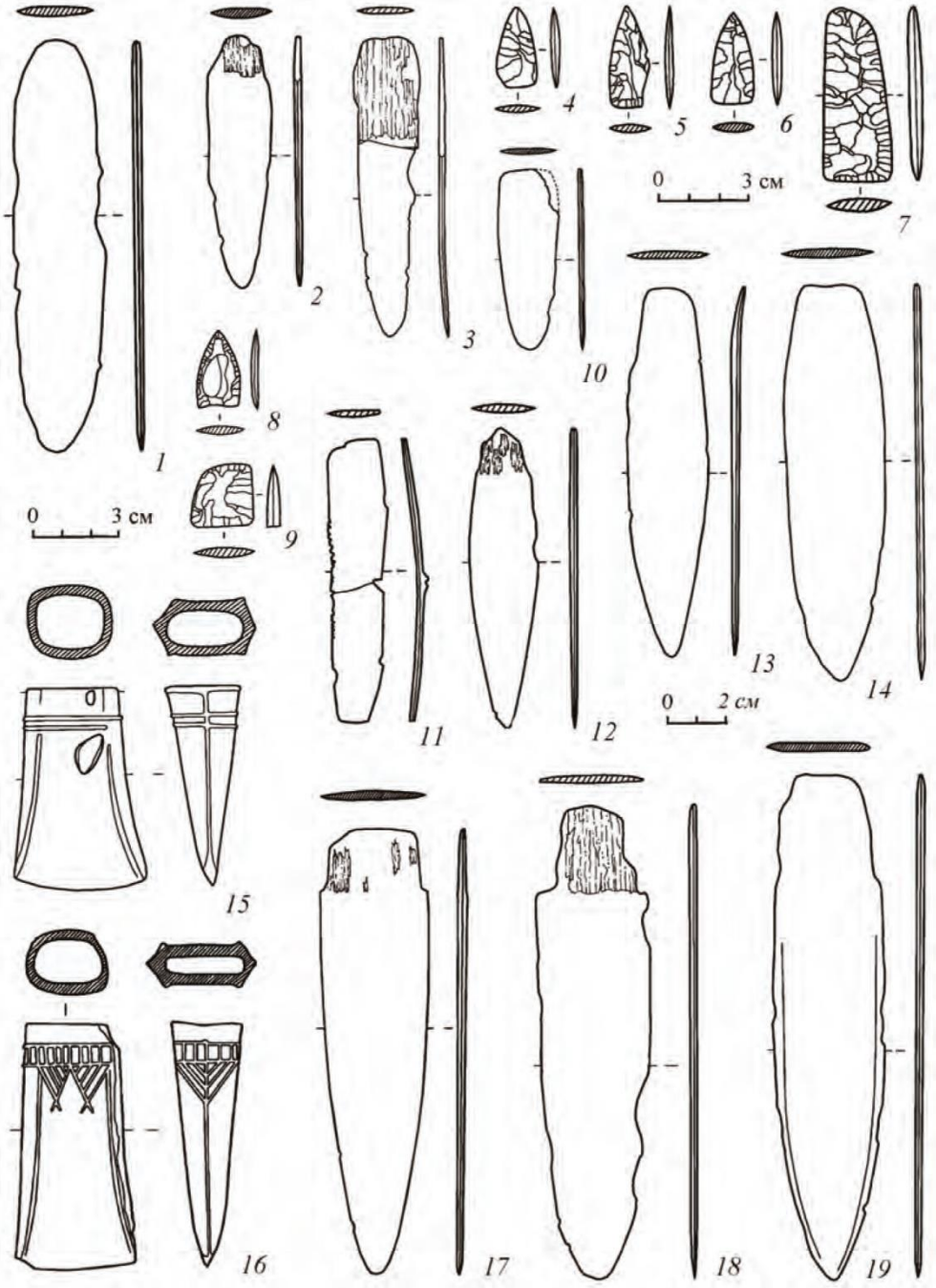
Levha 6.2-13 Seima-Turbino mezarlarında bulunan Glazkovo Kültüründekilerle benzer taştan ok ve mızrak uçları (Çernıh ve Kuzminıh, 1989: 231, Fig. 104).

LEVHA 6.2-14

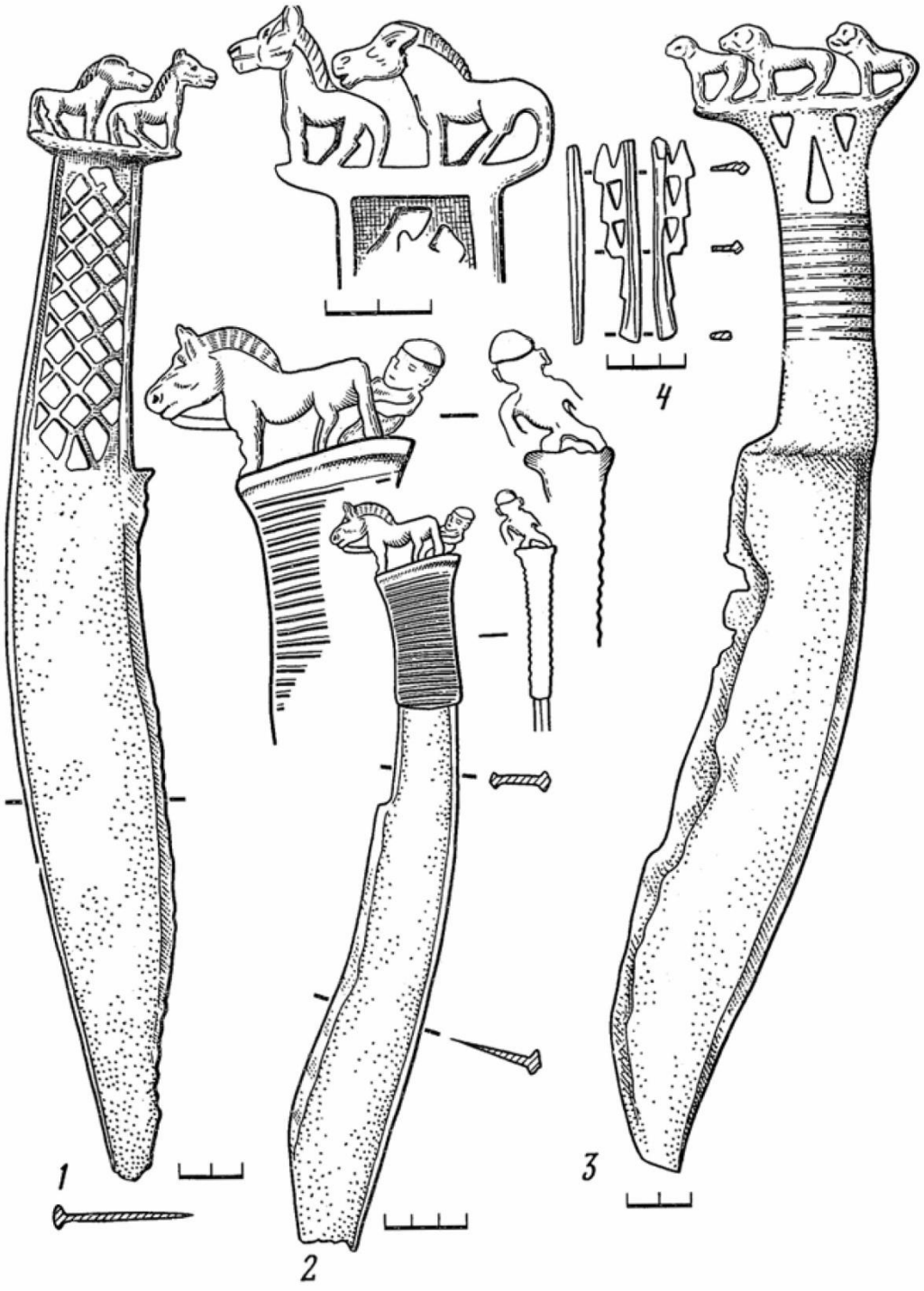
Levha 6.2-14 Seima-Turbino tunç baltaları Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksi (Solov'yev, 2013: 26, Fig.6)

LEVHA 6.2-15

Levha 6.2-15 Seima-Turbino tunç baltalar, bıçaklar, taş bıçak ve ok uçları Ust'-Vetlujskiy mezar kompleksi (Solov'yev, 2013: 27, Fig.7)

LEVHA 6.2-16

Levha 6.2-16 Seima-Turbino tunç bıçakları 1. Seima mezar kompleksi mezar-20; 2. Rostovka mezar kompleksi mezar-23; 3. Turbino II mezar kompleksi mezar-22; 4. Kaninskaya Mağarası mezar-21 (Çernıh ve Kuzminıh, 1989: 118, Fig. 66).

LEVHA 6.2-17

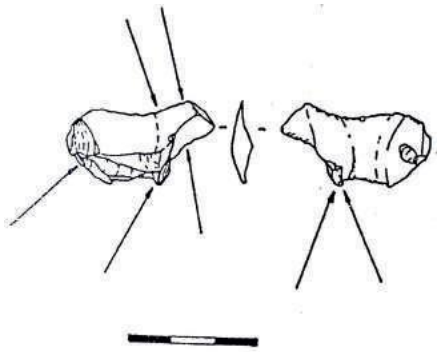

Levha 6.2-17a Takhiltyn Khotgor mezar-64'te bulunan altın güneş ve ay sembolü (Miller ve diğerleri, 2008: 30, Fig. 8).

Levha 6.2-17b Egyin Gol mezar kompleksi mezar-T43'te bulunan demir güneş ve ay sembolü (Magail 2003: 202-203).

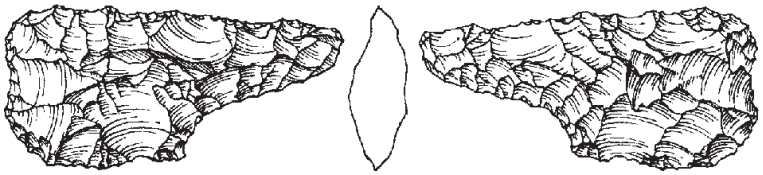
LEVHA 6.3-1

Levha 6.3-1a Malıye Kuruktaçi Geç Paleolitik Dönem ayı figürini (Zabiyako ve Marinova 2017: 16, Fig. 17)

Levha 6.3-1b Kalinovka-1 Erken Neolitik Dönem Gromatuha Kültürü (Zabiyako ve Marinova 2017: 12, Fig.10.3).

Levha 6.3-1c Mihailovka-Klyuç Geç Neolitik Dönem Osinoozerskiy Kültürü (Zabiyako ve Marinova 2017: 16, Fig. 18)

LEVHA 6.3-2

Levha 6.3-2a Erken-Orta Neolitik Dönem Marinskaya Kültürü ayı figürini (Kaynak: Büyük Rus Ansiklopedisi-Erişim tarihi: 01.12.2019). Ölçek verilmemiştir.

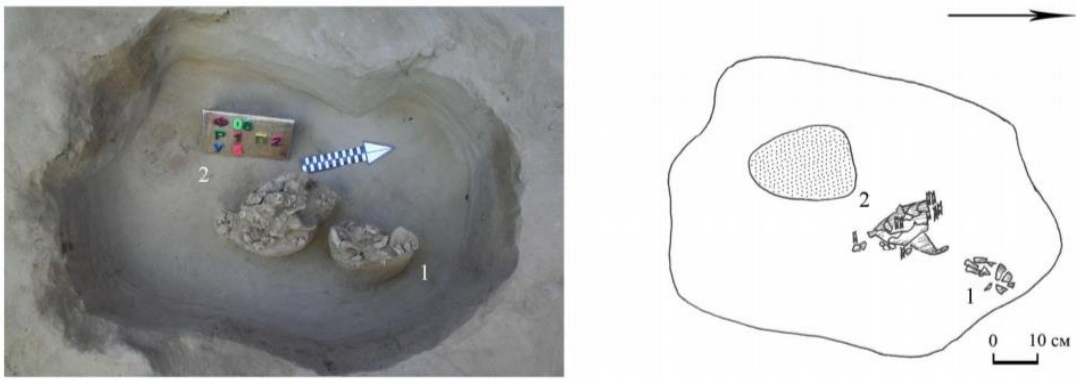
Levha 6.3-2b Ostentseyeva Mağarası ayı kafatasları (Vasil'yevskiy ve Arkhipova 2017: 123, 126)

Levha 6.3-2c Şamanka II mezar kompleksi beyin kısmında delik açılmış ayı kafatası (Losey ve diğerleri, 2013: 86, Fig.4.4)

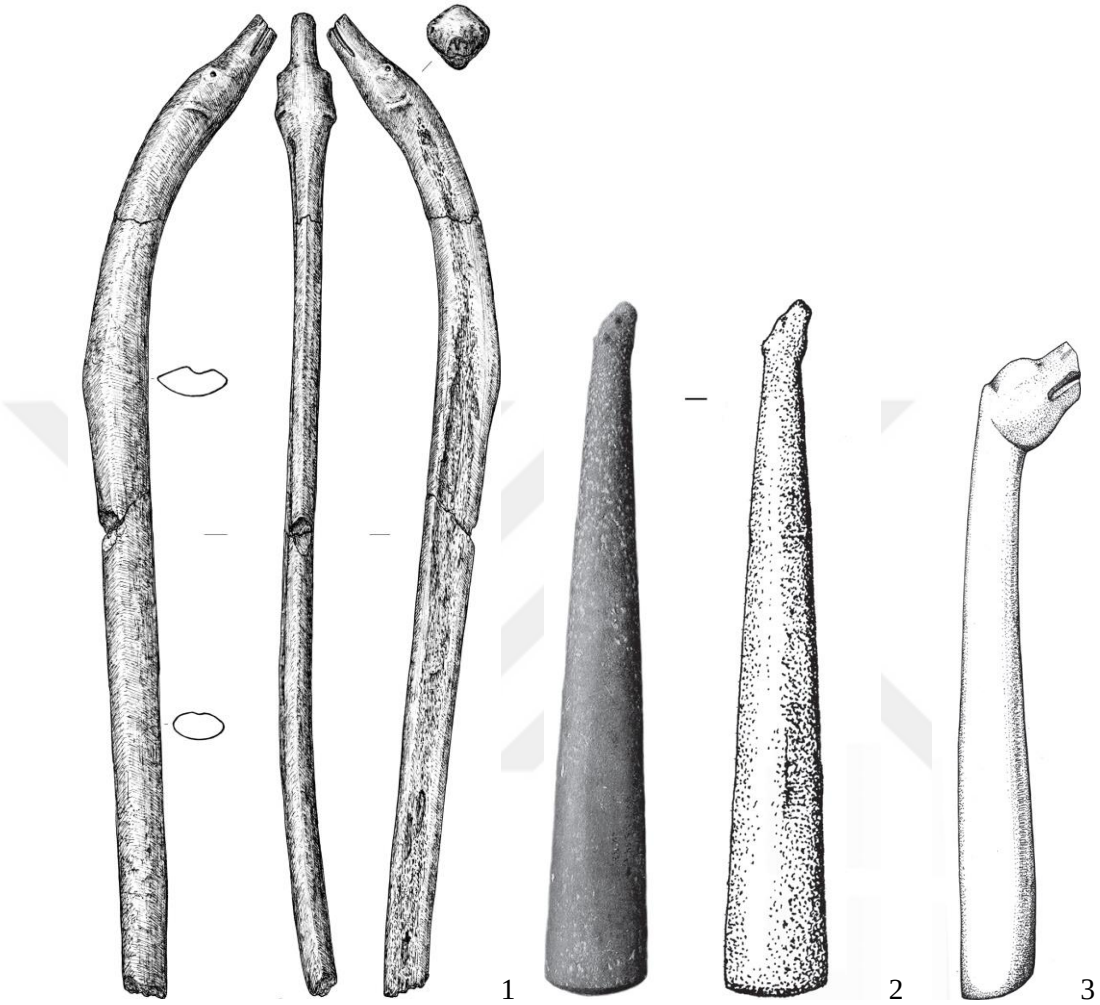

Levha 6.3-3a Fofonovskiy mezar kompleksinde ayı kafatası gömüsünün bulunduğu yer (Jambaltarovo ve Klement'ev 2011: 163, Fig.1)

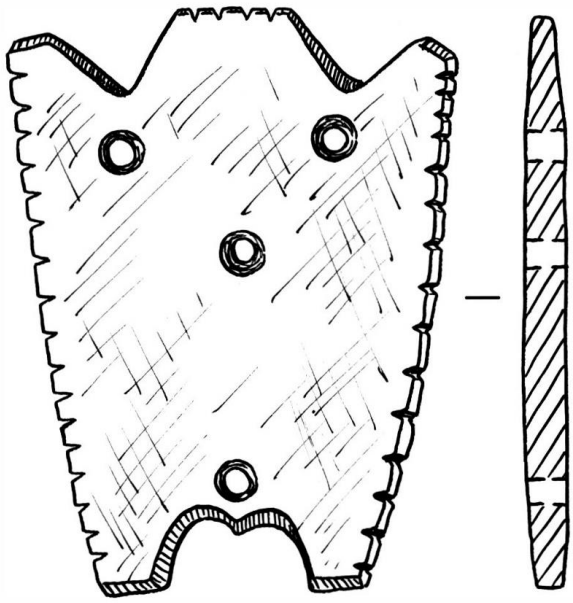
Levha 6.3-3b Fofanovskiy mezar kompleksi ayı kafası gömmesi 1- ayı kafatası, 2- okra (Jambaltarovo ve Klement'ev 2011: 165, Fig.4)

LEVHA 6.3-4

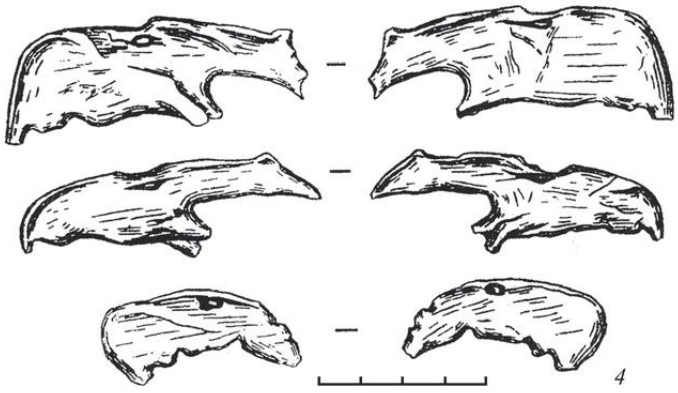

Levha 6.3-4 Ayı başlı asalar 1-Motı-Novaya Şamanka (Erken Neolitik) (Bazaliskiy vd. 2016: 56, Fig. 8.6), 2-İtkul Gölü kıyısı (Kovtun 2008: 99 Fig.1.1), 3-Bratsk bölgesi (Geç Neolitik) (Kovtun 2008: 99, Fig.1.2)

LEVHA 6.3-5

Levha 6.3-5a Geç Neolitik Dönem Sarminskiy Burnu mezar kompleksi kafası olmayan ayı postu figürü (Goryunova ve diğerleri, 2020: 11, Fig.5.6)

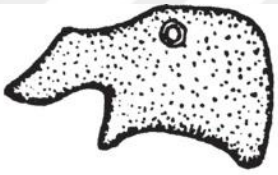

Levha 6.3-5b Geç Tunç Çağı Şumiliha mezar kompleksi mezar-22'den çıkan kemik ayı figürleri (Jambaltarova 2013: 147, Fig. 3.4)

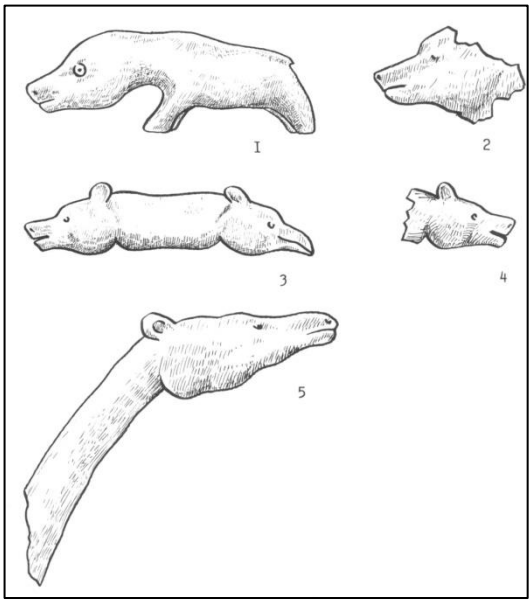
LEVHA 6.3-6

Levha 6.3-6a Neolitik Dönem Altay Bölgesi Kamennı Deresi (Vasil'evskiy 2007: 12, Fig.1) Ölçek verilmemiştir.

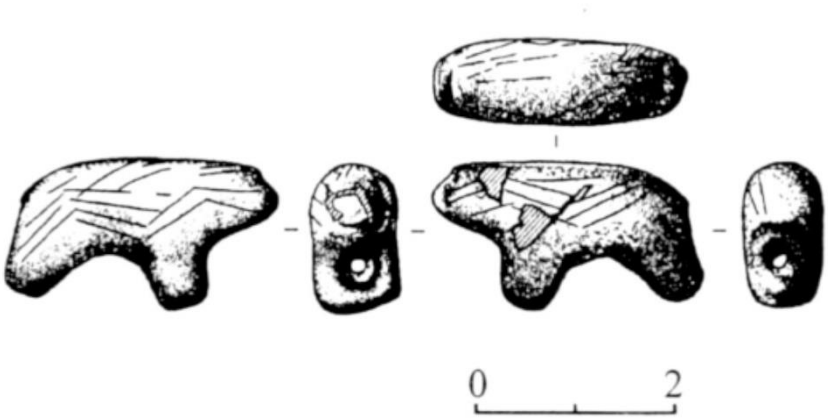
Levha 6.3-6b Neolitik-Tunç Dönemi Aydaşinskiy Mağarası (Kovtun, 2008: 99, Fig.2.1)

Levha 6.3-6c Neolitik Dönem Vas'kovskiy I mezar kompleksi (Bobrov, 1988: 39, Fig. 6). Ölçek verilmemiştir.

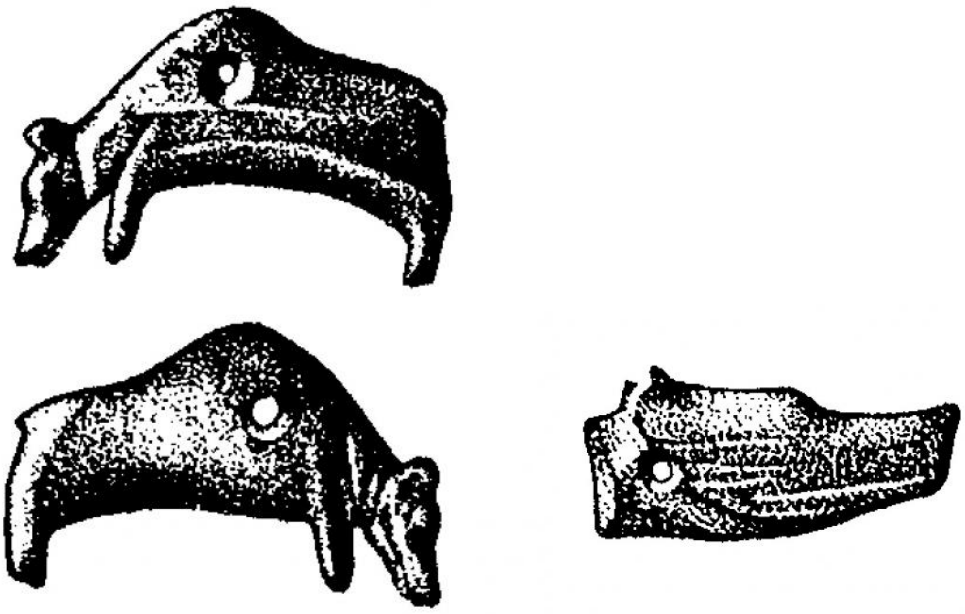

Levha 6.3-7a Samus Kültürü, Samus mezar kompleksi (Kovtun 2008: 100, Fig.6)

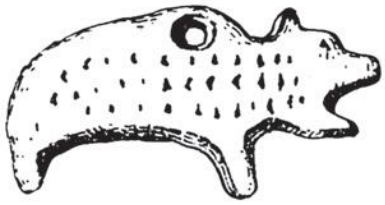

Levha 6.3-7b Samus Kültürü Utinka Gölü mezarı (Yesin, 2009: 499, Fig.22)

LEVHA 6.3-8

Levha 6.3-8a Krotovo Kültürü Sopka-2 mezar kompleksinde bulunan asma delikli ayı figürinleri (Kaynak: Sibirya Yerel Tarih Kitaplığı-Erişim tarihi 29.10.2019) Ölçek verilmemiştir

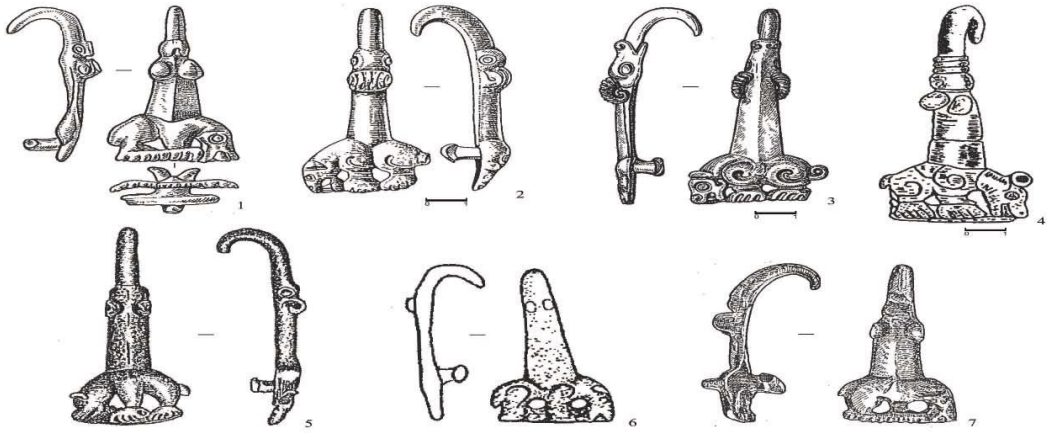

Levha 6.3-8b Okunyev Kültürü Karasuk II Gömü Alanı kurgan 1 mezar-3 (Kovtun, 2008: 99, Fig.2.3). Ölçek verilmemiştir.

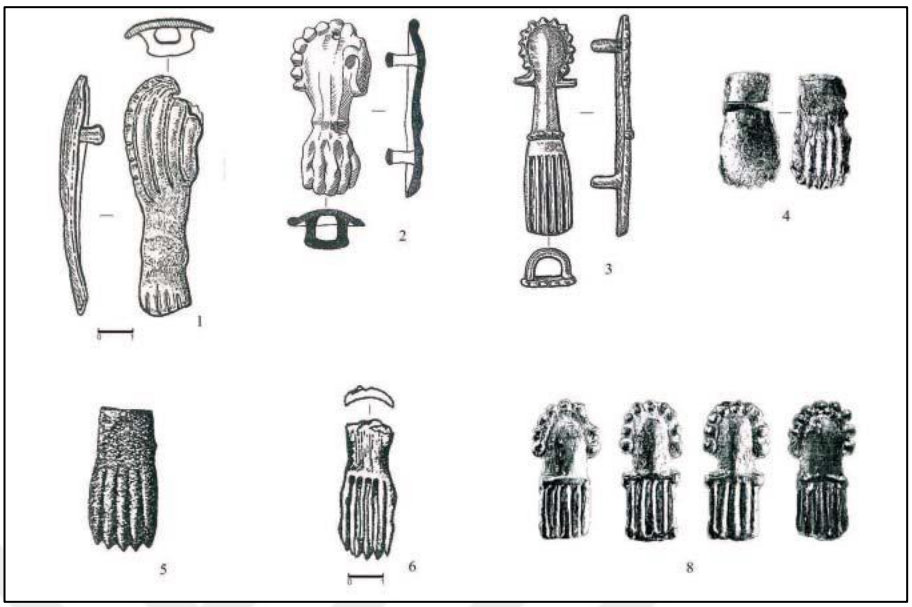
LEVHA 6.3-9

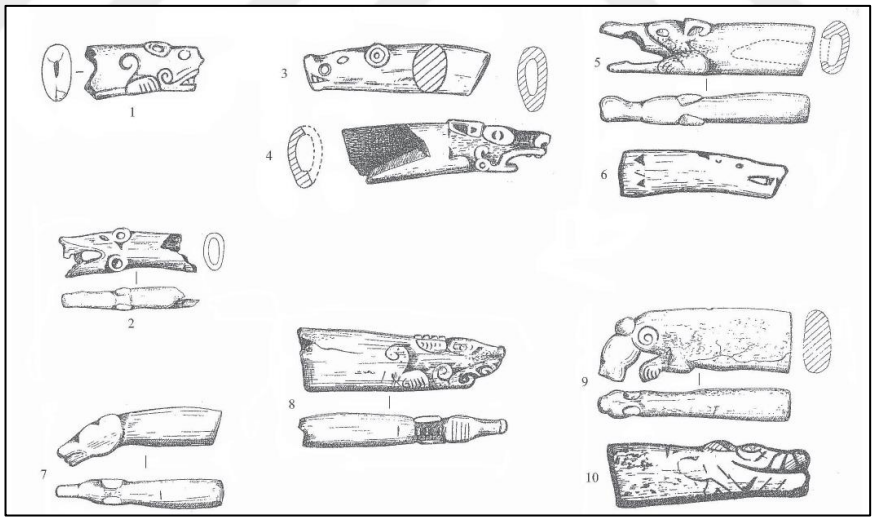
Levha 6.3-9a Okunyev Kültürü Strelka mezar kompleksi (Kovtun 2008: 101, Fig.7). Ölçek verilmemiştir.

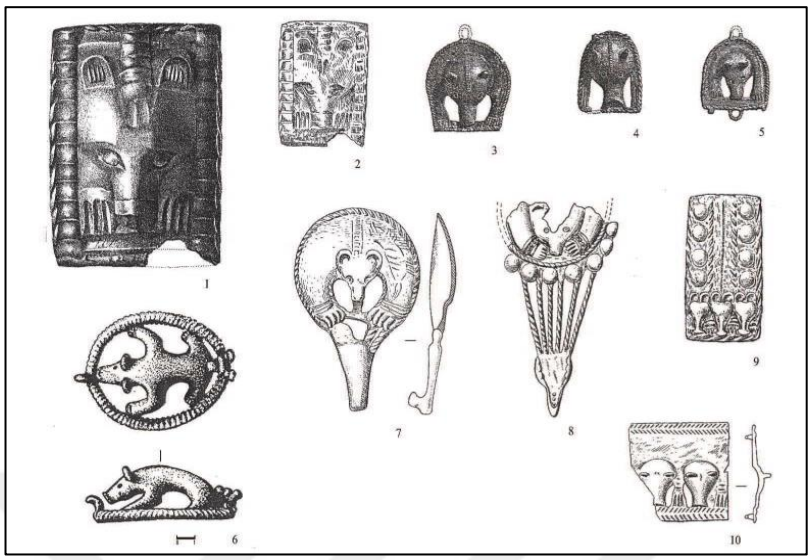
Levha 6.3-9b Orta Don bölgesi İskit kemer tokaları (Gulyayev 2017: 134, Fig.1). Ölçek verilmemiştir.

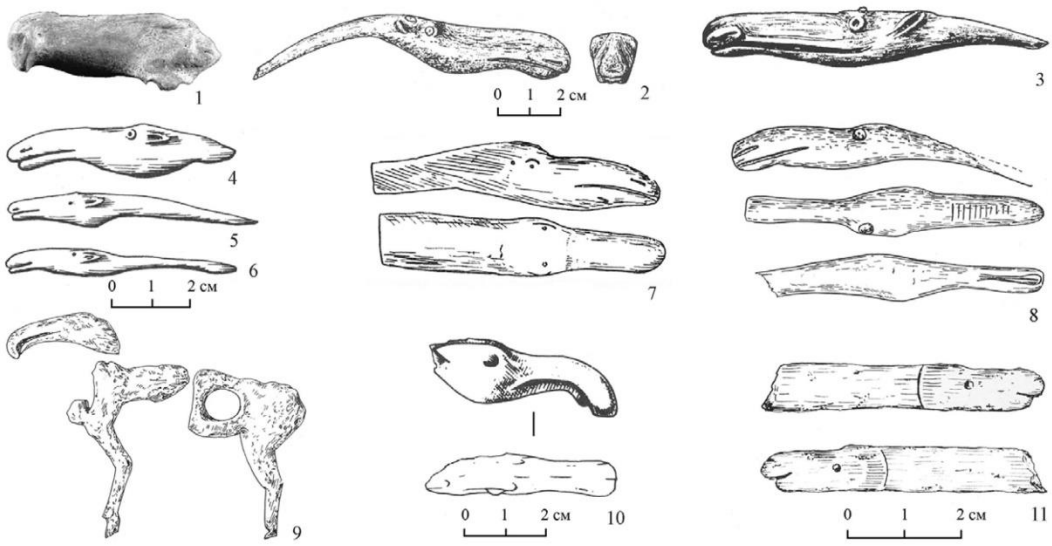
Levha 6.3-10a Ayı pençesi formunda at dizginleri ve pandantifler (Gulyayev 2017: 140, Fig.13). Ölçek verilmemiştir.

Levha 6.3-10b Anan'in Kültürü kemik malzeme ayı motifleri (Gulyayev 2017: 139, Fig.10). Ölçek verilmemiştir.

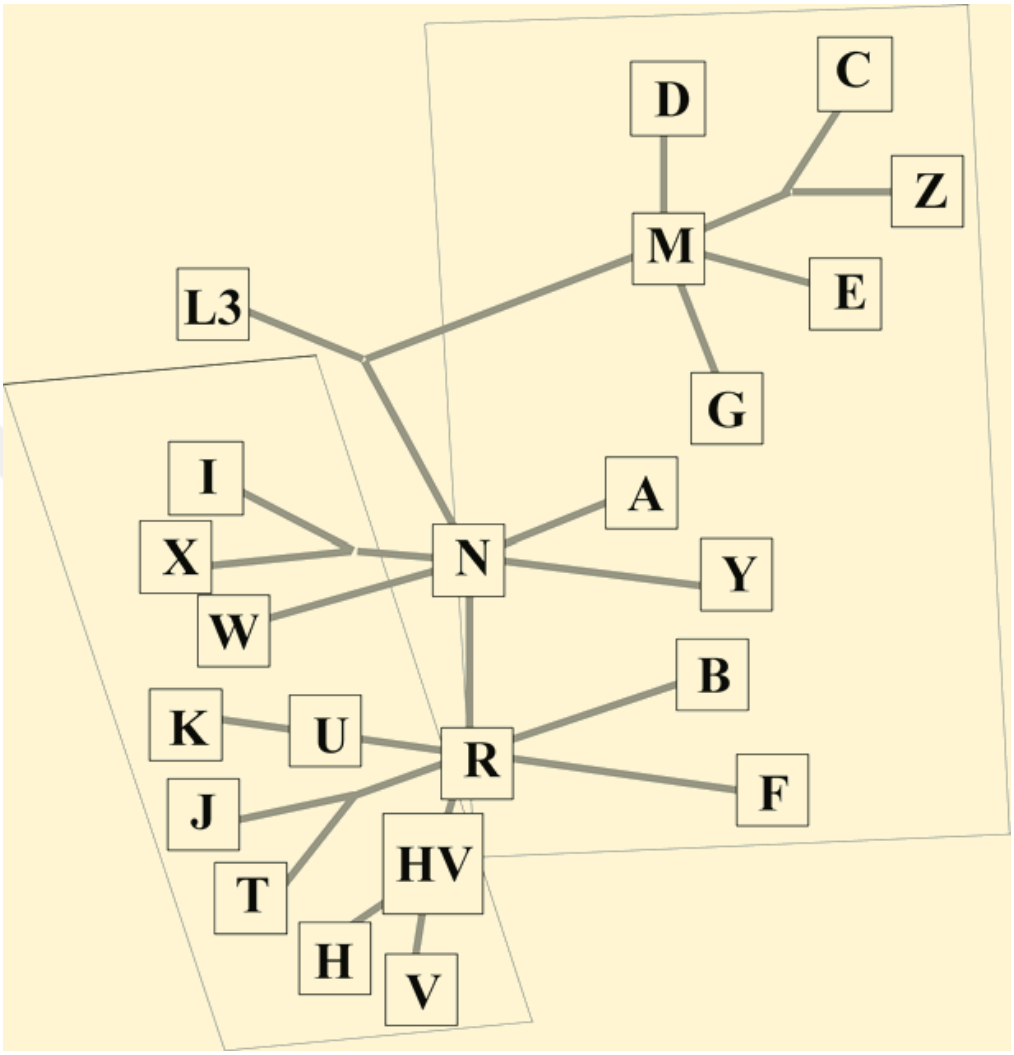

Levha 6.3-11a Anan'in Kültürü "kurban pozunda" ayı motifleri (Gulyayev 2017: 140, Fig.12). Ölçek verilmemiştir.

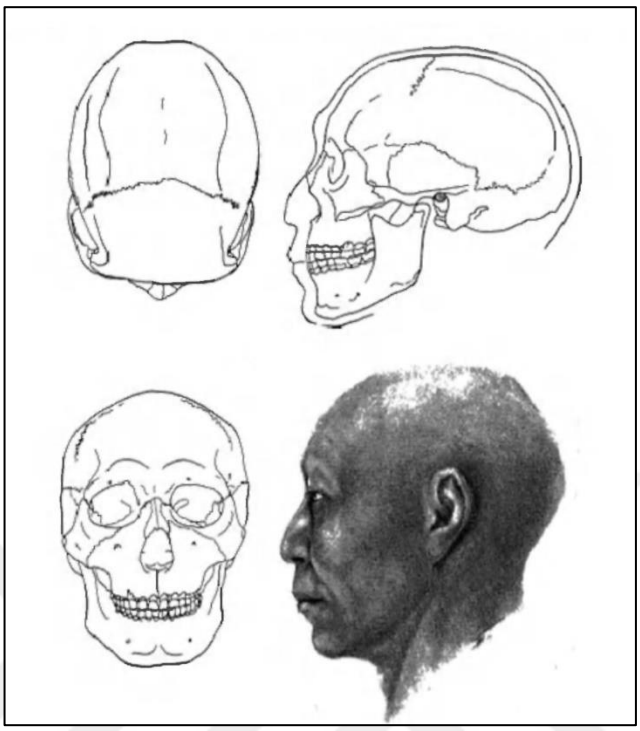
Levha 6.3-11b sığın figürinleri 1. Studenoye-2 (ölçeksiz); 2. Şamanka II; 3. Lokomotiv (ölçeksiz); 4-6. Ust'-Byelaya mezar kompleksi; 7-8. Lokomotiv (ölçeksiz); 9. Ust'-Udinskiy mezar kompleksi (ölçeksiz); 10. Ulana-Hada IV mezar kompleksi; 11. Verholensk mezar kompleksi (Jambaltarova ve Volkov, 2013: 121, Fig. 12).

LEVHA 7.3-1

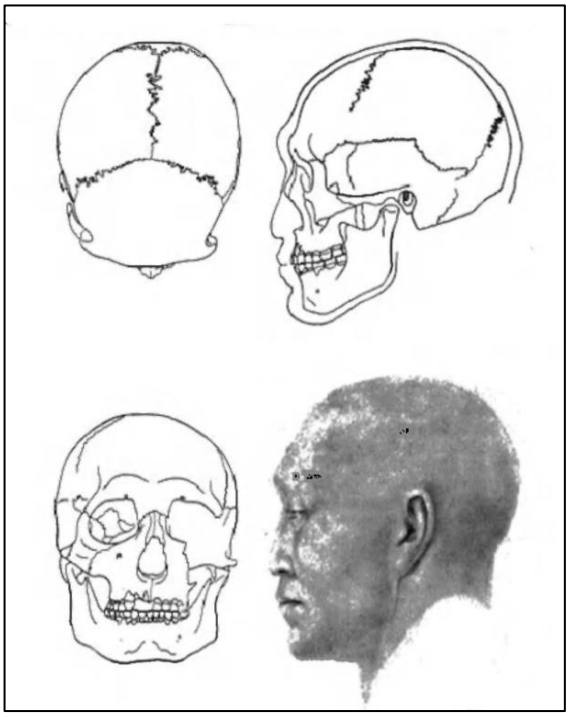

Levha 7.3-1 mtDNA haplogrupları ağacı, haplogrupların Doğu ve Batı ayrımları (Chikisheva ve diğerleri, 2007: 136, Fig. 2).

LEVHA 7.7-1

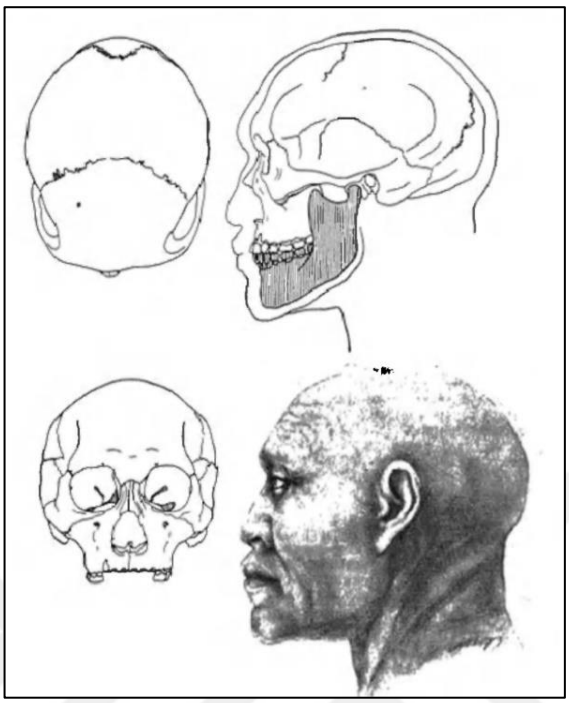

Levha 7.7-1a Erken Neolitik Dönem Lokomoitv mezar kompleksi Kitoy insanı (Gerasimov, 1955: 418, Fig. 161)

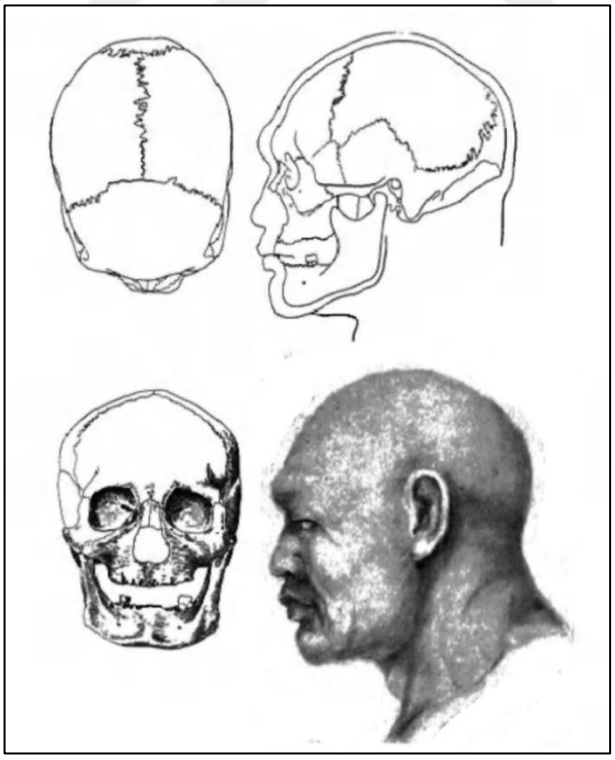

Levha 7.7-1b Erken Neolitik Dönem Lokomoitv mezar kompleksi Kitoy insanı (Gerasimov, 1955: 419, Fig. 162)

LEVHA 7.7-2

Levha 7.7-2a Erken Neolitik Dönem Kitoy insanı rekonstrüksiyonu (4629 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 422, Fig. 163)

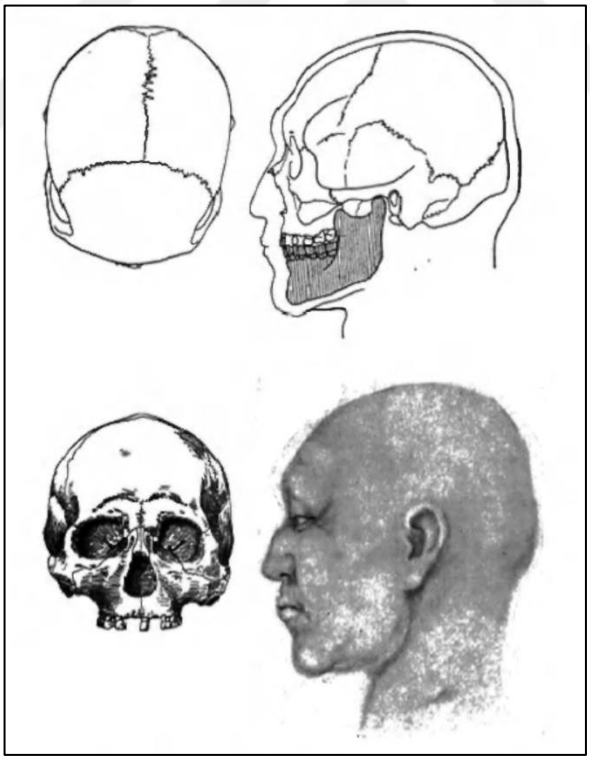

Levha 7.7-2b Erken Neolitik Dönem Kaçug (Yukarı Lena) Kitoy insanı rekontrüksiyonu (8308 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 423, Fig. 164)

LEVHA 7.7-3

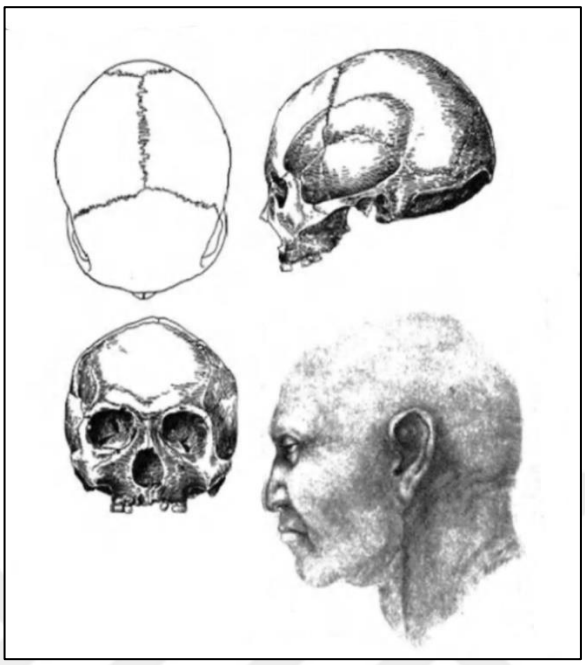

Levha 7.7-3a Geç Neolitik Dönem Serovo insanı rekonstrüksiyonu (Lebedinskaya'nın çizimini aktaran Maloletko, 2012: 244).

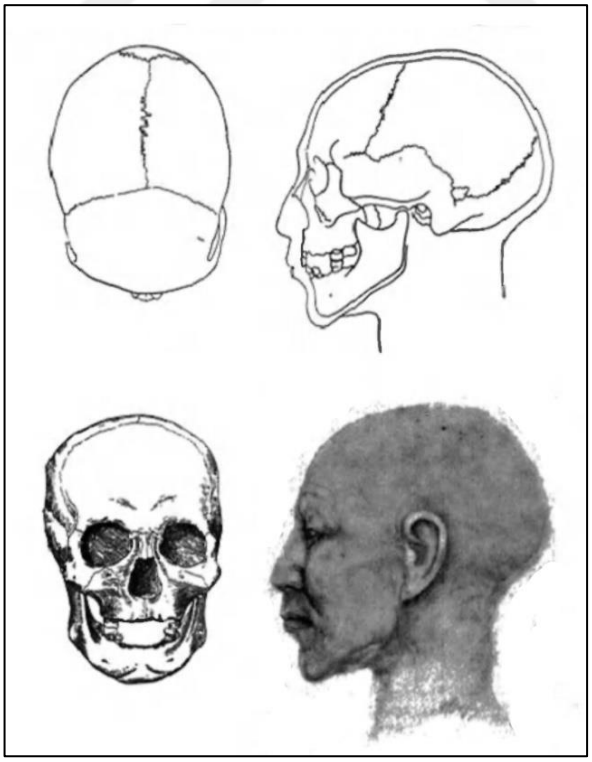

Levha 7.7-3b Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu (4616 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 427, Fig. 165).

LEVHA 7.7-4

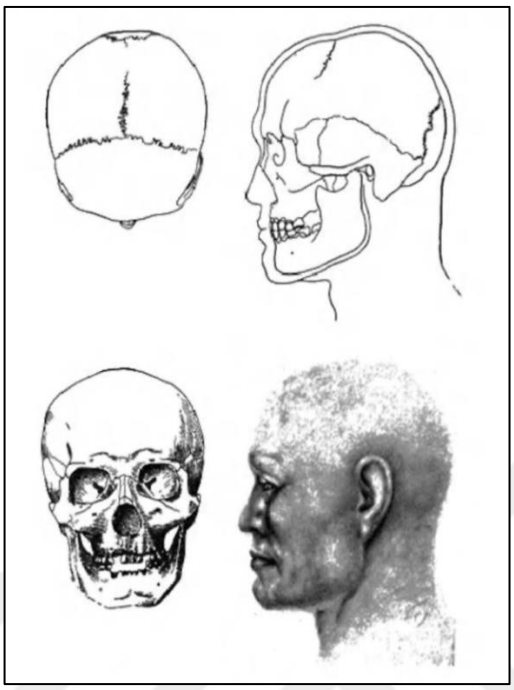

Levha7.7-4a Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu (4617 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 428, Fig. 166).

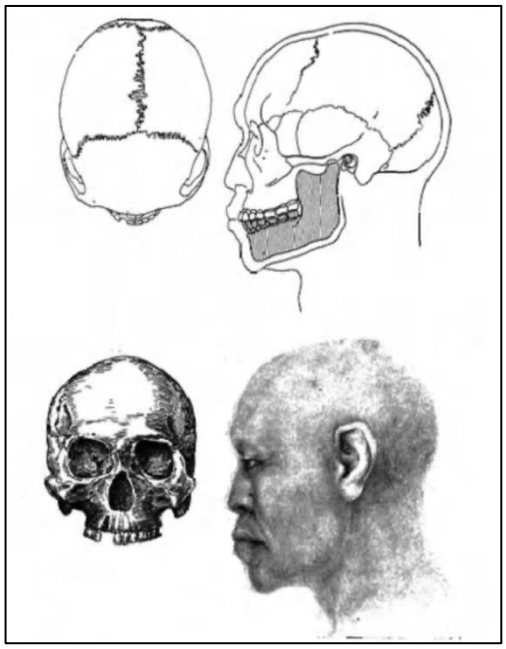

Levha 7.7-4b Eneolitik/Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Erken Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu (4618 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 429, Fig. 167).

LEVHA 7.7-5

Levha 7.7-5a Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Geç Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu (4620 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 433, Fig. 168).

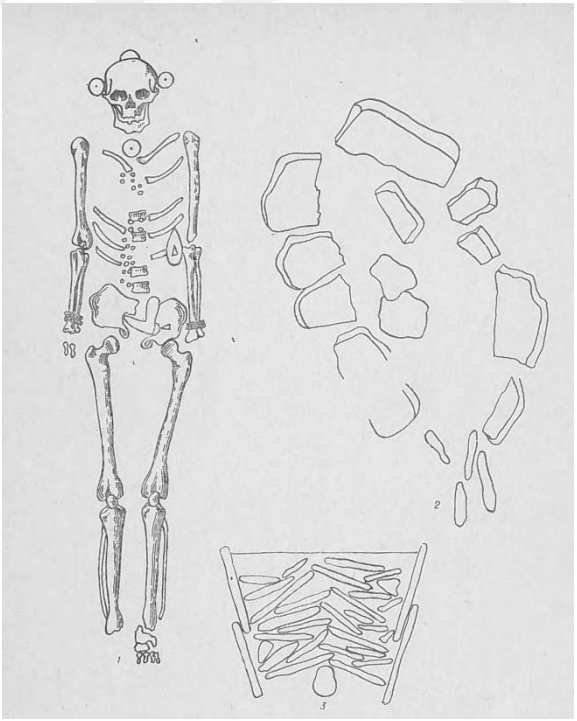

Levha 7.7-5b Erken Tunç Çağı Glazkovo mezar kompleksi Geç Glazkovo insanı rekonstrüksiyonu (4621 no.lu kafatası) (Gerasimov, 1955: 434, Fig. 169).

LEVHA 7.7-6

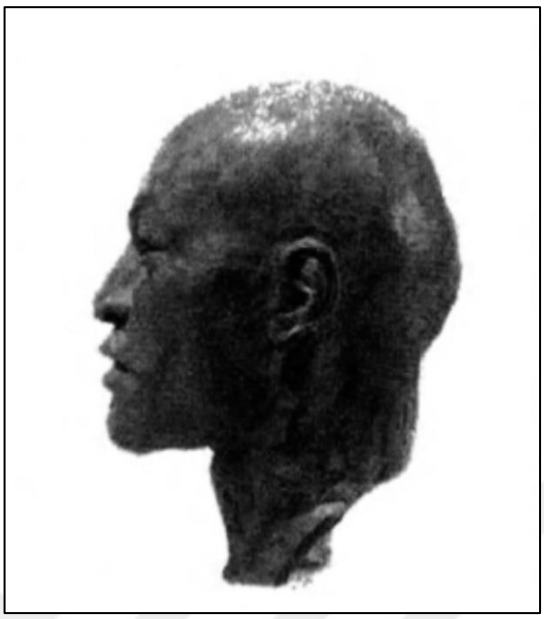

Levha 7.7-6a Fofanovskiy mezar kompleksi Tunç Çağı (Glazkovo) insanları rekonstrüksiyonu (Lebedinskaya'dan aktaran Maloletko, 2012: 247).

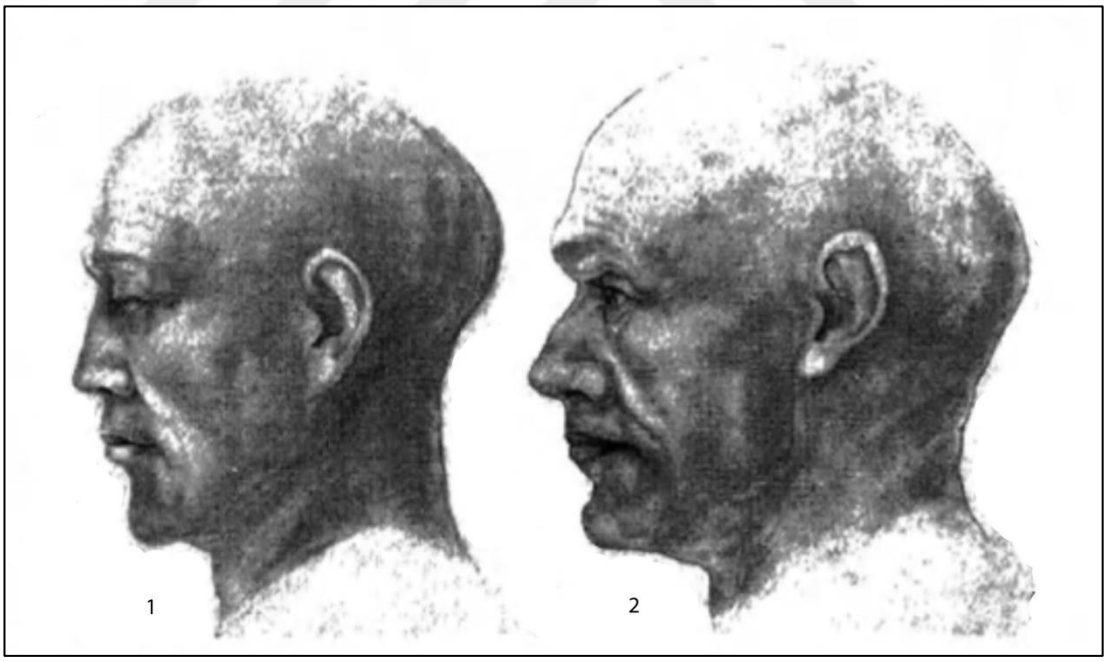

Levha 7.7-6b Lenkovka mezar kompleksi mezar-1 (Okladnikov, 1974: 300, Fig. 157).

LEVHA 7.7-7

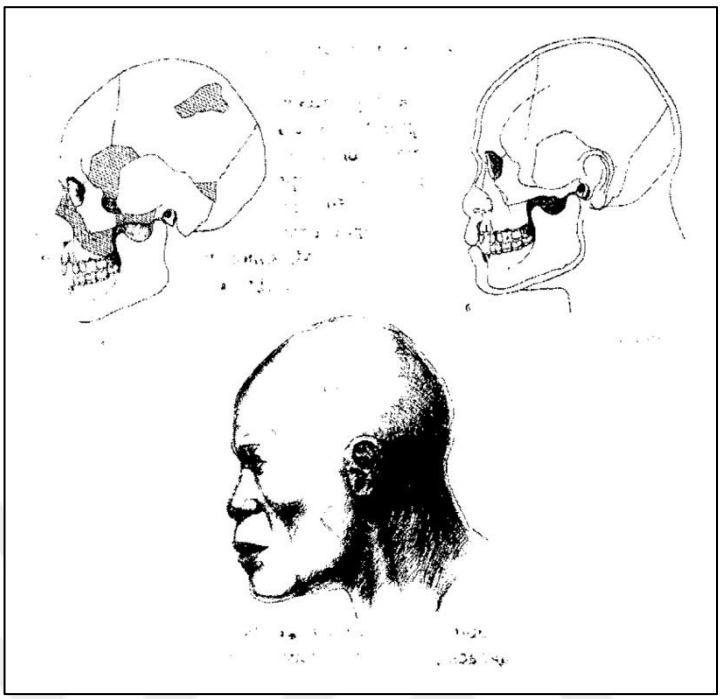

Levha 7.7-7a Geç Tunç Çağı Karasuk insanı Bateniy (Gerasimov, 1955: 552, Fig.227).

Levha 7.7-7b Demir Çağı Tagar insanları 1. Ust'-Yerbı; 2. Askiz (Gerasimov, 1955: 556, Fig.230).

LEVHA 7.7-8

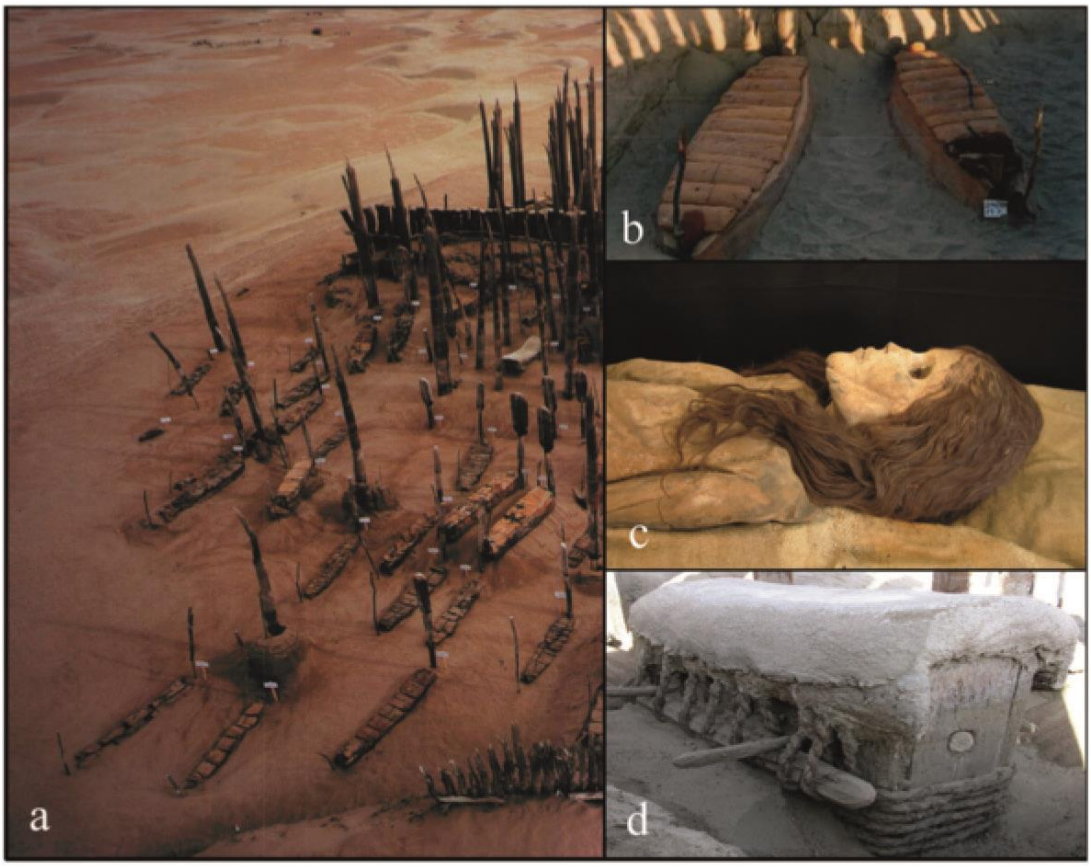

Levha 7.7-8a Nijynana Djilinda (Sivakon-1) mezarı insanı çizimi (Pejemskiy ve Rıkuşin, 1998: 118, Fig. 1)

Levha 7.7-8b Nijynana Djilinda (Sivakon-1) mezarı insanı rekontrüksiyonu (Vetrov ve Ineshin, 2019: 469, Fig. 6).

LEVHA 7.7-9

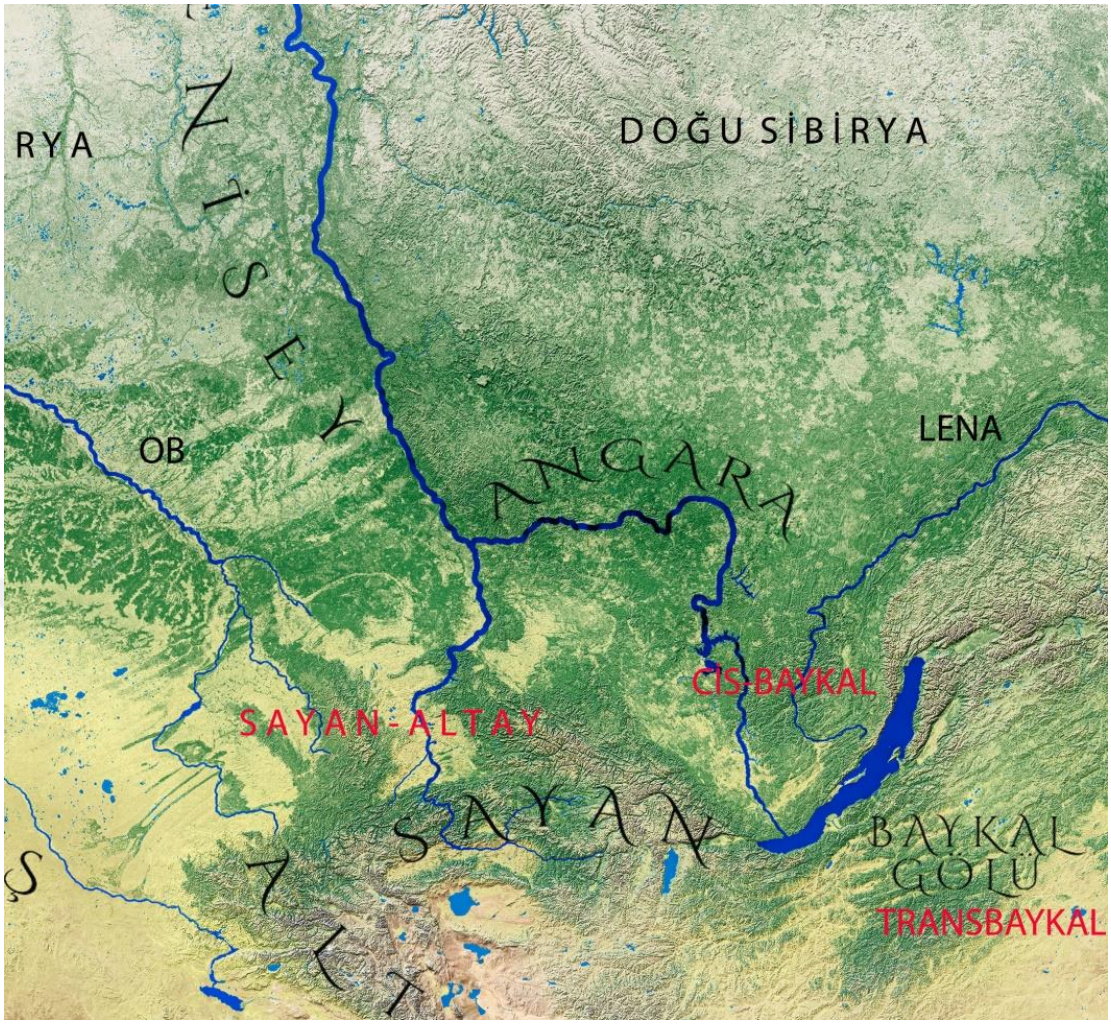
Levha 7.7-9 Baykal ırkı Tarım mumyalarının bulunduğu Xiaohe mezarlığı a. Xiaohe mezarlığının 4. tabakası; b. Kayık formunda tabut; c. Kadın mumya; d. Çift katmanlı tabut (Li ve arkadaşları, 2015: 3/11, Fig.2).

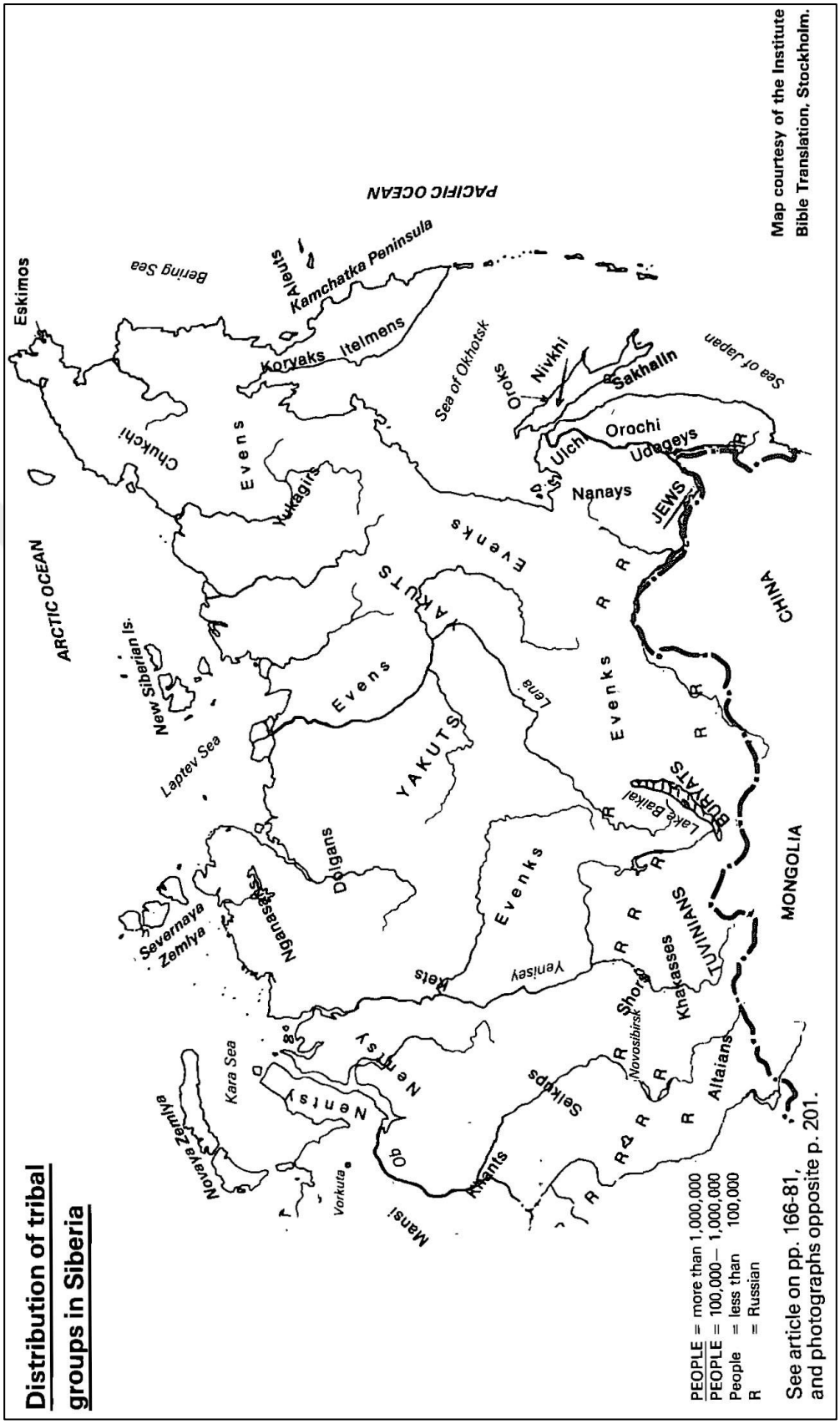
Harita-1 Sibirya, Orta Asya ve Rusya Uzak Doğusu haritası (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Harita-2 Sibirya nehirleri haritası (Kaynak: Ultima Thule-Erişim Tarihi: 21.12.2021).

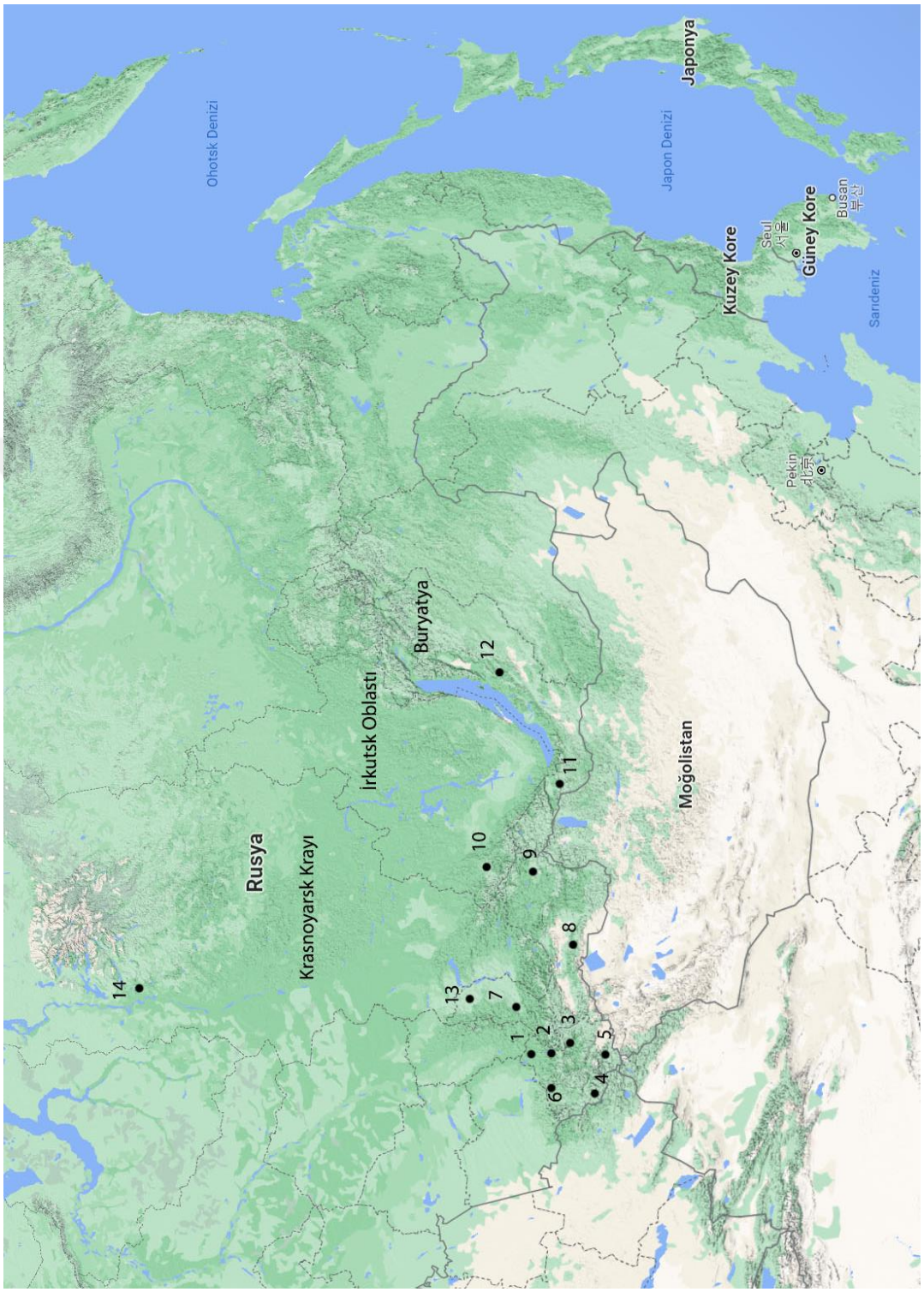

Harita-3 Güney Sibirya alt bölgeleri Cis-Baykal ve Sayan-Altay Bölgeleri ile Transbaykal Bölgesi (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

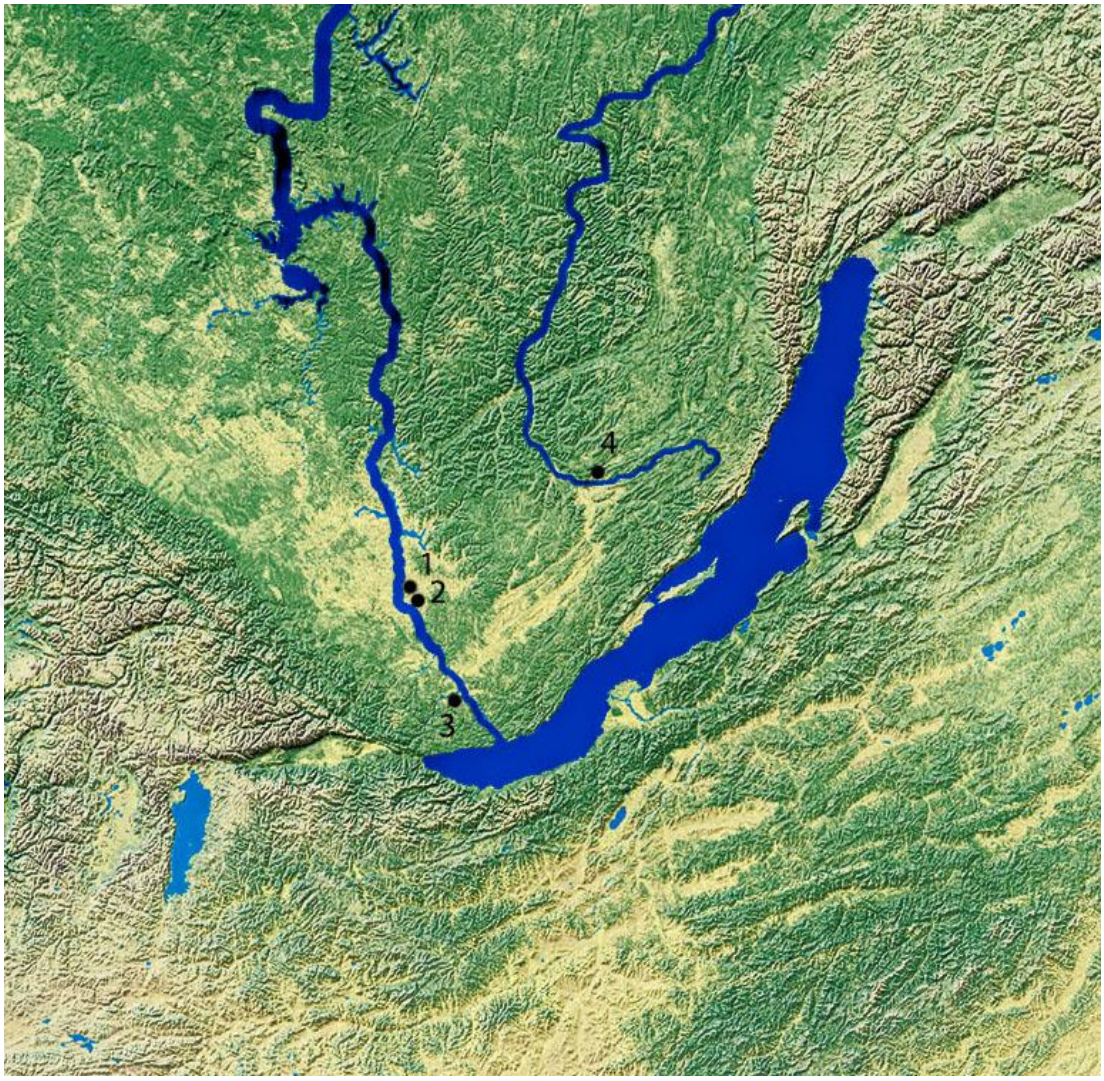

Harita-4 Sibirya yerli halkları haritası (Chichilo, 1985: 168).

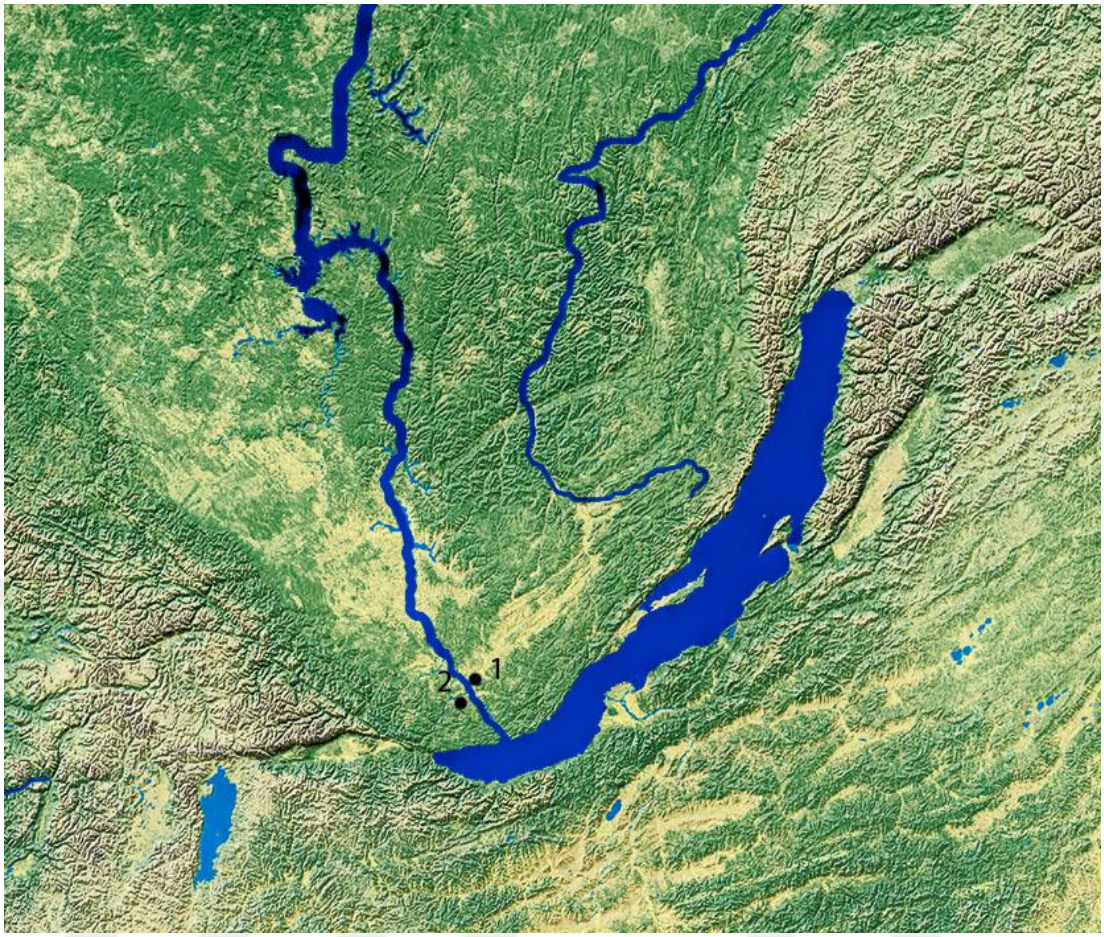
ek s.194

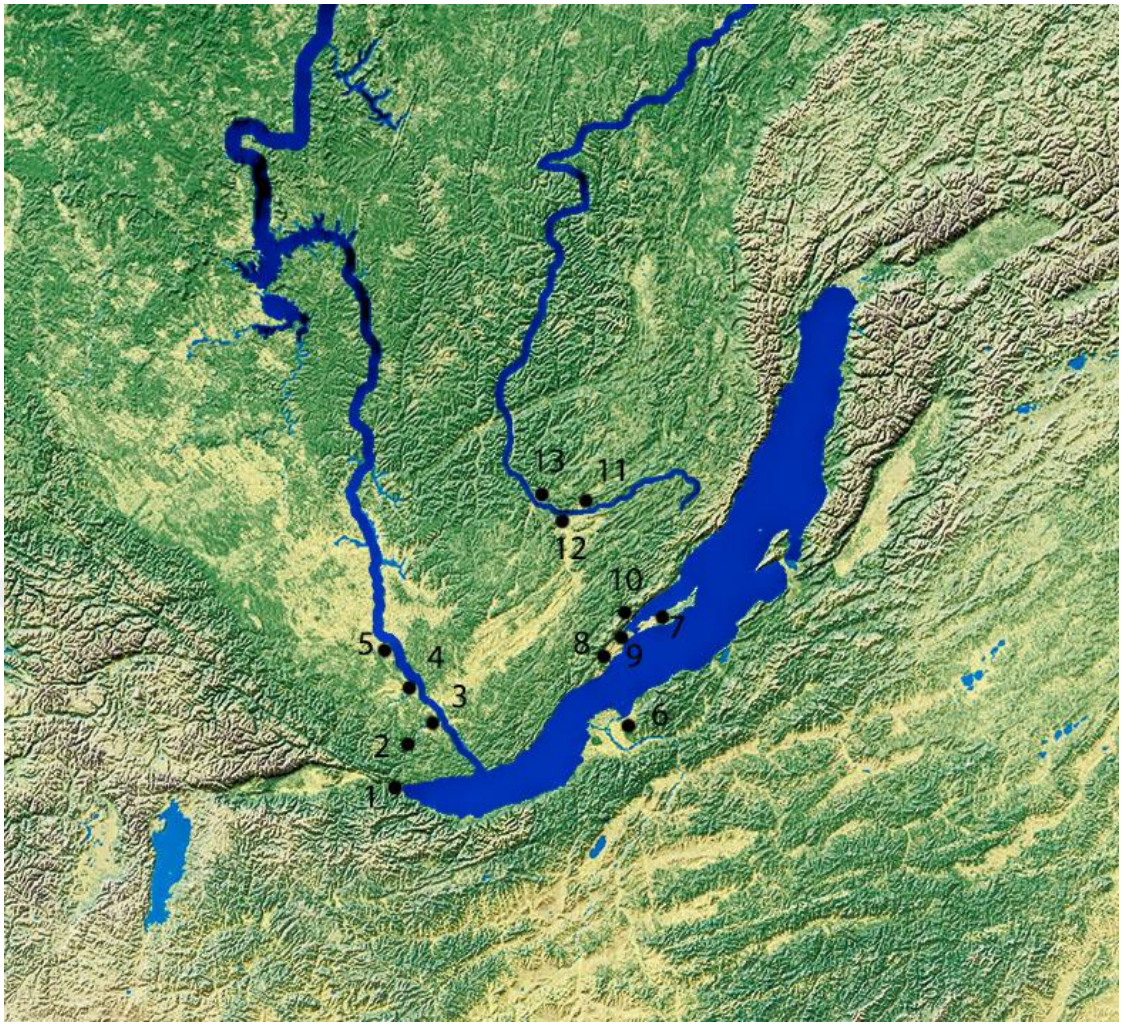
Harita-5 Güney Sibirya halkları haritası 1. Kumandinler; 2. Çelkanlar; 3. Tubalar; 4. Altay Kiji; 5. Telengitler; 6. Teleütler; 7. Hakaslar; 8. Tuvalar; 9. Todjinler; 10. Tofalar; 11. Soyotlar; 12. Buryatlar; 13. Şorlar; 14. Ketler (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

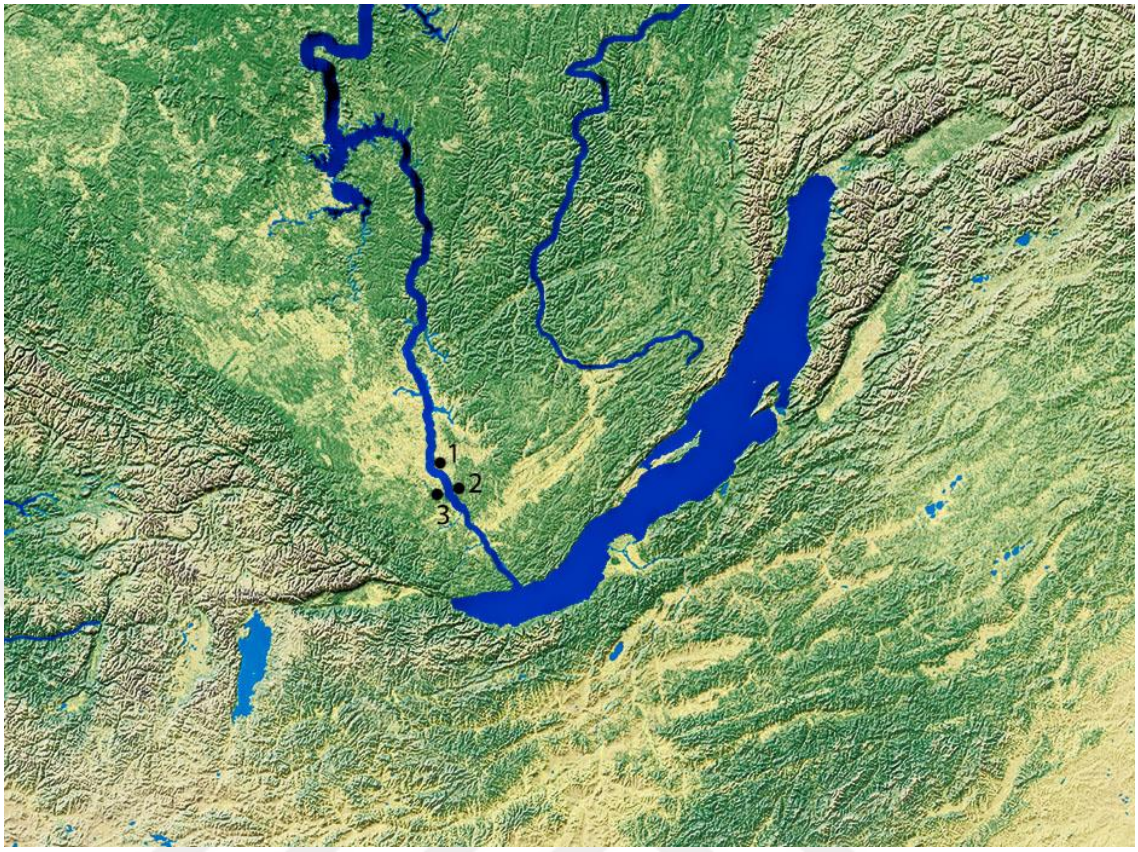
Harita-6 Cis-Baykal Hin’ Kültürü mezarları 1. Hin’ Pad’; 2. Ust’-Gryaznaya, Çastye Pad’; 3. Lokomotiv-Raisovyet mezar-8; 4. Rıtvinka (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

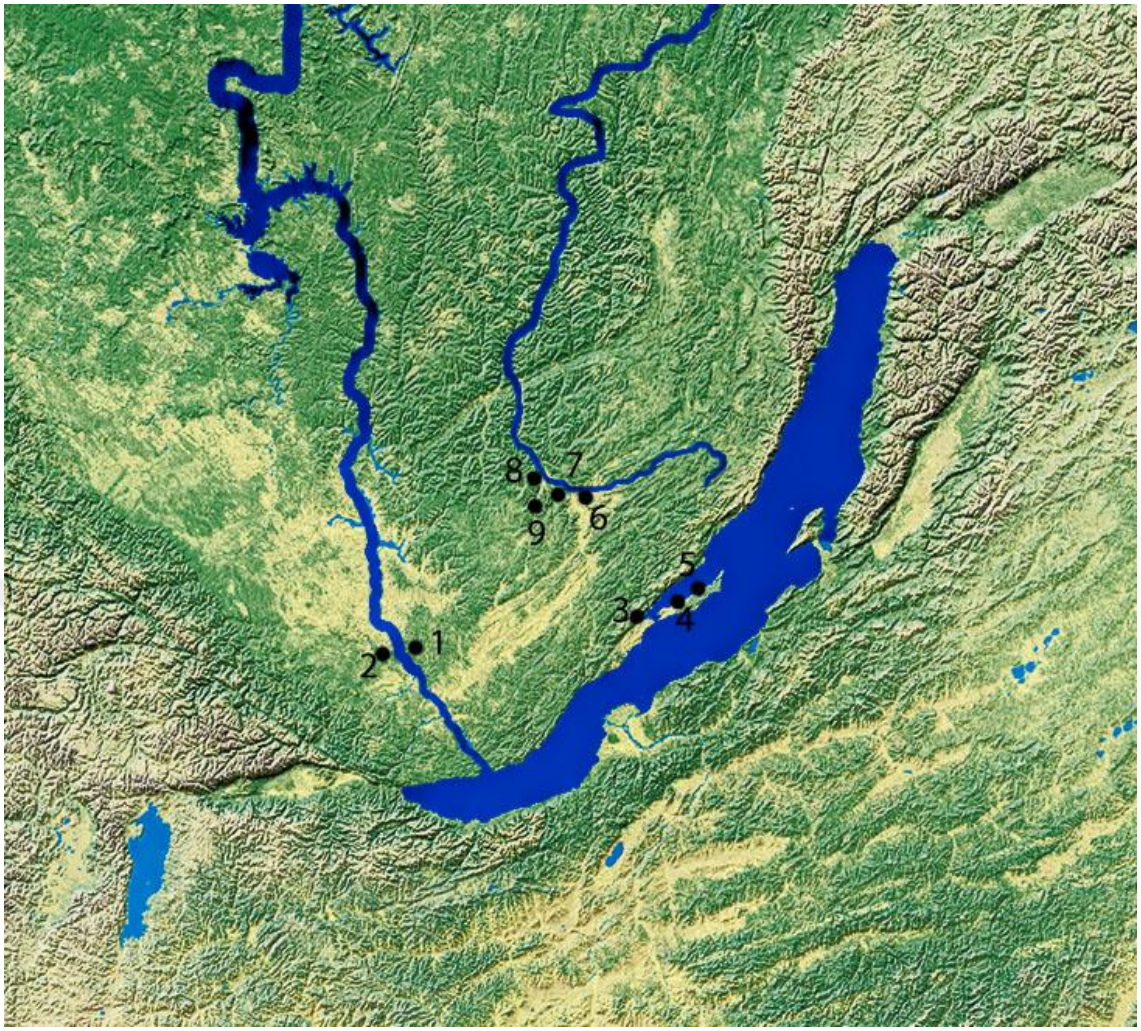
Harita-7 Cis-Baykal Şçukino kronolojik mezar grubu mezarları 1. Şçukino; 2. Yerşi, Dolgopolov Caddesi, Yeni Angara Köprüsü ve Lokomotiv-Raisovyet mezar-8 (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Harita-8 Cis-Baykal Kitoy Kültürü mezar kompleksleri 1. Şamanka II; 2. Motı-Novaya Şamanka; 3. Lokomotiv; 4. Kitoy; 5. Ust'-Byelaya, Şumiliha; 6. Fofanovskiy; 7. Şamanskiy Burnu, Honhoy; 8. Hotoruk II; 9. Ulan-Hada IV, Ulayrba, Hujir-Nuge XIV ve XI, Sarminskiy Burnu; 10. Kurma XI, Uyuga; 11. Yuşina, Makruşino; 12. (Manzurka Vadisi) Stepnıy Baltay, Striy Kaçug; 13. Kartuhay (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

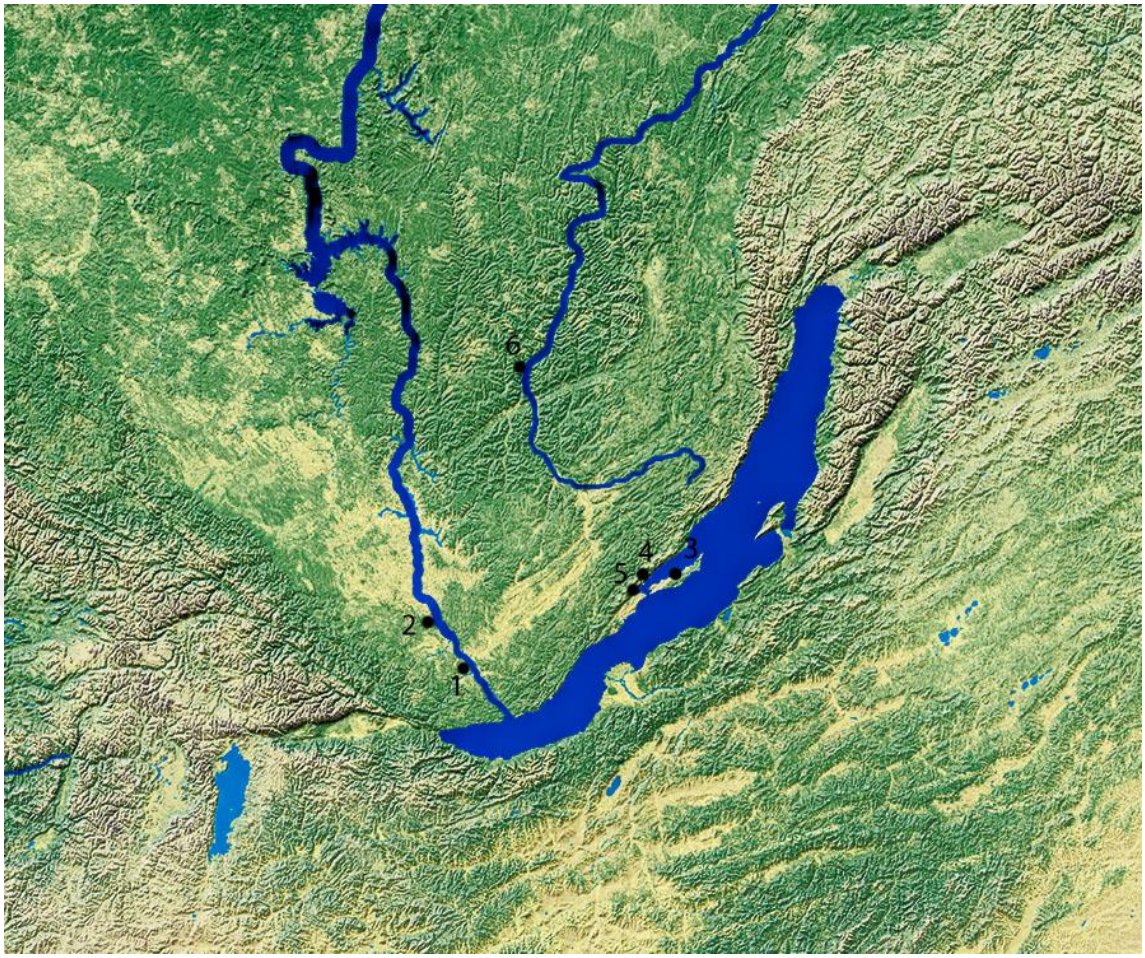

Harita-9 Cis-Baykal İsakovo Kültürü mezar kompleksleri 1. Ust'-İda I; 2. Ponomarevo; 3. Şumiliha (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

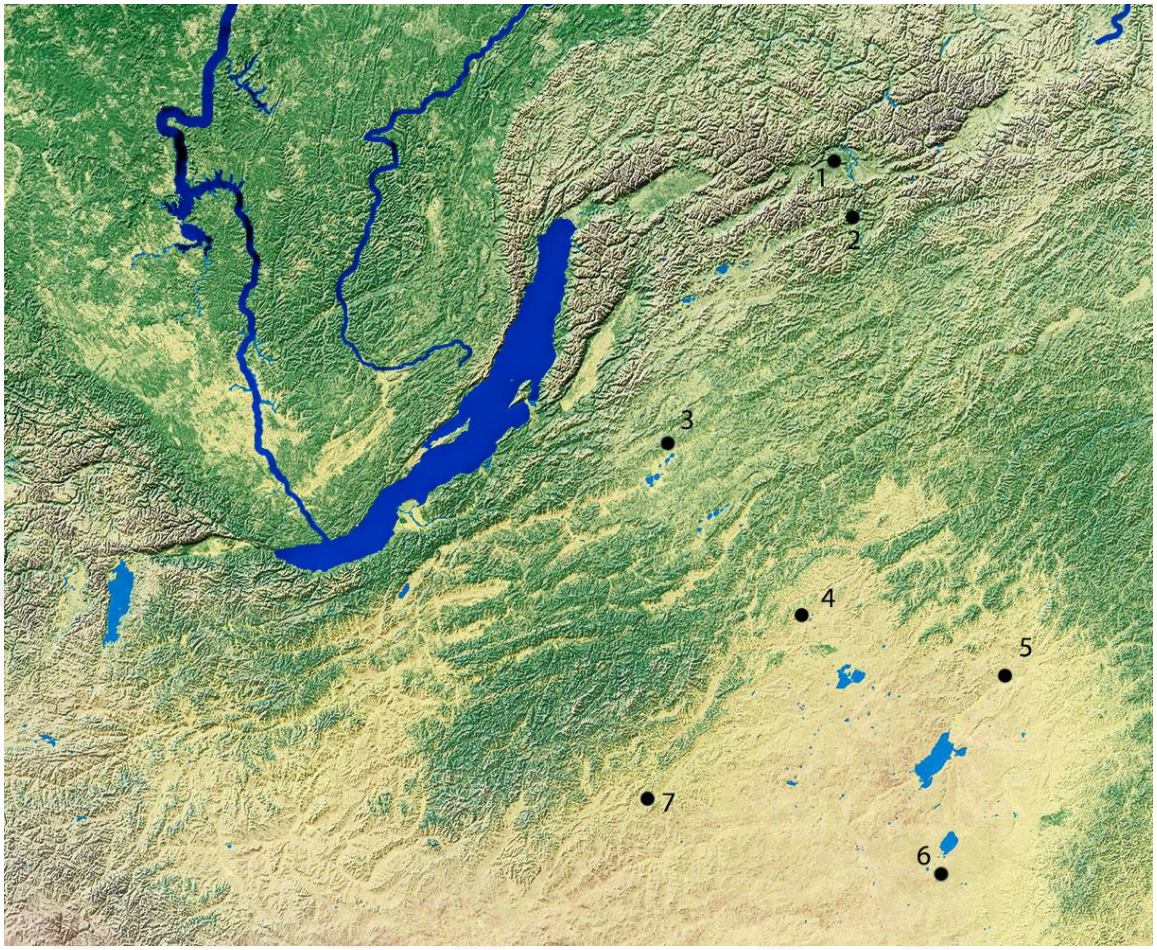

Harita-10 Cis-Baykal Serovo Kültürü mezar kompleksi 1. Ponomarevo; 2. Şumiliha; 3. Halarunskiy Burnu I, Şrakşura II, Ulan-Hada, Ulyarba, Hujir-Nuge VI, Sarminskiy Burnu; 4. Yelga III; 5. Şamanskiy Burnu, Haransa I, Budun Burnu; 6. Manzurka; 7. Şişkino; 8. Verholensk; 9. Ust'-Tal'ma (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

ek s.200

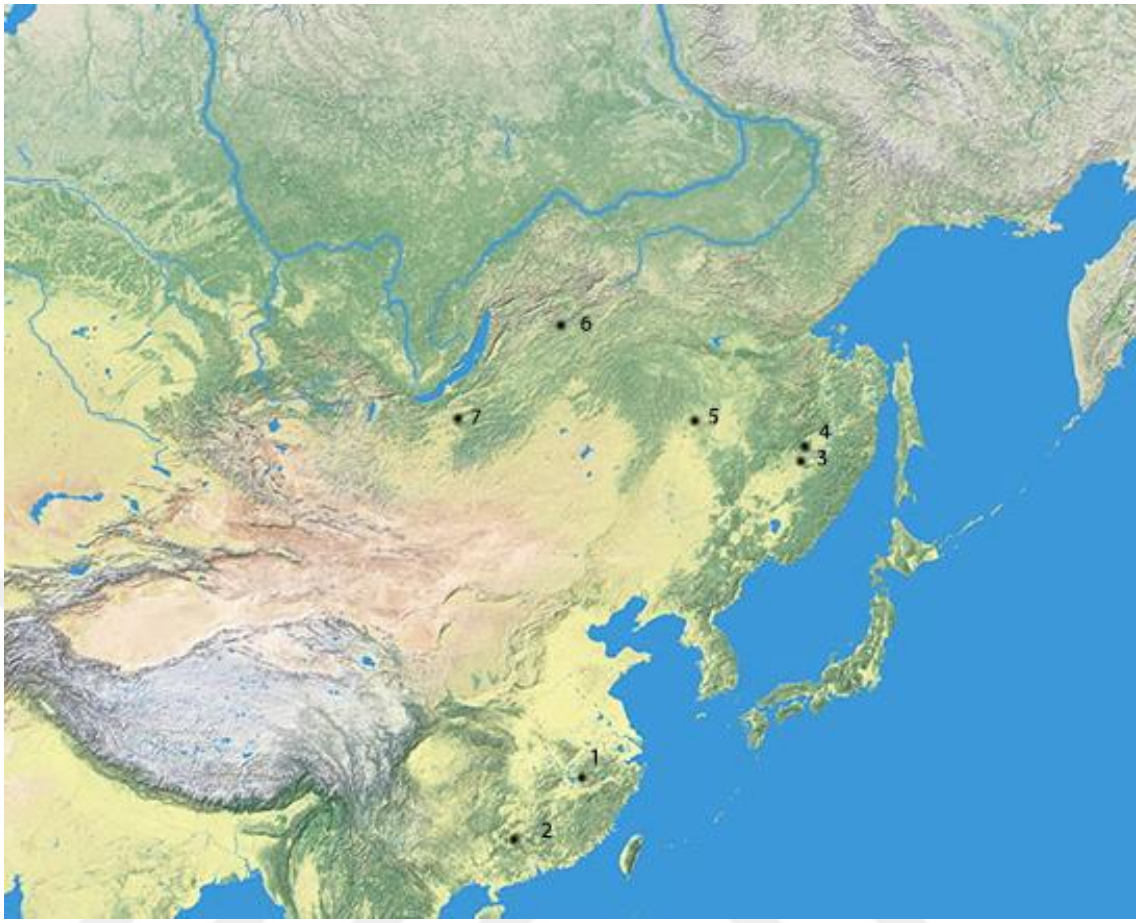
Harita-11 Cis-Baykal Glazkovo Kültürü mezar kompleksleri 1- Glazkovo; 2- Şumiliha; 3- Şamanskiy Mıs; 4- Kurma XI; 5- Hujir-Nuge XIV; Sarminskiy Mıs, Ulyarba; 6- Ust'-İlga (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

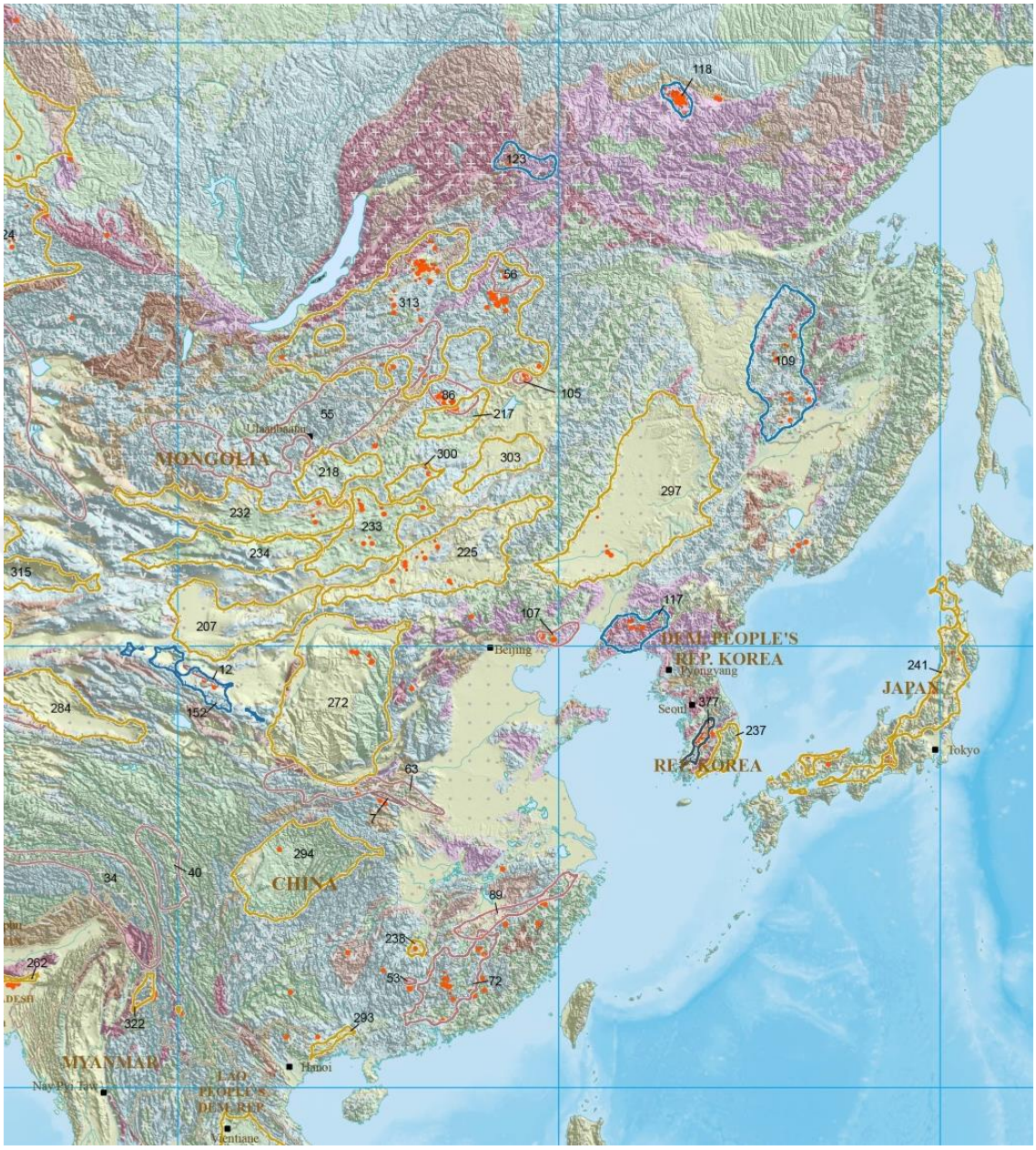
Harita-12 Transbaykal bölgesi Neolitik Dönem mezar ve mezar kompleksleri 1. Starıy Vitim II, 2. Nijnyaya Djilinda (Sivakon-1), 3. Buhusan, 4. Nojiy Gölü, 5. Duroy, 6. Tamsak-Bulag, 7. Norovlin Uul (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

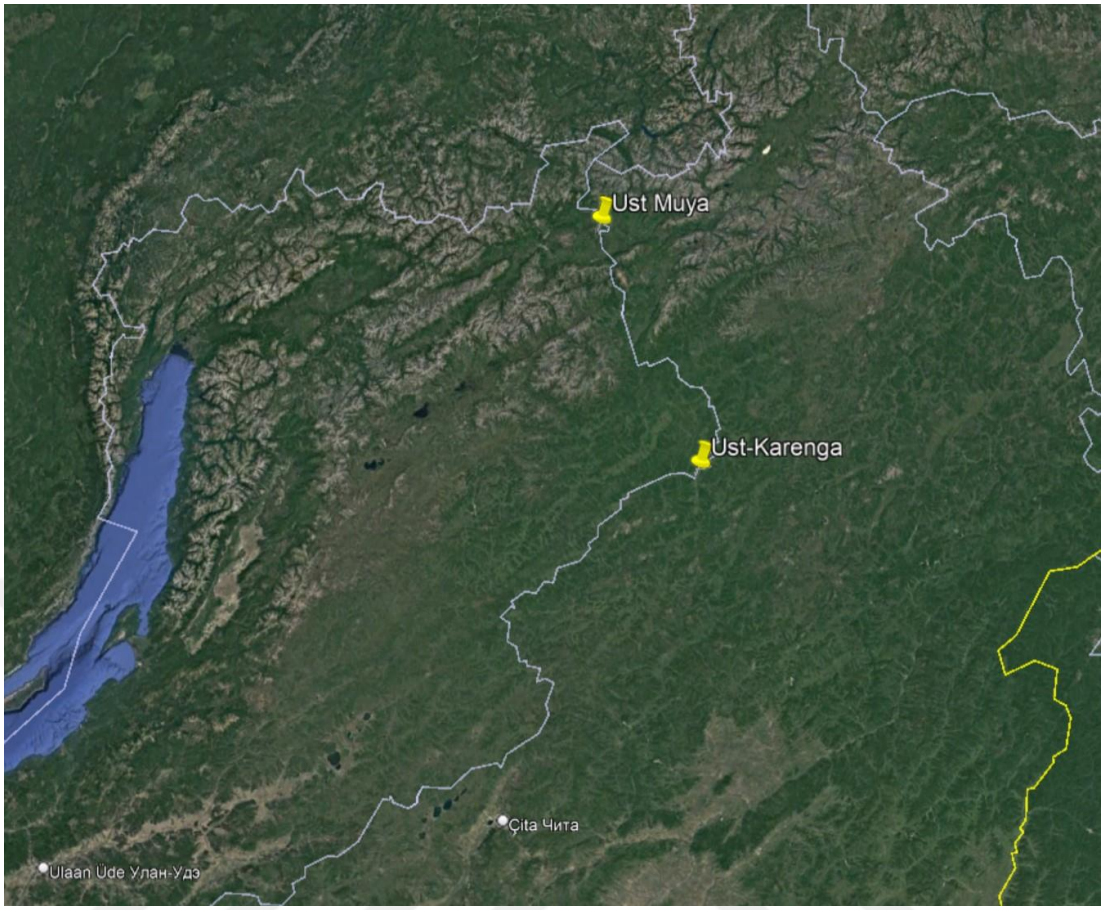
Harita-13 Yakutistan (Saha Cumhuriyeti) Neolitik Dönem mezarları 1. Rodinka I, 2. Matta, 3. Onnyos, 4. Malay Djikimdinskiy (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

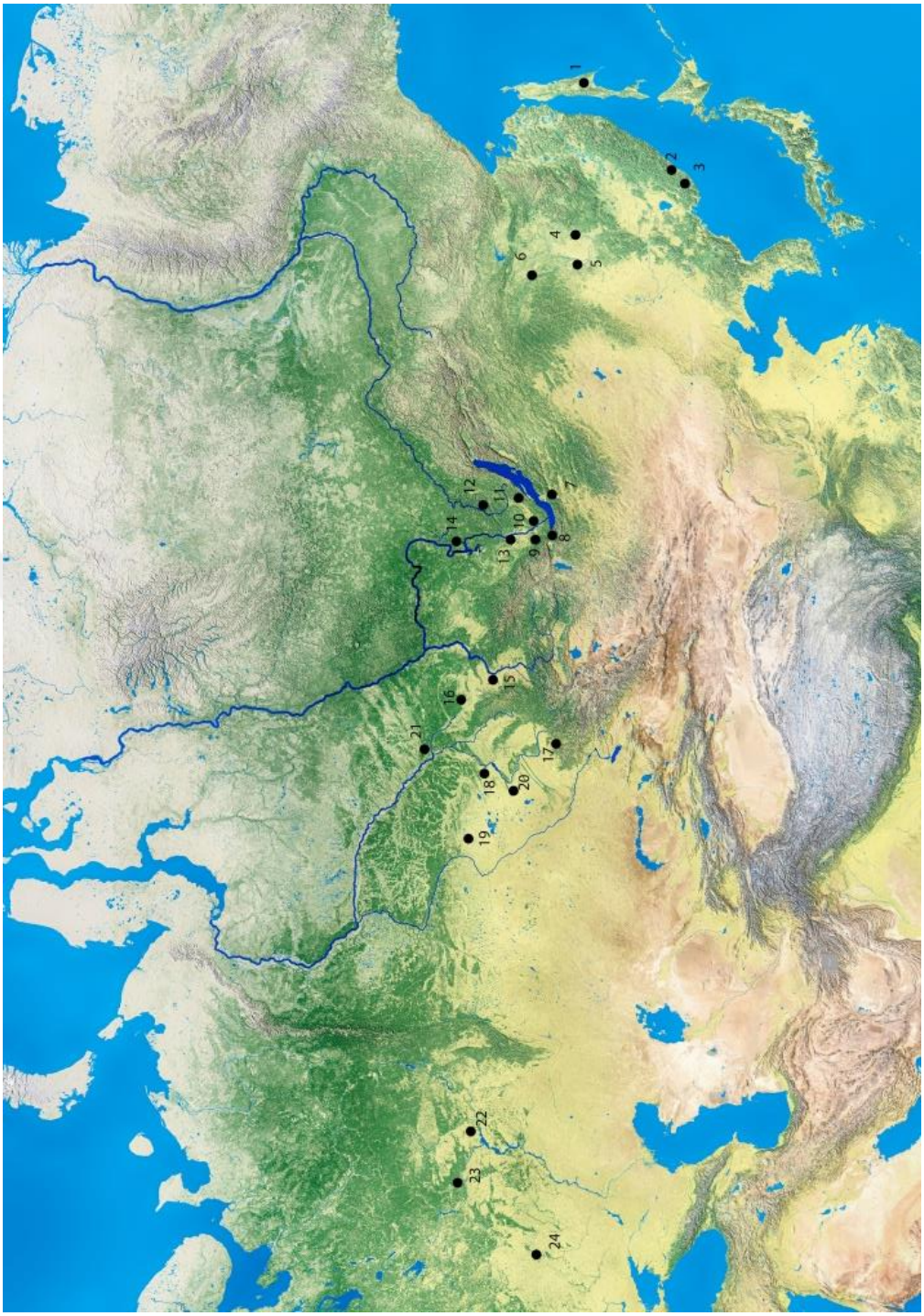
Harita-14 En erken keramik kapların bulunduğu alanlar 1. Xianrendong, 2. Yuçanyaan, 3. Gonçarka-1, 4. Gasya ve Hummi, 5. Gromatuha ve Novopetrovka, 6. Ust'-Karenga, 7. Studenoye-1 ve Ust'-Menza-1 (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

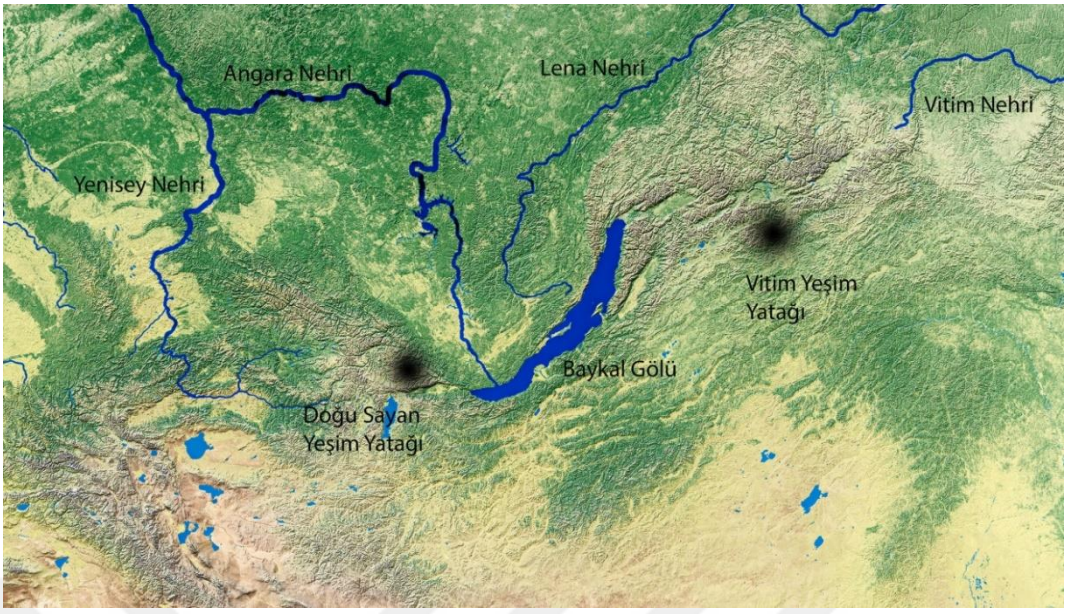
Harita-15 Sibirya ve Çin'deki uranyum bölgeleri (haritadaki sayılar uranyum yataklarının olduğu bölgelerdir) (Kaynak: IAEA – Erişim Tarihi: 15.03.2022)

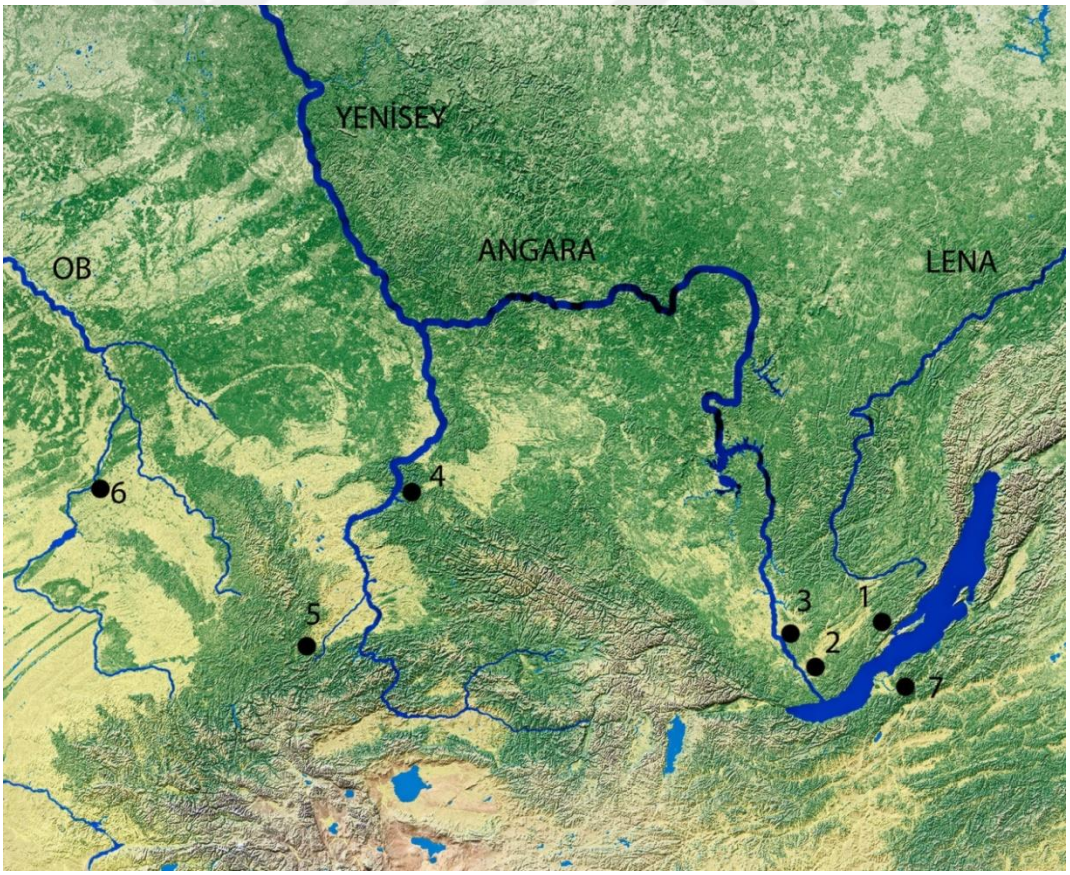
Harita-16 Vitim Vadisinde Karenga Kompleksine dâhil Ust'-Karenga ve Ust'-Muya arkeolojik alanları (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

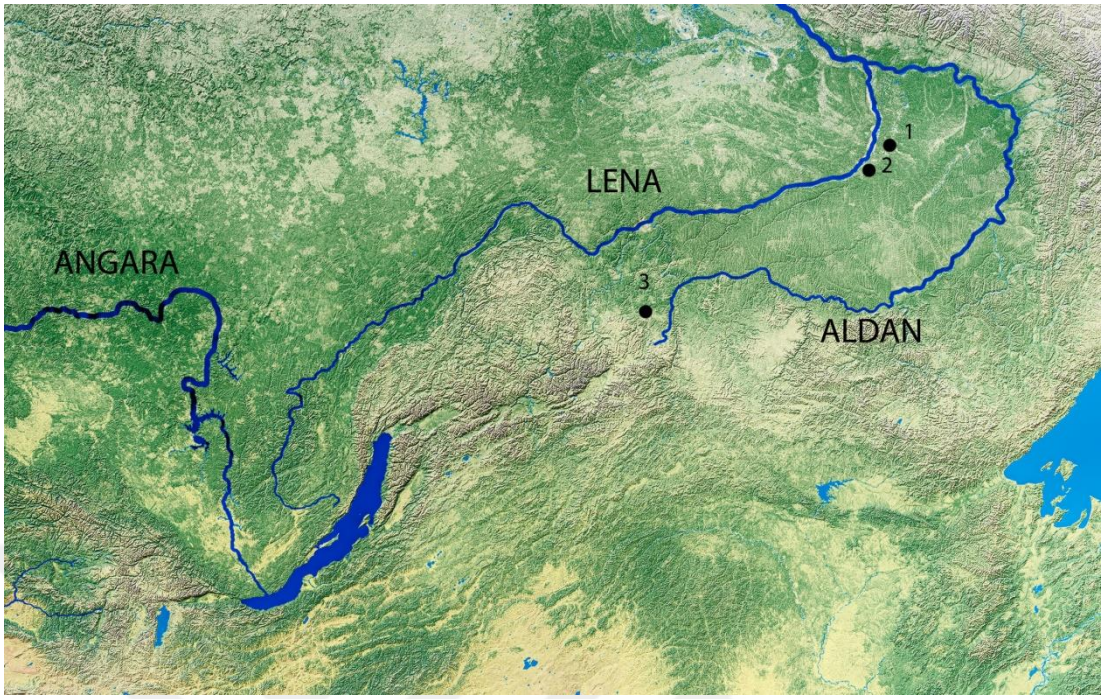
Harita-17 Ayı kültüne ait arkeolojik buluntuların ele geçtiği bölgeler 1-Sahalin Adası mağaraları, 2-Rudnaya Pristan, 3-Ustinovka-1, 4-Malye Kuruktaçi, 5-Mihailovka Klyuç, 6-Kalinovka-1, 7-Fofonovsky M., 8-Şamanka II M., 9-Motı-Novaya Şamanka M., 10-Lokomotiv M, 11-Ol'hon bölgesi gömü alanları (Sarminskiy Mıs, Şamanskiy Mıs, Ulyarba, Ulan Hada IV, Hujir-Nuge XIV), 12-Ust-İlginsky M., Verholensk M., 13-Şumiliha M. Ust'-Byelaya, Sobaçiy Log, 14-Orta Angara (İlim, Bratsk), 15-Karasuk II M. İtkul Gölü, 16-Aydaşinskaya Mağarası, Utinka Gölü, 17-Denisova Mağarası, 18-Krohalevka-13 M., 19-Sopka-2 M. 20-Vaskovskoye M., 21-Samus M., 22-Kama Nehri bölgesi, 23-Ust'-Vetlujskiy M., 24-Orta Don Nehri bölgesi (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Hariat-18 Yeşil ve beyaz renkli nefritin bölgedeki yatakları (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

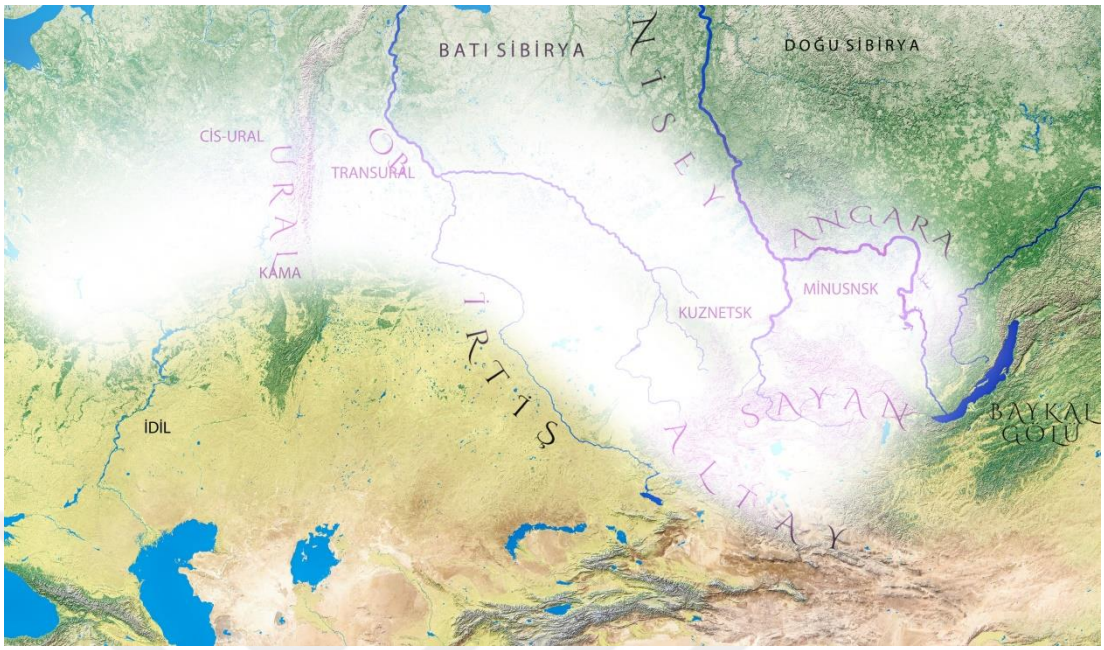
Harita-19 Güney Sibirya'da nefritten halka ve disklerin bulunduğu bazı mezar kompleksleri 1- Ol'hon Bölgesi, 2- Lokomotv, 3- Şumiliha, 4- Tepesey, 5- Verhniy-Askiz, 6-Samus, 7- Fofanovskiy (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Harita-20 Yakutistan'da (Saha Cumhuriyeti) beyaz ve açık renkli nefrit eserlerin bulunduğu alanlar 1- Vilyuy Otoyolu, 2- Vladimirovka II, 3- Malaya Djikimda (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Harita-21 Batı Sibirya'da nefrit halka ve disklerin bulunduğu bazı mezar kompleksleri 1- Sopka-2, 2- Turbino I, 3-Turbino II, 4- Seima, 5- Reşenskiy, 6- Ust'-Vetlujskiy (Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Harita-22 Seima-Turbino Fenomeninin Avrasya'da yayılım alanı (Yazar tarafından düzenlenmiştir)